

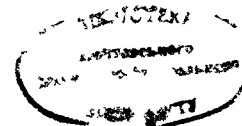
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Курс лекцій
у двох книгах*

*Затверджено Міністерством
вищої і середньої спеціальної
освіти УРСР
як навчальний посібник
для студентів вузів*

*Від найдавніших
часів до кінця
XIX століття*

1

Київ
«Либідь»
1991

10 27 10 11 1991

12 11 001002-3

ББК 63.3(2Ук)я73
I-90

Автори: Л. Г. Мельник (керівник), В. Д. Баран, О. І. Гуржій, М. В. Демченко, А. М. Катренко, Т. І. Лазанська, В. В. Панашенко, В. Г. Сарбей, В. І. Сергійчук, Г. Я. Сергієнко, Ф. І. Стеблій, П. П. Толочко, С. М. Трусевич, З. І. Хижняк, Н. А. Шип, В. О. Щербак

Рецензенти: чл.-кор. АН УРСР Я. Д. Ісаєвич; кафедра історії України, кафедра історіографії та джерелознавства Донецького держуніверситету

Редактори: С. О. Васильченко, Ю. Г. Медюк

Курс лекцій з історії України, підготовлений провідними істориками республіки, є першою спробою видання такого типу. З урахуванням сучасних наукових поглядів автори уточнюють ряд концептуальних положень, оцінок історичних подій та осіб.

Курс складається з двох книг, перша з яких охоплює період від найдавніших часів до кінця ХІХ століття.

Для студентів вузів.

Курс лекцій по истории Украины, подготовленный ведущими историками республики, представляет собой первую попытку издания такого типа. С учетом современных научных взглядов авторы уточняют ряд концептуальных положений, оценок исторических событий и личностей.

Курс состоит из двух книг, первая из которых охватывает период с древнейших времен до конца ХІХ столетия.

Для студентов вузов.

I 0503020902-072 12-91
М224(04)-91

ISBN 5-11-001693-3

© Л. Г. Мельник, О. І. Гуржій,
М. В. Демченко та ін.,
1991

ЛЕКЦІЯ 1

ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ПЕРВІСНООБЩИННОГО ЛАДУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

● Первісна палеолітична община ● Мезоліт: виникнення родової общини ● Розквіт родового ладу в неоліті та енеоліті ● Племінна структура суспільства епохи бронзи ● Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати ● Античні міста-держави Північного Причорномор'я

Первісна палеолітична община. Первинною суспільно-економічною формацією в історії людства була первіснообщинна. Суть її полягала в колективному виробництві та споживанні, а також у колективній власності на природні ресурси й знаряддя праці. Протягом тривалого часу свого існування первіснообщинна формація (або, як її ще називають, суперформація) пройшла кілька стадій (епох) розвитку, які вирізнялись характером продуктивних сил і виробничих відносин. Чітко визначаються дві стадії — *привласнюючого та відтворюючого господарства*. Основними соціально-економічними осередками їхніх соціальних структур були відповідно *первісна община і рід*. Окремі дослідники (наприклад, В. Ф. Генінг) виділяють і третю стадію, пов'язану з виникненням в економіці металургії, а в суспільній організації — племінного ладу.

Основна мета первісного виробництва полягала у створенні необхідного продукту для забезпечення фізичного існування людини й розширеного відтворення населення. На певному етапі розвитку первіснообщинної суспільно-економічної формації з'являється і додатковий продукт. Набувши сложивчо-вартісної форми, він свідчить про зародження нових — станово-класових — відносин. «Ні одна суспільна формація, — наголошував К. Маркс, — не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не появляються раніше, ніж дозріють

матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства»¹.

У межах первіснообщинної формації мали місце *два великих суспільних поділи праці*. Перший характеризувався *виділенням пастуших племен*, що зумовило значне підвищення продуктивності праці, появу додаткового продукту й натурального обміну, *другий, пов'язаний з виникненням металургії як самостійної галузі виробництва*, спричинився до корінних змін в економічній та суспільній структурі.

Розвиток продуктивних сил у первісному суспільстві відбувався загалом по висхідній лінії, але нерівномірно: в одних регіонах історичний поступ ішов швидше, в інших — повільніше. Отже, на певних етапах і в певних суспільствах співіснували історично послідовні явища.

Відповідно до провідної ролі жінки й чоловіка в суспільстві родовий лад набирав форм *матріархату і патріархату*. Матріархальний рід більшою мірою характерний для суспільств з привласнюючою економікою та розумінням суспільної ролі жінки як продовжувачки людського роду, патріархат же притаманний суспільствам з відтворюючою економікою, в якій головне місце посідав чоловік, — не тільки основний виробник, але й господар сімейного добра. Говоримо зараз лише про певну закономірність розвитку форм роду, бо ж у реальному житті ці форми не завжди безпосередньо відповідали рівневі продуктивних сил. Відомо, наприклад, що суспільства з рисами матріархату існували навіть в епоху класоутворення.

Первіснообщинний лад у межах території нинішньої України співвідноситься з такими археологічними періодами, як палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік), бронзовий вік.

Найдавніша людина сучасного типу з'явилась на території України в *палеоліті*, а саме — в *ашельському часі* (близько 1 млн років тому). Це доводиться розкопками багатопоселення епохи палеоліту біля с. Королево на Закарпатті. Тут у багатометровій товщі суглинкових відкладів простежено вісім культурних горизонтів, датованих періодом від 1 млн до 35 тис. років до н. е. Крім Королева, залишки палеолітичних поселень відомі ще у 20 пунктах Закарпаття, переважно у Південних і Південно-Східних Карпатах, уздовж течії Тиси та її притоків.

¹ *Маркс К.* До критики політичної економії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. Т. 13. С. 7.

За розкопками минулих років, стоянки людини ашельської доби відомі також у Донбасі (в районі м. Амвросієвка), на Дністрі в с. Лука-Врублівецька, на Житомирщині. Археологами виявлені тут ручні рубила та велика кількість крем'яних відщепів, уживаних як знаряддя праці.

Аналіз місцезнаходжень найдавніших людей на території України дає змогу твердити, що найвірогіднішими напрямками їх початкового розселення були західний (з боку Західної Європи) та південно-східний (з боку Кавказу).

Ашельці трималися невеликими гуртами, користувалися вогнем, полювали на дрібних тварин та займалися збиральництвом. Колективне виробництво і колективне споживання становили суть їхнього суспільного життя. Шлюбні зв'язки мали парно-груповий характер, а община була не стільки родовою, скільки соціально-економічною одиницею. Ф. Енгельс вважав, що виробники тут стихійно об'єднувалися в общину.

Клімат тоді був теплий, але мали місце періодичні похолодання — передвісники Дніпровського зледеніння.

Наступний етап історичного розвитку репрезентує так звана *мустьєрська епоха, яка датується періодом з 150 по 35 тис. років до н. е.* В цей час людина інтенсивно заселяє Східну Європу й досягає басейну Десни. На території сучасної України відомо понад 80 мустьєрських пам'яток у Донбасі, Криму, Подністров'ї, Подніпров'ї, на Десні, в Західному та Східному Прикарпатті. Слід особливо відзначити багаточисельні стоянки Молодове I, Молодове V (на Дністрі), Кормань IV. На основі знахідок з цих стоянок археологи дослідили найдавніше житло з кісток мамонта і дійшли висновку про виникнення родового ладу.

Багатими на матеріал виявилися мустьєрські поселення в Криму — в гроті Кіік-Коба, навісі Заскельному (Східний Крим), у скелястому сховищі Старосілля (поблизу Бахчисараю). Тут відкриті останки шести палеантропів. За підрахунками С. М. Бібікова, в Криму в середньому палеоліті проживало до 250 чоловік — близько однієї людини на 60 км².

Середньопалеолітичні колективи склалися з двох — чотирьох сімей. Соціальна організація базувалася на кровно-споріднених відносинах. Життя общини визначалося природним розподілом праці: чоловік займався полюванням, тобто добуванням їжі, жінка — збереженням домашнього вогнища, продовженням роду.

Типологічно мустьєрські пам'ятки України розподіляються на поселення просто неба, печерні сховища, короткочасні стійбища, місця добування кременю й майстерні з його обробки. Основними об'єктами полювання мустьєрського населення були мамонт, зубр, сайгак, велетенський і благородний олені, шерстистий носоріг, дикий кінь, кабан та ін.

У середньому палеоліті значно поліпшилася техніка виготовлення знарядь праці, а самі вони урізноманітнювалися за формою й призначенням. Йдеться про скребла, знаряддя ударної дії, гостроконечники, виготовлені з кременю, андезиту та інших порід каменю.

Заключний етап епохи палеоліту датується періодом від 35 до 10 тис. років до н. е. Він характеризувався різким похолоданням, пов'язаним з останнім великим зледенінням (Валдайським). Змінилися рослинність, тваринний світ. Поряд з формами помірних широт (дикими кіньми, сайгаками, ослиами) холодні степи України населяли мамонти, шерстисті носороги, північні олені, вівцебики, пелікани.

Порівняно з попередніми епохами населення пізнього палеоліту значно зросло. На Україні відомо близько 500 поселень цієї доби. Палеодемографічні розрахунки С. М. Бібікова дають приблизну цифру 20 тис. чоловік, або одна людина на 3 км². Тодішні людські колективи трималися берегів річок. Дослідники вирізняють окремі локальні етнокультурні зони, близькі за рівнем розвитку і соціальною структурою. На цей час припадає завершення фізичного і розумового формування людини сучасного типу (*Homo Sapiens*), яку за місцем першої знахідки її кісток у печері Кроманьйон (Франція) називають *кроманьйонцем*.

Характерною особливістю епохи пізнього палеоліту була відносна осілість населення. Селища кроманьйонців складались з п'яти-восьми житлових споруд типу яранг, у яких мешкало до 50 чоловік. Спостерігаються якісні зміни в знаряддях праці: вони вдосконалюються за формою й урізноманітнюються за призначенням. Це — скребки, скребла, різці, які вживались при обробці та розкrojованні шкір, проколки, свердла, кременні мікропластинки. Вперше в історії почали широко використовуватися знаряддя праці з кісті.

Зазнало великих змін і ускладнилося духовне життя кроманьйонців. У пізньопалеолітичних поселеннях, розкопаних на Україні, знайдено стилізовані жіночі статуетки, фігурки птахів. На стоянках у селах Межиріч на Канівщині та Мізин на Чернігівщині виявлені зображення на кістках мамонта, виконані червоною фарбою. Деякі з цих розмальованих кісток С. М. Бібіков інтерпретував як музичні ударні інструменти. На стоянці Моодове V знайдено музичний інструмент типу флейти.

Наприкінці пізнього палеоліту, як вважають дослідники, визначилася криза полювання на великих тварин, зумовлена різними антропогенними й природними факторами. Подолати її вдалося, запровадивши та розвинувши мікролітизацію знарядь праці, а також змінивши форми мисливського господарства. Отже, кроманьйонці продемонстрували вміння пристосовуватися до скрутних обставин і забезпечити свою стійку життєдіяльність.

Мезоліт: виникнення родової общини. В епоху мезоліту сталися істотні зміни в природному середовищі. Останній льодовик у Європі зник приблизно 11 тис. років тому. Клімат пом'якшав, а ландшафтно-географічні зони набули сучасних характеристик. Сформувалися русла рі-

чок. Близьким до нинішнього став тваринний світ, найтипівшими представниками якого були бико-гур, косуля, олень.

У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осокорівка в Надпоріжжі, в Криму. Населення було відносно осілим. Поряд з великими відкрито чимало малих стоянок, які виникли внаслідок розпаду общин на невеликі мисливські колективи.

У мезоліті відбулися кардинальні зміни в сфері виробництва знярядь праці. Були винайдені лук і стріла, що в свою чергу спричинилося до важливих зрушень в організації мисливського господарства. На цей час припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині. Нестача м'ясної їжі стимулювала розвиток рибальства, а також збиральництва, яке поклато початок рослинництву.

Як свідчать наявні археологічні дані, в мезоліті сталася *друга велика криза мисливського господарства і виникли перші форми відтворюючого.*

Зміни у господарській діяльності мезолітичної людини зумовили відповідну перебудову і соціального життя. Індивідуалізація виробництва і споживання піднесла роль парної сім'ї, хоч вона ще й не стала економічним осередком суспільства. Ф. Енгельс вважав, що «за родового ладу сім'я ніколи не була і не могла бути осередком суспільної системи, бо чоловік і жінка неминуче належали до двох різних родів»². Таким осередком лишалася *община*, яку називають кланом, або ранньородовою общиною. Деякі дослідники (наприклад, М. О. Бутинов) вважають за можливе говорити про початок у мезоліті процесу формування племінної етнічної спільності.

Розквіт родового ладу в неоліті та енеоліті. Завершальною стадією кам'яного віку стала *епоха неоліту, котра тривала з VI по III тис. до н. е.* й характеризувалася великими змінами в економіці. Поряд з традиційними її формами — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються й поширюються нові — скотарство і землеробство. Відтворююче господарство заклало підвалини дальшого поступального розвитку стародавнього населення України, чисельність якого в неоліті значно зросла. Перехід до свідомого виробництва продуктів харчування — якісно новий етап в історії людства. Сучасні вчені називають цей етап «неолітичною революцією».

² Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 21. С. 98.

Спричинений новими знаряддями праці, прогрес економіки неолітичного суспільства, в свою чергу, стимулював удосконалення цих знарядь і розширення їхнього асортименту. З'явилися нові типи кам'яних сокир, ножів, тесел. Виникли й невідомі раніше способи обробки каменю — шліфування, розпилювання, свердління. Велика подія неолітичного часу — початок виготовлення керамічного посуду.

Наприкінці досліджуваної епохи визначається певна територіально-господарська спеціалізація. Так, у басейні Сіверського Дінця й на Волині виявлені залишки майстерень з обробки каменю. Неолітичні майстри Надпорожжя налагодили виробництво кам'яних шліфованих сокир і тесел. Все це підштовхувало до речового обміну, й не лише між населенням різних районів території України, а й суміжних регіонів. У Маріупільському і Микільському могильниках знайдені кам'яні наверхи булав, виготовлені на Закавказзі й Стародавньому Сході. На думку фахівців, Балкано-Дунайський басейн, Кавказ, Передня Азія — це ті регіони, звідки древнє населення України могло запозичити окультурені види зернових, одомашнену велику й дрібну рогату худобу.

На сьогодні на Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли, Псла, Сули та інших рік і річок виявлено близько 500 неолітичних поселень. Господарський та культурний розвиток племен того часу відбувався нерівномірно. В межах України виділяються *дві культурно-господарські зони: південно-західна (землеробсько-скотарська) і північно-східна (мисливсько-риболовецька)*. Перша охоплювала лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття, друга — лісостепове Лівобережжя, Полісся. В кожній зоні існувало кілька археологічних культур: бугодністровська, лінійно-стрічкової кераміки, дунайська, тиська (перша зона), сурсько-дніпровська, ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецька (друга зона).

У соціальному аспекті *неолітична епоха була часом розквіту родового ладу*, що засвідчено, зокрема, матеріалами могильників. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці, а в зоні відтворюючого господарства — і на певну територію, тобто землю. Різко зросла в цей період і *роль сім'ї* — генеологічної основи роду.

Власність на землю зумовила значний розвиток процесу складання територіальних зв'язків (про початок цього процесу йшлося вище), що, в свою чергу, вело до виник-

нення сусідської общини, а згодом і *племени*. Ці нові інститути суспільної структури повною мірою виявлять себе в рамках відтворюючої економіки.

Археологічні дані дають змогу твердити про складний світогляд людей неолітичної епохи. Їхні релігійні уявлення включали в себе елементи анімізму, фетишизму, первісної магії. Своєрідним відображенням цього є пам'ятки образотворчого й декоративного мистецтва — орнаментально оздоблені кераміка, знаряддя праці з кістки та ін. У численних гротах Кам'яної Могили — мальовничого пагорба з величезних пісковикових брил, розташованого поблизу Мелітополя, археологи віднайшли безліч орнаментальних та скульптурних зображень тварин, людей, цілих сюжетних композицій неолітичного часу.

У IV—III тис. до н. е. на території сучасної України відбувся перехід до *енеоліту* (мідно-кам'яного віку), який характеризувався не лише опануванням технології *виробництва й обробки міді*, але й подальшим прогресом відтворюючих форм господарства — *землеробства та скотарства*. Найяскравішою археологічною культурою нової епохи була *трипільська*, пам'ятки якої виявлені в лісостеповій зоні на величезних обшарах від Пруту і Дунаю до Дніпра. Крім неї, дослідники виділяють на території нинішньої України й інші землеробсько-скотарські культури: гумельницьку, середньостогівську, лійчастої кераміки, кулястих амфор, кемі-обинську. Поліські райони, як і до цього, населяли мисливсько-риболовецькі племена дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Зберігалася нерівномірність соціально-економічного й духовного розвитку згадуваних вище двох культурно-господарських зон.

Трипільські пам'ятки вперше були виявлені В. В. Хвойкою біля с. Трипілья на Київщині наприкінці минулого століття. Вважається, що витoki цієї культури слід шукати в регіонах Східного Середземномор'я і Балкан, звідки були привнесені передові форми ведення землеробства та скотарства. Активне формування трипільської спільності відбувалося на сучасній території України на базі синтезу місцевих і прийшлих елементів. Уже в IV тис. до н. е. осілі трипільці населяли Середнє Подністров'я й басейн Південного Бугу, протягом же другої половини IV—III тис. до н. е. просунулися на Верхнє Подністров'я, Волинь, у басейн Середнього Дніпра й на частину території Лівобережжя.

Проживали трипільці в поселеннях, розташованих поблизу рік на першій і другій надзаплавних терасах. На ранньому етапі існування цієї культури поселення мали з кілька десятків житлових та господарських будівель, розміщених рядами або по колу. Число мешканців досягало кількох сот. Найтипівшим житлом був наземний глинобитний

будинку прямокутної форми з кількома приміщеннями. У кожному будинку проживали, як правило, дві-три споріднені парні сім'ї. На середньому етапі історичного розвитку племен трипільської культури розміри поселень значно збільшувалися. Так, у селищі, виявленому поблизу с. Володимирівка на Південному Бугу, налічувалося понад 200 глинобитних будинків, в котрих могли проживати до 2 тис. чоловік. На пізньому етапі істотно зросла чисельність трипільців, і знову ж таки ще більшими стали розміри їхніх поселень. З'являються поселення «гіганти» площею 280—400 га з кількістю будинків від 1 до 1,5 тис. Вони відкриті у Південному Побужжі біля сіл Доброводи, Тальянки, Майданецьке та ін.

Провідними галузями господарства трипільців були орне землеробство й скотарство. Вирощувалися пшениця, ячмінь, просо, бобові, льон. Рало із застосуванням тяглової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства; виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування.

Хоча трипільці й почали вживати металеві вироби, їхні знаряддя праці в цілому зберігали неолітичний характер. Крем'яна індустрія, як і раніше, мала велике значення. В ряді районів мешкання трипільців виявлені численні копальні, пов'язані з добуванням кременю, а також спеціальні майданчики на поселеннях, де працювали майстри.

Високого технічного й художнього рівня досягло керамічне виробництво. Досліджені гончарні печі (під с. Жванець на Дністрі), вишуканість форм посуду, багатокольорове розмальовування тощо — все це свідчить про те, що гончарною справою займалися майстри-професіонали, обштинні ремісники. Спеціалізованою галуззю було й виготовлення антропоморфної та зооморфної пластики. Особливого поширення набули жіночі статуетки.

Характер господарської діяльності трипільців зумовив дальший розвиток територіальних зв'язків, відбитих у формах соціального життя. На основі територіальних общин формуються племена, зароджуються міжплемінні об'єднання, складається ієрархічна структура родів, виділяються найзатятніші з них на чолі з визнаними главами — патріархами.

Із синхронних трипільській особливий інтерес становить *кемі-обинська археологічна культура*, поширена в Криму, Нижньому Подніпров'ї та Приазов'ї. Кемі-обинці були скотарями й землеробами. Як і інші енеолітичні племена, вони користувалися різноманітними знаряддями праці з кременю, інших порід каменю, рогу, металу. Проживали в великих поселеннях, розташованих на підвищеннях і островах рік. Померлих ховали в підкурганних дерев'яних або

кам'яних камерах, розмальованих червоною фарбою. Над могилами ставили антропоморфні стели.

Початок епохи металів був позначений кардинальними змінами в соціальних відносинах. Зростає роль чоловіка в суспільстві. Господарською основою стала патріархальна сім'я, а це свідчить про перехід від материнського до батьківського родового ладу — патріархату.

Племінна структура суспільства епохи бронзи. В другій половині III тис. до н. е. на території України розпочався бронзовий вік. Його характерна особливість — істотне поширення виробів з бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву. Опанування новою технологією дало змогу значно урізноманітнити асортимент знарядь праці та зброї. А проте бронза не замінила цілком каменю, — речі з нього використовувалися протягом усього бронзового віку. Розвиток ливарної справи неможливий без відповідних знань і навичок, отже, з'явилися професійні майстри високої кваліфікації. На Україні відомі великі центри стародавньої металургії (Донецький басейн) та металообробки (Карпато-Дунайський регіон).

Незважаючи на піднесення ремісничого виробництва (зокрема бронзоливарного), основними галузями господарства племен бронзового віку були землеробство (лісостеп) та скотарство (степ). Загальне економічне пожвавлення великою мірою сприяло зростанню чисельності населення й нагромадженню суспільного багатства. Сталися великі зміни в соціально-політичному житті. Процеси, що зароджувалися ще за епохи енеоліту, набули тепер характеру визначальних. Розвиток виробництва та обміну, а також постійна боротьба за території зумовили стійкі консолідаційні тенденції на всіх рівнях суспільної організації, які, поступово набираючи силу, привели врешті-решт до утворення великих союзів племен на чолі з вождями. Зростання питомої ваги скотарства спричинилося до певного соціально-майнового розшарування серед общинників. Через його відносно невелику — порівняно із землеробством — трудозатратність частина чоловічого населення вивільнилася з господарської сфери й спеціалізувалася на грабіжницьких набігах.

Протягом бронзового віку на території України існувало кілька етнокультурних груп. Їхнім археологічним еквівалентом були культури: ямна, катакомбна, багатоваликової кераміки, зрубна (Степ), шнурової кераміки, тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська (Лісостеп і Полісся).

В числі найбільших об'єднань Східної Європи рубежу енеоліту та початкового етапу бронзового віку — *давньо-ямна культурно-історична спільність*. У межах України вона займала степове й лісостепове Лівобережжя та Правобережжя. Племена, що входили до її складу, об'єднувалися спільними типами господарства, в якому переважало скотарство, та поховального обряду (яма під курганом). Крім численних курганів, виявлені й сліди тимчасових стоянок пастухів, а також залишки великих поселень. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, мало потужні кам'яні оборонні стіни. Це був, мабуть, племінний центр.

Найвиразнішими етнографічними рисами матеріальної культури ямників були глиняний посуд яйцевидної форми, оздоблений відбитками шнура і гребінця, та кістяні молотчовидні шпильки. В ряді поховань другої половини III тис. до н. е. відкриті залишки дерев'яних візків. У Надпорожжі виявлені спеціалізовані майстерні з виготовлення кам'яних сокир-молотів. Населення давньоямної культурно-історичної спільності займалося й металообробкою, однак вона не набула великого поширення.

На початку II тис. до н. е. місце давньоямної заступила *катакомбна культурно-історична спільність* (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбоям). Протягом першої половини II тис. до н. е. на території Східної Європи (в тому числі й України) відбувалися складні міграційні процеси, чим зумовлювався загальний рухливий спосіб життя. Від катакомбників не залишилося довготривалих поселень: дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це свідчить про кочівницький характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності. Разом з тим велика кількість зброї в похованнях чоловіків — ознака зрослої ролі військової справи. І не дивно, бо в той час власність на переважну частину худоби зосередили в своїх руках окремі патріархальні сім'ї, і це багатство потребувало постійної охорони.

У другій половині II — на початку I тис. до н. е. степову територію Лівобережної України заселили племена *зрубної культури* (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках) північноіранського (?) етносу, які прийшли сюди із Середнього Поволжя. Всі риси їхньої матеріальної культури свідчать про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3—4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господар-

ські заняття зрубників — скотарство й землеробство, а також металообробка (нерозвинута).

Заключна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочівницьких форм скотарства. Його ефективність дедалі більше зростала внаслідок поліпшення видового складу стада, вдосконалення засобів пересування й використання пасовиськ. Дальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Дещо інакше відбувався історичний прогрес у бронзовому віці в *лісостеповій зоні України*. Тоді як степовики тяжіли до східних районів, племена Лісостепу підтримували постійний контакт із населенням західних територій. У другій половині III — першій половині II тис. до н. е. на величезних просторах Східної та Західної Європи проживали носії культур *шнурової кераміки, або бойових сокир*. На думку археологів і лінгвістів, вони належали до однієї з груп індоєвропейців — предків слов'ян, балтів і германців. У межах України виділяється кілька культур шнурової кераміки; найпоширенішою з них була середньодніпровська.

У середині II — на початку I тис. до н. е. на основі культур шнурової кераміки склались *культури пізнього періоду бронзового віку, в тому числі тишинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська*. Основу їхньої господарської діяльності становили землеробство, приселищне скотарство, рибальство, мисливство, а також ремісниче виробництво, зокрема бронзоліварне.

За темпами соціального розвитку лісостепова зона де що поступалася степовій, але обидві вони перебували під дією загальних закономірностей. Їхні суспільні відносини ґрунтувалися на патріархальній сім'ї та племінній організації.

Бронзовий вік на Україні — завершальна стадія первіснообщинного ладу, який пройшов тривалий шлях розвитку від первісної общини на базі екзогамних шлюбних відносин до воєнно-потестарних племінних об'єднань. У ньому зародилися й визріли всі передумови для виникнення станово-класових відносин — панівних на наступному історичному етапі.

Становлення і розвиток державотворчої традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати. З відкриттям і поширенням заліза в історії стародавнього населення України розпочалася нова епоха, позначена докорінним

зламом старих соціально-економічних структур. На цей час припадають завершення процесу розкладу первіснообщинного ладу і початок переходу до станово-класового суспільства. Поява додаткового продукту спричинилася до створення досить міцних, ієрархічно добре організованих військово-політичних об'єднань, що, в свою чергу, сприяло виділенню військово-аристократичної верхівки суспільства. В її руках відтепер зосереджується значна влада, а отже, й можливість шляхом данницьких відносин відчужувати та привласнювати певну частину суспільного додаткового продукту, трансформуючи його в престижні цінності (скарби золотих і срібних коштовностей, багате вбрання тощо). Ясна річ, надзвичайно піднеслося значення торговельних контактів із сусідами, які в обмін на традиційну продукцію степів (зерно, худоба та ін.) постачали тогочасним кочовим народам Півдня України — кіммерійцям, скіфам, сарматам — витвори своїх ремісників, зокрема і в першу чергу — предмети розкоші для аристократії. Тож зрозуміло, що степовики прагнули до мирних стосунків з античними містами-державами Північного Причорномор'я, і рідко коли політична ситуація тут загострювалася аж до воєнної конфронтації. Починаючи з VII ст. до н. е. історичний процес I тис. до н. е. на території України позначений впливом давньогрецької цивілізації — як у матеріальному, так і в соціально-економічному й духовному аспектах. Це відбилосся в прискоренні формування у кочовиків станово-класового суспільства, в зародженні державотворчої традиції.

Наприкінці II — на початку I тис. до н. е. у степах Північного Причорномор'я розселилися *кіммерійці* — найдавніший народ, назву якого донесли до нас писемні джерела, зокрема «Одісея» Гомера. Етнічність кіммерійців остаточно не з'ясована. Є певні підстави стверджувати, що вони належали до однієї з груп іраномовного населення. Провідною галуззю їхнього господарства було кочове скотарство, дуже висока ефективність якого давала змогу створювати значний додатковий продукт. Без цього не могли б існувати військові кінні загони згаданого народу, котрі здійснювали далекі грабіжницькі походи аж у Передню Азію. Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд, а також металообробку, яка дозволила кардинально поліпшити озброєння кінних дружин.

Поряд з економічними в кіммерійському середовищі відбувалися важливі суспільно-політичні процеси. Спостерігався перехід від військової демократії до станово-класо-

вого суспільства на базі рабовласницького способу виробництва. Відчужуваний додатковий продукт нагромаджувався в руках знаті й «царів» (вождів міжплемінних союзів).

Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н. е. і розпалося під натиском скіфських племен. Згодом кіммерійці, ймовірно, розчинилися в скіфському суспільстві.

Звернемося тепер до історії раннього залізного віку в лісостеповій зоні України. На початку I тис. до н. е. тут продовжували жити місцеві землеробсько-скотарські племена. Дніпровське Правобережжя населяли носії *чорноліської культури*. Постійна загроза нападу з боку кіммерійців спонукала чорнолісців будувати величезні укріплення. Одне з них, досліджене О. І. Тереножкіним у Чорному лісі на Кіровоградщині, й дало назву культурі.

Густа мережа поселень свідчить відповідно про велику густоту населення. Чорнолісці займалися землеробством, менш інтенсивно — бронзоліварним, залізобробним та залізообробним виробництвом. Під натиском кіммерійців окремі групи цього народу переселилися в IX ст. до н. е. на Лівобережжя Дніпра в басейни Ворскли, Орелі й Самари.

На території Західної України з кінця II тис. до н. е. розселилися *фракійці*, а також племена *лужицької археологічної культури*. На Волині в перших століттях I тис. до н. е. мешкали племена *милоградської культури*, які у VI ст. до н. е. перемістилися на сучасну територію Південної Білорусії. Середне Подесення й Посейм'я населяли в цей час *юхнівські племена*. В Гірському Криму й на кримському узбережжі Чорного моря з IX ст. до н. е. відомі племена *кизил-кобинської археологічної культури* (ототожуються з таврами). Вважається, що таври прийшли на півострів через Тамань і Керченську протоку з гірських районів Західного Кавказу.

У середині VII ст. до н. е. у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена *скіфів*, витіснивши звідси, а частково, як ми вже згадували, асимілювавши кіммерійців. До меж Скіфії увійшла також лісостепова зона України. Скіфськими землями протікали Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Тирас (Дністро), Танаїс (Дон) та інші ріки.

Давньогрецький історик Геродот у своїй «Історії» навів загальну картину розселення народів Скіфії та її сусідів. У пониззі Південного Бугу жили калліпіді («прекраснокінні»), вище їх — алазони, далі на північ, між Дніпром і Дністром — скіфи-орачі. Всі ці три групи племен займалися землеробством (за Геродотом, скіфи-орачі вирощували зерно

на продаж грецьким колоніям, головним чином Ольвії). Степовими просторами Лівобережжя й Правобережжя Дніпра володіли скіфи-кочівники й царські скіфи. На схід від Дніпра, в Лісостепу, мешкали скіфи-землероби.

Скіфію оточували численні народи, етнічно не споріднені з прийдешніми кочовиками. В межах лісостепової та поліської зон України, за Геродотом, локалізувалися неври, мелаххлєси («чорноризці»), андрофаги («людоїди»), гелони, будини та ін.

Археологічними старожитностями, що лишилися від названих народів, є скіфські кургани. VI—IV ст. до н. е. (південні райони України), пам'ятки підгірцівського типу (Київське Подніпров'я), величезні городища лісостепових племен на Київщині, Черкащині, Полтавщині.

Наприкінці VI ст. до н. е. в причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання на чолі зі скіфами, до складу якого увійшло місцеве населення степових і лісостепових регіонів. Верховна влада в Скіфії належала царям і заможній племінній верхівці; столиця знаходилася на Нижньому Дніпрі (поблизу сучасного м. Кам'янка Дніпровська).

За своїм характером скіфська держава була великою мірою експлуаторсько-паразитарною, оскільки за основний метод одержання додаткового продукту мала експлуатацію сусідніх землеробських племен та грабіжницькі військові походи. В «Історії» Геродота є розповіді про насильства, що їх скіфи чинили на загарбаних місцевостях, зокрема протягом 28 років — у Передній Азії. Так само вони поводитися і на території нинішньої України. З визиску місцевого землеробського населення Лісостепу вони мали величезні багатства, економіка ж самих землеробів під тягарем зовнішньої експлуатації занепадала. Так, уже з кінця V ст. до н. е. припиняється життя на поселеннях басейну Тясмина.

Причорноморська Скіфія, за Геродотом, поділялася на три царства — басілеї; одне з них очолював головний цар, а два інших — молодші царі (ймовірно, сини головного). Спадкова влада передавалася за традиціями мінорату від батька до молодшого сина. Суспільство (без найвищої аристократії) складалося з трьох станово-кастових груп — общинників, воїнів, жерців. На думку фахівців, ці соціальні відмінності могли зумовлюватися відмінностями етнічними, — адже в етнографії відомі випадки, коли владні або якісь інші функції в багатоетнічному суспільстві цілком зосереджував у своїх руках один з етносів.

Розквіт скіфської державності припадає на VI—IV ст. до н. е. і виявляється, зокрема, у феномені царських курганів. Однак шлях до завершення процесу класоутворення заступав принцип колективного користування землею, що

консервував родоплемінні відносини. Ряд дослідників пропонують кваліфікувати кочівницьке суспільство як таке, в котрому співіснували тенденції двох формацій — первинної первіснообщинної та вторинної класової.

Скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона увібрала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу і особливо Греції, а пізніше — і Риму. В свою чергу, Скіфія справляла істотний вплив на економіку, суспільний устрій, матеріальну культуру, ідеологію землеробського населення лісостепової України. А проте, як ми вже наголошували, тривала експлуатація з боку кочовиків врешті-решт виснажила господарські ресурси Лісостепу, і це стало однією з головних причин загибелі Скіфії.

З кінця III ст. до н. е. розпочався заключний період її історії. Під натиском сарматів основна частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я й у Степовий Крим. Була заснована нова столиця із грецькою назвою Неаполь, тобто Нове місто. Залишки цього міста можна тепер побачити на околиці сучасного Сімферополя. Нове державне об'єднання відоме в літературі як Мала Скіфія.

Заключний період історії скіфів характеризувався дальшим розвитком державності й етнічної консолідації, зародженням міських форм життя, поживленням торговельних і культурних зв'язків з грецькими містами Північного Причорномор'я. Найвищого розквіту Мала Скіфія досягла у II ст. до н. е. В перших століттях нової ери спостерігається ще одне піднесення економічної й політичної могутності Малої Скіфії, після чого під ударами сарматів з півночі та римських міст-держав з півдня вона у III ст. н. е. фактично припиняє своє існування.

Отже, розвиток скіфської кочівницької державності не був безперервним й поступально висхідним. Її піднесення та занепад визначалися переважно масштабами і характером зовнішньоексплуаторської діяльності скіфів.

У III ст. до н. е. в Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати іраномовні *сарматські племена*. У II ст. до н. е. вони зайняли межиріччя Дону й Дніпра, на рубежі нової ери — Дніпра і Дністра. Частина сарматів зайшла у лісостепове Правобережжя, на територію місцевих землеробських племен, у тому числі слов'янських.

Із сарматами пов'язаний великий період в історії України. Протягом шести століть вони панували в степах Північного Причорномор'я. Давні автори відзначали спорідненість сарматів і скіфів, мова яких належала до північно-східної групи іранських мов.

Економічні й культурні зв'язки з грецькими та римськими містами Північного Причорномор'я сприяли поглибленню у сарматів процесу формування станово-класового суспільства, посиленню племінної знаті. Проникнення їх у причорноморські міста і навіть входження в правлячі династії Боспорського царства призвело до сарматизації античної культури.

Від середини III ст. н. е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей час тут з'явилися вихідці з Прибалтики — *готи*. Вступивши в спілку з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне з сарматських угруповань), готи здійснювали спустошливі напади на римські міста Північного Причорномор'я. А в IV ст. н. е. у степовій Україні з'явилися нові кочівники — *гуни*.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я. Велику роль в історії України відіграли античні міста-держави Північного Причорномор'я. Як органічна частина античної цивілізації, вони жили і розвивались у тісній взаємодії з місцевим причорноморським населенням. Останнє, як ми вже наголошували, впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що знайшло свій вияв у прискоренні їхнього соціально-економічного та культурного розвитку.

Заселення *греками* Північного Причорномор'я відбувалося в умовах формування рабовласницького ладу і відносного перенаселення в Греції. Колонії засновувалися, як правило, організовано. Їхали сюди в основному безземельні селяни, ремісники, торговці. Уже в перші століття колонізаційних процесів (VII—VI ст. до н. е.) визначилися грецькі центри, особливо активні у заснуванні колоній. Це насамперед міста малоазійського узбережжя Іонії (зокрема Мілет), а також дорійська колонія Гераклея Понтійська.

В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняються два основні періоди. Перший охоплює час з VI по середину I ст. до н. е. й характеризується відносно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до н. е.— 70-ті роки IV ст. н. е., коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й до того ж зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів.

У процесі античної колонізації у Північному Причорномор'ї утворилися чотири основних осередки. Перший — це

побережжя Дніпро-Бузького та Березанського лиманів. У другій половині VII ст. до н. е. греки заснували на о. Березань (тоді півострів) поселення Борисфеніду. В першій половині VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його в Дніпровський лиман (поблизу сучасного с. Парутіно Очаківського району Миколаївської області), вихідці з Мілета заклали Ольвію — згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор'я. Її зручне географічне положення сприяло налагодженню тісних торговельних зв'язків із землеробами Лісостепу та кочовиками Степу.

Другий центр античної цивілізації Півдня України склався в районі Дністровського лиману, де розташовувалися міста Ніконій (поблизу сучасного с. Роксолани Одеської області) і Тіра — на західному березі Дністровського лиману, в північній частині нинішнього Білгород-Дністровського (за середньовіччя тут була зведена фортеця). Географічне положення й особливості господарства Тіри обумовлювали її тісні економічні, політичні й культурні зв'язки з Ольвією та Істрією.

Третій центр сформувався в Південно-Західному Криму. Головне місто тут — Херсонес Таврійський (на західній околиці нинішнього Севастополя). Заснували його у 422—421 рр. до н. е. вихідці з Гераклеї Понтійської. Протягом усієї античної історії Херсонес був великим економічним, політичним, культурним центром, що справляв помітний вплив на розвиток місцевого тавро-скіфського населення. Крім Херсонесу, в цьому районі Криму розташовувалися також міста Керкинітіда (сучасна Євпаторія) і Калос-Лімен.

Четвертий центр античної культури в Північному Причорномор'ї виник на Керченському й Таманському півостровах. Тут були побудовані міста Пантікапей (нинішня Керч), Феодосія, Фанагорія (поблизу сучасної станиці Сінна на Таманському півострові), Гермонаса (нині станиця Таманська), Горгіппія (тепер Анапа). Всі вони засновані переважно в VI ст. до н. е. вихідцями з іонійських міст. У V ст. до н. е. ці міста об'єдналися в Боспорську державу, до складу якої увійшли й місцеві племена.

За формою політичного устрою та адміністративно-територіальною структурою античні міста-держави Південної України були тотожними з грецькими полісами і являли собою (за винятком Боспору) рабовласницькі демократичні республіки. Політичним, економічним і культурним центром держави було місто, навколо якого знаходилась хора (сільськогосподарська округа).

Протягом усієї своєї історії міста-держави Північного Причорномор'я підтримували тісні культурні, економічні й політичні контакти з Грецією та Римом. Залежність від метрополії спричинювалася до суперечностей, які подеколи переростали в справжні військові конфлікти. Так, причорноморські міста-держави у V ст. до н. е. входили до складу Афіньського морського союзу, а згодом брали участь у війнах понтійського царя Мітрідата VI Євпатора з Римом. Мали місце й зіткнення колоній зі своїми північними сусідами. Відомі, зокрема, війни Херсонеса проти Скіфської держави в Криму. Наприкінці II ст. до н. е. Херсонес змушений був звернутися по допомогу до Мітрідата. Направлене ним військо на чолі з полководцем Діофантом розбило скіфів та оволоділо їхньою столицею Неаполем.

Натиск північних племен на узбережні міста в останні століття до н. е. й перші століття н. е. штовхав їх під протекторат Риму. Тож у ряді пунктів Північного Причорномор'я римляни розташували свої гарнізони, а Ольвія, Херсонес і Тіра увійшли до складу римської провінції Нижня Мезія.

* * *

Таким чином, стародавнє різноетнічне населення території нинішньої України пройшло в своєму розвитку всі основні формаційні етапи: кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний віки. Були створені відповідні цим етапам типи суспільно-господарської організації життя: первісна палеолітична та родова общини, племінна структура, станово-класове суспільство. Особливе значення для історичного прогресу на наших землях мала тисячолітня епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я. Давньогрецькі міста-держави справили великий вплив на соціально-економічний, політичний, культурний розвиток не лише сусідніх з ними скіфів, сарматів та ін., а й більш віддалених племен, у тому числі слов'янських. Давні традиції зв'язків з культурою Південно-Східної Європи перейняла згодом Київська Русь.

Рекомендована література

Античные города-государства Северного Причерноморья // История Украинской ССР: В 10 т. К., 1981. Т. 1.

Археологія Української РСР: У 3 т. К., 1985. Т. 1; 1986. Т. 2.

Березанская С. С., Отроценко В. В., Чередниченко Н. П., Шарфутдинова И. Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. К., 1986.

Березанська С. С., Ляшко С. М. Вивчення ремесла за виробничими комплексами з пам'яток доби бронзи // Археологія. 1989. № 3.

Бибигов С. Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья (Опыт изучения первобытной экономики) // Сов. археология. 1965. № 1.

Бибигов С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. К., 1981.

- Бунятя К. П.* Про періодизацію історії первісного суспільства // Археологія. 1989. № 1.
- Бунятя Е. П.* О формах собственности у кочевников // Археология и методы исторических реконструкций. К., 1985.
- Бутинов Н. А.* Первобытнообщинный строй: Основные этапы и локальные варианты // Проблемы истории докапиталистических обществ. М., 1968. Кн. 1.
- Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство. М.; Л., 1949.
- Генинг В. Ф., Павленко Ю. В.* Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. К., 1984.
- Генинг В. Ф.* Три ступені розвитку продуктивних сил первіснообщинної суперформації // Археологія. 1989. № 3.
- Даниленко В. М.* Кам'яна Могила. К., 1986.
- Даниленко В. Н.* Неолит Украины. К., 1969.
- Ильинская В. А., Тереножкин А. И.* Скифия VII—IV вв. до н. е. К., 1983.
- Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. Х., 1981.
- Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира. К., 1985.
- Колесников А. Г.* К вопросу о социальной стратификации поздне-трипольского населения Среднего Поднепровья: По материалам могильников Софиевского типа // Исследования социально-исторических проблем в археологии. К., 1987.
- Лагодовська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л.* Мухайлівське поселення. К., 1962.
- Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В.* Формирование раннеклассового общества на территории Украины. К., 1989.
- Рудинский М. Я.* Кам'яна Могила. К., 1959.
- Семенов Ю. И.* О периодизации первобытной истории // Сов. этнография. 1965. № 5.
- Смирнов К. Ф.* Савроматы. М., 1964.
- Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961.
- Тереножкин А. И.* Киммерийцы. К., 1976.
- Хазанов А. М.* Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытнообщинное общество. М., 1975.

ЛЕКЦІЯ 2

СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ

● Проблема походження слов'ян в історіографії ● Письмові, лінгвістичні та археологічні джерела про походження слов'ян ● Матеріальна культура східнослов'янської спільності в ранньому середньовіччі ● Господарство та соціальна структура східних слов'ян

Проблема походження слов'ян в історіографії. Слов'яни — одна з найчисленніших груп давньоєвропейського населення. Час її виділення з індоевропейської спільності ще недостатньо з'ясовано, хоча цьому питанню, як і по-

шукам слов'янської прабатьківщини, присвячена велика література. Проблема ускладнюється тим, що, на відміну від деяких інших європейських народів, слов'яни дещо пізніше взяли участь в тих історичних подіях, які висвітлені у письмових джерелах. Як відомо, існує чимало припущень щодо прабатьківщини слов'ян. Розглянемо деякі з них.

Найдавніша *дунайська концепція* пов'язана з ім'ям літописця Нестора, який писав у своїй «Повести временных лет»: «...по довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де є нині Угорська земля і Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по всій землі і прозвалися іменами своїми,— [від того], де сіли, на котрому місці». Ця концепція була підтримана П. Шафариком у монографії «Слов'янські старожитності» і ввійшла в літературу під назвою *карпато-дунайської теорії*. Незважаючи на критику з боку ряду дослідників, вона й донині має своїх послідовників як серед лінгвістів (О. М. Трубачов), так і серед археологів (І. І. Ляпушкін). Не позбулася прихильників і *вісло-одерська теорія*, створена польськими науковцями Ю. Костшевським, М. Рудницьким і підтримана в значній своїй частині Т. Лер-Славинським. Зокрема, В. В. Сєдов та І. П. Русанова зв'язують походження слов'янських ранньосередньовічних старожитностей празької культури з пам'ятками поморсько-підкляшової й пшеворської культур з доби латену і перших століть н. е., які існували на території Польщі.

Третя, найчисленніша група дослідників — істориків-медієвістів, лінгвістів, археологів — розміщує давніх слов'ян між *Дніпром і Віслою* в північному лісовому або південному лісостеповому регіонах (Л. Нідерле, М. Фасмер, Н. А. Шахматов, В. П. Петров, Ф. П. Філін та ін.). За матеріалами археологічних розкопок останніх десятиліть доведена слов'янська належність ряду культур у цьому регіоні, але не раніше рубежа I тис. н. е.

Починаючи з 50-х років з'являлися праці, в яких вчені-славісти, головним чином археологи М. І. Артамонов, П. М. Третьяков, Б. О. Рібаков, В. Генсель, спробували розсунути межі території можливої локалізації стародавніх слов'ян від Дніпра до Одри.

Спираючись на археологічні дані, можна досить упевнено твердити, що слов'яни (праслов'яни), принаймні з часу виділення їх у II тис. до н. е. з індоєвропейської спільності й до раннього середньовіччя (коли їх існування зафіксоване письмовими джерелами та однозначно підтвержене археологією), змінювали місця свого проживання. Тому кожна з наведених концепцій (тим паче остання, яка

об'єднує попередні) стосовно того чи іншого етапу переселення або розселення слов'ян *відповідає дійсності*. Але до раннього середньовіччя вони ніколи не займали водночас усієї території між Дніпром та Одрою. Крім того, важко визначити межі регіону, що його слов'яни (праслов'яни) займали на певному етапі свого розвитку, й пов'язати ці межі з певними археологічними культурами або мовними явищами.

Ряд лінгвістів та археологів вважають, що вже на рубежі III—II тис. до н. е. разом з іншими етнічними групами з індоєвропейської спільності виділилася *германо-балто-слов'янська група*. Її археологічний відповідник — культури кулястих амфор і шнурової кераміки. Праслов'янська спільність, на думку багатьох археологів, репрезентована тшинецько-комарівською культурою, що в II тис. до н. е. обіймала територію в межириччі Одри та Дніпра. Диференційовані групи праслов'ян I тис. до н. е. Б. О. Рибakov пов'язує зі східною частиною лужицької та поморсько-підкльошовою культурами в Середній Європі й зі скіфськими землеробськими культурами лісостепової частини України.

Археологи, звісно, усвідомлюють майже цілковиту неможливість визначити етнічну належність археологічних культур глибокої давнини без ретроспективного погодження їх з пізнішими етнічно визначеними культурами, без зіставлення з письмовими джерелами або результатами інших наук (лінгвістики, антропології) тощо. А тому історичні реконструкції науковців-археологів сформульовані у вигляді гіпотез та більш чи менш вірогідних припущень. Зауважимо, що й можливості лінгвістики, висновки якої для вирішення проблем етногенезу нерідко мають вирішальне значення, стосовно епохи первісності обмежуються лише відкритими на території Середньої та Східної Європи пластами давньоєвропейських гідронімів, які погано піддаються мовній диференціації.

Письмові, лінгвістичні та археологічні джерела про походження слов'ян. *Письмові джерела фіксують слов'ян — виразно, з прив'язкою до певної території — лише починаючи з середини I тис. н. е., коли наші предки виступають на історичній арені Європи як сформована суспільно-політична сила.* 5
Візантійські автори VI ст. Йордан, Прокopій Кесарійський, Менандр Протиктор, Феофілакт Сімокатта, Маврикій Стратег знають слов'ян під іменем вене-дів, антів та склавнів і характеризують їх як численний народ, що бере активну участь в історичних подіях Південної та Південно-Східної Європи. Йордан у своїй праці «Гетика», написаній у середині VI ст. і присвяченій північно-германським племенам готів, розповідає про племена Центральної й Східної Європи, що з ними готам доводи-

лося стикатися на шляху свого переходу з Нижнього Повисля в Північне Причорномор'я, й відзначає вене́дів, антів і склавінів. Вене́дів знали і більш ранні автори — Пліній Старший (23—79 рр.), Тацит (55—120 рр.), Птолемей (100—178 рр.). Вони також розміщали слов'ян-вене́дів у Сарматії, на схід від Вісли. За Плінієм Старшим, вене́ди проживали між сарматами та германськими племенами скірів і гіррів, Тацит же вагався, «чи віднести певкінів, вене́дів і феннів до германців чи сарматів...». Птолемей у своїй «Географії» згадує галіндів, судинів, ставанів та аланів. На думку багатьох істориків-славістів, ставани — це перекирена самоназва слов'ян.

До свідчень про територію розселення слов'ян-вене́дів слід додати ще одне раннє джерело — так звану Певтінгерову карту, відому в історіографії ще як Пентінгерові таблиці й датовану Л. Нідерле кінцем III — початком IV ст. Місця проживання вене́дів-сарматів позначені на ній у Дакії та межиріччі Нижнього Дністра і Дунаю. У 80-ті роки молдавські та українські археологи виявили там археологічні пам'ятки III—V ст. типу Етулії, за характером житлового будівництва, поховального обряду і кераміки близькі до синхронних слов'янських пам'яток Верхнього і Середнього Подністров'я. З огляду на це Певтінгєрова карта набуває особливої ваги, адже в ній міститься підтвердження археологічно перша звітка про заселення слов'янами-вене́дами в III—IV ст. областей між Нижнім Дністром і Дунаєм.

У Йордановій «Гетиці» говориться про єдність походження вене́дів, антів і склавінів: «...починаючи від місця народження Вістули, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венетів. Хоч їхні найменування тепер змінюються відповідно до різних родів і місцевостей, все ж переважно вони називаються склавінами й антами... Ці венети, як ми вже розповідали на початку нашого викладу — а саме при переліку племен — походять від одного кореня й сьогодні відомі під трьома іменами: венетів, антів, склавінів». Такі відомості потребують пояснення. В літературі наводяться різні погляди на етнос вене́дів. В історичних джерелах натрапляємо на згадки про венетів (вене́дів), які в різний час проживали в Галлії, Італії, Прибалтиці. На думку більшості вчених, вони не мали до слов'ян ніякого відношення й могли бути кельтами, іллірійцями, балтами. Деякі польські й радянські дослідники вважають, що серед прибалтійських вене́дів були і слов'яни, однак це важко підтвердити лінгвістичними та археологічними даними. Натомість повідомлення Йордана дозво-

ляють пов'язати зі слов'янами чи праслов'янами вене́дів, котрі займали регіони на схід від Середньої та Верхньої Вісли, тобто там, де, за Птолемеем, локалізується і плем'я ставанів (слов'ян). Ряд науковців вважають, що назву «венеди» германці перенесли зі своїх західних сусідів на східних — слов'ян. Ще в пізньому середньовіччі германці та фіни називали слов'ян венедами.

Таким чином, можна досить упевнено твердити: район проживання слов'ян-венедів у згаданій період обмежувався на заході середньою течією Західного Бугу і Верхньою Віслою, на південному заході — Верхнім і Середнім Дністром, на сході — Верхнім і Середнім Дніпром. Як впливає з Певтінгерових таблиць, у III ст. якісь групи венедів перейшли Дністер у нижній його частині.

Дещо конкретніше, ніж венедів, Йордан та інші візантійські автори локалізують слов'янські племена склавівів та антів. За Йорданом, «склавівни живуть від міста Новієнтуна й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ до Віскли (Вісли)... Анти, сильніші із них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин». «Ці племена, — повідомляє Маврикій Стратег, — займали суміжні регіони, оскільки між ними немає великої відстані, яку варто було б згадувати». Прокопій Кесарійський розміщує антів на схід від склавівів і на північ від утигурів, між Дніпром і Дністром: «Народи, які тут живуть, у давнину називалися киммерійцями, тепер звуться утигурами. Далі на північ від них [утигурів] займають землі незліченні племена антів».

Назва «анти» проіснувала недовго, до початку VII ст. Після 602 р. вона зникає з історичних хронік. За однією з історико-лінгвістичних версій, у процесі розселення на Балкани анти змішуються зі склавіванами й надалі вже відомі під загальною назвою слов'ян. Таким чином, склавівани, назва яких у трохи зміненому вигляді поширилася на всі слов'янські племена, в V—VI ст. вийшли за південні межі венедських земель, і візантійські автори вже знають їх на Дунаї. Тогочасні письмові джерела обмежують ареал поширення склавіванських племен на північному заході Віслою, а на сході — Дністром (тут склавівани граничили з антами, котрі тоді займали межиріччя Дніпра, Дністра і Дунаю). Прокопій Кесарійський вважав склавівів та антів одним народом.

У візантійських авторів було надто мало відомостей про північні й східні межі земель склавівів і антів, а тому, згадуючи про ці межі, вони вживали загальну термінологію, що характеризувала просторовість або ж особливості ландшафту. Торкаючись побутових і соціально-

економічних умов існування склавів, Йордан вказує, що вони живуть у бологах і лісах. Те ж саме Маврикій Стратег пише про умови життя антів. Отже, в середині I тис. н. е. землі антів і склавів простягалися на північ до Полісся і Верхнього Подніпров'я, ландшафт яких відповідає згаданим характеристикам. Що ж до згадки Йордана про заселення антами вигину чорноморського узбережжя, то у світлі сучасних археологічних досліджень її слід вважати дуже приблизною. Пам'ятки пеньківської культури, безсумнівно, пов'язаної з антами, відкриті в Середньому Подніпров'ї, верхній частині Південного Бугу, в Середньому Подністров'ї та в Молдові, однак на Нижньому Дніпрі вони не відомі.

Важливе місце в дослідженні слов'янського етногенезу належить *мовознавчій науці*, оскільки вивчення мови невід'ємне від історії народу — її носія. Мовознавці чимало зробили для реконструкції загальнослов'янської мови як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть, досить успішно вирішили питання про її відношення до інших індоєвропейських мов і тим самим показали слов'янство як окрему етнічну спільність у сім'ї індоєвропейських народів.

Для пошуків стародавньої території слов'ян та визначення шляхів і районів їхнього розселення особливе значення має картографування архаїчних слов'янських *гідронімів і топонімів*. В. М. Топоров і О. М. Трубочко картографували й проаналізували гідроніми в басейнах Верхнього й Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я. Виявилось, що слов'янські назви найвиразніше (хоча і в невеликій кількості) локалізуються на півдні від Прип'яті та Десни. Розглянувши всі дані слов'янської архаїчної гідронімії, І. Удольп дійшов висновку: найдавніші слов'янські гідроніми компактно покривають верхів'я Пруту, Середне й Верхнє Подністров'я аж до верхів'їв Вісли. Концентрація архаїчних слов'янських гідронімів у регіоні між Верхнім і Середнім Дніпром, верхів'ями Вісли, Верхнім Дністром і Прутом, наявність балто-слов'янських, ірано-слов'янських та германо-слов'янських мовних зв'язків, а також відсутність у стародавній слов'янській мові слів, котрі позначають специфічні риси гір, морів та деяких порід дерев, поширених у Середній Європі (бук, тис, явір та ін.), — усе це свідчить про те, що вказана територія вимагає особливо уважного підходу при вивченні питання про територію формування слов'янської етнокультурної спільності. Тим більше, що дані візантійських авторів і сучасних лінгвістів значною мірою збігаються з результатами археологічних досліджень.

Не можна погодитися з думкою Ф. П. Філіна про бездоказовість зіставлення («накладення») ареалів археологічних культур з реконструйованими лінгвістичними регіонами. Така думка викликана певною

переоцінкою можливостей лінгвістики й недооцінкою археологічних джерел у вивченні питань етногенезу. Ясна річ, на шляху до розв'язання проблеми походження слов'ян археологи, як і історики, стикаються з чималими труднощами. Але й порівняльне мовознавство має власні слабкі місця. Наприклад, мовні явища, як правило, неможливо датувати, а це значно звужує їхні історико-пізнавальні можливості. Крім того, поняття «історія мови» та «історія народу» не тотожні, хоча й пов'язані між собою. Останнє значно ширше і різноманітніше, воно включає в себе ще ряд інших важливих характеристик, не доступних лінгвістиці як предмет дослідження.

Не можна не відзначити корисної роботи, здійсненої *антропологами* щодо виявлення фізичного типу слов'ян, виділення його серед інших етнічних угруповань. Установлюючи єдність процесів слов'янського етногенезу, антропологи з'ясували, що в різних регіонах слов'янської території існують помітні відмінності у фізичній будові місцевого населення. Це дало можливість зробити висновок про вплив на фізичну будову слов'ян іншоетнічних рис — балтських, германських, фракійських та ін. Такий висновок дуже важливий при визначенні ядра території стародавніх слов'ян.

Однак антропологічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу також наштовкуються на специфічні труднощі. Це, передусім, обмеженість і навіть цілковита відсутність джерел протягом ряду століть. Ось лише один приклад: у V—VIII ст. переважна частина лісостепового населення Східної та Центральної Європи ховала своїх небіжчиків шляхом трупоспалення. Саме в такий спосіб були здійснені найбільш ранні достовірні слов'янські поховання V—VIII ст.

У ситуації, що склалася у вивченні стародавньої історії слов'ян, особливого значення набувають *археологічні матеріали*. Вони не тільки значно доповнюють історичні, лінгвістичні, антропологічні та інші джерела, а й відкривають нові можливості для простеження історичного процесу, розкривають нові, часом несподівані риси соціально-економічного та культурного життя наших предків. Археологія досліджує пам'ятки матеріальної культури — житла, поховання, предмети побуту та праці, одяг, прикраси тощо, створені відносно замкнутими групами людей. Ці раритети характеризуються певними, лише їм властивими специфічними усталеними рисами, а головне — піддаються просторовим і хронологічним визначенням, що при зіставленні з історичними та мовними явищами надають їм необхідні орієнтири та географічні прив'язки.

Археологічні культури не можна розглядати як щось застигле, раз і назавжди усталене. Протягом свого існування вони змінювалися, розширювали свою територію,

входили як органічний компонент у нові культурні утворення, відображаючи тим самим зміни в розвитку тієї етнічної спільності, котру вони репрезентували. При цьому слід мати на увазі, що на кожному новому етапі суспільного життя в кожній культурі завжди залишалися елементи, що сполучали її з попереднім етапом. Таке розуміння археологічної культури дає змогу простежити послідовність розвитку матеріальної культури слов'ян, визначити її територіальні зміни й, застосовуючи ретроспективний метод, поступово дійти до її найдавніших джерел.

Проте ретроспективно-типологічні дослідження дають позитивні результати лише за наявності матеріалів усіх без винятку хронологічних ланок, що вивчаються. Будь-яка лакуна в цьому «хронологічному ланцюзі» звукує можливості типологічних зіставлень і врешті-решт спричинюється до помилок у підсумкових висновках. Донедавна таким вразливим місцем у вивченні слов'янських старожитностей були пам'ятки V—VII ст., ґрунтовне дослідження яких розпочалося лише в 50-х роках нашого століття. Поганим станом вивчення їх якраз і зумовлювалися ті невдачі, що спіткали археологів у пошуках безпосередньої генетичної лінії розвитку пам'яток від першої половини I тис. (а також більш ранніх) до давноруського періоду. Матеріальна культура слов'ян третьої чверті I тис. виявилася не такою, якою її уявляли науковці ще на початку 50-х років. І вже зовсім неспроможними уявляються теоретичні побудови, коли, виходячи зі слушної в принципі думки про глибину давності слов'ян на території Європи, їм довільно приписувалися стародавні археологічні культури на певних територіях, заселених від лізьного середньовіччя й донині різними слов'янськими народами, а пізніші культури розглядалися як наступні ланки нерозривного ланцюга їхнього історичного розвитку.

Останніми роками пошуки слов'янських старожитностей здійснюються шляхом *ретроспекції* від відомого до невідомого вглиб віків. Цей метод почав давати позитивні результати лише після відкриття поселень празької, пеньківської, колочинської й дзедзіцької культур V—VII ст., які заповнили хронологічну лакуну між пам'ятками першої та другої половини I тис. і які вдалося пов'язати з письмовими даними про слов'ян. Густа мережа цих поселень покриває величезну територію від верхів'я Дніпра та Прип'яті на півночі до Балканського півострова на півдні та від верхів'я Десни і Сейму на сході до межиріччя Ельби й Заале на заході. Тепер матеріали з цих поселень — найцінніше джерело з історії та етнографії стародавнього слов'янства, тож стаціонарному широкому вивченню слов'янських пам'яток V—VII ст. приділяється особлива увага.

Хоча матеріальна культура слов'ян V—VII ст. позначена рядом спільних рис, котрі свідчать про єдність етнокультурних процесів, унаслідок яких і виникла ця культура, в ній чітко виділяються названі вище чотири локальні групи. Межі трьох з них — колочинської, пеньківської та

празької — сходяться у Подніпров'ї на Київщині. Від цього місця колочинські пам'ятки поширюються на північний схід по притоках Дніпра — Десні, Сейму, Сожу, Березині, пеньківські — на південь по Дніпру, його лівих і правих притоках, а також по Південному Бугу до Дністра, празькі — на південний захід по Прип'яті, її правих притоках та по Верхньому Дністру до Верхньої Вісли, а на південь — через Середній Дністер по Пруту до Дунаю. Далі празькі пам'ятки розташовуються по Дунаю аж до верхів'я Ельби. Четверта — дзедзіцька — група слов'янських пам'яток обіймає територію Центральної і Північної Польщі.

За характером житлового будівництва, поховального обряду, кераміки згадані культури типологічно сполучаються з попередніми більш ранніми культурами. Колочинська і пеньківська культури типологічно близькі до київської культури III — початку V ст., але остання включає до себе ще й елементи черняхівської культури. Крім того, у процесах формування колочинської культури брали участь балтський, а пеньківської — тюркський компоненти. Празька культура виникла на основі слов'янської частини черняхівської культури типу Бовшева—Теремців III — початку V ст., а також деяких елементів київської культури. У свою чергу, черняхівські та київські старожитності генетично пов'язані з волинсько-подільською та пізньозарубицецькою культурними групами I—II ст., а останні — із зарубинецькою культурою кінця III ст. до н. е.— I ст. н. е.

Шляхом картографування пам'яток згаданих культур, позначених наявністю місцевих елементів, з'ясована певна стабільність в їхньому розташуванні на одній і тій же території в суміжній зоні Лісу і Лісостепу протягом усього періоду їхнього існування з початку I тис. до V ст. н. е. Типологічно й хронологічно вони пов'язуються з ранньо-середньовічними слов'янськими культурами. Отже, можна твердити про їхню генетичну спадкоємність та про належність їхніх носіїв до споріднених груп населення, а звідси — й про визначення території формування східнослов'янської етнічної спільності на межі Лісу та Лісостепу в межириччі Дніпра і Вісли.

Разом з тим археологічні дослідження розкрили і складність процесів етнокультурного розвитку на рубежі I тис. до н. е.— I тис. н. е. та першій половині I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи. В цей час тут простежуються безперервне заселення і поетапний розвиток матеріальної культури, з одного боку, автохтонного слов'янського населення, а з іншого — привнесених іззовні іраномовного, фракійського, германського, балтського, тюрксько-

го елементів. Особливо помітну роль в цих процесах відіграли готи — носії вельбаркської культури. З їх приходом в кінці II — на початку III ст. н. е. змінюється політична ситуація в Південно-Східній Європі. Вони стають провідною воєнно-політичною силою, очолюють племінні об'єднання в межах черняхівської культури, куди входили слов'яни, пізні скіфи, сармати, фракійці, і ведуть готські (скіфські) війни з пограничними римськими гарнізонами на Дунаї. У складі черняхівської культури виділено пам'ятки, належність яких означеним вище етнічним групам не викликає сумніву. Складне сплетіння політичних, економічних та культурних інтересів різноетнічних груп, їхній відхід або поступова асиміляція місцевим народом усього прийдешнього — одна з важливих закономірностей історичного розвитку Південно-Східної Європи в I тис.

У V—VI ст. слов'янські пам'ятки вже цілком домінують у лісостеповій частині Південно-Східної Європи. В цей час розпочинаються процеси великого розселення слов'ян. Із межиріччя Дніпра і Дністра вони просуваються в Подунав'я, де діляться на дві групи. Одна йде на південь, на Балканський півострів, інша — вгору по течії Дунаю, займає межиріччя Ельби й Заале та просувається на північний захід. На Ельбі вона зустрічається і змішується ще з одним потоком, який рухається на захід приморським шляхом із межиріччя Вісли та Одри. Слов'яни Лівобережжя України поступово заселяють нові землі на півночі та північному сході, до цього зайняті балтами і угро-фіннами. На корінній слов'янській території — між Дніпром, Дністром і Західним Бугом — на основі празької культури формуються пам'ятки VIII—X ст. типу Луки Райковецької, а на Дніпровському Лівобережжі населення пеньківської й колочинської культур бере участь в утворенні волинцівських та роменсько-боршівських старожитностей.

Ці нові утворення, на відміну від попередніх (V—VII ст.), репрезентованих на нашій території лише двома великими об'єднаннями — склавінами та антами, включають до себе вже 13 різних племінних груп, відомих за літописними даними. Вони об'єднувалися у великі союзи — княжіння, створюючи тим самим передумови для виникнення в IX ст. східнослов'янської держави — Київської Русі.

Матеріальна культура східнослов'янської спільності в ранньому середньовіччі. Починаючи з перших століть н. е. і до виникнення Київської Русі матеріальна культура східних слов'ян пройшла ряд етапів у своєму розвитку. Але

протягом усього I тис. у ній зберігалися спільні риси. Слов'янські поселення (площею, як правило, 1—2,5 га) розташовувалися групами на близькій відстані одне від одного на південних схилах річок та інших водоймищ. Люди проживали у напівземлянках або землянках із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. — пічкою-кам'яною на долівці. Поховальний обряд — трупоспалення в урні або в ямці. Кераміка ліпна, зрідка оздоблена врізними узорами. Лише частина слов'янського населення, що входила до складу черняхівської культури, до кінця V ст. користувалася високоякісним гончарним посудом провінціально-римських зразків. У другій половині I тис. слов'яни вже самі почали виготовляти гончарний посуд та прикрашати його пишним хвилястим орнаментом.

Із знарядь праці відомі наральники, плугові чересла, серпи, коси, струги, долота, свердла, різці від токарного верстата, ножі, шила, кістяні проколки тощо, із предметів побуту і прикрас — застібки (фібули), пряжки, кістяні гребені (нерідко з багато орнаментованою спинкою), намиста, різноманітні підвіски, кільця, браслети і т. ін.

Господарство та соціальна структура східних слов'ян. Основним заняттям східних слов'ян були *землеробство та скотарство*. В перших віках н. е. вживалося дерев'яне рало, але вже тоді з'являються і залізні наральники, які в удосконаленому вигляді дійшли до давньоруського часу. В IV ст. слов'янське населення черняхівської культури використовувало плуг з череслом. Урожай збирали серпами та косами, зерно мололи на жорнах, хоча в першій половині I тис. у вжитку ще були й зернотерки. Основні культурні злаки — просо, ячмінь, декілька сортів пшениці, жито, овес, бобові, ріпа та ін.

У слов'ян існували різні види *ремесел* (ливарне, залізобробне, косторізне, гончарне і т. д.), які, починаючи з VI—VII ст., концентруються в городищах. Найдавнішими такими економічними і політичними центрами у згаданий час були Зимнівське городище поблизу Володимира-Волинського, а в Подніпров'ї — Київ.

Соціальні структури розвивалися в напрямі від первісної общини в перших століттях н. е. до *сусідської общини*. Очевидно, в період великого розселення слов'ян та їхніх походів на Візантію значно розвинулися суспільні інститути, притаманні стадії воєнної демократії.

Кількісне зростання міст як економічних і політичних центрів, якісний прогрес різноманітних ремесел і торгівлі,

воєнні походи, в яких брали участь воїни з усіх слов'янських земель,— усе це сприяло створенню східнослов'янської держави — Київської Русі.

* * *

Підведемо діякі підсумки. Письмові джерела I тис. фіксують слов'ян на порубіжжі Лісу і Лісостепу в межиріччі Дніпра і Верхньої Вісли. Це підтверджують і нові археологічні матеріали, які засвідчують спадкоємність матеріальних пам'яток у вказаному регіоні, а також дані лінгвістики, зокрема гідронімії. За археологічними матеріалами, починаючи з середини I тис. слов'яни поділяються на східних і західних. Тоді ж формується і південна група слов'ян.

У першій половині I тис. південні райони Східної Європи, крім слов'ян, населяли пізні скіфи, сармати, готи, фракійці, котрі в IV—V ст. або відійшли на південь та південний Захід, або ж були асимільовані слов'янським населенням.

У процесі поступального соціально-економічного розвитку — від первісної общини до великих племінних союзів (князів) і зародження феодальних відносин — східні слов'яни досягли своєї державності.

Рекомендована література

- Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981.
Баран В. Д. Проблемы изучения раннеславянских древностей Юго-Восточной Европы // X Междунар. съезд славистов. К., 1988.
Брайчевський М. Ю. Походження Русі. К., 1968.
Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960.
Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР. К., 1982.
Нидерле Л. Славянские древности. М., 1956.
Петров В. П. Етногенез слов'ян. К., 1972.
Повесть временных лет: В 2 ч. М.; Л. 1950.
Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. М., 1976.
Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964.
Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. 1981. № 1.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981.
Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979.
Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. К., 1990.
Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян // Тр. V Междунар. конгресса археологов-славистов: В 4 т. К., 1988. Т. 4.

ЛЕКЦІЯ 3

КИЇВСЬКА РУСЬ

● Соціально-економічний розвиток: феодалне господарство; село і місто ● Суспільні відносини. Народні рухи ● Утворення й політичний розвиток Давньоруської держави. Походження назви «Русь» ● Культура Київської Русі

Соціально-економічний розвиток: феодалне господарство; село і місто. У результаті тривалого процесу політичної, економічної та етнокультурної консолідації східнослов'янських племен на рубежі VIII—IX ст. виникла *Київська Русь* з центром у Києві. Досить швидко вона зайняла провідні позиції в старому світі. Тогочасні арабські та візантійські автори, скандинавські саги, французькі епічні твори розповідали про Русь як могутню державу, що посідала важливе місце в системі європейських політичних і економічних відносин. Аль-Масуді називав русів «великим народом». Славнозвісна «Пісня про Роланда» засвідчує участь руських дружин у війні проти Карла Великого. Нікіта Хоніат повідомляв, що «християнніший» руський народ врятував Візантію від навали половців.

Одночасно з міжнародним визнанням на Русі зростало й зміцнювалося власне усвідомлення безпосередньої причетності до світової історії. Не випадково на монетах Володимира Святославича великий князь київський зображувався як візантійський імператор. За словами відомого церковно-політичного діяча Русі першої половини XI ст. Іларіона, Володимир і його попередники «не в худъ бо и невѣдомѣ земли владычѣствоваша, нѣ въ Руськѣ, яже ведома и слышима всѣми четырьми концами земли».

Київська Русь відіграла особливу роль в історії Східної Європи. К. Маркс вважав цю роль аналогічною тій, що її відіграла імперія Карла Великого в історії Західної Європи.

Завершення процесів формування Давньоруської держави позитивно позначилося на етнічному розвитку східнослов'янських племен, які поступово склалися в єдину *давньоруську народність*. Її основу становили спільна територія, єдина мова й культура, відносно міцні економічні зв'язки. Протягом усього періоду існування Київської Русі давньоруська народність — спільна етнічна основа українців, росіян і білорусів — розвивалася шляхом дальшої консолідації.

Русь справляла великий вплив на сусідні неслов'янські народи. Її досягнення в галузі суспільного, економічного й культурного розвитку ставали надбанням Литви, естів, латишів, карелів, весі, мері, муроми, мордви, тюркських кочових народів південноруських степів. Частина цих народів етнічно й політично консолідувалася у складі Русі.

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті роки XII ст. Політична форма — ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Її територія простягалася тоді від Балтики до Чорного («Руського») моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. В 30-х роках XII ст. на Русі розпочалася епоха феодальної роздробленості, яка характеризувалася подальшим розвитком продуктивних сил і феодальних виробничих відносин, кристалізацією федеративних форм правління. Видозмінюючи свою форму, Давньоруська держава проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголотатарських завойовників.

Київська Русь відкрила новий — феодальний — період в історії народів Східної Європи. Вони не знали в своєму розвитку рабовласницької формації: феодалізм зароджувався в них на базі первіснообщинного ладу. Головною особливістю раннього етапу східноєвропейського феодалізму було панування данинної форми експлуатації, так званого «*полюддя*». За словами К. Маркса, у Київській державі існувала васальна залежність без ленів, або лени, що полягали у виплаті данини. В міру захоплення князями і знаттю общинних земель формувалася феодальний маєток, який викликав до життя таку форму експлуатації, як *відробітки*. Вперше про них згадує літопис під 946 р. у зв'язку з реформою княгині Ольги. Запроваджені київською адміністрацією «уроки» фактично стали нормованими відробітками в господарстві феодалів. Зростання їхнього значення обумовлювалося розвитком товарного виробництва і збільшенням попиту на сільськогосподарську продукцію.

Основною категорією населення, зайнятого на відробітках, були феодально залежні *смерди*. Вони мали власне господарство, проте певний час повинні були працювати і на феодала. В історичних джерелах згадується й інша категорія підневільного населення: *дворова челядь*, або *холопи*, які перебували у цілковитій залежності від свого господаря. Близьким до холопського було становище *рядовичів* і *закупів* — колишніх смердів, які внаслідок посилення експлуатації втрачали власне господарство й ішли в кабалу до феодала. Вони працювали за договором — «рядом»

(звідси «рядовичі») або відробляли позичені гроші — «купу» (звідси «закупи»).

Третьою формою феодальної експлуатації на Русі була *грошова рента*, засвідчена в письмових джерелах уже в X ст. Згодом вона значно поширилася.

Форми феодальної експлуатації визначалися рівнем розвитку виробництва і, в свою чергу, впливали на економічне становище суспільства. Характерною особливістю Київської Русі були прискорені темпи її соціально-економічного розвитку.

Провідне місце в економіці Київської Русі займало сільське господарство, збагачене давніми традиціями. Для обробітку ґрунту і вирощування врожаю використовувалися досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса. Культивувалися жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, горох. У лісостеповій зоні вживалася парова ситема землеробства з двопільною і трипільною сівозмінами, у лісовій — підсічна і перелогова. Висока продуктивність праці давала змогу виробляти зерна значно більше, ніж це було необхідно для задоволення біологічних потреб населення. Це, а також наявність чудових пасовиськ і сінокосів дозволяли утримувати у феодальних господарствах велику кількість худоби.

Важливу роль у господарському розвитку Київської Русі відігравало розвинене ремісниче виробництво, в першу чергу чорна металургія та металообробка. Асортимент виробів із заліза налічував близько 150 назв, а давньоруські ковалі опанували всіма відомими тоді технічними і технологічними прийомами його обробки: куванням, зварюванням (зокрема, сталевих лез), гартуванням, інкрустацією кольоровими металами.

Високим рівнем майстерності відзначалися вироби «кузнецов злату и серебру»: золоті діадеми і барми, колти і ланцюги, срібні браслети-наручі тощо, виконані у техніці перегородчастих емалей, скані, чорні, литва, карбування. Майстерність давньоруських ремісників набула міжнародного визнання. У відомому трактаті ченця Теофіла із Падерборна «Про різні художества» Русь названо країною, яка відкрила таємниці «мистецтва емалі й різноманітності чорні».

Ремесло розвивалося як у структурі господарства феодалів, так і на вільній міській основі. У XII—XIII ст. посадські ремісники починають об'єднуватися в корпорації, свідченням чого є назви міських кінців (районів) — гончарський, теслярський, міських воріт — ковальські та ін., а також згадки письмових джерел про артілі городників і мостників.

Стан сільськогосподарського і ремісничого виробництва визначав рівень розвитку торгівлі — як внутрішньої, так і міжнародної. Найбільшими торговельними комунікаціями були шляхи «от Грек», або «Грецький», який зв'язував Русь з балтійськими і чорноморськими ринками, «Солянний» і «Залозний», котрі вели в Галичину і на Кавказ. Шлях Київ — Галич — Прага — Регенсбург сполучав Київську Русь з країнами Центральної та Західної Європи.

На міжнародні ринки Русь поставляла хутро, мед, віск, шкіри, деякі види ремісничих виробів, продукцію сільського господарства, рабів, завозила ж золото, срібло, коштовні тканини, вина, посуд, предмети християнського культу, зброю. Основними торговельними партнерами Давньоруської держави були Візантія, Волзько-Камська Булгарія, Хозарія, країни Арабського Сходу, скандинавські, центрально- та західноєвропейські.

В Русі існували купецькі об'єднання, що спеціалізувалися на торгівлі з певними країнами або певними видами товарів. Відома, наприклад, іванівська община у Новгороді, яка зосереджувала у своїх руках торгівлю воском, мала свій статут, розроблений майже одночасно з гільдійськими статутами європейських країн. Купецькі корпорації «гречників» і «залозників» торгували з Візантією і країнами Кавказу. В Києві, Новгороді, Смоленську, Володимирі та інших містах розташовувалися торговельні двори іноземних купців.

Не можна не згадати й практику кредитних операцій, відбиту в законодавстві. В «Руської правде» містяться статті з регламентуванням порядку одержання боргів з купців-боржників і сплати ними процентів під позичені суми грошей.

Торгівля викликала до життя грошовий обіг. На ранньому етапі (VIII—X ст.) на Русі оберталися арабські дирхеми, візантійські номісми і міліаресії, західноєвропейські динари. За Володимира Святославича та Ярослава Мудрого Русь карбувала власні гроші — срібники і златники. З XI ст. при розрахунках у великих торговельних операціях використовувалися срібні зливки — гривни. Відомі гривни трьох типів: київські, новгородські та чернігівські.

Розвиток феодальних відносин зумовлював поглиблення соціальної диференціації поселень. Більшість населення була зайнята в сільськогосподарському виробництві й проживала у селах, відносно ж нечисленний адміністративний апарат землеробських округ зосереджувався у феодальних дворах — замках. У письмових джерелах сільські поселення часів Київської Русі мають кілька назв: «село», «сельцо», «деревня», «погост», «двор», «дом». Вони відрізнялися не лише розмірами, а й соціальними функціями. «Погост» джерела визначають як центральне поселення округи (можливо — сільської общини), де знаходилися торги,

культові та общинні установи, «деревню» — як невеликі дочірні поселення, засновані вихідцями із великих сіл, «двори», або «домы», — як садиби окремих феодалів, осередки феодалських володінь. Двори-замки мали міцні укріплення.

Зміни, що відбувались у сфері суспільно-політичного й економічного життя східних слов'ян у третій чверті I тис., супроводжувалися виникненням нових форм поселень — укріплених «градів», у яких слід убачати зародки міст. Це були міжплемінні центри, порубіжні фортеці, пункти зосередження зібраної данини, общинні сакральні місця. Саме з таких гравів зросло чимало найдавніших східнослов'янських міст — Київ, Чернігів, Псков, Ізборськ, Стара Ладога та ін. За «Повістю минулих літ», у IX—X ст. на Русі налічувалося понад 20 міст, у XI ст. — ще 32. Згідно з літописними даними, в XIII ст. у Давньоруській державі було близько 300 поселень міського типу, з яких 100, за П. П. Толочком, являли собою справжні міста. Головні з них — столиці земель-князівств — займали площу в кількості гектарів і в них мешкало по кілька десятків тисяч чоловік. Ці міста були складними соціальними організаціями, що виконували в системі феодалської держави цілий комплекс функцій — економічних, політичних, адміністративних, культових.

Господарське життя міст характеризувалося високим ступенем концентрації в них ремесла і торгівлі, а також тісним зв'язком з сільським господарством. Останнє засвідчується численними знахідками при розкопках землеробських знарядь праці, залишків садіб феодалів тощо.

Суспільні відносини. Народні рухи. В умовах розвитку феодалських виробничих відносин у Київській Русі відбувалася певна поляризація майнового й соціального становища різних груп населення. Величезній масі сільської та міської бідноти протистояли феодалські верхи, пов'язані між собою системою васальних взаємин. Главою держави і верховним власником усєї державної території був великий князь київський. Під його рукою — «світлі князі» і великі бояри, які володіли окремими князівствами та містами. У залежності від останніх перебували дрібні феодали (бояри, дружинники), влада яких поширювалася на невеликі міста і села.

Соціально стратифіковане, давньоруське суспільство характеризувалося станом класовими суперечностями, які нерідко переростали в народні повстання. В літописах збереглися відомості про ряд таких повстанських рухів — у

1068—1069, 1113, 1146—1147, 1157 рр. у Києві, в 1024, 1070—1071, 1175 рр. у Ростово-Суздальській землі, в 1069—1070, 1136, 1209, 1228 рр. у Новгороді, в 1219 р. у Галичі. Іноді вони набували широких масштабів, і до них разом із зубожілими міськими верствами населення втягувалися і селяни. Народні рухи в Київській Русі час від часу набирали релігійного забарвлення й зливалися з боротьбою проти християнства. Так, повстання 1024 р. у Ростово-Суздальській землі очолювали язичницькі жерці; літопис засвідчив участь жерців у київському повстанні 1068—1069 рр. Нерідко правлячі феодальні угруповання, які постійно ворогували між собою, використовували невдоволення «низів» у своїх інтересах. Та всі ці форми боротьби експлуатованих мас у Київській Русі мали під собою спільне підґрунтя — важке, часто-густо нестерпне становище трудящого люду. Його виступи проти феодального гноблення об'єктивно сприяли прогресивним змінам у суспільстві. Даючи таку оцінку місцю й ролі повстань у соціальному житті Русі, необхідно разом з тим мати на увазі: феодальна система тоді ще не вичерпала своїх прогресивних можливостей. Отже, конструктивність народних рухів полягала не в підважуванні цієї системи, розумної й прогресивної альтернативи якій у той час просто не могло бути, а в її вдосконаленні, зокрема в сприянні виробленню під тиском «знизу» найдоцільніших форм господарського управління.

Утворення й політичний розвиток Давньоруської держави. Походження назви «Русь». Писемні джерела, і в тому числі «Повесть временных лет» літописця Нестора, засвідчують *перші кроки східнослов'янської державності з VI ст.* Важливим моментом у процесі політичної консолідації полянського міжплемінного союзу стало заснування Києва. Розташований у надзвичайно вигідній географічній точці, яка була своєрідним природно-історичним фокусом Східноєвропейської рівнини, він швидко висунувся на позиції головного політичного й соціального центру східних слов'ян. Спираючись на дружини полян — русів, київський князь владарював над усіма тими племенами, головні ріки яких текли до Києва: над древлянами (Ірпінь, Тетерів), дреговичами (Прип'ять, Дніпро), родимичами (Сож), сіверянами (Десна, Дніпро). Першим київським князем, згідно з літописом, був *Кий*.

Важливим етапом у розвитку Давньоруської держави були VIII—IX ст. Саме в цей час, за Нестором, у Середньому Подніпров'ї склалося *державне об'єднання Руська земля*, до складу якого увійшли поляни, древляни, сіверя-

ня. Від середини IX ст. літописи починають послідовний династичний виклад історії Київської Русі. Під 862 р. київськими князями у «Повести временных лет» згадані *Аскольд* і *Дір*, котрі начебто спершу були боярами Рюрика, але відпросилися у нього в похід на Царгород і на шляху до нього здобули Київ. Ця версія, й досі поширена в зарубіжній літературі, була переконливо спростована ще О. О. Шахматовим. Проаналізувавши літописні повідомлення, він дійшов висновку, що Аскольд і Дір були нащадками Кия, останніми представниками місцевої київської династії. Князювали вони, очевидно, в різний час. Діра згадує Ал-Масуді, вважаючи його найвидатнішим із слов'янських князів, що володів багатьма містами і великими територіями. Значно більше свідчень збереглося про Аскольда. Фрагментарні записи Никонівського літописного зводу, запозичені з якихось більш ранніх джерел, показують його як визначного державного діяча, проводиря військових походів на Константинополь, печенігів, волзьких булгар.

Особливо великого розголосу по всій Європі набув похід руських дружин у 860 р. на Константинополь. Незважаючи на його відносну невдачу, цей похід відіграв вирішальну роль в утвердженні міжнародних позицій Київської Русі. Не випадково давньоруський літописець, пославшись на «літописання грецьке», зауважив, що від цього часу «нача ся прозывают Руска земля». Отже, фактично відбулося дипломатичне визнання Київської Русі Візантією.

У 882 р. на київському столі сталася зміна династій. Вбивши Аскольда, владу захопив родич Рюрика *Олег*. Час його князювання (882—912 рр.) характеризувався активізацією консолідаційних процесів. Влада Києва поширилась не лише на древлян і сіверян, а й на новгородських словен, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, фінно-угорські племена — чудь і мерю.

Значних успіхів досягла Київська Русь кінця IX — початку X ст. і в міжнародній політиці. Першим важливим заходом Олега у цій сфері стала спроба захистити свою державу від нападів сусідів, у тому числі норманнів. Цій меті, напевне, підпорядковувалася щорічна данина в 300 гривен, сплачувана Руссю скандінавам «мира деля». В такий спосіб Олег порозумівся з уграми, які під проводом Алмоша проходили через землі Русі на захід. За анонімним угорським хроністом XII—XIII ст., русичі погодилися виплатити Алмошові грошову контрибуцію, але в свою чергу запропонували йому залишити межі Русі.

Певною компенсацією цих матеріальних збитків стала данина, яку Русь одержувала з Візантії (також «мира де-

ля») за угодою, укладеною ще Аскольдом. Надходила вона далеко не регулярно і, певно, саме у цьому слід убачати причину чергового загострення взаємовідносин Києва і Константинополя. У 907 і 911 рр. руські дружини під проводом Олега здійснили успішні походи на Візантію, внаслідок яких Русь домоглася нових вигідних для себе мирних договорів.

Князюванням Олега завершився процес утворення Київської Русі, що був результатом тривалої політичної, економічної, культурної консолідації східних слов'ян. Цей процес відбувався в умовах складної зовнішньополітичної обстановки. Тривало переселення народів, і численні орди кочовиків одна за одною вдиралися на східнослов'янські землі. Особливо спустошливою була навала аварів.

З VII ст. південносхідними сусідами слов'ян були хозари, які поширили данницькі відносини на частину давньоруських племен. Деякі зарубіжні історики вважають, що «мирна торговельна держава» хозар справляла винятково благодетельний вплив на державний і культурний розвиток Русі. Насправді ж головною «заслугою» хозарів було те, що вони змушували східних слов'ян консолідуватися для боротьби за своє звільнення. На півночі з Руссю сусідили скандинавські народи, озброєні загонами яких нападали на слов'янські землі. Якийсь час їхніми данниками були новгородські словени, кривичі, чудь і меря. Місцеве населення неодноразово повставало і виганяло чужинців. Київські князі виряджали на північ військові дружини, засновували там укріплені центри. Але, звісно, взаємини із північними сусідами не обмежувалися виключно воєнними сутичками. Варяги з прибалтійських земель приходили на Русь і з мирними намірами. На ранніх етапах існування Давньоруської держави варяги (серед них були і скандинави, і західні слов'яни, і балти, і угро-фінни) йшли на південь переважно як купці, згодом же почали найматися в дружини київських князів для походів на Візантію. Частина варягів осідала на Русі, вливаючись у верхівку суспільства, в тому числі і в князівську адміністрацію. Однак це не дає підстав твердити про їхню виняткову роль у формуванні давньоруської державності. Вони лише брали участь у тих соціально-політичних, економічних та політичних процесах, які відбувалися на Русі за об'єктивними законами внутрішнього розвитку суспільства.

З проблемою утворення Київської Русі тісно пов'язане питання про походження етноніму «Русь». Дискусія істориків про те, хто були руси і де їх слід локалізувати, зумовлена характером джерел. Вибіркове використання останніх

породило теорії про південне та північне походження слова «Русь», компромісну — про південне й північне одночасно, про соціальний зміст терміна «Русь», що його спершу відносили тільки до класової верхівки давньоруського суспільства. Аналіз писемних свідчень, здійснений М. М. Тихомировим, Б. О. Рибаківим, В. В. Мавродінім та іншими істориками, переконує в слушності теорії південного походження назви «Русь». У давньоруських літописах, особливо XII—XIII ст., поняття «Русь» або «Руська земля» виступають у двох значеннях: у широкому (відносилося до всіх східнослов'янських земель у складі Давньоруської держави) і вузькому (стосувалося лише південної частини цих земель — Київщини, Переяславщини та Чернігівщини). Практично всі літописні згадки локалізують Русь в її вузькому значенні в Середньому Подніпров'ї: в басейнах Десни (на північному сході), Росі і Тясмину (на півдні), Сейму і Сули (на сході), Горині (на заході). Це — землі, де сиділи колись поляни, сіверяни і древліяни, які склали основу ранньодержавного утворення «Русь». Провідна роль у ньому належала *полянам*. Літописець вважав за необхідне особливо підкреслити це: «поляне, яже ныне зовомая Русь». Характерно, що саме в цьому регіоні збереглося найбільше гідронімів і топонімів, пов'язаних з назвою «Русь» — Рось, Росава, Роставиця, Ростовець. Коли на Русі з'явилося кілька міст з назвою Переяслав, найперше із них називалося Переяслав Руський.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що літописці пізнішого часу у своїх свідченнях про Давньоруську державу сполучали з нею ту давню Русь, яка поклала їй початок. Вочевидь, і Константин Багрянородний, говорячи про «Внутрішню Русь», мав на увазі Середньодніпровський регіон. Не мають рації ні О. Прицак, який шукає Русь на далекій північно-східній околиці слов'янського світу, в межиріччі Волги, Катрослі й Трубежу, ні Д. А. Мочинський, що розміщує її на півночі, між Новгородом і Старою Ладогою. Арабський автор XII ст. Ідрісі цілком чітко означив північно-руський район терміном «Зовнішня Русь», що відповідає й свідченню Константина Багрянородного.

Б. О. Рибаків вважає, що союз слов'янських племен Середнього Подніпров'я перейняв ім'я одного з племен — народу «рос», або «рус», відомого в VI ст. далеко за межами слов'янського світу. Сталося це наприкінці VIII — на початку IX ст., і не випадково Русь — як країна і як народ — неодноразово згадується тогочасними арабськими та візантійськими авторами.

Незалежно від походження, в період східнослов'янської політичної й етнокультурної консолідації назва «Русь» ототожнювалася з назвою «слов'яни». «А словенський

языкъ и руский одно есть»,— зауважував літописець. Показовими в цьому плані є літописні визначення «Руские грады», «мы от рода Руского», «Русин» та ін. Таким чином, вже в IX—X ст. колишні міжплемінні союзи східнослов'янських племен — поляни, древляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словени та інші — злилися у велику *етнічну спільність* — *народність*, яка дістала назву «*рода руского*», «*Руси*».

Характер політичної діяльності Київської Русі, який визначився за Олега, лишався незмінним і за його наступника *Ігоря* (912—945 рр.), котрий намагався здолати автономізм древлян і уличів, у 941 і 944 рр. ходив із військом на Константинополь. Ці походи не були такими вдалими, як попередні. Русько-візантійський договір 944 р., хоча й підтверджував основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, містив разом з тим пункти, що обмежували купівлю купцями коштовних тканин, скасовувалася безмитна торгівля; руси зобов'язувалися не зимувати в гирлі Дніпра, в районі Білобережжя і на острові св. Єлферія (сучасний о. Березань), боронити кримські володіння Візантії від нападів чорних булгар.

У 944 р. Ігор здійснив похід у Закавказзя, маючи намір нейтралізувати союзника Візантії Марзубана — ватажка войовничих горців Південного Прикаспію, і здобув Дербент, Ширван, столицю Албанії м. Бердаа.

В роки князювання Ігоря на південних рубежах Русі вперше з'явилися печеніги. В 915 р. вони уклали з Києвом мирну угоду й відкочували до Дунаю, але вже в 930 р. Ігореві довелось воювати з ними. З візантійських джерел можна зробити висновок, що в загостренні русько-печенізьких відносин був зацікавлений імператорський двір.

Постійні військові походи виснажували економіку Русі. Збагачуючи верхівку дружини, вони важким тягарем лягали на плечі трудящого люду. До того ж князь та його воеводи збирали з підлеглих племен нічим не нормовану данину. Все це викликало обурення й опір на місцях. Позачерговий візит Ігоря до древлян за даниною восени 945 р. закінчився для князя трагічно — повсталі данники вбили його.

Повстання древлян придушила вдова Ігоря *Ольга*, яка через малолітство сина свого й Ігоря — Святослава фактично стала великою княгинею (945—964 рр.). Щоб запобігти новим народним виступам, вона змушена була впровадити норми феодальних повинностей і провела з цією метою деякі реформи. За час правління Ольги міжнарод-

ний авторитет Русі зріс. Цьому сприяли, зокрема, візит великої княгині до Константинополя, а також прийняття нею християнства. Активний характер мали відносини Давньоруської держави з іншими країнами, наприклад, Німеччиною, з якою вона у 959 і 961 рр. обмінювалася посольствами.

У 964 р. *Святослав* вступив у свої великокнязівські права. Час його правління (964—972 рр.) пройшов у безперервних війнах. Протягом 965—967 рр. він розгромив Хозарський каганат, Волзьку Булгарію, переміг ясів, косогів, включив до складу Київської Русі вятичів. Активність Святослава турбувала Константинополь, і візантійська дипломатія доклала максимум зусиль, аби зіткнути Русь з одним із її сильних сусідів, зокрема Болгарією. В 968 р. руські дружини на чолі із Святославом з'явилися на Дунаї. В битві під Доростолом болгари зазнали поразки, Святослав здобув подунайські міста і зробив Переяславець своєю резиденцією. Маючи намір перенести сюди і столицю Русі, він мотивував це тим, що в Переяславець стікалося добро з різних країн: із Візантії — золото, шовкові тканини, вина, фрукти, з Чехії та Угорщини — срібло, коні, з Русі — коштовні хутра, мед, раби. Однак у 969 р. довідавшись про облогу Києва печенігами, Святослав повернувся на Русь. Він посадовив на київському столі старшого сина Ярополка, у Древлянській землі — Олега, в Новгороді — Володимира. Таким чином було покладено початок державній реформі, внаслідок якої Київська Русь незабаром стане володінням однієї князівської династії.

Другий похід Святослава на Балкани закінчився невдачею. За мирною угодою між Святославом та імператором Іоанном Цимісієм Русь відмовлялася від претензій на візантійські володіння в Криму і на Дунаї. Візантія зобов'язувалась безперешкодно пропустити руських додому, забезпечивши їх при цьому харчами, а також ставитися до них як до друзів. Повертаючись у Київ, 972 року в битві з печенігами в районі Дніпровських порогів Святослав загинув.

Кочові печенізькі орди становили дедалі більшу небезпеку, і боротьба проти них ставала для Русі життєвою необхідністю. Очолив її *Володимир Святославич* (980—1015 рр.), уся діяльність якого була спрямована на зміцнення внутрішнього та зовнішнього становища країни. Протягом 981—993 рр. він здійснив походи на ятвягів, вятичів, хорватів, після чого завершився тривалий процес формування державної території Київської Русі. В кожному князівстві Володимир посадовив своїх синів або посадни-

■ ків. Отже, з автономністю давньоруських земель було покінчено.

Загроза з боку печенігів примусила звести цілу мережу фортець уздовж Остра, Трубежу, Сули, Стугни.

У системі заходів, спрямованих на зміцнення Київської Русі, важливе місце посідали *релігійні реформи*. Спершу Володимир намагався піднести авторитет язичеських богів, для чого спорудив у Києві нове святилище з ідолами Перуна, Сімаргла, Стрибога, Хорса, Дажбога і Мокоша. Однак, збагнувши незабаром, що язичество зжило себе і більше не відповідає рівневі розвитку Київської Русі, Володимир рішуче порвав з ним. У 988 р. на Русі як офіційна державна релігія було запроваджено християнство в його візантійсько-православному варіанті. Цим актом Русь остаточно визначила своє місце в Європі. Значно розширилися її економічні та культурні зв'язки з багатьма європейськими країнами. А на самій Русі бурхливо розвивалися писемність, література, мистецтво, архітектура. Нова релігія справила великий цементуючий вплив на процес формування давньоруської народності, сприяла зміцненню державної єдності Русі.

Крім Візантії, Київська Русь у період правління Володимира Святославича підтримувала відносини з Німеччиною, Римом, Польщею, Чехією, скандинавськими країнами, що свідчило про її зрослий міжнародний авторитет. К. Маркс вважав час князювання Володимира кульмінаційним моментом в історії Київської держави.

Після смерті Володимира в 1015 р. між його синами розгорілася боротьба за великокнязівський стіл. Перемогою в ній здобув *Ярослав Мудрий*. Період його князювання (1019—1054) позначився новим піднесенням Київської Русі та її столиці. Одночасно з масштабною розбудовою Києва він здійснював енергійні заходи щодо зміцнення південних кордонів Русі. Була зведена нова оборонна лінія вздовж Росі. Ярослав приділяв велику увагу посиленню християнства, добре розуміючи його ідеологічне значення в житті країни. Ще за Володимира церква одержала спеціальний статут, який визначав її місце в системі державного управління, а при Ярославі церковні привілеї ще більше розширилися. В усіх великих містах розгорнулося будівництво православних храмів, засновувалися монастирі. Найбільший із них — Києво-Печерський — став важливим осередком не лише православ'я, а й культури, освіти. В 1051 р. Ярослав без відома Константинопольського патріарха і всупереч канонів собором руських єпископів

обрав на митрополичу кафедру Софії Київської відомого вітчизняного церковного діяча і письменника Іларіона.

За Ярослава значно поширилися міжнародні зв'язки Київської Русі. Вона підтримувала відносини з Візантією, Польщею, Угорщиною, Францією, Німеччиною, скандинавськими країнами.

В 1054 р. Ярослав Мудрий помер. Київський стіл перейняв його старший син — *Ізяслав*. Формально він став главою держави, але фактично виконував цю роль разом із своїми братами *Святославом* і *Всеволодом*, які сиділи, відповідно, на чернігівському та переяславському столі. Якийсь час Ярославичі спільно зберігали мир і єдність Київської Русі. В 1072 р. тріумвіри зібралися у Вишгороді на раду, результатом якої стала «Правда Ярославичів» — загальноруський кодекс юридичних норм. Згодом поміж братами виникли суперечки — перше свідчення початку політичного дроблення держави. Ці суперечки ґрунтувалися на причинах соціально-економічного характеру. Розвиток феодалізму, чисельне зростання й економічне зміцнення місцевої земельної знаті неминуче породжували відцентрові тенденції на Русі.

З 1073 по 1093 р. *Ярославичі* по черзі займали київський стіл: *Святослав* у 1073—1076 рр., *Ізяслав* у 1076—1078, *Всеволод* — у 1078—1093 рр. А наприкінці XI — на початку XII ст. на політичну арену виступили онуки Ярослава Мудрого — *Святополк Ізяславич* (1093—1113 рр.) і *Володимир Всеволодович Мономах* (1113—1125 рр.). Щоб покласти край князівським чварам та організувати спільну боротьбу проти половців, вони в 1097 р. скликали в м. Любеч з'їзд князів, який підтвердив непорушність вотчинних володінь — «кождо держить очьину свою», а також підкреслив необхідність консолідації усіх давньоруських князівств для боротьби проти половців. Заклик любецького з'їзду — «почто губимъ Рускую землю, сами на ся котору дѣюще?» — не припинив внутрішні чвари, але відіграв позитивну роль в організації відсічі кочовим ордам. Перше десятиліття XII ст. позначене блискучими перемогами руських дружин над половцями, слава про які, за літописом, дійшла «ко всимъ странамъ далнимъ, к Грекомъ и Угромъ и Ляхомъ, и Чехомъ, дондеже и до Рима проиде». Після поразок від степовиків кінця XI ст. Київська Русь знову зміцнила свої позиції на Півдні, відновила Посульську та Пороську оборонні лінії. Половецькі кочовища, які наблизились до кордонів Русі, перебазувалися вглиб Степу.

В часи правління *Володимира Мономаха* внутрішнє становище Київської Русі значно стабілізувалося. В системі

заходів Мономаха, спрямованих на нормалізацію соціальної ситуації, винятково важливе місце посідало його законодавство. На нараді у с. Берестове був розроблений славнозвісний «Устав», або доповнення до юридичного кодексу «Руська Правда», який значно обмежував безконтрольну діяльність адміністрації, що спричинювала зубожіння жителів міст і сіл. Зміцнілися й міжнародні позиції Київської Русі. Особливо тісними стали відносини з Візантією.

Після смерті Мономаха київський стіл перейшов до рук його сина *Мстислава* (1125—1132 рр.). Його правління характеризувалося піднесенням авторитету великого князя, реальне старшинство якого визнавали всі давньоруські князі. Навіть полоцькі князі, завжди опозиційно настроєні до Києва, змушені були підкоритися. В Новгороді сидів син Мстислава Всеволод.

На міжнародній арені Мстислав продовжував політику батька щодо забезпечення недоторканості державних кордонів і захисту загальноруських інтересів. Великий князь і його воеводи здійснили успішні походи проти неспокійних сусідів Русі — половців, литви, чуди. З Візантією, де імператором був зять Мстислава Іоанн II Комнін, налагодилися дружні союзницькі відносини.

За роки князювання Мстислава, не ускладнені міжкнязівськими усобицями, економічний і культурний розвиток Русі відбувався спокійно і по висхідній.

Культура Київської Русі. Русь відзначалася високим рівнем культурного розвитку. Феномен її незвичайного зльоту нерідко пояснюють тісними контактами Русі з Візантією — спадкоємницею традицій античної цивілізації, а також з іншими передовими країнами Європи. Безперечно, вплив іззовні, особливо з боку Візантії, позитивно позначався на розвиткові Русі, але досягнення європейських культур потрапляли на Русі в добре підготовлений ґрунт.

На етапі завершення формування Київської Русі її культура збагатилася новими здобутками. Найважливішим серед них була *писемність*. Археологічні джерела дозволяють відносити час оволодіння східними слов'янами неупорядкованим письмом до IX ст. У цьому переконув «Софійська азбука», виявлена С. О. Висоцьким на стіні Софійського собору в Києві. Вона складалася з 27 літер: 23 грецьких і чотирьох слов'янських — *б, ж, ш, щ*. Запровадження на Русі християнства сприяло поширенню кирилиці — досконалої слов'янської писемності. Східні слов'яни знали й глаголичний алфавіт, однак значного розповсюдження він не набув.

З часів Володимира Святославича у Києві, Новгороді

та в інших великих містах відкривалися школи грамоти, в яких вчилися діти «нарочитої чаді», тобто бояр, старших дружинників, духовенства. «Повесть временных лет» повідомляє, що Ярослав Мудрий «прииде к Новгороду, собра от старости поповых детей 300 учити книгам». Крім державних шкіл, на Русі практикувалося й приватне навчання. Так, Феодосій Печерський дістав освіту в невеличкому Курську, де навчався в «єдиного учителя» та, за словами Нестора, швидко досягнув усіх «граматикія».

Для продовження і поглиблення освіти при храмах і монастирях, а також у князівських дворах засновувалися бібліотеки. Ярослав Мудрий створив бібліотеку Софії Київської, його син Святослав наповнив книгами комори свого палацу, князь Нікола Святоша витратив на книги всю свою скарбницю й подарував їх Печерському монастиреві. Літописи називають волинського князя Володимира Васильовича книжником. Велику книгарню мав один із учнів Феодосія Печерського Григорій.

При церковних і монастирських бібліотеках існували спеціальні майстерні, де переписувалися або перекладалися з іноземних мов книги — здебільшого церковні, але й філософські та юридичні трактати, твори, які містили відомості зі світової історії, географії, астрономії.

На базі монастирських бібліотек розвинулися вітчизняні літописання, література. В Софії Київській був укладений перший давньоруський літописний звід 1037—1039 рр., написане й проголошене митрополитом Іларіоном славнозвісне «Слово о законе и благодати», створений «Изборник» 1073 р. — фактично перша давньоруська енциклопедія. В Печерському монастирі наприкінці XI — на початку XII ст. працював один із провідних літописців того часу Нестор — автор «Повести временных лет». Славу видатного публіциста мав у XII ст. Володимир Мономах, перу якого належить широко відоме «Поучение» дітям. Вершиною давньоруської літератури стало «Слово о полку Ігоревім», у якому з особливою силою прозвучала ідея єдності Русі.

Як свідчать археологічні матеріали, зокрема графіті на стінах храмів, ливарних формочках, посуді, берестяні грамоти, писемна культура не була привілеєм виключно духовенства та вищих феодальних кіл Київської Русі. Вона поширювалася і серед трудящих мас.

Складовою частиною давньоруської культури була *усна народна творчість* — епічні пісні, перекази, билини. В них відображалися важливі історичні події та явища, прославлялися захисники вітчизни від іноземних загарбників.

На Русі розвивалася й *музична культура*, котра сягала своїм корінням в глибоку язичницьку старовину. Музика, пісні, танці, театралізовані вистави супроводжували всі родинні, культові та землеробські свята. Після прийняття християнства набирає поширення хоровий спів. Розквіт музично-театрального мистецтва засвідчують знахідки гудків, гусел, а також фрески Софії Київської із зображеннями оркестру з семи виконавців, які грають на флейті, трубі, лютнях, гусях, органі.

Разом із християнством на Русь прийшла *монументальна культура архітектура*. Величні православні храми вражали уяву сучасників досконалістю архітектурних форм і пишнотою внутрішнього оздоблення.

Найславетнішою з них була Софія Київська. Свідок її будівництва митрополит Іларіон писав: «Церкви дивна и славна всѣмъ округѣнымъ странамъ, яко же ино не обрѣщется въ всемъ полунощи земнѣмъ отъ востока до запада». В цьому храмі втілилися досягнення візантійської культури, вживлені у свідомість давньоруської людини й одухотворені її гуманістичним світосприйняттям. Софійський собор був взірцем для будівництва однойменних храмів у Новгороді та Полоцьку. В одному ряді з названими — храм св. Спаса в Чернігові, який продовжив архітектурні традиції київської Десятинної церкви.

Архітектура Києва справляла великий вплив на архітектуру інших давньоруських міст і пізніше. Тип Успенського храму Києво-Печерського монастиря (шестистовпний, хрестовокупольний) набув поширення по всій території Київської Русі. Згідно з «Киево-Печерським Патериком», Володимир Мономах «вземъ мѣру божественныя тоя церкви Печерской, всѣмъ подобиемъ създа церкви въ градѣ Ростовѣ».

В культовому будівництві XII ст. переважали невеликі чотиристовпні храми, декоровані пілястрами з напівколонками, аркатурними поясами, хрестами. Наприкінці XII — на початку XIII ст. монументальна архітектура Русі розвивалася шляхом ускладнення зовнішніх форм. Будівлі цього часу мають висотні композиції. Класичним зразком нового стилю стала П'ятницька церква Чернігова.

З архітектурою були тісно пов'язані й такі види мистецтва, як *живопис* і *художня різьба*. Всі собори Русі оздоблювалися мозаїчними панно та фресками, іконами, образами, мармуровими капітелями, шиферними різьбленими плитами.

Особливо високого рівня розвитку досяг монументальний живопис, яскравим прикладом якого є ансамбль розписів київського Софійського собору. Мозаїчні композиції виконані зі смальти 177 кольорових відтінків на золотистому тлі. Фрески покривали всі стіни собору. Високохудожні мозаїки та фрески прикрашали Михайлівський Злаотверхий собор у Києві.

Твори станкового живопису, переважно ікони, дійшли до наших днів у поодиноких екземплярах. Це «Ярославська оранта» (зберігається у Третьяковській галереї), «Дмитрій Солунський», «Свенська (або Печерська) богоматір», «Борис і Гліб» та деякі інші. В Києві існувало кілька іконописних майстерень. Одна з них діяла у Печерському монастирі. Тут працював відомий маляр Алімпій, який пройшов школу цареградських майстрів.

Серед пам'яток художньої різьби по каменю, які оздоблювали давньоруські собори та палаци, особливу увагу привертають київські різьблені плити з Михайлівського Златоверхого і Печерського монастирів, капітелі Борисоглібського собору з Чернігова, кам'яні мережива соборів Галича, Володимира-на-Клязьмі, Юр'єва Польського тощо.

Високого рівня в Київській Русі досягло *декоративно-прикладне мистецтво*. Орнаментальні композиції, чимало елементів яких походили ще з язичницької давнини, вживалися при оздобленні предметів побуту, зброї, металевого посуду, прикрас. Особливою декоративністю відзначалися твори художнього ремесла, виготовлені в техніці черні, наприклад, срібні окуття рогів тура (курган Чорна могила в Чернігові), срібні широкі пластинчасті браслети-наручі, прикрашені сюжетним орнаментом, зображеннями фантастичних звірів і птахів.

Великої популярності на Русі набули вироби, оздоблені різнокольоровими емалями: золоті діадеми, барми, колти, рясна — ланцюжки у вигляді медальйонів, нашивні пластини, хрести, іконки, оклади книг тощо. Вони прикрашалися зображеннями, серед яких найулюбленіші — русалки, «древо життя», птахи, жіночі голівки, рослинні сюжети. Унікальними мистецькими творами, виготовленими в техніці перегородчастих емалей, є дві золоті діадеми XII ст.: одна — з ликами святих (так званий «Деїсус»), інша — зі сценою вознесіння Олександра Македонського на небо.

Давньоруські майстри були добре обізнані з технікою художнього металевого литва за восковими моделями, а також у кам'яних формочках. Мистецькою довершеністю позначені дві бронзові арки XII ст. давньоруського майстра Костянтина, знайдені під час розкопок городища міста Вщиж на Брянщині. Підвищення попиту на ювелірні вироби в XII ст. зумовило поширення техніки литва в так званих «імітаційних» кам'яних формочках.

Монументальне будівництво викликало до життя художнє різьблення по каменю, склоробне виробництво, виготовлення керамічних, у тому числі майолікових поліхромних плиток для внутрішнього оздоблення князівських па-

лаців, храмів (Київ, Білгород). На Галичині з цією метою використовувалися керамічні плитки із рельєфними зображеннями грифів, орлів, соколів, павичів.

Археологічні дослідження Києва, Новгород, Старої Ладоги, Пскова, Звенигорода та інших міст виявили велику кількість виробів з різьбленого дерева. Різьбою по дереву прикрашалися фасади зрубових будівель, човни, судна, сани тощо. Далеко за межами Київської Русі були знані давньоруські різьбярі по кістці. Вони виготовляли скриньки, образки, держак для ножів і дзеркал, шахи, шашки та ін.

* * *

Таким чином, з IX ст. по 30-ті роки XII ст. Київська Русь як єдина централізована держава пройшла великий шлях, багатий на різноманітні події та позначений жвавими політичними, соціально-економічними, культурними процесами. За своїм державним устроєм це була ранньофеодальна монархія з центром у Києві. В ході формування Русі східнослов'янські племена склалися в єдину давньоруську народність. Русь відкрила новий — феодальний — період в історії народів Східної Європи. Протягом усього свого існування Давньоруська держава воювала з агресивними сусідами, насамперед зі степовими кочовиками, і разом з тим встановлювала й розвивала плідні зв'язки з країнами Заходу і Сходу. Передові для свого часу політичний устрій, виробничі відносини, високопродуктивне сільське господарство, добре налагоджене ремісництво, вдала дипломатична діяльність на міжнародній арені, підкріплювана силою зброї в боротьбі проти іноземних загарбників, широке використання здобутків світової цивілізації, виразний потяг до творчого, духовно збагаченого буття (причому не тільки з боку церкви, багатьох князів, видатних митців, а й з боку трудящих «низів») — все це сприяло тому, що Київська Русь висунулася на провідні позиції в Європі й була шанована тогочасними найрозвинутішими країнами. Невпинний поступ Русі по шляху політичного, суспільного, економічного, культурного прогресу в середині XIII ст. перервала й на десятиріччя загальмувала монголо-татарська навала.

Рекомендована література

Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской. К., 1976.
Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1956.

- Грушевський М. С.* Історія України — Руси: У 10 т., 13 кн. Львів, 1904—1905. т. 1—3.
- Історія Української ССР: В 10 т. К., 1981. Т. 1.
- Мавродин В. В.* Происхождение русского народа. Л., 1978.
- Памятники русской литературы XII и XIII веков, изданные В. Яковлевым. Спб., 1872.
- Пашуто В. Т.* Внешняя политика древней Руси. М., 1968.
- Повесть временных лет: В 2 ч. М.; Л., 1950.
- Полное собрание русских летописей. М., 1962. Т. 1. Лаврентьевская летопись; Т. 2. Ипатьевская летопись.
- Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.
- Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. М., 1982.
- Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. М., 1986.
- Тихомиров М. Н.* Крестьянские и городские восстания на Руси XI—XIII вв. М., 1955.
- Тихомиров М. Н.* Происхождение названия «Русь» и «Русская земля» // Русское летописание. М., 1979.
- Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. К., 1989.
- Толочко П. П.* Древняя Русь. К., 1987.
- Фроянов И. Я.* Киевская Русь. Л., 1980.
- Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб., 1908.

ЛЕКЦІЯ 4

ДАВНЯ РУСЬ У ПЕРІОД ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ (середина XII — перша половина XIII ст.). ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

● Причини феодальної роздробленості ● Соціально-економічний розвиток ● Південно-Західна Русь. Піднесення Галицько-Волинського князівства ● Політична історія Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславич. Данило Галицький ● Боротьба проти монголо-татарської навали ● Культура періоду феодальної роздробленості

Причини феодальної роздробленості. XII—XIII ст. на Русі — період феодальної роздробленості. Її причини корінилися у тогочасних виробничих і суспільних відносинах, які розвивалися на базі піднесення продуктивних сил у сільському господарстві й ремеслі. Розвиток феодального ладу і його утвердження на всій території Давньоруської держави привели до виділення окремих областей — «земель» — та їхніх центрів, через натуральний, а отже — замкнутий характер феодального господарства слабо зв'язаних поміж собою. Місцеві економічні інтереси в умовах натурального господарства породжували прагнення до від-

особлення: ставши землевласниками-вотчинниками, дружинники — колишня опора великого князя київського — проїнялися «земськими» інтересами. Вимагаючи служби й матеріальних витрат, влада Києва почала їх обтяжувати.

Водночас посилення феодального гноблення смердів боярами-вотчинниками викликало опір трударів. В умовах розгортання в окремих землях Русі народних виступів — «коромол» — великий князь київський не мав уже змоги забезпечити інтереси феодалів на всій території держави. Удільні князі й бояри створювали апарат влади ближче до своїх вотчин. Роль центру регіональних політичних сил почало відігравати головне місто землі. Тут знаходилася резиденція удільного князя, який в інтересах місцевого боярства та ще більше — своїх дедалі енергійніше домагався відособлення від Києва.

Отже, роздробленість була природним наслідком розвитку феодального ладу. Вона мала й певне прогресивне значення, оскільки супроводжувалася піднесенням економіки в окремих землях. Разом з тим втрата державної єдності й князівські міжусобиці — «котори» — підірвали міць Давньоруської держави. З цього скористалися зовнішні вороги — половці, лицарі-хрестоносці, феодали Польської й Угорської держав та ін. Їхні напади на Русь значно почастишали. Однак послаблення зовнішньополітичних позицій не завадило розвитку внутрішніх соціально-економічних процесів: у період феодальної роздробленості на базі зростання продуктивних сил на Русі складалися й зміцнювалися передумови для нового, міцнішого об'єднання в майбутньому руських земель в єдиній державі.

В процесі роздробленості в середині XII ст. єдина до цього Давньоруська держава розпалася на ряд окремих земель (князівств): Київську, Володимиро-Суздальську, Новгородську і Псковську, Галицько-Волинську, Рязанську, Смоленську, Полоцько-Мінську, Переяславську та ін. В них відбувалися розвиток і зміцнення місцевого державного апарату та збройних сил. Влада й управління в деяких землях будувалися за принципом васалітету. На чолі землі стояв князь, нерідко титулований великим князем. Він спирався на постійну військову дружину, з якої виходили військові слуги — «милостники», котрі разом з міською верхівкою підтримували своїх князів у їхній боротьбі проти опозиції великого боярства. Князівство-земля, в свою чергу, поділялося на менші князівства, або «волості». Сюди великий князь призначав адміністраторів: посадників, тисяцьких, вірників, тіунів. В окремих землях —

«уділах» — князівства сиділи менші князі — васали великого князя.

Для вирішення важливих питань князь збирав боярську раду; відбувалися також князівські з'їзди своєї землі — «сними». Роль віча у головних містах земель дедалі більше занепадала, хоча в ряді міст (наприклад, у Новгороді, Києві) воно діяло і надалі. Військові слуги й управителі повинні були забезпечити володарювання великого князя, придушуючи виступи смердів і городян. Водночас на Русі зберігалися монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква із центром-митрополією в тому ж Києві.

Кожна руська земля мала свої особливості політичного устрою. Так, у результаті тривалої боротьби місцевого боярства проти князів у Новгороді та Пскові утворилися боярські республіки, в інших землях (зокрема у Володимиро-Суздальській) перемогла міцна князівська влада, в Галицько-Волинській великий вплив на політичне й соціально-економічне життя справляло боярство, хоча в окремі періоди тут зміцнювалася влада князя.

Соціально-економічний розвиток. У XII—XIII ст. відбулися істотні зрушення в розвитку провідної галузі господарства Русі — землеробства. *Змістом соціально-економічного процесу був розвиток феодално-кріпосницьких відносин — зростання феодалного і церковного землеволодіння й феодалної залежності смердів.* Поряд із цим виникає й умовне землеволодіння, коли князі наділяли своїх військових слуг («служилих бояр», «дворян», «милошників») землею із селянами за умови, що вони й надалі їм служитимуть.

У період феодалної роздробленості основна маса селян-смердів із вільних землеробів-общинників перетворилася на держальників привласнених князем, боярами і церквою земель. Смерди втрачали господарську самостійність та особисту свободу. Сталися зміни і в формах експлуатації селян. В умовах низького рівня техніки землеробства вотчинники були позбавлені можливості широко організувати власне господарство, тому основну частину вотчини — «сеньйорії» — становили селянські господарства, які сплачували феодалам *натуральну ренту — оброк.* «В усіх країнах Європи, — наголошував К. Маркс у «Капіталі», — феодалне виробництво характеризується поділом землі між якомога більшою кількістю васально залежних людей. Могутність феодалних панів, як і всяких взагалі суверенів, визначалась не розмірами їх ренти, а числом їх під-

даних, а це останнє залежить від числа селян, які ведуть самостійне господарство»¹.

Натуральна рента гарантувала певну господарську самостійність давньоруського селянина. Він був зацікавлений у результатах своєї праці, а це підвищувало її продуктивність, забезпечувало в кінцевому підсумку подальший економічний розвиток Давньої Русі.

Внаслідок господарського піднесення в досліджуваний період *розбудовуються міста — ремісничі й торговельні центри*. Зростання їхньої ролі зумовлювалося поглибленням суспільного поділу праці, поживавленням ремесла і торгівлі. Столиця Русі Київ і в цей час розвивалася. Її площа збільшувалася, а населення досягло 50 тис. чоловік. Це було одне з найбільших міст не лише Русі, а й усієї середньовічної Європи. Протягом XII — першої половини XIII ст. у Києві зведено близько 20 кам'яних будівель культового, цивільного, оборонного характеру — майже половина кам'яних споруд, збудованих за всю його попередню історію. Швидко зростали також великі міста — центри земель: Володимир-на-Клязьмі, Перемишль, Галич, Турів, Полоцьк, Новгород, Володимир-Волинський, Чернігів, Новгород-Сіверський та ін.

У XII — першій половині XIII ст. економічне й політичне посилення міст сприяло утвердженню феодальної роздробленості. Надалі із зростанням суспільного поділу праці й розвитком економічних зв'язків міст виступають як опора сил централізації, що привело в подальшому до утворення єдиної держави.

Посилення феодальної експлуатації відповідно спричинялося до загострення антифеодальної боротьби селян-смердів і городян-ремісників. Трудящий люд обстоював право ведення власного господарства, можливість його дальшого розвитку, протестував проти збільшення норми оброку тощо. Діючи спільно, князі й бояри придушували народні виступи.

Незважаючи на роздроблення, в міру розвитку господарства, міст між окремими давньоруськими землями не лише зберігалися, а й зміцнювалися економічні, політичні, культурні зв'язки. В народних масах не згасало почуття єдності Русі, що, зокрема, відбивалося в усній народній творчості та літературі. Православна церква також виступала за політичну єдність, хоча й залишалася ідеологічною опорою князівсько-боярської верхівки. Все це стимулювало централізаторські тенденції, зокрема в межах окремих

¹ Маркс К., Енгельс Ф., Твори. Т. 23. С. 677—678.

регіонів Русі: Північно-Східного, Південно-Західного і Західного. Тут утворювалися передумови дальшого формування споріднених народів — російського, українського та білоруського.

Південно-Західна Русь. Піднесення Галицько-Волинського князівства. В епоху феодальної роздробленості в XII—XIII ст. завершуються процеси виділення окремих земель-князівств. Київ перетворився із столиці Русі на «стольне» місто *Київської землі*, яка займала територію Середнього Подніпров'я. Окраїнне розташування Київської землі, що межувала з Половецьким Степом, певна річ, не сприяло забезпеченню її мирного життя. Постійні вторгнення половецьких загонів підривали економіку, відволікали значні сили на боротьбу з ворогом. Та незважаючи на це, в умовах надзвичайного загострення внутрішньо- й зовнішньополітичної обстановки, виснажливої боротьби до і відцентрових сил Київ як символ цілісності Русі залишався одним із головних вузлів міжкнязівських відносин.

Не випадково ті князі, які прагнули до об'єднання давньоруських земель, убачали головну передумову успішної реалізації цього завдання у володінні Києвом. У круговерть боротьби за стародавню столицю Київської Русі втяглися удільні князі волинські, переяславські, чернігівські, смоленські, суздальські. Серед них траплялися й автономісти, але, оволодівши Києвом, вони, незалежно від своєї династичної належності, негайно перетворювалися на рішучих і послідовних поборників об'єднання всіх земель.

Найпомітнішими політичними постатями на київському столі періоду феодальної роздробленості були Ярополк Володимирович (1132—1139), Всеволод Ольгович (1139—1146), Ізяслав Мстиславич (1146—1154), Ростислав Мстиславич (1158—1167), Святослав Всеволодович (1177—1194). На певний час їм удавалося стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію, об'єднувати сили земель для відбиття половецької загрози, але зупинити процеси дроблення було неможливо. Вони захопили і землі-князівства, котрі також роздробились на уділи.

Врешті-решт Київ і Київська земля стали об'єктом колективного суверенітету з боку найсильніших князів Русі: володимиро-суздальського, чернігово-сіверського та галицько-волинського.

Окрім Київського, на території Південно-Західної Русі в XII—XIII ст. існували також незалежні Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства, поміж яких не вщухала міжусобна боротьба.

Особливу роль у політичному житті відіграло Ростово-Суздальське князівство, розташоване на північному сході Русі. Саме тут згодом утворився центр майбутньої Великої Росії. Князь *Юрій Долгорукий* намагався підпорядкувати своєму впливові Київ і Новгород. Оволодівши Києвом у 1155 р., він залишився там великим князем, однак

нагла смерть у 1157 р. урвала його діяльність щодо об'єднання Русі. Син Юрія *Андрій Боголюбський* (1157—1174 рр.) продовжував справу зміцнення Володимиро-Суздальського князівства та об'єднання всієї Русі. В 1169 р. він оволодів Києвом і посадив там князем свого брата Гліба. Андрій зміцнив також свій вплив на Новгород. Проте посилення великокнязівської влади викликало незадоволення місцевих бояр. Змовившись, вони вбили Андрія і Гліба. Брат загиблих *Всеволод* (1176—1212 рр.), утвердившись у Володимирі, придушив боярську опозицію і знову поширив князівську владу на Київ та Новгород.

Важливе місце в Південно-Західній Русі належало Чернігово-Сіверській землі з містами Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль, Курськ, Стародуб. У *Чернігово-Сіверському князівстві* укріпилася *династія Ольговичів* — нащадків Олега Святославича, внука Ярослава Мудрого. Зміцнивши свою владу, вони активно включилися в боротьбу за вплив на Київ і всю Русь. В 1183 р. у битві на р. Хирія Ольговичі завдали поразки половцям. Однак у 1185 р. похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на степняків був невдалим. Битву на р. Қаяла князь програв, а сам потрапив у полон.

Цей нещасливий похід і негативні наслідки роздробленості Русі описані в «Слові о полку Ігоревім». Закликаючи князів до єдності, автор вклав у вуста київського князя Святослава Всеволодовича «золоте слово» — заклик до єднання. «Чи не прилетів би ти здалека, щоб подбати про батьківський золотий стіл?» — звертається поет до князя суздальського Всеволода і закликає інших князів — Рюрика Ростиславича, Ярослава Осмомисла, волинського князя Романа Мстиславича — подати допомогу Новгород-Сіверській землі. Та дарма — феодалні усобиці й напади кочовиків поступово підірвали міць Чернігово-Сіверського князівства.

Постійну виснажливу війну з половцями змушене було вести й *Переяславське князівство*. В тяжких умовах міжкнязівських чвар і набігів степняків Переяславське князівство підтримувало зв'язки з могутнім Володимиро-Суздальським князівством та діставало від нього допомогу.

У XII—XIII ст. у Південно-Західній Русі підносяться *Галицьке та Волинське князівства*. Землі, на яких наприкінці XII ст. утворилося об'єднане *Галицько-Волинське князівство*, простягалися в басейнах рік Сян, Західний Буг та у верхів'ях Дністра. На південному заході ця територія мала природну межу — Карпати, або, як тоді називали їх, — «Гору». Західний кордон Галицько-Волинського князівства не був точно визначеним: тут великі пущі відокремлювали Русь від Польщі. У XIII ст. кордон між ними

усталився. Він проходив у Карпатах по р. Яселка, далі в північно-східному напрямку — через річки Віслок і Сян, ще далі — на захід від р. Вепр. Північною межею Галицько-Волинського князівства були притока Бугу Володавка і Верхня Прип'ять, а після приєднання Берестейської землі (в другій половині XII ст.) — річки Наров та Ясельда. На сході Галицько-Волинське князівство межувало з Турово-Пінською землею й Київським князівством. Кордон тут проходив через Прип'ять, Стир, правим берегом Горині, далі — верхів'ями Случі та Південного Бугу й повертав на річки Ушиця і Прут.

Галицько-Волинське князівство розташовувалося в лісовій та степово-лісовій смугах. Незаймані ліси зростали не лише в Карпатах і на Поліссі, а й на обширах над Дністром, Сяном та Бугом. Разом з тим у долинах цих рік проживало чисельне сільське населення, яке займалося орним землеробством (сіяли жито, овес, менше — ячмінь і пшеницю), тваринництвом, рибальством, бджільництвом, мисливством (шкіри й хутра диких звірів використовувалися для виробництва одягу, бойового спорядження). Особливого значення набуло видобування солі з підкарпатських соляних джерел.

У Галицько-Волинській землі було чимало великих міст — торговельно-ремісничих центрів: на Волині — Володимир, Белз, Кременець, Луцьк, Пересопниця, Берестя, Дорогобуж, у Галичині — Перемишль, Звенигород, Теретовль, Галич. Гончарництво, обробка хутра і шкіри, ливарництво, ювелірне виробництво досягли тут високого рівня. Галицько-Волинська земля вела жваву торгівлю із західноєвропейськими та придунайськими країнами. В Галичині й на Волині сходилися важливі торговельні шляхи: один торговий «гостинець» з Балтійського моря (з Торуня) пролягав на Холм, Городло й Володимир, інший — на Берестя і Ковель; з Польщі йшов шлях на Любачів, Городок, Галич. Головна торговельно-транспортна артерія з'єднувала Володимир-Волинський із Луцьком, Пересопницею, Возв'язем і Києвом. З Галича через Теретовлю, Межибіж, Болохове, Василів пролягав «гостинець» на Київ, із Звенигорода — на Городок, Перемишль, Сянок і через перевал «Ворота» — на Закарпаття і в Угорщину.

Господарські центри, що до них «тягнули» навколишні «городки» і села, стали основою численних «волостей»-уділів, на які розпадалися Волинь та Галицька земля. Так, на Волині існувала Володимирська, Луцька, Дорогобужсько-Пересопницька, Болохівська, Берестейська, Холмська, Чер-

венська, Белзька землі, в Галичині — Перемишльська, Звенигородська, Тереховлянська й Галицька.

У XII—XIII ст. ускладнювалася соціальна структура населення Галицько-Волинської землі. Класовий поділ, що поглиблювався, відображали вживані у літописах терміни: «бояри і проста чадь», «бояри і прості», «люди і бояри», «луччі бояри і слуги», «ліпші мужі володимирські» тощо.

Соціальна верхівка складалася з великих землевласників — князів, бояр, вищого духовенства. Великі князі розпоряджалися «княжими», або доменіальними, землями, а також власними. Бояри успадковували землю (принцип «батьківщини») або одержували її від князів. Так, Данило Галицький, зайнявши Галицьку землю, «роздав городи боярам і воеводам». Серед боярства існувала верхівка — «луччі», «великі» й «нарочиті» — та досить значна верства малоземельних, дрібних бояр. «Великі» мали привілейоване становище при великих князях, служили в княжій «старшій» дружині, а їхні сини обіймали посади «двірних слуг» на княжому дворі. Провідну роль у суспільстві відігравало також вище духовенство: єпископи, ігумени монастирів.

«Городяни», або «містичі», також поділялися на заможну верхівку («ліпші мужі»), середнє міщанство та «простих людей».

Княжо-боярська верхівка визискувала «простих людей», смердів, утискувала дрібне боярство. Літописи згадують про «грабежі нечестивих бояр». Трудящий люд чинив їм опір, піднімав повстання. Так, у 1144 р. міщани Галича виступили проти князя Володимирка; в 1230 р. галичани повстали проти боярина Судислава; з 1236 по 1255 р. тривав народний рух «болохівців» — жителів землі у верхів'ях Случі, Південного Бугу й Тетерева. Смерди рятувалися від боярської сваволі втечею на Пониззя; їх звали «берладниками», «вигінцями», «бродниками».

Політична історія Галицько-Волинського князівства. Роман Мстиславич. Данило Галицький. У 1097 р. Галицька земля відокремилася від Києва. Тут укріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі *Ростиславичі* — Василько, Володар і Рюрик, які перемогли князів-суперників «на Рожні полі» та угорців під Перемишлем у 1099 р. З великою енергією вони налагоджували внутрішню організацію та оборону свого князівства, підтримували союзницькі зв'язки з Володимиром Мономахом, але водночас обстоювали незалежність від Києва. Після смерті братів Ростиславичів син Володаря *Володимирко* (1124—1152 рр.) об'єднав Галицьку землю. Столицею князівства у 1141 р. став Галич, зайнятий Володимирком по смерті свого племінника Івана Васильковича. Володимирко дав відсіч спробам польських феодалів захопити Галицьку землю, розширив межі князівства на сході (по Дністру, Пруту й Серету), уклав союзні угоди з Візантією та Юрієм Долгоруким, вів тривалу бо-

ротьбу проти Угорського королівства, яке постійно загрожувало Галицькому князівству; спираючись на підтримку Юрія Суздальського, поклав край намірам київського князя Ізяслава поновити залежність Галичини від Києва. Отже, Володимирко був видатним державним діячем, «збирачем» Галицької землі.

Найвищої могутності Галицьке князівство досягло за князювання сина Володимирка *Ярослава Осмомисла* (1152—1187 рр.). За тогочасним літописом, Ярослав був «шанований в усіх землях»; автор «Слова о полку Ігоревім» так характеризував галицького князя: він «сидить високо на своїм золотокованім престолі, підперши гори Угорські своїми залізними полками — заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота». Посилювало позиції Ярослава й те, що після несподіваної смерті свого батька він перейняв Галичину неподіленою на уділи.

Перемігши Івана Ростиславича Берладника, який за допомогою половців намагався повернути свій галицький стіл, Ярослав уклав союзницькі договори з Угорщиною та Польщею і доклав чимало зусиль до впорядкування внутрішнього ладу князівства. З метою зміцнення союзу з Юрієм Долгоруким Осмомисл одружився з його дочкою Ольгою. Все це, однак, не перешкодило посиленню галицького боярства.

1 жовтня 1187 р. Ярослав помер. Київський літописець писав про нього: «Був він князь мудрий, вимовний, богобоязний, поважаний по всіх землях і славний своїми полками. Коли була йому яка кривда, то він не ходив з своїм військом, але посилав своїх воевод. Він привів землю до квітучого стану...; у всьому сповняв Божий закон і тримав у порядку церковні справи».

Але Ярославові так і не вдалося здолати чи бодай обмежити боярську опозицію, і після його смерті вона розпочала відкриту боротьбу проти Ярославова сина Володимира. Цей князь не відзначався сильною волею й великими здібностями. Під натиском бояр він залишив Галич. З цього скористалися угорські феодали: у 1189 р. угорський король Бела III захопив Галицьку землю і посадовив у Галичі свого сина Андрія. Та незабаром галичани повстали й вигнали загарбників. За підтримкою польського князя Казимира влітку 1189 р. Володимир знову увійшов до Галича і прокняжив до своєї смерті в 1199 р.

В середині XII ст. швидко підноситься *Волинське князівство*. За правнука Володимира Мономаха *Мстислава Ізяславича* волинська земля утворила окреме князівство.

Після смерті Мстислава у 1170 р. у Володимир-Волинському почав князувати його син *Роман*.

Між сусідніми Галицькою й Волинською землями розвивалися жваві господарські зв'язки. Це, а також необхідність спільної боротьби проти агресії з боку Угорщини й Польщі створювало передумови для об'єднання цих земель в єдине князівство. Скориставшись зі смерті галицького князя Володимира Ярославича, Роман у 1199 р. оволодів Галичем та об'єднав Галичину і Волинь.

За князування *Романа Мстиславича* (1170—1205 рр.) Галицько-Волинське князівство досягло великої могутності. Спираючись на середнє й дрібне служиле боярство та городян, Роман приборкав боярську верхівку, здійснював активну й цілеспрямовану зовнішню політику: успішно воював проти половців на сході та Литви на заході, в 1196 р. приєднав до свого князівства землі литовського племені ятвягів. Вже на початку XIII ст. Ватикан намагався проникнути на Русь, навернути Романа і галицько-волинське боярство на католицтво, але князь рішуче відкинув пропозицію папи.

Роман прагнув підпорядкувати Київ своїй владі. В 1195 р. великий князь київський надав Романові як нащадкові київського князя Володимира Мономаха уділ в «Руській землі» (так тоді називалися Київщина та Переяславщина): міста Торезьк, Корсунь і Канів з волостями, а згодом — і Полонне. Укріпившись на Київщині, Роман у 1202 р. розпочав боротьбу із київським князем Рюриком Ростиславичем, аби покласти край його намаганням втручатися в справи Галичини. Цього ж року Роман з галицькими й волинськими полками підійшов під Київ. Рюрик змушений був зректися київського столу й незабаром під примусом свого супротивника постригтися в ченці. Отже, на початку XIII ст. Київ і Придніпров'я опинилися під подвійним впливом Романа та його союзника — володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича. За однією з польських хронік, Роман «за короткий час так піднявся, що правив майже усіма землями і князями Русі».

Великої слави Роман набув у війнах проти половців, які, підбадьорені ослабленням Києва та князівськими чварами, постійно нападали на Русь і спустошували цілі волості. Боротьба проти степових хижаків була найважливішим питанням тогочасного політичного життя. Роман двічі — у 1202 і 1204 рр. — очолював об'єднані походи південно-руських князів на половецькі кочовища. Під час цих успішних походів було визволено багато руських бранців.

Загинув Роман у битві під Завихостом (у Польщі) 19 червня 1205 р.

У давньоруських літописах міститься ряд характеристик Романа Мстиславича — згодом героя народної традиції та усних переказів. Відзначаючи зосередження влади в руках великого князя, один з літописців титулує його «царем і самодержцем всієї Русі». Галицько-Волинський літопис засвідчує хоробрість Романа, який кидався на «поганих (кочовиків.— Л. М.) як лев, сердитий був як рись, нищив ворогів як крокодил, переходив ворожі землі як орел, а був хоробрий як тур». Розповідаючи про успішну боротьбу Романа з половцями і литовським племенем ятвягів, народний переказ звертається до нього: «Ой, Романе, Романе, лихим живеш, Литвою ореш». Трудящий люд Галицько-Волинської землі схвалював розправи Романа над місцевим боярством, оцінивши похмурий гумор князя, який, караючи боярських «кормольників», примовляв: «Не побивши бджіл, не їсти меду»...

Після загибелі Романа боярство Галицько-Волинської землі, скориставшись з малолітства його синів Данила і Василька, розпочало боротьбу за посилення своєї влади. При цьому визначилося протистояння двох основних тенденцій: з одного боку, прагнення до збереження й зміцнення князівства, а з іншого — до поділу та роздроблення його території. Прихильниками об'єднання земель під владою великого князя виступали середньозаможне боярство, городяни. Вони побоювалися необмеженої сваволі боярської верхівки, яка зосередила в своїх руках великі земельні багатства. Князівську владу підтримувала також група володимирських бояр на чолі з Вячеславом Товстим, котрі надавали підтримку вдові Романа Ганні та її синам. Серед найзаможнішого боярства — супротивника великокнязівської влади — головував Володислав Кормильчич. За них стояв бельзький удільний князь. В усобиці втрутилися чернігово-сіверські князі, а також Угорщина й Польща — останні з метою захопити Галичину і Волинь. Галич не раз переходив з рук у руки. Княгиня Ганна з синами змушена була поневіритись по дворах угорського та польського володарів.

1214 року у Спیشі Угорщина й Польща домовилися про свою політику щодо Галицько-Волинського князівства. Угорщина загарбала Галичину, а Перемишль було передано краківському князеві Лешку. В 1215 р. за згодою Лешка Данило й Василько одержали батькову вотчину — Володимир.

У 1219 р. галичани повстали проти угрів. Боярство запросило на галицький стіл Мстислава Удатного, який князував у Галичі до 1228 р. Тим часом Данило і Василько об'єднали всі землі Волинського князівства, і Данило розпочав боротьбу за другу свою сльвбатьківщину — Галицьке

князівство. Після тривалих воєнних дій проти угорців та чернігівського князя Михайла Всеволодича (він деякий час тримав стіл у Галичі), Данило у 1238 р., спираючись на підтримку городян і духовенства, оволодів Галичем та — за висловом літопису — «поставив на Німецьких воротах свою корогву». Так Данило відновив єдність Галицько-Волинського князівства.

У цей час виникла загроза німецької феодално-католицької агресії. В 1237 р. об'єднаний Тевтонський орден заніс меч над народами Прибалтики і Русі. Німецькі рицарі-хрестоносці починають нападати на руські землі. В 1237 р. вони захопили Дорогочин і намагалися перетворити його на опорний пункт для подальшого просування на Галицько-Волинську землю. В 1238 р. очолене Данилом військо розгромило хрестоносців і визволило Дорогочин.

Данило Галицький і надалі продовжував політику об'єднання земель Південно-Західної Русі. В 1240 р. він зайняв Київ і посадовив там свого воеводу Дмитра. Та монголо-татарська навала зруйнувала ці плани Данила.

Боротьба проти монголо-татарської навали. Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії утворилася могутня *військово-феодална Монгольська держава*. В 1206 р. хан Темучин (Чингіс-хан) був проголошений ханом всієї Монголії й розпочав відтоді здійснювати широку завоювницьку політику. В 1221 р. він завоював Середню Азію та Хорезм. Перед агресорами відкрився шлях на Закавказзя й Причорномор'я.

У 1222 р. монголо-татари через Кавказ вдерлися в причорноморські степи і завдали поразки половцям у битві на Дону. Половецький хан Котян відступив до Дніпра й звернувся по допомогу до руських князів. Мстислав Галицький, Данило, що княжив на Волині, князі київський, чернігівський, смоленський разом з половцями виступили проти ординців. Проте через неузгодженість дій князів у битві на р. Калка 31 травня 1223 р. руські та половецькі загони були розгромлені. Зазнавши великих втрат, монголо-татари не наважилися продовжувати похід вглиб Русі та повернули назад.

Після смерті Чингіс-хана його наступник хан Удегей продовжував агресивну зовнішню політику. Очолити похід на Русь мав онук Чингіс-хана Батий, улус якого знаходився на заході монгольських володінь. Наприкінці 1237 р. Батий рушив на руські землі. Протягом 1237—1238 рр., незважаючи на героїзм руських воїнів, були розгромлені війська рязанського, володимиро-суздальського князів. Монголо-

татари здобули штурмом і спалили Рязань, Володимир, Москву, Твер та інші міста. Північно-Східна Русь була спустошена.

У 1239 р. монголо-татарські орди на чолі з Менгу-ханом, знову розгромивши половців, почали завойовувати Південно-Західну Русь. Навесні 1239 р. вони захопили Переяслав, зруйнували й спалили його. Така ж сама доля спіткала Чернігів. Від нього нападники повернули на Київ. Проте Менгу-хан не наважився штурмувати це місто, в якому стояла сильна залога на чолі з воеводою Дмитром, і, знищивши навколишні села, пішов на з'єднання з головними силами Батия.

Восени 1240 р. монголо-татари «многом множеством сили своєю» знову підступили до Києва й облягли його. Понад 10 тижнів тривав штурм. Зрештою впала остання твердиня киян — «град Володимирів». Вороги вдерлися в київський дитинець. Останні захисники трималися в Десятинній церкві. Від ударів пороків стіни храму завалилися. Всі, хто там був, загинули. 6 грудня 1240 р. монголо-татари остаточно захопили «верхнє» місто («княжий город») і повністю зруйнували його, а людей, за словами суздальського літописця, «от мала до велика все убиша мечем».

Здобувши Київ, кочовики рушили на Галицько-Волинську землю. Долаючи відчайдушний опір русичів, вони взяли й зруйнували міста Волині — Кам'янець, Ізяслав, Колодяжин, Луцьк, Володимир, а жителів хан Батий «взя и копьем и избил не щадя». Під Галичем орди з'єдналися, після триденної облоги оволоділи містом і знищили його.

У 1241 р. ординці вийшли на західні рубежі Русі та вдерлися на територію Чехії, Польщі, Угорщини. Наразившись на рішучу відсіч, знесилені війська Батия у 1242 р. повернули на схід. У пониззі Волги монголо-татарські феодали заснували державу — Золоту Орду (столиця — м. Сарай), під владу якої потрапили народи Русі, Хорезму, Північного Кавказу, Поволжя.

Культура періоду феодальної роздробленості. Культура руських земель періоду феодальної роздробленості розвивалася на спільній основі багатой культури давньоруської народності. Нові політичні та економічні умови справили певний вплив на її розвиток. Незважаючи на усобиці й напади половців, відбувалося *неухильне піднесення давньоруської культури*. Вона дедалі більше демократизувалася, оскільки до культурного життя залучалися ширші суспільні верстви, нові землі та міста. Писемність, наприклад,

уже не була привілеєм лише феодальної верхівки, вона ставала звичайним явищем і в середовищі городян.

На тлі загального розвитку давньоруської культури виявлялися певні локальні відмінності. Поряд із старими культурними центрами — Києвом, Новгородом, Черніговом — підносяться нові — Володимир-на-Клязьмі, Галич, Полоцьк та ін. Культура кожної землі набуває своєрідних рис, які відбилися в літературі, архітектурі, живопису. Високорозвинута культура Русі XII—XIII ст. мала значний вплив на культури інших слов'янських і неслов'янських народів Європи.

Народна творчість, просякнута давніми реалістичними традиціями, змицнювала свої позиції у феодальній культурі Русі, чому сприяв розвиток продуктивних сил країни. В усіх землях спостерігався вплив фольклору на літературу, дерев'яного будівництва — на кам'яну архітектуру тощо. Загострювалася боротьба передових і реакційних тенденцій в культурному житті, що виражалось, зокрема, в боротьбі об'єднавчих, патріотичних ідей проти ідей князівсько-удільного роздроблення.

Дальшого розвитку в період феодальної роздробленості набула давньоруська література. Вона, як і до цього, зберігала загальноруський характер і відбивала, насамперед, ідеологію класу феодалів. Значна частина літературних творів присвячувалася церковно-богословській тематиці.

Літописці творили як у Києві, так і в окремих землях. Провідним центром літописання в XII — першій половині XIII ст. залишався Печерський монастир — осередок консолідації патріотичних сил на Русі. Звідси вийшли видатні літописці Никон, Нестор — автор загальновідомого твору «Повесть временных лет», в якому проводиться ідея єдності Руської землі. У Видубецькому монастирі в Києві був створений Київський літопис, що охоплює події від 1111 до 1200 р. Автори цього твору описують діяльність князів, зокрема Володимира Мономаха та його синів, походи проти половців, закликають до єднання Русі.

Літописи складалися також в інших великих центрах Русі — Володимирі-на-Клязьмі, Новгороді, в Галичині, на Волині.

Виникли й суто літературні, художні твори, в яких втілювалися риси усної народної творчості. В Галичі за князювання Романа Мстиславича творив «премудрий книжник» Тимофій (родом з Києва) — автор оповіді про останні роки життя Романа та початок діяльності його сина Даниїла (приблизно до 1211 р.). Письменник змалював яскравий

образ Романа як видатного державного діяча, котрий гідно «наслідував предка свого Мономаха...».

Найславетнішим зразком давньоруської літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім» (створене, ймовірно, у Києві). Своєрідним літературним твором є «Києво-Печерський патерик», складений наприкінці XII — на початку XIII ст. До збірника увійшли життя святих, повчання, різні оповіді («Про зодчих», «Про живописців») тощо. Боротьба проти половців і монголо-татар відображена в билинах, а також у «повістях», вміщених у літописах (наприклад, про поразку руських військ на Калці).

У другій половині XII — першій половині XIII ст. *тривав розвиток архітектури, художнього ремесла, живопису* Давньої Русі. В окремих землях головні міста забудовуються оборонними та культовими спорудами, нерідко виконаними у традиціях місцевої народної архітектури. Їх спорудженнями керували досвідчені будівничі. Літопис повідомляє, наприклад, що міські укріплення на Волині зводив «мужь хитрый» Олекса.

На Подніпров'ї розвивалися й взаємозбагачувалися пов'язані єдиними стильовими особливостями київська, чернігівська та переяславська архітектурні школи. В Києві будуються соборні церкви Видубецького і Михайлівського Златоверхого монастирів, церква Богородиці Пирогощі на Подолі (1132 р.), Кирилівська та ін. У Чернігові у другій половині XII ст. були споруджені Єлецький собор, церква П'ятниці, високохудожні архітектурні пам'ятки виникають у Володимирі-на Клязьмі: Успенський і Дмитрівський собори та Золоті ворота, Покровська церква на Нерлі; в Новгородській землі побудували церкву Спас-Нередиця.

Протягом XII—XIII ст. велике кам'яне будівництво здійснювалося в Галичі. Зведено кам'яний князівський палац, Успенський собор (1157 р.), церкву Пантелеймона (1200 р.) та ін.

Літопис наводить яскраву картину спорудження Данилом храму в Холмі: «Звів також [Данило] церкву св. Іоанна [Златоустого], красну і гожу. І споруда її була така: склепінь чотири; кожного вугла — склепіння, і стояли вони на чотирьох головах людських, вирізьблених одним умільцем; трое вікон прикрашені стеклами римськими, при вході в алтар стояли два стовпи з цілого каменя, і на них — склепіння; а верх же вгорі прикрашений зорями золотими на лазурі; внутрішній поміст її був вилитий з міді і чистого золота, так що блищав він, як дзеркало. Дверей же її двоє прикрашені каменем тесаним — галицьким білим і зеленим холмським, різьблені одним умільцем Авдієм... [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних святий Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них], дивувався. Прикрасив [Данило] камінням дорогим і золотом також ікони, які він приніс із Києва...»

Розвивався й *монументальний розпис* — оздоблення інтер'єру давньоруських палаців і храмів, що прикрашалися настінними мозаїками, фресками, різьбленим каменем, іконами. В Києво-Печерському монастирі діяла іконописна майстерня, де творив художник Алімпій. Видатною пам'яткою живопису тих часів є мініатюри в літописах.

Високого рівня досягли також *ювелірна справа* (обробка дорогоцінних металів — зернь, скань, чернь, карбування, інкрустація, тонке литво тощо), музично-пісенне мистецтво. В Галицько-Волинському літопису, наприклад, згадується «словутьный пѣвецъ» Митуса, який співав у супроводі арфи або лютні.

Отже, незважаючи на князівські усобиці й напади кочовиків, культура Давньої Русі невпинно розвивалася. За своїм ідейним багатством і художніми якостями вона перевершувала культури багатьох народів середньовічної Європи. Грунтуючись на скарбниці єдиної культури Київської Русі, вона і в умовах роздроблення втілювала ідею єдності Руської землі. Монголо-татарська навала урвала цей злет творчої думки, чимало пам'яток архітектури, живопису, літературних творів загинуло в згарищах. Проте й у тяжких умовах ординського іґа наші предки зберегли і примножували багатющі традиції давньоруської культури.

* * *

В першій половині XIII ст. у Південно-Західній Русі підноситься Галицько-Волинське князівство («королівство Русі»). Проте влада великого князя, помітно посилившись, не зміцнилася остаточно, процес феодалної роздробленості на цих землях не був подоланий.

У 1239—1240 рр. процеси централізації й політичного піднесення, що визначилися в Південно-Західній Русі, були перервані монголо-татарською навалою.

Із завоюванням руських земель Золотою Ордою закінчився великий період вітчизняної історії, період поступального розвитку Давньої Русі. Загарбники практично зруйнували господарство, матеріальну й духовну культуру Русі. Від багатьох міст і сіл залишилися лише згарища. Проте руський народ ціною величезних жертв врятував Західну Європу від ординців.

Рекомендована література

- Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К., 1990.
Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975.
Історія та історіографія України. К., 1985.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. К., 1977. Т. 1, кн. 1, розд. VIII.

Котляр М. Ф. Данило Галицький. К., 1979.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947.

Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве»: Ист.-лит. очерк. 2-е изд., доп. М.; Л., 1955.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950.

Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). М., 1955.

Рыбаков Б. А. Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963.

Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. К., 1989.

ЛЕКЦІЯ 5

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII — СЕРЕДИНІ XIV ст. ЗАГАРБАННЯ РУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬЩЕЮ, УГОРЩИНОЮ ТА ЛИТВОЮ

● Золотоординське іго на Південно-Західній Русі ● Соціально-економічний розвиток ● Галицько-Волинське князівство у 40—60-х роках XIII ст. Боротьба Данила Галицького проти Орди ● Галицько-Волинське князівство за наступників Данила ● Політичний лад Галицько-Волинського князівства ● Загарбання Польщею і Литвою південно-західних руських земель ● Київське князівство в XIV ст. ● Культура Південно-Західної Русі

Золотоординське іго на Південно-Західній Русі. Монголо-татарська навала завдала величезної шкоди Південно-Західній Русі. В руїнах і згарищах лежали міста і села, припинили існування чимало осередків ремесла, торгівлі, культури. Багато люду загинуло або потрапило в полон. *Внаслідок ординського панування уповільнився процес політичного розвитку Русі: поглибилася феодальна роздробленість, загальмувалося об'єднання руських земель.*

Південно-Західна Русь підпала під залежність держави хана Батия — Золотої Орди. Монголо-татари безперервно грабували руське населення. Воно обкладалося податками, поборами та відбувало численні повинності: данину, мито, плужне, підводне, корм, «війну», ловче тощо. За князями й боярами були залишені їхні володіння, але місцеві землевласники підкорялися владі ханів та їхніх намісників — баскаків. Лише церква звільнялася від данини. Монголо-татарське іго було особливо нестерпним для селян і горо-

дян, що зазнавали подвійного гніту: від ханів і від «своїх» господарів — місцевих князів, бояр, церковних феодалів та управителів.

Навала кочовиків змінила політичне становище Русі. Хани здійснювали політику, спрямовану на збереження й поглиблення феодальної роздробленості, підтримували чвари між руськими князями і цим зміцнювали свою владу над ними. Посилився економічний і політичний занепад Києва та всього Придніпров'я. Батий передав Київ у володіння володимиро-суздальському князеві Ярославу Всеволодовичу, який тримав тут свого намісника — боярина Дмитра Єйковича. Після смерті Ярослава у 1249 р. Київ і Київська земля перейшли під владу Олександра Невського, але Олександр не сидів у Києві. Деякий час тут княжив його брат Ярослав. Після нього ординці передавали управління Києвом князям різних руських земель. Поступово Київ втратив значення і церковного центру — наприкінці XIII ст. митрополит переїхав звідси у Володимир-на-Клязьмі.

Чернігово-Сіверською землею монголо-татари управляли за допомогою місцевих князів. Посилилося дроблення Чернігово-Сіверщини на дрібні князівства. Чернігів втратив значення політичного центру землі; цю роль почав відігравати Брянськ. Переяславське князівство взагалі припинило існування як окрема земля.

Російські дореволюційні історики (наприклад, С. М. Соловйов) твердили, що Придніпров'я з Києвом після монголо-татарської навали начебто опинилося в стані цілковитого запустіння. Насправді ж навіть на Переяславщині частково залишалося сільське населення, а ряд міст, зокрема Київ, і надалі зберігали своє значення економічних і культурних центрів.

Як вважали українські дореволюційні дослідники, і серед них В. Б. Антонович, ординське панування внаслідок нібито знищення на Придніпров'ї князівсько-боярської верхівки призвело до утворення тут якогось особливого «общинного» ладу. Проте Золота Орда, в якій розвивалися феодальні відносини, не могла проводити політику ліквідації місцевих феодалів. Якраз навпаки — вона всіляко підтримувала князів і бояр та особливо церковних феодалів, але повсякчас контролювала їх через своїх баскаків.

Соціально-економічний розвиток. Незважаючи на гніт Золотої Орди, у другій половині XIII — на початку XIV ст. у Придніпров'ї, на Поділлі, Волині *відбудовувалося господарство, підірване монголо-татарською навалою*. Руське селянство відновлювало ниви, що «лядиною поросли», поверталося на згарища сіл, засновувало нові поселення. Поступово *відроджувалися міста, ремесла, торгівля*. В Галичині, на Волині в другій половині XIII—XIV ст. працювали

ремісники різних спеціальностей: ковалі, зброярі, шевці, кушніри, чинбарі, римарі. Високого рівня знову досягло художнє ремесло. Розвивалися промисли — рибальство, полювання на хутрових звірів, бджільництво, в Прикарпатті — солеваріння, на Поліссі — виробництво заліза в руднях. Великими торговельними центрами стають Київ, Холм, Львів, Луцьк, Володимир-Волинський, Перемишль, Кам'янець. Зокрема, Київ вів жваву торгівлю з російськими містами, з генуезькими містами-колоніями в Криму.

Князі постійно дбали про розвиток міст, ремесла, торгівлі. Так, Данило Романович запрошував до Холма «німців, іноязычників і ляхів». З Наддніпрянщини тікали до цього міста від татарських утисків «сідлярі, лучники, сагайдачники, ковалі, золотарі» та інші ремісники. «І було життя й наповнило довкола городу двори, поля і села». Сприяв Данило й економічному розвоєві новозбудованого Львова.

У другій половині XIII—XIV ст. тривало розширення й зміцнення великої феодальної земельної власності — основи феодального ладу. Великі князі роздавали землі боярам за їхню військову службу — «до волі господарської» (до волі великого князя), «до живота» (до смерті феодала), «в отчину», тобто з правом передачі землі в спадщину. Спираючись на великокнязівську владу, місцеві феодалі посилювали своє панування над залежним селянством, яке сплачувало на користь великого князя данину — татарщину (її раніше збирали баскаки), серебщину, відбували різні повинності, а на користь місцевих феодалів — оброк (дякло) натурою: хутром, воском, зерном.

Галицько-Волинське князівство у 40—60-х роках XIII ст. Боротьба Данила Галицького проти Орди. Невдовзі після монголо-татарського нашестя Данило і Василько повернулися з Угорщини на Волинь. Колись густо залюднена, земля лежала тепер у руїнах і згарищах. На Волині та в Галичині знову підвело голову бунтівне боярство. Галицький книжник писав: бояри, хоч і вважають Данила великим князем, та насправді «самі тримали всю землю»; владу в центральній Галичині й на Пониззі утримував боярин Доброслав Судьбич, на Перемишльщині старшинував боярин Григорій Васильович... «І були в землі [Галицькій] велике замішання і грабунок від них».

Проте, маючи підтримку з боку простолюду, невдоволеного сваволею бояр, та скориставшись з боярських міжусобиць, Данило зрештою зміцнив свою владу.

Коли в 1241 р. на Пониззі та в Перемишльській землі спалахнуло повстання селян і городян проти місцевого боярства, Данило вирядив туди своє військо на чолі з печатником (хранителем державної печатки) Кирилом, щоб, за словами з літопису, «переписати грабунки нечестивих бояр і вгамувати землю». Галицьке боярство запросило до себе чернігівського князя Ростислава Михайловича, однак Данило ув'язнив боярських ватажків — Доброслава і Григорія, вигнав дружини Ростислава з Пониззя та повоював Болохівську землю, якою правили місцеві бояри — спільники Ростислава. Чернігівський князь не відмовився від своїх домагань на Галичину. 1242 року він виїхав до Угорщини. Ставши зятем короля Бели IV, у 1244 р. на чолі угорського війська пішов на Перемишль. Роблячи ставку на Ростислава, Бела в такий спосіб прагнув перетворити в майбутньому Галичину на провінцію Угорського королівства. Але після сутичок з дружинами Данила зять Бели повернувся в Угорщину. Наступного року, підтримуваний угорськими та польськими феодалами й приєднавши до свого війська дружини бунтівних галицьких бояр, Ростислав удруге вдерся в Галичину, здобув Перемишль та обложив м. Ярослав (на р. Сян). Заручившись допомогою з боку литовського князя Міндовга та мазовецького князя Конрада, Данило й Василько з великими силами вирушили під Ярослав. 17 серпня 1245 р. відбулася вирішальна битва. Нападники зазнали нищівної поразки; були полонені угорський воевода Фільней та інші военачальники; Ростислав урятувався втечею.

Битва під Ярославом зміцнила владу Данила та піднесла міжнародний престиж Галицько-Волинського князівства. Влада Данила тепер поширювалася на всю Галичину, Дорогичинську, Белзьку та Холмську землі. Його брат Василько тримав як співправитель Володимир і більшу частину Волині. Брати правили у цілковитій злагоді. Хани Золотої Орди, звісно, вважали небезпечним для себе дальше посилення Галицько-Волинського князівства. В 1245 р. до Данила прибули послі від Батиевого намісника Мауці з вимогою «Дай Галич!» Щоб утримати за собою «полуотчину» — Галичину, князь змушений був наприкінці того ж року виїхати до Орди. Визнавши себе васалом хана, він зберіг за собою свої володіння («и поручена быть земля его ему, иже беаху с нимъ»). Все ж залежність Галицького князівства від Орди була меншою, ніж інших земель Русі. Зокрема, сюди не наїжджали ханські баскаки, тут не здійснювалися фіскальні переписи населення. Галицько-волинські князі були зобов'язані під час воєнних походів надсилати своє військо у розпорядження ханів та інколи сплачувати татарщину.

Данило та його оточення розглядали залежність від Орди як вимушений крок. Князь галицький розпочав послідовну й обачливу політику, спрямовану на визволення Русі від іга кочовиків. З цією метою він здійснив ряд походів на литовське плем'я ятвягів, що нападали на прикордонні землі Волині, поширив свій вплив на Турово-Пінське князівство; щоб піднести свій авторитет на руських

землях, у 1246 р. призначив митрополитом Русі свого сподвижника — печатника Кирила. Данило прагнув також налагодити добрі взаємини із сусідніми державами. У 1246 р. Бела IV погодився на шлюб своєї дочки Констанції з сином Данила Левом. Король відмовився підтримувати Ростислава Михайловича, який все ще претендував на галицький стіл, а Данило повернув угорських бранців, захоплених під Ярославом. У 1247 р. Данило встановив мирні відносини з князями мазовецьким і краківським. Незабаром була укладена мирна угода з Литовським князівством.

Римська курія намагалася поширити католицизм на Галицько-Волинську землю та використати зрослу могутність князівства в інтересах протидії Золотій Орді. В 1246 р. на Русь вирушив посол римського папи Інокентія IV Платона Карпіні, який провадив переговори з Данилом Романовичем. Галицько-волинський князь встановив стосунки з Римом. Папа надіслав у Галичину свого легата — архієпископа Альберта. Однак, переконавшись, що легат приїхав «для викорінення грецьких звичаїв та обрядів», Данило у 1248 р. припинив зв'язки з Ватиканом.

Данило Галицький і надалі зміцнював традиційно дружні зв'язки з Володимиро-Суздальським і Тверським князівствами. У 1250 р. його дочка побралася з великим князем володимирським Андрієм Ярославичем. У 1252 р. великим князем у Володимирі-на-Клязьмі став Олександр Невський. З ним Данило теж підтримував приятні стосунки, а Василько одружився із сестрою Олександра. Головною метою цих династичних шлюбів була спільна боротьба проти Золотої Орди.

В 1252 р. відновилися переговори Данила з папською курією. До цього спричинилося виникнення нової загрози на східних кордонах Галицько-Волинської землі: наближення монголо-татарської орди під проводом воєводи Куремси. Розраховуючи на допомогу папи римського, Данило дав згоду на унію і прийняв від папи королівську корону, якою й був коронований у Дорогичині в 1253 р. Тоді ж Інокентій IV оголосив хрестовий похід проти татар, закликавши взяти участь у ньому Польщу, Чехію, Моравію. Проте намічений похід не відбувся, оскільки феодали цих країн втрутилися у боротьбу за австрійську спадщину. Як тільки з'ясувалося, що ніякої реальної допомоги від Ватикану Данило не одержить, він розірвав угоду про унію. Так само відкинув домагання папи щодо унії й Олександр Невський.

Не одержавши допомоги від Риму, Данило Галицький вирішив власними силами воювати проти монголо-татар. Перш за все він зайнявся зміцненням свого війська — князівської дружини та ополчення, будівництвом нових міст-фортець (саме тоді й був заснований Львів).

Напружені відносини у Данила склалися з литовським князем Міндовгом. Періоди союзницьких зв'язків змінювалися на ворожі. У 1254 р. Данило здійснив похід на Литву; після перемир'я його син Роман одержав волості в Білій Русі, а інший син — Шварно — одружився на дочці Міндовга. Тоді ж був укладений військовий союз Данила з Міндовгом проти монголо-татар.

Наприкінці 1254 р. Данило з військом перейшов у наступ проти Куремси. Полки Лева Даниловича увійшли в землі Побужжя і «повоювали там татарських людей»; Данило і Василько дали бій Куремсі в Болохівській землі. Нападники були розбиті. Навесні 1255 р. Шварно зайняв землі понад Случчю й Тетеревом і «здобув міста, що піддалися татарам». Куремса намагався перейти у наступ і вдерся на Волинь, але під Володимиром і Луцьком його орда була розгромлена Данилом.

Князь Данило мав намір рушити на Подніпров'я та зволити Київ, однак у цей час Міндовг розірвав військовий союз і виступив проти галицького князя. В 1255—1256 рр. точилися військові сутички з Литвою. В цій війні в 1256 р. загинув Роман Данилович, а волості в Білій Русі були втрачені.

Особливо скрутним становище Данила Романовича стало в 1258 р., коли на Подніпров'ї з'явився з великими силами монгольський воевода Бурундай. «Безбожний, лихий, окаянный», як його називає літописець, Бурундай повів підступну, хитру політику проти Данила і Василька. Він примусив їх піти разом з ним походом на Литву — з тим, щоб остаточно посварити Романовичів із Міндовгом. У 1259 р. орда Бурундая увійшла на Волинь. Данила і Василька монгольський воевода зустрів вороже і наказав їм як своїм вассалам («союзникам») поруйнувати укріплення власних міст. Князі були змушені зруйнувати або спалити укріплення Володимира-Волинського, Луцька, Кременця, Львова та інших міст і замків. Зберігся лише Холм, штурмувати який Бурундай не наважився. Галицько-Волинське князівство знову визнало над собою владу ординських ханів.

Під час свого правління Данило Галицький провадив активну політику на Заході, втручався в польські справи та у боротьбу за австрійську спадщину. Ще у 1252 р.

його син Роман одружився з племінницею австрійського герцога Фрідріха II Гертрудою — спадкоємницею австрійського престолу. Данило намагався силою зброї утвердити права сина на володіння його дружини, але зазнав невдачі.

В 1264 р. князь Данило Романович помер у Холмі. «Його історичною заслугою,— наголошував академік І. П. Крип'якевич у своїй книзі «Галицько-Волинське князівство»,— було об'єднання в одне князівство земель Галичини і Волині, роз'єднаних після смерті Романа. Виконуючи це завдання, Данило спирався на широкі маси населення, які вели боротьбу проти іноземної агресії і влади великих бояр. З'єднавши територію Галичини і Волині в одне князівство, Данило сприяв його економічному розвитку та політичній стабільності. Данилові не вдалося здійснити свого найголовнішого наміру — визволити західні землі з-під ординського ярма. Але державна організація, яку він створив, була настільки сильна, що ханські орди не змогли її зруйнувати, і Галицько-Волинське князівство знову підвелось із занепаду і набрало нової сили».

Галицько-Волинське князівство за наступників Данила. Після смерті Данила Галицько-Волинське князівство перейшло до рук його брата *Василька*, котрого решта князів шанувала як «отця і господина». В Галичині княжили сини Данила: Лев — у Галичі й Перемишлі, Мстислав — у Теревовлі, Шварно — у Белзі та Холмі. Наприкінці XIII ст. на Галицько-Волинську землю знову натиснула Золота Орда: хани вимагали участі князів у своїх походах та сплати данини. Переходячи через Волинь та Галичину, ординці грабували міста і села. Особливо спустошливим був перехід через ці землі у 1288 р. орди хана Телебуги, який ішов у похід на Польщу. Під Володимиром-Волинським і Львовом, писав літописець, татари «чинили велике насильство», людей «одних повбивали, інших грабували і коней віднімали...». Лев Данилович та Василько були не в змозі дати відсіч Орді. До того ж у цих скрутних умовах між Левом Даниловичем та іншими князями почалися суперечки, особливо між Левом і Шварно — за білоруські землі, частиною яких володів Шварно. Втручався Лев і в польські справи: використовуючи в своїх походах на Польщу загопи союзників-татар, на деякий час (до 1302 р.) захопив Люблінщину. Лев ходив і на Угорщину й приєднав до своїх володінь частину Закарпаття. 1270 року Василько помер, передавши перед смертю Волинь своєму синові *Володимирові*.

Володимир Василькович мало займався зовнішньополітичними справами і залишив по собі пам'ять як покровитель освіти і культури. «Він вмів ясно говорити про книжні справи, був книжник і великий філософ, якого не було перед ним у цілій землі...»,— писав про нього літописець. Лише в середині 70-х років Володимир здійснив похід на ятвягів. У 1289 р. він помер, а незабаром померли Лев (у 1301 р.) і Мстислав Даниловичі. Галицька та Волинська землі знову об'єдналися в руках *Юрія Львовича*, котрий титулувався «королем Русі й князем Володимирії». Як і Данило, Юрій вів переговори з папою про унію, але намагання Ватикану запровадити унію на Русі успіху не мали. З метою зміцнення свого становища Юрій у 1303 р. добився утворення галицько-волинської митрополії. Люблінську землю втримати не вдалося, і вона знову відійшла до Польщі. Помер Юрій у 1308 р. У «Житії» першого галицько-волинського митрополита Петра, складеному наприкінці XIV ст., говорилося, що за час княжіння Юрія Львовича «була Волинська земля в честі й повазі, повна багатства і слави».

Після смерті Юрія Галицько-Волинське князівство перейшло до його синів *Андрія і Лева*, і вони правили спільно. Андрій і Лев налагодили союзні зв'язки з польським королем Владиславом Локетком і з хрестоносцями, однак їм довелося тривалий час воювати з Литвою та ординцями. Війна з Литвою була невдалою,— внаслідок її були втрачені Дорогичинська та Берестейська землі. В одному з військових походів (ймовірно, проти татар) Андрій і Лев загинули в 1323 р. Династія Даниловичів припинилася.

Після недовгого періоду боярського правління землею, що супроводжувалося усобицями феодальної верхівки, боярство в 1325 р. запросило на галицько-волинський стіл мазовецького князя Болеслава Тройденовича, одруженого на сестрі Андрія і Лева Юрійовичів Марії. Болеслав прийняв православ'я та ім'я Юрія і почав титулуватися «князем землі Руської, Галицької і Володимирської». *Юрій-Болеслав* не став маріонеткою в руках бояр, як вони сподівалися. Він проводив самостійну внутрішню та зовнішню політику, воював з Польщею і водночас намагався налагодити добрі відносини з Ордою та Литовським князівством. Свою дочку він видав заміж за сина Гедиміна Любарта й оголосив його своїм спадкоємцем — володарем (після смерті Юрія-Болеслава) «у Володимирі, Луцьку й усій Волинській землі». Проте народ був невдоволений протегуванням католикам, яких Юрій-Болеслав запрошував у Га-

личину. З цього скористалися бояри, і 7 квітня 1340 р. князь був отруений.

Смерть Юрія-Болеслава стала переломним моментом в історії Галицько-Волинської землі: вона відкрила шлях до прямих втручань у справи князівства з боку сусідніх держав.

Політичний лад Галицько-Волинського князівства. В Галицько-Волинському князівстві *державна влада належала великому князю, який спирався на бояр-землевласників та міський патриціат.* І князь, і фесдальна верхівка були пов'язані спільними класовими інтересами, що згуртовували їх проти селян, дрібних бояр та нижчих верств городян. Разом з тим між князем і боярством точилася постійна боротьба за владу. Князь намагався зосередити в своїх руках усі державні функції й стати «самодержцем», бояри — обмежити його владу та зробити виконавцем своєї волі.

Галицько-волинські володарі розглядали князівство як свою «отчину», а себе як «уроджених князів». Нерідко вони титулувалися «великими князями». Після коронування Данила в 1253 р. літописець постійно й послідовно називає його королем; титулом «короля Русі» користувався Юрій Львович. З початку XIV ст. Галицько-Волинські князі починають титулуватися володарями землі «божою милістю». Так, Андрій і Лев Юрійовичі називають себе «божою милістю князі всієї землі Русі». Для сусідніх монархів назва «королівство Русі» щодо Галицько-Волинського князівства була загальноприйнятною.

Галицько-волинські князі мали такі ознаки (атрибути) влади: «вінець» (корону), герб, державну печатку, прапор. Під впливом зв'язків із західними державами ці ознаки влади набули в Галицько-Волинському князівстві особливого розвитку. З початку XIV ст. гербом Галицько-Волинської держави утверджується зображення золотого лева на синьому щиті. Таке зображення вперше знаходимо на печаті Юрія Львовича, а також на печатці, прикріпленій до грамоти князів Андрія і Лева, датованої 1316 р. Лев як державний герб є й на печатці Любарта — правителя Волині, який вважав себе спадкоємцем Галицько-Волинського князівства. Прапором-короговою князівства було синє полотнище із зображенням лева.

Князь здійснював усі функції державної влади — законодавчу, виконавчу, судову, тому літописець називав його «самодержцем». Стародавнє віче в Галицько-Волинській землі в XII—XIII ст. втрачає своє значення, проте князь за традицією нерідко скликав народні збори для вирішен-

без згоди якої не можна було проводити в життя будь-яку велику справу. Відбувалися також князівські з'їзди (снєми), на яких укладалися різні угоди, зокрема договори (ряди) про мир.

Для здійснення внутрішнього управління князівством існувала розгалужена система княжих управителів. Організацію оборони окремої землі було покладено на *тисяцького*, призначуваного з-поміж вірних бояр. Тисяцькі нерідко командували полками та брали участь у дипломатичних переговорах. Починаючи з XIII ст. чільне місце в державній структурі посідав *дворський (палатин)*, основна діяльність якого була пов'язана з княжим двором. Він також виконував судові функції від імені князя. Високий суспільний статус мав *печатник* — хранитель державної печаті (ймовірно, він складав і тексти грамот та прикладав до них печаті; грамоти ж писав писець). Печатник нерідко виконував важливі князівські доручення (згадаймо печатника Кирила, який очолював князівське військо під час походу на бояр Пониззя та Перемишльської землі). Управління князівськими маєтками (доменом) здійснював *стольник*. Князь призначав з-поміж бояр *сідельничого* — управителя княжим двором й довірену особу володаря.

Вся князівська адміністрація утримувалася за рахунок княжих земельних подарунків.

Галичина і Волинь поділялися на ряд князівств — *земель*, а останні — на *волості*, центрами яких були *міста-городи*. Управителів волостей призначав князь із числа великих бояр. Так, у 1238 р. Данило, прийшовши під Галич, став на березі Дністра і роздав городи Галицької землі боярам і воеводам.

У містах Галицько-Волинської землі заправляла боярсько-патриціанська верхівка. Міста поділялися на *сотні й вулиці*. З першої половини XIV ст. поширюється *Магдебурзьке («німецьке») право*, що забезпечувало містам самоуправління. Першим «Магдебурію» одержало м. Сянок у 1334 р. З другої половини XIV ст. Магдебурзьким правом володів Львів.

У судівництві Галицько-Волинської землі застосовувалася «Руська правда». Міста на Магдебурзькому праві мали окремих суд.

Найбільші надходження до державної скарбниці йшли за рахунок данин з жителів міст і волостей. Збиралися також побір, татарщина, ловче. На торговельних шляхах існували митниці, де з купців збирали мито. Великі прибутки мали князі від коломийської солі.

В грошовому обігу перебували, як і скрізь на Русі, «гривні кун» — зливки срібла певної ваги і форми. Свою монету галицько-волинські князі не карбували, на внутрішньому ринку оберталися монети сусідніх держав (гроші, денарії та ін.).

Основними формами військових сил були вої та дружина. Вої — це загальне народне ополчення. Дружина складалася з бояр та їхніх загонів (оружників і стрільців). Щоб зменшити свою залежність від бояр, князі вдавалися до організації найманого війська (переважно з угрів та половців). Подальшого вдосконалення військо набуло за Данила Ромапевича, який поділив його на важкоозброєних оружників та легкоозброєних стрільців. Нове військо цілком підлягало великому князеві. Воно складалося переважно з дрібних бояр та селян. На утримання княжого війська йшли, зокрема, прибутки з прикарпатських солеварень («на роздавання оружникам»).

Протягом другої половини XIII — першої третини XIV ст. Галицько-Волинська держава досягла високого рівня політичної та військової могутності.

Загарбання Польщею і Литвою південно-західних руських земель. У XIII ст. унаслідок розкладу племінного та зародження феодального суспільства створилася Литовська держава, яка успішно чинила опір агресії з боку Лівонського та Тевтонського орденів. Водночас зміцніла Литовська держава за великого князя Гедиміна (1316—1341 рр.) розпочала наступ на південно-західні руські землі. Після смерті Юрія-Болеслава в 1340 р. князем Волині став син Гедиміна Любарт, котрий номінально вважався галицько-волинським князем. У Галичині правив глава боярського уряду перемишльський воевода Дмитро Дедько. Литовський уряд мав значний вплив на політику Любарта.

З розколу Галицько-Волинської землі скористалися польські феодалі. Король Польщі Казимир III, заручившись підтримкою Ватикану та уклавши в 1339 р. союз з угорським королем Лайошем, розпочав у 40-х роках завоювальні походи проти Галицько-Волинської землі. Долаючи опір руського населення, він захопив Сяноцьку землю, а в 1349 р. завоював усю Галичину.

У 1351—1352 рр. між Польщею та Литвою тривала війна за Галицько-Волинську землю. За перемир'ям 1352 р. Галичина залишалася під владою Польщі, Волинь і Берестейська земля — під владою Литовської держави. В 1353—1366 рр. Казимир і Любарт знову воювали; останнього підтримувало Литовське князівство. В 1366 р. Польща та

Литва уклали нове перемир'я, за яким до Польщі відійшли Холм і Белз із землями. Після смерті Казимира в 1370 р. Галичиною протягом 1370—1386 рр. володіла Угорщина. (В 1372—1377 рр. Галичиною правив васал угорського короля князь Владислав Опольський.) У 1387 р., за короля Ягайла, Галичина остаточно була приєднана до Польської держави.

В 50-х роках XIV ст. розпочався наступ Литовської держави на Придніпров'я, полегшуваний тим, що Золота Орда після смерті хана Джанібєка у 1357 р. вступила в смугу феодалних міжусобиць і фактично розпалася на кілька улусів. У 1355—1356 рр. литовський князь Ольгерд повоював Чернігово-Сіверщину, а в 1362 р. захопив і Київ, і всю Київську землю. Влітку 1362 р. військо Ольгерда на р. Сині Води (притока Південного Бугу) розгромило загони кількох татарських ханів. «В сие лето,—говориться в Густинському літопису,—Ольгерд побѣди трех царков татарских из ордами их, си ест, Котлубаха, Качзея, Дмитра; и отголи от Подоля изгна власть татарскую...» Внаслідок синьоводської битви до Литовської держави остаточно відійшли Київщина та Поділля. В цих землях Ольгерд посадовив князями своїх синів і племінників: у Києві старшого сина Олександра (Олелька), в Подільській землі — своїх небожей Коріатовичей. Місцеві руські феодали зберегли свої володіння. Самі руські землі — Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля — залишалися автономними, бо великий князь литовський, як твердить літопис, «увійшов у приязнь» з місцевими феодалами, закріплену традиційним рядом. Руські князі й бояри зобов'язалися служити великому князеві як васали, князь же — боронити землю від татар, «виходу не почати давати». Литовський уряд тоді ще дотримувався правила: «Ми старину не рушимо, а новини не вводимо».

З приєднанням земель Південно-Західної та Західної Русі Литовське князівство стало великою феодальною державою, де більшість становило руське населення. Руські землі з їхньою вищою культурою, правом справляли великий вплив на політичне й суспільне життя Литовської держави. Руська мова була державною, нею писалися офіційні документи.

Отже, в 40—60-х роках XIV ст. більшість південно-руських земель підпали під владу Польщі та Литовської держави. Північна Буковина увійшла до складу Молдавського князівства, а Закарпаття було загарбане Угорщиною.

Київське князівство в XIV ст. З середини XIV ст. і до 70-х років XV ст. знову підносяться значення Київського князівства. Тут княжила (з перервами) *династія Гедиміновичів (Олельковичів)*. У цей час межі Київської землі порівняно з домонгольським періодом дещо змінилися й розширилися — частково внаслідок приєднання до Київщини порубіжних округ сусідніх князівств, частково внаслідок колонізації південних степів. На південному заході Київська земля межувала з Поділлям — по водорозділу басейну Південного Бугу й Росі, далі кордон з Волинню йшов по р. Случ до впадіння її в Прип'ять, на півночі в Київську землю входив Мозир з повітом, а на сході — землі по Лівобережжю Дніпра з містами Остер і Переяслав. На півдні ж не було сталого кордону — тут межі князівства губилися в обширах Дикого Поля.

На північ від Росі країна, незважаючи на татарські набіги, була заселена і впорядкована. Під владою київського князя, крім стольного града Києва, перебували численні «київські пригороди»: Овруч, Мозир, Чорнобиль, Житомир, Звенигород, Остер, Канів, Черкаси, Переяслав. Всі ці міста звалися «замками господарськими», київський князь призначав у них намісників — державців (або старост). Останні правила не лише замком, а й навколишньою округою (повітом), котра «тягнула» до замку. Всі жителі повіту, до якого б стану вони не належали, у військовому, судовому й адміністративному відношенні підпорядковувалися старості та відбували на користь князя повинності й сплачували намісникові певну данину.

Будучи васалом великого князя, київський князь зберігав за собою верховну владу в землі: йому підлягали старости, він здійснював верховне командування військовими контингентами всіх повітів, до нього апелював суд намісників; він мав виключне право роздачі в користування земельних володінь (привілейований стан землевласників складали земляни й бояри).

Перший князь з династії Гедиміновичів — *Володимир Ольгердович* — княжив у Києві з 1362 по 1395 р. Він зміцнив свою владу, спираючись на місцевих землевласників — земляни та на православну церкву, карбував власну монету. Гербом-символом Київської землі було зображення архістратига Михаїла. На зеленому полотнищі князівського стягу зображувався архістратиг Михаїл на червоному щиті.

Володимир Ольгердович був усунутий з київського столу новим правителем Литовської держави — Вітовтом, який не бажав посилення Київського князівства. В Києві

сів князем Скиргайло Ольгердович. Після його смерті у 1396 р. Вітовт правив Київською землею через своїх намісників. Проте згодом, у 1440 р., князівська влада у Києві відновилася. Останній київський князь Симеон Олелькович помер 1470 р. З цього часу київська феодальна державність припинила своє існування. Київська земля з 1471 р. стала управлятися литовськими воеводами.

Культура Південно-Західної Русі. У другій половині XIII—XIV ст. дальший розвиток усної народної творчості в Південно-Західній Русі відбувався на основі давньоруських усно-поетичних надбань і традицій, в умовах боротьби селян і городян проти місцевих феодалів та ординських загарбників. Водночас зароджувалися *нові форми народно-поетичної творчості*, зумовлені своєрідними історичними, соціальними та культурними умовами життя. Розвивалася, звільняючись від культових елементів, обрядова пісенність. Фольклорні жанри були репрезентовані казками, новелами, легендами, переказами та притчами. В народній мові вживалися різноманітні прислів'я і приказки. Серед народу поширювалися перекази та оповідання про Батієву навалу, легенди про київського витязя Михайлика — героя боротьби проти половців. Народну пісенну творчість представляли веснянки та гаївки, русальні, купальські, петрівочні, жнивові пісні. Поряд з цим розроблялися мотиви соціального змісту, що відбивали антифеодальні настрої народу, теми боротьби проти монголо-татар.

Монголо-татарська навала негативно позначилася на розвитку освіти та писемності, проте культурний розвиток Русі не припинився. *Визначним центром культури залишався Київ.* У Києво-Печерському монастирі працювали переписувачі й перекладачі книг, художники-мініатюристи, іконописці. В Галицько-Волинській землі освічених людей, знавців іноземних мов залучали до роботи в князівських та єпископських канцеляріях, де вони готували тексти грамот, вели дипломатичне листування, зокрема латинською мовою. Серед князівської-боярської верхівки були поширені рукописні книги. Осередками *переписування книг* стали, крім Києва, Львів, Володимир-Волинський, Холм. У мові рукописів, церковнослов'янській у своїй основі, починає відчуватися вплив народних говорів.

Велике значення для збагачення культури Південно-Західної Русі мали тісні зв'язки з Північно-Східною Руссю. У Володимирі-на-Клязьмі здійснено нову редакцію Кормчої книги, яка слугувала основою для волинської редакції 1286 р. Відбувався взаємообмін діячами культури.

З Волині у Володимир-на-Клязьмі переїхав церковний письменник Петро, поставлений у 1303 р. митрополитом Південно-Західної Русі. Згодом він переніс центр митрополії з Володимира в Москву.

Дальшого розвитку набуло *літописання*. В Галицько-Волинській землі в другій половині XIII ст. створений відомий галицько-волинський літопис, котрий охоплює події з 1201 по 1291 р. Головний герой цього твору — великий князь Данило Галицький. У літопису детально висвітлюється історія його життя, боротьба проти «боярської королю» та зовнішніх ворогів. Автори літопису виступають виразниками поглядів середнього та дрібного боярства, городян, тобто тих соціальних сил, на які спиралася князівська влада в боротьбі проти великих бояр, а також проти виступів пригноблених селянських мас. Літопис має цілком світський характер. У ньому проводиться ідея сильної великокнязівської влади, єдності Русі, зміцнення оборони її від зовнішніх ворогів.

Культурні традиції Київської Русі продовжувалися в таких видах письменства, як *ораторська, житійна та пам'ятницька проза*. Видатним представником ораторської прози був архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапіон (помер у 1275 р.). У його «Словах» відтворені умови життя народу за монголо-татарського нашествия. Поряд із численними церковно-моралізаторськими творами з'являються літературні збірники (наприклад, «Ізмарагд»), перекладні повісті «Олександрія», «Троянська історія» та ін. Все ж літературі XIII — першої половини XIV ст. бракує таких яскравих творів, як за часів Київської Русі. У висвітлюваний період вона була переважно сферою релігійних та естетичних, але не суб'єктивних переживань. На відміну від Західної Європи, на Русі не розвинулися ні лицарська, ані двірська проза та поезія. Літературні твори мали, нагадаємо, переважно релігійно-моральний характер.

Видатною пам'яткою письма та книжкової графіки є «Київський псалтир», написаний на замовлення єпископа Михаїла київським протодияконом Спиридонієм у 1397 р. Рукопис оздоблений кольоровими мініатюрами, сюжети яких — не лише канонічні (запозичені з тодішнього іконопису), а й побутові, анімалістичні, історичні, пейзажні та алегоричні. В цих мініатюрах всебічно відбиті життя і світогляд середньовічного суспільства. Вони — одне з кращих надбань мистецтва Південно-Західної Русі XIV ст., яке зберігало й продовжувало традиції Київської Русі.

У післямонгольський період у Південно-Західній Русі, зокрема у Галицько-Волинській землі, під орудою князя

данила та його наступників відроджується *мистобудівництво*, зводиться ряд нових фортець і відбудовуються старі, зруйновані ординцями. Виникає новий тип оборонних споруд — з великою кількістю башт і центральною вежею-донжоном. У другій половині XIII ст. розпочинається будівництво кам'яних замків: у Луцьку, Кременці, Невицькому, Олеськові, Хотині. Нові тенденції з'являються і в культовому будівництві, що відбилосся у спорудженні підкреслено урочистих храмів: церков Успіння та Івана Предтечі у Холмі, храмів Івана Богослова та Дмитра в Луцьку (кінець XIII ст.), церкви Миколая у Львові, церкви Василя у Володимирі-Волинському та ін. В їхній архітектурі візантійський стиль переходить у нові форми — перероблені на місцевому ґрунті західно- та південноєвропейські, своєрідно переплітаються візантійсько-руський і готичний стилі.

З пам'яток київського живопису відомі ікони «Богоматір Печерська» (близько 1288 р.), «Микола з житієм», «Ігорівська богоматір». Вони вже значною мірою позбавлені суворого аскетизму, обличчя змальовані м'яко, майстерно виписані деталі одягу.

На другу половину XIII—XIV ст. припадає *дальший розвиток мистецтва скоморохів* — народних лицедіїв, співаків, музик, танцюристів. При князівських дворах зосереджувалися співиці, що складала «хвали» на честь бойових подвигів князів та їхніх дружинників.

Здобутки руської культури другої половини XIII—XIV ст. відіграли важливу роль у наступний період, у часи формування культури українського народу — в умовах панування на Україні польських і литовських феодалів. Культурні традиції Давньої Русі допомагали українському народові зберігати та розвивати свою національну культуру.

* * *

Період феодальної роздробленості був закономірним етапом розвитку Давньої Русі XII—XIV ст. Проте на другому етапі цього періоду — в другій половині XIII—XIV ст. — на основі дальшого розвитку продуктивних сил суспільства (зростання міст) і диференціації великої феодальної власності розвиваються сили централізації, носіями яких були середні й дрібні феодала (дрібні бояри, «милостники») та городяни. Це приводило до утворення єдиних держав. Зазначені процеси відбувалися і на Південно-Західній Русі. Вони виявилися у піднесенні Галицько-Волинської держави та зміцненні влади великих князів (Да-

Ййла Романовича, Юрія Львовича). Блага великого князя посилювалася в постійній боротьбі проти впливового галицько-волинського боярства.

Загалом протягом другої половини XIII ст.—першої третини XIV ст. Галицько-Волинське князівство досягло значного рівня політичного розвитку, його залежність від Орди була слабшою, ніж князівств Північно-Східної Русі. Однак відносна слабкість сил централізації, припинення княжої династії, віроломна політика Орди—все це спричинилося до того, що князівство стало об'єктом агресії з боку сусідніх держав—Польщі, Угорщини та Литви, які перетворилися в цей час на сильні, централізовані національні держави. Зрештою, у 40—60-х роках XIV ст. політично роз'єднані землі Південно-Західної Русі підпали під владу Польського королівства і Великого князівства Литовського. Однак і в межах Литовської держави автономія Волині та Київського князівства зберігалася. Останнє особливо піднеслося у період з 60-х років XIV ст. і до 70-х років XV ст., коли в Києві княжила династія Геди́миновичів (Олельковичів). Правителі Литви мусили зважати на інтереси феодалної верхівки Волині й особливо Київщини.

Рекомендована література

Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. // Киев. старина. 1882. Т. 1.

Грамоти XIV ст. К., 1974.

Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К., 1990

Грушевський М. С. Очерк истории Киевской земли. К., 1890.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. К., 1977. Т. 1, кн. 2, розд. І.
Костомаров Н. И. Князь Данило Галицкий // Исторические произведения. Автобиография. К., 1990.

Котляр М. Ф. Данило Галицький. К., 1979.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. К., 1984.

Насонов А. Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси). М.; Л., 1940.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. М., 1950.

Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. К., 1983.

Софроненко К. А. Общественно-политический строй Галицко-Волинской Руси XI—XIII вв. М., 1953.

Шабуньдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.

ЛЕКЦІЯ 6

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XIV — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.

● Політична історія ● Турецько-татарські напади ● Утворення Російської держави та її роль в історії українського народу. Російсько-українські взаємозв'язки ● Соціально-економічний розвиток українських земель ● Селянські виступи ● Посилення шляхетства ● Розвиток культури

Політична історія. Захоплені Литовською державою південно-західні руські землі протягом другої половини XIV ст. перебували на становищі удільних князівств (із залишками місцевої автономії), очолюваних князями — членами литовського великокнязівського роду. Місцеві великі феодалі-князі, що здавна мали в цих землях володіння, зберігали їх і надалі, але повинні були коритися владі удільного князя, сплачувати щорічну данину й надавати йому військову допомогу. Удільні князі складали великокнязівську раду. Подібно до великого князя, удільні князі роздавали землі своїм васалам, скликали місцевих великих феодалів-князів, бояр, вище духовенство на ради для розв'язання політичних питань. Вся ця ієрархія світських і церковних феодалів-землевласників тримала в покорі пригноблені маси селянства і городян.

Загарбавши південно-західні руські землі, Литва за князювання Ольгерда прагнула встановити свою владу і над Північно-Східною Руссю, але наразилася на рішучу відсіч з боку Московського князівства. Розгром литовських військ під Любутськом у 1372 р. дружинами великого князя Дмитрія Івановича підніс значення Москви. Її авторитет ще більше зріс після Куликовської битви 8 вересня 1380 р., коли російське військо (до нього входили й загони з українських і білоруських земель) завдало нищівної поразки золотоординським полчищам Мамаю.

Розгром татар і дальше піднесення Москви занепокоїли литовського великого князя Ягайла (союзника Мамаю під час Куликовської битви) та правлячі верстви Литовської держави. Намагаючись зміцнити свою владу над удільними князями та запобігти посиленню Московського князівства, до якого тяжіла частина феодалів українських і білоруських земель, що знаходилися в складі Литовської держави, Ягайло 14 серпня 1385 р. уклав у м. Крево угоду про унію Литви з Польщею, і Польщу, і Литву спонукала

до цього також загроза з боку Тевтонського ордена. Водночас польські феодали прагнули використати унію для підкорення Литви та захоплення підвладних Литовській державі українських земель. За актом про унію Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою (а отже, ставав королем Польщі), зобов'язувався прийняти католицизм і зробити його державною релігією в Литві й назавжди приєднати до Польщі підвладні йому литовські, українські та білоруські землі.

Кревська унія зміцнила Польсько-Литовську державу перед загрозою агресії з боку німецьких хрестоносців, але разом з тим відкривала шлях до загарбання польськими феодалами українських земель та експансії католицької церкви на Схід. Спроба польських феодалів і Ягайла, який у березні 1386 р. став королем Польщі під іменем Владислава II Ягелла, ліквідувати незалежність Литовського князівства («інкорпорувати» його до складу Польського королівства) викликала опір з боку литовських феодалів на чолі з князем Вітовтом. Проти Ягайла підняли зброю й удільні руські князі. Боротьба Вітовта та його прихильників проти умов Кревської унії закінчилася компромісом. За угодою, укладеною в 1392 р. в Острові, Ягайло і польські феодали визнали Вітовта довічним правителем Литовського князівства. Згодом Вітовт прийняв титул великого князя литовського, а за Городельською угодою 1413 р. домовився того, щоб Литовське князівство й після його смерті зберігало автономію (на основі васальної залежності від польського короля).

Спираючись на служилі верстви литовського боярства та на підтримку польських феодалів, Вітовт здійснив ряд заходів щодо політичного об'єднання Литовської держави і зміцнення її центрального управління. За його князювання залежність українських і білоруських земель від Литви значно зміцнішала, посилювалося пригноблення селянства і міського населення великокнязівською владою та феодалами. Вітовт ліквідував найбільші удільні князівства на території України (Волинське, Новгород-Сіверське, Київське, Подільське), а Західне Поділля (з центром у Кам'янці) мусив передати Ягайлові. В цих землях почали правити великокнязівські намісники («И по всем городам,— говорить літописець,— князь великий Витовт свои старосты посажал»). Литовські пани-князі одержували тут великі земельні володіння. Отже, місцеве, литовське за походженням, велике боярство служило опорою великокнязівської влади, його представники зайняли місця удільних князів у великокнязівській раді та державні посади. Земельними

володіннями на Україні обдарувалася й католицька церква.

Вітовт поставив за мету витіснити татар з Причорномор'я, однак у битві з татарським військом 12 серпня 1399 р. на Ворсклі зазнав поразки. Отже, марними були сподівання спадкоємців Мамай в союзі з великим князем литовським відновити панівну роль Орди у Східній Європі. Невдача на Ворсклі не дала Вітовтові змоги утвердитися в Орді за допомогою свого союзника Тохтамиша з тим, щоб потім за його підтримкою поширити владу литовських феодалів і на Північно-Східну Русь. У 1416 р. загони ординців на чолі з Едигеем напали на Київ. І все ж у 20-х роках XV ст. Вітовт розширив кордони держави на південь — до Чорноморського узбережжя, збудувавши тут ряд фортець.

На початку XV ст. назріла вирішальна сутичка між Польсько-Литовською державою і Тевтонським орденом. 15 липня 1410 р. відбулася битва під Грюнвальдом, в якій об'єднані сили слов'ян і литовців розбили німецьких рицарів і зупинили їхню агресію на Схід.

За князювання Вітовта (1391—1430) Литовська держава досягла найбільшої могутності, однак її розквіт був нетривким, бо засновувався на політиці дедалі зростаючої дискримінації православного руського населення. Так, у пунктах Городельської унії сказано: «Пани [і] також бояри-шляхта земель наших, названих вище, даруваннями, привілеями і наділеннями, їм нами дарованими, даними, приділеними, лише католики і Римській церкві підвладні... користуються»; «також урядниками призначаються лише католицької віри шанувальники і підвладні святій Римській церкві. Також і всі постійні уряди земські... каштелянства, даруються лише тим, хто сповідує [християнську] католицьку віру, і [лише ті] до Ради нашої допускаються і в ній присутні...» Підтримуючи Вітовта, литовські феодалі-католики були зацікавлені у збереженні унії з Польщею, прагнучи використати її для зміцнення свого панування на землях України та Білорусії.

Після смерті Вітовта у 1430 р. у Литовському князівстві спалахнула боротьба проти наступу польських феодалів і католицької церкви. Литовські та руські феодалі на сеймі у Вільно всупереч Городельській унії обрали великим князем литовським Свидригайла Ольгердовича, відомого своїм негативним ставленням до унії Литви з Польщею. Король Ягайло розпочав військові дії проти Свидригайла, прагнучи захопити Волинь і Поділля. В 1430—1431 рр. польське військо здобуло Кам'янець, Володимир-Волинський, обложило Луцьк. На Волині й Поділлі розпочалася народна війна проти загарбників.

Невдалі дії Свидригайла та його орієнтація на руських православних феодалів викликали невдоволення литовських магнатів. У 1432 р. вони обрали великим князем литов-

ським Сигізмунда (брата Вітовта), який відновив унію Литви з Польщею. Водночас, намагаючись позбавити Свидригайла опори серед православних феодалів, Сигізмунд привілеєм від 15 жовтня 1432 р. зрівняв їх у правах з литовськими феодалами-католиками. Це дало змогу Сигізмундові в битві під Вількомиром 1 вересня 1435 р. остаточно розгромити Свидригайла і його прибічників — руських князів. Проте на Київщині ще тривала боротьба руського населення проти литовського панування, за відновлення автономії Київської землі. Лише наприкінці 30-х років Сигізмунд зміцнив свою владу над українськими та білоруськими землями. Орієнтація Сигізмунда на польських феодалів урешті-решт викликала спалах невдоволення серед литовських і руських феодалів, і в 1440 р. він загинув від рук змовників на чолі з князем Іваном Чорторийським. Цього ж року литовські феодали обрали великим князем сина Ягайла — малолітнього Казимира (в Польщі королем на цей час був його брат Владислав III). У 1447 р. він став також королем Польщі під ім'ям Казимира IV. Отже, польсько-литовська унія відновилася.

У 40-х роках на підвладних Литві російських, українських і білоруських землях знову розпочалася боротьба проти литовського панування. Першими у 1440 р. повстали городяни Смоленська, згодом визвольний рух поширився на Волині, Київщині, у Вітебській землі. На Волині відновив своє князювання Свидригайло. Литовські магнати придушили народні виступи, але були змушені піти на поступки місцевим князям, земянам і боярам і відновили Київське та Волинське удільні князівства. Київським князем став Оленько Володимирович, а на Волині князем задишився Свидригайло.

У 30—40-х роках XV ст. на українських землях найрішучіше боролися проти польського і литовського панування городяни, дрібна православна шляхта; місцеві ж українські пани-князі в інтересах збереження своєї влади у вирішальні моменти йшли на угоду з литовськими магнатами.

Поступки православним князям, земянам і боярам Волині та Київщини були тимчасовими. Спираючись на підтримку польських феодалів, литовський уряд уже на початку 50-х років узяв курс на остаточно ліквідацію залишків автономії українських земель. *У 1452 р. після смерті Свидригайла Волинське князівство припинило своє існування.*

Литва прагнула також розірвати зв'язки місцевої церкви з російською православною церквою. *У 1458 р., за київського князя Семена Оленьковича, православна церква*

України та Білорусії була відокремлена від московської митрополії й перетворена на самостійну київську митрополію. Але схилити православне населення України до унії з католицькою церквою у XV ст. литовським правлячим колам не вдалося.

В 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича Київське князівство також було ліквідоване. Великий князь Казимир призначив воеводою в Київ литовського магната Гаштольда, однак кияни відмовилися впустити його в місто. Гаштольд здобув Київ лише за допомогою війська. «И оттолѣ,— зазначив літописець,— на Києвъ князи перешташа быти, авмѣсто князей воеводи насташа».

Після скасування місцевої автономії Волинь, Київщина і Поділля були перетворені згодом на воеводства, очолювані намісниками-воеводами, що підлягали безпосередньо владі великого князя. Землі-воеводства поділялися на повіти, в котрих голоували старости. Посади воевод і старост обіймали, як правило, місцеві феодалі, щедро винагороджувані великим князем за їхню службу вотчинами та значними привілеями. З великих магнатів складалася великокнязівська рада («пани-Рада»), без згоди якої великий князь не мав права видавати закони і розпорядження. Вищі державні уряди стали в руках магнатів спадковими. Пани-магнати користувалися правом мати власні, так звані надвірні, військові загони й підлягали безпосередній юрисдикції великого князя.

В умовах всевладдя литовських і місцевих магнатів православне населення українських земель перетворилося на об'єкт нещадного поневолення й покатоличення. Більшість місцевих феодалів дотримувалася щодо Польсько-Литовської держави угодовської політики.

*Після смерті у червні 1492 р. короля Казимира IV литовські пани-магнати обрали великим князем литовським його сина Олександра Казимировича. Олександр обнародував привілей, за яким погодився на дальше обмеження своєї влади «панамі-Радою». А польські магнати і шляхта обрали своїм королем іншого сина Казимира IV — Яна Альбрехта. Отже, *унія Польщі та Литви на якийсь час розпалася*. Проте польські феодалі й католицька церква прагнули до зближення з Литвою, і після смерті у 1501 р. Яна Альбрехта обрали цього ж року великого князя литовського Олександра королем Польщі, поновивши тим самим унію двох держав. Укладена в 1501 р. Мельницька унія відбивала намагання Польщі ще більш ущільнити зв'язки з Литовським князівством. Литовський сейм, однак, не затвердив Мельницької унії.*

Взагалі литовські магнати, не бажаючи посилення шляхти (як це мало місце в Польщі), воліли розірвати навіть династичну унію. Польща ж докладала зусиль до її збереження й зміцнення. Після смерті Олександра у 1506 р. великим князем литовським було обрано його брата Сигізмунда. Польські магнати незабаром обрали його своїм королем (Сигізмунд I). У 1529 р. литовці зробили останню спробу розірвати династичну унію, обравши великим князем сина Сигізмунда I — Сигізмунда Августа, та даремно: польські пани й шляхта у 1530 р. заздальєдї, ще за життя Сигізмунда I, обрали Сигізмунда II Августа королем Польщі. В 1544 р., досягнувши повноліття, Сигізмунд Август почав правити Литвою, а після смерті батька в 1548 р. — Польщею. На цьому бездітному королєві й увалася династія Ягеллонів.

Турецько-татарські напади. У XV ст. Україні почала загрожувати нова небезпека — з боку Турецької (Османської) держави та Кримського ханства. Протягом XIV—XV ст. Турецька військово-феодална держава за султанів Баязіда, Мурада і Махмеда захопила Візантію (Константинополь був завойований у 1453 р.), увесь Балканський півострів. У 40-х роках XV ст. за хана Хаджі-гірея Кримське ханство остаточно відокремилося від Золотої Орди. Основу його зовнішньої політики становило грабування країн-сусідів. Під час правління хана Менглі-гірея кримчаки захопили Причорномор'я з містами Дашів (Очаків), Хаджібей, які раніше належали Литовській державі. В 1475 р. Туреччина, підкоривши міста Кафу, Мангуп, Перекоп, Очаків, примусила Кримське ханство визнати васальну залежність від неї й таким чином встановила своє панування на узбережжях Чорного та Азовського морів. Турецький уряд збудував тут ряд фортець, що використовувалися для нападів на українські землі. Наприкінці XV ст., після завоювання Буджаку й зведення фортець в Аккермані, Бендерах, Хотині, розпочалися напади турків на Галичину та Поділля. 1498 р. вони вперше спустошили галицькі міста Перемишль і Ярослав. Кримські ж татари, спираючись на підтримку Туреччини, ще з 80-х років XV ст. постійно нападали на Україну. В 1482 р. Менглі-гірей з великим військом вдерся на Київщину, здобув Київ («град взя... и огнем сожже, — писав літописець, — полону бесчисленно взя, а землю Киевскую учинише пусту»). Наприкінці XV — у першій третині XVI ст. татарські орти (загони) на чолі з беями і мурзами майже щороку грабували, палили, руйнували й спустошували українські міста і села, гнали в полон (ясир) тисячі людей, продаючи їх у рабство на східних ринках. Найбільшим невільничим ринком стала Кафа.

Хоча литовські князі почали сплачувати кримським ханам щороку грошову данину (упоминки), кримчаки не при-

пиняли своїх розбійницьких нападів на українські землі. *Польсько-литовська держава була не в змозі організувати захист своїх південних рубежів.* Наймане військо було незначне, налічувало ледве 4 тис. чоловік. Шляхетське ополчення та магнатські надвірні загони не заважали, більш того — навіть потурали загарбникам: коли татари поверталися додому з ясиром, шляхетські загони нападали на них і відбирали полонених і добро, повертаючи їх потім власникам за викуп. У найскрутнішому стані перебували райони Побужжя, Придніпров'я та Лівобережжя, котрі почали заселятися лише в XV — першій половині XVI ст. Зведені тут литовським урядом замки, навколо яких зосереджувалося місцеве населення, — Брацлав, Вінниця, Черкаси, Канів, Остер — були погано обладнані, мали невеликі гарнізони й неспроможні були забезпечити надійний захист. Так, в описі Остерського замку від 1552 р. зазначалося: «Замок Остерський... 14 літ тому назад з дерева соснового поставлений, необліплений, недбало весь зроблений, недобре покритий...; є всіх городень старих і нових — 30, веж 5; але, крім нових, всі городні і вежі некріпкі, ветхі... Крім замку, передмістя — острог, огорожений дерев'яним тином з земляним валом... У замку — 2 великі гармати («діла»), 2 серпентини, 38 гаківниць...» Цей красномовний опис не потребує якихось коментарів.

Лише в першій третині XVI ст. шляхетське військо та загони місцевих князів на чолі з воеводою князем К. І. Острозьким завдали ряд поразок татарським нападникам (битви під Лопушною у 1512 р., під Соколом у 1519 р. та під Ольшаницею в 1527 р.). Головний тягар оборони українських земель від турків і татар ліг на плечі народних мас — селян, городян і нової сили, що піднімалася, — козацтва.

Утворення Російської держави та її роль в історії українського народу. Російсько-українські взаємозв'язки. Першим на шлях боротьби за національну незалежність став у XIV ст. російський народ, добиваючись політичного об'єднання всіх своїх земель навколо Москви. Її піднесення мало для України, так само як і для інших відторгнених частин Давньої Русі, велике значення: *підтримка Московського князівства, що набирало сили, могла стати для них передумовою їхньої національної незалежності, остаточно-го визволення від іноземного гніту.*

Наприкінці XV — на початку XVI ст. утворилася єдина Російська держава. Її існування відкривало для українського і білоруського народів реальні можливості отриман-

ня від Росії допомоги і захисту. Важливим етапом на шляху зміцнення Російської держави було повалення в 1480 р. ординського іґа. Ця подія засвідчила перетворення Росії на суверенну державу, сприяла піднесенню її міжнародного авторитету й подальшій активізації зовнішньої політики.

Остаточне визволення Росії від залежності Орди справило великий вплив на історичну долю українського народу, який намагався знайти в ній опору в боротьбі проти польсько-литовських поневолювачів. Великий князь Іван III офіційно проголосив своїм головним завданням у галузі зовнішньої політики боротьбу за воз'єднання всіх земель, що входили до Київської Русі, в єдиній Російській державі, вважаючи всіх їх своєю «отчиною». Це відбилося й у прийнятті Іваном титулу «великий князь всея Русі». Вже в 1487 р. він зробив спробу дипломатичним шляхом примусити уряд Литви визнати за ним цей титул, однак зазнав невдачі. Литва, звісно, не мала наміру віддати Москві українські, білоруські та частину російських земель. Це стало приводом до початку в 1498 р. російсько-литовської війни, успішної для Росії, оскільки її підтримувала певна частина українських та білоруських феодалів Литовської держави.

Від самого початку утворення суверенної Росії російсько-українські взаємини з кожним роком міцнішали. Вже у другій половині XV ст. частина православних російських, українських та білоруських великих феодалів, незадоволені унією, політичним пануванням литовських феодалів-католиків, почала переходити від великого князя литовського під владу великого князя московського.

1481 р. князі Михайло Олелькович, Федір Бельський та Іван Гольшанський у відповідь на ліквідацію удільних князівств, передусім Київського, організували змову з метою вбити Казимира й проголосити великим князем Михайла Олельковича — брата останнього київського удільного князя Семена Олельковича — та, коли б на те випало, відокремитися від Литви із землями до р. Березини й об'єднатися з Росією. Однак змову було викрито. Михайла Олельковича стратили. Федір Бельський із двором утік до Москви.

У 1487 р. «від'їхали» до Москви і так звані «верховські» князі — Воротинський і Бельовський (їхні володіння розташовувалися у верхів'ях Оки). «Від'їзди» до Москви православних руських феодалів відбулися в 1500 р. «Від'їхали» князі Василь Шемячич-Рильський, Семен Можайський, князі Мосальські, згодом інші чернігово-сіверські князі.

Того ж 1500 р. спалахнула нова російсько-литовська війна. Росіяни здобули Брянськ, Мценськ, Стародуб, Гомель, Любеч, Рильськ. У бою на р. Ведросі 14 липня 1501 р. та восени 1501 р. під Мстиславлем литовці зазнали поразки. Однак похід російських військ у 1502 р. під Смоленськ склався невдало. У 1503 р. у Москві був укладений

мирний договір. Литва погодилася на перехід до Росії Чернігово-Сіверської землі з Черніговом, Стародубом, Новгород-Сіверським, Брянськом та іншими містами. Отже, було покладено початок входженню частини українських земель у склад Російської держави. За угодою 1503 р. великий князь литовський визнав за Іваном III право титулуватися великим князем. Характерно, що, визначаючи наперед політику Російської держави, на переговорах у Москві 1503 р. представники Івана III заявили литовським послам: «Ано и не то одно наша отчина, кои города и волости ныне за нами: и вся Русская земля из старины от наших прародителей наша отчина».

В лютому 1507 р. сейм у Вільно ухвалив рішення про відновлення війни з Росією. Литовська держава вимагала повернути їй російські та українські землі, відібрані в неї за угодою 1503 р. Король Сигізмунд I уклав угоду з кримським ханом Менглі-гіреєм. Восени 1507 р. російські війська рушили на Литву. В лютому 1508 р. український феодал князь Михайло Глинський разом з братами Василем та Іваном очолив повстання на Київщині й Поліссі проти Литви. Їх підтримали мешканці Мозиря, Мінська. Проте Глинські зазнали поразки і «від'їхали» до Москви, а за ними — князі Друцькі, Козловські, Одинцевичі.

Військові дії 1508 р. відбувалися без певних успіхів супротивників. Нарешті вони погодилися на «вічний мир» на основі угоди 1503 р.

Проте 1512 р. стосунки між Москвою і Литвою знову загострилися. *Нова війна тривала майже 10 років.* Після двох невдалих походів у 1512 і 1513 рр. під Смоленськ у 1514 р. розпочався третій похід. Наприкінці липня 1514 р. російські війська зайняли Смоленськ і його фортецю, в 1519 р. — ряд міст Білорусії й дісталися нарешті Вільна. Проте росіян відволік набіг кримського хана на Москву в 1521 р. Скориставшись з цієї передишки, король Сигізмунд I розпочав переговори. За умовами перемир'я 1522 р. Смоленська земля відійшла до Російської держави. В 1523 р. Росія приєднала до себе удільне Новгород-Сіверське князівство. Цього вимагала, зокрема, зростаюча загроза з боку Кримського ханства.

Уже на початку XVI ст. почалися переселення селян, городян і козаків з українських земель, загарбаних Литвою, до Російської держави. Москва сприяла цьому. Після угоди 1503 р. у верхів'ях Сули, Ворскли влаштовується «великокнязівська сторожа», а згодом створюється укріплена лінія Рильська — Путивль. На службі в прикордонних фортецях протягом першої чверті XVI ст. з'являються ук-

раїнські козаки («черкаси») — переселенці з Київщини та Черкащини.

Так уже з другої половини XV — початку XVI ст. зміцнювалися зв'язки між українським і російським народами, визрівали передумови для їхньої дальшої спільної боротьби проти іноземних загарбників.

Соціально-економічний розвиток українських земель. Наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. на українських землях розвивалися *землеробство, ремесла, торгівля*, розбудовувалися старі й виникали нові села та міста. В землеробстві поряд з *перелогом і двопіллям* поширюється *трипілля*. З останнім пов'язані угноєння ґрунту та використання плуга і сохи (із залізними лемешами). Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах феодалів.

У різних місцевостях України рівень розвитку землеробства не був однаковим. У Східній Галичині, на Поділлі, Волині, в центральних районах Київщини вживалася трипільна, на Поліссі, Півдні Київщини й Переяславщині — вирубна та перелогова системи.

Крім землеробства, розвивалися *тваринництво, городництво, садівництво, бджільництво*. Не втрачали важливого значення в господарському житті *рибальство і мисливство*.

Переробкою сировини займалися у феодальних господарствах. Одним з основних джерел прибутків феодалів було *млинарство*. Млини переважно були водяними (до речі, водяні колеса як двигун застосовувалися також при обробці дерева, валянні сукна, в залізорудній справі). З XVI ст. поширюється переробка деревини: в господарствах панів вироблялася велика кількість *дьогтю, смоли, поташу, ванчосу (тесу)*. Розвинутими промислами на Україні в XV—XVI ст. були також *солеваріння* (в Прикарпатті) та *видобування руди* на руднях (особливо на Волині й Поліссі).

Промисли відігравали значну роль й у селянському господарстві: селяни виготовляли сукно і полотно, гончарний посуд, металеві, дерев'яні предмети для господарського та побутового вжитку тощо.

Феодальне господарство ґрунтувалося на експлуатації селянства, об'єднаного в *громади* (общини), котрі склалися з кількох *дворищ*, кожне з яких, у свою чергу, об'єднувало кілька індивідуальних господарств («димів»). До складу дворища, крім родичів, входили також селяни, прийняті зі сторони або як рівноправні члени («потужни-

ки», «поплічники») або як економічно залежні люди («повинники», «дольники», «підсусідки»). У XV — на початку XVI ст. дворища володіли й спільно користувалися головним чином угіддями — сіножатями та водами, тоді як ділянки орної землі почали вже переходити в індивідуальне (хоча й обмежене ще дворищем) володіння окремих родин-«димів». Унаслідок поступового освоєння пустищ, лісів тощо земельні ділянки дворищ розташовувалися в різних місцях і відзначалися черезсмужжям.

У відношенні до феодала-землевласника дворище виступало як сукупна податкова одиниця. Виконуючи повинності, накладені на неї в цілому, сільська громада розкладала поміж дворищами всі податки і побори на користь феодала і держави.

У Галичині наприкінці XIV — у XV ст. існували села на так званому «німецькому» та «волоському» праві. Польська держава заохочувала переселення сюди заможних німецьких і польських селян. Засновані колоністами поселення на німецькому праві не мали общинної організації й очолювалися вітмами (солтисами). Звільнені від панщини, вони сплачували грошову ренту. Поселення на волоському праві засновувалися в горах або передгір'ях, мало придатних для землеробства; поселенці звільнялися від панщини і сплачували феодалові данину худобою та дичиною.

Протягом XIV—XV ст. на українських землях зростало велике феодальне землеволодіння — князівське й боярське — за рахунок захоплення пустищ, общинних земель, купівлі в інших власників, великокнязівських дарувань. Відбувався загальний наступ феодалів на селянські громади. Верховним власником усєї землі був великий князь (у Литві), але дарувати землі він міг лише за згодою «панів-Ради».

Магнатське землеволодіння особливо розвинулося на Волині. Ще у 1386 р. великий князь литовський Ягайло наділив князя Федора Даниловича містом Острог і кількома селами. У XV ст. князі Острозькі, користуючись своїми старостинськими та воеводськими посадами, привласнили силоміць або одержали від великого князя чимало сіл і містечок: Броди, Озеряни, Межиріч, Звягіль та ін. На початку XVI ст. Острозьким належала третина всіх земель центральної Волині. Магнати Сангушки тримали міста Ковель, Турійськ, Любомль, князі Чорторійські — Чорторійськ, Осташин, Клевань. Великими землевласниками на Волині були й князі Червертинські, Несвіжські, Вишневецькі, Дубровицькі, Сапіги. На Подніпров'ї та в Поліссі розлягалися маєтності князів Глинських (предок яких — татарський мурза — за великого князя Вітовта перейшов на литовську службу й одержав вотчину на берегах Ворскли з містом Глинськ), на Київщині — князів Рожиновських (із центром володіння у Сквирі), Полозовичів, Дашкевичів, Немировичів, Юршів, на Чернігівщині — князів Гольшанських, Рильських, Стародуб-

ських, Воротинських, у Галичині та на Західному Поділлі — Гербуртів, Даниловичів, Одровонжів, Бучацьких, Язловецьких. В останніх двох згаданих районах з ласки польських королів землі одержували також польські магнати і шляхта. В XV — на початку XVI ст. тут господарювали Сенінські, Гобданки, Ходешькі та ін.

Зростали й володіння православної церкви. Великокнязівський уряд надавав землі Києво-Печерському, київському Миколо-Пустинському та іншим монастирям. Маєтки київського митрополита (митрополія була відновлена в 1458 р.) розташовувалися на Київщині, Переяславщині, Чернігівщині. Монастирі багатіли й за рахунок відписувань, дарувань з боку князів та бояр.

Уже в середині XVI ст. вільних общинних земель на Україні майже не залишилося. Руками залежного селянства українські, литовські, польські феодала освоювали пустища. Часто великі князі та місцеві феодала роздавали своїм васалам землі в тимчасове користування — «до воли и ласки господарской»; наприкінці XV ст. почастишали надання земельних володінь «до живота», тобто до смерті феодала. Землевласники прагнули перетворити тимчасове володіння на спадкове. «Абы не гинула служба князя великого», великі князі зазначали у дарчих грамотах про перетворення дарованих володінь на спадкові. Васали мали відбувати військову службу (разом із певною кількістю воїнів, на власний кошт озброєних і споряджених) на користь сюзерена — великого князя, короля — не лише з тимчасових «держань», а й з вотчин.

Великий князь, місцеві феодала-пани вели власне господарство. Центром вотчини був замок або двір, де розташовувалися житла для слуг і «челяді невольної», господарські будівлі — комори, стайні, хліви тощо. Орні та інші угіддя оброблялися челяддю та навколишніми залежними селянами.

Наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. селянство становило основну масу населення українських земель. Воно зазнавало різних форм феодальної експлуатації, посилюваної протягом указанного періоду. Селяни сплачували натуральну й грошову ренту (чинш) феодалам, державні податки й відбували різні повинності на користь держави.

Головним загальнодержавним податком на землях, загарбаних Литвою, була *серебичина* (в Галичині та на Київщині вона називалася *подимичною*, бо стягалася з «димущу», тобто індивідуального господарства, на Волині — *волощичною*). Іншим державним грошовим податком була *татарщина*, яка до 60-х років XIV ст. збиралася місцевими князями за дорученням ханської адміністрації. В рахунок державних повинностей селяни зводили й ремонтували замки або двори великого князя, будували мости, прокладали дороги, давали підводи і «стацію» для перевезення та утримання великого князя (короля) з почтом тощо. Церкві залежні селяни сплачували *десятину*. Однією з головних форм повин-

ностей селян, що проживали на землях панів і шляхти, була *натуральна рента* (данина) переважно цінними продуктами: медом, воском, хутрами, зерном, сіном (дякло), а ще «мезлева» — данина свиньми, вівцями, курями, яйцями.

З розвитком внутрішнього й зовнішнього ринку зростає потреба феодалів у грошах, і частина натуральної данини замінювалася на грошову. З середини XV ст. всі виплати і штрафи вже стягалися грошима.

Від кінця XV і протягом першої половини XVI ст. поряд із збільшенням натуральної та грошової ренти феодалі (переважно в Галичині та на Західній Волині) почали заводити власні орні землі за рахунок селянських земель та відроджувати панщину. Селяни змушені були відбувати 14-денну панщину як звичайну річну норму. Отже, вони потрапляли в дедалі міцнішу особисту залежність від феодалів, тобто закріпачувалися. Ступінь цієї залежності різних категорій населення в XV — першій половині XVI ст. була неоднаковою. У дворах (замках) жила «челядь невільна» — холопи (раби), поповнювана шляхом захоплення людей у полон, шлюбів вільних з невільниками (вільний автоматично ставав холопом), заміни неволею смертної кари. Існувало також боргове холопство. Оскільки рабська праця була економічно не вигідною, челядь поступово наділяли землею, і челядинці в такому випадку перетворювалися на кріпаків.

Основну масу залежних селян становили «данники» й «тяглові люди»: перші платили державі данину натурою, другі — відбували повинності. Із зростанням панського господарства грані між ними поступово стиралися. Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. данники і тяглові селяни, потрапивши під владу феодалів, які прибирали до рук землі із селянами, почали відбувати повинності та сплачувати оброки.

Поширення феодального землеволодіння, а отже й зміцнення влади панів над селянством вимагало розвитку *кріпосного права як юридичного оформлення кріпацтва*. Воно виявлялося в дедалі більшому прикріпленні селян до землі, посиленні права феодала на працю й майно селянина та в чи не остаточному припиненні громадянської дієспроможності селянина (придбання майна, промислова діяльність і торгівля, розпорядження спадщиною). Кріпосне право дістає вияв також у масі не оформлених правом побутових відносин.

Наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. селянство за своїм юридичним статусом поділялося на дві основні групи: «*непохожих*» (або «отчичів») і «*похожих*» (або «віль-

них»). Останні мали право переходу від одного феодала до іншого. З часом прошарок непохожих зростав унаслідок поступового обмеження державою права переходу (встановлювалися певні дні року, в які можна було переходити; від селян, що переходили, вимагалися значні викупи тощо). 1435 р. в Галичині було визначено певний строк переходу — тільки в дні Різдва і лише за умови виплати панові викупу (копи грошей, міри пшениці, чотирьох «руських» сирів та ін.). За ухвалою сейму від 1447 р. селянин не міг залишити маєток пана, не посадовивши на свій наділ іншого господаря. За привілеєм 1447 р. великий князь Казимир зобов'язався не приймати на свої землі непохожих з маєтків феодалів і вимагав того ж від останніх щодо великокнязівських непохожих. Втеча селянина від пана суворо каралася. Судебник 1468 р. передбачав страту підбурювачів до втечі або тих, хто силоміць виводив селян від панів. На початку XVI ст. у Галичині вже будь-хто без дозволу свого пана не міг перейти в інше місце. На середину XVI ст. більшість селян у цьому районі були вже непохожими, тобто кріпаками.

Ліквідовуючи право переходу, держава водночас сприяла посиленню влади феодала над покріпаченими селянами, обмежуючи общинне самоврядування. З цією метою перш за все здійснювалася заміна копного суду («копа» — сход громади) судом самих феодалів над залежним селянством у панських вотчинах (йдеться про вотчинний суд). У Галичині, що перебувала в складі Польського королівства, вже у 30-х роках XV ст. право вотчинного суду стало привілеєм шляхти. В 1447 р. згадуваним уже привілеєм великого князя Казимира право вотчинного суду було надано феодалам українських земель у складі Литви. Судебник 1468 р. розширював далі ці права. Уряд прагнув уніфікувати судочинство, спрямоване на охорону та зміцнення феодалської земельної власності. 19 статей (із 25) судебника вимагали покарання селян за непослух та активні виступи. Селянин, що захопив панське майно вартістю більш як півкопи грошей, ішов на шибеницю. При цьому суд над покріпаченими селянами остаточно передавався до рук феодалів. Власник замку (двору) судив навіть тих, хто скаржився на нього великому князеві. За розгляд судових справ феодал брав із селян грошима, збіжжям — «повежне», «потюремпе», «оглядне», «поланцюжне», «поколодне». В 1492 р. великий князь Олександр Казимирович обнародував земський привілей для всього Литовського князівства, в якому підтверджувалися попередні привілеї панам і шляхті. А на почат-

ку XVI ст. селяни були позбавлені права скаржитися великому князеві (королеві) на своїх панів.

Велику роль в зміцненні феодално-кріпосницьких відносин відіграв кодекс законів Литовської держави — перший Литовський статут 1529 р. Він пильнував інтереси феодалів-землевласників, зміцнював їхню владу над залежним селянством, оберігав феодалну власність. Так, за підгал панського маєтку винних карали на смерть через повішання. В статуті юридично закріплювалася монополія стану феодалів на земельну власність: «...Не может жоден боярин ани человек в чужого человека земли покупати без воли пана его», якщо ж селянин купив землю — «то он учинил над Уставу...». Статут остаточно визначив станову неповноправність селянина («кметя») та обмежив його право виходу з панського маєтку. При цьому після переходу кметя в інше місце все його майно, домашня худоба, тяглова сила мали залишатися на попередньому місці проживання. Внаслідок усіх цих юридичних заходів у XV — на початку XVI ст. в українському селі виникло становище, відбите у такому тогочасному вислові: «Своего ничего не маем, одно Божое да господарево».

Наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. поглиблювався *суспільний поділ праці*, розвивалися міські *ремесла*. Основними центрами ремісництва були Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець та інші міста. Наприклад, у Києві у XV ст. працювали *кравці, кушніри, шевці, стригали вовни, ювеліри-золотарі, зброярі* (особливо славилися вироблювані ними стріли), *сідлярі, ковалі, конвісари (бляхарі), теслярі, винники, пекарі, рибалки* та ін.

Ремісники-городяни об'єднувалися в цехи, очолювані старшинами (цехмайстрами). Членами цехів були майстри — власники майстерень, на яких працювали підмайстри та учні. Всі справи в цехах вирішували найбагатші майстри. У Львові в першій половині XV ст. було дев'ять цехів: *пекарів, різників, кравців, шевців, ковалів, лимарів, сідлярів, чинбарів і кушнірів*. Наприкінці XV ст. у Львові налічувалося близько 500 цеховиків, 36 професій. На середину XVI ст. кількість цехів у цьому місті зросла до 20. *На початку XVI ст. цехи виникли в Києві та в більшості інших великих міст України.*

Крім цехового, в містах існувало й *позацехове ремесло*. До позацехових ремісників («партачів») відносилися ті, хто був неспроможний вступити до цехів через брак коштів, прибулі із сіл заробітчани тощо.

У XV — в першій половині XVI ст. на Україні тривав дальший розвиток *торгівлі*, зумовлений піднесенням продуктивних сил, поглибленням суспільного поділу праці, зростанням товарного виробництва, спрямованого як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Внутрішня торгівля відбувалася в суворих рамках середньовічної регламентації: згідно із законом складського права приїжджі купці

зупинялися в містах, які цим правом користувалися, і продавали свої товари на умовах, визначених місцевим купецтвом; при цьому приїжджі купці мусили користуватися лише певними шляхами й сплачувати на них мита та інші торговельні збори.

У великих містах існували спеціальні торговельні ряди (у Києві, наприклад, — хлібні та рибні, у Луцьку, Львові, Кам'янці — суконні ряди). Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів. Торжища виникали також у великих селах, переважно біля монастирів. Визначну роль у розвитку внутрішньої торгівлі відігравали ярмарки, які відбувалися у певні дні у великих містах.

Економічний розвій українських земель зумовив і розвиток *зовнішньої торгівлі*. За кордон вивозилися полотна, пояси, шапки, хутряні вироби, мечі, ножі, стріли, ювелірні прикраси. Велике значення мало розширення економічних зв'язків України з Росією, ганзейськими містами та генуезькими містами-колоніями в Криму. З кінця XIV ст. поживається торгівля Києва та інших українських міст з Твер'ю, Новгородом, Москвою. Російські купці з 1427 р. користувалися правом вільної торгівлі в Києві. У XV — в першій половині XVI ст. з Росії до Києва, Львова, Луцька везли шкурки соболів, бобрів, лисиць, горностаїв, а з України до Росії — збіжжя, мед, віск, сіль. На українських ринках російські купці скуповували східні та європейські товари. Усталений торговельний шлях з російських міст до Константинополя йшов через українські землі, через Київ російські купці діставалися до генуезького міста в Криму — Кафи. В Києві існували двори-колонії російських, грецьких, польських, турецьких, італійських купців. Інтенсивно торгували з Кафою Львів і Луцьк, сполучаючись з Кримом так званими татарським та молдавським шляхами. Значних розмірів досягла торгівля українських міст і з країнами Центральної та Західної Європи (через Краків і Торунь). З кінця XV ст. зростає роль Гданська, через який до Західної Європи з України вивозилися збіжжя, продукти лісового промислу.

Багатіючи на розвиткові ремесла і торгівлі, українські міста одержували від великих князів (королів) привілеї на самоврядування — так зване Магдебурзьке право (за назвою німецького міста Магдебурга, «хартія» якого правила за зразок). У 1356 р. таке право одержав Львів, у 1432 р. — Луцьк, у 1494 р. — Київ, протягом XV — першої половини XVI ст. — більшість значних міст України. Органом міського самоврядування був магістрат, який мав дві колегії — лаву (суд) і раду (адміністративний орган). Члени магістрату обиралися з-поміж заможних купців і цехових старшин (з представників патриціату і бюргерства). Магістрат очолював війт, у великих містах призначений урядом.

Головна ж маса міського трудового населення («плебс») була усунута від управління. До того ж з посиленням впливу польських феодалів і католицької церкви на українських землях посилюється національно-релігійна дискримінація українського міщанства. Все це породжувало його боротьбу за ліквідацію обмежень та за участь у самоврядуванні міст.

Селянські виступи. У відповідь на посилення феодально-кріпосницького гноблення в XV — першій половині XVI ст. на Україні зростає антифеодальний рух. Однією з його поширених форм були втечі селян від панів, передусім в Галичині, на Поділлі, Волині, де феодальний гніт був особливо важким і де магнати й шляхта непомірно збільшували чинші та вводили панщину. Втечі нерідко супроводжувалися підпалом маєтку або убивством панських слуг. Збігли кріпаки осідали у володіннях великого князя, а також на незайманих землях Середнього Придніпров'я, Побужжя, Лівобережжя. З огляду на незадоволення феодалів, які втрачали робочі руки, в 1447 р. великий князь Казимір видав привілей, в якому зобов'язувався забороняти збіглим селитися на господарських землях. Судебник 1468 р. вимагав від феодалів східних воєводств (Київщина, Брацлавщина) не приймати «на слободи» у свої маєтки селян-утікачів.

Частина селян — сільські ремісники — тікали в міста, переважно в ті, що були на Магдебурзькому праві, й поповнювали ряди міського плебсу.

Разом зі втечами вже у XV ст. почастішали збройні виступи селян проти гнобителів-феодалів. У липні 1431 р. унаслідок збільшення феодальних повинностей і насильницького покатоличення розпочалося селянське повстання у Белзькій землі, придушене незабаром королівськими військами. В 1431—1434 рр. відбувалися збройні виступи селян у Бакотській землі на Поділлі. В 1457 р. на Буковині діяв повстанський селянський загін під проводом Лева.

Значного розмаху набуло повстання 1490—1492 рр. українських і молдавських селян Буковини та Східної Галичини (Покуття), очолене Мухою. Повстанці здобули Снятин, Коломию, Галич і рушили на Львів. До них приєдналася частина дрібної української шляхти, і чисельність повсталих зросла до 10 тис. Однак, хоча в ході цього повстання яскраво виявилася солідарність трударів різних національностей, усе ж через свій стихійний характер і погану організованість воно було приречене на невдачу. Король Казимир IV оголосив «посполите рушення». Під Рогатином бунтівні селяни зазнали поразки від об'єднаного війська польської шляхти та німецьких найманців. Муха з

невеликим загоном відступив у Молдавію. Але сутички селянських загонів із королівськими військами тривали ще протягом 1491—1492 рр. Нарешті, в 1492 р. під Галичем озброєні шляхтичі підступно напали на повстанців, схопили Муху й відвезли його до Кракова, де він незабаром помер.

У 1514 р. в Угорщині спалахнуло велике селянське повстання під проводом Д'єрдя Дожі. В ньому взяли участь і селяни Закарпаття, визволивши з-під влади угорських феодалів чимало сіл і міст. У липні 1514 р. основні сили повстанців були розбиті королівськими військами. Д'єрдя Дожу стратили. Каральні загани вчинили жорстоку розправу над селянством Закарпаття: багатьох закатували, а вцілілі протягом двох років мусили сплачувати контрибуцію.

Отже, в силу різних причин, передусім через стихійність, перші масові селянські виступи XV — початку XVI ст. зазнали поразки. Та незважаючи на це, в народі міцнішало прагнення до розподілу землі поміж тих, хто її обробляє, посилювалася боротьба проти національного і релігійного гноблення.

Посилення шляхетства. Після видання Нешавських статутів та Радомського привілею шляхті *Польща на початку XVI ст. перетворилася на шляхетську республіку з виборним монархом на чолі.* Польська шляхта не лише домоглася повних політичних прав, цілковитої влади над своїми селянами, а й одержала навіть право відмови у «послушенстві» королеві. На початку XVI ст. законодавство у державі перейняв сейм (щоправда, король брав участь у його роботі), представництво в якому мала виключно шляхта. Характеризуючи державний лад у тодішній Польщі, Ф. Енгельс, зокрема, наголошував: «Оперта на кріпосництві дворянська демократія, в тому вигляді, як вона існувала в Польщі... є однією з найпримітивніших суспільних форм...»¹

Посилення позицій шляхти пояснювалося слабкістю розвитку в Польщі XV—XVI ст. буржуазних відносин, особливістю суспільного життя міст, населення яких поділялося на ворогуючі між собою стани і національні общини. За Сигізмунда II Августа становище шляхти ще більше зміцнилося, вона на місцях привласнила в пожиттєве користування безліч так званих «титулярних посад»: *каштелянів,*

¹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 7. С. 375.

стольників, підстоліїв, чашників, підчашіїв, мечників тощо. Магнати ж привласнили найвищі пожиттєві посади: канцлера, гетьманів, маршалків, воєвод та ін. Вони ж засідали у сенаті.

Галицьке боярство опинилося у менш привілейованому становищі, ніж польська шляхта. Хоч Ягайло надав йому землі на повному вотчинному праві, однак висунув при цьому ряд умов: бояри мусили відбувати військову службу точно визначеним числом озброєних людей з наданої землі; участь бояр у військових походах не винагороджувалася; боярство виконувало королівські повинності. В Галичині не існувало шляхетського самоврядування.

Проте в міру того як верхівка галицького боярства окатоличувалася й полонізувалася, вона одержувала привілеї, які надавали їй дедалі більше прав. Зрештою привілеєм від 1434 р. король Владислав III запровадив у Галичині польське право, а великі й середні бояри отримали права шляхетства. Дрібне боярство поступово злилося з селянством. У 1435 р. галицькій шляхті надали право самоврядування, в Галичині набули чинності шляхетські (земські) суди. У віданні старост залишилися лише гродські суди, які судили підвладне «замкові» населення та лише в окремих випадках — шляхтичів та їхніх селян. Польське право вимагало вживання латини як офіційної мови діловодства. За сприяння королів католицька церква посіла в Галичині становище державної й привілейованої. Чимало православних храмів було перетворено на костьоли. Православні священики сплачували податок — один злотий з церкви. В галицьких містах католики відтіснили православних руських купців і ремісників на другорядні позиції.

Дещо інша ситуація склалася у Великому князівстві Литовському, де шляхті, в тому числі українській, довелося вести тривалу боротьбу проти всевладного магнатства («князів-панів») за свої привілеї та владу в державі. Ще в XV ст. тут в шляхетському стані існували соціальні прошарки: *бояри, зем'яни і шляхта*. Загалом же цей стан не був тоді повністю відокремлений від «нижчих» станів: великі князі нерідко набирали на військову службу заможних селян («панцирних» і «путніх» бояр), звільняючи їх на час служби від повинностей.

Зростаючий опір селянства посиленню кріпосницького гніту змушував магнатів іти на поступки шляхті з метою внутрішньої консолідації шляхетського стану. Уряд здійснив ряд заходів, аби відмежувати шляхетство від «простих людей». У 1522 р. за сеймовою ухвалою про «вивід шляхетства» до шляхетського стану включалися лише нащадки

тих землевласників, що належали до бояр і землян з часів Вітовта, Сигізмунда і Казимира, тобто з часів видання перших шляхетських привілеїв.

У 1528 р. був проведений *«попис земський»* (перепис шляхти), затверджений сеймом. Посилання на цей «попис» стало доказом шляхетства. Водночас терміни «боярин» і «землянин» замінили на єдиний — *«шляхтич»*. Нижчі прошарки бояр і землян злилися із селянством. У 1545 і 1552 рр. були здійснені *люстрації* (описи) замків на Волині, Брацлавщині та Київщині: визначалися склад місцевої шляхти, число шляхетських слуг, їхні повинності тощо. «Висновки» шляхетського стану сприяла також *«волочна поміра»* 1557 р. «Поміри на волоки» шляхетські землі не підлягали. Щоб земля не попала «в поміру», землевласник мусив документально довести свої права на неї та своє шляхетство. Землі, придбані самовільно, під час «поміри» відбиралися, а їхні власники поверталися у стан «простих людей» і залишалися на становищі господарських (великокнязівських) слуг.

Отже, оформлення шляхти як привілейованого стану та його остаточне відокремлення від «поспільства» (селянства) на середину XVI ст. були в основному завершені.

Одночасно з консолідацією шляхетства як стану відбувалося законодавче закріплення її прав і вольностей. Литовський статут 1529 р. підтвердив усі права, надані шляхті попередніми привілеями, та доповнив їх деякими новими, котрими шляхта фактично вже користувалася. Підтверджувалося правило, за яким шляхтич, що тримав маєток під магнатом, був у праві покинути його, забравши своє рухоме майно, а також — з дозволу великого князя — розпорядитися третиною маєтку. Статут визначав кари за вбивство шляхтича та замах на його честь: за вбивство шляхтича стягалося 100 кіп грошей («головщини») і стільки ж — «вини» великому князеві, а за вбивство «мужика тяглого» — лише 10 кіп грошей. Якщо шляхтича вдарить «простий хлоп або міщанин», за це йому належало відтяти руку. За статутом, шляхтич викликався до суду не «посилкою дітською», а лише судовим повідомленням. Його присяга визнавалася «дводом», тобто безсумнівним доказом. Разом з тим статут узаконив поділ привілейованого класу («стану») на шляхту, яка тримала землі за правом умовного володіння (за службу), і магнатів — князів і «панів», які володіли містами і містечками, величезними маєтностями за вотчинним правом, підлягали юрисдикції безпосередньо великого князя і могли мати свої власні військові зағони.

Загальноземський підтвердний привілей від 1529 р. Сигизмунда II Августа гарантував непорушність володіння «отчинами» тим шляхтичам, котрі тримали маєтки під великим князем (або магнатом-паном), тобто дозволяв їм користуватися «повним правом і панством». Великий князь обіцяв не віддавати шляхетських володінь будь-кому з магнатів: «Шляхта не маєть, ани можеть быти никому в моц подана». Однак магнати, маючи «отчини», могли служити «кому хотя», а шляхта — лише великому князеві. «Вислужені маєтності» великий князь надавав тільки магнатам-панам.

Нарешті, Литовський статут 1566 р. остаточно скасував всі обмеження шляхетської земельної власності. Тепер шляхтичеві не потрібен був дозвіл великого князя на відчуження «отчини» — досить було повідомити про це земський суд. Шляхтич одержував право на свій розсуд розпоряджатися усім маєтком. Щоправда, вислужені маєтки («вислуги») відчужувалися лише за згодою великого князя. Посилювалися покарання тих, хто вчиняв замах на життя й честь шляхтича: за образу його словом винному відрізали язика, за вбивство шляхтича «холопами» (селянами) всіх їх (але числом не більше семи) страчували.

Досягненням шляхти у Литовській державі було запровадження за Віленським привілеєм від 1565 р. *повітових шляхетських сеймиків* за польським зразком, в яких брали участь місцеві пани і шляхта. На повітових сеймиках обиралися земські суди, посли (депутати) до сейму; тут же вони одержували інструкції. Протягом першої половини XVI ст. компетенція литовського сейму розширюється — він перетворюється на постійно діючий верховний орган, котрий визначав розміри податків (зокрема сребщини), вирішував питання військової служби, законодавства тощо. На сеймі 1512 р. були вже представлені по два посли від шляхти кожного повіту. Однак виключне право засідати у «панах-Раді» — вищому дорадчому органі при великому князеві, як і до того, мали магнати-пани. Так, на початок XVI ст. склався *Великий вальний сейм*, в якому було два «кола»: «лицарське коло» (шляхетство) і «пани-Рада». А на місцях у 60-х роках XVI ст. сформувалася система місцевих шляхетських судів: *городські* суди (очолювалися воеводами і старостами, розглядали кримінальні справи шляхти та інших верств населення); *земські* (для розв'язання цивільних справ шляхти); *підкоморські* суди (розгляд межових земельних суперечок).

Статут 1566 р. закріпив за шляхтою (зокрема на українських землях) законодавчі права і створив організоване

представництво шляхти на сеймах. Запроваджувалися єдині для магнатів і шляхти порядки військової служби, узаконювалося значення Великого вального сейму, без згоди якого великий князь не мав права встановлювати будь-які державні устави.

Розвиток культури. *Період від кінця XIV до середини XVI ст.— це час дальшого формування українського народу, піднесення його визвольної боротьби проти польсько-литовського панування й турецько-татарської агресії.* Іноземний гніт, постійні спустошливі напади кримчаків аж ніяк не сприяли розвитку культури України. Натомість велике значення для неї мало зміцнення взаємозв'язків із культурами братніх народів — російського та білоруського. На Україні поширювалися рукописні книги з майстерень Москви, Новгороду, Пскова. Серед українського освіченого загалу відчувався вплив творів видатного російського письменника Максима Грека. Східнослов'янські народи розширювали культурні взаємини із південнослов'янськими країнами — Болгарією та Сербією. На Україні була добре znana південнослов'янська література.

Значну роль у розвитку взаємовідносин слов'янських народів відіграло зародження наприкінці XV ст. у Кракові та Чорногорії *східнослов'янського кириличного друкарства.* В друкарні Швайпольта Фіоля у Кракові в 1491 р. кириличним шрифтом були видрукувані «Октоїх», «Часословець» і «Псалтир». Зазнавши утисків з боку католицьких кіл, Фіоль у 1492 р. перебрався до Угорщини, але справу свою там не поновив. Першодруки богослужбених книг церковнослов'янською мовою поширювалися на Україні. Велике значення для піднесення культури українського та білоруського народів у першій чверті XVI ст. мала видавнича діяльність білоруського вченого-гуманіста Франциска Скорини. У 1517—1518 рр. він у Празі відновив друкування книг кириличним шрифтом. Тут були видані частини з «Біблії». Переїхавши до Вільно, Скорина працював тут під егідою місцевого братства. 1525 р. він видав «Апостол» і «Малу подорожню книжицю». Однак після пожежі в 1530 р. його друкарня припинила існування.

В галузі *освіти* на Україні ще зберігалися традиції давньоруського шкільництва. Початкові школи існували у містах, при великих церквах та монастирях, а також у маєтках деяких магнатів. Навчали в таких школах дяки-«кустаники». Їхня праця винагороджувалася збіжжям та іншими продуктами. На свята учні давали їм «приноси» (дарунки). Наука відбувалася або в хаті дяка, або в «шкілці» при

церкві, де вчили читати й писати та церковному співу. За підручники правили «Часослов» і «Псалтир».

Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. у Польщі та Литві розпочалося культурне піднесення. Тут поширювалися передові ідеї гуманізму, вчення Яна Гуса та інших діячів Реформації. Важливу роль у цьому відігравав Краківський університет, де навчалося й багато молоді з українських земель. Через Польщу прогресивні ідеї проникали на Україну. Зі свого боку, українська культура збагачувала польську. Вихідці з України навчалися також в університетах Європи. У документах паризької Сорбонни імена студентів-українців, зокрема киян, трапляються вже з другої половини XIV ст. І не лише студентів, а й бакалаврів, ліцензіатів, магістрів. Так, під 1553 р. згадується «магістр Петро Кордован і товариш його в Рутенії (Русі.— Л. М.)», а в списку за 1397 р. є «Герман Вілевич, ліцензіат мов і бакалавр рутенської нації з Києва». В середині XV ст. Сорбонна мала вже кілька докторів-українців. Юнаки з України — діти шляхтичів, міщан — навчалися і в Болонському, Краківському, Празькому університетах. Повернувшись на батьківщину, вони не поривали зв'язків зі своїми «альма-матер».

Деякі залишалися там працювати. Наприкінці XV — на початку XVI ст. в Європі знали про наукову діяльність учених — українців за походженням: Юрія Дрогобича (Котермака) у Болонському та Павла Русина у Краківському університетах. Особливо помітний слід у тогочасній науці залишив Юрій Дрогобич. Спочатку він учився в Ягеллонському (Краківському) університеті, де в 70-х роках XV ст. отримав вчені ступені бакалавра й магістра. Для продовження навчання прибув до Болоньї. Ставши тут доктором філософії, а згодом медицини, у 1478—1482 рр. читав у місцевому університеті лекції. Підтримував зв'язки з ученими Дж. Манфредо, Дж. Гарзоні. В 1481 р. Юрій Дрогобич був обраний ректором Болонського університету. Створював наукові праці з астрономії. 1483 р. в Римі вийшла друком його книга «Прогностик» — про розташування небесних тіл. У ній, зокрема, висловлювалася думка про можливість передбачення погоди на основі спостережень за небесними світилами.

Значну роль у культурно-освітньому русі на Україні та в Польщі в другій половині XV — на початку XVI ст. відіграв магістр Краківського університету Павло Русин. На його поетичній творчості виразно позначився вплив європейського Гуманізму. Він видавав і коментував твори Овідія, Сенеки, сприяв поширенню літератури епохи Відродження.

Таким чином, міжнародні культурні зв'язки, що зміцнювалися в досліджувану епоху, сприяли взаємозбагаченню та взаємозближенню культур європейських народів і серед них — українського.

Наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. розвиток *народної творчості* українців відбувався на основі давньо-

руських фольклорних традицій, в умовах боротьби селян і міщан проти феодального гніту та іноземних загарбників. Водночас нові історичні, суспільні умови породжували й нові форми народної творчості. *Обрядова поезія*, наприклад, значною мірою звільнялася від культових елементів. Народною мовою творилися *прислів'я, приказки, казки, перекази* тощо. Незважаючи на переслідування з боку церкви, зберігалися народні *обряди*: колядування, щедрування, свято Купала, що їх церковники, осуджуючи, разом з тим пристосовували до своїх свят. Продовжували існувати веснянки, русальні обряди й пісні. В *обрядовій поезії* (йдеться про жнивні та обжинкові пісні) виникають соціальні, передусім антифеодальні мотиви і настрої.

У XV ст. зароджується *епічна поезія* українського народу — історичні пісні та думи. Виконували їх народні співці-кобзарі. Виникнення дум пов'язане із зародженням козацтва та епічною давньоруською традицією. Одна з найвідоміших і найстаріших — дума про козака Голоту. Думи та історичні пісні-балади виховували у народних масах почуття любові до вітчизни, будили протест проти її ворогів та панського гніту, прославляли народних героїв. Усна поетична творчість відіграла значну роль у формуванні й розвитку українського народу.

Культурні традиції Давньої Русі продовжувалися і в *літописанні*. Найвизначнішими тогочасними літописними творами були «Короткий Київський літопис» XIV—XV ст. і так звані «литовські» або «західноруські» літописи. «Короткий Київський літопис», в якому використані давньоруські літописи, подає також цінні відомості з історії України XV—XVI ст., зокрема про боротьбу проти кримчаків, містить окрему оповідь про литовсько-російську війну, описує дії князя К. Острозького на полях битв (зокрема під Оршею у 1515 р.). Автор літопису порівнює Острозького з індійським царем Пором. Завершується оповідь похвалою Острозькому. В окремих «литовських» літописах наведені факти про «від'їзди» українських та білоруських феодалів до Російської держави. Загалом літописання на Україні розвивалося у зв'язку з російським. Ідеї російського літописання про єдність історичного процесу всіх східнослов'янських земель діставали відгук на українських землях, пригнічених Польщею та Литвою.

В XV — у першій половині XVI ст. поширювалися *церковно-літературні твори*: послання, «слова», життя святих тощо. Видатною літературною пам'яткою був «Киево-Печерський патерик». Поряд із життями ченців і розповідями про різні «чуда» у Києво-Печерській лаврі в ньому місти-

лося чимало фактів з тогочасного суспільного життя, побу-ту ченців тощо. Значне поширення мали також збірки житій святих «Четві-Мінеї» (XV ст.).

Разом з ідеями Гуманізму на Україну із Заходу надійшла течія Реформації. Під її впливом відбувалося наближення літературної мови до народної, відчувалося прагнення зробити її доступною для найширших суспільних кіл. На мову, наближену до народної, перекладалися книги Священного писання, як-от «Пересопницьке євангеліє» (назва походить від монастиря в Пересопниці на Волині), перекладене в 1556—1561 рр. Михайлом Васильовичем та архімандритом Григорієм за дорученням княгині Алоїзії Заславської «для лепшого виразумлення люду християнського посполитого». До нас дійшов ряд списків цього Євангелія, прикрашеного заставками, ініціалами, мініатюрами, орнаментом у стилі Відродження.

Поряд із церковною розвивається *світська література*. Це — згадуваний уже збірник «Ізмарagd», в якому вміщено близько ста «слів» здебільшого на морально-побутові теми: про книжну мудрість, про повагу до вчителів, про доброчинність і гріхи, про багатих і бідних тощо. В XV ст. з'являються перекладені повісті про Олександра Македонського («Олександрія»), про Троянську війну, про Таудала-лицаря та ін. У цих творах прославляються подвиги, мужність і хоробрість героїв, і водночас у них певною мірою відображена реальна дійсність того часу, погляди різних верств суспільства на сучасні їм політичні явища та події.

Архітектура і живопис кінця XIV — першої половини XVI ст. значною мірою продовжували традиції мистецтва попередньої епохи. Разом з тим у архітектурі запроваджуються нові елементи, зумовлені змінами у тактиці ведення війни, розвитком військової техніки. Виникають замки, цілком побудовані з каменю або цегли, підсилені мурованими вежами, бійницями для обстрілу підступів до стін (в Луцьку, Кременці, Хотині, Меджибожі, Невицькому, Олеську). Ці споруди вели своє походження від давньоруської мурованої архітектури.

Нові тенденції виявляються в культовій архітектурі. Хоча великі феодали, як і до того, будували замки, церкви, монастирі тощо, головними замовниками численних будівель стають шляхта та зміцнілі міські та сільські громади, чий смак та естетичні уподобання справили вплив на архітектуру, зокрема церковну. Зміцнюються також взаємозв'язки з передовою гуманістичною культурою Польщі та Західної Європи. Всі ці тенденції відбилися в будові та оздобленні безкупольних храмів, в яких разом із продов-

женням традицій давньоруської архітектури реалізовані творчо переосмислені здобутки західної архітектури. Велике будівництво у XV — першій половині XVI ст. проводили монастирі: Києво-Печерський, Дерманський і Уневський (Львівщина), Троїцький в Межирічі під Острогом та ін.

У дерев'яному культовому будівництві виробляються тридільний і хрещатий типи вирішень об'ємно-просторових композицій храмів (церква Святого Духа в Потеличі, собор Благовіщення у Ковелі). В кам'яних же храмах XV — початку XVI ст. в основному наслідуються давньоруські архітектурно-будівельні традиції (Богоявленська церква в Острозі, Троїцька церква в Межирічі). В невеликих храмах, споруджуваних міськими та сільськими громадами, яскраво виявляється оборонний характер, викликаний нападами татар і міжфеодальними чварами. Викінченим типом церкви-фортеці є Покровська церква у Сутківцях (XV ст.).

Образотворче мистецтво розвивалося на Україні у досліджуваний період при інтенсивному проникненні в нього народних мотивів. До кращих зразків тогочасного малярства відносяться сюжети-композиції «Різдва Христового» й «Успіння Богородиці» (до яких уведено побутові й краєвидні мотиви) стінопису Кирилівської церкви в Києві (XIV ст.), розписів Онуфріївської церкви в с. Лаврові (XV ст.), вірменського собору у Львові (XIV—XV ст.). Поширюються ікони, намальовані на дошках, які мали багато спільного з мистецтвом Новгороду і Пскова. Найпопулярніші сюжети — зображення Юрія Зміборця і «Страшного суду». Останній під впливом уподобань замовників — селян і міщан — набув сатиричного та антифеодального звучання. Високий рівень досконалості показує творчість маляра-іконописця Петра Ратенського, уродженця Волині. Йому належать ікона «Богородиця» у Володимир-Волинському соборі, так звана «Петровська» ікона в Успенському соборі в Москві. В його творчості вже помітні впливи італійського малярства епохи Відродження.

Значного розвитку досягло мистецтво *книжкової мініатюри*. Високу художню цінність мають також мініатюри рукописних творів: «Житіє Бориса і Гліба» та «Радзивіловський літопис». Загалом у цей період в українському малярстві бачимо прагнення більш життєво зображати людей, наділяти їхні образи виразністю та гідністю.

Розвиваються *народні ігри та мистецтво скоморохів* (виконавців і творців усної поезії, музичного й танцювального фольклору, сповнених демократичного змісту), *народнописенні жанри* — пісні ігрові, трудові, обрядові. Кобзарі

виконували думи у супроводі гри на кобзі-бандурі або лірі. Підносяться хорова музика і танцювальні жанри інструментальної музики (гопак, козачок).

Отже, незважаючи на важкі умови іноземного поневолення, оригінальна та високохудожня культура українського народу, продовжуючи кращі традиції давньоруської культури та підтримуючи взаємозв'язки з російською і білоруською культурою, досягла високого рівня. Її надбання послужили справі боротьби українського народу за соціальне та національне визволення.

* * *

Отже, протягом XV — першої половини XVI ст. на українських землях, які перебували під владою Польщі та Великого князівства Литовського, відбулися значні соціально-економічні й політичні зрушення. Набирав сили процес зміни та ускладнення соціально-класової структури суспільства, консолідації двох основних класів (станів) феодального суспільства: селянства і шляхетства. Піднесення шляхетства супроводжувалося посиленням кріпацтва та запровадженням кріпосного права.

Панівні верстви Польщі та Литви настійно провадили політику ліквідації залишків автономності українських земель у складі як Польського королівства, так і Великого князівства Литовського. Опір місцевої князівсько-шляхетської опозиції був придушений. Посилення Московського князівства, а потім утворення Російської держави сприяли зміцненню тенденції значної частини українських феодальних верхів до об'єднання українських і російських земель під владою великого князя московського, що виявлялося, зокрема, у «від'їздах» місцевих феодалів до Москви, початку переселення міщан і козаків у межі Російської держави.

У досліджувану епоху над Україною зависла зовнішня небезпека з боку Османської імперії та Кримського ханства, які постійно нападали на українські землі з метою їхнього пограбування та захоплення ясиру. Польсько-литовська держава була не в змозі організувати оборону своїх кордонів, і цю справу — справу збереження свого народу від винищення — взяла на себе нова сила, що її утворив український народ, — козацтво.

Незважаючи на несприятливі історичні умови, на Україні мав місце інтенсивний процес економічного розвитку: підносилися землеробство, ремесла, торгівля, розвивалися міста. Все це супроводжувалося освоєнням трудящим людом України нових обширів земель на Побужжі та Подні-

прові. Успіхи в господарському розвитку, соціально-політичні зрушення визначили дальший розвиток української культури.

Рекомендована література

- Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV—XVI вв. М., 1963.
Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К., 1990.
Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939.
Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв.: Сб. материалов. Л., 1936.
Ісаєвич Я. Д. Юрій Дрогобич. К., 1972.
Культурные связи народов Восточной Европы в XVI ст.: Сб. статей. М., 1976.
Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910.
Міляєва Л. С., Логвин Г. Н. Українське мистецтво XIV—першої половини XVII ст. К., 1963.
Мишко Д. І. Українсько-російські зв'язки в XIV—XVI ст. К., 1959.
Шабуньдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. К., 1987.

ЛЕКЦІЯ 7

КОЗАЦТВО НА УКРАЇНІ (друга половина XV—XVI ст.)

- Виникнення українського козацтва ● Запорозька Січ
- Утворення реєстрового козацького війська ● Українські козаки на службі у Російській державі

Виникнення українського козацтва. Термін «козак» вперше згадується у джерелі XIII ст.—Початковій монгольській хроніці 1240 р.—і походить з тюркських мов, звідки запозичений монгольською й татарською. Означає він «одинокий», «схильний до розбою, завоювання». В Криму цей термін відомий уже на початку XIV ст.: в одній з дописок до грецького «Синаксаря» (збірки житій святих) XII ст., які були зроблені в 1308 р., сповіщається про смерть якогось Альмачу від рук козаків. У словнику полівецької мови «Codex Sumanicus» (1303 р.) слово «козак» перекладено як «страж, конвоір».

Проблема козацтва — одна із центральних в історії України доби феодалізму, а тому завжди привертала увагу дослідників. Польські шляхетські історики пов'язували появу козацтва з діяльністю польських і українських магнатів. До такого трактування схилилися й тогочасні іно-

земні автори. Так, О. Гваньїні твердив: магнати Лянцкоронські, Вишневецькі, Ружинські та інші набирали козацькі загони, оголошували себе отаманами й «козакували» в Дикому Полі.

Прагнучи довести право козацької старшини на дворянство, українські старшинські історики-літописці XVII—XVIII ст. намагалися довести, що козаки — це нащадки стародавніх шляхетних вояків, лицарів. Наприклад, Григорій Грабянка писав: козаки «бяху... от воинского чина одревле и мечем упражняхуся, а не работним игом». Так само анонімний автор «Истории Русов или Малой России» (1846 р.), полемізуючи з польськими вченими, протестував проти їхнього твердження, що козаки «набирались из разной вольницы...», тобто були вихідцями з простолюду.

Дореволуційні історики, письменники, поети ідеалізували козацтво, розглядаючи його демократизм, прагнення до рівності як втілення суспільного ідеалу українського народу. А. А. Скальковський вбачав у козацтві, передусім запорозькому, своєрідний лицарсько-чернечий орден. На Запорожжі, наголошував він у своїй «Истории Новой Сечи», існували общинна власність і рівність. М. І. Костомаров звеличував козацтво як вираз суто «національного духу» українського народу, втілення його «винятковості», «безкласовості». Ця своєрідна роль козацтва, на думку М. І. Костомарова, зумовлювала й провідне становище української нації в майбутній федерації слов'янських народів. Непослідовну позицію щодо козацтва посідав П. О. Куліш: визначаючи його як руйнівну антисоціальну силу, трактуючи Запорозьку Січ як «вогнище свавілля», він разом з тим у романі «Чорна рада» зазначав: «...Запорожже іспоконвіку було серцем українським... на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожже, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь». В. Б. Антонович у своєму вступі до першого тому третьої частини «Архива Юго-Западной России» (К., 1863) наголошував, що козацтво — це втілення «одвічного» ідеалу громадянства, рівності, притаманного українському народу: серед козацтва «всі члени суспільства були безумовно рівні й рівноправні... Запорожжя вийшло одним із проявів того общинного ідеалу, до якого постійно прагнув південно-руський народ...». Певною мірою ідеалізував запорозьке козацтво і Д. І. Яворницький. «Запорозька громада, — писав він в «Истории запорожских казаков», — доходила до повного ідеалу, невідомого ні в давні, ні в середні, ні в нові віки; принцип рівності панував тут у всьо-

му: під час загальних зборів... при поділі майна й у приватному житті...»

✓По-новому підійшов до оцінки козацтва М. С. Грушевський. Розглядаючи цю проблему в історичному розвитку, не заперечуючи демократизму й безкласовості козацтва, він трактував його на першому етапі існування як руйнівну, стихійну силу, і лише згодом, на думку дослідника, воно стало втіленням національних прагнень українського народу, його державницьких змагань. «Козацтво на Україні,— наголошував М. С. Грушевський,— набуло широкого розвитку і, склавшись зрештою у певний суспільний клас, в особливий інститут, з побутового явища, по суті руйнівного, навіть антикультурного, стало представником національних інтересів свого народу і взяло на себе державне будівництво України...»

✓ Російські історики так званої «державницької» школи (С. М. Соловйов, К. Д. Кавелін), ідеалізуючи роль держави в історії Росії, розглядали козацтво в Росії та на Україні виключно як руйнівну, антиісторичну силу.

✓ М. Н. Петровський, В. О. Голобуцький та інші радянські історики, вказуючи на визначну роль козацтва в історії українського народу, вважають, що воно виникло внаслідок розвитку антифеодальної боротьби селянства і міщанства на Україні як форма протесту проти соціального та національно-релігійного гноблення. ✓ Запорозьку Січ заснували безіменні герої з народу, що боролися проти панства та зовнішніх (турецько-татарських) загарбників. На думку радянських дослідників, попри весь демократичний лад Запорожжя на ньому одразу ж після його виникнення почали загострюватися соціальні антагонізми.

Нині такий підхід здається надто однобічним. Вочевидь, ми маємо вбачати у феномені козацтва не лише продукт соціальних і класових процесів на Україні XV—XVI ст., а й втілення в ньому кращих національних рис нашого народу, розглядати його як суспільну силу, що стала творцем нової форми державності на Україні, виступила оборонцем українського народу від зовнішніх ворогів.

Основна причина утворення козацтва корінилася в тих соціально-політичних умовах, які склалися на українських землях у другій половині XV—XVI ст. Польща і Литва дедалі обмежували самоврядування цих земель аж до ліквідації залишків їхньої автономності. Посилювалася експансія католицизму. Водночас консолідувався клас «стан» феодалів — шляхетство, внаслідок чого його землеволодіння розширялося. Отже, становище покріпачуваного селянства погіршувалося з кожним роком. Обмежувалося селянське

громадівське самоврядування; вотчинний суд феодала, про який вже йшлося в попередній лекції, заміняв копний суд. Загальноземський привілей 1447 р., нагадаємо, різко обмежив селянські переходи, Статут 1529 р. узагальнив попередні обмеження селянської волі та, по суті, оформив селянство у безправний стан. Особливо пригнітила селянство «волочна поміра» 1557 р., котра супроводжувалася ліквідацією селянської громади, запровадженням фільварків та введенням панщини як основної форми використання праці закріпаченого селянства.

Особливість суспільного життя на Україні у XV — першій половині XVI ст. полягала в тому, що основна маса населення зосереджувалася на старих, давно обжитих землях: у Галичині, на Поділлі, Волині, Поліссі, північній Київщині. Саме тут і відбувалися зазначені процеси посилення кріпацтва та запровадження кріпосного права. Решта ж території — Середнє Подніпров'я, Побужжя, Запорозжя — була майже незаселеною. Тут, на межі з Диким Полем, розташовувалися озброєні гарматами прикордонні замки з військовими гарнізонами: Остер, Канів, Черкаси, Брацлав, Вінниця, Житомир. «Під їхнім захистом», — писав М. С. Грушевський, — купчилися невеликі поселення землян — шляхти, міщан і селян; вся решта великого простору земель, що повнілися всіма багатствами природи, лежала в занедбанні або експлуатувалася лише уривками «ватагами» промисловиків-«ухідників», страх яких перед татарами переборювався прагненням здобичі та військовим завзяттям». На думку Д. І. Яворницького, першопрчиною утворення козацтва були «ухідництво» (промисли), «добичництво» (походи на татарські улуси). Вже в другій половині XV — на початку XVI ст. на Наддніпрянщині утворилися громади вільних озброєних людей, котрі йшли сюди «за рибою, бобрами, сіллю, дикими кіньми та іншою здобиччю». Чисельність цих «ухідників» зростала за рахунок «різних людей, невдоволених існуючим у польсько-литовській державі ладом, які шукали виходу зі свого тяжкого становища». Згодом, починаючи з другої половини XVI ст., у безкраї простори Дикого Поля ринув потік збіглих селян з Галичини, Волині, Полісся, Західного Поділля.

Втечі селян, нерідко супроводжувані підпаленням панського двору та побиттям слуг, — одна з найпоширеніших, найрезультативніших і найефективніших форм соціального протесту. З другої половини XVI — початку XVII ст. вони стають, по суті, масовим переселенням. Внаслідок втеч селян, а також міської бідноти у степах південної Брацлавщини та Київщини зростало вільне озброєне населення —

козацтво. Отже, втечі стали фактором освоєння великих незайманих земель; тут утікачі «зберегли свій попередній спосіб праці і розвинули його далі, звільнивши його від старих оков...»¹.

Утікали наймужніші й найвідважніші — ті, кому воля була дорожча за життя, хто не тільки був ладен дати збройну відсіч панам, а й сміливо виходив у степ назустріч татарам. У путь рушали навесні, коли земля просихала і покривалася травою. Йшли цілою валкою на чолі з отаманом; усі були озброєні, з собою мали землеробський реманент, тенета, пастки для ловлі звіра і риби. Заглиблювалися далеко у степ, куди, здавалося, не досягне рука панського урядника, і тут оселялися. Польський хроніст С. Грондський (XVII ст.) писав: «Ті з руського народу, хто... не бажав ходити в ярмі й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не залюднені, та здобували собі право на свободу... засновували нові селища і, щоб відрізнятися від селян, стали називати себе козаками». Інший автор, Михалон Литвин, писав у 1550 р., що селяни, тікаючи від влади панів, рабства, покарань і боргів, «збираються на Київщину, особливо навесні. Ознайомившись з вигодами життя в низових місцях, вони ніколи вже не повертаються до своїх осель, швидко набувають досвідченості й хоробрості та ознайомлюються з небезпеками, полюючи на ведмедів і зубрів...».

У другій половині XV — на початку XVI ст. у верхів'ях Південного Бугу, на Собі, Синюсі, Тясміні, Росі, в середній течії Дніпра в районі Канева — Черкас, а також на лівому березі Дніпра — на Трубежі, Сулі, Пслі — виникає чимало *козацьких слобід і хуторів*. Із року в рік кількість козаків на Наддніпрянщині зростає. «Де байрак — там і козак», — говорила народна приказка.

Козаки заводили оранку, займалися «ухідництвом»: мисливством, рибальством, бджільництвом. Життя було небезпечним: через степи пролягали татарські шляхи-сакми — Чорний, Кучманський, Волоський, Муравський. Проте озброєні козаки не лише оборонялися від степовиків, а й самі нападали на татарські улуси, займалися, як тоді писали, «лупленням чабанів татарських».

Перші відомості про походи українських козаків датуються 80-ми роками XV ст. У 1489 р., писав польський хроніст Марцін Бельський, син Казимира IV Ян Альбрехт пішов на Брацлавщину проти татар. Польське військо успішно просувалося на південь в подільських степах, бо його проводирями були місцеві козаки, добре обізнані з умовами краю. В російських документах під цим же роком є згадка про козаків, які, очолювані «ватагами»-отаманами Богданом, Голубцем і Жилою, билися з татарами біля Таванської переправи на Дніпрі. Влітку ватаги козаків виру-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. Т. 3. С. 72.

шали на Сіверський Донець, Оскіл, де займалися промислами і разом з донськими козаками ходили на ногайців. У 1492 р. козаки напали на татарські кораблі під Тягинкою на Дніпрі. В 1494, 1496 і 1498 рр. українські козаки («черкаси») і донці здійснили ряд походів проти татар, завдавши їм поразки біля Дніпра. Кримське ханство змушене було звести на Дніпрі та Перекопі фортеці. Однак козаки нападали навіть на турецькі фортеці. В 1521 р. козацькі ватаги здійснили похід у Молдавію; у 1523 р. ходили в Крим та спалили Очаків; у 1523—1524 рр. ходили під Тавань, у 1528 р.— знову під Очаків, захопивши при цьому велику кількість коней та овець. У 1545 р. велике козацьке військо на кількох десятках човнів напало на Очаків і здобуло його.

На нових землях, де поселялися козаки, як їм здавалося, вже ніколи не з'являться державні урядовці, не виникне кріпосна неволя. В дійсності ж серед козацтва на «волості» зростала й поглиблювалася соціальна нерівність. Козацька голота добувала собі засоби до існування наймитуванням у заможних козаків, службою в найманих загонах при замках, «добичництвом». Чимало козаків вели власне господарство. Виділялася і вельми заможна верхівка («дуки»), що володіла хуторами, угіддями, табунами коней тощо.

Особливу групу становили *міські козаки*, складаючи значну частку населення міст Подніпров'я: Чигирина, Канева, Корсуня, Черкас. Їх ще звали «непослушними», оскільки вони, займаючись торгівлею та промислами, не підпорядковувалися магістратам і не виконували повинностей. Склад козаків-городян поповнювався за рахунок «покозачення» міщан. Добре обізнані з військовою справою, маючи зброю, вони брали активну участь у народних виступах проти сваволі старост і воевод.

На нових землях склався *своєрідний козацький лад*. Козаки об'єднувалися у громади і всі важливі питання обговорювали та розв'язували на радах. Тут же обирали старшину: отаманів, осавулів, суддів. Кожен козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Однак влада в громадах поступово зосереджувалася в руках заможних козаків.

Поява козацтва на «кресах» Польсько-Литовської держави непокоїла уряд, адже внаслідок втеч панство втрачало своїх підданих. Разом з тим новоосвоєні землі на Наддніпрянщині приваблювали панів-магнатів. Острозькі, Вишневецькі, Ружинські, Лянцкоронські, Претвичі отримували від великих князів грамоти на «окраїнні» землі, буду-

вали там свої замки-двори. Чимало таких земель було віддано князям-магнатам «у державу» з наданням, за службу великому князеві, права збирати з місцевого населення чинші та накладати на нього повинності на свою користь. На захоплених магнатами землях козаки змушені були давати «державцям» мед, хутра, сплачувати сім грошей «з диму». На Брацлавщині частина козаків сплачувала панам-князям «поклін» — копу грошей, решта платила старостам «колядку» — по шість грошей, косила сіно. Побори з козаків брав і київський воевода.

Державці руйнували козацьку громаду: змушували заможних козаків відбувати на власний кошт службу при замках (щоправда, звільняючи їх при цьому від чиншу). Ці козаки ставали старостинськими служебниками. Пани-магнати набирали козаків у власні «надвірні корогви». Так, князь К. Острозький набрав полк надвірних козаків — «людей правдиво отборних» — на чолі із «старшим» — Шахом. Такі ж корогви набирали Лянцкоронський, Дашкевич, Ружинський, Вишневецький.

Однією з головних форм визиску козацької голоти як на «уходах», так і під час походів на татар і турків була *кабала*. Старости, магнати, заможні козаки давали голоті зброю, харчі, одяг, забираючи за це половину продуктів «ухідництва» та військової здобичі. На козацьких походах особливо наживалися прикордонні старости (канівський і черкаський), які нерідко самі організовували та очолювали ці походи, привласнюючи «што лѣпшее» з військової здобичі.

Запорозька Січ. Чимало козаків не бажало коритися старостам і панам-магнатам і йшло далі на південь — до дніпрових порогів і за пороги. Запозичуючи повідомлення з хроніки М. Бельського, Густинський літопис під 1516 р. говорить про перших запорожців, що вони «живут... всѣгда на Запорожжю; рыбы ловяще, их же без соли на солнцу сушат; а на зиму расходятся каждо во свой град, тилко за килка сот оставляют на куренѣ стрещи стрелбы и чолнов, а на лѣто паки собираются, и сим образом козаки начало свое прияша...».

На початку XVI ст. на Запорожжі вже було чимало козацьких «уходів». Крім «уходів» перед порогами та на р. Оріль виникли «уходи» і за порогами — біля островів Томаківка, Базавлук, Аргачин, поблизу Таванської переправи (тут кримчаки ще в 1492 р. збудували фортецю Іслам-Кермень). Поступово «ухідництво» почало переростати у постійну колонізацію Дикого Поля. «Ухідники» дедали

рідше поверталися додому — степи почали покриватися укріпленими зимівниками з кошарами для худоби, в яких козаки почували себе безпечно перед татарськими нападами. Для оборони від татар ставилися укріплення — «січі» (зроблені з рублених або січених колод) і засіки. Створювалися перші озброєні загони-ватаги.

Питання про утворення Запорозької Січі досліджене не повністю. Історики й досі сперечаються: де саме в пониззі Дніпра формувалися перші козацькі загони, де і коли була заснована перша Січ Запорозька; чи можна Хортицькі укріплення вважати Січчю, а князя Дмитра Вишневецького, старосту канівського і черкаського (з 40-х років XVI ст.) — її засновником...

Запорожжя тоді виглядало так. Могутній і повноводний у ті часи Дніпро, пробиваючи у своїй нижній течії скелясту грядку відрогів Подільського підвищення, утворював тут цілу низку порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвінецький, Ненаситецький, Вовнігський, Будильський, Лишний і Вільний. Кожний поріг являв собою нагромодження двох-чотирьох кам'яних ласм заввишки чотири — сім метрів та кількох лав, через які з ревищем мчала дніпрова вода. Найнебезпечнішим був Ненаситецький поріг — через нього вода падала дванадцятьма лавами, до того ж нижче Ненаситця ріка утворювала глибокий вир — «Пекло». За останнім порогом Дніпро широко розливався, утворюючи величезну заплаву — луку з безліччю протоків і островів — Великий Луг. Острів тут налічувалося понад 250. Найбільший з них — «матір низового козацтва» Хортиця. Розташований за порогами і Кічкаською переправою, він на ранньому етапі існування Січі відіграв роль стратегічної бази при розселенні козаків «за порогами». Саме тут, а також на Томаківському та інших островах запорожці згуртувалися у перші ватаги. М. Бельський у своїй хроніці відзначав: у першій половині XVI ст. на Хортиці «мешкали козаки, які збиралися сюди з України для промислів і боротьби з татарами». Б. Машкевич (перша половина XVII ст.) зазначає у своєму «Діаріусі»: «На відстані кількох миль далі останнього порога (Вільного.— Л. М.) є острів посеред Дніпра... Тут завжди перебуває козацький гарнізон для запобігання татарських набігів; острів цей називається Хортицею». На підставі численних джерел Д. І. Яворницький дійшов висновку: Хортиця — центральне місце першого поселення на Низу запорозьких козаків. Саме на Хортиці «низові» козаки створювали перші ватаги, тут, на Савутиній скелі, вони спорудили й перше укріплення.

Видатну роль у згуртуванні запорозького козацтва у збройну силу, фактично автономну у відношенні до уряду Польсько-Литовської держави, відіграв князь Дмитро Вишневецький («Байда» за народними думами). Під його провідом улітку й восени 1556 р. козацькі загони здійснили вдалі походи на турецько-татарські фортеці Очаків та Іслам-Кермень. Улітку 1556 р., після завершення очаківського походу, на Малу Хортицю (острів на «Старому Дніпрі», за 200 м від Великої Хортиці) прибули Вишневецький зі

своїми козаками та загони отаманів Млинського і Михайла Єськовича. Восени 1556 р. вони звели тут укріплення — «городок». На його валах установили гармати, вивезені з фортеці Іслам-Кермень. До укріплення вів лише один прохід, з баштами по боках і звідним мостом. Попід валами розташовувалися курені — дерев'яні, криті очеретом або конячими шкурами. Посередині фортеці був майдан, на якому відбувалися козацькі ради.

Укріплення на Хортиці Вишневецький збудував у суверенній волі короля Сигізмунда II Августа, котрий прагнув до угодовської політики щодо Кримського ханства.

Походи на турецькі фортеці запорозьке козацтво здійснювало, спираючись на згоду і підтримку Російської держави. Тому у вересні 1556 р. князь Вишневецький вирядив до Москви перше посольство запорожців на чолі з Єськовичем з повідомленням про бажання козацтва перейти у підданство до царя. Наступне посольство, яке прибуло до Москви через місяць, мало засвідчити остаточну ухвалу запорозького козацтва перейти на службу до Росії. Козацькі послі заявили: «А приказал князь Дмитрей, что он холоп царя и великого князя и правду на том дал...»

Розуміючи, що «замок» на Малій Хортиці став центром запорозького козацтва і базою для походів проти татар, хан Девлет-гірей у січні 1557 р. підійшов з військом під Хортицю. Облога тривала понад 20 днів. Козаки мужньо оборонялися й завдали ворогові значних втрат, так що «хан пошел от Вишневецкого с великим соромом». Повідомляючи про це царя, Вишневецький твердив, «что пока он будет на Хортице, крымцам ходить никуда нельзя».

Влітку того ж року хан із військом знову підійшов до хортицького «зámку». На підмогу прибули турки. Після запеклих боїв козаки змушені були залишити укріплення та відступити на північ до Монастирського острова на Дніпрі. Вишневецький із загоном козаків перейшов до Москви — «служить царю и великому князю во веки». Згодом князь на чолі козаків і московських стрільців знову ходив за пороги, з'являвся на Хортиці, здійснив ряд походів проти татар, розбив кримчаків поблизу Азова, нападав на саму Азовську фортецю. Похід на Кафу зазнав невдачі, оскільки Іван Грозний не надав Вишневецькому допомоги, побоюючись ускладнень відносин із Туреччиною.

Навесні 1562 р. Вишневецький повернувся «в Литву, к польському королю со всеми людьми, которые с ним были», й одразу ж почав будувати укріплення на Монастирському острові. Та вже у наступному році він на чолі чотирихтисячного козацького війська вирушив у похід до Мол-

давії, де потрапив у полон до турків і за наказом султана Сулеймана II був страчений у Стамбулі.

Наприкінці 60-х років козаки перенесли Січ на острів Томаківка (або Буцький; нині затоплений водами Каховського водосховища), розташований за 60 км на південь від Хортиці при впадінні в Дніпро його правої притоки — р. Томаківки. Г. Левассер де Боплан у 1637 р. так описував цей острів: «Томаківка... острів близько одної третини милі (2—2,5 км.—Л. М.) в діаметрі, майже круглий і підвищений у вигляді півкулі; увесь покритий лісом; з вершини його видно всю течію Дніпра від Хортиці до Тавані».

На період існування *Томаківської Січі* (60-ті — початок 90-х років XVI ст.) припадають походи запорожців на турецькі й татарські фортеці Причорномор'я. Спускаючись на своїх славетних човнах — «чайках» — по Дніпру, козаки виходили в море і трошили там турецькі галери. Особливого розголосу набув похід запорозького гетьмана Івана Підкови в 1577 р. на Молдавію. Він розгромив війська турецького ставленика господаря Петра Мірчі, здобув Ясси і став господарем Молдавії. Наступного року, зазнавши поразки від турків, Підкова відступив у Галичину, де був заарештований і страчений у Львові. В ці ж роки запорожці ходили у Крим, у 1589 р. здійснили великий похід на Очаків, Аккерман (Білгород), Тягиню і Козлов (Євпаторію). Томаківська Січ стала базою першого великого козацько-селянського повстання 1591—1593 рр. під проводом Криштофа Косинського.

У 1593 р., коли козаки перебували «на волості», татари зруйнували Січ. Після цього козаки перенесли Січ на острів у гирлі р. Базавлук — правої притоки Дніпра (ця місцевість тепер теж затоплена водами Каховського моря). *Базавлуцька Січ* була оточена земляними валами з дерев'яним «палісадом» і вежами. На валах стояли гармати. На період існування Базавлуцької Січі припадають найбільші козацькі повстання проти Речі Посполитої та морські походи козаків проти Турецької імперії. *Військова організація Січі Запорозької досягла тоді вершини свого розвитку.*

Після поразки народних повстань у 1638 р. Січ перенесли на незахищений Микитин Ріг (мис) на правому березі Дніпра (в межах нинішнього Нікополя). Тут же для контролю над січовиками були розташовані польська війська залога та полк реєстровців. У лютому 1648 р., з початком повстання проти Речі Посполитої, гетьманом у *Микитинській Січі* був обраний Богдан Хмельницький.

У 1652 р. Січ була перенесена на нове місце — острів у гирлі річок Чортомлик і Прогной при впадінні їх у р. Скарбну. *Чортомлицька Січ* проіснувала до 1709 р. 25 березня цього року російські війська здобули Січ і зруйнували її. Частина козаків перейшла кордон Кримського ханства і заснувала на його землях *Олешківську Січ*. У 1734 р. запорожці одержали дозвіл повернутися у межі Російської держави і неподалік від Чортомлика, на р. Підпільній, заснували *Нову Січ*, яка проіснувала до 16 червня 1775 р., коли російське військо під проводом генерала Текелія зайняло її. За маніфестом Катерини II від 14 серпня 1775 р. запорозьке козацтво як військо припинило своє існування.

Запорозька Січ відіграла велику роль в історії українського народу XVI—XVIII ст. З утворенням Січі народ України одержав могутню опору в своєму прагненні до визволення з-під гніту Речі Посполитої. Тут знаходили притулок відважні борці проти магнатів і шляхти, польських урядовців. Січовики підтримували в народі дух протесту й запалювали його на боротьбу.

Запорожжя стало зародком нової української (козацької) державності. Січовики створили органи влади, які поступово зосереджувалися в руках старшини. Керівним органом був «Кіш», — по суті, центр не лише військової, а й адміністративної та судової влади на території Запорожжя. Кошу слухалося не лише козацтво, тобто військо, але й навколишня людність, що мешкала по укріпленнях-«паланках» і хуторах-зимівниках. На чолі Коша стояв виборний кошовий отаман. У складі Коша були виборні суддя, писар, обозний, осавул, хорунжий. Згодом, у XVIII ст., територія Запорожжя, яка простягалася тоді із заходу від нижнього Побужжя до верхів'їв Кальміусу на сході, від р. Оріль на півночі до р. Кінські Води на півдні, почала поділятися на округи-«паланки» на чолі з полковниками і місцевою старшиною. Військо Запорозьке мало свою печать-герб із зображенням козака з рушницею на плечі, з шаблею та списом, застромленим у землю поруч із поstattю козака. Січова корогва (прапор) була червоного (малинового) кольору: на лицьовому боці був зображений в білий колір Св. архангел Михаїл, а на зворотному — білий хрест, оточений небесними світилами.

Найважливіші питання військового та політичного характеру кошовий отаман виносив на розгляд військової Ради. Згідно із звичаєвим правом, у ній міг брати участь кожний козак, який перебував на той час на Січі.

Номінально підвладна урядові Речі Посполитої, Січ далеко не завжди зважала на його волю і нерідко виявляла самостійність у своїй внутрішній і зовнішній політиці. *Вже наприкінці XVI ст. вона починає відігравати помітну роль і в міжнародних справах.* Зважаючи на запорозьке козацтво як на значну військову та політичну силу, уряди Росії, Туреччини, Венеції, Австрії, Кримського ханства встановлювали з Січчю зв'язки.

На другу половину XVI ст. січовики створили значне військо зі стрункою організацією. На чолі його стояв гетьман, або «старший». Основною військовою одиницею був полк з 500 мушкетів, який ділився на сотні, а останні — на десятки. Лад у війську пильнували осавули. Посади гетьмана, полковника, сотника, отамана, який командував десятком, були виборними. У своїх грамотах і «листах» вони титулували себе «Військом Запорозьким» або «Лицарством Війська Запорозького».

Основну його частину становила піхота, кіннота ж була нечисленною. Військо мало гармати. Рядовий козак був озброєний рушницею (мушкетом), пістолем, шаблею, ножем, списом, келепом; використовувалися також лук і стріли. Січовики славилися як добрі гармаші, влучні стрільці, вправні рубачи.

Чисельність запорозького війська не була сталою. Так, у листі до австрійського імператора в 1594 р. запорожці писали: «Кількість нашого Війська Запорозького сягає шести тисяч досвідчених добірних козаків, не рахуючи хуторян, що живуть на кордонах...» А в 1584 р. італійський письменник Гамберіні зазначав: «З козаків можна зібрати 14—15 тисяч добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку. Їхня зброя шаблі й рушниці, що з них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни пішої й кінної...»

Січ мала свій флот з великих човнів — *чайок, або байдаків.*

Основу байдака — цього, по суті, корабля (20 м завдовжки, 3—4 м завширшки, осадка 2,5 м, швидкість до 15 км на годину) — становило днище з липового дерева, на яке набивалися бортові дошки; він був оснащений однею — трьома щоглами з вітрилами, веслами, двома кермами і ніс на борту чотири — шість гармат. Число гребців досягало 20—30 чоловік, бойовий екіпаж складався з 50—70 козаків, озброєних рушницями та мушкетами. Корогва для морських походів була біла із зображенням Св. Михаїла або корабля на червоному полотнищі.

Перша звістка про похід козаків на байдаках датована 1492 р. З початку XVI ст. козаки з «волості» та січовики

вже постійно ходять морем на Крим і Туреччину. У 1510 р. розлютований хан наказав навіть «замкнути» Дніпро залізним ланцюгом. У походи вирушали до 80, а в 20-х роках XVII ст.— понад 100—150 чайок. Наскочивши на турецькі галери, козаки сміливо нападали на них і дуже часто перемогали в бою.

Під час морських походів запроваджувалася сувора дисципліна. Влада гетьмана та інших старшин була необмеженою. Зрада та інші злочини каралися нещадно. Суворо пильнувалася тверезість.

Не відмовляючись від походів проти Туреччини та Криму, з 80—90-х років XVI ст. запорожці почали брати активну участь у народних повстаннях на «волості», як правило, очолюючи їх.

Утворення реєстрового козацького війська. Вже на початку XVI ст. литовський уряд робить спробу використати січових козаків на державній службі по охороні південних рубежів держави. У листі до «панів-Раді», надісланому в грудні 1524 р., великий князь Сигізмунд I писав, що державці Семен Полозович і Криштофор Кмитич, «зібравши невелике число козаків, на чолі їх Дніпром до Києва і далі до Тавані на службу нашу ходили і, там будучи, послуги своєї нам не мало вчинили, і тих людей ворожих, татар усіх, які в державу нашу ввійшли були, тиждень через Дніпро не пропускали...». А тому «якщо вони з таким малим числом людей такі послуги нам, господареві, чинили, то ми з цього бачимо, що якби там тисяча або дві людей наших козаків на Дніпрі жило, то, мабуть, без сумніву, була б від них велика і знаменита послуга і оборона державам нашим». Великий князь пропонував «панам-Раді» «обміркувати, щоб видно стало вашим милостям там по Дніпру козаків мати на наступний рік для оборони державам нашим», і з цією метою «обрати з дворян наших якогось достойного чоловіка і наказати йому завчасно по великодні до Києва їхати і козаків збирати. І накажіть на той час послати для них сукон і декілька сот кіп пенязів, а тих козаків по Дніпру на переправах порозміщувати, щоб нам і Речі Посполитій земській служили і ті переправи стерегли і боронили». Згодом, у 1533 р., з подібним проектом звернувся до сейму черкаський староста О. Дашкевич. Однак наміри створити козацьке військо на державній службі у 20—30-х роках XVI ст. не були здійснені через брак коштів у скарбниці великого князівства та незначче число осілої заможної верстви козацтва, на яку уряд міг би опертися.

А тим часом з кожним десятиріччям серед козаків «на волості» міцнішав прошарок заможних хуторян і промисловців. Частина з них належала до «шляхетних» козаків — вихідців із шляхти. На своїх хуторах і промислах заможні козаки експлуатували працю наймитів і підсусідків, позичали пенязі на ріст, давали човни та зброю «ухідникам» і «добичникам», відбираючи потім значну частину воєнної здобичі.

Зосередження значних коштів у руках заможного козацтва у другій половині XVI ст. стало економічною та соціальною базою створення *реєстрового козацтва*, тобто козацьких загонів на державній службі. Водночас після Люблінської унії та об'єднання Литви з Польщею в єдину державу збільшилися можливості й самої держави в справі організації регулярного козацького війська. Король Сигізмунд II Август грамотою від 5 червня 1572 р. доручив коронному гетьману Юрію Язловецькому набрати «певний почет» з козаків, який мав одержувати платню з державного скарбу, та вчинити «постановення межі козаки низовими», тобто запровадити певний контроль над Запорожжям. Язловецький мав вилючити цих козаків «з власті й присуду всяких урядів» і взяти їх «під свою гетьманську владу». Старшим і суддею над усіма низовими козаками був поставлений шляхтич Ян Бадовський.

Набраний полк складався з 300 «низових козаків», котрі одержували по 2,5 злотих «на квартал» і сукно на жупан. Козаки на державній службі вносилися до «реєстру», звідки й одержали назву реєстрових.

До реєстру, звісно, увійшла лише незначна частина козацтва. Уряд сподівався, що, спираючись на цей добірний полк, Я. Бадовський встановить свою владу над усім козацтвом та «приборкає» Запорожжя. А проте цим надіям не судилося здійснитися. Саме в ці роки почастішали походи козацтва на турецькі фортеці, в Молдавію. Та й «реєстр» незабаром припинив своє існування.

Однак, на думку М. С. Грушевського, висловлену в його «Історії української козащини», «реформа Язловецького» мала велике значення у формуванні козацтва як стану в цілому. Оскільки не лише реєстрове, а й усе козацтво підлягало своєму «старшому» Бадовському і звільнялося від влади воеводи і старост, це було початком козацького імунітету — «першою підставою формування козацької верстви як суспільного класу». Всупереч бажанням уряду козацтво зробило такі висновки з реформи: хто козакував, той вважав себе вільним від будь-якої місцевої влади, окрім свого «старшого». «Козацтво таким чином ставало

привілейованою верствою,— зауважував М. С. Грушевський,— бути козаком — мало значний суспільно-економічний інтерес». Все це й спричинилося до масового «показачення» в майбутньому (наприкінці XVI — на початку XVII ст.).

Тривала Лівонська війна та «своєволенство» низових козаків змусили уряд Речі Посполитої відновити реєстрове військо. У вересні 1578 р. король Стефан Баторій послав до козаків Я. Бегера з універсалом: з-поміж «кращих козаків», що проживали на «королівщинах», утворити реєстровий полк числом 500 чоловік. Служба мала початися з 6 грудня 1578 р. Під час війни козакам сплачували 15 злотих на рік та сукно на жупани. Реєстровці підпорядковувалися черкаському і канівському старості князеві Михайлу Вишневецькому; козацьким гетьманом призначався Ян Оришовський. У Літопису Григорія Грабянки йдеться про надання козакам клейнодів: «Той же король, видя у козаков мужество великое із татари на бранех... присла їм корогов [прапор], бунчук і булаву, і на печаті герб — рицар з самопалом і на голові ковпак перекривлений...» «Реєстр» одержував у володіння Трахтемирів (на Дніпрі) із Зарубський монастирем. Тут мав розташуватися арсенал і шпиталь реєстровців. За вірну службу їм було обіцяно рахуватися з ними як «із заслуженими людьми».

З метою припинення «своєволенства» низовців реєстрове військо мало пильнувати, аби запорозькі козаки не «чинили ніяких шкод ані розрухів» в турецьких володіннях і на землях кримського хана. Свавільців же треба було «гамувати, ловити і бити як ворогів королівських і коронних» і взагалі чинити з ними «відповідно до наказів наших, які їм дамо».

Не задовольняючись сеймовими настановами, уряд Речі Посполитої посилює наступ на Січ. Ще у квітні 1578 р. було видано універсал, за яким прикордонні старости зобов'язувалися надати допомогу київському воеводі князеві К. Острозькому, коли той почне «згоняти низовців з Дніпра». Заборонялося пропускати запорозьців «на волость», а також продавати їм зброю, порох.

Реєстрове військо, дислоковане на Подніпров'ї та Низу, офіційно звалось «Низовим» або «Запорозьким Військом».

У 1579—1582 рр. частина реєстровців брала участь у Лівонській війні, зокрема на Сіверщині. 1583 р. набір у «реєстр» було поновлено, а платню збільшено — до 20 злотих на рік і по чотири аршини сукна на козака. Гетьманом реєстровців знову став Я. Оришовський. Універсалом від

25 липня 1590 р. реєстр збільшувався до 1 тис. козаків (два полки) — з метою успішнішого «приборкання українського свавільства та додержання згоди із сусідніми державами». Неподалік від порогів мали збудувати фортецю. Платня визначалася в п'ять злотих «на квартал». Над реєстровцями поставили снятинського старосту Миколая Язловецького. «Комісаром з козацьких справ» призначили теребовльського старосту Якуба Претвича. Гетьманом, як і до цього, був Я. Оришовський. Реєстрова старшина одержала «рангові маєтності» на Київщині.

Після повстання Северина Наливайка «реєстр» було розпущено, проте в 1599 р.— знову відновлено.

Українські козаки на службі у Російській державі. Після угоди 1503 р. між Російською державою та Литвою до Росії відійшли Сіверська (Путивльська) земля («пустыня по Суль»), Глинщина, Лоцицька волость (по Ворсклі). У цих районах організовується «великокнязівська сторожа». Укріплення згодом розташовуються по лінії Брянськ — Рильськ — Путивль. Вже на початку XVI ст. сюди починають переселятися «черкаси» — українські козаки з Черкащини та Канівщини. Російський уряд сприяв заселенню південних порубіжних земель московськими служилими людьми і козаками. У 1516 р. путивльський воевода повідомляв у Москву, що «в поле» зібралось чимало козаків — «и черкасцов и киян и твоих государевых». На службу в прикордонні міста-фортеці прийшла велика кількість українських козаків. Переселення козаків з України тривали і в другій половині XVI ст. У 1589 р., наприклад, в Москву повідомили, «что пришли на Донец с Днепра черкасы, Матвей Федоров с товарищи, которые с Запорожья пришли». Російський уряд наказував місцевим служилим людям «стояти и промышляти с ними («черкасами». — Л. М.) государственным делом за один...». Збереглися історичні відомості про участь українських козаків на чолі з отаманами М. Черкашиним, Г. Сліпецьким, А. Мартиновим та іншими в обороні південних кордонів Російської держави. Наприкінці XVI ст. уже цілі козацькі загони стояли в південноросійських містах і за свою вартову службу одержували державне жалування.

У 50-х роках XVI ст. українські козаки і московські ратні люди разом ходили на татар. У березні 1556 р. військо воеводи Ржевського спільно із загонами «черкасів», очолюваних отаманами Млинським і Єськовичем, Псллом, а далі Дніпром спустилися на човнах «воювати» Крим. У 1558 р. російське військо і козаки під проводом Д. Вишневецького

здійснили новий похід проти татар. У лютому 1559 р. загін Д. Адашева разом з козаками спустився на човнах Дніпром і розгромив хана Девлет-гірея.

* * *

Козацтво на Україні — явище самобутнє, національне, суто народнє. Воно виникло і сформувалося в другій половині XV—XVI ст. як форма протесту українського народу проти зростаючого соціального та національно-релігійного гноблення, посилення кріпацтва і розвитку кріпосного права. Соціальний склад козацтва був неоднорідний. Переважну його масу становили збігли селяни, представники міських низів, а також декласовані елементи землян і шляхти. Воно поповнювалося вихідцями не лише з українських земель, а й з Білорусії, Росії, Молдавії.

Джерелом утворення козацтва в другій половині XV — у XVI ст. були «ухідництво», втечі, масові переселення селян і міщан. Це стало фактором освоєння обширів Наддніпрянищини, яка у XV ст. була спустошена та знелюднена внаслідок постійних татарських нападів.

Козацтво «на волості» взяло на себе справу боротьби проти татар. Найвидатнішим явищем в історії козацтва було утворення в середині XVI ст. Запорозької Січі. Згуртовуючи в собі найволелюбніші елементи козацтва, вона стала осередком боротьби не лише проти зовнішніх ворогів України — Турецької (Османської) держави і Кримського ханства, а й проти зазіхань правлячих кіл Речі Посполитої щодо України. Запорожці очолили рух свого народу за соціальне й національне визволення. Січ стала зародком нової української козацько-старшинської державності, утворивши органи влади («Кіш»), військо та морський флот. К. Маркс назвав Запорожжя «християнською козацькою республікою».

В міру розвитку козацтва всередині його відбувалися процеси соціального розширення, почав виділятися прошарок заможних козаків-хуторян. З цього скористався уряд Речі Посполитої, прийнявши частину заможного козацтва на державну військову службу («козацький реєстр»). Проте сподівання короля і сейму за допомогою реєстровців розколоти козацтво, взяти під контроль або й ліквідувати Січ не справилися. Чисельність козацтва внаслідок «покозачення» населення України зростала й надалі. Цей процес викликав урешті-решт хвилю козацько-селянських повстань.

Рекомендована література

- Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М., 1887.
Велика історія України. Львів; Вінніпег, 1948.
Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.
Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990.
Грушевський М. Історія української козащини. Т. 1. До року 1625 // Вітчизна. 1989. № 1—11.
Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. К., 1941.
Ефименко А. Я. История украинского народа. К., 1990.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. К., 1977. Т. 1, кн. 2, розд. II, § 6; розд. V, § 3.
Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. 2-е изд. К., 1990.
Ригельман А. И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще. К., 1847.
Сергийчук В. Байда-Вишневецький — ратник української землі // Дніпро. 1989. № 2.
Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. К., 1960.
Зварницький Д. И. Вольности запорожских казаков (описание земель запорожских казаков). СПб., 1898.
Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. К., 1990—1991.

ЛЕКЦІЯ 8

УКРАЇНА У СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНО- РЕЛІГІЙНОГО ГНІТУ

(друга половина XVI — початок XVII ст.)

● Люблінська унія. Приєднання українських земель до Польського королівства ● Соціально-економічний розвиток України ● Суспільно-політичний рух. Братства ● Берестейська церковна унія

Люблінська унія. Приєднання українських земель до Польського королівства. Протягом XV — першої половини XVI ст. великі й середні феодалі в Литві та Польщі злилися в єдиний пануючий стан — *шляхетство*. Воно складалося з двох верств: панів-магнатів і середніх та дрібних землевласників — шляхти. Проте українські шляхтичі залишалися незадоволеними своїм становищем: на відміну від польських вони сплачували сребрщину, звичайним явищем були «наїзди» магнатів на маєтки дрібних землевласників тощо. Тому шляхта в Литовській державі прагнула обмежити панування магнатів і домогтися тих же приві-

леїв, якими вже користувалася польська шляхта. З цього скористалися польські правлячі верхи, що прагнули приєднати до Польщі підвладні Литві українські землі. Цей намір схвалювала значна частина українських феодалів, литовські ж, побоюючись втратити своє панівне становище, виступали проти повного об'єднання Литви з Польщею та наполягали лише на збереженні унії. Однак невдачі у Лівонській війні змусили їх поступитися.

10 січня 1569 р. у Любліні був скликаний спільний польсько-литовський сейм для вирішення питання про об'єднання Литви з Польщею у єдину державу. Не погодившись на польський проект нової унії, литовські послы залишили сейм. Тоді польський король розпочав переговори безпосередньо з українськими магнатами і шляхтою Волині та Київщини. Спираючись на їхню підтримку, він видав ряд універсалів про відторгнення Волині, Київщини й Брацлавщини від Литви та включення їх до складу Польщі («корони»). В «Акті про приєднання Волині до Польської корони» Сигізмунд Август обіцяв не порушувати прав і привілеїв місцевих магнатів і шляхти: «Объцуемо и повинни будемо достоинств и дикгнитарств и урядов землѣ нашей Волинской, духовных и свѣтских, вельких и малых, так римского яко греческого закону будучих, не уменьшати, а не затлумляти и овшем в цѣлѣ заховати». Це ж стосувалося й інших українських воеводств. Литовські послы змушені були повернутися на сейм, і 1 липня 1569 р. відбулася урочиста присяга обох сторін та була укладена угода про нову унію, за якою Литва об'єднувалася з Польщею в одну державу — *Річ Посполиту*.

В постановях Люблінського сейму наголошувалося: «Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізне, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього... неподільного народу... буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і литви обиратиметься в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чином на Польське королівство [король] буде миропомазаний і коронований у Кракові... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ... Сенат повинен бути при нас...» Єдиний глава держави — король польський — одночасно титулувався великим князем литовським. Єдиний сейм і сенат мав збиратися у Варшаві. Запроваджувалася єдина монета. Шляхта звільнялася від сплати торгових мит: «Віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їхніх піддапих з будь-яких речей їхньої власної роботи і кормління». Польські феодали мали право володіти землями в Литві, а литовські — в Польщі. Литовське князівство, у складі якого залишалися власне литовські землі й переважна частина Білорусії, користувалося певною

автономією: в ньому, як і до цього, зберігалися найвищі посади (їх обіймали лише литовські феодалі), військо, фінанси, закони й суди. Об'єднання всіх військових сил і фінансово-економічних засобів Литви та Польщі дало змогу успішніше боротися з Росією за Прибалтику та утримання під своєю владою українських і білоруських земель. Новий король Стефан Баторій у 1582 р. переможно завершив Лівонську війну.

Після 1569 р. українські землі в складі Польського королівства («корони») входили у сім воєводств: *Руське* (Галичина), яке складалося з Львівської, Галицької, Перемишльської, Сяноцької та Холмської земель; *Белзьке* (складалося з Бузького, Городельського і Грабовецького повітів); *Волинське* (складалося з Володимирського, Луцького й Кременецького повітів); *Подільське* (складалося з Кам'янецького, Червоногородського й Летичівського повітів); *Брацлавське* (складалося з Брацлавського і Вінницького повітів); *Київське* (складалося з Київського, Овруцького і Житомирського повітів); *Чернігівське* (утворене в 1635 р.; складалося з Чернігівського та Новгород-Сіверського повітів).

На території України (за винятком Галичини) мало чинність не польське право, а обласні привілеї та Литовський статут. Після Люблінської унії за Волинським, Київським і Брацлавським воєводствами було залишене «литовське» право, тобто другий Литовський статут 1566 р., що одержав назву Волинського. *Більшість українських міст керувалася положеннями Магдебурзького права*. Та незважаючи на все це, польські феодалі поширили своє панування на більшу частину України. Цьому сприяла й місцева шляхта, яка прагнула за допомогою поляків зміцнити свою владу над покріпаченим селянством та придушити народні виступи. Люблінська унія принесла на Україну посилення соціального й національно-колоніального пригноблення трудяшого люду.

Соціально-економічний розвиток України. Протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. на Україні, особливо в Галичині та на Волині, інтенсивно зростало *велике феодальне землеволодіння: магнатське, шляхетське, церковне*. В Галичині розташовувалися маєтності Потоцьких, Собеських, Даниловичів, Одровонжів та інших у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що становили в адміністративному відношенні єдиний господарський комплекс. На Волині 250 магнатських родів — князів Острозьких, Заславських, Любомирських, Збараських, Корецьких, Вишневецьких, Чорторійських та інших — володіли най-

більшими в усій Речі Посполитій латифундіями. За станом на 1629 р. у руках 37 волинських магнатів зосереджувалося $\frac{3}{4}$ усіх селянських господарств. Наймогутнішим феодалом на Волині був князь Василь-Костянтин Острозький. На початку XVII ст. йому належали 59 міст, містечок і замків (у тому числі Острог, Звягіль, Чуднів), 857 сіл, 111 філварків. Це становило третину всіх феодальних володінь на Волині. Крім того, князь був власником земель у Київському, Руському, Подільському воеводствах. Його річний прибуток досягав 1 млн злотих. Великі земельні маєтності в інших місцевостях України мали також Заславські, Збараські, Хоткевичі, Пронські.

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захвату маєтків, окраїнних територій, дарувань з боку королів і великих князів. Права магнатів на придбані або й загарбані землі затверджувалися великокнязівськими та королівськими грамотами.

Литовський статут 1588 р. узаконив усі форми феодального землеволодіння, в тому числі на Україні: «Бажаємо й ухвалюємо, щоб усі піддані наші, як духовні, так і світські, князі й бояри і вся шляхта, які мають свої батьківські, куплені та якимось звичаєм надбані за прародителів наших славної пам'яті їхніх милостей королів і великих князів литовських, а також і за нашого щасливого [володарювання] тримали й володіли, щоб їм такі маєтки вічно від нимішнього часу і в прийдешні часи тримати і володіти, і їм самим, і нащадкам...»

Після Люблінської унії, яка відкрила польським магнатам і шляхті широкі можливості для придбання земель на Україні, вони загарбали на Придніпров'ї та Брацлавщині величезні земельні масиви. З кінця XVI ст. сейми дозволяють королеві роздавати на «вічність» особам з шляхетського стану «пустині» в Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, а й заселені селянами та козаками землі.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. на Наддніпрянщині, Брацлавщині утворилися численні володіння шляхти, в першу чергу польських магнатів Замойських, Жолкевських, Калиновських, Конецпольських, Казановських, Потоцьких та ін. На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися маєтності Вишневецьких («Вишневещина») з центром у Лубнах. Черкаський староста князь О. Вишневецький наприкінці XVI ст. захопив частину Лівобережжя й випрохав у короля підтвердження на «пустиню, звану ріку Сулу, ріку Удай і ріку Солоницю», що простяглася від кордонів з Росією до Дніпра. Він збудував тут міста Лубни, Ромни, Пирятин, Прилуки, «осадив» десятки й сотні сіл і

хуторів. А наприкінці 30-х років XVII ст. Вишневецькі були власниками 39,6 тис. селянських дворів («димів»), 56 міст й містечок. У 20-х роках XVII ст. 18 магнатам і великим шляхтичам Брацлавського воєводства належало 80 % усіх селянських і міщанських дворів.

Великими землевласниками були католицька та уніатська церкви, а також українські православні монастирі. Найбільшим церковним землевласником на Україні був Києво-Печерський монастир. На початку XVII ст. уніатській церкві на Волині належало близько 2,1 тис. селянських дворів.

Зміцнення і зростання великої феодальної власності на землю призводило до посилення кріпацтва. Кріпосне право фіксувало й узаконювало ці процеси.

Правове становище українського селянства в Галичині та на Західному Поділлі визначалося в основному польським державним законодавством. На решті земель України після Люблінської унії теж поширюється польське феодальне право. Одночасно тут діяли і Литовські статuti.

Згідно із законами Речі Посполитої селянство як клас не мало будь-яких прав, зокрема права брати участь у роботі центральних і місцевих органів влади.

На середину XVI ст. остаточно склалося польське та литовське феодальне земельне право, за яким власність на землю мав лише шляхетський стан. Це було його класовим (становим) привілеєм. Селянство на землях феодалів перебувало під їхньою необмеженою владою. В «Уставі на волоки» від 1557 р. підкреслювалося, що не тільки селянське майно, а й сам селянин належать феодалові: «Кметь и все його майно є наше...» Це повинно було забезпечити феодалові необхідні робочі руки для поміщицького господарства, що зростало. Безправними були і селяни, що сиділи на «королівщинах» — державно-феодальних землях. Селянин не міг без дозволу королівської адміністрації покинути свій наділ, самочинно освоювати нові землі, фактично позбавлявся права подавати скаргу на пана.

Протягом другої половини XVI ст. польський і литовський уряди видали ряд законів із суворою заборонаю селянам переходити з місця на місце без дозволу феодала-власника. «Артикули» Генріха Валуа від 1573 р. запроваджували необмежену панщину в маетках «з волі пана». У другій половині XVI ст. феодали розпочали силоміць ліквідувати громади, їхнє самоврядування, копіні суди. За вбивство кріпака «у гніві» пан сплачував лише невеликий штраф.

За Литовським статутом 1566 р. «похожий» (ще не закріпачений) селянин, проживши за домовленістю з феодалом кілька років «на слободі», міг відійти, але за умови — відпрацювати стільки років, скільки він перебував «на слободі». Якщо ж селянин тікав, шляхтич мав право спіймати його та обернути на «отчича», тобто на селянина, що втратив право відходу. Феодалові дозволялося продавати селянина-втікача без землі.

Литовський статут 1588 р. остаточно ввів селянство до закріпаченого стану. Селянин, який прожив на землі феодала 10 років, ставав кріпаком. Якщо Статут 1566 р. визначав 10-річний термін розшуку втікача-селянина та повернення його в «підданство», то Статут 1588 р. збільшив строк розшуку до 20 років. Шляхтич тепер регламентував усі повинності своїх селян, розпоряджався не лише їхнім майном, а й життям. Селянин цілком підлягав юрисдикції доменіального (вотчинного) суду. «Будет вольно и теперь каждому пану,— говорилося у Статуті 1588 р.,— подданого своего непослушного... скарать». Отже, узаконювалося будь-яке свавільство пана щодо своїх підданих, якщо їхня поведінка розцінювалася як непокора. Таких шляхтич міг закувати у кайдани, кинути до в'язниці, посадити на палю.

Отже, законодавство Польсько-Литовської держави в цілому мало відверто *шляхетський, класовий характер*. Воно повинно було забезпечити експлуатацію класом-станом феодалів селянства в господарських і приватних волюнтаризмах.

Генезис капіталізму в Західній Європі, розвиток товарно-грошових відносин зумовили зміни і в структурі поміщицького господарства на Сході Європи, зокрема в Речі Посполитій. Протягом XVI ст. Україна залучається до балтійського експорту сільськогосподарських продуктів (через Гданськ). Піднесення міст і мануфактур в Європі викликали попит на український хліб і промислову сировину. Як зауважував Ф. Енгельс, «капіталістичний період (у Західній Європі.— Л. М.) заявив на селі (в країнах на схід від Ельби.— Л. М.) про свій прихід як період великого сільськогосподарського виробництва на основі панщинної праці кріпаків»¹.

Розвиток внутрішнього та зовнішнього ринку спонукав польських феодалів до перетворення своїх маєтностей на *фільварки*, тобто до запровадження власного господарства (з виробництвом хліба на продаж і переробкою сільсько-

¹ Енгельс Ф. Марка // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 19. С. 330.

господарської сировини), заснованого на постійній щотижневій панщині. Така перебудова аграрних відносин стала можливою за умов зміцнення феодальної земельної власності та посилення кріпацтва й кріпосного права (безпосередньої влади феодала над селянином). Феодальна держава та панство шукали шляхів збільшення прибутків від своїх маєтків насамперед за рахунок посилення експлуатації селянства.

Руйнування старовинного аграрного ладу, що склався віками, розпочалося на великокнязівських господарських землях. Ця рішуча реформа здійснювалася згідно з виданою у 1557 р. великим князем литовським і королем Польським Сигізмундом II Августом «Уставою на волоки». Основою великокнязівського господарства ставав фільварок: «Фольварки хочем маты, аби везде становлены, яко набольши быти могут при каждых замках и дворах наших, окром где бы грунты злые и непожиточные были,— такovy казати людьми осажаты... Когда заложен будет [фільварок], тогда не малый пожиток скарбу нашему чинити может».

Згідно з «Уставою» в усіх великокнязівських маєтках великокнязівські та селянські землі перемирювалися й поділялися на *волоки* — ділянки площею у 30 моргів (21,3 га). Під фільварок відводилися кращі землі, зведені в одну велику площу. Селянські ж волоки розташовувалися на гірських, окраїнних землях. Примусово запроваджувалася трипільна система землеробства: кожному селянському двору виділялася волока, розмежована на три смуги. Коли одна родина не мала змоги обробити волоку й відбувати з нею повинності, дозволялося двом родинам брати в користування одну волоку та розподіляти повинності нарівно. Селянин прикріплювався до наділу. Якщо він тікав, «тая земля зо всім домовством» передавалася іншій особі, збіглого ж повинна була розшукувати адміністрація фільварку. Волоками, але зменшеними, наділялися також городники і колишні «челядники» (холопи).

«Волочна поміра» руйнувала, хоча й не повністю, сільську громаду та пов'язану з нею общинну форму селянського землекористування («дворище»), зміцнювала феодальну залежність селян й урізувала їхні землі, пасовища, луки, що перебували в спільному користуванні. Повинності тепер відбували окремі селянські двори («дими»), тобто кожна окрема селянська сім'я. Отже, волока становила ту одиницю, з якої селянський двір мусив виконувати всі феодальні повинності. Для тяглових селян визначалася систематична панщина — два дні на тиждень з волоки з тривалістю роботи від сходу до заходу сонця: «А становитися ку работѣ подданым, як солнце всходит, а зыйти, як заходитъ». Якщо селянин не виходив на панщину, він мусив відробляти свою норму іншим днем: «А иншого дня

заробити повинное, што змешкал, а не откупатися от роботи никому...» Крім панщини, тяглові селяни виконували додаткові роботи («гвалти», «толоки») та сплачували чинш грошми (40—80 грошів з волоки) і натурою, відбували також мостову, вартову й підводну («повіз») повинності. Для обробітку однієї волоки у фільварку притягалися селяни з семи волок. Городники мали один день на тиждень відробляти пішу панщину (тобто працювати без робочої худоби), а їхні жінки — шість днів на тиждень у жнива. За ходом робіт у фільварку наглядали війти і лавники.

За «Уставою на волоки» все господарство селянина підпорядковувалося інтересам фільварку. Посилювалося майнове розшарування селянства, бо зростала кількість малоземельних, які вже не могли забезпечити своє існування з наділів. Їх широко використовували як «робітних людей» на численних панських промислових закладах, розташованих у фільварках.

Заходи, обумовлені аграрною реформою Сигізмунда Августа, поширювалися не тільки на великокнязівські маєтки. Втягнення у товарно-грошові відносини господарств магнатів і шляхти спонукало їх також переходити на волочну систему. Процес запровадження феодального фільварочного господарства із застосуванням панщини тривав протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. Отже, реформа Сигізмунда Августа мала загальнодержавне значення.

Внаслідок формування фільваркової системи, посилення феодально-кріпосницької експлуатації через панщину та активізації національно-релігійних утисків становище українського селянства протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. значно погіршало. При цьому панщина запроваджувалася з одночасним зростанням натуральної та грошової ренти. Слід, однак, зауважити, що панщина поширювалася в різних районах України не однаково інтенсивно. Особливого розвитку вона набула в Галичині й на Волині, де поміщицькі маєтки найтісніше були сполучені із зовнішнім ринком. Ці воєводства були й найбільш заселеними. На Волині у 20-х роках XVII ст. панщина досягла вже чотирьох — п'яти днів на тиждень від волоки, тоді як, наприклад, на півночі Київського воєводства в ці ж роки — двох-трьох днів на тиждень. Менш поширеною, ніж у Галичині та на Волині, панщина була на Брацлавщині.

Становище селянства погіршувалося ще й унаслідок здачі феодалами своїх маєтків в *оренду*. Прагнучи видо-

бути з селянської праці якнайбільше прибутку, орендарі — шляхтичі, купці, лихварі-євреї — примушували кріпаків працювати у фільварку до п'яти — шести днів на тиждень. Терпіли селяни і від «тимчасових» власників-феодалів, які брали під заставу села в інших шляхтичів.

Визиском селянства та міщанства займався і уряд, котрий стягував з трударів великі податки (особливо під час майже безперервних війн), ставив у їхніх домівках на постій жовнірів. При цьому королівське («кварцяне») військо грабувало місцеве населення.

Великого лиха зазнавали селяни від панської сваволі, озброєних наїздів феодалів на маєтки сусідів, неспроможності Речі Посполитої налагодити охорону рубежів країни від татарських набігів. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Наддніпрянина і Поділля залишалися майже беззахисними перед татарами. По так званому Чорному шляху (який пролягав вододілом Південного Бугу, Росі, Тетерева й Случі) кримчаки продиралися аж до Волині та Галичини, спалюючи села, забираючи людей у полон. Лише на початку XVII ст., зі зміцненням козацтва, на Поділлі й Наддніпрянині створилися сприятливіші умови для розвитку землеробства і зростання міст. Однак і до цього зусиллями народних мас освоювалися нові землі, розвивалися сільське господарство, промисли, ремесла, зовнішня і внутрішня торгівля, розбудовувалися міста.

Внаслідок освоєння окраїн — Наддніпрянини і Побужжя — та піднесення фільваркового господарства *протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. на Україні значно зросла площа оброблюваних земель*. Культурне землеробство поширювалося на нові місцевості Східного Поділля, на південну частину Київщини й Лівобережжя, Слобідську Україну. Найрозвинутішими в цьому відношенні були Волинь, Галичина, Західне Поділля — тут панувало трипільля, лани удобрювалися. Основним знаряддям праці був дерев'яний плуг «із залізом» (залізним череслом і лемешем). У східних і північних районах поряд з трипільлям зберігався переліг. Основною культурою залишалось жито, але поширювалися також пшениця та ячмінь. Пшениця вирощувалася у фільварках переважно на продаж. Урожайність була низькою, що взагалі притаманне феодалізму: жита — сам-три, сам-п'ять, пшениці — трохи вище. Головними технічними культурами, як і до того, були льон, коноплі, хміль. Розвивалися городництво, садівництво, пасічне бджільництво, ставкове рибицтво, помітно зростало тваринництво. Розводили велику рогату худобу і свиней, у гірських районах — овець, у степових ширилося

табунне конярство. Зберігали своє значення й мисливські промисли.

Розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів та зростанням числа мало-земельних і безземельних селян. В Руському воеводстві в 60-х роках XVI ст. 41,3 % селян мали півланові наділи, 25 % користувалися наділами у чверть лана. Становище селянства погіршувалося ще й тим, що пани накладали на нього різноманітні побори: «спасне» — за право випасати худобу, «сухомельщину» — за помел зерна, «очкове» — за кожний вулик на пасіці, «рогове» — за вола, «ставовщину» — за право ловити рибу в панському ставі тощо. Державі ж селяни сплачували «подимне» і «стацію» — на утримання королівського війська. Зростала кількість городників (загородників) і комірників (халупників), у маєтках збільшувалася кількість «гультяїв», котрі не мали будь-якого майна. Феодали широко використовували згадані категорії селянства у своїх промислових закладах. Майже кожний фільварок мав гуральню, броварню, медоварню, не рідкістю були також рудні, поташні буди, гути, селітроварні, жупи (солеварні). Робітні люди, зайняті на цих промислах, були найбільш експлуатованою частиною сільського населення.

Поглиблення суспільного поділу праці у другій половині XVI — першій половині XVII ст. сприяло розвиткові старих і виникненню нових міст. Протягом зазначеного періоду на Наддніпрянщині розбудувалися Канів, Черкаси, Лубни, Переяслав. Львів, Київ, Біла Церква, Острог мали від 10 до 18 тис. мешканців. На карті України з'явилися нові назви — Фастів, Кременчук, Миргород, Умань, Гайсин та ін. Найбільш значні міста («королівські міста») належали державі, багато міст — феодалам. Так, з 206 міст у Київському воеводстві 46 були королівськими, 150 — приватновласницькими, 10 — церковними; у Брацлавському воеводстві налічувалося 111 приватновласницьких і лише шість королівських міст і т. д. Більшість міст на Україні на початку XVII ст. користувалися Магдебурзьким правом.

Разом з тим містобудівництво на Україні гальмувалося пануванням феодально-кріпосницького ладу, всевладдям магнатів і шляхти. Землевласники вивозили без сплати мита продукцію своїх фільварків за кордон, на основі права *пропінатції* запроваджували у своїх маєтках промислове виробництво. Все це звужувало ринок збуту виробів міських ремісників. У той же час у передмістях великих міст шляхта і духовенство осаджували на своїх землях («юридиках»), які не підлягали міській адміністрації, нецехових

ремісників — «партачів». Між цеховиками та «партачами» точилася гостра конкурентна боротьба, що ослаблювала міста в їхньому протиборстві з феодалами. Розвиткові міст перешкоджали й великі побори та повинності городян на користь «корони».

Незважаючи на зазначені та інші перешкоди, міське цехове ремесло невпинно розвивалося. Найбільшими ремісничими центрами були Львів, Київ, Луцьк, Острог, Кам'янець. Загалом у першій половині XVII ст. на Україні існувало близько 300 ремісничих спеціальностей. Із розвитком ремесел, промислів і торгівлі поглиблювалася соціальна диференціація міського населення, котре, як і раніше, поділялося на *аристократію* (патриціат), *бюргерство* (цехові майстри і торговці) і безправну міську бідноту — *плебс*.

Значну частину міщан Наддніпрянщини становили козаки та жовніри міських залог. Національний склад городян був строкатий, особливо в Галичині та на Волині. Основну масу становили українці, поряд із ними проживали євреї, німці, поляки, вірмени, греки та ін. Заможні іноземці займалися торгівлею, орендували фільварки й промисли, брали на відкуп міста.

Польсько-католицька експансія, яка особливо посилилася після Люблінської унії, спричинювалася до утисків і дискримінації українського населення в містах: українці, зокрема, наражалися на численні перешкоди при вступі до ремісничих цехів, обмежувалися місця їхнього проживання у містах тощо. Міщанство в Речі Посполитій зазнавало також феодального гніту, особливо в містах, що належали феодалам. Воно платило *чинш* (по 20—30 грошів з «диму»), церковну десятину тощо. Значними були натуральні повинності.

Як і раніше, у внутрішній торгівлі значну роль відігравали місцеві *торги та ярмарки*, що відбувалися у містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями. Деякі ярмарки (у Києві, Львові, Кам'янці, Луцьку) мали загальноукраїнське значення. Сюди з'їжджалося і купецтво із сусідніх країн. У містах розвивалася постійна торгівля, зростало число крамниць.

Підносилася *зовнішня торгівля*. Тісними були економічні зв'язки українських земель з Росією. Постійні торговельні шляхи сполучали Москву та інші російські міста з Києвом, Кам'янцем, іншими економічними центрами України. Через Україну та Київ Росія вела транзитну торгівлю з країнами Західної Європи, Балкан, Туреччиною, Кримом. Україна ж торгувала із Західною Європою через Краків і Прибалтику. Особливо велику роль в експорті українських

товарів (хліба, поташу, вовни, воску тощо) відіграв Гданськ. Через нього ж на Україну йшов європейський і східний імпорт. Щоправда, всі ці зовнішньоторговельні зв'язки стримувалися приписами середньовічної регламентації та численними митами.

Таким чином, незважаючи на посилення феодално-кріпосницької системи, протягом другої половини XVI — першої половини XVII ст. у соціально-економічному становищі України сталися значні позитивні зрушення. Саме у вказаний період українські селяни, козаки, міщани освоїли — не забуваймо: в умовах магнатської сваволі й турецько-татарської агресії! — великі простори Правобережної та Лівобережної України (Наддніпрянщини), заселивши їх і заснувавши сотні сіл, слобід, міст і містечок. *Якраз на цій території були закладені економічні підвалини майбутньої Визвольної війни 1648—1654 рр., саме цей край забезпечив постачання народної армії, створення козацького військово-територіального устрою — Гетьманщини.*

Суспільно-політичний рух. Братства. У відповідь на посилення польсько-католицької експансії після Люблінської унії на Україні зростає *православна магнатсько-шляхетська опозиція*. Очолював її князь Василь-Костянтин Острозький. Ця аристократична опозиція дотримувалася поміркованих, консервативних політичних поглядів і не виступала активно проти влади польської «корони» на Україні, більш того, була прихильницею аристократичного державного устрою Речі Посполитої. Це й не дивно, адже чимало її представників породичалося з польськими магнатськими фаміліями (той же Острозький одружився на дочці краківського каштеляна Тарновського). Єдине, до чого прагнула опозиція, — це розширення адміністративної та культурно-релігійної автономії українських земель у складі Речі Посполитої. До того ж вона домогалася цієї мети лише легальними засобами: подавала петиції королеві, сеймові, протегувала культурно-освітню справу тощо. В.-К. Острозький, А. Курбський, Ю. Слуцький, Г. Ходкевич та інші православні магнати вважали своїм ідеалом федерацію удільних українських, польських і білоруських земель з перевагою православних центрів. Однак ця політична програма вже не відповідала новій добі, дедалі більше ставала анахронізмом.

Однією з форм опозиції політиці Речі Посполитої з боку частини українських можновладців була підтримка ними реформаційного руху (кальвінізму, соцініанства). Цей рух обмежувався критикою церковних догматів (зокрема,

про «троїстого бога»), виступами за свободу совісті як умову морального вдосконалення людини. Проповідь виборності церковних посад за участю світських громад приваблювала великих панів можливістю захвату керівництва новою (оновленою) церквою та використання її проти посилення королівської влади. Кальвінізм та інші протестантські течії поширювали у своїх володіннях Воловичі, Чапличі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі. Князь О. Пронський створив центр кальвінізму в м. Берестечку на Волині, Я. Потоцький підтримував кальвіністські громади на Поділлі, в Галичині.

Поміркованість політичних вимог опозиції, її угодовство з поляками спричинилися до різкого загострення конфлікту православної аристократії з широким народним рухом, очолюваним козацтвом. Це особливо яскраво виявилось у 90-х роках XVI ст. До того ж православні магнати були роздратовані зростанням середнього та дрібного шляхетського землеволодіння, слушно вбачаючи в цьому зазіхання шляхти на панські латифундії.

Незадоволена своїм становищем частина православних «княжат» (Рюриковичі, Гедиміновичі та ін.) ще наприкінці XV — на початку XVI ст. «від'їхала» з дворами до Москви, влившись у ряди верхівки російського боярства. Більшість же українських панів-магнатів стала на шлях зради національних інтересів, перейшла в католицизм, сприйняла польську мову й культуру. Так само на початку XVII ст. у міру зростання козацько-селянських рухів більшість магнатів і шляхтичів-кальвіністів привернулася до католицької віри. Католицькій експансії на Україні сприяла також політика ордену єзуїтів, у 60-х роках XVI ст. запрошених до Польщі, та короля-католика Сигізмунда III Вази. Все це викликало гнів і осуд кращих представників православних українських кіл.

Мелетій Смотрицький у своїй книзі «Тренос» (1610 р.) писав від імені православної церкви: «Де тепер той безцінний камінець — як світильник сяючий...— дім княжат Острозьких, той, що блиском світлості старожитної віри своєї дужче від інших світив? Де інші дороги і такі ж неоціненні... славні доми руських князів... княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі... Це ви, злочинці, з мене таку оздоблену шату здерли, і над бідним тілом моїм, з якого ви вийшли, насміхом і глумом знущаетесь...»

Місце магнатсько-князівської опозиції польській владі на Україні заступала шляхетсько-старшинська, тим більше що православна шляхта була єдиною суспільною верствою-«станом», окрім магнатів, яка згідно із законами Речі Посполитої мала вплив у політичному житті. Однак поля-

ки дедалі більше відтісняли її на другорядні позиції. Уряд свідомо нехтував своїми обіцянками на Люблінському сеймі: зберегти недоторканими права й привілеї української шляхти.

Запrowадження фільварків у шляхетських маєтках значно піднесло економічний добробут місцевих феодалів, частина яких, прагнучи до більших прав і привілеїв у Польській державі, перейшла в уніатство або католицтво. Проте більшість середньої й дрібної шляхти залишалася вірною батьківській, «руській» вірі — православ'ю та бажала посилити на Україні свій політичний вплив шляхом ліквідації магнатського — польського та українського — землеволодіння. Її ідеалом була централізована держава з сильним абсолютним монархом на чолі. Відбиваючи ці настрої, згодом Зиновій-Богдан Хмельницький скаже: король має бути государем — «щоби карал і стинал шляхту і дуки, і князі, щоби вольний був собі: згріши князь — урізати йому шию, згріши козак — тоє ж йому учинити...» Українська шляхетсько-старшинська опозиція не відмовлялася від легальних — сеймових — форм боротьби, але й не задовольнялася ними. Вона намагалася використати зростаючий національно-визвольний рух народу (передусім козацтва) та очолити його. При цьому більшість шляхетських діячів вважала за можливе здійснити свої плани, не пориваючи остаточно із Річчю Посполитою.

З утворенням реєстрового козацтва чимало українських феодалів увійшло в його ряди, командувало його загонами. Шляхта вимагала збільшити «реєстр», аби за його допомогою, зокрема, відстояти й підтримати ієрархію православної церкви, піднести культурно-просвітницький рух на Україні. Особливу активність у цьому відношенні виявляли Я. Бадовський, Я. Оришовський, Г. Лобода, П. Сагайдачний, Х. Нечковський, Т. Байбуза та ін. Більш радикально настроєні шляхтичі — К. Косинський, Кремпський, Підвисоцький, Ф. Полоус та інші — йдуть на Січ, займають старшинські посади в запорозькому війську, активно, зі зброєю в руках виступають проти магнатського засилля та польських можновладців.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. у громадсько-політичному житті на Україні заявляє про себе нова суспільна течія — *міщанство*. Піднесення її ролі зумовлене економічним розвитком у другій половині XVI ст. українських міст. Зростала чисельність городян, зокрема ремісників, посилювалася роль цехів і цехового ремесла. Купці та цехові старшини стали впливовою силою у великих королівських містах. Ще в 30—40-х роках XVI ст. міщан-

ство, особливо західноукраїнське, утворює легальні форми своєї організації, використовуючи при цьому традиції старих церковних і цехових братств і пристосовуючи тим самим стару братську організацію до нових умов міського життя, що склалися під владою Речі Посполитої. Спочатку зміст діяльності таких братств залишався традиційним: опіка над православною церквою, над бідними й зубожілими міщанами-«братчиками» тощо. Однак уже з другої половини XVI ст., у міру посилення в містах України іноземного — польсько-німецького — католицького елемента, братства стають на оборону національних прав корінного міського люду. *Цей рух особливо розвинувся у Львові — найбільшому на той час місті на Україні.*

В 70-х роках XVI ст. православні львів'яни значно посилили боротьбу за свої права, за відновлення православної єпископії в місті, проти зловживань владою львівським католицьким архієпископом. Дальшого розвитку рух православного міщанства набув у середині 80-х років. Члени Львівського братства вирішили покласти край деяким традиціям старих цехових братств (наприклад, братським «пирам») та підніести діяльність братства на вищий щабель. Братські «сходини» тепер мали зосереджувати увагу на питаннях віри, церковних справ, освіти. Це відбилося і в статуті братства.

Організаційне оформлення Львівського Успенського братства відбулося наприкінці 1585 р. за ініціативою заможних міщан: Ю. та І. Рогатинців, І. та Д. Красовських, Л. Малецького, С. Мороховського. Під час урочистого прийому нових членів до братства вони присягали ревно виконувати обов'язки братчика. Збори й звіти старшин відбувалися часто та регулярно. Були запроваджені санкції за порушення дисципліни й статуту братства.

1 січня 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким, що прибув до Львова, затвердив статут Львівського Успенського братства і встановив за ним право зверхності над іншими братствами. У грудні 1587 р. константинопольський патріарх Єремія визнав за Львівським братством право ставропігії, тобто невідчуженості місцевому єпископові. 22 червня 1590 р. Берестейський собор єпископів України та Білорусії підтвердив привілей Єремії щодо Львівського братства і погодився на те, щоб такі ж самі братства засновувалися і в інших містах. Патріархи затверджували привілеї братств, оскільки були зацікавлені в одержанні матеріальної допомоги від них. Однак у подальшому вони нерідко вороже ставилися до деяких найважливіших напрямів діяльності братств.

Згідно із статутом, львівські братчики мали «ся сходити за обсыланем знамене братского в четыре недѣли, или як потреба и час приличится, и повинен каждый брат в чотыри недѣли полгроша дати до скринки братской». До братства могли вступати не лише міщани, але й шляхтичі та посполиті: «А кто бы хотѣл вступити в сие братство, или мешанин, или шляхтич, или предмещанин, или посполитых людей вше-мешного стану, як тутешний, так сторонний,— маеъ дати вступного грошей шѣсть». Братчики «каждого року мають вибирати з межи себе старших чотыри брати, поручаючи им все старейшинство церковного братства». Члени братства підлягали суду самого братства й не повинні були «к власти свѣтской призывать». Братство надавало допомогу своїм незаможним членам. Відлучити братчика від церкви можна було лише за згодою братства. Воно мало право контролювати дії єпископа та не коритися йому, коли не погоджувалося з якимись його вчинками («аще ж и епископ сопротивится закону, истинне, и не по правилам святых апостол и святых отец строяще церков, развращающе праведных в неправду, подкрепляюще руки беззаконником,— таковому епископу сопротивлятися всѣм, як врагу истинны»), притягати до відповідальності «попов безчинников или мирских людей». Останній пункт дає підставу твердити, що боротьба Львівського Ставропігійського братства проти засилля духовних осіб у громадському та культурному житті була одним із проявів Реформації на Україні.

Львівське Ставропігійське братство намагалося створити у Львові міське самоврядування, незалежне від влади Речі Посполитої, активно виступало проти заборони православним брати участь у діяльності магістрату. Воно підтримувало тісні політичні й культурні зв'язки із Росією, Грецією, Молдавією, південнослов'янськими країнами. В його діяльності брали участь відомі громадські й культурні діячі: С. та Л. Зизанії, К. Ставровецький, І. Борецький. Виступаючи проти соціально-політичного гноблення та національно-релігійних утисків українського міщанства з боку польської влади, братство у 1613 р. запряглося «прав свого народу боронити», а «кестли би которий отступовати мід, того в ненависті совершенно, яко проклятого... і на каждом містцу таким гнушати, як отступником і гвалтовником віри і всієї руської Речи Посполитої...».

Наприкінці XVI ст. подібні братства виникли у Рогатині, Красноставі, Городку, Галичі, Перемишлі, Дрогобичі. У своїй діяльності вони керувалися статутом Львівського братства й теж активно виступали не лише проти експансії католицизму, а й проти засилля православного духовенства, на захист станових прав міщан. Незважаючи на опір церковної ієрархії, братства запроваджували принцип виборності служителів церкви з числа світських людей — членів братств, намагалися контролювати діяльність впливових церковників.

У 1615 р. виникло *Київське Богоявленське братство*. 27 травня 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан підтвер-

див його статут. Важливу роль в організації цього братства відіграли представники міщанства, шляхти та духовенства — І. Борецький, З. Копистенський, Т. Земка, І. Курцевич, Є. Гулевич (яка заповіла братству свій двір на Подолі та значні кошти). 1620 р. до братства записався гетьман П. Сагайдачний «зі всім Військом Запорозьким». У 1615 р. братство заснувало школу.

У 1617 р. було засноване *Луцьке Чеснохрестське братство*. В його організації взяла участь частина православної шляхти Волині та городян Луцька. До нього входили також окремі представники старшини Війська Запорозького. Це братство займалося громадсько-просвітницькою та благодійною діяльністю і відіграло активну роль у боротьбі проти експансії католицизму та поширення унії на Волині. У 20—30-х роках XVII ст. братства виникли й у ряді міст Наддніпрянщини: у Немирові, Вінниці, Лубнах.

У діяльності братств виявлялися соціальні суперечності між різними групами міщан, а також між міщанством, шляхтою і верхами православної церкви. Так, у Луцькому та Київському братствах перед великими представниками шляхти й духовенства, які, стурбовані загрозою католицької експансії на Україні, шукали підтримки у міського населення. Міщани погодилися на співробітництво з духовенством і православною шляхтою, однак не були настільки економічно сильними, щоб утримати провідні позиції в об'єднаних братствах. Таке об'єднання різних соціальних верств дало певний результат у боротьбі проти польського католицизму, але при цьому міщани, наприклад, Києва і Луцька, втратили можливість активно виступати на захист своїх інтересів, послаблювати вплив православного духовенства на громадсько-культурне життя. Після відновлення православної ієрархії та визнання її правлячими колами Речі Посполитої церковники та верхівка шляхти не забарилися покласти край будь-якому контролю над собою з боку братств. У другій половині XVII ст. діяльність Київського і Луцького братств поступово занепадає, а незабаром вони взагалі припиняють існування. Львівське ж та ряд інших братств на західноукраїнських землях і в другій половині XVII та у XVIII ст. зберегли свою важливу роль у громадсько-політичному та культурному житті своїх міст.

Берестейська церковна унія. В середні віки католицька церква підпорядковувала питання віри своїм економічним та політичним інтересам, а саме: поширенню впливу Риму на Сході Європи та збільшенню володінь церкви. Унія

церков розглядалася Ватіканом не як повернення до того стану, котрий був у християнстві до розколу, а як приєднання православної національної церкви до католицької з обов'язковим погодженням з верховенством римських пап та визнанням католицьких догматів єдино істинними. *Отже, йшлося не про об'єднання на рівних засадах, а про приєднання Східної християнської церкви до Західної.* Польський уряд здавна намагався якщо не ліквідувати православну ієрархію, то підпорядкувати її папському престолові й католицькій ієрархії.

Православне духовенство не мало в Речі Посполитій того привілейованого становища, як католицьке. Проте один із панівних станів — найвище православне духовенство — всіма своїми інтересами було пов'язане з католицькими магнатами і шляхтою, а не з православним селянством і міщанами. Це й визначило його угодовську політику щодо правлячих кіл Польської держави.

Посилення кріпосництва в ході наступу феодалів на селянство (особливо після Люблінської унії) загострило соціальні конфлікти на Україні. Страх перед вибухом народного гніву іноді був важливою причиною, що стримувала перехід православного пана чи шляхтича у католицизм. Тому пануюча верхівка Речі Посполитої знайшла інший вихід: *зміну релігії самого українського люду.* Ватікан вирішив створити нову, уніатську церкву, яка мала стати перехідним містком до повного навернення православних до католицизму, зберігаючи при цьому обряди православ'я, відправу церковнослов'янською мовою і календар, але визнаючи адміністративну зверхність Ватікану, приймаючи догмати католицизму, передусім про непогрішимість і божественність папи римського та про «Дух святий». *Все це не відповідало настроям широких мас українського населення — селянства і міщан, частини середньої та дрібної шляхти. Для них православна віра («руська», «батьківська») зберігала традиційну роль гасла національно-визвольної боротьби, католицька ж церква була символом і знаряддям іноземного поневолення.*

До загострення становища спрчинилася і так звана «календарна реформа». Запровадження папою Григорієм XIII нового календаря у 1582 р. зробило особливо відчутною для віруючих розбіжність між православ'ям і католицизмом, що нагромаджувалася віками, та поглибило незгоди між католицькими верхами і православними низами починаючи з 1582 р. православні й католики святкували релігійні свята (Різдво, Пасху тощо) в різний час, а це призводило до нехтування феодалами-католиками релігійних традицій православного українського селянства і міщан.

Позбавлена підтримки Польсько-Литовської держави, православна церква на Україні в XVI ст. перебувала в занепаді. Її єпископські кафедри разом з маєтностями роздавалися «панам-Радою» і затверджувалися великим князем або польським королем. Користуючись «правом презенту», магнати у своїх маєтностях розпоряджалися православними парафіями й церквами, призначали й скидали священників. Часто пани-магнати просто торгували церковними посадами та парафіями.

Ідеї оновлення православної церкви стали одними з провідних у діяльності братств. Вони самі обирали священників, намагалися брати участь у виборі церковних ієрархій, втручалися у всі справи громадського життя. Братчики в своїх проповідях заперечували авторитет ієрархів, викривали факти зловживань і розпусти священників, наполягали на праві громад керувати церковними справами, видавати книги, утримувати школи. Все це, звісно, викликало різке невдоволення православних єпископів. У Львові стався конфлікт між братством та місцевим єпископом Гедеоном Балабаном. Патріарх ще більше розпалив цей конфлікт, надавши братству ставропігію. Володимирський єпископ Іпатій Потій — противник братств, бо вважав їх опорою реформаційного руху, — енергійно виступав проти участі світських людей, зокрема міщан, у церковних справах. Церкві личить звітувати перед князями церкви, заявляв він, а не перед «хлопами, шевцями й кушнірами», простими посполитими людьми, які, «покинувши ремесло: драгву, ножиці й шило та привласнивши собі владу, належну в церкві лише одним пастирям, без пошани поводяться із самим словом Божим і на свій лад його переінакшують, перекручують і на свої богохульні та еретицькі думки лицюють, своїх правних пастирів безчестять, неславлять». На думку Потія, все це загрожувало потопити православну церкву на Україні у хвилях протестантизму і відтак позбавити її духовної влади. Роздратовані критикою на свою адресу і взагалі «вільнодумством» низів, верхи православної ієрархії схилилися до унії.

Підсумовуючи все сказане вище, можна визначити основні безпосередні приводи до укладення унії: *невдоволення православних єпископів тим, що у церковні справи дедалі активніше втручалось міщанство, організоване в братства; бажання єпископів звільнитися від своєї підлеглості східним патріархам, які підтримували братства та під час своїх відвідин України змішувалися в справи єпархій та стягали побори; прагнення верхівки українського православного духовенства добитися рівності з католиць-*

кими єпископами, які засідали в сенаті, мали титули «князів церкви» і підкорялися тільки владі папи та почасти короля.

Слід при цьому мати на увазі, що й католицька церква у Польщі протягом першої половини XVI ст. переживала глибоку кризу, викликану поширенням реформаційного руху серед шляхти і городян. Більшість польських протестантів-шляхтичів вимагала секуляризації земель католицької церкви. Проте Реформація у Польщі не перемогла.

В 1564 р. король Сигізмунд II Август дозволив єзуїтам розпочати свою діяльність у Польщі, у 1569 р. вони отаборилися й на території Литви. Вся Річ Посполита вкрилася мережею єзуїтських шкіл і колегіумів, в яких у католицькому дусі виховувалися діти шляхтичів, заможних городян. Вже у 80—90-х роках XVI ст. католицька реакція повністю взяла гору. Приєднання українських земель до «корони» внаслідок Люблінської унії 1569 р. відкривало перед польськими магнатами і шляхтою перспективи загарбання й колонізації нових територій. Польське шляхетство тепер не наполягало на секуляризації церковних маєтностей у корінній Польщі — адже на сході розташовувалися чудові землі, до яких рукою подати. А католицька церква ставала прапором шляхетської експансії на «кресах», боротьби проти православної «схизми», під яким крилися великодержавні плани Польщі. В цьому церкву активно підтримували королі Стефан Баторій та особливо Сигізмунд III Ваза — сам, нагадаємо, ревний католик. Зміцнення позицій католицизму в Польщі на початку 90-х років XVI ст. якраз і забезпечило можливість здійснення унії.

Значну роль у підготовці унії відіграли єзуїти. В 1577 р. єзуїт Петро Скарга видав книгу «Про єдність церкви Божої під одним пастирем і про грецьке від сеї єдності відступлення». Автор змальовував занепад православної церкви і твердив, що єдиний порятунок для неї — це, залишивши недоторканими свої обряди, порвати з патріархами та визнати верховенство папи і догмати римської церкви. Тим самим «руська» церква звільниться з-під впливу світських людей, а її добробут і освіченість піднесуться. Русь (Україна) увійде в культурне спілкування з іншими католицькими народами, уніати ж одержать змогу обіймати державні посади. А все це, мовляв, піде на благо і Речі Посполитої. Після обрання Сигізmunда III королем Польщі, якого підтримувала єзуїтська громада, Скарга у 1590 р. перевидав свою книгу і закликав короля, католицьких і православних панів і особливо православних єпископів подбати про укладення унії.

Вже в тому ж 1590 р. у Бельську відбулася нарада чотирьох єпископів: львівського — Гедеона Балабана, холмського — Діонісія, пінського — Леонтія та луцького — Кирила Терлецького, на якій було вирішено порушити кло-

потання про прийняття унії. В 1591 р. єпископи подали королеві таємну заяву про готовність укласти унію. Ця змова відбулася без згоди князя В.-К. Острозького — противника унії. Однак ідея об'єднання церков уже поширювалася серед вищої православної ієрархії. В 1594 р. до прибічників такого об'єднання пристали митрополит Михайло Рогоза, володимирський, перемишльський і берестейський єпископи. Іпатій Потій, Кирило Терлецький і Гедеон Балабан звернулися з листом до короля Сигізмунда III з обґрунтуванням своїх мотивів схвалення унії: «Бачачи в старших наших, патріархах, велике безладдя і нехтування церквою Божою та законом святим, бачачи їхню неволю, бачачи, що замість чотирьох патріархів стало вісім, бачачи, як вони живуть на патріархатах, як один під іншого підкупається... як, сюди до нас приїжджаючи, вони ніяких диспутацій з іновірними не чинять, тільки побори з нас беруть і, набравши абиде грошей, один під іншого там, у землі поганській, підкупаються,— бачачи все це, ми, єпископи, не бажаючи далі залишатися в такому безладді й під таким пастирством, одностайно погодившись, волеємо приступити до з'єднання віри і пастиря єдиного, головного, котрому самим Спасителем ми ввірені, найсвятішого папу римського пастирем своїм визнати».

Влітку 1594 р. у Сокалі відбувся з'їзд православних єпископів, на якому були вироблені умови з'єднання з католицькою церквою. В грудні 1594 р. була ухвалена постанова про бажання ієрархів відділитися від Східної церкви й підпорядкуватися папі. На Кирила Терлецького з'їзд поклав обов'язок зноситися з урядом з цього приводу. В червні 1595 р. у Кракові відбулася нарада за участю Потія і Терлецького, з одного боку, та сенаторів-католиків і єзуїта Скарги — з іншого. Були остаточно вироблені основні умови унії. Їх розглянув і схвалив папський нунцій.

Проти унії знову виступив князь В.-К. Острозький, який наполягав на передачі справи про унію на обговорення сейму, але король відмовив йому в цьому.

У вересні 1595 р. Терлецький і Потій вирушили до Риму. 23 грудня в присутності папи Климента VIII ці ієрархи проголосили своє «сповідання віри»: визнання догмату про «исхождѣніе Св. Духа», вчення про чистилище, верховенство папи, визнання приписів і постанов конгрреформаційного Тридентського собору.

Після повернення Терлецького і Потія з Риму розпочалася підготовка до проведення уніатського собору. Таємна змова єпископів викликала обурення серед православ-

них. Особливо гострою була реакція козацтва. В ході козацько-селянського повстання 1594—1596 рр. громилися маєтності церковників — прибічників унії. Це налякало деяких єпископів. Від ідеї унії відмовився один з її ініціаторів — Г. Балабан, а також перемишльський єпископ І. Копистинський. Проте поразка козацтва у повстанні, розпуск «реестру» дозволили верхам католицької церкви і королеві зважитися на здійснення свого задуму. На початку жовтня Сигізмунд III і Михайло Рогоза за дорученням пани Климента VIII скликали в Бересті (Бресті) церковний собор для офіційного проголошення унії.

Собор одразу ж розколовся на два окремі собори — *православний і уніатський*. В уніатському брали участь: київський митрополит М. Рогоза, п'ять єпископів, три архимандрити, три католицьких єпископи (посланці папи), чимало магнатів і шляхти. Побоюючись вибуху народного гніву, учасники собору зачинилися в Миколаївській церкві, виставивши для охорони королівських жовнірів, і протягом кількох днів не наважувалися проголосити акт про унію. Зрештою 8 (18) жовтня 1596 р. під тиском представників Сигізмунда III вже не в Миколаївській церкві, а в католицькому костьолі Рогоза і єпископи (на чолі з Потієм) підписали угоду про унію, присягнули на вірність папі римському, хоча ніяких повноважень на цей акт від патріарха вони не мали.

На православному соборі, який відбувся в домі князя Острозького, були присутні два єпископи — Балабан і Копистинський, белградський митрополит Лука, дев'ять архимандритів (у тому числі киево-печерський Никифор Тур), два представники східних патріархів, понад 200 представників православного духовенства. Собор відкинув унію й оголосив ієрархів-відступників позбавленими духовної влади. Учасники православного собору підписали протест проти унії та надіслали його з делегацією до короля. Проте Сигізмунд III затвердив рішення уніатського собору.

Згідно з цим рішенням уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків; шляхта, яка прийняла унію, одержувала право обіймати державні посади нарівні з католицькою шляхтою, а уніати-міщани зрівнювалися у правах з католицьким міщанством. Уряд вважав унію обов'язковою для всіх православних на території Речі Посполитої. Отже, православна церква стала, по суті, незаконною.

Незважаючи на погрози уряду, православні виступили на захист своєї віри. Ареною боротьби став сейм, а ініціатором — православне шляхетство. Суперечки на перших

двох сеймах, які відбулися після 1596 р., не дали будь-яких результатів. Лише несприятливе зовнішньополітичне становище Речі Посполитої на початку XVII ст. спонукало уряд уважніше поставитися до вимог православних, і в 1603 та 1607 рр. останні одержали ряд поступок (зокрема, сейм оголосив про припинення переслідувань православних).

А тим часом унія впроваджувалася силою. Так, єпископ І. Потій особисто очолив похід проти Іллінського православного монастиря (на Волині), ченці якого відмовилися підкоритися постанові Берестейського собору. Монастир був спустошений. Спроба представників місцевого населення оскаржити вчинки єпископа не увінчалась успіхом. Знаряддям упровадження унії було також «право презенти», яким користувалися магнати і шляхта, ставлячи уніатів священниками в церквах у своїх маєтностях. Матеріально і морально залежні від магнатів і уніатських єпископів «презентатори» слухняно виконували волю своїх патронів.

Виступи проти унії набували активних форм. Наприклад, у 1620 р. спалахнуло повстання православних міщан Луцька, яким власті заборонили під загрозою суворого покарання «будування тамтої церкви і школи». Налякані масовим опором міщан, власті змушені були відступити. У 1629 р. селяни відмовилися відбувати повинності на користь ченців Дерманського монастиря, які прийняли унію. Виступ селян було придушено. Закінчилося поразкою й повстання міщан Острога в 1638 р., які протестували проти закриття православних храмів. Між прихильниками унії та православ'я розгорілася активна ідейна боротьба, відбита в полемічній літературі. Ширився рух за відновлення православної ієрархії.

Внаслідок опору козацтва і посполитих на початку 30-х років XVII ст. польський уряд змушений був видати «Статті для заспокоєння руського народу», які узаконювали існування православної церкви. *Проте «Статті» не припинили наступу католицизму та уніатства на Україні.*

В історичній літературі Берестейська церковна унія оцінюється неоднозначно. Більш того, висловлюються прямо протилежні думки. Дореволюційні російські історики, виходячи з позицій ортодоксального православ'я, до унії ставилися в цілому негативно. М. С. Грушевський давав їй стримано негативну оцінку: «...Владика, котрі тепер задумали піддатися під владу папи,— писав він в «Ілюстрованій історії України»,— зрозуміли, що патріархи на таке не пристануть, і з'єднатися з католиками значить розірвати з патріархами. Знали, що на се громадянство не піде. Тому рішили робити се діло потайки, сподіваючися, що як воно буде зроблено, тоді правительство польське зуміє погнати за ними і нижших, духовних і громадянство...» Далі М. С. Грушевський наголо-

шував, що українських єпископів, які здійснювали акт унії, підтримували польські державні кола, а впровадження її викликало опір українсько-го народу.

Сучасні зарубіжні українські історики з табору греко-католицької конфесії вважають, що від самого початку Берестейська унія була видатною й позитивною історичною подією в історії українського народу. Сучасні ж радянські історики сприймають її однозначно негативно. Наприклад, в одному з останніх досліджень на цю тему (*Плохий С. Н. Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989*) зазначається: «Унія була стрижнем усєї папської політики на Україні та в Білорусії...» Ініціатива щодо церковної унії «прийшла в Рим з Речі Посполитої й одразу ж була активно підхоплена курією». І далі: «Папа Климент VIII став фанатичним прибічником унії й починаючи з 1595 р. сам чинив тиск на короля, католицьку ієрархію та урядовців Речі Посполитої з метою збереження й зміцнення унії». На думку автора, унія не виправдала сподівань правлячих верств Речі Посполитої, не призвела до повного об'єднання церков (на початку 30-х років XVII ст., нагадаємо, православна ієрархія на Україні була відновлена) і не стала фактором політичної стабілізації в державі.

Разом з тим останнім часом з'являються публікації зі спробами реабілітувати унію та обгрунтувати її позитивну роль в історії України. Так, В. Іванишин у своїй книзі «Українська церква і процес національного відродження» (Дрогобич, 1990) наголошує: «Уважне і безсторонне вивчення тодішньої ситуації переконує, що унія — не результат змови вузького кола людей, а наслідок реальних, катастрофічних для України обставин і тверезого їх осмислення більшістю духовенства, особливо вищого, та авторитетних світських діячів...» Автор твердить, що вже наприкінці XVI ст. (а не в умовах Австрійської монархії) унія була єдиним засобом порятунку нації, пробудження національної свідомості українців тощо. З цим, гадаємо, погодитися не можна, бо ж за В. Іванишином виходить, що Україні, яка прагнула волі, національного відродження, досить було унії і зовсім не потрібні діяльність братств, Петра Могили, ціла епоха козаччини і кривавих козацьких і селянських повстань, Визвольна війна 1648—1654 рр. і утворення державності — Гетьманщини, тобто справжні фактори виборення права на національну самобутність і суверенність нашого народу. До речі, всі ці загальнонаціональні рухи відбувалися під прапором православної («руської») віри.

* * *

Друга половина XVI — початок XVII ст. — важливий період в історії України. В цей час сталися значні зрушення в соціально-економічних відносинах. Поряд з освоєнням нових земель на Наддніпрянщині, в інших, давно освоєних районах (Галичина, Поділля, Волинь) відбувався дальший розвиток продуктивних сил. На основі розвитку землеробства, торгівлі, ремесла підносилися міста, хоча численні привілеї феодалів гальмували їхній розвиток.

У системі феодално-кріпосницького господарювання також відбувалися великі зміни, передусім запровадження фільварків, заснованих на використанні панщини. Становлення фільваркової системи супроводжувалося дальшим

розвитком кріпацтва та остаточним оформленням кріпосного права (Литовський статут 1588 р.).

За Люблінською унією 1569 р. усі українські землі увійшли до складу Польського королівства. Це спричинилося до дальшого посилення соціального та національно-релігійного гніту. Польські магнати й католицька церква привласнювали землі на Україні, водночас посилюючи тиск на покріпачуване українське селянство. Експансія католицизму, яку здійснювала римська курія, спроби колонізації українського народу з боку правлячих кіл Речі Посполитої викликали широкий суспільно-політичний рух, опозицію з боку православних магнатсько-шляхетських верств. У містах виникають братства, котрі мали за мету згуртування широких мас міщанства і були разом з тим проявом реформаційного руху на Україні, виступаючи не лише проти засилля католицизму, а й проти православної церковної ієрархії.

З метою покатоличення українського народу уряд Речі Посполитої та верхівка католицької церкви, спираючись на підтримку частини православних ієрархів, незадоволених діяльністю братств, провели у Бересті в 1596 р. церковну унію, яка призвела до нового піднесення руху опору колонізаторам серед широких верств народу України.

Рекомендована література

- Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К., 1990.
- Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. К., 1941.
- Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.
- Кашуба М. В. З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст. К., 1976.
- Костомаров Н. И. Южная Русь в конце XVI века // Исторические произведения. Автобиография. К., 1990.
- Львовский церковный собор: Док. и материалы. М., 1982.
- Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.
- Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв. К., 1989.
- Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. К., 1989.
- Сливка Ю. Ю. Реакційна роль унії в історії українського народу. К., 1967.
- Щербак В. О. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України в XIV — першій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. 1987. № 2.

КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 90-х РОКІВ XVI ст.

● Передумови повстань ● Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського ● Повстання Северина Наливайка

Передумови повстань. Наприкінці XVI ст. боротьба українського селянства і козацтва проти кріпосницького та національного гніту загострилася. Селяни палили маєтки своїх панів, утікали на вільні землі. Значно поглибилися також суперечності між козаками і шляхтою, оскільки наступ феодалів на Південно-Східне Придніпров'я та Брацлавщину загрожував самому існуванню козацтва. Пожвавилася й антифеодальна боротьба міщан. В окремих містах спалахували повстання. Найбільше з них відбулося в Білій Церкві у 1589 р. Князь В.-К. Острозький тримав Білу Церкву на правах «довічного» володіння. Незважаючи на Магдебурзьке право, дароване королем білоцерківцям, князь зажадав від них повинностей і покори. Обурені городяни повстали, встановили свою владу, захопили млини, корчми, особисте майно Острозького, вигнали з міста шляхтичів і князівських слуг. Білоцерківське повстання було придушене об'єднаними силами шляхти всього Київського воеводства. З не меншим завзяттям боролися проти феодалів і жителі Брацлава (Поділля) в 90-х роках XVI ст.

Козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського. *Перше велике антифеодальне селянсько-козацьке повстання розпочалося в 1591 р. і тривало до 1593 р.* Воно охопило Поділля, Волинь і Київщину. Слідом за селянами і козаками піднялися мешканці ряду міст, реєстрові козаки. Очолив повстання Криштоф Косинський — шляхтич родом з Підляшшя. В 1586 р. він вступив у козацьке військо, незабаром почав обіймати важливі військові посади. За бойові заслуги в числі ряду інших козацьких ватажків одержав від сейму маєтність Рокитну на р. Рось. У 1591 р. Косинський став запорозьким гетьманом. Того ж року білоцерківський староста князь Януш Острозький — сумнозвісний утискувач козаків і селян — відібрав у Косинського його маєток.

Наприкінці 1591 р. запорожці разом з реєстровими козаками під проводом гетьмана Криштофа Косинського прийшли під Білу Церкву — резиденцію і замок Я. Остро-

зького. Так розпочалося це широко відоме народне повстання. Косинський здобув Білу Церкву, Переяслав, Трипільля, захопив у білоцерківському та київському замках гармати, порох, військовий ристунок. Коли гетьман із загоном козаків укріпився у Трипільському замку, на Трипільля рушив старший над реєстровцями князь Язловецький з місцевими старостами та їхніми козаками. Не наважуючись штурмувати замок, Язловецький удався до переговорів з обложеними, які, щоб виграти час, погодилися на ці переговори і навіть пообіцяли позбавити Косинського гетьманства.

Тим часом повстання розросталося. На Східній Волині, Брацлавщині посполиті взялися за зброю. Протягом усього 1592 р. вони нападали на панські маєтки, містечка. Головною рушійною силою повстання, яке набуло антифеодального та національно-визвольного характеру, стало селянство. Разом з ними виступали козаки й нижчі верстви міщан. Там, де повстанці брали гору, вони оголошували себе козаками і запроваджували козацький лад. До них приєднувалася дрібна православна шляхта.

Деякі польські феодали втікали з України до Польщі, а шляхта Волинського і Київського воєводства за підтримкою магнатів почала спішно збирати сили для розгрому повстання. Місцем збору панського ополчення було визначено м. Костянтинів — постійна резиденція київського воеводи князя Острозького. Сюди збиралися шляхтичі із загонами своїх слуг. Магнати Східної України — Вишневецькі, Гульські, Претвичі — набирали шляхетські загоны на Волині й Поділлі, а інші вербували солдат в Угорщині.

На початку 1593 р. загін селян і козаків чисельністю в декілька тисяч чоловік під проводом Косинського вирушив на Волинь. 23 січня кінне, з артилерією, добре озброєне та споряджене панське військо під командою В.-К. Острозького і піші повстанці на чолі з К. Косинським зустрілися під містечком П'ятка на Волині (тепер село Чуднівського району). Більша частина повстанського війська — селяни, міщани — була озброєна переважно косами, ціпами, вилами. Далеко не всі мали самопали. Стояли люті морози, земля промерзла, окопатися було неможливо. Проте повстанці майже тиждень мужньо відбивали атаки супротивника. Шляхта зазнала відчутних втрат і змушена була розпочати переговори. Нарешті було досягнуто угоди. Перед реєстровцями висувалися вимоги: слухняно служити королеві; скинути Криштофа Косинського з гетьманства; не робити походів «на волость». Крім того, реєстровці пообіцяли випи-

сати зі свого війська всіх, хто вступив до нього під час повстання.

Пани після укладення угоди повернулися в маєтки. Розпочалися переслідування учасників повстання, страти. Чимало селян і козаків утікало на Запорозжя. Сюди ж відступив зі своїм загоном Косинський. Припиняти боротьбу козацький гетьман не збирався. З Січі він звернувся до російського уряду з проханням прийняти Військо Запорозьке під владу Росії. З листа черкаського старости Олександра Вишневецького до польського канцлера Я. Замойського від 13 травня 1593 р. можемо скласти уявлення про дальші наміри К. Косинського: «Той зрадник Косинський з військом своїм заприсягався на те, щоб з турецькими й татарськими військами спустошити коронні землі і допомогати поганським псам захопити корону. Хан кримський має з ним послати своє військо, а Косинський за це присягнув йому воювати панство його королівської милості. На це він присягнув і великому князю Московському з усім своїм військом і віддав йому вже все пограниччя більш як на 100 миль на тих границях; у листі своїм до них великий князь уже пишеться царем запорозьким, черкаським і низовським і послав на Запорозжя сукна і гроші...»

Але тодішнє скрутнє внутрішнє й зовнішнє становище Російської держави, викликанє господарською розрухою та війною зі Швецією, перешкодило активному втручанню Росії у справи на Україні. Все ж російський уряд у березні 1593 р. надіслав на Дон грамоту з наказом донським козакам допомагати Косинському.

В травні 1593 р. двохтисячний загін козаків під проводом Косинського вирушив із Запорозжя під Черкаси — «на волость». Обложений у Черкасах місцевий староста князь О. Вишневецький змушений був піти на переговори з повстанцями, дати їм гарантії на володіння майном, на вільний перехід із Січі в міста і села і звідти на Січ. Водночас, упевнившись у неможливості власними силами придушити повстання, князь під приводом мирних переговорів запросив Косинського у свій замок і там підступно вбив його. Втративши гетьмана, повстанці зазнали поразки. Проте селянство і міщанство Київщини не склало зброї. Незабаром піднялося і козацтво, бо магнати не виконували умов перемир'я. Так, київський воевода В.-К. Острозький схопив кількох козаків і піддав їх жорстоким тортурам. Козацьке військо пішло на Київ і оточило його, проте звістка про напад татар на Січ змусила козаків повернутися на Запорозжя.

Шляхта придушила рештки повстанських селянських заговів на Київщині й Брацлавщині. Сотні селян були замордовані. Пани почали довільно збільшувати у своїх маєтках панщину, натуральні та грошові повинності посполитих.

Усі ці події підготували ґрунт для повстання під проводом Северина Наливайка.

Повстання Северина Наливайка. Северин Наливайко народився (рік народження невідомий) у сім'ї ремісника-кушніра в м. Гусятин на Поділлі. Змалку Северин відчув на собі магнатську сваволю: брацлавський староста А. Каліновський відібрав батьківську землю, самого ж батька слуги старости закатувати насмерть... Северин переїхав до Острога, де в тамтешній академії навчався брат Дем'ян (згодом Дем'ян став священником придворної церкви князя В.-К. Острозького), а потім подався на Запорожжя. Пройшов школу воєн з татарами і турками. Повернувшись до Острога, Наливайко став сотником надвірних козаків («корогви») князя В.-К. Острозького. Взимку 1593 р. під час боїв панського ополчення з повстанцями К. Косинського під П'яткою був при охороні князя. Став свідком поразки повстання.

У 1594 р. валаський воєвода Михайл Хоробрий розпочав боротьбу проти турок. З цього скористалися польські магнати, щоб втрутитися у справи Молдавії та посадити на молдавський престол свого ставленика Єремію Могилу. Турецький султан послав у Молдавію через Поділля татарське військо. Пани, ясна річ, занепокоїлися, і Наливайко вирішив діяти. Він звернувся до князя Острозького з пропозицією створити загони з «охочих» козаків для захисту Брацлавщини від татар. Острозький погодився. В «охоче» козацьке військо йшли селяни Подніпров'я, Брацлавщини. У квітні 1594 р. Наливайко писав князеві: «По милості Божій товариства зібралось вже чимало, до того ж люди такі, котрі звичні жертвувати своїм життям». Наприкінці весни 1594 р. на Брацлавщині вже стояло «охоче» козацьке військо чисельністю в декілька тисяч чоловік. У травні 1594 р. Наливайко вирушив зі своїм загоном на татар, які з «першою травою» з'явилися на Поділлі. Зіткнувшись з козаками, вони спішно повернули в Молдавію. Наливайко переслідував їх до самої Молдавії та захопив близько 4 тис. коней.

Щоб зберегти своє «охоче» військо, козацький проводир запевняв, що татари ще повернуться, і розташовував козаків у панських фільварках на Поділлі. Водночас відправив

загін і 2 тис. коней на Січ. Вже 1 липня 1594 р. його посланці прибули на Запорозжжя і закликали січовиків виступити разом з «охочими» проти Польщі. Однак старшина, не бажаючи воювати з панами, оголосила Наливайка «панським слугою», бо ж він перебував при охороні Острозького під П'яткою. Посланці Наливайка на січовій раді заявили від його імені: він ладен будь-коли виправдатися, якщо ж Січ визнає його винним, то хай запорожці відрубать йому голову «власною шаблею».

Незважаючи на опір частини старшини, запорожці й реєстрові, що були на Січі, приєдналися до «охочих» та обрали наказним гетьманом Григорія Лободу. Загін січовиків на чолі з Лободою вирушив на Брацлавщину.

Побоюючись татар, шляхта мирилася із постоем «охочих» козаків у своїх маєтках. Але татари не з'являлися, а селяни почали відмовлятися відбувати повинності й ішли до козацького війська. Козаки реквізували частину коней у фільварках, фураж. Тож шляхта Брацлавського воеводства вирішила розправитися з «охочими» козаками Наливайка. У вересні під виглядом зборів на «судові рочки» (шляхетські судові з'їзди) шляхта з'їжджалася до Брацлава. Козаки Наливайка встановили зв'язки з брацлавчанами, і в місті почалося повстання. Старосту В. Гулевича скинули. Коли шляхтичі з'їхалися, городяни не пустили їх за браму. Опівночі 29 вересня козаки і міщани за сигналом вдарили з двох боків на табір шляхти. Частину побили, частина втікла на Волинь.

Після розгрому шляхти міщани й козаки повністю завладіли Брацлавом і його замком з артилерією та військовими припасами, захопили гродські книги, запровадили міське самоврядування. Шляхту примусили платити «стацію». Визвольний рух ширився на всю Брацлавщину, повстанці спустошували панські маєтки, здобували замки та міста. Гулевич, який разом зі брацлавською шляхтою утік до Луцька, вимагав відправити коронне військо проти «хлопів». Проте уряд не квапився: адже українська шляхта була зняряддям і опорою східноукраїнських магнатів — противників міцної коронної влади. Тому король доручив самим магнатам придушити повстання.

З-під Брацлава повстанське військо, посилене за рахунок селян та запорожців на чолі з Лободою, пішло на Бар — резиденцію коронного гетьмана й одну з найбільших фортець на Поділлі. Тут до повстанців теж приєднались міщани. Наприкінці листопада 1594 р. Бар упав. Шляхтичів, католицьких священників, що чинили опір, страшили. Потім повстанське військо здобуло Вінницю. Шляхта

Вінницького повіту втікала на захід, втік і вінницький староста Я. Претвич.

Наступала зима. Повстанці отаборилися під Баром, у Руському містечку. Наприкінці 1594 р. у Барі відбулася козацька рада, яка ухвалила звернення до народу. Посполиті і міщани гаряче відгукнулися на заклик. На початку 1595 р. від шляхти була звільнена значна частина Брацлавського, Подільського, східна частина Волинського воеводств. Проте в окремих районах стихійні заворушення селян придушувалися шляхетськими загонами.

З початком весни 1595 р. повстанське військо розділося. Перший загін на чолі з С. Наливайком рушив на Луцьк, а потім повернув на Могильов у Білорусію, щоб збурити місцеве селянство. Другий загін під проводом Г. Лободи і М. Шаули пішов на південне Подніпров'я, маючи на меті очистити його від шляхти, а потім, піднявшись проти течії Дніпра, з'єднатися з Наливайком. Повстанці не випадково трималися східних окраїн Речі Посполитої: вони сподівалися на допомогу Російської держави та на можливість відступу в межі Слобожанщини (куди до того вже переселялися українські селяни і козаки).

Загін Наливайка просувався вперед повільно — йому перешкоджало весняне бездоріжжя, бракувало продовольства і фуражу. Та все це не заважало успішно відбивати наскоки шляхетської кінноти і навіть здобути міста — Старокостянтинів, Кременець, Луцьк. Повстанське військо постійно зростало.

Восени 1595 р. Наливайко пішов на білоруське Полісся. 6 листопада він зайняв Слуцьк, захопивши при цьому 12 гармат та інше бойове спорядження, а ще за кілька днів — Бобруйськ. Наприкінці листопада підійшов під Могильов і обложив його. Незабаром місто впало. Наливайківці розгромили будинки шляхти і заможних міщан.

Після здобуття Могильова селянські заворушення поширилися по всій Східній Білорусії. Шляхта тікала до Мінська, під захист литовського гетьмана Х. Радзивілла.

Тим часом на Південному Подніпров'ї повстанське військо Лободи оволоділо Черкасами, Каневом. Піднявшись угору по Дніпру, Шаула здобув Київ і пішов у Білорусію. Діставшись Пропойська (на р. Сож), він підкорив і його. Отже, все українське Правобережжя, Південно-Східна Білорусь опинилися в руках повсталих. Цьому сприяло й те, що шляхетське військо на чолі з коронним гетьманом С. Жолкевським воювало в цей час у Молдавії.

На землях, охоплених повстаннями, селяни і міщани звільнялися від влади старост і каштелянів, оголошували

себе вільними козаками. Боротьба проти шляхетської влади відбувалася під релігійними гаслами — за православ'я. Козацьке військо підтримувало тісний зв'язок із населенням. Кожна сільська громада виставляла певну кількість козаків. Усі посади у війську були виборними.

Влітку 1595 р. Жолкевський розбив під Ясами господаря Розвана і посадовив на молдавський престол свого ставленика Єремію Могилу. Восени молдавський похід магнатів завершився, і це значно ускладнило становище повсталих. Тепер вони мали чекати удару всіх сил польських феодалів. Підвели голову й литовські магнати, які в листопаді 1595 р. з'їхалися до Х. Радзивілла в Клевець для обговорення питання про спільні дії проти повстанців. Уся шляхта Білорусії одержала наказ зібратися в Мінську під корогву воеводи Миколая Буйвида.

Ще більш рішучу позицію щодо повсталих зайняли король і шляхта власне Польщі, занепокоєні тим, що наприкінці 1595 р. селянські повстання розпочалися і в Польщі, зокрема в Мазовії. В січні 1596 р. було скликано сейм. У своєму універсалі до нього король наголошував: повстале селянство «дома шляхетські бере, плюндрує, палить і невилежонне кривди чинить», до того ж повстанці тепер «далі у панствах наших... поступають (просуваються.— Л. М.)», а тому й польським шляхтичам «буде те ж, що вашій братії... [в] Україні стало». Отже, всім панам необхідно звідусіль іти до коронного війська, разом боротися з повстанцями «яко противко неприятелем коронним».

А тим часом становище повсталих у Білорусії ускладнилося. На початку грудня 1595 р. воевода М. Буйвид з п'ятитисячним загоном, озброєним гарматами, підійшов до Могильова. З початком зими частина повстанців розійшлася по домівках, у Могильові залишилося лише 1,5 тис. козаків і селян. Однак їм і на думку не спадало уникати бою. Завзято боронячи місто, вони сміливо напали на шляхетські загоны. Буйвид змушений був відійти. Але залишатися Наливайкові в Могильові було небезпечно. Від Лободи і Шаули не було ніяких вістей (Лобода тоді перебував під Білою Церквою, Шаула — в Пропойську). В 20-х числах грудня 1595 р. Наливайко з козаками вночі вийшов з Могильова і пішов до Бихова, забравши 20 гармат. Його переслідував Буйвид. Та дарма, як писав литовський гетьман Х. Радзивілл, Наливайко, «ведучи активну стрілянину, побудував військо табором... уходить, жодної людини не випускаючи з табору для битви, внаслідок чого наші нічого не можуть вдіяти, а він завдає нашим... великих втрат». До того ж «челядь багатих панів у значній кількості втікає від пана Буйвида». Загін Наливайка успішно вирвався

з оточення і повернув на Україну — назустріч коронному війську.

В місцевості, розташованій на південному сході Волині, між Старокостянтиновом і Остроподем, під с. Мацеевичі, що належало князеві В.-К. Острозькому, передовий загін наливаївців в ніч з 28 на 29 лютого 1596 р. чекав підходу С. Жолкевського. Сотники Марко і Татаринець зі своїми людьми постали на бій під Мацеевичами з коронним військом, пославши перед тим гінця до Наливайка. Козаки всі загинули у бою.

А в цей час основне повстанське військо, в якому налічувалося щонайбільше 1,5 тис. чоловік, до того ж зморених переходом, без належних припасів, розташувалося під Чарнавою, за 100 км від Мацеевичів. Жолкевський же мав у своєму розпорядженні загопи шляхти, надвірних козаків, 3 тис. гусарів і драгунів, артилерію. Тому Наливайко спішно повернув на Умань, наміряючись дістатися Дикого Поля і йти ним на з'єднання з Лободою та Шаулою. В січні 1596 р. наливаївці відійшли до с. Прилуки поблизу від р. Сині Води (Синюха), але їх наздогнала кіннота Жолкевського. Повстанці переправилися на лівий бік Синюхи, пробивши в річковій кризі ополонки. Жовніри тонули, а з берега їх розстрілювали козаки. В цьому бою наливаївці перемогли.

Не наважившись переслідувати Наливайка, Жолкевський почав придушувати селянські повстання на Брацлавщині, Південній Волині. Селян-повстанців піддавали лютим тортурам. Очевидці згадували про жахливі факти: селянам відтинали вуха, чинили «мордування, бої, окручення великі, а праві тиранські». На Волині, під Луцьком, магнати і шляхта «з сотнями своїми, ідучи за військом, квалти, бої... причинили і маєностей немало з собою побрали». Наприкінці лютого 1596 р. жовніри розгромили на Волині загін брата Северина — Дем'яна Наливайка. Полоненого Дем'яна відправили на розправу до князя Острозького.

Шляхта вирішила ранньою весною остаточно розбити повстанців. У Барі зосереджувалися шляхетські загопи, жовніри одержували велике жалування; польські магнати домовлялися з литовськими про спільні дії. Водночас докладалися зусилля до розколу повсталих, оскільки верхівка козацької старшини не бажала руйнувати шляхетські порядки і дбала лише про власний добробут і розширення своїх прав. До старшини належав і Григорій Лобода — власник с. Сошники в Київському воеводстві. Взимку 1596 р. Лобода припинив військові дії й отаборився під Білою Церквою, у фортеці якої засів польський гарнізон старости Млодецького. Прагнучи відмежуватися від На-

ливайка та селян-повстанців, Лобода таємно знісся з Жолкевським. «А про того Наливайка,— писав він до коронного гетьмана,— людину свавільну, яка чинить пагубу і розорення, ми нічого не знаємо і не бажаємо знати». Наприкінці зими 1596 р. до Лободи прибув таємний гонець з листом від Жолкевського. Коронний гетьман радив повернути реєстровців на бік короля.

На початку березня 1596 р. загін Наливайка з великими труднощами, голодуючи, дістався Диким Полям Білої Церкви. Однак Лобода зі своїми прибічниками Саськом і Шостаком уже умовили реєстровців не штурмувати фортецю. Довідавшись про наближення Наливайка, Лобода поспішно вирушив на Трипілля — ніби для з'єднання з Шаулою, котрий теж ішов від Києва на Білу Церкву. Козаки, нарешті, зрозуміли, що Лобода уникає з'єднання з Наливайком. Зібралася рада. Козаки скинули Лободу з гетьманства і обрали гетьманом Матвія Шаулу.

Жолкевський прагнув розбити загони повстанців поодинокі. Внаслідок бездіяльності Лободи перед приходом Наливайка у фортецю Білої Церкви увійшов польський загін під командуванням Ружинського.

На початку березня загони Шаули і Наливайка з'єдналися під Білою Церквою. В середині цього ж місяця, зробивши вигляд, нібито покидають табір, повстанці виманили загін Ружинського з фортеці, здобули її та винищили залогу. Однак під Білу Церкву уже підходили головні сили Жолкевського. Шаула і Наливайко мали під своїм проводом лише близько 4 тис. повстанців, тому вони відійшли в північні райони Київщини. 23 березня поблизу від урочища Гострий Камінь їх наздогнала кіннота супротивника. Повстанці утворили з возів табір. Жовніри завзято атакували, козаки чинили стійкий опір. Після цілоденного бою польське військо відійшло до Білої Церкви. У козаків загинув отаман Сасько, Шаулі ядром відірвало руку, Наливайко був поранений. Усе це змусило повстанців відійти через Трипілля до Києва.

Також виснажений боєм Жолкевський не спромігся негайно розпочати переслідування. Отаборившись під Білою Церквою, він очікував на підкріплення. В листі до канцлера Я. Замойського коронний гетьман просив нагадати на сеймі шляхті, «чого вона може чекати для себе, якщо повстання не буде придушене», просив також надіслати війська, бо вже «вся Україна покозачилася», до того ж е чутки, що наливайківці мають намір у разі невдачі «переїхати до Москви». Польські пани напрошували сили. Під Білу Церкву прибув литовський підканцлер К. Ходкевич із загоном. Жолкевський вирішив остаточно приборкати Подніпров'я. Для цього необхідно було розірвати зв'язок України з Запорозжям, який здійснювався по Дніпру. Загони Ходкевича, Ружинського і

Вишневецького за наказом гетьмана захопили Канів, вирізавши його мешканців. Канівський полковник Кремльський з козаками на човнах відплив угору Дніпром.

Наприкінці квітня Жолкевський виступив на Київ і став з військом під Печерськом, але козаки вже переправилися, знищивши за собою засоби переправи. Перебіжчики до Наливайка сповіщали: до Києва йде литовське військо князя Огінського, а під Переяслав — загін Потоцького.

На березі Дніпра з невеликим загonom залишилися Наливайко і Лобода (останнього після поранення Шаули знову було обрано гетьманом завдяки підтримці козацької старшини), головні ж сили повстанців пішли на Переяслав. Щоб затримати Жолкевського, Наливайко через Лободу розпочав переговори, а сам непомітно вивів свій загін у напрямі на Переяслав. Коронний гетьман наказав польським військам переправитись на лівий берег Дніпра, проте їх на три дні затримали запорожці, що прибули з Низу на човнах.

На початку травня під Переяславом зосередилося 10 тис. біженців, і серед них — 3 тис. козаків-повстанців. Зібралася рада. Одні пропонували битися з Жолкевським, частина старшини — навпаки — просити в нього пощади, однак більшість козаків вирішила перейти за кордон, у межі Російської держави. Згідно з рішенням більшості на раді, повстанці вийшли з Переяслава і рушили на Лубни, Жолкевський — слідом. Під Переяславом до нього приєдналися литовські частини князя Огінського. Щоб відіграти повстанців від Сули, коронний гетьман вирядив до ріки кінний полк Білецького. Поляки спізналися: повстанці встигли переправитися на лівий берег Сули.

До російського кордону залишалося лише 100 верств, але Наливайко рухався повільно, затримуваний обозом з сім'ями козаків. За три версти до Лубен, в урочищі Солониця, Жолкевський наздогнав Северина. Утворивши табір з чотирьох рядів возів, козаки окопалися та поставили близько 30 гармат на зруби. Наливайко мав 3 тис. бійців; селяни-повстанці були погано озброєні. Жолкевський же мав 5 тис. жовнірів. Крім того, в його розпорядженні були допоміжні загони, артилерія. Та й за цих умов Жолкевський просив у канцлера Замойського підмоги, бо ж воював «з людьми відважними, які вирішили у своєму відчаї стояти насмерть». А тим часом Жолкевський обложив козацько-селянський табір.

Майже два тижні тривала героїчна оборона табору. По кілька разів на день загони шляхти штурмували його, по-

встанці ж робили сміливі вилазки. Від травневої спеки і засухи в таборі залютували хвороби. Бракувало боеприпасів. За цих скрутних обставин посилилися суперечності між реєстровими і нереєстровими козаками. З цього скривався коронний гетьман: Лобода знову почав таємно зноситися з ним, але був викритий повстанцями і страчений.

До обложених надійшла звістка, що в Південному Подніпров'ї діє загін запорожців. Підбадьорені сподіванням на підхід підкріплення, козаки Наливайка частіше нападали на ворога.

Жолкевський готувався до вирішального штурму. Наприкінці травня 1596 р. з Києва приставили облогові гармати. Прибув загін кінноти князя Заславського. Вдосвіта 25 травня (4 червня) по табору вдарили облогові та польові гармати. Надалі обстріл тривав безперервно. Повстанці несли великі втрати убитими і пораненими. Штурм табору було призначено на 28 травня (7 червня). Вночі 28 травня старшини — прибічники Лободи — оточили ставку Наливайка, перебили варту. Реєстровці по-зрадницьки схопили Наливайка, Шаулу, Шостака. А тим часом шляхта з криком «обороняйтеся!» ринула на табір. Розпочалася різня. Лише частина козаків з полковником Кремпським прорвалася на Запорожжя.

И. Бельський у своїй «Хроніці» так описував поразку Северина Наливайка: «...Було це 7 того ж місяця червня, другого дня на світанку мали вони (шляхтичі.— *Л. М.*) намір на них ударити. Тоді козаки, неминучу загибель свою бачачи, почали з перших кондицій, які подав їм гетьман, і хотіли видати проводирів своїх — Шаулу, Шостака та Наливайка. Але Наливайко, помітивши це, почав з полком своїм чинити їм опір; потім майже на присмерку зчинився серед них великий гамір, аж у нашому обозі було чути. Тому наші всі, на коней посідавши, табір оточили і вдарили в сурми та бубни, щоб той зрадник Наливайко не втік. Проте наші були вже наготові рушити на штурм того ж вечора і теж уж наступали на табір, але козаки (реєстрові.— *Л. М.*), схопивши Наливайка в рові при спробі втекти, видали його і самі привели до [коронного] гетьмана; другого дня хотіли вони видати й інших, а також віддати гармати й хоругви, скласти зброю і принести присягу, аби їх від страти звільнили. Та коли не схотів [коронний] гетьман їм обіцяти, що ніхто, де б він не пізнав свого підданця, не забере його, то вони відмовились і казали, що воліють боронитись до останньої краплі крові. Гетьман теж казав: «Бороніться». Наші одразу кинулись на них, так що не змогли вони ні вишикуватися, ні взятися до зброї. Рубали їх немилосердно, так що протягом милі або більше лежав труп на трупі. Всіх же їх було в таборі, з черню й жінками, до десяти тисяч, з яких врятувалося з Кремпським не більше тисячі...»

Наливайка з шістьма іншими козацькими ватажками було відправлено в кайданах до Варшави. 11 квітня 1597 р.

після тривалих тортур Северина стратили на площі. Й. Бельський занотував: «...Наливайка тримали аж до сейму і він у багатьох лиходійних справах признався. Після сейму відтяли йому голову, а після цього четвертували і труп по шматках розвішали. Був він обличчям гожий, до того ж людина незвичайна, до того ж не абияка, коли б обернув він на добре дане йому від Бога, до того ж гармаш чудовий».

Сейм 1596 р. у Варшаві оголосив козаків-повстанців «зрадниками і ворогами ойчизни». Було ухвалено конфіскувати їхні землі. Коронному гетьману надавалися необмежені права з метою «викорінення до кінця тих свавільників»; передбачалися заходи проти запорожців: при їхній появі шляхта та урядовці мали виступити проти них — «противко ним, яко неприятелем коронним, конно і оружно».

Після придушення повстання Северина Наливайка на Україні посилювався феодално-кріпосницький гніт. Жолкевський, Вишневецькі, Потоцькі, Каліновські одержали тут нові земельні володіння. Настала кріпосницько-шляхетська реакція.

* * *

Незважаючи на мужність селянсько-козацьких мас, польсько-шляхетський уряд, використовуючи стихійність, неорганізованість повстань, суперечності між реєстровими (тобто тими, що перебували на службі в Речі Посполитій) і нереєстровими козаками, розгромив повсталих. Хоча спілка селянства, козацтва і міщанства під час повстання 1594—1596 рр. була міцнішою, ніж у більш ранніх народних виступах, умови, необхідні для повалення феодално-шляхетського ладу Речі Посполитій, ще не визріли (до того ж козацька старшина і православна церква прагнули якраз до зміцнення феодалних порядків). Відсутність єдиного командування (Наливайко, Шаула, Лобода, нагадаємо, діяли кожний сам по собі), стихійність, розрізненість селянських виступів, погана озброєність — все це теж спричинилося до поразки повстання. Але воно не пройшло безслідно. В ході народно-визвольної боротьби проти соціального та національного гніту на Україні наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. удосконалювалася військова майстерність народних мас, вони набували досвіду боротьби. Повстання 1594—1596 рр. завдало відчутного удару шляхетській Речі Посполитій і підготувало умови для дальшого розвитку народно-визвольного руху на Україні.

Рекомендована література

Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. К., 1941.

Гуслистий К. Г. До історії Брацлавського повстання в 90-х роках XVI ст. // Наук. зап. Ін-ту історії і археології України АН УРСР. 1943. № 1.

Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. К., 1977. Т. 1, кн. 2, розд. V, § 4.

Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.

Мишко Д. І. Северин Наливайко. К., 1962.

Рознер Й. Г. Северин Наливайко — керівник кресьтянско-казацького восстання 1594—1596 гг. на Україні. М., 1961.

ЛЕКЦІЯ 10

ПІДНЕСЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

● Соціально-економічні й політичні передумови культурно-національного відродження на Україні ● Ідейні впливи на розвиток української культури ● Піднесення суспільно-політичного життя. Братства ● Полемічна література ● Виникнення ідеї залежності суспільного розвитку від поширення освіти ● Розвиток шкільної освіти. Острозька школа. Братські школи ● Переміщення центру політичного та культурного життя в Київ ● Культурно-освітній осередок при Києво-Печерській лаврі ● Становлення вищої освіти. Київська братська школа. Київська Лаврська школа. Києво-Могилянська колегія

Соціально-економічні й політичні передумови культурно-національного відродження на Україні. Друга половина XVI ст. (особливо його остання чверть) — початок XVII ст. — це час пробудження національної свідомості українського народу, його духовного піднесення. Утверджуються відчуття рідної землі, вітчизни, нерозривності зв'язку поколінь, історичного обов'язку сприйняти й зберегти предковічні духовні здобутки свого народу — культуру, мистецтво, мову, народну творчість, звичаї та обрядовість, батьківську віру — тобто все те, без чого неможливе існування нації. Збереження і розвиток духовної культури, культурно-національне відродження стає історичною необхідністю.

Новий етап розвитку української культури відбувся одночасно з помітним поживавленням суспільно-економіч-

них процесів — збільшенням кількості ремісничих і промислових підприємств, розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі, товарно-грошових відносин. Центрами економічного й політичного життя стають міста. Зростає і зміцнюється міський стан, зацікавлений у піднесенні виробництва, а також освіти й науки. Саме це середовище сприйняло ідеї Гуманізму і Реформації, зокрема про необхідність поширення в народі освіти й нагромадження знань. Пробудження національної самосвідомості спричинилося до розгортання руху за національне визволення, що в свою чергу зумовило потребу в освічених ідеологах, знавцях мов, полемістах, учених-богословах.

Таким чином, *культурно-національне відродження на Україні було тісно пов'язане із внутрішніми соціально-економічними зрушеннями, а також із політичною та ідеологічною боротьбою, викликану наростанням народно-визвольного руху й тих політичних і культурних процесів у Європі, що дістали назву Відродження (XIV—XVI ст.).*

Культурне відродження на Україні відбувалося у надзвичайно складних умовах — переважна частина українських земель протягом XIV—XVI ст. перебувала у складі іноземних держав (Литви, Польщі та ін.). Соціальне поневолення українського народу поєднувалося з національно-духовним — припинувалися та викорінювалися місцеві культура, мова, звичаї, православне сповідання. Католицизм і унія стали тією підступною зброєю, за допомогою якої польські загарбники намагалися остаточно поневолити українців. Віра в ті часи була не лише основою світосприймання та ознакою належності людини до тієї або іншої культури, а й складовою самої культури, ознакою певного народу. Не випадково в умовах протистояння двох різновидностей християнської релігії на Україні православна релігія здебільшого іменувалася як «руська» (тобто українська) віра. Державною релігією в межах Речі Посполитої визнавалася лише католицька. Відданість православію виключала польського підданця з громадського і суспільного життя. Він позбавлявся економічних і політичних привілеїв, не мав можливості захищати себе перед судом; православних ремісників навіть звільняли в ряді міст із цехів. Таким чином, релігійні мотиви тісно перепліталися з економічними, політичними, становими, а також культурними інтересами.

Не домігшись покатоличення українців, правлячі кола Речі Посполитої вдалися до впровадження ідеї єзуїтів — «церковної єдності», або унії православної й католицької церков під верховенством папи римського. Офіційно унія

була проголошена в 1596 р. в Бересті. Не лише православні ієрархи, а й чимало ще не покатоличених українських феодалів, заможних шляхтичів і міщан пристали до унії відразу чи згодом — під примусом пастирів-уніатів або під тиском погроз і репресій, але найчастіше — з огляду на свої станові інтереси. Всі вони урівнювалися в правах з католиками, отримували різні привілеї, наділялися земельними володіннями тощо. За висловом пристрасного українського письменника-полеміста Івана Вишенського, духовні «черевом, а не духом офірували», а світським, як зазначав інший полеміст — Христофор Філалет, «забажалося в сенат, на сейм і на трибунах межі депутатами місця».

Сприймаючи чужу віру, а з нею й мову, зав'язуючи родинні стосунки, входячи в коло політичних і культурних інтересів польської шляхти, українське панство відмовлялося від свого історичного коріння, своєї національності. Все, що було до того рідним і дорогим — мова, віра, надбання вітчизняної освіти та культури, тепер здавалося «мужицьким» застарілим, осоружним. Тупіла й згасала національна самосвідомість. «І почуття безпорадності обіймало українське громадянство. Здавалося, що перед цим натиском польської державності, польської культури, польської національності виходу немає, і українству прийдеться тільки тихо коритися сьому непереможному процесові», — так писав про становище на Україні тих часів М. С. Грушевський.

Однак селяни, козаки, міщани, дрібна шляхта й духовенство, котрі трималися православ'я, вже починали гуртуватися на захист своїх соціальних і національних прав та інтересів. Обурений нестерпними умовами існування, пригнобленим становищем «схизматів» і «глутих русинів», народ підіймався на боротьбу. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. Україною прокотилася хвиля селянсько-козацьких повстань під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка та інших народних ватажків, що незабаром переросла у Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Тим часом в освічених колах визріває переконання, що примусові колонізація й покатоличення загрожують самому національному існуванню народу, що польсько-католицькій експансії конче необхідно протиставити свою вітчизняну систему духовних цінностей, свою культуру — один з найдійовіших засобів відродження самосвідомості, зміцнення волі народу до боротьби. Таким чином, *політичні й ідеологічні потреби часу надали українському культурно-відродженню високого громадянського змісту й патріотичного спрямування*. Розв'язати ж це життєво важливе завдання в тогочасних умовах можна було лише через поширення писемності, укладання й розповсюдження підруч-

ників, організацію шкіл і друкарень, створення полемічних та історичних творів, підготовку вчителів, письменників, учених тощо. Провідну роль у вирішенні цієї проблеми відіграли світські кола — міщанство, козацтво, інтелігенція, а також деякі магнати та шляхтичі.

Ідейні впливи на розвиток української культури. Культурне відродження на Україні розгорталося в тісному зв'язку і під впливом тогочасних культурних досягнень інших народів, а отже, було частиною об'єктивного світового історичного процесу, неможливого без розвитку культури. *Визначальний вплив на зміст, характер і спрямованість української освіти, філософської та суспільної думки справили ідеї Гуманізму і Реформації.* Гуманізм епохи Відродження знаменував собою становлення нових відносин в Європі. На противагу феодальній ідеології, в основі якої був бог, гуманістична філософія акцентує свою увагу на людині, на її утвердженні в сьогобічному світі, на пошуках людського щастя, яке гуманісти вбачали у свободі й освіченості особистості, в справедливому суспільному ладі. Гуманістичні ідеї проникали на Україну переважно через українську інтелігенцію, котра навчалася в польських і західноєвропейських університетах.

Одним із таких культурних діячів другої половини XVI ст. був Станіслав Оріховський Роксолан (1513—1566), уродженець с. Оріховка під Перемишлем. Навчався в Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Падуанському, Болонському університетах і був відомий як «рутенський (руський.— З. Х.) Демосфен». Оріховський — видатна фігура доби Відродження. Його талант і світогляд формувалися під впливом відомих діячів епохи. Філософські, історичні, публіцистичні твори Оріховського були знані в Італії, Німеччині, Швеції, Польщі. Оріховський чудово володів українською мовою, постійно звертався до історії України. Все це дає підстави зарахувати його до перших видатних мислителів і письменників України Нового часу.

На Україні проживало також чимало гуманістів іноземного походження. Це поляки Шимон Шимонович (Симон Симонід), Мартін Регіс (Марцін Круль), Еразм Сікст, Григорій із Сянока, Себастьян Кльонович, а також Бенедикт Гербст із Німеччини, італієць Філіпп Буонакорсі-Каллімак (один із фундаторів гуманістичного руху) та ін.

Коло інтересів гуманістів було широким: класичні мови, філософія, яка «селян робить городянами, дикунів — сумирними, варварів — ученими, самих людей — богами», етика, психологія, естетика, література й поезія, історія й природничі науки. Набуваючи ерудиції, розвиваючи світську освіту та культуру, гуманісти досягли вивільнення інтелектуальної діяльності з-під влади церкви, що було найважливішим досягненням доби Відродження. Понад усе

вони цінували розум і добродієність, а також освіченість, свободу особистості, людську гідність. Їм були притаманні релігійна толерантність і патріотизм. Повертаючись додому після навчання в університетах Кракова, Болонії, Падуї, Відня та інших польських і західноєвропейських міст, гуманісти не припиняли своєї діяльності. Навколо них гуртувалися прогресивна молодь, послідовники. Вони підтримували зв'язок з тими гуманістами-українцями, які після навчання у європейських університетах залишилися там працювати.

Високо оцінюючи вплив Гуманізму на розвиток духовного життя України, слід разом з тим наголосити, що, позбавлений соціальної спрямованості, він не міг відіграти вирішальної ролі в національно-культурному житті України, яке позначалося специфічними рисами, зумовленими тодішнім конкретно-історичним становищем українського народу. Одним з найважливіших завдань тоді була організація всіх патріотів на боротьбу за визволення батьківщини з-під іноземного панування, проти спроб поневолювачів через примусове покатоличення й ополячення підкорити саму душу українського народу. *Цьому завданню на Україні більшою мірою відповідали ідеї Реформації.*

Будучи за своїм змістом антифеодалним рухом, Реформація XVI — початку XVII ст. мала багато течій, які відповідали інтересам різних класів і верств. Але головний зміст усіх цих течій полягав в обмеженні як економічної, так і духовної влади церкви, в національному самостверженні того чи іншого народу.

Ідеї доби Відродження та Реформації поклали початок ранньому Просвітництву, головний зміст якого — боротьба за світський характер суспільного життя, критичний перегляд Біблії, вивільнення науки з-під влади церкви, відродження і впровадження в письменстві та освіті національних мов замість пануючої латини, релігійна толерантність, поширення знань, освічення широких мас тощо. З огляду на вказані вище причини *Реформація та раннє Просвітництво знаходять сприятливий ґрунт на Україні й набувають тут відповідних часу й конкретно-історичним обставинам особливостей, найголовніші з-поміж яких — відродження національної культури, формування ідеології боротьби проти католицької експансії, соціального та національного поневолення.*

Піднесення суспільно-політичного життя. Братства. Культурне піднесення на Україні значно посилюється в останній чверті XVI — на початку XVII ст. з появою

братств — громадських православних організацій міського населення. Просвітництво як ідеологія «третього стану» утверджується на Україні саме через братства. Прогресивні сили, що гуртувалися навколо них, рішуче вступали у боротьбу за розвиток вітчизняної культури, вбачаючи в цьому запоруку визволення народу від соціального, національного та релігійного гніту. Найстарішим і найвпливовішим було Львівське братство (виникло в 1439 р.), коштом якого утримувалися школа, шпиталь, друкарня, бібліотека. На початку XVII ст. виникають Рогатинське, Острозьке, Галицьке, Кам'янець-Подільське, Красноставське, Самбірське, Київське, Луцьке, Шаргородське, Немирівське, Вінницьке та інші братства. Вони засновували друкарні, шпиталі, школи, забезпечували їх підручниками, утримували вчителів та неімущих учнів, надавали кращим учням допомогу для продовження навчання за кордоном тощо. Навколо братств гуртувалися вчені, письменники, книговидавці, педагоги, політичні діячі, котрі підтримували зв'язки з іншими культурними осередками України, а також Росії та Білорусії.

Одним із напрямів діяльності братств були видавничі справа й книгодрукування, що сприяли поширенню в народі знань і прогресивних ідей. У числі перших виникла друкарня на українсько-білоруському пограниччі — в Заблудові, в маєтку українсько-білоруського магната Григорія Ходкевича, що походив з київського боярського роду. Заснували її москвитянин Іван Федоров і білорус Петро Мстиславець. Саме тут Федоров продовжив потрібну народів справу, так невдало розпочату в Москві. Отримавши «немалу весь» від Ходкевича, друкарі видали у 1569 р. «Учительне Євангеліє», а згодом — «Псалтир» і «Часослов». Найпершою ж власне на українських землях стала друкарня, заснована в 1573 р. також Федоровим у Львові. У 1574 р. тут вийшов друком славнозвісний «Апостол». У 1575 р. І. Федорова, який виявив себе неперевершеним знавцем друкарської справи, запросив до себе князь В.-К. Острозький. Маючи намір налагодити видання вітчизняної Біблії, князь створив тут науково-культурний осередок. «Острозька Біблія», видана в 1581 р., — перше повне видання Біблії слов'янською мовою. Вона була широко знана не лише на Україні, а й у Білорусії та Росії. «Острозька Біблія» надійшла до бібліотеки Оксфордського університету, її примірники мали шведський король Густав II Адольф, кардинал Берберіні, ряд відомих учених і культурних діячів Європи. Згодом в Острозькій друкарні були видані полемічні твори Герасима Смотрицького, Василя Су-

разького, Христофора Філалета, деякі богословські, богослужбні книги та ін. Загалом відомо 28 видань.

Братські друкарні існували також у Луцьку, Новгороді-Сіверському, Києві, Чернігові, Дермані. Крім того, власниками друкарень були окремі особи — Михайло Сльозка, Арсеній Желіборський (у Львові), єпископ Гедеон Балабан (у Снятині й Крилосі), Тимофій Вербицький і Спиридон Соболь (у Києві) та ін. Значний вклад у видавничу справу внесли також мандрівні друкарні Павла Домжива Лютковича Телиці та Кирила-Транквілліона Ставровецького, які виконували індивідуальні замовлення, обслуговували школи, монастирі тощо.

Розвиток книгодрукування на Україні значною мірою зумовлювався і швидким зростанням мережі шкіл, гострою потребою в учбових посібниках. Слідом за «Апостолом» І. Федоров видав «Букварі» — у Львові (для навчання дітей «слов'янської грамоти, читанню й початкам граматики») і в Острозі. Острозький «Буквар» — це посібник для паралельного вивчення слов'янської та грецької мов. Букварі Федорова неодноразово перевидавалися у різних варіантах на Україні та в Білорусії. Основні принципи їхньої методологічної й структурної побудови використані в першому московському букварі, виданому в 1634 р. Василем Бурцевим.

Братські друкарні випустили також ряд граматик — «Граматику доброглаголивого еллинословенскаго языка» Львівської братської школи, «Граматику словенску» Лаврентія Зизанія, «Граматику славенскія» Мелетія Смотрицького. Дві останні були знаними в усіх слов'яномовних країнах.

Українські друкарі приділяли велику увагу й виданню творів світського характеру — віршів, драм, перекладної та полемічної літератури. Твори Л. Зизанія, П. Беринди, К.-Т. Ставровецького, М. Смотрицького, І. Борецького, П. Могили, а згодом й інших авторів були відомі далеко за межами України — в Росії, Білорусії, в Закарпатті й Буковині, Молдавії, Валахії, Греції, Сербії, Болгарії, Польщі. Вони сприяли культурному єднанню слов'янських народів, згуртовували їх на боротьбу проти католицької та ісламської експансії.

Полемічна література. Особливе місце серед українських видань займала полемічна література, яка виникла у 80-ті роки XVI ст. у ході боротьби проти унії та католицизму — ідеологічної зброї польсько-шляхетських поневолювачів. Хоча літературна полеміка велася у царині

релігійної ідеології, вона мала гостру соціальну й політичну спрямованість. Найяскравішими полемістами тієї доби були Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Клірик Острозький, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Мелетій Смотрицький, Іван (Іов) Борецький, Захарія Копистенський, Стефан і Лаврентій Зизанії та інші, котрих по праву можна ставити в один ряд із провідними західно-європейськими письменниками і філософами гуманістично-ренесансного напрямку. За своєю суттю світогляд українських полемістів був аналогічним реформаційному світогляду на Заході, однак виник він на національному ґрунті в рамках християнсько-православних принципів.

Вістря полемічних творів було спрямоване проти соціальних та ідейних основ католицизму. Полемісти спростовували претензії римських пап на духовне й світське главенство в християнському світі як не доведені «святим письмом», розвінчували дії церковно-католицької ієрархії — утиски та розбої, дискримінацію православних, її моральний занепад. Полемісти поділяли реформаційні ідеї демократизації церкви, обстоювали соборне (колективне) управління представниками всіх станів справами церкви. *У полеміці з церковними магнатами визрівала гуманістично-демократична ідея рівності всіх людей від природи і перед богом.* Українські полемісти надзвичайно високо цінували свободу совісті, вважаючи її найважливішою ознакою вільної людини.

Полемісти палко любили свою землю і свій народ. Тема патріотизму — одна з провідних в їхніх творах. «Людьми бо є, і з ласки божої людьми вільними, — з таким закликом до народної свідомості звертався Христофор Філалет, — і гідність свою захищати маємо». Ці ж мотиви звучать в «Ключі царства небесного» Герасима Смотрицького (1587 р.): «Повстаньте, почувтеся, піднесіть очі душ ваших й подивітеся з пильністю, як супротивник ваш, диявол, не спить і не тільки, як лев рикаючи, шукає, кого б пожерти, але явно самі в пашечку йому різним способом многі впадають». Таким чином, полемісти не лише виявляли сум і занепокоєння з приводу національної трагедії, а й закликали народ до пильності та активної протидії, як-от, наприклад, Мелетій Смотрицький у своєму «Треносі»: «Стійте, не хитайтеся в дарованій вам від бога вірі... Будьте прикладом вірних у мові, в поведінці, в любові, в вірі, в чистоті. Пильнуйте читання, нагадуйте науку». І ще: «До тебе, славний руський народе... мовою своєю звертаюся! Питаю, чому на таку велику й нечувану кривду мовчите? Чому, оббріхані, не виправдовуєтесь? Чому, ображені, не протестуєте?.. Повстаньте тоді, і вдруге прошу — повстаньте, сини мої, зі сну смертельного!...» Один із найосвіченіших людей того часу, педагог, історик, полеміст Захарія Копистенський у своїй ґрунтовній праці «Палинодія, або Книга оборони» (1622 р.) з глибоким патріотичним почуттям говорить про свій народ, його героїчне минуле, про його право на вільне існування: «Той народ Яфетів (руський. — З. Х.) широкий бардзо був і славен, для чого й слов'янським був названий... і завше той народ був несумірний, і вольний, і незго-

людований, і ніхто не міг завоювати русів, і з ними рахувались як греки, так і римляни».

Освічений український люд відповідав письменникам-полемістам щирою любов'ю, довірою та повагою. Їхні книги читали в православних церквах, на зібраннях братств, у школах, їх дбайливо зберігали й передавали один одному. Про «Тренос» Смотрицького говорили навіть як про книгу пророчу й святу, деякі заповідали ховати себе з нею.

Полемічні твори справляли величезний вплив на формування національної самосвідомості українців, на розгортання національно-визвольної боротьби. Вони були видатним явищем української літератури, справжньою революцією на ниві культури і з цілковитим правом посідають гідне місце серед європейських літератур часів Відродження.

Виникнення ідеї залежності суспільного розвитку від поширення освіти. Пробудження свідомості народу, потяг до знань, до осмислення свого існування й місця в поцейбічному світі розпочався в умовах панування релігійної ідеології, що не могло не відбитися на характері освіченості, її конфесійному спрямуванні. Як відомо, реформаційні вчення, що поширювались і на Україні, пропагували розкріпачення людини від догматів церкви, закликали людину до безпосереднього спілкування з богом, однак разом з тим обмежували її світогляд вивченням Біблії й інших церковних книг. Саме і лише в них християни намагались шукати відповіді на наболілі питання. Але ж самостійне пізнання «святого письма» вимагало перекладу його на національні мови. І на Україні та в Білорусії з'являються перекладені на «просту мову» «Біблія» білоруса Симона Будного (1564 р.), «Євангеліє» білоруса Василя Тяпинського (70-ті роки XVI ст.), «Новий Завіт» Валентина Негалевського із с. Хорошева на Волині (1581 р.). Найхарактернішою пам'яткою такого роду на Україні є «Пересопницьке Євангеліє», «зложене Михайлом Василевичем, сином протопопа Синицького, накладом княгині Заславської» (1556—1561 pp.).

Пожвавлення соціально-економічних процесів на Україні, загострення політичної та ідеологічної боротьби висунуло конкретні вимоги й до культурного життя. Розвиток освіти ставав життєво важливою справою. Україна відчувала нагальну потребу в освічених людях — учених, педагогах, письменниках, ораторах, філософах тощо. *Так зароджується і згодом завойовує визнання ідея залежності*

суспільного розвитку від поширення освіти. Постає завдання створення національної світської школи.

Ідея суспільно-політичної значущості освіти поширюється серед різних верств суспільства. Визріває переконання, що освіченість не тільки впливає на формування особистості, тобто, за словами автора збірника «Про виховання чад» (1608 р.), «з людини людину робить», а й визначає її місце в суспільстві, забезпечує розквіт самого суспільства. Людину треба цінувати не за походження, родовитість, багатство чи навіть побожність, а за освіченість і особливо — за вихованість. «Не з натури, а з цвічення гідність», — указував Дем'ян Наливайко, один із освітніх діячів Острога.

Особлива увага приділялася вихованню у людей почуття власної гідності, патріотизму, відданості національним звичаям, батьківській вірі, мові, культурі. *Все це було конче необхідним у процесі формування національної самосвідомості в умовах іноземного панування.*

Розвиток шкільної освіти. Острозька школа. Братські школи. Розвиток шкільної освіти на Україні наприкінці XVI — на початку XVII ст. базувався на досягненнях шкільництва попередніх часів. Школи існували на Волині вже в XIII ст., у Києві — в XIV ст., у Львові — в першій половині XVI ст. та в інших місцях. Розташовувалися вони здебільшого при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки (або «граматики» чи «книжники») навчали дітей письму старослов'янською мовою, початкам арифметики, молитвам, співу.

З часом кількість шкіл збільшується. В другій половині XVI ст. вони діяли вже у Львові, Стрії, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимирі-Волинському, на Житомирщині. Серед них були і *дяківські*, й звичайні *міські* школи зі світськими викладачами. В історичних джерелах згадуються також школи у Києві, де в 1563 р. «дяк Василь готувався в священники в науці при монастирі св. Архангела Михаїла», при Уневському, Холмському та Зимненському монастирях. У 1596 р. княгиня Чарторийська заснувала школу при Пересопницькому монастирі, а шляхтич Захарій Четвертинський — у містечку Четвертинь на Волині. Школи існували в Закарпатті (в Ужгороді та в селах Порач і Копаня, при Грушівському монастирі), на Запорозжі, де козаків навчали грамоти монахи київських монастирів, та в інших місцях. Взагалі можна твердити, що свої школи мали майже усі міста, містечка і чимало сіл. Крім елементарних міських, церковних і монастирських, були ще

й *домові* школи. Всі вони внесли певний вклад у розвиток й поширення освіти на Україні.

З розгортанням реформаційного руху на Україні з'являються й *протестантські* школи. В Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмельнику діяли школи соціанського, лютеранського, кальвіністського напрямів — в основному початкові й подекуди середні. Реформаційними за своїм характером були також школи вірменських братств у Львові, Кам'янці-Подільському, Снятині, Язловці, Кутах. Після прийняття Берестейської унії в Шаргороді, Володимирі та інших містах з'являються *уніатські* школи, які засновував *Базиліанський* (Василіанський) орден.

Найчисленнішими серед неправославних шкіл були *католицькі*. Вони створювалися орденом Ісуса (виник у Польщі в середині XVI ст.) майже в усіх значних містах України — в Ярославі, Львові, Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Новгороді-Сіверському, Перемишлі, Барі, Вінниці, Фастові.

Добре організовані, з новітньою європейською програмою навчання, з пишними диспутами і театральними виставами, католицькі школи й колеґіуми швидко набирали учнів. Їхні двері були відкриті й для української православної молоді. Оскільки ж отці-єзуїти за головну мету мали поширення католицизму та виховання «вірних синів» римської курії (і з успіхом це робили), то українці в католицьких школах «за науками й віри набували», й самі згодом ревно сприяли насадженню католицизму в ріднім краї.

Таким чином, у висвітлюваний час на Україні діяли різні за рівнем викладання та конфесійними ознаками школи, які сприяли поширенню й організації освіти. Разом з тим іновірні школи, особливо уніатські та католицькі, обстоювали ідеологічні та політичні цілі правлячих кіл Речі Посполитої, а тому правила передусім за зняття покаатоличення й колонізації. Це добре розуміла українська громадськість. *Культурно-освітні діячі України взяли за організацію вітчизняних шкіл, котрі, не втрачаючи національної основи, за змістом і рівнем навчання не поступалися б перед польськими і європейськими, тобто відповідали потребам часу.*

У 1576 р. в Острозі — старовинному культурному центрі Волині — виник культурно-освітній осередок, що складався з письменників, учених, знавців книговидавничої справи освітніх діячів. Його засновником був князь В.-К. Острозький — представник старовинного українського православного роду. Людина патріотичних переконань, князь згуртував у своєму маєтку однодумців. Їхня мета полягала у відродженні та розвитку національної культу-

ри й освіти, вихованні свідомих захисників національних інтересів вітчизни в умовах наступу католицизму та унії.

Складовою частиною культурно-освітнього осередку стала школа, заснована не пізніше 1578 р. Вона поклала початок новому етапові в розвитку шкільної освіти на Україні. Старі слов'янські й греко-візантійські традиції поєднувалися в ній з надбанням тогочасної європейської шкільної освіти. Велика увага приділялася слов'янській і грецькій мовам. Разом з тим запроваджуються латина і так звані «сім вільних наук» — граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Тобто це була шкільна програма, яка передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. За змістом навчання Острозька школа започаткувала «слов'яно-греко-латинський» тип шкіл на Україні.

Першим ректором школи був Герасим Смотрицький (30-ті роки XVI ст.—приблизно 1594) — знавець літератури, поет, письменник, що започаткував полемічну літературу, «великий свого часу в руському народі муж», як писав про нього згодом не менш відомий його син, Максим Смотрицький. Народився Г. Смотрицький у с. Смотрич на Поділлі в сім'ї дрібного шляхтича. Дістав добру освіту. Працював якийсь час писарем у Кам'янці-Подільському. Запрошений князем Острозьким, очолив гурток учених, що готував до видання «Острозьку Біблію», був її головним перекладачем і редактором. Одночасно викладав в школі й був її ректором.

З 1594 р. ректором Острозької школи став Кирило Лукаріс, грек за походженням. Мав блискучу європейську освіту. Один з найактивніших борців проти унії та католицизму, за що під надуманим звинуваченням був висланий за межі Речі Посполитої. Згодом став константинопольським патріархом, але і надалі підтримував зв'язки з братськими школами, з культурними та освітніми діячами України.

Викладачами школи були Іван Княгинецький — відомий учений і церковний діяч, засновник Манявського скиту в Галичині; острозький священик Дем'ян Наливайко — письменник, перекладач, редактор, автор україномовних віршів, активний учасник повстання під проводом свого брата Северина Наливайка; священик Василій — автор богословських трактатів, та ін. Очевидно, вони навчали слов'янській мові.

Грецькій мові в школі навчали греки (як говорили тоді: «не новина бути грекам в Острозі») Никифор Парасхес, Кирило Москопул та ін. Парасхес був високоосвіченою

людиною, викладав у Падуанському університеті. Відмовившись від запрошення Замойської академії, приїхав до Острога. Звинувачений у шпигунстві, по-звірячому був замордований у польській в'язниці за виступи проти унії на Берестейському соборі.

Очевидно, в Острозькій школі викладалися також поезика і риторика, адже викладачі Г. Смотрицький, Д. Наливайко й А. Римша склали віршовані твори. Білорус Андрій Римша і поляк Ян Лясота навчали учнів «нумерації, чотирьом діям арифметики, правилам вирішення задач» тощо. Астрономія (в той час більше астрологія) розглядалася як практична, прикладна дисципліна й використовувалася для складання на основі руху небесних світил пасхалій, астрологічних передбачень і т. д.

Серед вихованців школи — Максим та Степан Смотрицькі, сини ректора Г. Смотрицького. Максим (Мелетій) з часом став відомим ученим — філологом, публіцистом, письменником, Степан був священником в Острозі й одночасно трудився на ниві освіти. Навчалися в школі також Гаврил Дорощевич — згодом викладач Львівської школи та активний діяч осередку київських учених, Петро Сагайдачний — славетний полководець і політик, та ін. Сучасники називали Острозьку школу і школою, і колегією, і академією. В цьому значною мірою прислужилися не лише її викладачі, а й ті просвітники, що гуртувалися в Острозі. До них, крім уже згаданих, належали талановиті полемісти Клірик Острозький, Василь Суразький (Василь Малюшицький), Христофор Філалег (Мартін Броневський), Тимофій Аннич, Тимофій Михайлович, греки Діонісій Палеолог, Кирило Москопул, Кіпріян, росіянин першодрукар Іван Федоров та ін. До Острога приїздив і працював тут якийсь час Іван Вишенський. З. Копистенський писав, що серед учених острозького гуртка були «оратори, рівні Демосфенові, найдовалися і доктори славі, грецькій, слов'янській і латинській мовам навчені. Найдовалися й математики, й астрономи». Вони й їхні однодумці доклали величезних зусиль до розвитку науки, культури й просвітництва на Україні, започаткувавши національну полемічну літературу, видавши «Острозьку Біблію», Федорівський «Буквар» та ряд інших посібників, заклали першу на Україні школу, що відповідала тогочасним культурним потребам українського народу.

Нову сторінку в історії вітчизняної освіти відкрили братські школи. Під тиском прогресивних кіл України та Білорусії король Стефан Баторій декретом від 1584 р. дозволив Віленському братству відкривати такі школи, а з 1585 р. це право поширюється на всі православні братства Великого князівства Литовського й Галичини. Того ж року виникла перша на Україні Львівська братська школа. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. школи з'являються також в Рогатині, Городку, Перемишлі, Луцьку, Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському, Кременці, Києві та в інших містах і деяких селах (загалом близько 30). Братські школи були народними, відрізняючись від усіх інших

передусім демократичністю своїх внутрішніх засад — тут мали право навчатися діти всіх станів, а також сироти. Утримувалися школи на кошти братств, бідні ж і сироти навчалися безкоштовно. При цьому виключалася будь-яка несправедливість. Від педагогів вимагалось «навчати й любити всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт убогих і тих, котрі ходять по вулицях, просячи милостиню».

Братські школи протистояли полонізації, виховуючи в української молоді патріотизм, повагу до свого народу, вітчизняної історії, мови, культури, віри батьків. Головна увага приділялася вивченню слов'янської та української книжної мов.

За традицією вивчали грецьку мову. Вплив греко-візантійської культури на становлення української освіти був значний, а знання грецької мови сприяло засвоєнню античної спадщини та християнських богословських джерел. Натомість нелегко приживалася в українських учбових закладах латинська мова — адже з нею асоціювалося все католицьке, польське. Однак знання латини було велінням часу: без цього не можна було увійти в тогочасну європейську культуру й науку. Латина тоді була в Європі мовою вчених, філософів, поетів, мовою викладання в університетах і міжнародного спілкування. Та й українські полемісти, які готувалися в братських школах для кваліфікованих, вправних, обгрунтованих ідеологічних дискусій, повинні були досконало володіти мовою супротивників.

Все це й зумовило виникнення на Україні не слов'яно-грецьких, а слов'яно-греко-латинських шкіл, учні яких вивчали зазначені мови та оволодівали програмою «семи вільних наук». Таким чином, започатковану в Острозі справу продовжили братські школи, з-поміж яких найпершою на Україні, нагадаємо, була Львівська, заснована активними членами місцевого братства Юрієм Рогачинцем та Дмитром Красовським разом з культурно-освітніми діячами Стефаном та Лаврентієм Зизаніями. За короткий час школа досягла значних успіхів, бо користувалася матеріальною та політичною підтримкою не лише свого братства, а й таких впливових людей, як князь Острозький, молдавський господар Ієремія Могила, гетьман Петро Сагайдачний. Ректорами в школі були Арсеній Елласонський, Іов Борецький, Стефан Зизаній, викладачами — Ісайя Копинський, Захарія Копистенський та ін.

Брати Стефан і Лаврентій Зизанії внесли значний вклад у становлення й розвиток не лише Львівської школи — вони залишили яскравий слід у культурно-національному русі всієї України. Народилися Зизанії

в незаможній міщанській сім'ї в містечку Потелич на Галичині. Стефан відомий як автор численних праць, палкий полеміст, а також як педагог. Був ректором Львівської та Віленської братських шкіл. Лаврентій Зизаній — учений, перекладач, «муж еллінських і слов'янських мов вправний проповідник і дидакал» — працював у Львівській, Берестейській, Віленській і Київській братських школах. Вірив у науку як засіб перебудови суспільства. В передмові до своєї «Граматики словенської» закликав сучасників відкривати школи, вивчати науки, розвивати просвітництво й культуру: «За науку міцно ся тримаймо і один другого добродійною працею переходьмо».

Засади організації Львівської школи, її програма були викладені в статуті «Порядок шкільний» (1586 р.), який став взірцем для інших братських шкіл України. За статутом, це була школа «наук християнських грецьких і слов'янських дітям вашим всім», тобто всестановою, заснованою на старих вітчизняних і греко-слов'янських традиціях. Разом з тим до програми навчання входили латина, польська мова й згадувані уже «сім вільних наук», що вивчалися в польських і західноєвропейських середніх учбових закладах. В школі були нижчі класи, де навчали дітей «слів пізнавати й складати... на пам'ять многих річей вчити», а також «читаючи, викладати, розсуджати й розуміти». Далі учні вивчали граматику, риторику, діалектику, «лічбу і рахування», астрономію («пасхалії та місячний рух»), навчалися церковному співу. В школі якийсь час працювали П. Беринда, Г. Дорофеевич, К.-Т. Ставровецький. Всі вони віршували, тож, мабуть, у школі викладалася і поезика.

Офіційні кола Речі Посполитої, не без підстав убачаючи в братських школах серйозну перешкоду своїм експансіоністським спрямуванням, вогнища «схизми» й протесту, вели проти них уперту боротьбу, всіма засобами звужуючи їхні можливості. У 20-х роках XVII ст. занепадала Львівська школа, не витримавши врешті-решт нерівної боротьби з єпископом Балабаном і католицьким духовенством. У 1627 р. студенти католицької колегії розгромили Луцьку школу, в 1634 р. вона знову зазнала погрому. Після цього школа перейшла до рук уніатів. Острозька школа припинила діяльність зі смертю князя Острозького, внучка котрого Анна-Алоїза Ходкевич, вихованка єзуїтів, відкрила замість неї єзуїтську колегію.

Переміщення центру політичного та культурного життя в Київ. Наступ католицизму, що посилювався з року в рік, розорення і занепад ряду православних культурних осередків змусили просвітників України шукати захисту і підтримки в надійному місці. Таким місцем виявився Київ:

наприкінці XVI — на початку XVII ст. — найбільше місто Подніпров'я з населенням приблизно 15 тис. чоловік (в основному ремісників, дрібних купців, шляхти, козаків, селян). *Економічне становище, духовні традиції Києва, сталі зв'язки з різними землями та містами України відіграли важливу роль в його відродженні як всеукраїнського центру.*

Значний вплив на політичний статус Києва справило запорозьке козацтво. На той час воно формувалося як збройні сили України. Успішні дії січовиків проти агресії султанської Туреччини й Кримського ханства, їхня мужність і військовий хист, блискучі перемоги зміцнювали авторитет козацького війська на міжнародній арені. Під його впливом перебувала велика територія Подніпряння, в тому числі Київ.

У 1620 р. гетьман Війська Запорозького Петро Сагайдачний здійснив у Києві історичний акт: за підтримкою козацтва й православних людей та за участю єрусалимського патріарха Феодана *відновив Київську митрополію і всю православну ієрархію*, яка 25 років до того, після Берестейської унії, була скасована та замінена на уніатську. Київським митрополитом став одноступінь Сагайдачного Іов Борецький — перший ректор Київської братської школи. Були також висвячені єпископи на всі єпархії, й серед них такі відомі освітні діячі, як Мелетій Смотрицький — на той час ректор Київської братської школи, Іезекіїль Курцевич-Булига — вчений, громадський і церковний діяч, та інші мужі, високоосвічені й гідні, активні учасники культурно-національного руху на Україні. Ця подія значно зміцнила авторитет Києва в боротьбі проти католицької експансії. До Києва потяглися культурно-освітні діячі з різних земель України, особливо з тих, де польсько-католицький гніт ставав нестерпним.

Культурно-освітній осередок при Києво-Печерській лаврі. Основними культурними центрами Києва на початку XVII ст. стають Київське братство та осередок учених при Києво-Печерській лаврі на чолі з архимандритом лаври Єлисеєм Плетенецьким.

Єлисей (Олександр) Плетенецький (? — 1624) походив із сім'ї заможного львівського міщанина «Хомі-русина із Рогатина», що мешкав на вулиці Руській. Єлисей дістав добру освіту, мав тісні зв'язки з культурними діячами Львівського братства, був учасником Берестейського собору. З 1599 р. — архимандрит Києво-Печерської лаври. За словами сучасника, поета О. Митури, автора «Візерунка цнот» («Образу добродітностей»), складеного на честь архимандрита, Печерський монастир

був Плетенецьким «дивно фундований». За допомогою гетьмана Петра Сагайдачного Плетенецький повернув лаврі відібрані королем Сигізмундом III й передані уніатам землі. Закупив і в 1615 р. перевіз до монастиря стрятинську друкарню, відкрив у Радомишлі поблизу Києва папірню. Значно поповнив монастирську бібліотеку, заснував і підтримував матеріально ряд шкіл, у тому числі, очевидно, й на території лаври. В промові, виголошеній на річницю смерті архімандрита, його наступник Захарія Копистенський говорив: «Ми поминаємо вчених людей прибіжище, науки люблячих проматора і шкіл на різних місцях зичливого фундатора».

Навколо Плетенецького гуртувалися українські письменники, поети, перекладачі, вчені, богослови, педагоги, редактори, гравери. Серед них такі відомі на Україні люди, як Захарія Копистенський — знавець мов, письменник, автор «Палинодії» й Густинського літопису; Памва Беринда — лінгвіст, письменник, гравер, енциклопедист, удостоєний в 1619 р. титулу «архітипографа церкви Руської»; Тарасій Земка — письменник, знавець мов, перекладач, редактор, коректор; Лаврентій Зизаній — лінгвіст, автор підручників для братських шкіл, педагог, «муж словеснійша», «дидакал і витія»; Кирило Дорофеевич — перекладач і педагог; Олександр Митуря — поет, знавець мов, перекладач; Філофей Казаревич, Тарасій Вербицький, Тимофій Петрович, Андрій Николаевич, Андрій Наумович, Йосиф Кирилович. Чимало з них заради можливості якнайкраще послужити справі просвітництва залишили рідні місця й звичні заняття.

Продовжуючи традиції, започатковані в Острозі та Львові, київські просвітники розгорнули широку діяльність, нерозривно пов'язану з лаврською бібліотекою і друкарнею. Вчені друкували тут букварі, граматики, словники, полемічну, історичну, богословську, богослужбну літературу (слов'янською та українською мовами). Першою книгою, що вийшла з Києво-Печерської друкарні, був «Часослов» (1616 р.), призначений як навчальний посібник для братських шкіл «в православному граді Києві і в прочіі». Серед інших посібників, виданих лаврською друкарнею, особливе місце належить «Лексикону словено-роському» Памви Беринди.

Памва Беринда, родом з Прикарпаття, був високоосвіченим лексикографом, перекладачем, фундатором поезії та шкільної драми на Україні. Працював наглядачем друкарні Івана Федорова і Гедеона Балабана в Стрятині й Крилосі, потім — тилографом у Львівській братській друкарні. До Києва прибув 1616 р. Його творчість мала відчутний вплив на подальший розвиток української видавничої та граверської справи. Свій «Лексикон словено-руський» Памва Беринда створив у зв'язку з назрілою потребою розробки української наукової термінології, з розширенням меж ужитку української мови — в книговидавничій справі, діловодстві, в школах як мови викладання тощо. Словник містить майже 7 тис. слів, переважно слов'янських, а також латинських, польських, чеських, угорських, німецьких і єврейських, перекладених на українську мову. Як писав сам Беринда, в його словникові «назвиська речей і імена власні людей, гір, пагорків, рік, лісів і різних розмаїтих діалектів... із власного нашого слов'янського пояснюються простою мовою». Кожне слово коментувалося, тобто супроводжувалося словнико-

вою статтею, так що «Лексикон» являє собою ще й енциклопедичний довідник. Використовувався він у школах України, Росії, Білорусії та всього слов'янського світу.

Серед світських видань друкарні Києво-Печерської лаври слід зазначити «Вірші на жалосний погреб зацного лицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Війська Запорозького», тексти «Статей» Б. Хмельницького та Переяславських статей, що визначали юридичний статус України в складі Російської держави, тощо. Ця друкарня була найбільшою й напродуктивнішою на Україні.

Діяльність культурно-освітніх діячів, що гуртувалися навколо неї, становила новий етап в культурному житті України, суть якого полягала в поширенні освіти і знань серед народу, запровадженні української мови в полемічних трактатах, художніх творах, богословській й богослужбній літературі, що позитивно позначилося на демократизації культури. Діячі київського осередку підняли полеміку на вищій щабель. Вони зверталися до історії, традицій і культурних надбань народу, активно залучали твори класиків античності, а також європейських богословів і вчених-гуманістів. *Все це сприяло етичному вихованню різних верств населення, формуванню гуманістичного світогляду, релігійної толерантності, поширенню світських знань, підвищенню уваги до суспільного життя, а найголовніше — становленню національної свідомості.*

Становлення вищої освіти. Київська братська школа. Київська Лаврська школа. Києво-Могилянська колегія. Іншим важливим культурним осередком у Києві було місцеве братство зі своєю школою, яке виникло 1615 р. Навколо нього об'єдналися представники різних верств населення — ремісників, купецтва, а також духовенства та козацтва. Духовенство, котре залишалося відданим православію, шукало в братстві можливості протистояти католицькій експансії.

До фундування братства доклала зусиль Лаврська вчена дружина. Про це свідчить перш за все його «Упис» (реєстр), у якому є імена членів дружини як першого (З. Копистенський, Т. Земка та ін.), так і другого (І. Трохимович, С. Косов, П. Могила) поколінь. До братства вступали не лише кияни. Так, його членом став Іезекііль Курцевич-Булига, архімандрит козацького Трахтемирівського монастиря, високоосвічена людина, вихованець Падуанського університету. Вступаючи до братства, нові члени зобов'язувалися «до кінця днів своїх» надавати йому допомогу.

У 1615 р. братство заснувало школу, що стала родоначальницею першої вищої школи нашої країни — Києво-Могилянської академії. В організації цієї школи взяли участь учені осередку Є. Плетенецького. Саме завдяки підтримці освітніх діячів, більшість з яких мала досвід наукової та педагогічної роботи, вона швидко досягла високого рівня.

Неабияке значення для становлення школи мала її матеріальна підтримка з боку заможних громадян. Саме її заснування пов'язане з ім'ям Галшки (Єлизавети) Гулевичівни, дружини мозирського маршалка Стефана Лозки. Це була освічена, інтелігентна жінка, котра, вочевидь, добре розуміла необхідність розвитку вітчизняної освіти. 15 жовтня 1615 р. при численних поважних свідках Гулевичівна урочисто вписала в київські «гродські книги» свій фундуш (дарування), за яким її спадкова земля в Києві на Подолі переходила у власність братства, «на монастир і на школу дітям — як шляхетським, так і міщанським». При цьому вона бажала бачити школу, призначену «всім благочестивим християнам, духовним і світським, всякого звання і стану». Отже, Гулевичівна не пожертвувала свою землю монастиреві чи церкві, як це звичайно тоді робили, не заповіла підростаючому синові, а віддала на здійснення важливої громадської справи. Це — яскраве свідчення про характер часу, який формував людей свідомих, духовно багатих, відданих народові.

Особливо велику підтримку Київська братська школа отримала від гетьмана Петра Сагайдачного.

Петро Кононович (Конашевич) Сагайдачний (? — 1622) народився в с. Кульчиці поблизу Самбора у сім'ї українського шляхтича Конона Сагайдачного «з Підгір'я Червоноруського». Освіту здобув в Острозькій академії. Під час навчання виявив себе прихильником національно-освітнього руху. Пише твір «Пояснення про унію», художність і публіцистичність якого дали підставу литовському канцлерові Льву Сапізі назвати цей твір «предрагоцінним». Якийсь час Сагайдачний був домашнім учителем у родині київського судді Аксака. На початку ж XVII ст. став кошовим, згодом — гетьманом на Запорозжжі. Уславився подвигами в ім'я батьківщини. Талановитого полководця обрали до європейської «Ліги християнської міліції», що ставила собі за мету захист Європи від турецької навали.

Сагайдачний, однак, був не лише блискучим військовим і дипломатом. Розуміючи, що сили для відкритої збройної боротьби з поневолювачами на Україні ще не визріли, він формує збройні сили України і разом усіляко підтримує національно-освітній рух. У 1620 р. Сагайдачний «зі всім військом» вступає до Київського братства, зробивши таким чином козачтво оборонцем загальнонародних інтересів, національного відродження, значною мірою пов'язаного з діяльністю Київської братської школи, потім колегії та академії.

Як член братства і ктитор (опікун) Києво-Братського училищного монастиря, Сагайдачний особисто дбав про розвиток братської школи,

постійно надавав їй матеріальну допомогу. Майже всі свої кошти він заповідав Київській, Львівській та Луцькій школам.

Помер Сагайдачний від ран, завданих йому в Хотинській битві. Віддаючи шану славному гетьманові, поборникові національно-освітнього руху, кияни поховали його 10 квітня 1622 р. на території братської школи. 20 кращих студентів-риторів, прощаючись із «зацним лицерем», читали «Вірші на жалосний погреб...»

Відомий український вчений XIX ст. М. М. Максимович зазначав, що якби Сагайдачний здійснив лише дві справи — підтримав Київську школу й відновив православну митрополію, — то й цього було б досить, аби обезсмертити своє ім'я. Традицію, закладену Петром Сагайдачним — дбати про Київську братську школу, продовжували й інші гетьмани Війська Запорозького та України.

При організації Київської братської школи було, безперечно, враховано досвід уже існуючих шкіл. В основу навчання покладалися слов'янська, грецька, латинська, польська мови, а також «сім вільних наук». Учні чотирьох нижчих класів (їх називали *фара, інфима, граматика й синтаксима*) вивчали мови, опановували початками арифметики, геометрії, вчилися музиці. Учням вищих класів (вони вже називалися студентами) викладалися поетика, риторика, філософія, астрономія.

У Київській братській школі викладали, очевидно, і вчені Лаврського гуртка — І. Копинський, З. Копистенський, Т. Земка, О. Митура, П. Беринда. Про рівень викладання поетики свідчить, зокрема, чудовий зразок віршованої творчості того часу — згадувані «Вірші на жалосний погреб...», написані К. Саковичем, ректором і професором риторики. К. Сакович викладав, мабуть, і філософію, адже дві його філософські книги — «Арістотелівські проблеми, або Питання про природу людини» та «Трактат про душу» — написані саме для учнів школи. Висока ерудиція Саковича, використання ним творів античності й Відродження, широке коло жививаних філософських категорій, його інтерес до ідеологічної ситуації на Україні — все це свідчить і про досить високий рівень філософської думки на Україні, і про те, що *вивчення філософії було можливим лише в школах підвищеного типу, якою й була Київська братська школа.*

Школу очолювали відомі вчені й просвітники. Першим ректором (1615—1619 рр.) був Іван (Іов) Борецький (? — 1631), родом із с. Бірча поблизу Перемишля. Навчався в Краківській академії, викладав у Львівській братській школі. З 1619 р. — ігумен Михайлівського Златоверхого монастиря, з 1620 р. — київський митрополит. З ім'ям Борецького пов'язаний прогресивний напрям у педагогічній думці на Україні. Борецький підтримував тісні зв'язки з гетьманом Сагайдачним, із запорозьким козацтвом, брав активну участь у козацьких радах, через що й зажив слави «козацького митрополита».

У 1619—1620 рр. ректором школи був Мелетій Смотрицький (близько 1575—1633). Походив із с. Смотрич на Поділлі, син ректора Острозької школи Г. Смотрицького. Навчався в Острозі та Віленській академії. Слухав лекції у Вроцлавському, Лейпцігському, Віттенберзькому, Нюрнберзькому університетах. Дістав блискучу гуманитарну освіту, мав ступінь доктора медицини. Відомий як педагог, письменник-полеміст. Один із засновників філологічної науки на Україні. За його граматику навчалось не одне покоління молоді у всіх слов'янських країнах.

Третім за часом ректором (1621—1624 рр.) був Касіян Сакович (1578—1647), родом із сім'ї священика с. Підтелич (Галичина). Освіту здобув у Краківській та Замоївській академіях. Людина різнобічних здібностей, знавець мов, філософ, один із засновників київської поетичної школи.

У 1628—1632 рр. ректором був Хома Євлевич, уродженець Могильова, вихованець Краківського університету, відомий поет і просвітник.

Висока освіченість, педагогічний досвід, прогресивне мислення, громадсько-політична діяльність ректорів Київської братської школи справили великий вплив на організацію навчального процесу, на рівень викладання і, врешті-решт,— на успішний розвиток школи і перетворення її на вищий учбовий заклад.

Київська братська школа, як відомо, закладалася як всестанова. Цей принцип завжди зберігав чинність і посідав першість серед численних статей шкільних статутів, а згодом «Інструкцій» Київської академії. Шкільні статутти зобов'язували вчителів постійно нагадувати учням про їхні обов'язки перед богом, батьками, наставниками, суспільством, виховувати їх у душі взаємо- і самоповаги, любові до свого народу, його мови, традицій, віри.

Восени 1631 р. у Києві виникла ще одна школа — Лаврська. Заснував її архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Ректором став Ісайя Трохимович, преректором — Сильвестр Косов.

Школа створювалася за зразком шкіл підвищеного типу. Про це свідчить, зокрема, панегірик «Євхарістіріон, або Вдячність Петру Могилі», піднесений йому на Великдень 29 березня 1632 р. студентами-риторами. В ньому йшлося про те, що школа, «сім визвольних наук у собі маючи, найпречеснішим й[ого] м[осцю] паном кіром Петром Могилою в Русі новофундована». І далі в 26 віршах прославляються ці науки — «корені умілості»: грамика «вчить слів і мови», риторика «вчить слів і вимови», діалектика «вчить розумного в речах пізнання», арифметика «вчить лічби», геометрія «вчить землі розмірення», музика «вчить співу», астрономія «вчить бігів небесних», теологія «вчить божих речей». Окрім наук, в «Євхарістіріоні» осінуються й музи, що віднині оселяються в школі, і головна з них — Клію, муза історії, яка допомагає пізнати минуле, в тому числі й «ділності славних гетьманів». Складений студентами під керівництвом професора риторики Стефана Почаського українською літературною мовою, «Євхарістіріон» пройнятий високим громадянським почуттям і впевненістю, що Україні, як «нащадки славних роксоланів, в науках порівняють премудрих поганів».

Молоді здібні викладачі, котрі, як писав Косов, «навчались в академіях латинських Польщі, Литви й Відня», за-

безпечували високий рівень навчання. Філософію викладав І. Трохимович-Козловський, згодом відомий церковний діяч, перший на Україні доктор богослов'я, з 1638 р.— ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря; риторик — С. Косов — соратник Петра Могили, палкий прихильник нового напрямку в українській освіті, історик, автор «Exegetis'a» і «Патерика»; в 1634 р. став мстиславським єпископом, з 1647 р.— київський митрополит. Професором риторики і ректором був Стефан Почаський (вихованець, нагадаємо, Київської братської школи), який згодом з групою культурних діячів був направлений Петром Могилою до Молдавії, став ігуменом Ясського монастиря; професором поетики — Андрій Пацевський; у граматичних класах викладав Андрій Івашківський. Загалом у школі навчалося близько 100 чоловік.

Лаврська школа проіснувала недовго. Київське братство рішуче виступило за її об'єднання з братською. Цю вимогу підтримали митрополит Іов Борецький, а після його смерті — новий митрополит Ісайя Копинський, а також гетьман Війська Запорозького Іван Петрижицький, який у «Листі військовому» обіцяв у разі згоди Петра Могили «школи охороняти й за них до самої смерті стояти».

Об'єднана школа почала діяти у вересні 1632 р. «на місці спосібнішим до виховання учасих», тобто на території братської школи і під наглядом братства. Вона отримала назву колегії (колегіями в Польщі й на Заході й називалися учбові заклади вищого типу). Називаючи об'єднану школу колегією, Петро Могила — її опікун і наставник — виходив передусім із рівня навчання, який вона могла забезпечити. Після об'єднання шкіл новоутворена колегія зміцнила своє матеріальне становище й поповнилася новими здібними викладачами. Так було зроблено новий крок на шляху становлення вищої освіти на Україні. Велику роль у цій справі відіграв Петро Могила — високоосвічена людина, видатний просвітник. Свої блискучі знання, організаторські здібності, політичний талант і матеріальні кошти Могила віддав колегії, яка на його честь стала іменуватися Києво-Могилянською і під цим ім'ям увійшла в історію вітчизняної освіти й культури як перший вищий учбовий заклад України, Росії, Білорусії.

Петро Могила (1574—1647) народився в сім'ї молдавського господаря Сімеона. Навчався у Львівській школі. Вищу освіту отримав у Франції. Освіченістю та прогресивністю поглядів виділявся серед багатьох видатних сучасників. У 1621 р. Могила залишив кар'єру військового і прийняв чернечий сан. З 1627 р.— архімандрит Києво-Печерської лаври, з 1631 р.— київський митрополит.

Церковна, суспільно-політична, ідеологічна, просвітницька діяльність Петра Могили відбувалася в часи вкрай загострених соціальних, національних і релігійних процесів на Україні. Складність суспільно-політичного життя відповідно породжувала і складність вибору історичної перспективи розвитку України, її виходу зі скрутного становища. Радикально настроєні патріоти, проймаючись народним болем, йшли на Січ, а поміркованіші, не розпізнавши соціальної сутності унії та її згубного впливу на духовну культуру нації, шукали вихід у возз'єднанні релігій. Але дедалі більше вчених, просвітників, та й узагалі громадян, занепокоєних долею України, які усвідомлювали передчасність відкритої збройної боротьби, ставало на шлях згуртування всіх свідомих національних сил, просвітництва народу, його культурно-національного відродження. На цей шлях став і Петро Могила, спрямувавши свої зусилля на розвиток освіти та виховання молоді, реорганізацію й зміцнення православної церкви, на збереження національних культурних традицій, формування національної самосвідомості народу, прилучення України до єдиного європейського культурного процесу.

Просвітницька діяльність Могили не обмежувалася заснуванням Київської колегії. Він очолював гурток лаврських учених, протягом 20 років керував книговидавничою справою на Україні, заснував школи, колегії, друкарні в різних українських містах, виряджав туди, а також за межі України вчителів, перекладачів, учених. Свої твори Могила писав здебільшого «простою мовою», прагнучи донести їхній зміст до найширших мас. З ім'ям Могили пов'язаний новий етап у розвитку полемічної літератури.

Але найбільші сподівання Могила покладав на своє дітище — колегію. Грунтуючись на національних мовах, глибокій шані до вітчизняної історії та культури, на засадах всестановості, вона швидко набирала форм вищого учбового закладу європейського типу.

Помираючи, Могила відказав колегії власні майно, кошти й цінності, у тому числі велику бібліотеку. У заповіті ж прохав берегти колегію як «єдину заставу життя свого».

За змістом та організацією навчання Київська колегія була подібною до Краківської, Віленської та Замойської академій у Польщі, які в свою чергу будувалися на засадах європейської вищої школи. В основу навчального процесу закладалися «сім вільних наук», що розділялися на *трівіум* (граматика, риторика або поетика, діалектика) та *квадрівіум* (арифметика, геометрія, астрономія, музика). Як і вищі школи Європи, колегія мала у підпорядкуванні школи нижчого типу, відкриті у Кременці, Вінниці, Гощі.

Київська колегія була по суті вищим учбовим закладом гуманітарного типу, тобто академією, однак, незважаючи на всі намагання Петра Могили та його послідовників, так і не отримала від польського уряду цього титулу. І не дивно, адже вона не лише навчала молодь вищим наукам, а й готувала ідеологів народно-визвольного руху, виховувала захисників національної культури й віри. Проте українці та зарубіжні сучасники сприймали Київську колегію як вищий учбовий заклад та іменували її академією. Першими офіційними документами, що їх отримала Київська ака-

демія на підтвердження своїх прав як вищої школи, були царські грамоти за 1694 і 1701 рр.: «Академии их Киево-Могилянской, что от прежнего своего основания имеет равные привилегии, как обыкновенно иные академии во всех государствах иноземческих, право свободности имеют подтверждается».

* * *

Соціально-економічні процеси і політичні умови другої половини XVI — першої половини XVII ст. викликали великі зрушення в духовному житті України. В умовах боротьби, що розгорталася проти насильницької політики покатоличення і полонізації, культурний рух набуває характеру культурно-національного відродження. Ідеї поширення освіти й знань серед народних мас, відродження національної мови і традицій, захисту віри батьків, незалежного й вільного існування народу набувають широкого розвою. На Україні створюються значні культурні осередки, синикають братства, високого рівня досягає полемічна література. Розгортається широка мережа шкіл, серед яких провідне місце посідають братські школи. У 1615 р. була заснована й Київська братська школа, яка згодом стала першим вищим учбовим закладом нашої країни, відомим як Києво-Могилянська академія.

Рекомендована література

- Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией: В 2 ч. К., 1856.
- Вишенський І. Твори. К., 1986.
- Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і в Львові. Львів, 1954.
- Голенищев-Кутузов И. Н. Гуманизм у восточных славян (Украина — Белоруссия). М., 1963.
- Голубев С. Т. Киево-Могилянская коллегия при жизни своего фундатора киевского митрополита Петра Могилы. К., 1890.
- Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці К.; Львів, 1912.
- Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине: Вторая половина XVI — первая половина XVII в. К., 1987.
- Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.
- Кашуба М. В. З історії боротьби проти унії. К., 1986.
- Медынский Е. Н. Братские школы на Украине и в Белоруссии в XVI—XVII вв. М., 1954.
- Титов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні. К., 1924.
- Українська література та інші слов'янські літератури XVI—XVII ст. К., 1984.
- Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. К., 1986.

НАРОДНІ РУХИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

● Розгортання боротьби народних мас за соціальне й національне визволення ● Народні рухи на Україні 20-х — першої половини 30-х років XVII ст. ● Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр. ● Антифеодальні виступи селян, міщан і козаків у 1639—1647 рр.

Розгортання боротьби народних мас за соціальне й національне визволення. Повстання під керівництвом Криштофа Косинського (1591—1593 рр.) та Северина Наливайка (1594—1596 рр.) започаткували масовий рух на Україні проти соціального й національного гноблення. Відмови від виконання феодальних повинностей, захоплення панської землі та майна супроводжувалися окремими стихійними виступами сільського і міського населення. Однією з найпоширеніших форм антифеодальної боротьби на початку XVII ст. було *покозачення*. Селян і міщан приваблювали право козаків на володіння землею, свобода від кріпосницької експлуатації, особливий правовий статус. Покозачене (за документами польсько-шляхетської адміністрації — «непослушне») населення поривало з феодальною залежністю. Найсприятливішою для покозачення була територія Середнього Подніпров'я та Лівобережжя, значна частина земель яких залишалася незайманою.

Характерним є те, що *на Україні народно-визвольний рух у формі покозачення спрямовувався не лише на звільнення від існуючих феодальних порядків, а й на творення нового суспільного ладу*. Наприклад, у 1604 р. мешканці Корсуня відмовилися виконувати феодальні повинності на користь старости Яна Даниловича і встановили свою владу на основі козацького самоврядування. Аналогічний факт мав місце на початку 1607 р. у Брацлаві: у відповідь на посилення феодальної експлуатації та свавілля місцевої адміністрації міщани спільно з селянами і козаками розправилися зі слугами старости Олександра Калиновського, захопили будинок суду і знищили всі боргові записи. За поданням шляхти уряд Речі Посполитої постановою сейму 1607 р. позбавив Корсунь і Брацлав Магдебурзького права. Не менш бурхливими були також виступи міщан Остра та Хмільника.

На засіданні варшавського сейму в 1605 р. магнат Януш Острозький звернув увагу на загрозу нового повстання на

Україні й закликав вжити суворих заходів проти покащення населення, «лише б хлопи наші... до козаків не приставали і до них себе не прилучали». Занепокоєність шляхти мала всі підстави, проте перешкодити розвиткові антифеодальної боротьби пригноблених мас їй було не під силу. У 1607 р. стався виступ селян у Стрийському старостві Руського воеводства, під час якого повстанці вчинили напади на панські маєтки і вбили двох тіунів. Того ж року загін на чолі з Яцьком Ручкою розгромив садибу Росинського в Сяноцькому повіті.

Потужним імпульсом для розвитку антифеодальної боротьби на Україні стала перша селянська війна в Росії 1606—1607 рр. під проводом Івана Болотникова. До складу повстанської армії, яка вирушила з Путивля на Москву, входили й загони українських селян, міщан і козаків, очолювані Соломою та Шостаком. Населення Чернігово-Сіверщини, а згодом й усього Подніпров'я оголошувало себе вільними козаками, запроваджувало на місцях органи самоврядування. За словами сучасника, «во всех городах пачи козаков из холопей и крестьян размножились и в каждом городе поделали своих атаманов».

Реагуючи на численні реляції шляхти, уряд Речі Посполитої видав у 1611 р. спеціальну постанову «Про сваволю українську», в якій містився наказ місцевим властям нещадно розправлятися з повстанцями. Сенаторів особливо турбували повідомлення про становище на Київщині та Волині, де активно діяли повстанські загони Шульжина, Старинського, Топежина, Магдалянського і Книша. В актах Коронного трибуналу збереглася судова справа за 1613 р. про спалення маєтку панів Андрія і Максима Трипільських їхніми підданими — мешканцями с. Матяшівка. Того ж року один із селянських загонів громив шляхетські маєтності в районі Білилівки, Животова і Махнівців Київського воеводства. На півночі Волині повстанців очолювали козацькі ватажки Путивлець, Мітла і Топига.

Характерним явищем стало встановлення покозаченим населенням своєї юрисдикції. Жителі бунтівних сіл, міст і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, запроваджували козацьке судочинство. У резолюції сейму 1613 р. підкреслювалось, що «непослушні», «обравши собі своїх старших і суддів, не бажають підпорядковуватись ніяким судам, крім своїх отаманських». Кожний прихід запорожців «на волості» (так козаки називали території північніше дніпровських порогів) значно активізував покащення селян і міщан Київщини та Брацлавщини. Щоб запобігти розвиткові антифеодальної бо-

ротьби, у 1614 р. на Подніпров'я прибуло коронне військо на чолі з гетьманом Станіславом Жолкевським, однак придушити народний рух не вдалося.

1616—1618 рр. були позначені поширенням козацтва майже на все Подніпров'я. Згідно з люстраціями Черкаського, Канівського, Богуславського, Корсунського і Переяславського староств, переважну більшість їх населення становили «непослушні». Ще на сеймі 1616 р. магнати пропонували узаконити покарання на смерть з конфіскацією майна всіх, хто оголосить себе козаком. У сеймовій постанові підкреслювалося, що козаки «ні магістратів, ні старост, ні гетьманів не слухають, самі встановлюють собі право, самі обирають урядників і ватажків і як би створюють іншу республіку» З цього документа бачимо, що «непослушні» прагнули до створення на Україні ладу, аналогічного існуючому на Запорозжжі.

Неспроможний приборкати повстанців, Жолкевський у 1617 р. у листі до короля Сигізмунда III прохав вжити заходів щодо придушення народних виступів, насамперед у містах Подніпров'я, які «відігравали особливу роль у цьому свавіллі». Шляхтичі скаржилися до гродських судів на козацький загін, очолюваний Василем Мировицьким, який нападав на панські маєтки в селах Криве, Малинове, Ратне, Пустинники. Від козаків терпіли шляхта й адміністрація Фастова, Кодні, Лесчина, Котельні, Паволочі, Коростишева, Брусилова, Ходоркового, Корнина, Радомишля, Житомира, Троянова, Трахтемирова та інших міст і містечок. З-поміж народних ватажків особливо відзначалися мешканці Фастова Михайло й Дубина — керівники майже двохтисячного загону селян, козаків і міської бідноти.

12 травня 1618 р. Сигізмунд III видав універсал шляхті Київського воеводства з наказом допомогти коронному війську придушити виступи підданих, аби й надалі «відбити бажання до подібної сваволі». Стурбованість уряду Речі Посполитої відбилася і в його угодах з козацтвом Вільшанської (1617 р.) і Роставицької (1619 р.) комісій.

Розгортанню визвольного руху на Україні сприяв широкій розвій козащини, яка стала ідеалом для пригнобленого люду. Серед тогочасних українських військових і політичних діячів помітно виділяється фігура запорозького гетьмана Петра Кононовича (Конашевича) Сагайдачного, про чю різнобічну діяльність (зокрема, про активне сприяння просвітництву) вже йшлося у попередніх лекціях.

Мужня, щедро наділена військовим і дипломатичним талантом людина, пристрасний патріот, Петро Сагайдачний швидко завоював авторитет серед козацтва, брав участь у найзначніших походах запорозців

на турецькі фортеці Білгород, Ізмаїл, Кафу, Сіноп, Трапезунд і навіть на «самий Царгород». Нагадаємо, що правлячі кола Австрії, Венеції, Трансільванії та інших європейських країн з метою організації відсічі османській агресії створили «Лігу християнської міліції», важлива роль у якій відводилася запорожцям і їхньому ватажкові.

Разом з тим не можна не враховувати суперечливий характер діяльності Сагайдачного. Перебуваючи на королівській службі, він воював проти татар і турків, захищаючи інтереси Речі Посполитої; саме завдяки його успіхам у військових справах польський уряд відчув силу запорозького козацтва. Згадаймо також піклування гетьмана про розвиток національної освіти і культури на Україні, про його діяльну підтримку відновлення православної церкви на Україні, забороненої в 1596 р. Берестейським собором. Все це дозволяє зрозуміти, що відносини між Польщею та січовим козацтвом були напруженими. Однак загроза турецької агресії після поразки шляхетського війська на Цепорських полях у 1620 р. змусила короля вкотре вже звернутися за допомогою до українського гетьмана. Участь козаків у боях проти військ султана Османа II забезпечила успішне завершення Хотинської війни 1621 р. Смертельно пораненого в одній із битв Сагайдачного відвезли до Києва, де він помер і був похований на території Братського монастиря.

Таким чином, на початку XVII ст. у процесі розгортання боротьби українського народу проти соціального та національно-релігійного гноблення ініціативу визвольного руху дедалі впевненіше забиравало в свої руки запорозьке козацтво.

Народні рухи на Україні 20-х — першої половини 30-х років XVII ст. Після закінчення Хотинської війни більшість її учасників-українців повернулася на Київщину. Розташувавшись у шляхетських маєтках, вони відмовилися виконувати феодалні повинності. Місцеві жителі також оголошували себе козаками і не визнавали місцеву адміністрацію.

До Варшави надходили дедалі тривожніші звістки про масове покаяння та локальні виступи на території Київського воеводства. За наказом короля коронний гетьман С. Конєцпольський вирушив з Поділля у похід на Подніпров'я, що супроводжувався розбоями і насильством жовнірів над покаяним населенням. Окремі повстанські загони з Білої Церкви, Фастова, Василькова та інших міст почали відходити до Запорозжя, звідки їм назустріч уже йшли січовики на чолі з Марком Жмайлом. Обрання його гетьманом реєстрових козаків відбулося влітку 1625 р., коли на Січі дізналися про початок каральної експедиції Конєцпольського. Козацькими полками командували Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб, Матвій Пирський. Серед козацької старшини були, вочевидь, й учасники посольства до Москви Іван Гиря, Ісак Степанов, Кузьма Ларін та ін.

Повстанці влаштували південніше Крилова укріплений табір, в якому налічувалося до 20 тис. чоловік. За свідченням сучасника, на вимогу королівських комісарів визнати сеймову ухвалу про обмеження «реестру» до 5 тис. козаків і підкоритися «старшому», призначеному Конєцпольським, Жмайло надіслав «зухвалу відповідь».

Вранці 19 жовтня 1625 р. підтримані артилерією шляхетські полки рушили на табір. Кривава січа тривала аж до ночі. Обидві сторони зазнали великих втрат. У ніч на 21 жовтня козаки на чолі зі Жмайлом відійшли на південь, до Курукового озера. Відступ прикривали значні ар'єргарди. Вранці Конєцпольський пішов у наступ, який врешті-решт захлинувся, бо інтенсивно обстрілювана козаками шляхетська кіннота загрузла у трясовині. Коронний гетьман змушений був розпочати з повстанцями переговори. Однак становище у козацькому таборі ускладнювалося нестачею боеприпасів і зростаючими суперечностями між реєстровою старшиною та козацькими низами, в результаті яких гетьманська булава була передана Михайлові Дорошенку — прихильнику угоди з королівськими комісарами. Серед запропонованих останніми умов особливе невдоволення козаків викликали прагнення шляхти обмежити число реєстровців та вимога видати організаторів повстання. Після дводенного обговорення кожного з пунктів угоди 24 жовтня до польського обозу прибуло козацьке посольство з листом до коронного гетьмана, в якому йшлося про згоду в основному з висунутими умовами.

Згідно з Куруківським договором, підписаним 27 жовтня 1625 р., козацький реєстр збільшувався з 3 до 6 тис. Реєстровцям визначалася щорічна плата в 60 тис. злотих. 1 тис. козаків повинна була постійно перебувати на Запорозжжі, аби не допускати туди втікачів з панських маєтків. Водночас козаки зобов'язувалися не втручатися у релігійні справи на Україні, припинити морські походи, не підтримувати стосунків з іноземними державами.

Договір являв собою, по суті, угоду між польським урядом і козацькою верхівкою і не відповідав інтересам більшості повсталих, які змушені були повертатися у володіння своїх колишніх господарів. Незадоволеність селян і міщан умовами Куруківського договору спричинилася до нової хвилі народно-визвольного руху. У відповідь на утиски вони оголошували себе козаками та йшли на Запорозжжя. З 1628 р. на Січі організаційно оформлюється нереєстрове козацтво, незалежне від уряду Речі Посполитої. Першими його гетьманами були Іван Сулима і Левко Іванович. Саме нереєстрові козаки становитимуть у майбутньому най-

боездатнішу й найорганізованішу силу повстанської армії. Затримки платні за службу, свавільство королівської адміністрації і окремих шляхтичів викликали незадоволення й серед реєстрових козаків.

З метою запобігання нового народного виступу на Україні шляхетський уряд після закінчення війни зі Швецією у 1629 р. направив значну частину кварцяного війська на територію Київського воєводства. Автор Львівського літопису вказував на розташування окремих загонів «поза Дніпром, где нігди ніхто не пам'ятає, аби туди стояти міли». Вперше правлячі кола Речі Посполитої наважилися розмістити військо на землях, заселених переважно козаками і незакріпаченими селянами.

Населення багатьох сіл, міст і містечок стихійно піднімалося на боротьбу з гнобителями, яка врешті-решт переросла у велике повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

Очевидно, прізвисько Трясило походило від слова «трясти» — в розумінні «бити», «перемагати». В одному з українських літописів говориться, що в 20-х роках Т. Федорович обіймав посаду корсунського полковника. Гетьманом нереєстрового козацтва Тараса обрали на початку 1629 р. з огляду на його популярність серед запорожців і відверте небажання служити шляхетському урядові. Найближчими соратниками Федоровича були полковники Андрій Діденко, Данило Білоцерківець, Михайло Пивоваренко, представники козацької старшини Богдан Кизим, Іван Гиря, Левко Бут, Федір Прало, Іван Сорока, Левко Каленик, Григорій Яцина. Польський дворянський історик В. Коховський писав про Трясила як про сподвижника Богдана Хмельницького.

У середині березня повстанська армія чисельністю близько 10 тис. чоловік вирушила з Січі на Правобережжя. Гетьмана реєстрових козаків Григорія Чорного, який обіцяв полякам непримиренно боротися проти запорожців через їхнє «свавілля», повстанці захопили в полон і відвезли до Боровиці, де козацький суд ухвалив йому смертний вирок. Водночас Федорович звернувся з універсалами до українського народу із закликом вступати до повстанського війська, «здобувати козацькі вольності» і «захизцати православному віру». У лозунги вкладався відповідний зміст: визволення України від польсько-шляхетського панування, утвердження особливого правового статусу козацтва, збереження української народності.

Коли Федорович підійшов до Корсуня, у місті розпочалося повстання міщан. Разом із селянсько-козацьким військом вони розгромили жовнірів і завдали шляхті значних збитків. Під час бою більшість реєстровців, що перебува-

ли в Корсуні, пристали на бік повсталих, а інші втекли до Бара, де розташовувалася ставка коронного гетьмана.

Швидко стягнути до Корсуня загони кварцяного війська виявилось нелегкою справою, адже вони навмисне розквартирувалися на значній відстані один від одного, щоб запобігти їхньому об'єднанню і спільному виступі в разі затримки платні. Тому, зваживши на масштаби народного руху і непевні настрої серед найманців, Конецпольський вирішив мобілізувати до свого війська людей, які підлягали «вибранецькій повинності», тобто рекрутів із селян і міщан. Федорович знав про цей намір, а тому з Корсуня вирушив до Канева і в районі Стайок чи Трипілля, де здавна існували надійні переправи, перейшов на Лівобережжя. Цей маневр був зумовлений необхідністю об'єднання окремих загонів народних месників на Лівобережній Україні і використання Дніпра як природного оборонного рубежу. Крім того, Федорович сподівався на допомогу від Росії. А поки що вирішив дати бій супротивнику під Переяславом (за словами літописця, «між Трубежем і Альтою»), куди прибували селяни і міщани з Київщини, Чернігівщини, Полтавщини і навіть з Білорусії. За свідченнями боярського сина з Путивля Григорія Гладкого, який з розвідувальною метою прибув до Федоровича, в повстанському таборі налічувалося близько 37 тис. чоловік.

Попереду свого основного війська Конецпольський вивірив сумнозвісного ката — коронного стражника Самуїла Лаша, який на шляху до Переяслава влаштував жорстокі розправи над мирним населенням. За повідомленням Львівського літопису, містечко Лисянку польський бузувір «на самий день великодній вшистко висинал, як мужов, так і жон, так і дітей, в церкві будучих». Така ж сама доля спіткала і жителів Димера, Івниці, Плісецького та інших сіл і міст Подніпров'я.

З початку травня протягом трьох тижнів тривали кровопролитні бої під Переяславом. Найзначніші епізоди висвітлені у Львівському літопису. Так, 15 травня при підході до міста нового півторатисячного загону повстанців сили карателів виявилися розподіленими на дві частини. І тоді Федорович несподівано напав на обоз коронного гетьмана. У жорсткій битві загинуло з обох сторін до 2 тис. чоловік. У ніч з 19 на 20 травня невеликий козацький загін проник аж у табір Конецпольського і винищив так звану «золоту роту» (вззва походила від золотого кола на її прапорі) — особисту охорону коронного гетьмана, котра складалася зі 150 шляхтичів із найзнатніших родів.

Становище кварцяного війська ускладнювалося також активними діями невеликих повстанських загонів по всьому Подніпров'ю. Народні месники нападали на окремі жовнірські частини, блокували переправи на Дніпрі. Незважаючи на неодноразові звертання Конєцпольського до Сигізмунда III по допомогу, підкріплення не доходили до Переяслава. Крім того, жовніри мали намір відмовитися від служби через відсутність платні.

У декларації Конєцпольського, надісланій Федоровичу, пропонувалося припинити військові дії на умовах дотримання Куруківського договору 1625 р., визнання «старшого», призначеного королем, розпуску нереєстрових козаків і обміну полоненими. Козацька старшина, прагнучи використати момент для закріплення своїх привілеїв, згодилася з декларацією. Не бажаючи йти на угоду з шляхтою, Федорович на чолі великого загону відійшов на Запорожжя, що, звісно, позначилося на остаточному результаті переговорів.

Згідно зі статтями Переяславської угоди від 29 травня 1630 р., козаків визнавали свою провину, однак не підлягали покаранню за виступ проти урядових сил. Навпаки, через наближення строку закінчення Деулінського перемир'я Речі Посполитої та Росії реєстр збільшувався до 8 тис. чоловік. Всі інші повстанці повинні були повертатися до панських маєтків.

Компромісна угода викликала невдоволення народних мас. Тисячі учасників повстання відмовлялися знову йти під ярмо кріпацтва і створювали нові загани або втікали на Запорожжя. Влітку і восени 1630 р. мали місце стихійні виступи на Чернігівщині та Брацлавщині. Поширювалися чутки про плани Конєцпольського організувати новий похід на Подніпров'я.

Варшавський сейм 1631 р. ухвалив постанову про зміцнення жовнірських гарнізонів на українських землях. Це викликало нове піднесення визвольного руху. Найжорстокіші сутички між коронним військом і повстанцями, очолюваними козаками Іваном Балилівцем і Семеном Хорошим, сталися під Ніжином навесні того ж року. Водночас Федорович розсилав на волості універсали із закликом до продовження боротьби. Проте через суперечки в рядах козацтва справа до повстання не дійшла. З цієї ж причини не випало заручитися підтримкою з боку Росії. Люди коронного гетьмана восени 1631 р. затримали на шляху до Запорожжя московського посла Г. Гладкого, а разом із ним — агентів шведського короля Густава Адольфа, який також робив спроби налагодити контакти з українськими

козаками. За наказом Конецпольського «старший» реєстру І. Кулага відправив Гладкого назад до Москви.

Загалом селянсько-козацьке повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила) стало новим етапом національно-визвольного руху на Україні. Вперше до нерестрового козацтва, яке виступило із Запорожжя організованою силою, приєдналися тисячі селян та міських бідарів. Суттєвою особливістю повстання була боротьба проти насадження католицизму.

Зростаюча загроза для Речі Посполитої з боку Османської імперії змусила Польщу в 1634 р. укласти з Росією Поляновський мирний договір. Султан Мурад IV настійливо вимагав від короля Владислава IV негайного знищення українського козацтва, яке стояло на перешкоді втілення в життя експансіоністських планів Туреччини. Крім того, існували внутрішні, вагоміші причини, що спонукали Польщу до негайного припинення війни на східних рубежах: чи не кожного дня до Варшави надходили тривожні звістки про антифеодальні виступи на Україні. Взимку 1634—1635 рр. тривали заворушення селян і козаків на Полтавщині. Король надіслав місцевим властям спеціальний універсал з вимогою покласти край «бунтам» і суворо покарати ватажків.

У лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив постанову «Про припинення козацького свавілля». Одночасно на Подніпров'я вводилися загони кварцяного війська. Старости одержали наказ перешкоджати підготовці човнів, провізії та зброї, необхідних для спорядження козаків у морські походи. Безпосередня чи опосередкована допомога запорожцям підлягала покаранню через суд. Важлива роль при цьому відводилася королівському комісарові в козацьких справах — українському магнатові Адаму Киселю. Відомі його рекомендації: козацькій «старшині давати подарунки, людей добрих і тих, які мають будинки і на них озираються, догоджати ласкою, а бунтівників карати смертною карою». Під загрозою суворого покарання сейм підтвердив заборону втеч на Запорожжя і з метою їх запобігання ухвалив рішення побудувати в урочищі Кодак фортецю, асигнувавши на це 100 тис. польських злотих. Створення нового форпосту шляхетського панування на Подніпров'ї свідчило про недовіру уряду до реєстрового війська та його вартового загону на Січі.

Місце для замку обрали на правому високому березі Дніпра, де він, повертаючи на південний захід, значно звужується. Це давало змогу контролювати річку і не пропускати човни. Замок являв собою чотирикутник з баціонами так званої старонідерландської системи. З півдня

І сходу підступи до фортеці захищалися скелями, з півночі — глибоким яром, а із заходу — ровами і високими валами. Єдиний шлях до Кодака вів через браму, з'єднану з навколишнім світом підйомним мостом. Комендантом цієї твердині уряд призначив французького полковника Жана Маріона, а комісаром — шляхтича Пшияловського. Гарнізон замку становили дві сотні німецьких найманців. Піхота несла службу на валах, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто йшов на Запорозжя чи з нього. Порушників заарештовували й примушували працювати на тяжких земляних роботах.

Розуміючи значення Кодацького замку, обурені запорожці вирішили його знищити. Цьому сприяла й політична ситуація, коли основна частина кварцяного війська, а також півторатисячний загін реєстровців перебували в Прибалтиці у зв'язку із загрозою агресії з боку Швеції. Очолив виступ звитязний козацький ватажок Іван Михайлович Сулима. Виходець із сім'ї дрібного українського шляхтича з Чернігівщини, Сулима ще юнаком потрапив на Запорозжя. Брав участь у багатьох козацьких походах на Чорне море, неодноразово бував на Дону і разом з донськими козаками воював проти турецьких і татарських феодалів. У 1635 р. його було обрано гетьманом нерестрового січового козацтва.

Під керівництвом Сулими близько 3 тис. повстанців на початку серпня 1635 р. виступили із Запорозжя. Непомітно підійти до Кодацької фортеці було неможливо, тому запорожці зупинилися за кілька верст і провели ґрунтовну розвідку. Лише в ніч з 11 на 12 серпня вони пішли на штурм замку. Несподівана поява повстанців викликала паніку серед гарнізону. По приставних драбинах запорожці вдерлися з різних боків до фортеці й за кілька годин винищили всіх жовнірів.

Звістка про здобуття Кодацького замку швидко розлетілася по Україні. Проте Адам Кисіль, який тимчасово заміщав коронного гетьмана, разом з переяславським старостою Лукою Жолкевським організували похід реєстрових козаків, щоб не допустити повстанців до густонаселених районів Подніпров'я. Не одержавши підтримки з боку широких народних мас, Сулима пішов на Запорозжя і став табором на одному з дніпровських островів. Напади реєстровців на табір не мали успіху. Тоді за планом Киселя до Сулими під виглядом утікачів заслали зрадників. Вони несподівано схопили козацького гетьмана з його найближчими соратниками і видали владі. Сулиму і п'ятьох його сподвижників відправили до Варшави, де за рішенням сейму усіх бранців, окрім одного, помилуваного за клопотанням канцлера Якуба Жадзика, четвертували. В живих лишився Павло Михнович Бут, більш відомий у

народі під іменем Павлюка. Незабаром він очолив наступний етап визвольного руху на Україні.

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр. Придуючи антифеодальні виступи, магнати намагалися разом ліквідувати і реєстрове військо, яке в критичних ситуаціях переходило на бік повстанців. Проте уряд Речі Посполитої волів і надалі використовувати реєстровців як дешеву збройну силу, а король, не маючи в своїх руках абсолютної влади, мав намір спиратися на козаків у боротьбі з магнатами. Тому звістка про скликання в липні 1636 р. козацької ради в урочищі Маслів Став, на яку прибуло й чимало «випищиків» (виписаних з різних причин з реєстру), стурбувала Сигізмунда III. Загострення суперечностей між двома угрупованнями козаків призвело навіть до захоплення «випищиками» і частиною реєстровців атрибутів гетьманської влади — булави, бунчука, прапора. Королівський комісар Адам Кисіль, який прибув на раду, з великими труднощами умовив старшину зтягти переговори з «бунтівниками», але ненадовго. Вже 23 серпня Коцепопольський одержав повідомлення, що в Чигиринському полку реєстровців «сірома переважила над старшинами. Головним призвідником бунту став Павло Бут. Його бажать обрати старшим, лиш тільки досягнуть Запорозжя...».

Виступ Чигиринського полку спільно з «випищиками» загрожував початком нового повстання на Україні. Бут і до того користувався великим авторитетом серед запорожців завдяки своїй участі в боротьбі проти буджацьких татар. Звільнення його від страти в 1635 р. можна пояснити лише прагненням польсько-шляхетського уряду використати впливову серед козаків особу для придушення антифеодальної боротьби на Україні. Навесні 1636 р. Бута призначили на королівську службу в Чигиринський полк. Для організації нового виступу досвідченому ватажкові вистачило кількох місяців.

Враховуючи досвід своїх попередників, Бут провів велику підготовку. Для озброєння селян та міщан, що прибували на Січ, запорожці здійснили успішний похід до Криму. А наприкінці травня 1637 р. козацький загін захопив у Черкасах артилерію реєстровців. Одночасно Бут налагодив агітацію серед реєстрових козаків для спільних дій проти коронного війська. В першій половині липня 1637 р. на Запорозжжі була скликана козацька рада. Вона обрала гетьманом Війська Запорозького Павла Бута, полковниками — Карпа Скидана, Семена Биховця, Григорія Лихого, Дмитра Гуню, Філоненка, Сачка. Серед інших

козацьких ватажків у документальних джерелах згадуються Дорош Кучкович, Роман Попович, Черняк, Сахно, Курило, Чечуга, Цехриня, Каїрський, а також військовий писар Стефан Догоринський.

У серпні 1637 р. Конецпольський доповідав Владиславу IV про масове розповсюдження на Подніпров'ї універсалів Бута та його найближчих соратників із закликами вступати до селянсько-козацького війська, а також із погрозами шляхті розправлятися з нею за переслідування козаків, навіть не вписаних до реєстру. Універсали зустрічали широкий відгук серед населення. Селяни і міщани масами втікали на Запорожжя. Про переважання селян у війську повстанців повідомлялося навіть у польських документах, хоча в них селянсько-козацькі повстання інтерпретувалися виключно як боротьба козацтва за свої привілеї.

Наприкінці липня 1637 р. повстанці на чолі з Бутом вирушили із Запорожжя, маючи намір закріпитися на Лівобережжі до підходу туди коронного війська. Першу зупинку Бут зробив у містечку Крилов, звідки відправив до Переяслава двохтисячний загін під проводом полковників Биховця і Скидана. У відозві до козаків і міщан він закликав об'єднуватися для боротьби проти шляхти. За допомогою переяславчан повстанці заарештували старшого реєстру Саву Кононовича, військового писаря Федора Онушкевича та кількох інших старшин. В універсалі Конецпольського від 24 вересня зверталася увага всіх урядників і старост на необхідність недопущення поширення повстання на нові райони, наголошувалося на переході до Бута багатьох реєстрових козаків.

Коронний гетьман поспіхом стягував жовнірські загопи до Бара. Проте новий похід на Подніпров'я напередодні зими не віщував війську нічого доброго. В той же час згідно з сеймовою конституцією восени 1637 р. частина жовнірів розійшлася по домівках, а угорські та німецькі найманці, роздратовані затримкою платні, заявили про своє рішення служити лише до кінця вересня. Тож коронне військо збиралося близько трьох місяців.

Здобувши Черкаси, повстанці продовжували поширювати універсали та прокламації серед населення Подніпров'я.

Чернець домініканського ордену Шимон Окольський, що у чині військового капелана супроводжував каральні експедиції на Україну в 1637—1638 рр., писав: «Голога, селяни, не занесені до списків і непокірні із реєстрових, використовуючи можливість, швидко утворювали загопи і розпочали нападати на шляхетські житла, міста і замки... підбурювали селян проти їхніх власних панів, зневажали уряди, забороняючи підкорятися останнім, а тим селянам, які коли-небудь перебували в козацтві, наказували знову вступати в його ряди, вимагаючи під загрозою, щоб їхні пани не перешкождали їм у тому».

У чернігівських маєтках А. Киселя активну боротьбу провадили його підданці на чолі з Мурком і Носком, в Остерському старостві — загони Івана Коростеля та Пирого. Велике селянсько-козацьке ополчення під керівництвом київського сотника Богдана Кизима громило шляхту на Переяславщині, під проводом його сина Кизименка — на Лубенщині. Народний рух на Правобережжі стимулювала присутність там організованого повстанського війська.

Черговим універсалом від 14 жовтня до «всього посполства» К. Скидан призначив місцем зосередження повсталих містечко Мошни поблизу від Черкас, закликаючи «з кіньми, провізією, а також зі зброєю проти ворога віри нашої грецької мужньо виступити, як того вимагає необхідність». Під Мошни мав прибути із Запорозжя Бут із новим підкріпленням. Керівництво каральною експедицією Конєцпольський доручив польному гетьманові Миколі Потоцькому. Наближення коронного війська збурило хвилю народного гніву. Більшість жителів Білої Церкви, Канева, Стеблева пішла до Черкас. З Чернігівщини туди ж прибув півторатисячний загін Івана Коростеля. 4 грудня основні сили Потоцького переправилися на правий берег Росі і зайняли позицію на південно-східній околиці с. Кумейки неподалік від Мошнів, де зосереджувалося селянсько-козацьке військо. На той час Бутові не вдалося зібрати воедино всі повстанські загони, що діяли на Правобережжі. Крім того, не надійшла допомога з-за Дніпра, оскільки і там сили народних месників були роз'єднані. Таким чином, 10 тис. повстанців протистояло 15-тисячне добре озброєне коронне військо.

На світанку 6 грудня 1637 р. Бут атакував ворожий табір. Шляхта дивувалася високій дисциплінованості й організованості повстанців, які йшли, вишикувавшись у шість рядів, чітко розподілившись на полки і сотні. Щільним артилерійським вогнем Потоцький змусив наступаючих зупинитися й організувати оборону на відкритому місці. Постійно вводячи в бій резерви, польний гетьман намагався повністю знищити супротивника. Мужньо обороняючись, повстанці протрималися до опівночі, а потім відступили до Мошнів.

Поразка під Кумейками не зламала бойового духу народних месників, і вони зайняли нові позиції в містечку Боровиця південніше Черкас. Бут сподівався налагодити зв'язок з Лівобережжям, проте жовніри швидко блокували підходи до його табору. Брак боеприпасів і харчів різко ускладнив становище обложених. Старшина умовила Бута згодитися на переговори з Потоцьким, під час яких ко-

зацький ватажок був по-зрадницькому схоплений. Його, а також В. Томиленка, Г. Лихого закували в кайдани і повезли на страту до Варшави. 14 грудня відбулася козацька рада, на якій Кисіль відібрав у повстанців прапор і гетьманську булаву. Реєстровим козакам призначалася нова старшина. Посада військового писаря дісталася Богдану Хмельницькому. Судячи з тексту присяги під Боровицею, в якій козаки визнавали свою покірність, є підстава стверджувати, що Хмельницький перебував у війську Бута.

Потоцький переправився на Лівобережжя, де тривало народне повстання. Поблизу від Ірклієва сталася битва шляхти із загоном Богдана Кизима. Лише небагатьом повстанцям пощастило вирватися з оточення і відійти до Лубен, здобутих напередодні спільними зусиллями Кизименка, Кукли і Дукренка. В районі Хорола і Миргорода діяли загоны під керівництвом Кропця і Скребця.

Похід шляхетського війська на Лівобережжя відзначався надзвичайною жорстокістю. Шляхтичі та жовніри нещадно вбивали і грабували підданих. Захоплених у полон селянсько-козацьких ватажків страчували прилюдно, аби залякати місцеве населення. Однак наслідки виявилися протилежними. Переборюючи численні перешкоди, селяни і міська біднота втікали на Запорожжя, де вже у січні 1638 р. К. Скидан зібрав близько 5 тис. чоловік. Січ активно готувалася до продовження боротьби, відправивши на Дон і до Криму посольства з проханням про допомогу. Гетьманом обрали Якова (Яцька) Острянина — керівника народних виступів на Полтавщині, який прибув на Запорожжя після каральної експедиції шляхти на Лівобережжя наприкінці 1637 р. Його універсали розповсюджувалися майже по всій Україні. В них говорилося про посилення феодального визиску та національно-релігійного гніту, підкреслювалася головна мета повстання — визволення «народа нашего православного от ярма, порабощения и мучительства тиранского ляховского и для отмщения починенных обид».

Польський уряд також відповідно реагував на вісті з України. Сейм ухвалив постанову «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», спрямовану на ліквідацію козацьких привілеїв. На «вічні часи» знищувалися права реєстровців на обрання старшини та козацьке судочинство. Їхня чисельність обмежувалася 6 тис. чоловік. Козакам заборонялося поселятися в містах, крім прикордонних (Черкас, Чигирин і Корсуня). Два полки реєстровців повинні були постійно пе-

ребувати на Запорозжі для перешкоджання збору там збіглих селян і міщан.

Селянсько-козацьке військо виступило із Запорозжя в другій половині березня 1638 р. Головні сили на чолі з Я. Острянином рушили лівим берегом Дніпра, Правобережжям — загоми під керівництвом К. Скидана, а кілька сотень піднімалися на човнах угору, щоб захопити основні переправи. Перша сутичка з коронним військом сталася 25 квітня під містечком Говтва. Оточене лісами та болотами, воно стало надійним укріпленим табором. Наступаючи, жовніри і не зчулися, як незабаром опинилися в оточенні. Їхній відступ перетворився на панічну втечу. Однією з причин невдалого початку шляхетської експедиції Ш. Окоцький називав недооцінку сил повстанців, на яких дивилися як на бидло, а проте, змушений був визнати капелан, «серед них (повстанців.— В. Щ.) знайшлися б гідні називатися рівними по хоробрості Цінцінату, який від плуга був призваний у диктатори, чи Фемістоклу».

Після перемоги під Говтвою до Острянина йшли сотні селян з Полтавщини та Чернігівщини, з боку Києва — загоми повстанців під керівництвом Соломи, Мурка, Сави. Острянин мав намір дати вирішальний бій коронному війську під Лубнами до підходу туди Я. Вишневецького і М. Потоцького з Правобережжя. Та в битві 6 травня повстанці не скористалися зі своєї чисельної переваги, і ввечері шляхетське військо перейшло по мосту через Сулу і заховалося за міцними стінами Лубен. Острянин відвів свої виснажені війська до Яблунєвого на р. Сліпорід. Звідси він знову надіслав універсали на Подніпров'я і відправив вартові загоми для блокування шляхів від Пирятина і Переяслава до Лубен. З 15 тис. чоловік з гетьманом лишалася тільки половина, і шляхта раптово напала на його табір. Острянин змушений був з боями відступати до Жовнина. Втративши надію на успіх, в ніч з 30 на 31 травня він на чолі загону в декілька сотень повстанців переправився через Сулу і пішов на територію Росії. Ті, що залишилися під Жовнином, під керівництвом нового гетьмана Дмитра Гуни запекло билися з ворогом. 10 червня вони відійшли на кілька кілометрів південніше і зайняли позиції «на Старці».

Старцями, або старицями, на Україні називали русла висохлих рік. «Місцевість ця,— писав Окоцький,— багата водою, лісом і пасовищами для коней, дніпровський берег неприступний, тепер же вона так добре була укріплена і з середини, і з боку поля, що ворота завжди лишалися відкритими. Не один інженер дивувався винахідливості грубого хлопа

і його мистецтву в таких спорудах, дивлячись на міцні вали, шанці, батареї і бруствери».

Майже півтора місяці селянсько-козацьке військо відбивало відчайдушні спроби карателів штурмом оволодіти укріпленим табором. Нарешті Потоцький вирішив узяти оточених змором. Він розіслав у навколишні райони жовнірські загони, які знущалися з мирного населення і перешкоджали підходу до Гуні підкріплень. У боях були розгромлені навіть численні ополчення, очолювані Савою, Соломою і Мурком, двохтисячний загін з Черкащини під керівництвом Філоненка. Після переговорів з польним гетьманом деякі старшини почали виступати за угоду з шляхтою. Оскільки аналогічна акція під Боровицею завершилася зрадою, Гуня і Філоненко з невеликим загonom покинули табір і пішли на Запорозжжя. Переговори з Потоцьким вели вже Роман Пешта, Іван Боярин і Василь Сакун. За договором від 28 липня 1638 р. повстанці зобов'язувалися здати артилерію, визнати «Ординацію», а селян відправити в панські маєтки. Полки коронного війська направлялися на придушення окремих народних виступів на Полтавщині.

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр., на різних етапах очолюване П. Бутом-Павлюком, Я. Острянином і Д. Гуною, знаменувало собою найвище піднесення визвольного руху в першій половині XVII ст. Воно помітно відрізнялося від попередніх народних виступів за розмахом військових операцій, кількістю учасників, тривалістю і стало своєрідною репетицією Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Антифеодальні виступи селян, міщан і козаків у 1639—1647 рр. Наступ шляхти на соціальні здобутки українських трудящих мас протягом 1639—1647 рр. витлумачувався польськими дворянськими і буржуазними істориками як «ера повернення миру на Україну», «період золотого спокою» або ж «десятиріччя гробової тиші». Звідси робився висновок про випадковий характер Визвольної війни. Насправді ж у згаданий восьмирічний період усе відбувалося інакше.

Прагнучи не допустити поновлення масових народних рухів, уряд Речі Посполитої посилив жовнірські гарнізони на території України. В 1639 р. завершилася відбудова Кодацького замку. Під час огляду фортеці С. Конецпольський висловив упевненість в її неприступності. За свідченнями сучасника, з усієї світи Конецпольського лише чигирин-

ський сотник Богдан Хмельницький наважився не погодитися з думкою коронного гетьмана і промовив відоме латинське прислів'я: «Рукою створене рукою й руйнується».

Однак, незважаючи на вжиті заходи, ніякого «золотого спокою» добитися не вдалося. *Антифеодальна боротьба на Україні не припинялася, вона лише змінилася.* Якщо раніше її найвищим проявом були селянсько-козацькі повстання, то тепер вона трансформувалася в інші форми залежно від кількості учасників руху і рівня їхньої організованості. Щоб чіткіше уявити собі динаміку і характер антифеодальної боротьби в 1639—1647 рр., необхідно окремо розглянути всі її форми відповідно до масштабів розвитку та результативності тих чи інших проявів соціального протесту. В числі найпоширеніших методів боротьби були скарги і протестації, які надсилалися в усі урядові інстанції. Апелюючи до правосуддя, їхні автори намагалися законним шляхом поліпшити своє становище. Слід при цьому зазначити, що скаргитись на гнобителів мали право переважно мешканці королівських маєтностей, селяни ж із приватних володінь могли подавати офіційну протестацію лише в тому випадку, коли маєток перебував в оренді й орендатор не виконував взятих на себе зобов'язань.

На посилення феодальної експлуатації, утиски королівської та місцевої адміністрації відповідно реагували й городяни. При цьому в скаргах нерідко трапляються прізвиська не тільки представників міського плебсу, а й членів управлінської верхівки. Це свідчить про залучення до визвольної боротьби широкого кола учасників, соціальні інтереси яких далеко не завжди збігалися.

Переконавшись у безрезультатності скарг і протестацій, селяни вдавалися до дійовіших форм боротьби, передусім до відмови виконувати феодальні повинності. Конфлікти між феодалами та їхніми підданими час від часу набирали широкого розмаху, й звістки про це доходили навіть до короля Владислава IV. Тому в 1640, 1644, 1646 рр. він видавав спеціальні універсали до українських селян і міщан з вимогою відбувати повинності.

Ширилася й така форма народного протесту, як втечі селян з маєтків феодалів. Розпочалися масові втечі селян у міста і містечка, що асоціювалося в їхній свідомості з визволенням від кріпацтва. Найчастіше втікали з посесій — маєтків, які перебували в оренді, адже тимчасові власники часто обтяжували підданих непосильною панщиною та іншими повинностями. Інколи селяни і міська біднота переходили на територію сусідніх воеводств. Так, з Галичини та Волині, де експлуатація була особливо жорстокою,

йшли на Подніпров'я та Лівобережжя, бо там кріпацтво ще не набуло масового характеру. В цих регіонах виникали нові села, міста, слободи. Уряд Речі Посполитої особливо непокоїли втечі на Запорозжя.

Селяни західноукраїнських земель утікали за Карпати і навіть до Молдавії. Десятки тисяч українців переселилися на територію Росії. Відомості про наймасовіші переселення до Росії відносяться до 1638—1639 рр. У наступні роки російський кордон переходили невеликими групами. В 1640 р. під час переговорів у Москві польські послы М. Стахорський і Х. Раецький вимагали повернути 20 тис. українців, указуючи місця їхнього проживання під Лівнами, Яблоновом, Новоселем, Осколом, Валуйками, Воронежем, Курськом, Путивлем та іншими містами. На Слобожанщині реєстрація збіглих здійснювалася вибірково і не завжди охоплювала всіх. За підрахунками А. Г. Слюсарського, протягом 1640—1647 рр. туди прибуло близько 10 тис. чоловік. Селяни зачислялися до розряду державних, а міщани й козаки зрівнювалися в правах з російським козацтвом, яке перебувало на вартовій службі. Таким чином, українське населення брало участь в економічному освоєнні південноросійських районів, будівництві оборонних рубежів тощо.

З-поміж проявів народної боротьби проти експлуаторів згадаємо також захоплення панської землі, хліба й худоби, порубку лісу, самовільну оранку земель тощо. Незважаючи на стихійність і локальність цих форм соціального протесту, вони переконливо свідчать, що українські селяни і міщани не бажали коритися гнобителям. Доведені до відчаю, вони почали розправлятися з панами та їхніми слугами. Ці поодинокі випадки поступово набували масового характеру і переростали вже в погроми садиб землевласників.

У джерелах того періоду трапляються і згадки про окремі збройні виступи. У квітні 1640 р. кількост міщан Коростишева (Київське воеводство) зруйнували будинки панів Карказана і Хмелевського та, спіймавши кількох ксьондзів, скарали їх на місцевому базарі. В 1643 р. спеціальний суд розглядав справу про збройний напад на міську адміністрацію Львова 150 ремісників на чолі з шевцем Іваном Коробом і підмайстром Прокопом Живковичем. Навесні 1645 р. козаки Переяславського полку зайняли містечка Носівку, Кобижчу, Козаргород, вибивши з них жовнірські загони і розгромивши маєтки А. Киселя.

Своєрідною формою класової боротьби на західноукраїнських землях було *опришківство*. Протягом 1639—1647 рр. загони опришків неодноразово нападали на шляхтичів, знищували інвентарі (записи феодальних повиннос-

тей). Найвідомішими їхніми ватажками були Ян Яворський і Степан Солінка. Рух народних месників у згадані роки настільки поширився, що місцеві власті та феодали створювали спеціальні військові загони, які жорстоко розправлялися із «свавільцями».

* * *

Таким чином, посилення польсько-шляхетського гніту на Україні в першій половині XVII ст. викликало у відповідь піднесення антифеодальної боротьби, тісно переплетеної з національно-визвольним рухом. Найвищими її проявами стали повстання 20—30-х років, очолювані Марком Жмайлом, Тарасом Федоровичем (Трясилом), Іваном Сулимою, Павлом Бутом (Павлюком), Яковом Острянином, Дмитром Гунєю. Вони знаменували собою новий етап в історії боротьби українського народу за соціальне й національне визволення. Повстанці виступили значною військовою силою, а їхні керівники висували гасла, в яких поряд із соціальними ставилися завдання етнополітичного характеру.

Ці повстання були придушені, однак антифеодальні виступи селян, міщан і козаків тривали і в 1639—1647 рр. Від подач скарг і протестацій бідного дедалі частіше переходила до захоплення майна феодалів, розправ над ненависними панами. Найвищий прояв класової боротьби у вигляді збройних повстань мав місце в Галичині, на Волині, Покутті. Ці роки стали важливим етапом консолідації сил, підготовки необхідних умов для Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр.

Рекомендована література

Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець: Джерелознавче дослідження. К., 1970.

Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

Грушевський М. С. Історія України — Руси: У 10 т., 13 кн. К.; Львів, 1913. Т. 8.

Гуслиций К. Г. Нариси з історії України. К., 1941. Вип. 3.

Жерела до історії України — Русі. Львів, 1908. Т. 8.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654). К., 1975.

Україна перед Визвольною війною 1648—1654 рр.: Зб. документів. К., 1946.

Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. К., 1989.

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648—1654 рр.

● Передумови і підготовка війни ● Початковий період війни (1648—1649 рр.): перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем; битва під Пилявцями; облога Львова й Замостя; Зборівський договір ● Дипломатичні зносини 1650—1651 рр. ● Битва під Берестечком. Білоцерківський мир ● Події 1652—1653 рр. ● Переяславська рада. «Березневі статті»

✓ *Передумови і підготовка війни. Посилення соціального і національного гніту, якого зазнавав український народ від польської шляхти, підносило його рішучість до боротьби за своє визволення. І коли після селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. закабалення трудящих стало вкрай нестерпним, вони почали готуватися до збройних виступів проти гнобителів. Очолити їх було готове запорозьке козацтво, котре також терпіло всілякі утиски та поневір'яння від Речі Посполитої.*

Керівне ядро повстання згуртувалося навколо колишнього писаря Війська Запорозького чигиринського сотника Богдана-Зіновія Хмельницького. Природжений дипломат, талановитий воєначальник, він мав високий авторитет серед дніпровської вольниці, у свої 50 років мав чимало заслуг у боротьбі з татарами, через що король навіть хотів призначити його керівником великого морського походу на Туреччину.

✓ Зважившись на такий рішучий крок, Хмельницький зумів залучити до підготовки повстання кращих представників козацької старшини, котрі охоче взяли за цю справу. Але найбільш енергійним і послідовним залишався він сам, про що стало відомо польським властям. Коронний гетьман Микола Потоцький уже в 1646 р. називав Хмельницького «бунтівливою головою».

Через рік, повернувшись з Варшави, де він не знайшов у короля захисту від сваволі польської шляхти відносно себе, Хмельницький зібрав на нараду своїх найближчих побратимів. За свідченням сучасника, він говорив: «Чого тільки не натерпілися ми? Вольності наші знищені, ґрунти наші відняті, більша частина вільних лицарів обернена в хлопів... А скільки разів убивали козаків варварськими карами за найменшу вину, умертвляли навіть дітей! А скільки разів чинили наругу і насильство над жінками і дочка-

ми нашими!.. Та найбільш жахливо, що переслідують віру нашу, змушують нас до унії, розоряють наші церкви, продають жидам майно церковне, знущаються над святинєю і священниками, виганяють архиєпископів...»

Серед присутніх після кожного слова наростало обурення, раз у раз лунали заклики до збройного виступу. На пропозицію обрати Хмельницького козацьким гетьманом він спочатку скромно відмовляється, але згодом проголошує: «Закликайте козаків і всіх земляків наших — я буду вашим керівником, якщо ви того бажаєте. Сподіваюсь, що всі козаки, де б вони не були, пристануть до нас...»

Коли про цю нараду дізнався великий коронний гетьман Микола Потоцький, він розпорядився негайно схопити Хмельницького, що й було виконано. Однак чигиринський реєстровий полковник Станіслав Кричевський, кум Хмельницького, допомагає йому звільнитися з-під варти, і той разом із загоном вірних козаків, узявши з собою старшого сина Тимофія, тікає на Запорозжя. Це було в грудні 1647 р.

Переїхавши через Дике поле, Богдан Хмельницький прибув зі своїми соратниками на дніпровські острови за порогами, зупинившись спершу на Буцькому. Сюди на початку січня зібралось десь близько сотні запорожців. І лише тоді Хмельницький, як вважають зарубіжні дослідники, вирішує розіграти «кримську карту». Він відправляє посольство до перекопського мурзи Тугай-бея з повідомленням про готовність віддати полоненого сина мурзи без викупу. Природно, що Тугай-бей одразу ж прибув на Запорозжя. Вдячний за сина, він уважно слухає пропозиції Богдана, а саме: допомога у виступі проти війська Речі Посполитої буде віддячена багатими трофеями, татари одержать право на всіх полонених поляків.

Тижнем-двома пізніше Хмельницький виряджає офіційне посольство до Бахчисарая, пропонуючи союз кримському ханові. Той не дає конкретної відповіді. Однак погалос про зносини колишнього військового писаря з татарами розходиться дніпровськими плавнями, по запорозьких зимівниках і хуторах досить швидко. До втікача з Чигирини починають збиратися такі ж утікачі з різних місцевостей. На кінець січня їх уже налічується близько 250, щоправда, слабо озброєних, не забезпечених продовольством, боезапасом.

Несподівно до січової пристані прибувають човни із харчами, зброєю та амуніцією для січової залоги, тобто для Корсунського реєстрового полку, і Хмельницький захоплює їх. Тепер його загін має достатню кількість усього

необхідного, а сам він здобуває авторитет не тільки серед січовиків, а й серед реєстровців. Через два дні загін уже зростає до 300 добре озброєних вояк — з'явилися й перебіжчики.

— Польські офіцери Корсунського полку довідуються про місце перебування Хмельницького, стан його сил та укріплення. Повідомлення про це негайно відправляються до обох польських гетьманів, а також у фортецю Кодак. Та не втрачає часу і Хмельницький. Опівночі разом зі своїми побратимами він нападає на Корсунський полк.

На ранок Січ уже була в руках повстанців. Майже всі корсунці перейшли на їхній бік. Полковник Гурський з невеликою кількістю драгунів утік до Крилова, де повідомив коронного хорунжого Олександра Конецпольського про бунт на Запорозжі.

Після цього Хмельницький, обраний старшим Війська Запорозького, звертається з універсалами до українського народу із закликом підніматися на боротьбу проти польської шляхти: «Прошу вашої ласки і господнього милосердя, щоб ви — люди одного Бога, однієї віри та крові, коли я буду наближатися до вас з військом, приготували зброю — рушниці, шаблі, кульбаки, коней, стріли, коси, списи для оборони стародавньої грецької віри... А якщо довідається або почуєте від приїжджих чи прохожих про чужоземне військо, яке король зібрав проти нас, давайте нам знати і попереджайте нас».

Богдан Хмельницький був добрим знавцем військової справи. Він розумівся на тактиці та стратегії, вмів своєчасно скористатися фортифікаційними засобами, знав, коли залучити артилерію, козацьку піхоту, а коли слід перейти до оборони тощо. Великою перевагою гетьмана було й те, що він був добре обізнаний з прийомами, що їх використовували на полі бою поляки й татари. Роздуми переконали його в тому, що без союзу з татарами, без їхньої військової підтримки, особливо кіннотою, яка у запорожців була слабкою, він не зможе зробити більше, ніж його попередники. Тому що, як справедливо зауважує зарубіжний дослідник М. Антонович, досвідчені та вправні запорожці склали лише організуюче ядро повстанської армії, навколо якого гуртувалася маса міщан та селян, погано навчених і озброєних. Вони здебільшого могли оборонятися в укріплених позиціях, робити відчайдушні партизанські вилазки чи безладні масові атаки — і не більше. Пересування на полі бою іспанськими чи шведськими прийомами повстанські маси засвоїти не могли. І тому проти масованого натиску першокласно озброєної й закутої в залізні

лати польської важкої кінноти був лише один порятунок — міцні окопи. До 1648 р. козаки, як правило, ніколи не атакували шляхетське військо, а лише оборонялися. З огляду на це поляки завжди мали ініціативу і кожний бій вигравали з далеко меншими силами.

Видатний талант Хмельницького-полководця, його правильний розрахунок щодо притягнення татар на свій бік — усе це справило сильний вплив на успішний розвиток подій Визвольної війни, особливо з самого її початку.

Події на дніпровських островах стали відомі польському урядові. На Запорозжя прибули посланці великого коронного гетьмана з пропозицією до Хмельницького добровільно вийти із Січі, гарантуючи йому «помилування й прощення всіх вчинків». Хмельницький відповів на це відмовою. Тоді Потоцький звернувся з універсалом до повсталих козаків: «видати Богдана Хмельницького й розійтися з цього свавільного зборища». У разі непокори він погрожував жорстокими репресіями. Незважаючи на це, на Січ продовжували прибувати повстанці з усєї України.

Одразу ж після обрання його старшим Хмельницький розсилає своїх людей до реєстровців, а сам разом із сином Тимофієм та найближчими соратниками прямує до Криму. Маючи офіційне визнання Січі, він відтепер міг, спираючись навіть і на 2,5 тис. запорожців, вести переговори з правителем Бахчисарая про участь у воєнних діях проти Польщі.

Сила на боці Богдана Хмельницького поки що була невеликою. Однак він розраховував на успіх, оскільки становище, яке склалося в Криму, змушувало хана приставати на пропозицію старшого дніпровської вольниці. По-перше, хана до цього підштовхували його ж мурзи, котрі не бачили іншого виходу поліпшити життєві умови татарського населення, як поживитися у війні проти Речі Посполитої. По-друге, залишення Хмельницьким свого сина в заклад також давало Іслам-гірею сподівання на хоч якусь здобич.

За таких обставин і був укладений договір у Бахчисарай. Водночас Іслам-гірей дивився на кілька ходів уперед: сам не пішов на Україну, а доручив 4 тис. татар перекопському мурзі Тугай-бею, котрого запідозрював у змові проти себе. Розрахунок був такий: якщо польська шляхта розіб'є повстанців Хмельницького і татар Тугай-бея, то буде на кого звалити відповідальність за надання допомоги козакам — на самоправність мурзи. Крім цього, правитель Бахчисарая не жалкував би дуже і за Тугай-беєм, якщо той не повернеться з війни.

За свідченням Самовидця, військо Богдана Хмельниць-

кого налічувало під час виступу із Запорозжя 5 тис. чоловік. Назустріч йому рухалося не менш значне польське. Зарубіжний дослідник С. Зеркаль підрахував, що тоді польський гетьман Потоцький мав у Корсуні 6920 вояків — 3510 кварцяного війська, 1040 гусарів, 1170 реєстрових козаків, 900 драгунів, 300 піхотинців. *З огляду на це і слід було розраховувати тактику.*

Початковий період війни (1648—1649 рр.): перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем; битва під Пилявцями; облога Львова й Замостя; Зборівський договір. Першою на шляху козацького війська стала фортеця Кодак, що вважалася тоді найсильнішою. Щоб здобути її, необхідно передусім було мати сильну артилерію, якої у Хмельницького не було. Не міг він розраховувати і на тривалу облогу Кодака, бо не мав достатніх сил піхоти. Тому Хмельницький залишає фортецю в тилу, з тим щоб виграти більш важливі поединки.

Тоді ж, у квітні, український гетьман вирішував інше завдання: посланий ним козак Іван Ганжа перехопив біля Кам'яного Затону на Дніпрі реєстровиків, котрі пливли на з'єднання з коронним військом, і зумів схилити їх до розправи з прошляхетськи настроєною старшиною і до переходу в ряди повстанців. На початку травня реєстровики на очах уже оточених біля Жовтих Вод поляків прибули до козацького табору.

З огляду на таке підкріплення наступного дня до польсько-шляхетських воєначальників прибули козацькі полковники Максим Кривоніс та Михайло Криса з пропозицією припинити кровопролиття і здатися. У відповідь 4 травня до Хмельницького приїхав на переговори польський шляхтич Стефан Чарнецький. Природно, що для поляків важливо було затягнути час.

Якби на Жовтих Водах Хмельницький пішов слідами своїх попередників і став чекати у замкненому таборі наступу шляхетського війська, то воно, озброєне артилерією і маючи більше тисячі закутих у панцирі гусарів, змело б козацьку піхоту одним ударом. Треба було передусім спішити польську кавалерію, змусити її зайняти невигідні позиції, а тоді вже скористатися з переваги козацької піхоти.

Ось тут і проявилася майстерність полководця українського війська. Свій шанс на Жовтих Водах Хмельницький не упустив: після штурму шляхетського табору, що тривав майже два тижні, він вирішує 5 травня дати генеральний бій. Комбінований удар козацької піхоти і кінноти (татари

були поки що лише спостерігачами) змусив ворога відступити під покровом ночі. Однак наступного ранку повстанці наздогнали відступаючих.

Побачивши такий поворот справи, 11 травня Іслам-гірей надіслав листа до Хмельницького і Тугай-бея, щоб вони чекали його на р. Інгулі, поки він не прибуде з «військами ісламу». Зважаючи на те, що хан тільки 13 травня почав переправлятися через Дніпро, козацька старшина вирішила, враховуючи важке становище Потоцького під Корсунем, а також фактор раптовості, дати *ще один генеральний бій шляхетським з'єднанням.*

Заздалегідь Хмельницький послав козаків Корсунського полку на чолі з Максимом Кривоносом в урочище Горохова Діброва під Корсунем. Завчасна інформація від розвідників дала можливість козацьким ватажкам добре підготуватися і змусити шляхту прийняти бій на невигідних для неї позиціях.

Як тільки польські загони розтягнулися на шляху, що вів до Богуслава, козаки почали оточувати їх. А коли ті ввійшли у Горохову Діброву, то потрапили у справжню пастку. Попереду в глибокому яру вузька дорога була перекопана і завалена деревами, з двох боків у приготовлених шанцях засіли козаки з артилерією, насідали вони і ззаду. За якихось кілька годин польсько-шляхетське військо було розбите.

Коли переможці ділили багаті трофеї, емісари Хмельницького вже розійшлися за сотні кілометрів від Корсуня, готуючи прихід козацького війська. Тоді ж Хмельницький відправив до кошового отамана Січі посланців, повідомляючи про розгром шляхетського війська та дякуючи за допомогу. Крім того, у листі до Іслам-гірея він просить «прислати наскорі ко мні орди еще тисяч зколко», бо «поляки около Висли знову збираються і великий войска свої на мене приготавлиют». Це питання обговорювалося і на козацькій раді під Корсунем наприкінці травня, на якій було вирішено просити допомоги також у московського царя Олексія Михайловича.

На початку червня, прибувши під Білу Церкву, Хмельницький розіслав «всім українським, по обоїх сторонах ріки Дніпра, в городах і селах обитаючим малоросіянам духовним і мирським, шляхетним і посполитим болшого і меншого всякого чина людем, а особливе шляхетне урожоним козакам і святой братті нашой» оповіщення про перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем, запрошуючи їх «к нам в обоз под Білу Церков».

Не випадково Хмельницький і старшина приділяли в цей час таку увагу мобілізації українського народу: козацькі розвідники доносили з Польщі, що уряд Речі

Посполитої звернувся за військовою допомогою до французького короля і бранденбурзького курфюрста.

Це змусило гетьмана вживати дипломатичних заходів. З-під Білої Церкви до Польщі вирушили посланці Хмельницького з наміром домогтися збереження давніх прав Війська Запорозького. Відбуло посольство і до Литви, щоб «литовці були в миру з черкасами (козаками.— В. С.), а вони, черкаси, Литву тіснити нічим не стануть, а якщо почне їх заціпати, їм у домах своїх не всидіти».

Багато істориків закидали українському гетьманові те, що після перемоги під Корсунем він не скористався деморалізацією шляхетського війська і не пішов одразу ж у Західну Україну для остаточного його розгрому, а, відійшовши до Чигирина, два місяці очікував.

Причини такої поведінки гетьмана були, на наш погляд, вагомими. По-перше, слід було організувати військо, в яке стікалися повстанці з усієї України, дізнавшись про його перші перемоги. По-друге, Хмельницький не хотів виводити козацькі полки з Придніпров'я, оскільки не вірив своїм тимчасовим союзникам — татарам, що вони після залишення цієї місцевості народною армією не кинуться грабувати мирне населення. По-третє, Хмельницький зоріс не марнував тоді часу, розсилаючи скрізь повстанські загони, що громили розрізнені шляхетські з'єднання. По-четверте, йому важливо було знати, який міжнародний резонанс викличуть перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем, якою буде реакція сусідніх держав, хто з союзників Польщі надасть їй військову допомогу, в якому обсязі тощо.

На початку червня Хмельницький дізнається про смерть польського короля Владислава IV, водночас шляхта запрошує перемир'я.

Очевидно, це якоюсь мірою прискорило налагодження зв'язків із Московією. Прочитавши гетьманове звернення до нього, Олексій Михайлович доручив путивльському воеводі Плещееву запевнити Хмельницького, що *Росія не виступить на боці Польщі.*

Обговорення на засіданні польського сейму вимог Війська Запорозького, що відбулося 21—22 липня, не дало результатів. Затягуванням переговорів з українськими козаками польська шляхта хотіла виграти час для організації своїх сил.

У цей час козацьке військо рухалося на захід, приймаючи в дорозі послів. 29 липня Хмельницький вручив лист до хотмизького воеводи Болховського його посланцю Милкову, котрий напередодні прибув до табору під Янушполем як перший офіційний представник російського уряду із запевненням миролюбного ставлення до українського народу. Згодом до козацького табору під Паплинцями прибу-

ли з Ясс посланці молдавського воеводи Василя Лупула. Вони, зокрема, повідомили, що єрусалимський патріарх Паїсій буде їхати до Москви через Україну. Для його зустрічі й супроводження, а також для встановлення контактів з Лупулом до Ясс тоді ж було виряджено полковників Силуяна Мужилівського і Михайла Крису.

Козацьке і польське війська поволі сходилися. Щоб відвернути кровопролиття, дипломати Хмельницького неодноразово пропонували польським комісарам приїхати для переговорів під Костянтинів, але відповіді не надійшло. Тим часом поляки продовжували жорстоко розправлятися з повстанцями. *Було цілком очевидно, що назриває велика битва.*

І дійсно, битва під Пилявцями відбулася грандіозна. Спочатку, 21 вересня, сутички велися за греблю через р. Пиляву. Поляки докладали всіх зусиль, щоб захопити греблю: це дало б їм змогу безпечно брати воду для війська і для коней. Кілька польських корогів під проводом Йордана вдарили по козацькому таборові. Одночасно Осінський відкинув козацькі застави, що були при греблі. Але поляки стали радитись, що їм далі робити, і прогайнували нагоду для безпосереднього бою з Хмельницьким. Другого дня під вечір українська піхота відбила греблю. Головний же козацький табір було зміцнено високим валом.

У ніч на 23 вересня поляки почули з козацького табору мушкетні постріли й гучні радісні вигуки. Це Хмельницький вдався до психологічного маневру: зробив вигляд, що вітає прибулі татарські загони. Справді ж татари прибули 25 вересня і зразу вирушили на Львів.

Третього дня ще здосвіта Хмельницький вивів свої полки в полі, оповите густою мрякою. Лівим крилом командував Кривоніс, правим Півторакожух, який переправився через річку і став ліворуч від польського табору. Центром війська командував Чернята. Поляки теж стали готуватися до бою. Попервах вони вирішили здобути греблю, без чого годі було думати про добре вишикування війська перед головною сутичкою. На це було кинуте кращі сили.

Почався бій — із застосуванням характерної тактики Хмельницького: козаки несподівано підходили ровами, заливаючи поляків вогнем, а коли супротивник наближався, втікали. Такі маневри поступово заманювали поляків у так званий «мішок», що кінець-кінцем і визначило результат битви.

У той час, коли Кривоніс ударив на праве крило поляків, а на правому козацькому крилі йшла перестрілка, центральне крило Черняти після короткого опору залишило греблю. Побачивши порожнечу, польська кіннота, обстрілювана з боків, шодуху рвонула через греблю на другу сторону річки, женучись за Чернятою. Інші ж загони польської кінноти — Вишневецького, Конєспольського й Остророга — стояли позаду в резерві. Мабуть, ці полководці оцінили ситуацію: Чернята втягував польську кінноту в тактичний «мішок» — але коли вони вирушили на підмогу, козаки Черняти зненацька зупинилися й почали густу пальбу. По ровах, що їх було усюди покопано, засіли козаки, що теж обстрілювали поляків, фронт же тримали лави козацької піхоти. Поляки розгубилися і запросили допомоги. Проте польська піхота стояла біля свого обозу й чекала наказів, а цих наказів не було. Врешті на підмогу рушили волинці Киселя, але й їх було розбито. З-поміж корогів, що були кинуті в перший бій, не повернувся майже ніхто, резервні ж полки

обернулися на жалюгідні рештки. Надходив вечір, а тим часом у погоні за ворогом українська піхота на чолі з самим Хмельницьким дійшла аж до перших валів польського табору.

Темрява перервала дальший бій. Не сходячи з коней, поляки розпочали військову нараду. Кінець-кінцем було прийняте рішення про відступ, оскільки, як писав згодом Кисіль, «залежде половина війська нам осталася, та й ця решта втратила духа».

Отже, під Пилявцями шляхетська армія зазнала нищівної поразки від селянсько-козацького війська. Через три дні залишки польського воїнства опинилися аж у Львові.

26 вересня в Старокостянтиніві відбулася козацька рада за участю Тугай-бея, яка ухвалила *продовжувати похід на Західну Україну*.

Через чотири дні, оточивши Львів, Хмельницький, аби не допустити руйнування міста, відправляє свого посланця до його жителів, вимагаючи видати «головних провинників» — Ярему Вишневецького та Олександра Конецпольського, а також припинити опір. Члени міського магістрату, переконані в тому, що Вишневецький незабаром прийде з пруським військом на допомогу, затягували з відповіддю. Тоді 2 жовтня Хмельницький надсилає ультиматум магістрату: хай місто сплачує 200 тис. злотих на користь Тугай-бея і облогу буде знято. Це й було зроблено.

Наприкінці жовтня Хмельницький підійшов під Замостя, що являло собою сильно укріплену фортецю. Зважаючи на це, Хмельницький вирішив розраховувати на тривалу облогу, аби не поплатитися великою кількістю жерів. Зважав, звичайно, й на те, що в козацькому війську не було важкої артилерії, за допомогою якої можна було б пробити кріпосні стіни.

9 листопада в Лабунки (під Замостям) прибуло офіційне посольство нового польського короля Яна Казимира. Хмельницький, як пише тогочасний хроніст, насамперед привітав «короля на королівстві». На честь цього було пущено густу стрілянину, яка тривала півгодини. Потім Хмельницький заявив, що «якби став королем не королевич Казимир, котрому він хотів служити і кров за достоєнство його проливати, то пішов би просто на Краків і, взявши корону, дав би тому, кому б знав. Тепер же, признаючи своє підданство, з усім утихає — вертає на Запорозжя, щоб спокійно чекати комісарів...».

Однак, будучи переконаний, що сподівання на тривалий мир з шляхтою марні, гетьман вирішує *розвивати добрі зв'язки з навколишніми державами*, зокрема супротивниками Речі Посполитої. Тому й з-під Замостя було виряджене посольство на чолі з генеральним писарем Іваном Виговським до Угорщини.

Чому ж армія Хмельницького не взяла Замостя?

До його штурму, треба сказати, козацтво готувалося ретельно. Однак тим часом настала глибока осінь. Військо, стомлене багатомісячними походами, відірване від домівок, почало ремствувати. Отож 14 листопада повстанці знімають облогу Замостя й вирушають до Києва.

23 грудня Хмельницький прибув до Києва, де його урочисто зустріли. Тут він вів розмови з патріархом Паїсієм, котрого вирішив уповноважити просити підтримки у російського царя.

19 лютого до Переяслава прибули польські урядові комісари на чолі з Адамом Киселем для переговорів. Наступного дня відбулася церемонія передачі від нового короля гетьманської булави і червоної корогви з білим орлом. На переговорах, що тривали тиждень, було, зокрема, досягнуто угоди відкласти складання реестру Війська Запорозького до весни. Протягом цього часу «коронні і литовські війська не повинні вступати в Київське воеводство (по річках Горинь і Прип'ять), а з боку Подільського і Брацлавського воеводств запорозькі війська також не будуть переходити зазначених рік».

Під час переговорів Хмельницький недвозначно заявив польським комісарам про своє прагнення звільнити український народ від гніту Речі Посполитої: «Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Поможет мі то чернь всяя по Люблін і Краков, которой я не одступлюсь, бо то правая рука наша». Цей намір козацький гетьман висловлює зовсім не випадково. Треба пам'ятати, що правобережжя Вісли зазнало справжньої католицької експансії тільки наприкінці XV — на початку XVI ст., а тому і до середини XVII ст. римська віра так і не змогла тут викоринити «руський» дух. Тому в прагненнях найрадикальнішої частини козацтва Вісла визначається як майбутній кордон між Річчю Посполитою і Руссю. *Ці настрої в козацькому середовищі зберігаються надовго, аж до другої половини XVIII ст.*

У щоденнику шляхетських комісарів зазначено: приймаючи їх зневажливо, Хмельницький прихильно ставився до московського та угорського послів. Крім них, у Переяславі перебували посли волоські, турецькі, татарські.

16 березня з Москви на Україну вирушило *перше офіційне російське посольство* на чолі з Григорієм Унковським. З 17 по 22 квітня в Чигирині відбулися переговори між ним і Богданом Хмельницьким зі старшиною. Після їх закінчення з російським посольством до Москви було

виряджено чигиринського полковника Федора Вешняка, котрий мав продовжувати українсько-російські відносини.

Перед цим на Дону були прийняті посланці Хмельницького, котрі приїхали просити допомоги в боротьбі з польською шляхтою. І хоча донські козаки запевняли царя, що вони «без государева указу помочи дати не смеют», російський посол на Україні повідомив свій уряд у зовсім протилежному. Про участь представників донської вольниці у спільних із українськими повстанцями походах свідчить і «Реєстра Войска Запорожского после Зборовского договора», де вписано велику кількість бойових побратимів запорожців.

У квітні до Чигириня прибув посол польського короля шляхтич Смяровський нібито з мирними намірами. Насправді ж він мав завдання умовити козацьку старшину розпустити повстанців. Для цього у Варшаві йому вручили кілька десятків універсалів за підписом Яна Казимира на право володіння маєтками. Ці документи мали вільне місце для вписання прізвищ тих, хто вступить у змову проти Хмельницького. Та серед повстанських ватажків не знайшлося зрадників, і незабаром підступні плани Смяровського були викриті, а його самого скарано на смерть.

Тим часом Хмельницький звертається за допомогою до перекопського мурзи Періс-аги, а через свого уповноваженого в Москві полковника Вешняка передає російському цареві лист із запевненнями в тому, що «мы вси единостаине, сиречь единопдушно, готовы умирать за ваше царское величество, и с нанижайшими послугами нашими рыцарскими вашему царскому величеству покорно ся отдаем».

Зі свого боку Ян Казимир пропонує Хмельницькому відкласти намічені мирні переговори на півтора місяці. *Польський уряд не залишав своїх прагнень виграти час для організації великої армії й придушення повстання українського народу. Так воно і сталося.*

28 липня, вирушивши в похід проти українських повстанців, Ян Казимир видав універсал, яким позбавляв Хмельницького гетьманства, а на його місце призначав Семена Забуського, котрий ще в битві під Пилявцями перейшов на бік поляків. Хмельницький оголошував поза законом, за його голову визначалась винагорода в сумі 10 тис. злотих.

Наприкінці липня козацькі частини обложили військо Яреми Вишневецького в Збаражі, а потім, дізнавшись про місце перебування головних польських сил, швидким маршем і вдалим маневром оточили їх під Зборовом. Зрозумівши, що польське військо оточене, Ян Казимир 5 серпня

надіслав листи про перемир'я до українського гетьмана та кримського хана, обіцяючи зробити все, щоб «наше Запорозьке військо задоволити». Але Іслам-гірей за спиною Хмельницького вже домовився з Яном Казимиром про вигідний для себе мир, і український гетьман сам іде на переговори зі шляхтою, по суті *випускаючи з рук повну перемогу над ворогом.*

На переговорах у Зборові, що розпочалися 7 серпня, козацька старшина домогалася підтвердження 18 вимог, головними з яких були: 1) зберегти всі давні козацькі вольності, зокрема, «де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було лише три, два повинні судити одного»; 2) визнати козацьку територію в таких межах: «почавши від Дністра, Берлинців, Бара, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким... По цих містах серед нашого війська щоб корови, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стацій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу, чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі»; 3) унія «як постійна причина пригноблення руського народу» має бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському (тобто на Україні.— В. С.). Руське духовенство повинно користуватися всіма вольностями, так само як духовенство римської віри. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, у яких була й раніше; 4) усі посади земські, гродські та міські по всіх воеводствах у королівських, світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю, на Задніпр'ї, у воеводстві Чернігівському повинні бути надані особам не римської, а грецької віри; 5) усі сеймові ухвали, що урізують права і вольності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також мають бути скасовані; 6) «щоб духовенства римської віри в Києві не було, а звідси випливає, щоб не було й київського єпископа»; 7) король мусить запрягтися на сеймі як на цілість прав грецької віри, так і на всі інші пункти разом з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої.

8 серпня в переговорах, які відбувалися в полі, брали участь: з польської сторони — коронний канцлер, канцлер Великого князівства Литовського, каштелян сандомирський, воеводи белзький і київський; з козацької — Богдан Хмельницький з генеральною старшиною.

Цього ж дня була обнародована «Декларація його королівської милості війську Запорозькому на пункти супліки данної», названа *Зборівським договором*. Цим документом межа козацької території визначалась по лінії: Дністер — Ямпіль — Брацлав — Вінниця — Погребище — Паволоч — Коростишів — Горностайпіль — Димер — Дніпро — Остер — Чернігів — Ніжин — Ромни «и всюды аж до границе московской и Днепра». У порівнянні з вимогами української старшини це було значно менше: під повну

залежність Польщі підпадали Київське Полісся, частина Сіверщини, Поділля і Волині. До реєстру Війська Запорозького вписувалося 40 тис. чоловік, йому підтверджувалися всі попередні вольності. На його території не мали права з'являтися коронні війська. На Україні урядові посади повинні були обіймати лише особи православного віросповідання. Питання про унію та про церковне майно виносилося на найближчий сейм, а київському митрополиту надавалося місце в сенаті. Єзуїти не мали права проживати в Києві та інших українських містах. Усім повстанцям гарантувалася повна амністія. На гетьманську булаву віддавався Чигирин з округою.

Таким чином, маємо підставу говорити про *закріплення основ формування української козацької державності на території трьох воеводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського*. Безумовно, головним чинником цього процесу було узаконення реєстру Війська Запорозького в зазначеній кількості, яке поділялося на 16 військово-територіальних адміністративних полкових одиниць. Зосередження в руках полковників військової, адміністративної, судової й фінансової влади поклато початок тому своєрідному устрою козацької державності, що виправдовуватиме себе до того часу, поки існуватиме Гетьманщина. Відповідні органи, створені на Україні вже у перший період Визвольної війни, повністю виконували внутрішні та зовнішні функції державної влади. Оскільки ці органи визнавалися українським народом, вони мали й особливе значення для мобілізації широких мас, що сприяло успішній боротьбі проти ворога. Під час бойових дій 1648—1649 рр. кількість полків народної армії зросла до 36, від битви до битви зростала майстерність її піхоти, артилерії, кінноти, козацькі вояначальники могли ставати на герць із кращими полководцями Речі Посполитої.

Водночас процес складання української державності був непростим, оскільки після *Зборівського договору не всі верстви населення одержали відповідні права й свободи, погіршало економічне становище Запорозької Січі*. Через те у багатьох районах України проявлялися невдоволення. У лютому — березні 1650 р. на Запорозжжі навіть відбувся збройний виступ проти гетьманської адміністрації. Низові козаки проголосили своїм гетьманом Худолія, що змусило Хмельницького силою придушити повстання, а свого суперника — скарати на смерть.

Зборівський договір не влаштовував широкі народні маси, які продовжували чинити опір шляхті. Це змусило Яна Казимира 12 листопада знову звернутися до Хмель-

ницького з вимогою вивести козацькі загони з Любеча, Лоева і Стародуба. 25 листопада Хмельницький повідомив у Варшаву: «Я проводжу якнайшвидше військовий перепис, який сподіваюся завершити до закінчення сейму, і виряджаємо наших послів...» Але у заспокоєння на Україні він не вірив, знав, що народ знову підніметься. Тому й жадав підтримки від Росії.

Приймаючи 22 листопада в Чигирині російського посла Григорія Неронова, Хмельницький заявив йому, що готовий служити цареві «всею своєю душою, непоколебимо». Повертаючись до Москви, Неронов ще не раз мав можливість почути підтвердження гетьмановим словам у різних містах та від людей «всяких чинов». *Однак Москва ще довго буде виікувати.*

Дипломатичні зносини 1650—1651 рр. Нетривкість миру зі шляхетською Польщею змушувала українського гетьмана вдаватися до запобіжних заходів, аби мати військову допомогу на випадок нового наступу. Зокрема, у березні 1650 р. він звернувся до Війська Донського з проханням припинити напади на кримських татар, які допомагають запорожцям у боротьбі проти польської шляхти. Щодо останньої, то, збираючи військову силу, вона хотіла приспати пильність козацької старшини, виряджаючи час від часу посольства, що мали засвідчити миролюбні наміри Речі Посполитої, домогтися поступок на користь шляхти. Однак Хмельницький продовжував наполягати на тому, щоб розпустити польське військо, а на сеймі, що тривав з 25 листопада по 14 грудня 1650 р., його послі знову порушили питання про виведення шляхетських військ з території України, ліквідацію церковної унії тощо. Не задовольнивши цих вимог, сейм ухвалив готуватися до війни і зібрати для цього величезний податок — 48 млн злотих, за рахунок чого виставити 36 тис. польського і 18 тис. литовського війська.

Новорічна козацька рада, зважаючи на це рішення, ухвалила *готуватися до війни зі шляхтою*. На початку січня до Бахчисарая та Очакова було відправлено послів із проханням до татар надати військову допомогу. Водночас гетьман хоче заручитися підтримкою Угорщини. До Юрія Ракоці вирушають послі, щоб передати йому такі слова Хмельницького: якщо Угорщина виступить проти шляхти, то він «постарається посадити в Польщі королем його меншого брата і домовлено буде, що той королівський брат охреститься в православну віру грецького закону».

Але головне — *гетьман шукає різних шляхів впливу на російського царя*. З Білої Церкви 11 березня 1651 р. він пише бояринові Борису Морозову, щоб «заступити за нас до его царского величества изволил», а через тиждень — самому Олексію Михайловичу, де ще раз висловлює побажання про приєднання України до Росії.

З початком березня вкрай загострилася обстановка на Поділлі, викликана віроломством польської шляхти в Красному, де загинув, зокрема, славетний полковник Данило Нечай. З огляду на військові дії, що насувалися, багато значило, яку позицію займе литовський гетьман Януш Радзивілл. Коли 21 березня до Білої Церкви приїхав посол Великого князівства Литовського шляхтич Мисловський, Хмельницький висловив йому невдоволення тим, що Радзивілл два роки «не чинив до мене ніякого посольства». На закінчення розмови він просив передати: «Скажи пану гетьману: нехай на нас не наступає! Ми мир з Литвою маємо, нехай нас не зачіпає, бо лихо буде!»

Складною ситуацією, в якій опинилася Україна, вирішили скористатися в Туреччині, аби поставити Хмельницького в залежність. З цією метою 28 березня в похідний табір Богдана Хмельницького під Живоговом прибули послы турецького султана з пропозицією військової допомоги. Але Хмельницький відмовився, посилаючись на те, що «край і так знищений», тобто не буде можливості утримувати чужоземних вояків. Відмовився він і від допомоги молдавського господаря Василя Лупула та й був правий: *згодом і султан, і Лупул підтвердили свою непослідовність щодо Хмельницького*.

На Україні все більше переконуються в тому, що найкращий вихід — це *звернення до Москви*. У квітні 1651 р. Хмельницький «от себя ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии посылал бить челом, чтоб государь ево, пана Хмелинсково, с черкасы и з городаы, чем Хмелинский владеет, принял под свою государеву державу». За дорученням гетьмана до царя писали корінфський митрополит Іоасаф, а також монах Павло, котрий перебував при Хмельницькому.

Ці постійні звернення дещо похитнули стійкий нейтралітет, якого, по суті, тримався Олексій Михайлович з початку Визвольної війни. Через деякий час думні дяки Посольського приказу доручили назаретському митрополитові Гавриїлу, який їхав на Україну, передати Хмельницькому, що під час переговорів у Москві з польськими послами цар відмовився допомагати Речі Посполитій у її боротьбі проти Війська Запорозького.

Це, звичайно, набагато полегшувало ситуацію, що склалася на Україні. Проте Хмельницький не відмовляється від думки зв'язати антипольським союзом Угорщину. 2 червня до Юрія Ракоці прибули козацькі послі із запевненням, що Військо Запорозьке підтримає кандидатуру його молодшого брата Сигізмунда на польській престол. Це мало підштовхнути Угорщину на активніші дії проти Речі Посполитої.

Потреба в цьому викликала й тим, що Хмельницькому загрожувала небезпека й з півночі. Аби зменшити її, 13 червня до Януша Радзивілла прибуло козацьке посольство, яке прагнуло домогтися нейтралітету Великого князівства Литовського під час бойових дій. На словах пристаючи на цю пропозицію Хмельницького, Радзивілл затримував послів під виглядом мирних переговорів до 26 червня, а сам тим часом вирушив на Сіверщину, де на пограниччі стояв чернігівський полковник Мартин Небаба.

Отже, воєнно-політична обстановка складалася для Хмельницького не зовсім сприятливо. Було зрозуміло, що самої лише дипломатії замало, і силам, що протистоять одна одній, незабаром випаде зустрітися у жорстокому двобої.

Битва під Берестечком. Білоцерківський мир. Наприкінці травня — на початку червня ситуація на театрі воєнних дій розвивалася досить повільно.

Спочатку Хмельницький стоїть полками на лінії Зборів — Озерна — Тернопіль — Залозці. Його військо налічує 20 тис. козаків і 15 тис. татар. Головні сили забезпечені передніми і бічними сторожами, що ввійшли далеко вглиб галицької і волинської земель. 4 червня Хмельницький переносить головні сили в район Зборова — Тернополя — Збаража і розтягує свій табір ушир і вздовж на півтори милі. При гетьманові близько 6 тис. татар, здебільшого без коней і зброї, а головна квартира знаходиться в польських окопах Збаража. Там він очікує хана.

Хмельницький розділив полки так, що утворив певну кількість окремих таборів, віддалених один від одного на декілька миль. Самі козаки не знали, хто і де стоїть та яке число війська є у розпорядженні Хмельницького. Час від часу гетьман пересував табори і так укривав свої наміри, сили, а також вирішував питання харчів та фуражу. *Це був надзвичайно цікавий в історії воєн спосіб забезпечення війська.* Само собою зрозуміло, що таке розташування таборів повністю дезорієнтувало польські роз'їзди. Щодо району, обраного Хмельницьким, то він заслонявся

лісами й болотами, що були непрохідними для величезного польського війська. До того ж із цього місця десь днів за два Хмельницький міг опинитись під Сокалем, чи під Берестечком, чи під Дубном, тобто перетнути будь-які рухи польського війська. *Проте Хмельницький не міг використати ці вигідні для себе моменти і боєм знищити польське військо під час його переходу із Сокаля під Берестечко та переправи через Стир.* Хмельницькому бракувало кінноти, а ханські частини ще не підійшли. Тому гетьман обирає тактику *маневрування*, чекаючи на хана, на внутрішній моральний розклад польського війська, а може, ще й на допомогу Москви чи Туреччини.

Врешті-решт, коли Богун розгромлює передові польські полки і поляки повертають назад під Берестечко, Хмельницький переходить через Козин і, форсуючи р. Пляшівку, стає на берестецьких полях віч-на-віч навпроти сильно укріпленого польського війська.

Місце, де розташувався польський табір, було вигіднішим для поляків, ніж для Хмельницького: рівнина була достатньо широкою для розгортання їхніх сил, а щодалі все більше звужувалася. Саме там був змушений вишикувати свої сили Хмельницький. До того ж він не міг використати свою улюблену тактику: почати бій з флангів і після фронтального наступу піхоти завершити його знову на флангах, — оскільки рівнина була оточена лісом та багнюкою. З тієї ж причини не можна було як слід використати татарські сили. Кіннота лише оперувала вздовж польського фронту, бореного сильним вогнем артилерії та піхоти. Разом із тим поляки мали лише одну можливість відступу — повільну й важку переправу через Стир, а тоді вони вповні потрапили б до рук Хмельницького.

Таким чином, *місце бою було небезпечним для обох супротивників.* Недарма Хмельницький хотів відтягнути звідти поляків, та й більшість їхніх старшин теж не була вдоволена з обраного місця. Але обставини склалися так, що українські та польські війська хоч не радо, але мусили стати саме під Берестечком.

Перші дрібні сутички з поляками передових козацьких і татарських кінних загонів, що їх вислав Хмельницький для розвідки, почалися 28 червня. Наступного дня виступили передові козацькі й татарські полки, які завдали полякам значних втрат.

Вночі в обох таборах відбулися військові наради. Хмельницький вирішив розпочати облогу польського табору, розраховуючи на малу витривалість поляків і на нелад між військом та його вищими керівниками. Тому ще звечора частина головних козацьких сил і орди перейшла р. Пляшівку; можна було зайняти всі переправи і зі світанком стати в полі готовим до нового бою. Поляки ухвалили почати головну битву до того моменту, коли україн-

ське військо приготується до бою. До цього їх спонукали козацькі загони, що перекрили всі виходи з польського табору. Шикуватись вирішили на західноєвропейський зразок, «в шахівницю», тобто навпереміну відділами піхоти, кінноти й артилерії.

Удосвіта 30 червня 30 тис. польського війська виступили перед табір. Та густа мряка не дозволила полякам розпочати акцію, до того ж вони не знали, що діється на українській стороні. А там, по той бік Пляшівки, Хмельницький розмістив теж ціле своє військо: це був рухомий табір півтори милі завширшки, що складався з двох поясів возів по десять рядів у кожному, скованих ланцюгами. Попереду розмістилася артилерія, поміж возами — піхота, а за нею в таборі «чернь» із легкою зброєю. Перед табором стояла козацька кіннота на чолі з гетьманом. Ліве крило зайняли татари султана Амурата. На правому вишикувалась козацька й частково татарська кіннота. Отже, головні татарські сили були на лівому крилі — всупереч традиційній татарській тактиці. Права сторона, вузька й багниста, не давала змоги розгорнути кінні сили.

Польське військо вишикувалось на полі попереду шанців. Його фронт простягся десь на мильо. Центр складався з піхоти навпереміну з артилерією. Позаду стояли корогви легкої та важкої кінноти й полки піхоти; з боків центру — кіннота. Ліве й праве польські крила, як і українські, були підсилені спереду артилерією. До того ж вони склалися не з легкої, а з важкої кінноти. *Це було значною перевагою поляків.*

Близько десятої години ранку розвіявся густий туман, і українська кіннота рушила на герць. Але поляки не відповідали, не зважаючи на головний бій. Козацькі визови тривали до третьої години дня.

План гетьмана був такий: обходячи лісами на тилах правого польського крила і наступаючи у центрі, змусити поляків до повороту в укріплений табір. Тоді козацькі сили могли б зайняти поле бою в широкому місці, а далі захопити переправи на Стирі та почати облогу табору або здобути його приступом. *Такий план відбивав саму ідею берестецької акції — не допустити короля вглиб України. Після цього наступив би другий етап втілення стратегії Хмельницького — знищення живої сили ворога. Саме в цьому напрямі й планував гетьман свої подальші заходи.*

Хмельницький ішов лісами десь три години і нарешті, близько восьмої години вечора, рушив із-за горбів назустріч польському війську. Це було досить вражаюче видовище: величезна рухома розтрощуюча сила вогню та людей. Польські корогви, що й так неохоче йшли вперед, почали відступати.

Але тут стався непередбачений випадок, котрий зруйнував усі плани гетьмана і завернув історію української нації на інші шляхи.

Татари не могли розміститися на лівому фланзі, де їх стісняли ліси, і були змушені розгорнутися ближче до

польського центру, тобто до сильної артилерії. Попавши під обстріл, вони зазнали важких втрат. До того ж це був час великого мусульманського свята — байраму, коли татарам заборонялось воювати. Не маючи з лівого боку ніякої підтримки, козацький табір затримався, а згодом по-малу почав відступати, а Іслам-гірей зовсім утік з поля бою.

Приголомшений таким поворотом подій, гетьман кидається вслід утікачеві й наздоганяє його під Ямполем. Іслам-гірей і його старшина присягають, що повернуться до козацького війська. Враховуючи це, Хмельницький надсилав туди універсал: готуватися через два дні до нової битви зі шляхтою. Однак хан не додержав слова. Більш за це: тікаючи й далі, він захопив із собою Богдана Хмельницького, залишивши козацьке військо без вождя.

Далі події розвиваються таким чином. За відсутності Хмельницького козацька старшина 26 червня вирядила з обложеного табору під Берестечком послів до польського короля: чигиринського полковника Крису, миргородського — Гладкого та військового писаря Переяславця. Двох останніх поляки відпустили до козацького стану, а Крису залишили заложником. Нове козацьке посольство 27 червня відмовилося прийняти умови шляхти — видати старшину. Щодо козаків та «черні» висувалася вимога залишити їх «при таких вольностях і свободах, як у зборівських пактах написано». Розгніваний король наказав припинити переговори й продовжити обстріл повстанців важкою артилерією. Третє козацьке посольство, яке прибуло 29 червня до польського табору, знову наполягало на підтвердженні умов Зборівського договору. Однак Потоцький подер листа до короля на очах послів.

Після цього повстанці ухвалили *відступати на Україну «оборонною рукою»*. Наступного дня під проводом вінницького полковника Івана Богуна, тимчасово обраного гетьманом, козацьке військо із значними втратами вийшло з обложеного табору.

На думку зарубіжного дослідника І. Кузича-Березовського, «під Берестечком Богдан програв не завдяки зраді татар, як дотепер наші історики подавали, а через злегковаження ворога (поляків) і браком доброї розвідки... Богдан не знав, що поляки застосовують нову тактику бою, так званого «Валенштайна», якої плани поляки держали в тайні. Заманили вони Богдана на поле бою, не пригоже для козацько-татарських мас. Терен бою, на якому Богдан не міг розвинути усіх своїх і свого союзника сил, в 40 процентів припинився до прогрі Богдана. Решту доконала нова тактика і стратегія бою, нашими істориками до сьогодні не обговорювана».

З такими твердженнями повністю ми погодитися не можемо. Вони навіть спростовуються польською історіографією.

Так, відомий вчений Л. Кубаля в своєму історичному нарисі «Битва під Берестечком» загострив увагу на великій волі і рішучості українського гетьмана після страшної поразки козацького війська. «Дійсно,— пише він,— треба захоплюватися поведінкою Хмельницького під час цього небувалого випадку, що зустрів його під Берестечком. Ця самовпевненість, ця гідна подиву притомність ума, що гальмувала сором, розпуку та обурення в такій ганьбі та нещасті. Здавалося, що мав у руках короля та всю Річ Посполиту, коли нараз зрадив його союзник і забрав полоненим з гущі 200-тисячної армії». За цих обставин він «зумів, не дивлячись на ремені, що зв'язували його руки і ноги, скласти плани виходу з ситуації».

І в цьому переконують факти. Вже 7 липня в Білій Церкві відбулася козацька рада, яку Хмельницький зібрав після визволення з татарського полону. Було вирішено, «не відкладаючи ні на тиждень, зараз же бути готовими і разом збиратися».

Треба сказати, що важливу роль у цій ситуації, зіграла *моральна підтримка Москви*. 14 липня в Корсуні Хмельницький прийняв послів російського царя — назаретського митрополита Гавриїла і піддячого Григорія Богданова. Гавриїл повідомив, що Олексій Михайлович «его, гетмана, за то, что его государские милости и жалованья к себе ищет, милостиво похваляет, и впредь он... его, гетмана, за его службу в своей государской милости и в жалованье держати будет». 18 липня Богданов виїхав до Москви з листами Хмельницького до царя і бояр, у яких знову ставилося питання про приєднання України до Росії. У середині серпня до Москви було відряджено ціле посольство для конкретних переговорів.

Поряд із цим іде напружена дипломатична підготовка нового етапу боротьби з Річчю Посполитою. 15 липня з Угорщини повертаються козацькі послы, котрі вели там переговори з Юрієм Ракоці про його участь у війні. 16 липня гетьман зустрічається з послами кримського хана. Вони повідомили, що на Україні залишається 30 тис. татар, які кочують біля Корсуня, а невдовзі з Криму приїде ще 100 тис.

Та все ж становище народної армії було тяжким, і гетьман вирішує розпочати переговори зі шляхтою. 12 серпня з табору на р. Узинь Хмельницький звертається до великого коронного гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією укласти перемир'я. До початку вересня відбувався обмін депутаціями. До згоди не могли прийти навіть усередині кожного з таборів. Зрештою шляхта виробила 24 пункти проекту договору, який мали запропонувати козацькій старшині.

На початку вересня четверо польських комісарів у супроводі 500 драгунів і двох полків прибули до Білої Церкви. Коли повстанці дізналися, що їм нав'язують такі умови, як розрив союзу з ордою, зменшення реєстру до шести — восьми, найбільше — до 12 тис. козаків, позбавлення шляхетських маєтностей, надання польським жовнірам права постою на Україні тощо, — піднявся бунт. Польським комісарам та й козацькій старшині загрожувала смертельна небезпека. Шляхетських послів з великими труднощами прийшлося супроводити у безпечне місце і цілу ніч охороняти.

Із козацького табору, де Хмельницький уже зумів навести порядок, 6 вересня до польських комісарів знову прибули послы. Переговори йшли кілька днів, після чого разом із комісарами до польського обозу поїхали полковники Москаленко та Гладкий для остаточного погодження невирішених питань. Зокрема, козацька старшина погоджувалася на обмеження реєстру не менше як до 20 тис. чоловік, польське військо не мало права ставати на постій у полкових містах; щодо татар, то розірвати угоду з ними козаки категорично не обіцяли. Однак і в польському таборі повної згоди не дійшли. Шляхетське військо рушило до Білої Церкви назустріч козацькому. Після кількадечних боїв до поляків знову прибули козацькі послы, які продовжували наполягати на своїх умовах договору. Проте незабаром від Хмельницького повернувся шляхетський посланець, який привіз нові вимоги української старшини: польському війську до Різдва не входити у Брацлавське і Чернігівське воеводства, поки не буде складено новий козацький реєстр; віддати на гетьманську булаву Черкаське староство з Боровицею.

Нарешті, 18 вересня під Білою Церквою був підписаний мирний договір між Військом Запорозьким та Річчю Посполитою, яким передбачалося: спорядити козацький реєстр в 20 тис. чоловік, що разом із гетьманом і старшиною мають свій прибуток лише в королівських маєтностях Київського воеводства, не займаючи Брацлавського і Чернігівського; місто Чигирин має залишатися при гетьмані; Військо Запорозьке дотримується грецької віри тощо.

Слід зазначити, що перед укладанням цього договору Хмельницький прийняв посла турецького султана Осман-чауша, який пропонував Війську Запорозькому перейти у підданство Порти і надати їй допомогу у війні проти Венеції. За свідченням очевидця, гетьман відпустив Осман-чауша «с тем, что он ныне у него (султана.— В. С.) в подданстве быть не хочет и людей ему на помощь не даст. А надеется-де он, гетман, на государеву милость, что государь его пожалует, велит ево со всем Войском Запорожским принять под свою государеву высокую руку».

Однак головним для Хмельницького в цей час було збереження миру між козацьким та шляхетським військом, оскільки належало залікувати рани, нанесені під Берестечком. Тому у відповідь на лист Потоцького він підтвердив, що прагне зберегти мир і приборкає «свавільників», тобто невдоволених умовами Білоцерківського договору. Водночас гетьман просить, щоб шляхетське військо «не йшло далі в Брацлавське воєводство, поки ми не заспокоїмо черні, і де зупиниться, щоб надто не надокучало простим людям».

Тим-то й приємною була для нього звістка про добрий прийом козацьких послів, які їздили до Москви.

Ось цими подіями на дипломатичному фронті й закінчився такий важкий для України 1651 рік.

Події 1652—1653 рр. Тенденція тиску на козацьку старшину з боку Речі Посполитої продовжувалася і в перші дні нового, 1652 року, щоправда, у прихованій формі. Так, уже 7 січня прибули посланці польського гетьмана Калиновського, які прагнули запевнити козаків, щоб ті «жили, не боячись нічого». Однак у старшинських колах цей хід був розцінений як «оманка на искус», тобто як лукавий. Що це саме так, на Україні переконалися буквально через тиждень, коли Ян Казимир написав Хмельницькому різкого листа, в якому картав його за те, що козаки порушують присягу, дану під Білою Церквою. Особливо був невдоволений король тим, що в Чигирині продовжують приймати «послів з іноземних і ворожих нам сусідів і тим послаблюють нашу владу й авторитет». Водночас із боку шляхти постійно чинилися провокації на лінії розмежування. У зв'язку з цим Хмельницький змушений був попередити польського короля, що коли кварцяне військо продовжуватиме надокучати не тільки селянам, але й реєстровим козакам, то «не обійдеться без заколоту, а все це на згубу Русі або на біду полякам». А Запорозьке Військо, підкреслював гетьман, «кожної хвилини й завжди готове».

При всьому цьому Хмельницький продовжує домагатися прихильності Олексія Михайловича. З цією метою 9 січня він виряджає до Москви козацьке посольство на чолі з наказним полтавським полковником Іваном Іскрою. Настрої, що панували тоді серед козацької старшини, добре передають такі їх слова: «коли він (Олексій Михайлович.— В. С.) гетьмана і все Військо Запорозьке під свою власну руку прийняти не хоче, то між ними Бог розсудить. Козаки вже ніякому государеві в підданство не піддадуться, угорському й кримському більше не вірять, бо

вони більше сприяли польському королеві, а з ними, козаками, зносини вели все не шире».

Умови Білоцерківського договору аж ніяк не задовольняли населення України. Водночас не хотіла миритися з втраченим і польська шляхта. У зв'язку з цим у квітні 1652 р. в Корсуні відбулася комісія, яка на вимогу польського уряду та у присутності його представників розглянула справи козацької старшини, що не виконує умов Білоцерківського договору, підбурює чернь. Рішенням комісії миргородського полковника Матвія Гладкого, колишнього корсунського Лук'яна Мозирю, паволоцького Адама Хмелецького та Гуляницького було розстріляно. Такий же вирок винесли і прилуцькому полковнику Семену Герасименку, але кару затримали до остаточного вирішення справи Хмельницьким. Останній не лише повністю виправдав полковника, а й відзначив його за військові заслуги.

На початку травня за участю ханських послів у Чигирині відбулася козацька рада. Підкресливши, що сейм Речі Посполитої не підтвердив Білоцерківського договору, вона постановила звільнити Військо Запорозьке від присяги, складеної на пунктах цього документа. Зважаючи на акти сваволі, насильства, віроломства і помсти з боку шляхти, яка повернулася до своїх маєтків, та розквартированих на Україні жовнірів, було визнано за необхідне *розірвати мирні відносини з Польською Коронаю. Козацька сила мала ставати на оборону вольностей усього українського народу.*

21 травня з похідного табору Хмельницький надсилав листа до польського гетьмана Калиновського, попереджаючи, аби той не заступав шлях його синові Тимофію, який в авангарді козацьких сил рухається до Молдавії. Але шляхта до цього не прислухалася. Неподалік села Батіг, відбулося зіткнення козацьких і польських сил, яке скінчилося повною поразкою шляхти.

Перемога під Батогом підняла моральний дух українського війська, повернула йому втрачену під Берестечком впевненість у своїх силах. І це, зокрема, позначилося на поведінці козацької старшини, яка почала ставити вимоги перед Коронаю. Так, уже 14 червня Хмельницький передав через звільненого з татарського полону шляхтича Войну листи до коронного канцлера Лешинського та брацлавського воеводи Лянцкоронського, в яких застерігав: якщо король не погодиться на перемир'я, то «з обох сторін буде пролита християнська кров, а земля його королівської милості буде знищена».

17 серпня до Варшави на сейм прибули послы Хмельницького, які домагалися відновлення козацьких прав за Зборівським миром. На таємних нарадах король з сенаторами вирішили не вступати з ними в переговори, а вислати до Чигирина своїх комісарів. Це посольство не мало успіху — Хмельницький відмовився пристати на умови шляхти.

10 листопада в Чигирині старшинська рада ухвалила направити до Москви козацьких дипломатів, які мали б добиватися приєднання України до Росії. Через два дні разом із царським посланцем Андрієм Ардаб'євим до Москви виїхали послы Війська Запорозького на чолі з генеральним суддею Самійлом Зарудним. На прийомі 17 грудня він так заявив думним дякам і ближнім боярам: «И для того гетман Богдан Хмельнитцкой и все Войско Запорожское послали их, посланников своих, бити челом, чтоб царское величество над ними умилосердился, велел принять под свою государеву высокую руку и держал их от неприятелей во оборони. И велел бы их, посланников, отпустить к гетману вскоре, чтоб им, приехав в войско, государскую милость объявить и их тем утешить».

Про це знову йшлося 6 січня 1653 р. в Чигирині, куди зібралися «на думу» полковники і сотники «з усіх городів». Було також вирішено: незважаючи на втрати, понесені від морової пошесті, а також на ненадійність союзників-татар, *готуватися до воєнних дій на випадок агресії шляхти.*

Тоді Хмельницький звертає увагу на Швецію. Як тонкий політик, він хотів скористатися з того, що Швеція здавна перебувала з Польщею у ворожих відносинах. Ще у лютому 1649 р. український гетьман недвозначно натякав шляхетським комісарам, що сподівається порозумітися з далеким північним сусідом: «Грозите мені шведами — і ці мої будуть». Прагнучи втримати добрі стосунки з усіма сусідами, Хмельницький обмінюється посольствами з Юрієм Ракоці, дякує його за прихильність. Успішною була місія і до Туреччини. У відповідь до Чигирина прибув турецький посол Магмет-ага з грамотою і багатими дарунками для Хмельницького. Гетьман їх прийняв, але згодиться на пропозицію султана перейти у підданство відмовився. Це було не випадково. Саме тоді козацькі послы були в Москві, де ставили питання про підданство Росії.

Протягом серпня — вересня у цьому напрямі йшла активна дипломатична підготовка. Нарешті 4 жовтня Олександр Михайлович прийняв козацьких послів на чолі з Лаврінном Капустою. Їх було повідомлено, що *Земський собор 1 жовтня ухвалив рішення про приєднання України до Росії.* Для здійснення цієї місії цар відряджав спеціальне посольство на чолі з ближнім боярином Василем Бутурлініним.

На початку грудня, зважаючи на зраду хана, котрий за спиною козаків потайно вів під Жванцем переговори з поляками про перемир'я, Хмельницький погоджується на *припинення бойових дій на умовах Зборівського договору*. З похідного табору під Гусятином він повідомляє російських послів про перемир'я та про свій спішний виїзд «прямо до Переяславля».

Переяславська рада. «Березневі статті», 8 січня 1654 р. за наказом Богдана Хмельницького до Переяслава з'їхалася козацька старшина з усіх полків. Зранку гетьман зібрав їх, і вони повністю підтримали рішення «под государеву высокую руку поклонитися». Після цього на площі біля храму була скликана генеральна рада, на яку зійшлося «великое множество всяких чинов людей».

Вийшовши на середину площі, Хмельницький виголосив промову, в якій вказав на ті наслідки, які могли б чекати Україну за умови підпадання її під владу Туреччини, Криму чи Польщі, зазначив, що єдино правильним рішенням буде приєднання України до Росії, про що її царя Олексія Михайловича «мы уже шесть лет безпрестанными мольбами нашими себе просим». Присутні на площі схвально зустріли цю пропозицію: «А народ по нем вси единогласно возопили: Боже, утврди, Боже, укрепи, чтоб есми во веки вси едино были».

Відкривалася нова сторінка в історії України.

До Москви було вислане посольство на чолі з Самійлом Зарудним, що мало добиватися підтвердження прав і привілеїв українського народу. Посли передали цареві листи Хмельницького. Задовольняючи прохання, висловлене в одному з них, Олексій Михайлович повідомив Донське Військо, що «учинился в подданстве под нашего царского величества рукою гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и вся Малая Русь со всеми городами и землями». Крім того, на прохання української старшини цар наказував донцям: якщо татари допомагатимуть запорозьким козакам проти Польщі та Литви, «и вы б на крымские улусы степью и Черным морем не посылали и задоров с ними ни в чем не чинили».

Успіхи дипломатичних зв'язків Хмельницького з Московою викликали, звісно, негативну реакцію в польському таборі. Зокрема, король Ян Казимир і литовський гетьман Януш Радзивілл узялися розповсюджувати серед українського населення універсали із заклядком відмовитися від присяги російському цареві «і хоч цілими полками, хоч одинцем переходити чи то до коронного війська, чи до Ве-

ликого князівства Литовського». Робилися такі спроби і щодо козацької старшини: так, великий коронний гетьман Станіслав Потоцький намагався повернути на свій бік вінницького полковника Івана Богуна обіцянками різних привілеїв. Про все це було добре відомо у Москві.

21 березня 1654 р. Олексій Михайлович і Боярська дума затвердили «Статті Богдана Хмельницького» (так звані «Березневі статті»), які визначали становище України у складі Російської держави. Ними, зокрема, передбачався порядок правління в населених пунктах, витрачання коштів на утримання козацького війська, оплату старшини. Спеціальною статтею Війську Запорозькому дозволялися дипломатичні зносини з іноземними державами, але під контролем Москви: «послов о добрых приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, и без указа царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указа царского не ссылатца».

Відправляючи з Москви посольство Самійла Зарудного, цар вручив для передачі Богдану Хмельницькому «жалованную» грамоту про збереження прав і вольностей Війська Запорозького, а також нову військову печатку. В окремій грамоті «староству Чигиринському со всеми принадлежностями велели быти Войска Запорожского при гетманской булаве, по прежним правами и привилеям непорушимо». Дещо пізніше Олексій Михайлович надіслав ще одну грамоту, в якій запевнив, що «от нас, великого государя, oprичь нашей государской милости и вольностей их (українців.— В. С.) тяготи им никакие ни в чем отнюдь не будет, и они б в том на нашу государскую милость были надежны безо всякого сумнения».

Однак ці запевнення не відповідали планам царського самодержавства, бо вже в самих «Березневих статтях» містилися значні обмеження економічних і особливо політичних прав гетьманського уряду. В наступні роки Москва пішла по шляху дальших утисків усього українського народу, накладення на нього ярма кріпацтва.

Треба зазначити, що під актом Переяславської ради Хмельницький і козацька старшина розуміли насамперед рівноправний військовий союз, тим більше що Україна на цей час уже була визнана європейськими державами як суб'єкт міжнародних відносин. З цього приводу, наприклад, можна навести слова шведського короля Карла X 1656 р.: «Ми

знали, що між великим князем московським і народом запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою й непорушною». У 1657 р. послів Хмельницького в Австрії вітали «як вельможних і славних радників, що представляють славу і войовничу республіку».

На жаль, у Москві все це розуміли по-іншому. І коли це особливо яскраво проявилось восени 1656 р. під час підписання Віленського миру, то козацькі полковники були «в великом сомненні, какими то мерами над ними учинилось».

Визвольна війна 1648—1654 рр. — одна з найяскравіших сторінок в історії українського народу. Це був переломний етап у його житті, який круто змінив його долю, етап справжнього злету суспільної енергії та творчих сил, що проявилось не тільки в небачених до того часу бойових успіхах, а й в економічному піднесенні, завдяки чому можна було вести тривалу й виснажливу війну з таким могутнім супротивником, як Річ Посполита. Тоді ж була створена військово-адміністративна система, яка підтверджувала свою життєздатність ще протягом більш як століття.

Визвольна війна 1648—1654 рр. — одна з найяскравіших сторінок в історії українського народу. Це був переломний етап у його житті, який круто змінив його долю, етап справжнього злету суспільної енергії та творчих сил, що проявилось не тільки в небачених до того часу бойових успіхах, а й в економічному піднесенні, завдяки чому можна було вести тривалу й виснажливу війну з таким могутнім супротивником, як Річ Посполита. Тоді ж була створена військово-адміністративна система, яка підтверджувала свою життєздатність ще протягом більш як століття.

Рекомендована література

- Голобуцкий В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962.
Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. К., 1990.
Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. К., 1990.
Документи Богдана Хмельницького. К., 1961.
Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654. К., 1965.
Костомаров Н. И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. Автобиография. К., 1989.
Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990.

СПІЛЬНА БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО І РОСІЙСЬКОГО НАРОДІВ ПРОТИ ЗОВНІШНІХ ВОРОГІВ

(друга половина XVII—XVIII ст.)

- Війна проти шляхетської Польщі 1654—1667 рр.
- Відсіч турецьким і татарським нападникам. Чигиринські походи турецько-татарських військ 1677—1678 рр.
- Початок боротьби за визволення Північного Причорномор'я та Приазов'я. Кримські 1687, 1689 рр. та Азово-Дніпровські 1695—1696 рр. походи російсько-українських військ
- Події Північної війни 1700—1721 рр. на Україні
- Україна в російсько-турецьких війнах XVIII ст.

Війна проти шляхетської Польщі 1654—1667 рр. Вхідження України до складу Росії не відповідало інтересам сусідніх країн, зокрема шляхетської Польщі, султанської Туреччини, Кримського ханства і Швеції. Королівський уряд шляхетської Польщі не бажав змиритись із втратою українських земель і не визнавав рішення Переяславської ради 1654 р. З метою відірвати Україну від Росії він направив посольство до Москви із завданням — зірвати рішення Переяславської ради. 23 лютого 1654 р. король звернувся до українського народу із закликом повернутися у підданство Речі Посполитої. Однак ці дії залишилися безрезультатними. Султанська Туреччина і Кримське ханство, зі свого боку, розуміючи, що приєднання України до Росії відкривало більш широкі можливості для зміцнення південного порубіжжя Російської держави, тобто створення суттєвої перепони для спустошливих турецько-татарських нападів на українські й російські землі, також прагнули зірвати рішення Переяславської ради. З цією метою султан направляв кілька посольств до Б. Хмельницького, однак вони також не дали результатів. Зміцнення Російської держави і можливість наближення її кордонів до Балтійського узбережжя непокоїли і Швецію.

В такій міжнародній обстановці перебували український і російський народи. Невдовзі розпочалася війна проти Речі Посполитої.

У березні 1654 р. польсько-шляхетське військо вторглося на територію Брацлавщини, Поділля і Волині. Український народ піднявся на боротьбу проти загарбників. Героїчний опір ворожому нашестю чинили жителі багатьох

міст і сіл. Особливо мужньо захишалося населення Немирова, Ягубця та інших містечок. Ослаблені діями козацьких загонів та мужнім опором місцевого населення, польсько-шляхетські війська змушені були відступити від Брацлава та Умані.

На захист України виступила Росія. Царський уряд прийняв рішення про початок війни проти Речі Посполитої. Головні военні дії проти польсько-литовського шляхетського війська велися на території Білорусії та Смоленщини. Російське військо боярина В. Шереметева із Новгороду і Пскова йшло на Невель — Полоцьк — Вітебськ; головні сили під командуванням Я. Черкаського і царя Олексія Михайловича виступили із Москви на Дорогобуж — Смоленськ — Оршу; військо А. Трубецького — із Брянська на Рославль — Мстиславль. На допомогу їм Б. Хмельницький направив 20 тис. козаків Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків під командуванням ніжинського полковника І. Золотаренка.

Населення Білорусії також включилось в боротьбу проти польсько-шляхетських поневолювачів, радо зустрічало російських воїнів та українських козаків, допомагало їм у визволенні ряду міст.

Протягом червня — серпня шляхетські війська залишили Полоцьк, Мстиславль, Друю, Оршу. Переслідуючи литовського гетьмана Я. Радзивілла, російські війська одержали важливу перемогу в битві на р. Шкловці. Після тривалої облоги російські війська та українські козаки звільнили Смоленськ (вересень). До кінця 1654 р. вся Смоленщина і значна частина Білорусії були звільнені від загарбників.

Водночас головні сили козацької армії на чолі з Б. Хмельницьким діяли проти польсько-шляхетських військ на Волині. До складу цієї армії входило кілька російських полків. Авангардні загони під командуванням козацького полковника Я. Пархоменка та капітана І. Бабкіна розгромили шляхетський військовий табір між Острогом і Межириччям. Загін під командуванням капітана Количева звільнив Рівне, Колки і ряд інших населених пунктів. На середину вересня українські й російські війська повернулися на Подніпров'я.

Восени 1654 р. Річ Посполита активізувала военні дії на Україні. Сподіваючись на обіцяну кримським ханом військову допомогу, польське командування направило свої війська на Поділля. Авангардна частина цього війська на чолі з коронним обозним С. Чарнецьким на своєму шляху руйнувала міста і села, знищувала місцеве насе-

лення. Захопивши Бар, Шаргород та інші міста, вороже військо підійшло до невеликого сотенного містечка Буші (Брацлавський полк). Населення містечка, у тому числі жінки і діти, відчайдушно захищалося. Коли загарбники вдерлись до міської фортеці, дружина сотника Олена Зависна висадила у повітря пороховий погріб. Від вибуху загинуло чимало ворогів, загинула й сама Олена. Однак сили були нерівні. Під ворожим натиском полягло майже все населення містечка.

10 січня 1655 р. польсько-шляхетське військо й загони кримських татар взяли в облогу Умань. Оборону міста тримали козацький полк на чолі з І. Богуном та місцеві жителі. Щоб зробити фортечні вали неприступними для ворога, І. Богун наказав облили їх водою, яка в тріскучі морози перетворила їх на льодові гори. Так і не зумівши подолати опору мужніх захисників, ворожі війська зняли облогу і відступили.

Незабаром проти польсько-шляхетських загарбників із-під Білої Церкви виступило 70-тисячне військо — козак на чолі з Б. Хмельницьким та російські ратні люди під командуванням В. Шереметева. В авангарді рухався Полтавський полк на чолі з М. Пушкарем. Польсько-шляхетське військо, підкріплене загонами кримських татар, оточило полк Пушкаря, який зайняв оборону в невеликій фортеці Охматів. Неподалік, у долині р. Багви, зустрілися голівні сили воюючих сторін.

Українські козак та російські ратні люди спільно розбили табір. 19 січня 1655 р. почалася жорстока битва, яка точилася три дні і три ночі на сильному морозі. Польсько-шляхетські війська зазнали значних втрат. Як зазначав літописець, «трупом жолнирским козак отаборились». А коли шляхетським драгунам вдалося ввірватися в табір, то козак і ратні люди, за свідченням того ж літописця, їх «не так стрільбою, як оглоблями з саней били і многих побили, з которых мало хто увойшол». Місце цієї битви згодом дістало назву Дрижиполя.

У вирішальний момент І. Богун з козаками, підійшовши з Умані, вдарив у тил ворога. Польсько-шляхетські війська спільно залишили поле битви. Татарські загони пустилися грабувати українські села. 22 січня весь табір, не порушуючи зімкнутості рядів, наблизився до Охматова. Після впертої битви полк М. Пушкаря був звільнений із облоги. Польсько-шляхетські війська відійшли за Буг.

Війна проти шляхетської Польщі продовжувалась. На допомогу Б. Хмельницькому в червні 1655 р. із Севська до Києва прибула російська армія під командуванням В. Бутурліна та Г. Ромодановського. 1 липня разом із козацькими полками на чолі з Б. Хмельницьким об'єднані сили виступили в похід на західноукраїнські землі. Планува-

лось із боку Поділля завдати удару польсько-шляхетській армії, що зосереджувалась під Львовом.

На шляху просування російського й козацького війська від Білої Церкви до Бара і Кам'янця-Подільського ворожі залоги здавалися без бою. На Поділлі піднімалися народні повстання, селянські загони брали участь у воєнних діях проти польсько-шляхетських поневолювачів.

Водночас, у липні 1655 р., з метою затримати татарські війська, які готувалися виступити на допомогу польському королеві, запорозькі й донські козаки на чолі з П. Чесночихінім і С. Вергуном здійснили морський похід на Кримське ханство. Козаки змушували хана тримати в Криму значну частину військ для оборони.

Не одержавши допомоги від кримських татар, польсько-шляхетська армія виявилась неспроможною зупинити просування російських й козацьких полків, які протягом липня — серпня зайняли Меджибіж, Скалу, Борщів, Ягельницю. Оволодіваючи королівськими й шляхетськими фортецями, російські й козацькі війська наближалися до Львова. 19 вересня 1655 р. поблизу Городка відбулася битва, в якій проявилась чітка взаємодія російських і козацьких полків. Польсько-шляхетські війська зазнали поразки. Потім головні сили російських і козацьких полків взяли в облогу Львів, а частина їх вирушила в напрямі Любліна, щоб розгромити розрізнені шляхетські загони.

Таким чином, в результаті спільного походу російських й козацьких полків західноукраїнські землі були звільнені від польсько-шляхетського панування до західних кордонів Галичини і Холмищини.

Протягом 1655 р. відбувалися успішні воєнні дії російського війська й козацьких полків проти польсько-литовських шляхетських сил і на території Білорусії. На північно-західному напрямі російські й козацькі полки зайняли Вільно — столицю Великого князівства Литовського, Ковно і Гродно. На півдні Білорусії російські війська і козацькі полки оволоділи містами Туров, Пінськ та рядом фортець. Російське військо М. Урусова під Брестом розгромило полки литовського гетьмана К. Сапіги.

Однак закріпити перемогу не вдалось. Восени 1655 р. кримські татари напали на Поділля, що в свою чергу ускладнило позиції російських та козацьких полків під Львовом і змусило їх відійти на Подніпров'я. З другого боку загрожувала Швеція. Скориставшись ослабленням Речі Посполитої і прагнучи не допустити виходу Росії до Балтійського моря, в липні 1655 р. шведські війська захопили значну частину території Польщі та північно-західні

райони Литви, не зайняті російськими військами. Швеція претендувала на всю Литву і Білорусію, а також на західноукраїнські землі, звільнені російськими й козацькими полками.

В такій міжнародній обстановці Росія припинила воєнні дії проти шляхетської Польщі (квітень 1656 р.), розірвала дипломатичні відносини зі Швецією (травень 1656 р.) і оголосила їй війну. Тим часом мирні переговори з Польщею затяглись до осені. Лише 24 жовтня 1656 р. між Росією і Польщею була підписана Віленська угода про перемир'я.

Воєнні дії шляхетської Польщі проти Російської держави відновились після підписання гетьманом Іваном Виговським Гадяцького договору (вересень 1658 р.), згідно з яким Україна віддавалась під владу Речі Посполитої, а магнати і шляхта одержали право повернутися в свої колишні маєтки на Україні. Водночас обумовлювався ряд привілеїв козацькій старшині та православної церкві. Самому ж Виговському було обіцяно посаду київського воеводи, а також Барське і Любомирське староства.

Загони польських шляхтичів і кримських татар прийшли на допомогу І. Виговському, який виступив на придушення народного руху, що піднявся проти гетьмана і Гадяцького договору. Ворожі сили дійшли до Лохвиці, однак, зазнавши поразки у боях з російським військом під командуванням Г. Ромодановського, відійшли до Чигирина.

Польща готувалася до війни проти Російської держави, маючи на меті захопити Україну. Щоб попередити вторгнення ворожих сил, командування російських та козацьких військ прийняло рішення (червень 1660 р.) про розв'язання воєнних дій проти польсько-шляхетських військ на Волині та в Галичині. В серпні того ж року лівобережні козацькі полки та російські війська під командуванням В. Шереметева і наказного гетьмана переяславського полковника Т. Цицюри виступили із Києва.

Водночас польсько-шляхетське військо переправилось через Західний Буг і вирушило на Волинь. Зустріч відбулася у вересні 1660 р. під Любаром. Близько півтора місяці продовжувались жорстокі бої. Під натиском більш чисельного польсько-шляхетського війська, на підмогу якому прибули кримські татари, російські й козацькі полки почали відступати до Слободищ, що в 25 верстах від Чуднова. Їм на допомогу поспішав гетьман Ю. Хмельницький із полками. Однак, прибувши на місце боїв, останній погодився на мирні переговори з польсько-шляхетськими правителями і 17 жовтня 1660 р. підписав *Слободищенський трактат*,

яким передбачалися відрив України від Росії і відновлення панування шляхетської Польщі на українських землях. Ю. Хмельницький наказав Т. Цицюрі припинити військові дії. Полки В. Шереметева, оточені ворожими силами, капітулювали. Значна частина російських воїнів та українських козаків потрапила в татарську неволю.

Шляхетській Польщі вдалось відірвати від Росії Правобережну Україну (без Києва). Війна за Лівобережну Україну продовжувалась.

У листопаді 1663 р. польсько-шляхетські війська під командуванням польського короля Яна II Казимира виступили в похід на Лівобережну Україну. Південна колона, очолювана Я. Собеським, пройшла через Бар, де до неї приєдналося 40 тис. татарського війська. Переправившись на лівий берег Дніпра в районі Ржищева і Стайок, праве крило польсько-шляхетської армії на чолі з Я. Собеським просувалось на південь вздовж Дніпра, зруйнувало Кременчук і пішло вглиб Полтавщини вздовж рік Сули (на Прилуки), Ворскли (на Гадяч) і Псла (на Ромни).

Ліве крило польсько-шляхетської армії під командуванням короля Яна II Казимира від Ржищева вирушило в напрямі Воронкова, Борисполя, Гоголева, Остра. Незважаючи на героїчний опір населення північного Лівобережжя, ворожі війська захопили ряд містечок і сіл цього краю. З особливою мужністю захищались жителі с. Салткової Дівиці. Після впертої битви загарбники частину жителів знищили, а решту віддали в рабство татарам. Відчайдушний опір зустріли загарбники від захисників Мени, Сосниць, Нових Млинів, Коропа, Кролевця та ін. Ціною кровопролитних боїв їм вдалося захопити ці міста.

Польсько-шляхетські війська уникали тривалої облоги великих міст, де спільно з козацькими полками стояли російські гарнізони. Витримавши тяжкі бої, не покорились ворогові Ніжин, Батурин, Глухів. У лютому 1664 р. російські й козацькі війська за участю місцевого населення нанесли нищівний удар під Новгород-Сіверським. Король з головними силами почав відступати через Стародуб у Білорусію.

Похід Яна II Казимира завершився повною поразкою польсько-шляхетського війська. За допомогою російських ратних людей український народ зумів відстояти завойовання Визвольної війни 1648—1654 рр.

Російсько-польська війна продовжувалась ще кілька років. Однак обидві сторони проявляли зацікавленість в припиненні військових дій і шукали шляхи до примирення. *В результаті тривалих переговорів між Росією і Польщею*

30 січня 1667 р. в Андрусові (неподалік Смоленська) був підписаний договір про перемир'я на 13 з половиною років. Згідно з договором Росії поверталися Смоленськ і Сіверська земля. Лівобережна Україна і Київ залишилися у складі Російської держави, а Правобережжя — під владою Польщі. Офіційне право управління Запорозжям зберігалось за Росією і Польщею. Насправді Запорозжя визнавало управління лише з боку Росії.

По двадцяти роках, 6 травня 1686 р., між Росією і Польщею був підписаний договір, відомий під назвою «Трактат про вічний мир». Цей договір зафіксував остаточне визнання Річчю Посполитою приєднання Лівобережної України до Росії, а також назавжди закріпив за Росією Київ з навколишніми землями і Запорозжя. Більша частина Правобережної України залишалась під владою Речі Посполитої. Крім того, трактат завбачав право Речі Посполитої на Поділля в разі його визволення від турецького панування.

Відсіч турецьким і татарським нападникам. Чигиринські походи турецько-татарських військ 1677—1678 рр. У боротьбі проти турецьких і татарських загарбників значна роль належить запорозьким і донським козакам, які успішно продовжували свої сухопутні й морські походи на Крим і турецькі фортеці. В 60-х роках XVII ст. такі походи неодноразово очолювали запорожці Іван Сірко та Іван Ріг. Основні напрями сухопутних і морських походів запорозьких козаків пролягали на Перекоп, Кафу, Судак, Балаклаву, Бахчисарай, Акерман, Буджак, Кизикермен, Тягин та інші фортеці.

У 1676 р. султанська Туреччина розгорнула підготовку до вторгнення в межі Російської держави, виношуючи плани покорити Україну. Того ж року турецька армія переправилась через Дунай і рушила на Україну, плануючи захопити Чигирин, а потім Київ. Проти турецьких і татарських загарбників під Чигирин виступили російські війська під командуванням Г. Ромодановського та українські козацькі полки (Київський, Чернігівський, Ніжинський, Лубенський, Гадяцький, сердюцький і кампанійський) на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Заздалегідь був укріплений Чигирин і поповнений його гарнізон. У серпні 1677 р. турецька армія підійшла до Чигирина і почала облогу. Протягом чотирьох тижнів захисники міста мужньо оборонялись.

Тим часом на допомогу поспішали російські війська й козацькі полки. 26—27 серпня вони з боями переправились

на правий берег Дніпра поблизу Бужина. Зав'язалась жорстока битва. Не витримавши натиску російських й козацьких полків, турецькі й татарські війська, що прибули на допомогу своїм загонам до переправи, відступили від Бужина, залишивши на полі битви 10 тис. вбитих. Поразка під Бужином деморалізувала турецьку армію й кримських татар під Чигирином. Припинивши облогу, вони залишили обоз і в паніці кинулись тікати. 5 вересня у зруйнований Чигирин вступили російські ратні люди й українські козаки.

Однак султанська Туреччина не відмовилась від своїх намірів захопити Україну і готувалась до нового походу. Належну відсіч загарбникам готувало російське командування. Укріплювся Чигирин, зростав його гарнізон. Навесні 1678 р. із Курська вирушили на Чигирин Білгородський і Севський полки. Із Батурина виступили козацькі полки під командуванням гетьмана І. Самойловича. В перші дні червня до Дніпра підійшли донські козаки на чолі з отаманом М. Самариним і Ф. Мінаєвим.

У червні 1678 р. 200-тисячна турецька армія переправилась через Дністер, підійшла до Чигирина і розпочала його облогу. Водночас російські війська під командуванням Г. Ромодановського і козацькі полки І. Самойловича біля Бужина переправились на правий берег Дніпра і просувались до Чигирина. Прагнучи не пропустити їх до міста, турецьке командування зосередило значні сили біля Стрельникової гори, повз яку пролягала дорога на Чигирин. На цьому місці зав'язалась жорстока битва, що затяглася на кілька днів. На допомогу російським й козацьким полкам підійшли калмицькі загоны, очолювані К. Черкаським. 3 серпня російські війська й українські козацькі полки оволоділи Стрельниковою горою, а 4 серпня підійшли до Чигирина.

Після виснажливих боїв, що точилися близько місяця, гарнізон Чигирина залишив місто. Загарбникам воно дісталось напівзруйноване, охоплене полум'ям. Російське командування відвело війська до Бужина. Слідом рушила турецька армія. У серпні поблизу Бужина відбулася семиденна жорстока битва, в результаті якої турецька армія, втративши третину своїх сил, спішно відступила.

Таким чином, обидва походи турецької армії під Чигирин завершилися повним її розгромом. *Перемога російських військ та українських козацьких полків в Чигиринських походах стала переламним етапом російсько-турецької війни, назавжди зупинила вторгнення турецької і татарської армій вглиб Російської держави.* Надалі захист державних кордонів, що значно перемістилися на південь, російський уряд поєднував з наступальними діями безпосередньо на Крим та проти султанської Туреччини.

Переконавшись в неможливості захопити Україну, а також враховуючи міжнародну обстановку та зростаючу

роль Російської держави, султанська Туреччина погодилась на мирні переговори. *13 січня 1681 р. в Бахчисарай між Росією, з одного боку, Туреччиною і Кримським ханством, з другого, було підписане перемир'я на 20 років.* Султанська Туреччина і Кримське ханство визнали умови Андрусівського перемир'я 1667 р. між Росією і Польщею. Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишались під номінальною владою султанської Туреччини. Обидві сторони зобов'язались не заселяти землі між Бугом і Дніпром. Кордон між ними проходив по нижньому Дніпру. Татари одержали право кочувати і займатись полюванням в південних степах з обох сторін Дніпра, а запорозькі козаки — право риболовства в Дніпрі та його притоках, а також вільного плавання по Дніпру до Чорного моря.

Початок боротьби за визволення Північного Причорномор'я та Приазов'я. Кримські 1687, 1689 рр. та Азово-Дніпровські 1695—1696 рр. походи російсько-українських військ. Бахчисарайське перемир'я було нетривким. Згідно з умовами «Трактату про вічний мир» між Росією і Польщею (1686 р.) царський уряд розірвав мирні відносини з Портою. Російська держава приєдналась до антитурецької «Священної ліги», створеної західноєвропейськими країнами — Австрією, Венецією та Польщею, і зобов'язалась виступити війною проти Кримського ханства. *5 вересня 1686 р. було оголошено про підготовку до воєнного походу на Крим.*

Російські війська прибули на Україну і дислокувались в Охтирці, Сумах і Красному Куті. В травні 1687 р. російська армія під командуванням В. Голіцина виступила в похід. Поблизу р. Самари до неї приєдналось 50-тисячне військо українських козаків на чолі з гетьманом І. Самойловичем. Переправившись через Самару і Кінські Води, об'єднані війська просувались на південь. Однак на їх шляху виникли непередбачені труднощі. Щоб перешкодити наступові російського й козацького війська, татари підпалили степ. До того ж армія відчувала нестачу продовольства, води, фуражу. Поблизу р. Карачакрак російське командування прийняло рішення припинити похід і повернуло армію на Полтавщину.

Протягом 1688 р. велася підготовка до другого походу на Крим: удосконалювалось озброєння російської армії, створювався рухливий обоз із продовольством та боезапасами. Навесні 1689 р. російська армія (112 тис. чоловік) під командуванням В. Голіцина рушила на південь. Поблизу р. Самари до неї приєдналось 40-тисячне військо

українських козаків на чолі з гетьманом І. Мазепою. Долаючи натиск ординців, вигравши битви в урочищі Зелена Долина та біля Каланчака, російські війська й українські козацькі полки підійшли до Перекопа, за яким зосередились війська кримського хана. Виходячи із стратегічних міркувань (відірваність армії від баз постачання, потенціальна загроза з боку татарських гарнізонів, зосереджених у фортецях на пониззі Дніпра, відсутність підтримки з боку союзників тощо), російське командування прийняло рішення не розпочинати штурм Перекопа і припинити похід. Наприкінці травня російські війська й українські козацькі полки відійшли вглиб своєї території.

Кримські походи 1687, 1689 рр. покладали початок активним наступальним діям Російської держави на Кримське ханство, показали можливість здобуття Росією виходу до Чорного моря і звільнення Північного Причорномор'я від панування Османської імперії.

У 90-х роках XVII ст. стратегічні плани царського уряду дещо змінились. Головні сили російської армії планувалося спрямувати на здобуття турецької фортеці Азов. Водночас, з метою відволікти значну частину сил противника від Азова, царський уряд у січні 1695 р. оголосив про підготовку походу на пониззя Дніпра «для промысла над Крымом». У березні 1695 р. головні сили російської армії вирушили на Азов. Інша частина російських військ, до складу яких увійшли й українські козацькі полки, під загальним командуванням Б. Шереметева виступила в похід на пониззя Дніпра. В цьому поході брали участь й запорозькі козаки. Перед військами Б. Шереметева стояла головна мета — забезпечити военні операції в Причорномор'ї, відволікти сили кримських татар і затримати їх від походу на допомогу Азову. Водночас планувалось здобуття нижньодніпровських турецько-татарських фортець.

В Азово-Дніпровському поході 1695 р. найбільш успішним виявилось здобуття російськими й українськими козацькими полками цих фортець. Найбільшою з них була фортеця Кизикермен, розташована на правому березі Дніпра. Неподалік на острові знаходилась невелика фортеця Таванськ (Мустриткермен). На деякій відстані в гирлі р. Конки стояли фортеці Асламкермен (Арслан, Орслан) і Мубереккермен (Шагінкермен).

Наблизившись до Кизикермена 24 червня, російські ратні люди й українські козаки зайняли найважливіші підступи до фортеці, захопили турецькі судна і забезпечили її повну блокаду, відрізавши гарнізону всі шляхи для відступу. 30 липня 1695 р. російські й українські воїни зуміли ввірватися в Кизикермен. Не витримавши натиску, гарнізон фортеці капітулював.

Із падінням Кизикермена значно послабшав опір сусідніх фортець. Невдовзі капітулювали гарнізони Таванська, Асламкермена і Мубереккермена. Здобуття чотирьох турецько-татарських фортець на пониззі Дніпра відкривало водний шлях до Чорного моря. Однак невдачі на головному театрі війни — під Азовом — змусили російське командування припинити воєнні дії на пониззі Дніпра.

Восени 1695 р. розпочалася підготовка до *другого походу на Азов*. Головна увага приділялася будівництву морського флоту. Водночас готувалася до походу Азовська армія, до складу якої включили частину війська (10 тис. чоловік), яке брало участь у штурмі Кизикермена.

У квітні 1696 р. армія і флот під командуванням Петра I вирушили в похід на Азов. На пониззя Дніпра направлялось військо Б. Шереметева, на яке покладалось завдання — відволікти на себе сили кримських татар і здобути турецьку фортецю Очаків.

Під час другого походу вирішальною стала боротьба за Азов, яка завершилася 19 липня здобуттям цієї фортеці. На допомогу сухопутним військам, що діяли під Азовом, прибули українські козаки під командуванням наказного гетьмана Я. Лизогуба — Чернігівський, Прилуцький, Гадяцький, Лубенський і два охотницькі полки (всього близько 15 тис. чоловік).

Воєнні дії на пониззі Дніпра велися в менших масштабах. Російські війська й українські козацькі полки розташувались біля рік Берестової та Орчика і не допускали вторгнення татарських загонів на південні українські землі. Водночас активізувались сухопутні й морські походи запорозьких козаків на Крим, що змушувало кримського хана й турецького султана утримувати значні сили для охорони північного узбережжя Чорного моря і сприяло, таким чином, успішним діям російської армії під Азовом. *У результаті Азово-Дніпровських походів зросла безпека південних рубежів Російської держави.*

Під кінець XVII ст. змінилася міжнародна обстановка. Австрія і Річ Посполита погодилися на сепаратний мир із Туреччиною. Враховуючи це, *Росія в січні 1699 р. уклала Карловицьке перемир'я з Туреччиною на два роки, а 3 липня 1700 р. — Константинопольський мирний договір.* Згідно з умовами договору Азов переходив до Росії і припинялась виплата данини Кримському ханству. Водночас уряд Петра I на вимогу Туреччини погодився зруйнувати дніпровські фортеці, відбудовані в попередні роки. Територія від Запорозької Січі до Очакова і в районі Азова залишалась

незаселеною. Російська держава позбавлялась права на вільне судноплавство по Чорному морю.

Таким чином, перші кроки Російської держави в боротьбі за вихід до Чорного й Азовського морів, звільнення Північного Причорномор'я принесли лише частковий успіх. *Здобути вихід до Чорного моря не вдалось.*

Події Північної війни 1700—1721 рр. на Україні. Спільна боротьба українського і російського народів проти зовнішніх ворогів у XVIII ст. продовжувалася у двох напрямках: *проти Швеції* — Північна війна 1700—1721 рр.; *проти султанської Туреччини і Кримського ханства* — кілька російсько-турецьких воєн.

На початку XVIII ст. склалася сприятлива міжнародна обстановка для боротьби Російської держави за вихід до Балтійського моря. У 1699 р. зусиллями російської дипломатії був створений Північний союз — антишведська коаліція в складі Російської держави, Саксонії і Данії. Північна війна розпочалася навесні 1700 р. діями проти Швеції саксонського війська і датської армії. Росія оголосила війну Швеції 18 серпня 1700 р. після підписання Константинопольського мирного договору з Туреччиною.

На той час шведська армія розгромила воєнні сили Данії, яка змушена була погодитись на укладення невігідного для неї Травендальського миру (7 серпня 1700 р.) і вийти з коаліції. Саксонські війська Августа II також терпіли невдачу. Однак Август II (курфюрст саксонський — 1694—1733; король польський — 1697—1706, 1709—1733) залишався союзником Петра I.

Події Північної війни, що розтяглися більш як на два десятиріччя, відбувалися і на території українських земель — як на тих, що перебували під владою Речі Посполитої, так і на тих, що знаходилися в складі Російської держави.

Значні події розгорнулися на території Польщі у 1702 р. Її війська зазнавали поразок, а обидві польські столиці — Варшава і Краків — були окуповані шведами. Скориставшись невдоволенням шляхти участю Речі Посполитої у війні проти Швеції, частина магнатів і шляхти перейшла на бік Швеції, погодилась на детронізацію Августа II та обрання польським королем шведського ставленника Станіслава Лещинського. Пізніше, у 1705 р., останній підписав зі шведським королем Карлом XII Варшавський договір про воєнно-політичну й економічну залежність Польщі від Швеції, який спрямовувався проти Росії.

Однак велике магнатсько-шляхетське угруповання Польщі 1702 р. утворило Сандомирську конфедерацію, яка не визнавала детронізацію Августа II, обрання королем С. Лещинського і Варшавського договору. Сандомирська конфедерація оголосила війну Швеції і постійно дотримувалась союзу з Росією.

Вторгнення шведських військ на територію Польщі, захоплення ними ряду міст і втручання у внутрішні справи країни викликали рішучий опір населення. На боротьбу проти загарбників піднялися й західноукраїнські землі. *Яскравою сторінкою цієї боротьби була оборона Львова.* Ще у 1703 р. у зв'язку із загрозою захоплення міста корпусом генерала М. Стенбока населення Львова дало клятву захищати своє місто. Однак шведи не наслідились почати облогу добре укріпленого Львова і відступили.

На початку серпня 1704 р. військо М. Стенбока знову підступило до Львова. Петро I наказав направити на допомогу захисникам міста 30 тис. лівобережних козаків. Однак гетьман І. Мазепа зволикав виконання цього наказу і з великим запізненням надіслав 10-тисячне військо під командуванням переяславського полковника І. Мировича. Польсько-литовські війська, яким доручався захист Львова, не ввійшли в місто, а зайняли позиції поблизу Бродів.

Карл XII планував раптовим ударом захопити Львів. 5 вересня 1704 р. 17-тисячне шведське військо на чолі з Карлом XII розпочало його облогу. Львів обороняли міщани, цехові ремісники і невеликий гарнізон. Проте кількісна перевага ворога та відсутність досвідченого воєначальника в обложеному місті призвели до поразки. Багато хоробрих захисників загинуло на вулицях Львова. Ввірвавшись в місто, шведські загарбники жорстоко розправилися з населенням, пограбували будинки, церкви, костьоли. Значно потерпіли дорогоцінні пам'ятки старовини.

Незабаром після захоплення шведами Львова до міста підійшло військо І. Мировича. Розташувшись у навколишніх лісах, козаки розгорнули активні дії проти шведських загарбників. Становище останніх ускладнилось. В середині вересня 1704 р. шведське військо під натиском козацьких загонів та за браком продовольства і фуражу змушене було залишити місто. Воно вирушило до Замостя, а потім на Варшаву.

Українські козаки вели боротьбу проти шведських загарбників і на території Білорусії. На початку березня 1706 р. з Волині сюди прибули козацькі полки — Стародубський, Миргородський, Переяславський, а також полк кампанійців. Вони розташувались в містах Мінську, Слуцьку, Несвіжі, у фортеці Ляховичі.

В обороні Несвіжа, що продовжувалась від березня до 14 серпня, брали участь 400 козаків Стародубського полку. Багато з них загинуло в боях. Загинув і стародубський

полковник М. Миклашевський. Понад два місяці продовжувалась оборона фортеці Ляховичі, до складу гарнізону якої входила 1 тис. козаків Переяславського полку. Шведські війська оволоділи фортецею. Чимало її мужніх захисників загинуло у кривавих боях. Частина козаків із полковником І. Мировичем потрапила в полон. Лише 160 переяславцям, які прорвали оточення, вдалося з'єднатися з російськими військами.

Тим часом шведська армія у серпні 1706 р. вторглась на територію Саксонії. Август II, намагаючись зберегти свої спадкові володіння, 24 вересня 1706 р. заключив з Карлом XII сепаратний Альтранштадтський мирний договір, згідно з яким припиняв відносини з Петром I, відмовлявся від польського трону, визнавав польським королем С. Лещинського, а також погодився сплатити велику контрибуцію. Карл XII готував сили для вторгнення в Російську державу.

У грудні 1706 — квітні 1707 р. у Жовкві (поблизу Львова) військовою радою за участю Петра I був вироблений загальний стратегічний план, що покладався в основу дій російської армії у 1707—1708 рр. Рада ухвалила не вступати в генеральну битву з ворогом на території Польщі, а обезсилювати шведську армію на шляху її просування.

Спішно укріплювалися західні кордони Росії. Від Пскова до Брянська була створена оборонна лінія. Зміцнювались фортеці Пскова, Новгорода, Смоленська і навіть Москви. Оборонна лінія від Пскова до Смоленська проходила через Білорусію.

Водночас вживалися заходи і щодо оборони України. Всі гарнізони підпорядковувались єдиному командуванню, під керівництвом якого здійснювалося укріплення міст. Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав із відомства Малоросійського приказу передавалися до Белгородського розряду, а белгородського воеводу Д. Голіцина царський уряд призначив київським воеводою. Протягом 1706—1708 рр. споруджувалася Печерська фортеця в Києві. Зміцнювались фортеці також в Переяславі, Ніжині, Стародубі, Чернігові, Полтаві та інших містах.

За Жовківським планом головна роль відводилась бойовим операціям російської армії. Передбачалося дати шведам генеральний бій у межах Російської держави, вибравши вигідне місце і час. Велась відповідна робота щодо доукомплектування і переозброєння військових сил. Значна увага приділялась розгортанню народної війни проти шведських загарбників.

Уже на початку 1707 р. російському командуванню став

відомий план шведської армії, удар головних сил якої спрямовувався через Білорусію і Смоленськ на Москву. Частина шведської армії, керована генералом Крассау, разом з польськими військами С. Лещинського мала наступати через Волинь на Київ, щоб згодом з'єднатися з головними шведськими силами десь на шляху до Москви.

Наприкінці грудня 1707 р. шведська армія наблизилась до білоруських земель, а в січні 1708 р. захопила Гродно і направились до Сморгоні. Білоруський народ піднявся на справедливу війну проти шведських окупантів. Долаючи опір російської армії та білоруських партизан, військо Карла XII протягом березня — вересня 1708 р. просувався від Сморгоні через Радашковичі, Мінськ, Березину, Головчино, Могилів, Черіков і наблизилась до російських кордонів.

Поблизу с. Стариші на Смоленщині *Карл XII всупереч наміченому плану* (похід у напрямі Смоленська — Можайська — Москви) *повернув армію на Україну*. Таке рішення зумовлювалось тяжким продовольчим становищем шведської армії, відсутністю зв'язку з корпусом генерала А.-Л. Левенгаупта, що супроводжував розіз продовольством, артилерією і боезапасами, а також розрахунком на допомогу українського гетьмана І. Мазепи.

Ще на початку Північної війни І. Мазепа звернувся до Карла XII і С. Лещинського з пропозицією об'єднати сили проти Росії, і в результаті тривалих таємних переговорів уклав із ними таємну угоду. І. Мазепа настійно закликав Карла XII повернути армію на Україну і зобов'язувався надати йому під зимові квартири Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверський, Батурин, Чернігів та інші міста. Крім того, він обіцяв приєднати до армії Карла XII 50-тисячне козацьке військо, а також забезпечити всю армію продовольством і фуражем. Угода І. Мазепи із С. Лещинським обумовлювала відрив України від Росії і відновлення шляхетсько-польського панування.

Свої наміри І. Мазепа не намілювався розкрити навіть перед найближчими прибічниками. Користувався він повним довір'ям з боку царя Петра I та російських урядовців. Тому достовірні повідомлення генерального судді В. Кочубея та колишнього полтавського полковника І. Іскри про наміри гетьмана царські урядовці розцінили як прояв особистої неприязні до І. Мазепи. Вони звинуватили В. Кочубея та І. Іскру в наклепництві, ув'язнили їх і піддали катуванням, а потім видали гетьману на розправу. У липні 1708 р. в с. Борщагівці біля Білої Церкви В. Кочубея та І. Іскру було страчено.

10 жовтня 1708 р. головні сили шведської армії виступили із Костеничів в напрямку Стародуба. Неодноразові спроби захопити це місто виявилися безуспішними. Не покорилися загарбникам і захисники Новгорода-Сіверського. Зазнавши значних втрат, шведські війська відступили. Голодну і виснажену армію Карл XII повернув до Десни.

В той час неподалік Новгород-Сіверського на правому березі Десни вже знаходився корпус російських військ під командуванням Б. Шереметева. Водночас на Лівобережну Україну вступило 14 драгунських полків О. Меншикова.

З наближенням шведської армії до Десни І. Мазепа встановив зв'язок з Карлом XII і квалив його з просуванням вглиб України, де були заготовлені провіант, фураж і спорядження. 24 жовтня з кількома тисячами козаків І. Мазепа виступив назустріч Карлу XII. При цьому він повідомив козаків, що веде їх на з'єднання з російськими військами для спільних дій проти шведських загарбників. І лише поблизу шведського табору він розкрив справжню мету походу. Козацький полковник І. Галаган, свідок і учасник подій, писав, що, вислухавши промову І. Мазепи, «многие бывшие с ним казаки с немалым ропотом, под разными видами отставши, разбежались». Замість обіцяних 50 тис. він привів з собою близько 2 тис. козаків, більшість із яких не проявляло бажання воювати спільно з шведською армією і вичікувало слушної нагоди, щоб перейти на сторону російських військ. Отже, сподівання Карла XII на допомогу гетьмана не справдились.

Шведи поспішали до Батурина, але російське військо О. Меншикова випередило їх та за допомогою козаків гарнізону 2 листопада оволоділо містом. Фортецю й місто було зруйновано й спалено, усі заготовлені Мазепою запаси знищено. Це завдало серйозного удару шведській армії. Разом з тим, розуміючи стратегічну ціль — не допустити ворога в Батурин, український народ був гостро вражений жорстокістю царського полководця щодо місцевого населення, який не шкодував навіть стариків, жінок і дітей.

Шведським загарбникам та їх прихильникам мазепинцям з боями вдалося отаборитися на деякий час в Ромнах, Гадячі, Рашівці, Лохвиці, Прилуках. Мазепа допомагав шведам грабувати Україну. Лише на території Прилуцького полку він наказав зібрати контрибуцію: 12 тис. волів, 17 тис. свиней, 30 тис. осьмачок вівса, стільки ж борошна, 20 тис. баранів, 7 тис. бочок солі і багато іншого.

Однак шведська армія не мала спокійного перепочинку. Народна війна проти загарбників продовжувалась. Протягом півтора місяця розрізнена шведська армія безуспішно намагалась оволодіти навколишньою територією. Навіть незначні укріплення містечок і сіл перетворювались для неї в нездоланні об'єкти. Так, понад два тижні тривала оборона невеликого сотенного містечка Веприк на Полтавщині.

Наприкінці січня 1709 р. Карл XII повів свою армію

на Слобожанщину. І там вона наштотувалась на всенародний опір. Жодне місто не здавалося без бою, за кожне вогонь платився життям сотень своїх воїнів. Загарбники відповідали жорстоким терором, палили міста і села. Опустошені і спалені були Колонтаїв, Коломак, Хухри, Лутище, Каплунівка, Красний Кут, Городня, Мерефа та інші населені пункти.

Вторгнення на Слобідську Україну не справдило сподівань Карла XII вийти на територію Росії з боку Харкова. Несучи великі втрати, шведська армія залишила Слобожанщину і перейшла на Лівобережжя в межиріччя Ворскли і Псла, зосередившись навколо головної квартири, розташованої у Великих Будишах. Залишилась нездійсненою надія Карла XII на допомогу військ генерала Крассау та Лещинського, просуванню яких по території Правобережної України перешкождали дії союзних російських, польських і литовських полків.

Російські війська, переслідуючи відступаючого із Слобожанщини противника, продовжували його стратегічне оточення. Водночас активно діяли українські козацькі полки. Військо І. Скоропадського дислокувалось в районі р. Псьол. Д. Апостол із своїми полками займав Голтву. Сотні охотницького полку І. Галагана стояли на правому березі Дніпра. Гадяцький, Полтавський і Переяславський полки несли сторожову службу на півдні, перетинаючи шлях можливому вторгненню ханських загонів із Криму.

Проте Карл XII все ще мріяв про перемогу. На пропозицію царського уряду укласти мир на умовах повернення Швеції втрачених земель (крім Іжорської) Карл XII відповів, що погодиться на мир лише в Москві, одержавши з росіян велику контрибуцію.

Російська й шведська армії готувались до генеральної битви.

У складних умовах Північної війни царський уряд прагнув використати військові сили козаків Запорозької Січі для боротьби проти шведських загарбників і можливого наступу з боку Туреччини і Кримського ханства. Після переходу І. Мазепи на бік Карла XII Петро I 30 жовтня 1708 р. надіслав на Січ грамоту, в якій пояснював становище, що склалося, і запрошував січову старшину в Глухів на раду для обрання нового гетьмана. Оскільки представники Запорожжя до Глухова не з'явилися, в кінці листопада на Січ прибули посланці Петра I та І. Скоропадського з новою грамотою і річним жалуванням козацькому війську.

Шведський король і Мазепа також прагнули використати запорожців у своїх інтересах і докладали зусилля для того, щоб привернути їх на свій бік. Старшинська верхівка, очолювана прибічником І. Мазепи кошовим К. Гордієнком, зуміла залучити лише невелику частину заможного козацтва. Більшість же рядових козаків залишилась на по-

зиці необхідності боротьби проти шведських загарбників. 1 березня 1709 р. К. Гордієнко виступив із Січі до Переволочної із тисячним загоном козаків ніби для з'єднання з російськими військами. Однак із того часу спільно із шведськими загонами він діяв проти козацьких гарнізонів в Царичанці, Кобеляках, Маячці тощо. 27 березня у Великих Будищах він склав присягу на вірність Карлу XII.

Царський уряд вважав необхідним ізолювати Січ від ворожого впливу. Протягом тривалого часу царський уряд вичікував нагоди, щоб позбутися Запорозької Січі як постійного вогнища антифеодальної боротьби.

Все це й послужило приводом для ліквідації Січі. У квітні царські війська зайняли Келеберду, Переволочну, фортеці Старий і Новий Кодак. 7 травня царські полки вступили до фортеці Кам'яний Затон, а 14 травня — в Запорозьку Січ. Укріплення і будівлі Січі були зруйновані, артилерія, бойове спорядження та військовий скарб вивезені. Частина запорожців втекла і заснувала Нову Січ спочатку на р. Кам'яниці, а потім в Олешках (на території, підвладній в той час Кримському ханству).

Тим часом шведи стягували свої війська в район Полтави. Крім найближчої мети — забезпечити армію продовольством, фуражем та зручними квартирами, Карл XII пов'язував з оволодінням Полтавою здійснення своїх подальших загарбницьких планів. Захопивши місто, він розраховував оволодіти басейном р. Ворскли, зручною переправою через Дніпро в районі Переволочної, забезпечити безперешкодні зносини з Кримом і Туреччиною, одержати від них допомогу і поповнити свою армію військами генерала Крассау і Лещинського з вельми необхідною артилерією і боеприпасами. До того ж Полтава прикривала стратегічно важливий Муравський шлях, що пролягав від центра Росії до Перекопу.

Початок бойових дій під Полтавою відноситься до 1 квітня 1709 р. Проявляючи надзвичайний героїзм, гарнізон Полтави сумів відбити численні атаки шведського війська, яке прагнуло будь-що захопити місто. Протягом 87 днів тривала облога Полтави. Однак усі спроби Карла XII оволодіти містом виявилися безрезультатними, а втрати його армії становили 6 тис. чоловік. Загинула і частина гарнізону Полтави — понад 1600 чоловік.

Наближався день генеральної битви, напередодні якої головні сили російської армії налічували 42 тис. регулярного війська, а шведська армія складалася майже із 30 тис. чоловік. Надаючи великого значення місцевості для майбутньої битви, Петро I обрав найбільш зручні позиції поблизу с. Яківці, п'ятьма верстами північніше Полтави. При цьому враховувався досвід попередніх битв зі шведами, які в умовах пересіченої місцевості втрачали свої переваги у діях лінійним бойовим порядком. Майбутнє поле битви обмежувалося з півдня і заходу Яковецьким і Буди-

щанським лісами, між якими залишався невеликий проміжок — єдиною можливий шлях просування шведської армії. З півночі поле обмежувалося глибокими ярами, а зі сходу р. Ворсклою.

До 25 червня російські війська спорудили табір, тил якого прикривав крутий берег Ворскли. Між Яковецьким і Будищанським лісами влаштували систему редутів, яка значно зміцнювала передові позиції російської армії.

Полтавська битва розпочалась на світанку 27 червня наступом шведської армії. Вже на лінії редутів під перехресним вогнем вона розділилася на дві частини. Правофлангові колони змушені були під натиском російської кавалерії відступити до Яковецького лісу. Лівим флангом шведські війська наблизились до російського табору і потрапили під раптовий вогонь усієї російської артилерії. Рятуючись від картечі, вони спішно відступили до Будищанського лісу.

О дев'ятій годині ранку шведська армія, відновивши свій бойовий порядок, знову виступила на поле битви. З протилежного боку від табору назустріч їй рушила в бойовому порядку російська армія. Зав'язалася жорстока битва, яка невдовзі перетворилась на рукопашну. Першою не витримала натиску і почала відступати кіннота шведського правого флангу, за нею похитнулася і піхота у центрі. А далі під посиленням натиском російських військ нещодавно грізна шведська армія перетворилась у безладну масу і почала відступати. На 11 годину битва завершилася повною перемогою російської армії. Втрати шведських загарбників були величезними: 9234 чоловік убитими, 2874 пораненими. Російські війська втратили 1345 чоловік убитими, 3290 було поранено.

Залишки шведської армії з Карлом XII і Мазепою втекли до Переволочної. Кілька знайдених човнів були використані лише для переправи через Дніпро Карла XII з кількома генералами і тисячним загоном, а також Мазепи зі старшиною і кількома сотнями козаків. Решту шведської армії — понад 16 тис. чоловік — наздогнали і полонили російські війська під командуванням О. Меншикова.

Полтавська битва стала поворотним етапом і визначила переможне завершення всієї Північної війни. Росія здобула вихід до Балтійського моря і зміцнила своє міжнародне політичне становище як великої європейської держави. Український народ, який взяв героїчну участь у війні, уник загроз польсько-шляхетського поневолення.

Україна в російсько-турецьких війнах XVIII ст. Важливим напрямом зовнішньої політики Росії, що відповідав корінним інтересам України, була боротьба за вихід до Чорного і Азовського морів. Султанська Туреччина, щоб перешкодити зміцненню Російської держави, підтримувала Швецію і навіть спробувала змінити весь хід Північної війни своїм збройним втручанням.

Перебуваючи кілька років у Бендерах, Карл XII підбурював турецький уряд до війни проти Росії. На таких же позиціях залишались І. Мазепа та його прибічники. Після

смерті І. Мазепи (22 вересня 1709 р.) старшинська група в Бендерах обрала гетьманом колишнього генерального писаря П. Орлика, який підписав *Бендерські статті*, де проголошувався протекторат Швеції над Україною і союз України з Кримським ханством. Загострення відносин з Росією відповідало інтересам Порти, яка все ще не відмовлялася від планів загарбання українських земель.

8 листопада 1710 р. Туреччина оголосила війну Росії. Вмотивуванням причин війни ставилось спорудження Російською державою фортець на турецькому кордоні, зосередження великого флоту на Азовському морі, порушення кордону під час переслідування Карла XII, перебування російських військ на Правобережній Україні, підвладній Польщі.

22 лютого 1711 р. у Москві було офіційно оголошено маніфест про початок війни проти Туреччини. Головна роль покладалась на російську армію під командуванням Б. Шереметева, яка підійшла до Дністра 27 травня з метою не допустити переправи турецької армії через Дунай. Проте, переконавшись, що ворожа армія вже знаходиться поблизу м. Ісакчі, російське командування з півдороги повернуло армію на Ясси. Стомлена тривалим походом, страждаючи від спеки, гострої нестачі продовольства та фуражу, 44-тисячна російська армія була оточена під с. Станілешти (поблизу Ясс) на правому березі Пруту 127-тисячним турецько-татарським військом. Російське командування запропонувало перемир'я.

12 липня 1711 р. поблизу Ясс між Росією і Туреччиною було укладено Прутський мирний договір. Росія повертала Туреччині Азов із прилеглими землями, зобов'язувалась зруйнувати фортеці — Таганрог на Азовському морі, Кам'яний Затон на Дніпрі та Новобогородицькому в гирлі Самари. Російська армія дістала право вільного виходу з табору.

Відносини Росії з Туреччиною залишались напруженими. Для оборони південних кордонів від можливої турецької агресії та відсічі постійним нападам татар на українські землі протягом 1731—1733 рр. споруджувалась Українська лінія, що пролягала від Дніпра вздовж Орелі, Берестової та Береки до Сіверського Дінця загальною довжиною 285 верст. На лінії спорудили 16 фортець, розташованих на відстані 20—30 верст одна від одної, і 49 редутів. Обороняли лінію 20 полків ландміліції (близько 22 тис. чоловік). Споруджували укріплену лінію в основному українські козаки та селяни, які виконували земляні роботи, несли сторожову службу тощо.

Велася підготовка до війни проти Туреччини, заготовлялося продовольство і фураж, постачання яких покладалося головним чином на Україну. Створювалися запаси борошна, круп і солі у магазинах Києва, Кременчука, Переволочної, Усть-Самари, Царичанки, Лубен, Полтави, Харкова та деяких інших міст.

Воєнні дії розпочалися восени 1735 р. Вони покладалися на Донську і Дніпровську армії, яким ставилося завдання — оволодіти Азовом і закріпитися в Криму. До складу Дніпровської армії, крім російських полків, входили також лівобережні й слобідські козаки та запорожці. У 1736 р. Дніпровська армія оволоділа Перекопом, Гезлевом (Євпаторія) і Бахчисараєм, а згодом Очаковом (1737 р.). Донська армія здобула Азов, а 1737 р. форсувала Сиваш і вступила в Крим.

Навесні 1739 р. вся російська армія вирушила на Хотин. Рухаючись через Костянтинів, Меджибіж, Легичів, Тернорудки, форсувавши Дністер, російська армія розгорнула воєнні дії проти турецько-татарських військ. Зламавши опір передових частин ворога та просуваючись до Чернівців, російські війська та українські козаки здійснили складний перехід через буковинські ліси і вийшли в тил головних сил турецької армії поблизу Хотина. 17 серпня 1739 р. поблизу с. Ставчани відбулася генеральна битва, в якій російська армія здобула блискучу перемогу. Через два дні здався Хотин, а 1 вересня російська армія переправилась через Прут і зайняла Ясси.

Однак на цьому успішні дії російської армії припинились. Союзниця Росії Австрія у вересні 1739 р. уклала сепаратний мир із Туреччиною. Крім того, загроза воєнного нападу з боку Швеції примусила Росію 18 вересня 1739 р. укласти *Белградський трактат із Туреччиною*, за яким останній поверталися Кінбурн та Очаків. Азов залишався в нейтральній зоні, а його укріплення руйнувалися. Росія дістала можливість збудувати фортецю на Дону, поблизу Черкаська, а Туреччина — в гирлі Кубані, неподалік Азова. Росія втрачала право утримувати флот на Чорному й Азовському морях.

Отже, російсько-турецька війна 1735—1739 рр. призвела до незначних для Російської держави наслідків і до того ж дорогою ціною — втратою 100 тис. солдатів. Державні кордони дещо просунулись на південь за рахунок приднання території вздовж середньої течії Дніпра. Проте все ще тривала загроза спустошливих нападів кримських і ногайських татар з півдня. Не виключалась можливість нових конфліктів між Росією і Туреччиною.

Протягом другої половини XVIII ст. Росія двічі — у 1768—1774 і 1787—1791 рр. — вела виснажливі війни проти Туреччини за відвоювання Північного Причорномор'я та здобуття вільного виходу до Чорного й Азовського морів.

Воєнні дії відбувалися на суші і на морі. Російські війська здобули Хотин і Ясси (1769 р.), перемогли турецьку армію в битвах біля річок Ларга і Кагул (1770 р.), російський флот розгромив турецькі морські сили в Чесменській бухті (Егейське море), війська під командуванням О. В. Суворова здобули фортецю Туртукай (1773 р.) і розгромили турецьку армію біля с. Козлуджі (1774 р.).

Україна, яка безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, стала районом зосередження та розгортання російських військ. Тут розмішувалися тилові служби діючої армії, зокрема склади провіанту, фуражу, озброєння та боеприпасів. Лівобережна Україна і частково Новоросія стали головними постачальниками транспортних засобів. Потреbam армії підпорядковувалася заготівля лісоматеріалів на півночі України, а також продукція Шостківського порохового заводу.

Головною тиловою базою армії командування обрало Київ, розташований на важливих сухопутних і річкових шляхах. У Печерській фортеці був споруджений великий арсенал для ремонту і зберігання гармат та іншої зброї, а також пороховий погріб на кілька тисяч пудів пороху.

В ході підготовки до війни на Україні формувалися місцеві військові полки — гусарські, пікінерські й ландміліцейські. Було утворено корпус із лівобережного козацтва в 12 тис. чоловік, а з числа жителів Правобережної України — так званий добровільний козацький корпус. До складу діючої армії входили також запорожці. У ході війни тисячі людей з України залучалися до різних допоміжних робіт — обслуговування транспортних засобів, будівництва укріплень, мостів, переправ та інших споруд.

Російсько-турецька війна 1768—1774 рр. завершилася підписанням Кючук-Кайнарджійського мирного договору. До Росії відійшли Велика і Мала Кабарда, східна частина Керченського півострова (в тому числі Керч і Єнікале), а також Азов з навколишніми землями, фортеця Кінбури у гирлі Дніпра, територія між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря). Туреччина зобов'язалась вивести свої війська із Криму, Кубані і Тамані, а Росія — із Криму, Дунайських князівств і Кавказу. Росія одержала право вільного торгового судноплавства по Чорному морю.

За умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору Кримське ханство одержало незалежність від султанської Туреччини. Однак Порта не бажала миритись із втратою васально-залежного Криму і докладала зусиль для його повернення. Турецькі емісари розгорнули підривну діяльність в Криму і серед народів Кавказу, спрямовану проти

Росії. З метою не дати можливість Туреччині знову підкорити собі Кримське ханство у квітні 1783 р. Катерина II підписала рескрипт про *включення Криму до складу Росії*. Таким чином, повністю був ліквідований основний плацдарм багатовікової турецько-татарської агресії на українські й російські землі. Тоді ж Грузія добровільно визнала протекторат Росії.

У грудні 1783 р. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії. Однак всупереч формальному акту Порто виношувала плани повернення Криму під свою владу. В Туреччині розгорнулася підготовка до війни проти Російської держави. Російське командування також готувалося до війни проти султанської Туреччини. Україні, як і раніше, відводилось місце постачальника армії продовольством, фуражем, кіньми для артилерії, транспортними засобами. У Києві, Чернігові, Переяславі, Кременчуку створювалися великі базові склади, у Києві, Херсоні та інших містах об'єднувалися шпиталі. З 1778 р. розгорнулося будівництво військових кораблів у Херсоні.

На військову службу залучалися колишні запорозькі козаки, з яких на початку війни почали формувати «Військо вірних козаків» (з кінця 1788 р.— *Чорноморське козацьке військо*). Це військо мало організацію, близьку до колишнього запорозького.

В ході російсько-турецької війни 1787—1791 рр. російські війська здобули Очаків (1788 р.), під командуванням О. Суворова розбили турецькі сили під Фокшанами та на р. Римніку (1789 р.), здобули фортецю Ізмаїл (1790 р.). Після поразки під Мачіном у 1791 р. турецький уряд підписав *Ясський мирний договір*, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії, а також кордон з останньою по Кубані.

* * *

Довготривала боротьба українського і російського народів проти зовнішніх ворогів протягом другої половини XVII—XVIII ст. була не безуспішною. Війна проти шляхетської Польщі 1654—1667 рр. завершилась визнанням останньою приєднання Лівобережної України, Києва з навколишніми землями та Запорожжя до Росії. Більша частина Правобережної України залишалась під владою Речі Посполитої. Лише наприкінці XVIII ст. в результаті другого і третього поділів Польщі до Росії була приєднана Правобережна Україна — Київщина, Брацлавщина, Поділля і

Волинь, тобто відбулося возз'єднання етнічної території української народності.

Багатовічна боротьба українського і російського народів проти Кримського ханства і султанської Туреччини мала також вагомі результати — звільнення наприкінці XVIII ст. Північного Причорномор'я й Приазов'я від турецького і татарського володіння та включення Криму до складу Російської держави.

Визволення південних і правобережних українських земель від чужоземного панування стало суттєвим чинником дальшого економічного й культурного розвитку українського народу, формування української нації.

Рекомендована література

- Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50—70-ті роки XVII ст.). К., 1961.
- Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 г.). Саратов, 1960.
- Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.
- Голубуцкий В. А. Черноморское казачество. К., 1956.
- Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. М., 1955.
- Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.
- Дядиченко В. А. Участь українських козацьких полків в Азовсько-Дніпровських походах 1695, 1696 рр. // Наук. зап. Ін-ту історії України. К., 1952. Т. 4.
- Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII ст. М., 1974.
- Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654—1667). К., 1941.
- Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987.
- Тушин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях (XVII век). М., 1978.

ЛЕКЦІЯ 14

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII—XVIII ст.

● Зміни в сільському господарстві та аграрних відносинах ● Зрушення в промисловому виробництві ● Поширення найманої праці ● Формування національного ринку ● Україна в загальній системі всеросійського ринку

Зміни в сільському господарстві та аграрних відносинах. Еволюція соціальних відносин і розвиток народного господарства на Україні в період пізнього феодалізму відбувалися в складних, неоднозначних суспільно-політичних умовах. З одного боку, об'єднання в 1654 р. новоствореної

Української національної держави на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким з Російською державою сприяло прискоренню поступу продуктивних сил у сільському господарстві, ремеслі й промислах, піднесенню мануфактурного виробництва та зростанню міст як великих адміністративних і культурних осередків. З іншого ж боку, не можна заперечувати й негативну роль царизму в історичній долі українців (на території, що об'єдналася з Росією). Протягом другої половини XVII—XVIII ст. самодержавство поступово активізувало тут національно-колоніальну політику. Фактично відразу ж після акту 1654 р. розпочалося підпорядкування української економіки й гетьмансько-старшинської влади царському урядові, що завершилося згодом цілковитою ліквідацією самобутнього суспільно-політичного устрою в краї, монополізацією окремих галузей виробництва. Протягом XVIII ст. податки з української людності в російську державну казну зросли в десятки разів, а Катерина II законодавчо запровадила на Україні кріпацтво. Десятки тисяч козаків, селян і міщан, особливо під час правління Петра I (1682—1725), загинули від жахливих умов життя й праці на будівництві каналів, фортець та інших оборонних споруд. Водночас жорсткішала царська антиукраїнська політика в питаннях національної мови й культури. *Однак і за цих умов відбувався об'єктивний процес становлення української нації, зміцнювалася її економічна спільність.*

У той час у надрах пануючого натурального господарства дедалі чіткіше визрівали ознаки буржуазного суспільства. Перш за все вони проявилися в основі української економіки — *сільському господарстві*. Його розвиток в окремих регіонах відбувався нерівномірно. Спочатку перед вела Лівобережна і Слобідська Україна, а згодом підтягнувся й Південь, де значно розширилися посівні площі, що було викликано постійним зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію.

Розширення посівних площ у другій половині XVII ст. здійснювалося головним чином за рахунок земель польських магнатів і шляхти, вигнаних з України в ході Визвольної війни 1648—1654 рр. Надалі різні угіддя в основному перерозподілялися. Так, у 1700 р. Петро I надав канцлерові Г. Головкіну маєток у Лубенському полку на Лівобережжі. Не задовольнившись його розмірами, Головкін розширив володіння за рахунок землі, купленої в місцевих козаків. Лише в селах Добре, Ломнове і Тополя він придбав до 2,5 тис. четвертей земельних угідь. У другій половині XVIII ст. зернове господарство дістало великого розмаху в економіях К. Розумовського та П. Румянцева-Задунайського. Лише в Бакланській і Шептаківській волостях на Лівобережній Україні, що належали Розумовському, в 1750 р. зберігалася понад 41 тис. четвертей «різного хліба».

На Правобережжі та західноукраїнських землях з розвитком виробництва сільськогосподарських продуктів і пристосуванням господарств феодалів до потреб ринку також спостерігалось поступове збільшення посівних площ, головним чином за рахунок освоєння луків, чагарників, заболочених місцевостей, косогорів тощо. На півдні Волині наприкінці XVII — у XVIII ст. розширення посівів відбувалося в багатьох фільварках. У деяких з них вже в першій третині XVIII ст. посіви самої лише яровини зросли вдвідесятеро.

За доби пізнього феодалізму землеробство на Україні мало головним чином *зерновий характер*. Як і раніше, повсюдно широко культивувалися жито, пшениця, ячмінь, овес, просо, гречка, горох тощо. Проте вже з другої половини XVII, а надто в XVIII ст. поглиблювалася спеціалізація окремих сільськогосподарських районів. Наприклад, на Лівобережжі та Слобожанщині більше уваги почали приділяти вирощуванню жита, на Півдні — пшениці, зокрема арнаутки, попит на яку за кордоном зростав з кожним роком. На півдні Волині в середині XVIII ст. під пшеницю відводилося близько 20—25 % фільваркового озимого клину. В другій половині століття в окремих фільварках пшениця займала вже 30 % озимого клину. Цьому в значній мірі сприяв ріст цін на зерно. У фільварковому господарстві спостерігалось й розширення асортименту посівних культур.

З середини XVIII ст. на Україні розпочали вирощувати *картоплю*. Освоєння цієї нової культури в різних місцевостях відбувалося нерівномірно. На Галичині, наприклад, картопля стала відомою лише у 80-х роках, а з 20-х років XIX ст. її поширення набуло тут масового характеру. Приблизно в цей же час селяни Покуття й Півдня Поділля почали культивувати *кукурудзу*, до цього в цих краях невідому. Розвиток товарно-грошових відносин вимагав збільшення посівів *технічних культур*, зокрема тютюну, льону, конопель. З кінця XVIII ст. на Полтавщині та Чернігівщині з'являються вищі сорти тютюну замість махорки і бакуна. До другої половини століття відносяться перші спроби ведення *садівництва й виноградарства*, особливо на Південній Україні та в Криму, на науковій основі. В культуру запроваджуються *цукровий буряк і соняшник*.

У другій половині XVII—XVIII ст. спостерігалися також *зрушення в системах обробки ґрунту*. Зростала площа угноюваних ланів. Окремі великі землевласники, зацікавлені в збільшенні прибутків від землеробства, поступово руйнували стару двопільну сівозміну, яка вже відживала

свій вік, і освоювали багатопільну систему, закладаючи тим самим основу для раціонального ведення сільського господарства. Нововведення, хоча й дуже рідко, проникали і в селянські господарства. Трипільна система в досліджуваний період запроваджувалася головним чином за рахунок перелогів. На той час вона панувала, наприклад, на Правобережжі, поширювалася і на Галичині. Але селяни не завжди дотримувалися її. Інколи протягом кількох років вони сіяли на власних ділянках одну й ту ж культуру, а це призводило до виснаження землі та загибелі врожаю. На Півдні України найбільші прибутки при відносно незначних затратах праці давала перелогова система. В Карпатах орної землі було обмаль, тому землеробство тут зводилося, по суті, до городництва.

За доби пізнього феодалізму на Україні важливого значення набуло *тваринництво*, зокрема племінне конярство. Зростала кількість кінних заводів. У 1786 р. лише в поміщицьких маєтках Глинського, Борзенського, Ніжинського, Прилуцького повітів Чернігівського намісництва налічувалося 39 таких заводів. На Лівобережжі та Слобожанщині розводили коней української, російської, англійської, німецької, угорської, датської, іспанської, арабської, неаполітанської, турецької, нормандської порід. Ще в першій чверті XVIII ст. царський уряд намагався перетворити територію України, що входила до складу Російської імперії, на спеціалізований район високоякісного вівчарства. За ініціативою Петра I сюди направлялися іноземні спеціалісти-шахмейстри, створювалися отари тонкорунних овець сілезької та іспанської порід, засновувалися царські й казенні заводи. На Лівобережжі у 80-х роках XVIII ст. існувало вже понад 200 великих овечих заводів. Царський уряд заохочував також підготовку вітчизняних спеціалістів-вівчарів. З цією метою за кордон для навчання виїжджали росіяни та українці. Велике місце в сільському господарстві України, особливо у північних районах, займало свинарство. Протягом півтора століття його кормова база постійно збільшувалася (головним чином за рахунок відходів від гуральництва).

Зрушення в сільському господарстві свідчили про формування якісно нових відносин в економічній спільності української народності, про невпинний розвиток у надрах старої феодальної системи капіталістичного укладу. Істотні зміни відбулися в аграрних стосунках між землевласниками, з одного боку, і селянами, міщанами та рядовими козаками — з іншого. Під час Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. народні «низи» значно послабили,

розхитали на Україні, звільненій від польсько-шляхетського панування, феодально-кріпосницької устої. Фактично обмеженими стали переходи з одного стану до іншого, з місця на місце. Була знищена велика земельна власність польських магнатів, заможної шляхти й католицьких монастирів. Їхні землі де-юре й де-факто перейшли в розпорядження новоствореної старшинської адміністрації на чолі з гетьманом. Разом з тим збереглися земельна власність православних монастирів, старшин, української середньої та дрібної шляхти. Незначна кількість маєтків залишилася за польською шляхтою (насамперед за тими її представниками, котрі внаслідок ряду причин взяли участь у Визвольній війні й підтримали політику Богдана Хмельницького, спрямовану на цілковите звільнення українських земель від польсько-шляхетського гніту).

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. дедалі активізувався процес формування великої земельної власності в руках нової генерації «панів» — козацької старшини, а також православного духовенства. В 1743 р. 314 старшин вже закріпили за собою близько 20 тис. посполитських (селянських) дворів. На Україні швидко зростали маєтності російських вельмож — Г. Долгорукого, Г. Головкина, П. Шафірова, Б. Шереметєва та інших, а також грузинських дворян і князів. За даними «Генерального слідства про маєтності», в 1729—1730 рр. число дворів селян і міщан, залежних від монастирів, досягало 11 тис. (понад 20 % загальної кількості). В 1786 р. в підданстві 60 монастирів на Лівобережній Україні перебували 422 600 посполитих. Як і раніше, феодальна земельна власність збільшувалася, з одного боку, за рахунок освоєння цілини та пусток, а з іншого — шляхом купівлі або ж загарбання ділянок селян, рядових козаків, бідних міщан. Про розміри й темпи купівлі й загарбання земель свідчать, зокрема, швидке спочатку зростання, а потім зменшення кількості дворів посполитих у «вільних» військових містечках і селах. Так, за переписом 1666 р. було зареєстровано 24 604 таких дворів, у 1729—1730 рр. — 27 969, у 1743 р. — 19 684. А на початку 50-х років XVIII ст. у «вільних» військових маєтностях збереглися лише 1723 двори та 1852 бездвірних хати, решта ж була «спродана» господарями або захоплена феодалами. В першій половині 80-х років XVIII ст. «вільні» військові маєтності, які ще не встигли потрапити до рук поміщиків, були оголошені феодальною власністю держави, а їхні селяни й міщани переводилися на статус державних підданих. Така ж сама доля спіткала й рангові маєтки. При цьому слід відзначити: з кінця XVII ст. царський уряд дедалі активніше втручався в аграрні відносини на Україні. Так, згідно з «Қоломацькими статтями» 1687 р. Іван Мазєпа при обранні його гетьманом уже не мав юридичних підстав приборати до своїх рук маєтки, визначені царськими грамотами як державні.

Освоєння земель на *Слобідській Україні* розпочалося ще в XVI ст., але масового характеру воно набуло під час і особливо в перші десятиліття після Визвольної війни 1648—1654 рр. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині мешкало до 100 тис. українців і 20 тис. росіян, у той час як на Лівобережжі — понад 1,5 млн чоловік. На Слобожанщині

також відбувався інтенсивний процес зростання феодальної земельної власності. Наприкінці XVIII ст. половиною земельного фонду цього регіону володіли 250 поміщицьких родин (Кондратьєви, Квітки, Донець-Захаржевські та ін.). Збільшувалася й власність дрібних і середніх феодалів, на частку яких припадало близько 1,5 млн десятин землі. Досить значних розмірів на Слобожанщині досягла монастирська власність. На середину 80-х років XVIII ст. площа земельних угідь, підлеглих монастирям, перевищувала 85 тис. десятин.

Докорінних змін (особливо після визволення Північного Причорномор'я та Приазов'я від турецько-татарського панування й приєднання Криму до Росії) зазнали феодальна земельна власність і землеволодіння в *південних районах України*. Якщо наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. освоєння земель тут мало відносно довільний характер і здійснювалося головним чином шляхом «займанщини», то вже з середини XVIII ст. розподіл земель відбувався під пильним наглядом і керівництвом царського уряду та місцевої адміністрації. В 1787 р. поміщики Катеринославського намісництва володіли 5730 тис. десятин землі (41,5 % загальної площі земельного фонду намісництва), а державні селяни — 4193 тис. десятин (30,3 % загальної площі). У Криму феодала в 1784 р. одержали 24,4 тис. десятин, а в 1787 р. площа поміщицьких маєтностей тут досягала вже 116,555 тис. десятин.

Здійснюючи в загальнодержавних масштабах політику, спрямовану на підпорядкування духовної влади світській, царський уряд у 1786—1788 рр. *секуляризував монастирські маєтки на Лівобережній, Слобідській і Південній Україні*. Більшість церковних угідь перейшла у власність держави та деяких світських феодалів.

Відновлення згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією й Річчю Посполитою влади польської магнатерії на *Правобережній Україні* надовго загальмувало тут формування національних господарників і розвиток економіки. Після укладення Прутського трактату 1711 р. польські магнати і шляхта посилили наступ на ще не зайняті масиви українських земель. В першій половині XVIII ст. на Правобережжі повсюдно утвердилася феодальна земельна власність. На одного з великих землевласників перетворилася «корона». Якщо в 1683 р. їй належало на Правобережній Україні тільки 23 населених пункти зі 185 дворами, то в 1765 р. — уже відповідно 332 і 20 680.

Процес формування та розвитку земельної власності на *західноукраїнських землях*, як і на Правобережжі, визна-

чався умовами іноземного поневолення (до 1772 р. Польщі, потім Австрії). Після загарбання цих земель Габсбурзькою монархією соціально-економічне становище їхнього населення не зазнало істотних змін. Як і до цього, панувала феодально-кріпосницька система з її відсталими виробничими відносинами. За даними першого австрійського перепису 1773 р., у Галичині налічувалося 19 тис. шляхетських родин, але до заможньої верхівки належало лише кілька десятків. Найбільшими магнатами тут залишалися Потоцькі, Любомирські, Замоїські, Яблонівські, Понятовські, Дзедушинські та ін. Нижчий шабель в ієрархії земельних власників займала дрібнопомісна шляхта із незначними земельними угіддями. Проведені австрійським урядом у 70—80-х роках XVIII ст. реформи (юридичне визнання за селянами права переходу, обмеження сваволі феодалів і вотчинних судів, певне зменшення ренти тощо) не привело до зламу на західноукраїнських землях старих аграрних відносин. Зміцнивши ж у регіоні свою владу і придушивши антифеодальні виступи, австрійські урядовці стали на шлях ліквідації тимчасових поступок селянству.

Зростання великої земельної власності та її перерозподіл сприяли консолідації в соціальній структурі української народності *класу феодалів*.

Характер володіння землею селянами, міщанами й рядовими козаками, особливо на Лівобережжі, Слобожанщині, Правобережжі, а в другій половині XVIII ст.— і на Південній Україні, значною мірою визначала *займанщина* «явочним порядком» землі під посіви, влаштування млинів, пасік тощо. У XVII ст. займанщина служила достатньою підставою для користування зайнятою землею та на право спадковості. А проте з подальшим наступом феодалів на права посполитих і рядового козацтва займанщина втратила своє первісне значення. Вже у другій половині XVIII ст. державна влада не визнавала права селян, міщан і козаків на землю, придбану в такий спосіб.

Існування на Україні *особистого, сябринного та общинного* (громадського) землеволодіння зумовлювалося всім попереднім соціально-економічним розвитком. Однак від середини XVIII ст. у зв'язку з формуванням капіталістичного укладу, передусім приватної власності на землю, землеволодіння сябринних і общинних союзів поступово занепадає. *Особиста форма власності козаків і селян на землю ставала пануючою*. Така тенденція особливо чітко простежувалася на Лівобережжі та Слобожанщині.

Формування великої феодальної власності на землю призводило до обезземелення безпосередніх виробників. На

1751 р. такі категорії козаків на Лівобережжі, як «малогрунтові» та «нищетні», чисельно в сотні разів перевищували «можно»- й «середньогрунтових». Двори заможних селян і міщан, визначені в документах як «можногрунтові та знатного промислу» і «середньогрунтові та середнього промислу», становили менш ніж 1 % загальної кількості дворів, а «малогрунтові та малого промислу» й «нищетні» — близько 99 %. Причому число дворів «нищетних» селян і міщан перевищувало кількість «малогрунтових та малого промислу» більш ніж у 12 разів. На Галичині число обезземелених у першій половині XVIII ст. перевищувало 41 % загальної кількості селян проти 25,9 % у другій половині XVII ст. Втрачаючи землю, посполиті змушені були шукати побічних заробітків.

Зміни в земельній власності зумовлювали й відповідні зрушення в структурі феодалної ренти. На Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. вона ще не була суворо фіксованою, проте вже на початку XVIII ст. у ряді старшинських і монастирських маєтків запроваджувалася регулярна дводенна панщина. В 40-х роках її розмір досягав двох — трьох днів на тиждень. В окремих маєтностях під час польових робіт мала місце й щоденна панщина, дедалі частіше поєднувана з натуральними і грошовими оброками. В деяких маєтках проживали посполиті, які, за термінологією тогочасних джерел, «сиділи на чинші», тобто за користування землею сплачували певну суму грошей або віддавали панові якусь частку своєї продукції.

В другій половині XVIII ст. панщина в окремих категоріях маєтків досягала вже п'яти і більше днів на тиждень. Поряд з посиленням відробіткової ренти відбувався процес заміни натуральних оброків грошовими. Значного поширення цей процес набув у північних районах Лівобережжя. Рядові козаки нерідко потрапляли тут у залежність від феодала і нарівні з його посполитими виконували повинності. У згаданий період панщина на Правобережжі та Слобожанщині становила чотири — п'ять днів на тиждень проти одного — двох, рідше — трьох днів у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Велика відробіткова рента співіснувала тут із великими грошовими оброками. В Прикарпатті наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. посполиті працювали на пана пересічно два — чотири дні щотижня (залежно від розмірів земельного наділу та кількості робочої худоби), причому в більшості випадків переважала дводенна відробіткова рента. Протягом другої половини XVIII ст. вона досягла вже чотирьох — п'яти днів. Крім того, селян і міщан нерідко приму-

шували працювати в суботні та недільні дні, особливо під час польових робіт.

Крім виконання ренти на своїх феодалів, посполиті, а також рядові козаки сплачували ще й обтяжливі *державні податки*, які протягом досліджуваного періоду постійно зростали. На Лівобережній Україні до середини 60-х років XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів у державну скарбницю. Проте в 1765 р. згідно із царським указом двори селян, міщан, підсусідків і козаків-підпомагачів обкладалися новим, так званим «рубльовим окладом», значно вищим, ніж попередні «консистенські» збори (побори натурою чи грошима на утримання російського війська). З 1776 р. на Слобожанщині, а з 1783 р. — на Лівобережжі запроваджувався подушний податок. Для другої половини XVIII ст. дедалі характернішим стає заміна натуральних податків грошовими.

Проводячи заздалегідь продуману політику поступового закріпачення селянсько-козацьких мас України, царський уряд уже в 60-ті роки XVIII ст. дозволив поміщикам без суду і слідства відправляти селян на каторжні роботи та в Сибір на поселення, віддавати їх у рекрути. Селяни втратили одну зі своїх прерогатив — під загрозою суворої кари їм віднині заборонялося скаржитися на своїх поміщиків. Прагнучи повної й необмеженої влади над посполитими, великі землевласники домагалися від царату юридичного оформлення кріпосного права. *Указом від 3 травня 1783 р. Катерина II остаточно заборонила переходити селян з місця на місце і закріпила їх у тому стані, в якому вони перебували згідно з останньою (1782 р.) ревізією.* Указом від 21 квітня 1785 р. українська старшина наділялася правами російського дворянства.

Встановлення кріпосного права позбавило селян будь-яких громадянських прав. Кріпак вважався власністю поміщика, прирівнювався до його майна. Втративши можливість самостійно вести власне господарство, посполиті нерідко були змушені йти в найми.

Зрушення в промисловому виробництві. Зміни в господарському житті особливо виразно виявилися в *мануфактурному виробництві*, яке розвинулося на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Поширення мануфактур у різних регіонах України — характерне явище доби пізнього феодалізму. Проте не всі вони одразу ж набували капіталістичного характеру. В умовах панування натурального господарства існувало чимало мануфактур і кустарно-кооперативних підприємств, де всі виробничі про-

цеси здійснювалися лише на основі примусової праці. Так, на відміну від Лівобережжя, Слобожанщини, Півдня всі мануфактури в Галичині були кріпосними, із застосуванням у них праці в основному «підданих» феодалів, і лише кваліфіковані майстри були найманими. Це значною мірою обмежувало зростання мануфактурного виробництва в регіоні й визначало його консервативність. Лише окремі з галицьких мануфактур згодом перетворилися на фабрики. На Україні діяла також певна кількість промислових підприємств з використанням одночасно кріпосної та вільнонайманої праці. Ці заклади мали змішаний характер і свідчили про перехідний етап від «чисто» феодального виробництва до капіталістичного. *Якісно нову, капіталістичну форму в промисловості України, як і Росії, становила мануфактура з цілою системою експлуатації праці найманих працівників, що виникла в результаті розкладу дрібнотоварного виробництва й підпорядкування його капіталові.* Саме така мануфактура «революційно» впливала на процес зламу віджилих феодальних відносин і заміни їх буржуазними.

На відміну від капіталістичної, вотчинна (і кріпосна взагалі) мануфактура утворилася внаслідок втягування в товарно-грошові відносини господарств феодалів, монопольного володіння останніми робочою силою, а також наявності необхідних навичок у селян при виконанні мануфактурних робіт. Поява і зростання великих мануфактур, зокрема винокурень і текстильних закладів, вкладання в їхнє будівництво і розвиток значних коштів свідчили про формування нового типу підприємств, капіталістичних за своїм характером. Крім того, виділення таких закладів з маси дрібних означало і зростання на них продуктивних сил. Тільки у 80-х роках XVIII ст., за далеко не повними даними, на винокурнях Лівобережжя та Слобожанщини було зайнято близько 10 тис. чоловік.

Зрушення, які сталися протягом досліджуваного періоду в промисловості, зумовили й відповідні зміни в *соціальної структурі* українського народу. Це безпосередньо виявилось у збільшенні кількості ремісників і купців у містах і містечках.

У Києві, Козельці, Острі, Лубнах, Хоролі, Полтаві, Городищі, Золотоноші, Переяславі, Пирятині (Київська губернія) в 1782 р. загалом налічувалося 9,5 тис. міщан і купців, із них лише в Києві — понад 6 тис. Основну масу міщан становили ремісники. Кількість цехових ремісників у Катеринославському намісництві становила в 1774 р. 1054 чоловіки, в 1786 р. — 14 008, у 1787 р. — 14 718, а в 1789 р. — уже 16 149, тобто з 1774 по 1789 р. кількість цехових ремісників зросла тут

більш ніж у 15 разів. Коли врахувати, що в 1789 р. усе населення намісництва складало 399 808 чоловік, то виявиться, що цеховим ремеслом на його території займалися 4 %, а в той же час у Харківському намісництві — не більш 1 % усього населення. Це пояснюється тим, що розвиток ремесла в Південній Україні відбувався швидшими темпами, ніж в інших регіонах.

Протягом другої половини XVII—XVIII ст. на Україні далі поглиблювалася *спеціалізація по окремих галузях промисловості*, виникали нові самостійні професії. Так, продукція рудень в основному задовольняла потреби населення, зайнятого в сільському господарстві. Прискорився поділ праці на селітряних заводах. Тут вже чітко виявлялися головні ознаки простої мануфактури. Селітряні варниці поступово виходили за рамки дрібного виробництва. З часом окремі міста і містечка почали виділятися з-поміж інших населених пунктів становленням у них одного або небагатьох видів ремесла. Одночасно з процесом спеціалізації в промисловості спостерігалася дальша *товаризація виробництва*, коли дедалі більше продукції окремих виробників надходило на ринок. Виникали промислові села й містечка, господарське життя яких цілком підпорядковувалося вимогам ринку.

Одним із результатів економічного розвитку України стало дальше *відокремлення промисловості від землеробства*. За джерелами другої половини XVIII ст., значна частина міських, містечкових і навіть сільських ремісників і промисловців жила частково або й виключно за рахунок прибутків зі свого ремесла чи промислу. Розрив зв'язків із землеробством, праця в наймах на підприємстві, підробітки «в людях» перетворювали найбільш частину населення на пролетаризовану масу. Розвиток промисловості на Україні призвів не тільки до кількісного зростання передпролетаріату, а й до значної його концентрації в містах, містечках і навіть у селах, де розташовувалися великі підприємства. *Це явище було однією з ознак початкового етапу зародження робітничого класу*. Причому серед робітних людей різних професій складалися кадри «потомствених» працівників. Про це, зокрема, свідчать набуті ними прізвища: Шуляр, Шкляр, Шкляренюк (пов'язані з гутним виробництвом), Котляр та ін.

Набуттю технічного досвіду та навичок сприяло поширення *спеціальної освіти*. При більшості цехів, великих промислових підприємств влаштовувалися навчання учнів, підготовка кваліфікованих майстрів. На Правобережжі потреба у фахівцях спонукала магнатів готувати їх з числа своїх «підданих».

Поширення найманої праці. В другій половині XVII, а особливо в XVIII ст. економічний розвиток на українських землях, зокрема в різних галузях промисловості, призводив до дедалі ширшого застосування праці наймитів. У містах, містечках, а також селах унаслідок розшарування селянства, козацтва та міщанства виникли значні групи найманих робітників, для певної частини яких заробітки стають єдиним засобом існування. Концентрація найманих робітників особливо активно відбувалася на Лівобережжі та Слобожанщині, де поступово складався ринок робочої сили, котра мала задовольнити зростаючі потреби промисловості. Наймана праця застосовувалася вже в багатьох промислових галузях, а в деяких, наприклад у скляній, селітряній, залізобудівній, переважала над працею феодально залежних груп населення. Найбільшого поширення наймана праця набула в купецьких мануфактурах.

Польські магнати і шляхта Правобережної України широко вдавалися до примусового й напівкабального найму селян і вільних ремісників. Це досить чітко простежувалося у винокурному виробництві, де більшість робітників наймалася з числа міських жителів. Котли на броварнях ремонтували за грошову оплату вільні міські ремісники. Основним об'єктом примусового найму були найбідніші верстви селянства: «піші», «халупники», «коморники» та ін. Чимало з них ішли в найми, відробляючи позику грошима чи натурою («під відробіток»). Зароблені в наймах гроші досить часто поверталися магнатам у вигляді чиншу. З розвитком товарно-грошових відносин феодали дедалі частіше звільняли своїх селян від панщини, аби посадовити їх на грошову ренту.

В другій половині XVIII ст. в окремих районах Правобережної України (Брацлавщина, Поділля) наймитували не лише селяни та ремісники, а й бурлаки. Їх використовували на роботах у фільварках, на різних промислах тощо. Платня їм багато в чому нагадувала характер оплати вільнонайманої праці.

Глибоке проникнення в господарство України найманої праці свідчило про розклад традиційних форм його ведення й формування в його надрах нових, капіталістичних відносин. Водночас утворювалася ціла система експлуатації найманих робітників, феодальний спосіб виробництва поступово витискувався капіталістичним. Багато в чому цьому процесові сприяло первісне нагромадження капіталу. Шляхів для швидкого збагачення, насамперед верхівки пануючого класу феодалів, існувало чимало. Це й дарування їм земель, млинів, мануфактур і т. д. царським урядом і

гетьманським управлінням, і посилення експлуатації безпосередніх виробників, і торгівля, лихварство, чумакування, відкупи тощо. Найбільші капітали в другій половині XVII—XVIII ст. зосередилися в руках шляхетських і старшинських родин Апостолів, Галаганів, Марковичів, Миклашевських, Скоропадських, Ханенків (Лівобережжя), Кондратьєвих, Голуховичів, Квіток, Ковалевських, Данилевських (Слобожанщина), Браницьких, Жевуських, Любомирських, Понятовських, Потоцьких, Чарторийських (Правобережжя). Більшість з них стали справжніми промисловими підприємцями.

Отже, зміни в сільському господарстві, аграрних відносинах і промисловості на Україні, які відбувалися в досліджуваній період, свідчили про визрівання в надрах натурального господарства елементів капіталістичного укладу. Поступово вони проникали в усі галузі феодального виробництва, дедалі сильніше визначали структуру економічної спільності українців.

Формування національного ринку. Розвиток внутрішньої торгівлі і товарно-грошових відносин справляв помітний вплив на всі галузі господарства. Зокрема, збільшення попиту на хліб викликало розширення посівів пшениці. Щоб задовольнити потреби ринку, феодалі створювали кінські та великої рогатої худоби заводи, збільшували отари звичайних і тонкорунних порід овець. Процес товаризації особливо позначився на розвитку тваринництва в південних районах країни. Володіючи значними просторами земель та відчуваючи гостру потребу в робочих руках, місцеві поміщики охоче займалися розведенням худоби для ринку. Проникнення товарно-грошових відносин у господарства селян зумовило виникнення товарного городництва, сконцентрованого в основному навколо великих міст і містечок. Поряд з великими ярмарками в містах і містечках на території України існували дрібні ярмарки, торги і базари. В 21 українському місті в 1665 р. відбулося всього 40 ярмарків, а в 50-х роках XVIII ст. лише на Лівобережжі ярмарки збиралися щорічно близько 350 разів, а базари — 8680. У 80-х роках XVIII ст. у межах регіону щорічно відбувалося вже 390 ярмарків, а в 1802 р. тільки на території Полтавської й Чернігівської губерній — 394, товарообіг яких за рік досягав 12 млн крб. На Слобожанщині в середині XVIII ст. існувало близько 120 щорічних ярмарків, а наприкінці 70-х років — уже понад 200. Протягом другої половини XVIII ст. понад 70 ярмарків щорічно збиралося на Закарпатті.

Розвиток внутрішньої торгівлі поступово змінював зовнішній вигляд міст, містечок, окремих сіл. У них швидко зростала кількість крамниць, торговельних складів, шинків тощо. Одночасно відбувалися зміни і в соціальній структурі корінного населення. Дедалі більше людей утягувалося в товарно-грошові відносини, що позначалося й на етносоціальних процесах. Формувався *купецький стан*. Протягом другої половини XVII—XVIII ст. серед купців, які вели місцеву торгівлю, значно збільшується відсоток українців. У цілому ряді міст — Чернігові, Городні, Острі, Борзні та ін. — у їхніх руках зосереджується основна торгівля. *Це було ознакою зародження на Україні національної буржуазії.*

Серйозну конкуренцію купцям за певних умов створювали міщани, селяни, а також козаки, які займалися торгівлею. Між ними розгорталася боротьба за ринки збуту товарів. Купецтво неодноразово зверталося до царського уряду і представників місцевої влади з проханням заборонити посполитим і козакам самостійно торгувати. Так, у 80-х роках XVIII ст. роменські купці просили магістрат, аби той заборонив торгувати в місті селянам, козакам і різночинцям. При цьому вони обіцяли забезпечувати Ромни всіма необхідними товарами. Нерідко гострі суперечки спалахували й між самими купцями, особливо українськими і польськими на Правобережжі. Змагалися й за вигідні місця розташування окремих ярмарків, торгів, базарів тощо.

Високі прибутки від торгівлі зумовили виникнення численної *паразитарної соціальної групи* — різного роду скупників, баришників, спекулянтів, перекупників і т. д. Досить часто вони виступали посередниками між селянами і купцями, використовуючи при цьому будь-яку нагоду для власного збагачення. Голод, неврожаї, несвоєчасне постачання населення харчами — все було їм на руку. Розбагатівши, вони примушували працювати на себе наймитів. Міщани, селяни, козаки, купці широко займалися лихварством.

Дальше поглиблення поділу праці між містом і селом, елементи спеціалізації в промисловості й частково землеробстві сприяли *зміцненню економічних зв'язків між окремими господарськими районами України*. Поступово утворився своєрідний торговельний ланцюг, що сполучав Лівобережжя, Слобожанщину, Правобережжя, Західну Україну. Через розгалужену систему ярмарків, торгів і базарів товари розходилися по всій території українських земель, незважаючи на різні перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі, митниці тощо. Торгівля не визнавала політичної розчленованості України, а це свідчило про *економічну спільність українського населення*.

Вплив розвитку торгівлі й місцевих ринків на формування цієї спільності відчувався в різних регіонах неоднаково і мав свої особливості. В другій половині XVII—XVIII ст. у вигіднішому для розвитку торгівлі становищі перебували Лівобережжя та Слобожанщина, котрі входили до складу Російської держави. А приблизно з кінця XVIII ст. товарне виробництво активізувалося на Півдні та Правобережжі. Значно повільніше розвивалися товарно-грошові відносини на Західній Україні. Це зумовлювалося цілим рядом як об'єктивних, так і суб'єктивних причин (іноземне панування, високий рівень натурального господарства і кріпосницьких відносин, віддаленість від центральних районів тощо).

На Правобережній Україні головною перешкодою на шляху формування загального внутрішнього ринку стали поширення відробіткової ренти і великі привілеї феодалів у торгівлі (зокрема, право землевласників обмежувати, а то й цілком забороняти селянську торгівлю). Продаж товарів у маєтках обмежувався також монопольним правом магнатів на збирання мита. На відміну від Правобережжя, на Лівобережжі згідно з указом Сенату від 8 квітня 1755 р. запорожцям дозволялися безмитна торгівля, а також вільний вивіз товарів на Запорозжжя. Поширеним явищем було зловживання представників польської та російської адміністрації, зокрема службовців митниць. На розвиток внутрішньої торгівлі негативно впливали свавілля польських магнатів і шляхти, які нерідко грабували та вбивали українських і російських купців. Не кращі умови для формування місцевого ринку існували й на західноукраїнських землях. Ще з другої половини XVII ст. розвиткові міст і торгівлі в цьому регіоні перешкоджали монополія на експорт зерна, худоби тощо, державна митна політика, необмежене право землевласників на продаж-купівлю продукції сільського господарства, збільшення торговельних податків та ін. Проте, незважаючи на всі ці труднощі, торговельні зв'язки між окремими економічними районами західноукраїнських земель з Лівобережжям, Слобожанщиною, Правобережжям, Південною Україною поступово зміцнювалися. Кожний з цих регіонів відіграв свою особливу роль у формуванні національного ринку — складової частини всеросійського ринку.

Активізація товарно-грошових відносин викликала появу нових і розвиток старих *центрів торгівлі*. Особливо багато торгових осередків за доби пізнього феодалізму діяло на Лівобережжі. В цьому відношенні особливо виділялися Лохвиця, Ромни, Лубни, Прилуки, Гадяч, Переяслав, Чернігів, Козелець, Миргород, Батурич, Глухів, Хорол і Ніжин, у яких щорічно збиралося від трьох до п'яти великих ярмарків. На Слобожанщині найбільше ярмарків існувало в Харкові, Золочеві, Сумах, Таранівці, Артемівці, Ольшані (по чотири), Валках (п'ять), Сніжковому Куті та Андріївці (шість), Хотомлі (вісім). У правобережному регіоні на важливі центри торгівлі перетворилися Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно, Житомир. Для купівлі-продажу сюди з різних місцевостей з'їжджалися купці або їхні уповноважені.

Дедалі більшого значення в торгівлі набував Київ, ярмарки і торги якого систематично відвідували торгові люди з різних регіонів України, в тому числі Поділля, а також Білорусії. Перенесення до Києва в 1797 р. Крещенського контрактного ярмарку з Дубна (а в Дубно він був переведений у 1774 р. зі Львова) спричинилося до швидкого зростання тут чисельності торгового населення. На цей ярмарок час від часу з'їжджалося до 5 тис. чоловік. На території Південної України утворився цілий ряд нових центрів торгівлі: Катеринослав, Єлисаветград, Овідіополь, Новомиргород та ін. Пожвавлення господарського життя

сприяло зміцненню торговельних зв'язків між окремими районами Північного Причорномор'я, а також між південною частиною українських земель і Центром Росії.

Зрозуміло, що «серцем» української торгівлі, як і загальноєвропейської, були міста. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя міст. Велику об'єднуючу роль у становленні економічної української спільності відігравали окремі *торгові осередки*, які поступово перетворювалися на центри обласних ринків. У зв'язку з цим господарське життя населених пунктів дедалі тісніше взаємозв'язувалося.

Наприклад, у розвитку економічних зв'язків між східними і західними українськими землями одним із вузлових пунктів залишався Львів. Так звані «угорські товари», що в другій половині XVII — у XVIII ст. досягали 50 % загального імпорту міста, значною мірою постачало Закарпаття. А зі Львова через українські міста вони розходилися по всій Україні. Галичина одержувала з Поділля хліб. У досліджуваний період помітно зміцнилися торговельні зв'язки між Дрогобичем, Сколем, Перемишлем та іншими прикарпатськими містами. В період з кінця XVIII до першої половини XIX ст. Крим забезпечував сіллю фактично всю Україну. Харківські римарі везли клей, шкіру, ремені не лише на місцеві ярмарки і торги, але й у Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське намісництва. Для багатьох жителів окремих населених пунктів торгівля нерідко ставала одним із головних засобів існування.

Велику роль у розвитку торгівлі й місцевих ринків відігравали *шляхи*. Від середини XVII до кінця XVIII ст. виникло багато нових торгових шляхів, зокрема тих, що вели з різних районів України на Південь. Фактично у кожному значному місті сходилося кілька торгових шляхів. «Первая дорога» з Києва до Харкова йшла через Переяслав, Лубни, Миргород, Сорочинці, Прилуки, Зіньків, «вторая дорога» — через Бровари, Гоголів, Биків, Макиївку, Прилуки (дані 1784 р.). Через Чернігів проходило до 10 великих і малих шляхів та «виїздів». Від Чернігова вони пролягали до Глухова, Новгород-Сіверського, Борзни, Городні, Стародуба, Ніжина, Кременчука, Херсона, Козельця, Києва «и во все степные уезды». Один путівець ішов від Чернігова до сіл Ріпки і Кам'янка, «на границу польскую, где пограничная стража стоит», два інших — через містечко Любеч і с. Сорокошичі до польського кордону. В Харкові починалися великі шляхи — Катеринославський (Харків — Валки — Полтава — Кременчук «и во все места по правую сторону Днепра» до Катеринослава й Херсона), Київський (Харків — Богодухів — Охтирка — Гадяч — Лохвиця — Прилуки — Київ), Сумський (Харків — Золочів — Суми — Глухів — Новгород-Сіверський), Донський, або Черкаський

(Харків — Чугуїв — Ізюм і «во все места, вниз по р. Донцу и при Азовском море лежащія»).

Транзитний шлях, який сполучав Угорщину та інші європейські країни з Галичиною, Правобережною Україною і Росією, проходив через Закарпаття. В 1784 р., коли спеціальна комісія в Пряшеві розробляла план іншого напрямку шляху, управління Ужанського комітату категорично висловилося проти цього проекту, доводячи, що стара дорога (Ужгород — Ставне — Ужокський перевал) краща і вигідніша для торгівлі. Західноукраїнські ж землі сполучалися з Росією та Україною двома головними шляхами: Північним (Львів — Кам'янець-Литовський — Шерешів — Новий Двір — Рожани — Слоним — Молчадь — Циринь — Мир — Койданів — Мінськ — Смоленичі — Борисів — Нечу — Бобр — Толичин — Коханове — Орша — Смоленськ — Москва) та Південним (Львів — Глиняни — Золочів — Вишневець — Ямпіль — Ляхівці — Заслав — Полонне — Житомир — Коростишів — Білгородка — Київ).

Роз'їжджаючи торговими шляхами і збуваючи різноманітну продукцію, купці, міщани, селяни, козаки знайомилися з географією та економікою сусідніх країв, потребами місцевого ринку. Ширячись, спілкування в галузі торгівлі дедалі більше об'єднувало людей, виробляло в них спільні інтереси і зацікавленість.

Україна в загальній системі всеросійського ринку. *Поступове включення різних регіонів України в систему всеросійського ринку, який формувався, мало в цілому прогресивне значення не тільки для українського, а й російського народу. Воно справляло помітний вплив на господарське життя обох народностей, сприяло зміцненню економічних зв'язків між ними, зумовлювало певні етнічні процеси і структурні зміни.* Постійні зв'язки з російськими ринками, наявність на Україні та в Росії відносно дешевої робочої сили та сировини дозволяли українським феодалам і купцям засновувати промислові підприємства, діяльність яких помітно активізувала товарообіг у межах всієї держави. На базі товарного виробництва того часу створювалися відповідні умови для переходу від мануфактурного до фабричного виробництва. Водночас простежувалося деяке підпорядкування окремих галузей української торгівлі потребам російського царизму. Втягнення в сферу впливу всеросійського ринку українського селянства стало однією з причин поглиблення його майнової нерівності. А це в свою чергу зумовило виділення заможної верхівки й утворення з неї окремої соціальної групи сільського населення (май-

бутньої сільської буржуазії). Подібний процес відбувався і в середовищі міщан. У досліджуваний період значна частина городян відійшла від землеробства й існувала за рахунок торгівлі. Крім того, на території українських земель проживало чимало торгових людей і купців — вихідців із Росії, які своєю діяльністю також сприяли розширенню місцевого ринку та включенню його в загальноросійську торгівлю.

Зростання попиту в Росії на певні українські товари викликало інтенсивний розвиток окремих галузей сільсько-го господарства і промисловості на Україні, прискорювало спеціалізацію її господарських районів. У свою чергу на Україну надходила продукція з російських міст і сіл. Так, з Москви привозили керамічний, мідний, олов'яний посуд, хутра, взуття тощо, з Ростова, Таганрога, Кінбурна — бакалійні вироби та вино, із Суздаля — полотно, з міст Поволжя й Подоння — рибу, з Тули — залізні та мідні вироби. Особливим попитом на Україні користувалася майстерно зроблена таська зброя. Російські купці брали участь практично в усіх значних українських ярмарках і торгах.

З виходом України на всеросійський ринок зросла вимогливість до якості виробленої на Лівобережжі та Слобожанщині продукції. Її підвищення вимагало від безпосередніх виробників додаткового виробничого досвіду та відповідних навичок. Аби набути їх, з України до Росії й навпаки вирушали ремісники, селяни та ін. Генеральна військова канцелярія видавала навіть спеціальні паспорти на дозвіл виїздити в російські міста для опанування там різними ремеслами.

З розвитком економіки, поширенням та поглибленням внутрішніх ринків помітно зросла роль України в зовнішній торгівлі Російської держави. Велика кількість товарів із Західної Європи та Близького Сходу, провезена через українські митниці, розпродавалася потім не тільки на території України, а й у центральних губерніях Росії. Завдяки експорту та імпорту товарів на Півдні швидко розбудувалися Херсон, Таганрог, Євпаторія, Одеса та інші портові міста. Деякі з них, як-от Одеса, перетворювалися на великі промислові центри.

Формування всеросійського ринку певною мірою сприяло консолідації економічної спільності на Україні, зумовлювало злиття окремих областей і утворення єдиного господарського організму. Ці процеси досить чітко простежуються в зміцненні торгових зв'язків між Україною та Росією в другій половині XVII — у XVIII ст. За цих умов «ринком для збуту виробів стає не дрібний селянський

базар або ярмарок, а ціла область, потім уся країна, а іноді навіть і інші країни»¹.

Значна частина товарообігу між українськими землями і центральними районами Росії, як і до того, припадала на *Лівобережжя* — *один з найрозвинутіших регіонів України*. Звідси в російські міста вивозили хліб, тютюн, прядиво, горілку, шкіри, мед, вовну тощо. Протягом півтора століття постійно збільшувався обсяг поставок з Лівобережжя в Росію селітри, необхідної при виготовленні пороху. Нерідко казна зверталася до українських феодалів з проханям продати їй для потреб армії велику кількість горілки. Закупівлі горілчаних виробів досягали подекуди десятків тисяч відер.

Купці з України мали досить широкі можливості для проникнення на російські ринки. Найбільший відсоток торгових операцій припадав на верхівку панівного класу — козацьку старшину: саме їхні господарства найтісніше були зв'язані з торгами та ярмарками Росії. Так, генеральний підскарбій Я. Маркович постачав продуктами зі своїх володінь Москву, Петербург, Астрахань, а також Польщу. В Москву і Петербург він надсилав в основному вовну, мед, віск, птицю, горілку, коней, волів, а звідти одержував залізо, хутра, цитрусові, чай, каву, прянощі та інші товари. В Росії були добре знані імена українських купців — Ханенків, Скоруп, Дем'яновичів, Черніговців та ін. Українські й російські купці нерідко користувалися взаємними позиками. Інколи торгівля набувала найпотворніших кріпосницьких рис, бо українські феодали торгували в Росії не лише продукцією своїх маєтків, а й селянами.

Разом з тим у міру зростання обсягу товарообігу на всеросійському ринку між купецтвом загострювалася *конкуренція*. Купці з Росії неодноразово порушували перед царським урядом питання про безмитну торгівлю їхніми товарами на українських землях. Проти цього виступала козацька старшина, бо ж вона одержувала високі прибутки від зборів торгового мита. На середину XVIII ст. митний бар'єр між Росією та Україною став настільки відчутним, що серйозно гальмував їхню подальше економічне зближення в галузі торгівлі. У зв'язку з цим 15 липня 1754 р. вийшов указ Єлизавети Петрівни про скасування мит на товари, котрі надходили в Росію з України і навпаки, та про заборону збору мита на території Лівобережжя. Царський уряд надавав значні пільги російським купцям, що торгували на Україні, зокрема на Лівобережжі. Так, їхні двори звільнялися від військових постойів, їм дозволялося влаштовувати окремі лавки і магазини (щоправда, в деяких містах, наприклад, у Полтаві, їм, щоб не заважати місцевій торгівлі, заборонялося торгувати вроздріб). У 1771 р. було видано спеціальний царський указ із дозволом російським купцям вільно оселятися на Україні, купувати будинки та інше нерухоме майно в Києві та Ніжині. Маніфест 1784 р. затвердив за російськими та іноземними торговцями право на необмежену торгівлю в містах Південної України та Криму. Певну роль у розвитку української торгівлі відіграв іменний указ від 8 липня 1782 р. про розширення можливостей крамарів обладнувати лавки у власних будинках в усіх містах Російської імперії.

¹ *Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. Т. 3. С. 316.*

У другій половині XVII—XVIII ст. інтенсивно розвивалися також торгівлі зв'язки між *Росією та Слобожанщиною*. Царський уряд постійно тримав місцеву торгівлю в полі зору, безпосередньо контролював її від самого початку заселення краю. На території Слобідської України до середини XVIII ст. існували митні кордони. Торгові люди, перш ніж виїхати за межі регіону, мусили звертатися до слобідського правління за спеціальним дозволом. На шляхах і по річках, де розташовувалися застави, з купців стягувалися численні мита. Однак особливі політичні умови (передусім загроза нападу з боку кримських татар) спонукали адміністрацію переглядати своє ставлення до митних зборів і подекуди відмовлятися від них. Ще 28 лютого 1700 р., під час підготовки до Північної війни, Петро I підтвердив своєю грамотою колишні права й привілеї на вільну торгівлю населення Харківського, Охтирського, Сумського, Ізюмського, Острогозького полків. Але вже наступного року основні положення грамоти були порушені місцевою адміністрацією, на що скаржилися старшина і козаки Острогозького полку. В 1743 р. Єлизавета Петрівна відновила «прежние вольности» й дозволила старшині та козакам «всякими промыслами промышлять и всякими ж товарами торговать беспошлинно». На слобідські ярмарки і торги російські торговці везли сукно, шовкове вбрання, вироби з вовни, хустки, панчохи, з Москви і Петербурга, окрім іншого — книжки, з уральських і тульських заводів — залізо, сталь, мідь, а також срібні, олов'яні, мідні, кришталеві й інші вироби. Безліч російських товарів завозили білгородські та московські купці, що мешкали в Харкові. Харків'яни купували «выделанная кожи, привозимыя из Москвы, Тулы, Курска и Болхова». З Тули і Москви до Харкова надходили в основному лемеші, серпи, сокири, коси, дзвони, а також залізо для виготовлення гармат і пищалів. Торгові люди зі Слобожанщини постачали хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами Дон і Поволжя, а звідти везли додому сіль, рибу, переганяли коней. Великою популярністю в Росії користувалися килими, виготовлені харківськими ткалями, слобожанські тютюн і горілка.

Тісні торгові контакти з Росією підтримувало й *Запорожжя*. Великим попитом користувалися запорозькі коні, бики, вівці, шкури, юхта, сало, масло, сир, вовна тощо. Нерідко торговельні операції між безпосереднім виробником і споживачем здійснювалися через скупника (або заможного козака, або українського чи російського купця). Січова старшина всіляко прагнула зосередити в своїх руках

скуповування місцевих товарів і вивезення їх із Запорозжя. Царський уряд також підтримував таку торгівлю, поступово зменшуючи розміри митного обкладання запорозьких товарів. У свою чергу, Запорозжя одержувало з Росії та України полотно, прядиво і вироби з нього, залізо, смолу, деревину, сукна, тютюн, горілку та ін.

Незважаючи на складні політичні умови (зокрема, на ворожу політику з цього питання уряду Речі Посполитої), у всеросійський ринок дедалі глибше втягувалася й *Правобережна Україна*. Російські купці відвідували великі ярмарки в Бердичеві, Дубні, Могилеві-Подільському, Білій Церкві, Вінниці, Богуславі. Одночасно різноманітна сільськогосподарська продукція та промислові вироби з поміщицьких маєтків Правобережжя надходили в Росію. Феодали Правобережжя переорієнтувалися на чорноморські порти, які відкривали прямий вихід на західноєвропейські та інші закордонні ринки. Відповідно занепадала роль деяких старих торгових центрів і частково шляхів (наприклад, через Гданськ). Протягом XVIII ст. в економіці краю розвивався чумацький промисел, яким займалися переважно селяни. Вони, по суті, монополізували доставку з Криму та продаж по всій Україні й далеко за її межами риби та солі. Чумаки відігравали велику роль у зміцненні економічних зв'язків України з Росією, Білорусією, Кримом, Молдавією.

Новий етап економічного зближення українського й російського народів розпочався у 80—90-х роках XVIII ст.—напередодні та в період включення Правобережної України до складу Росії. Саме в цей час інтенсифікувалася торгівля населення Правобережжя з Москвою, Петербургом, Калугою, Переяслав-Залеським, Курськом, Архангельськом та іншими російськими містами. На території регіону поширилася російська монета.

Після визволення *південних українських земель* посилилися їхні економічні зв'язки з центральними районами Російської держави. Це виявлялося у збільшенні торгових операцій казни і окремих купців-підрядчиків, у зростанні кількості ярмарків тощо. З Росії на Південну Україну надходили будівельні матеріали, продовольство, насіння для поселенців. Міста регіону підтримували постійні й тісні контакти з містами Центральної Росії, Лівобережжя, Слобожанщини, Правобережжя, Білорусії. На ярмарки і торги Азовської губернії збиралися купці з «Турецької області», Константинополя, Архіпелазьких островів, Криму, Черкаська, донських станиць, Харківського намісництва, Полтави і деяких інших міст і місцевостей. Сюди завозилися «красні

товари», парчеві й шовкові тканини, англійські та інші сукна, ситці, голландські полотна, золото та алмази, мідний, олов'яний, кришталевий, скляний посуд, кримські сірі та чорні смушки, шерсть, коноплі, льон, хліб, сало, риба, дьоготь тощо. Але основна торгівля велася рогатою худобою, кіньми й вівцями.

Певна кількість російських товарів збувалася й на території *західноукраїнських земель*. Купці з Росії продавали на місцевих торгах і ярмарках (як правило, оптом) різні вироби. Потім скупники розвозили їх по дрібних базарах у поміщицьких і казенних містах, містечках і селах. При цьому роздрібна ціна на сільськогосподарську й промислову продукцію набагато зростала. В західноукраїнський регіон потрапляли товари з найбільшого в Росії Макар'ївського ярмарку, котрий збирався біля Нижнього Новгорода. Чимало російських товарів потрапляли на Волинь, Поділля й Галичину через харківські, роменські, київські, бердичівські ярмарки. Західноукраїнські міста мали торговельні зв'язки насамперед із Москвою, Києвом, Ніжином, Путивлем, Севськом. Зокрема, на Північну Буковину з Росії, крім традиційної продукції тваринництва і хліба, привозилася солоня риба, заячі, козячі шкури, смушки, ікра та ін. Вони збувалися на північнобуковинських ярмарках і торгах, а також вивозилися в інші провінції Австрії. Росія ж у свою чергу одержувала із Західної України текстильні й металеві вироби, предмети міського ремесла і селянського промислу, хутра, смушки, овчини, юхту, папір тощо. Вивіз здійснювався через митниці на кордонах між Польською та Російською державами — у Васильківську, Стайківську, Сорокашитську, Кам'янську і т. д.

Велику роль у розвитку всеросійського ринку, зокрема російсько-української торгівлі, відігравали *торговельні шляхи*, кількість яких протягом XVIII ст. помітно збільшилася, зокрема на Лівобережжі. Тут вони проходили через Чернігів, Глухів, Новгород-Сіверський, Київ, Стародуб, Козелець і пролягали до Москви, Орла, Калуги, Тули, Смоленська, Петербурга, білоруських міст. Експорт лівобережних товарів здійснювався головним чином через кілька сухопутних шляхів: північний, західний і південний. Перший сполучав Лівобережну Україну з найбільшими портами Балтійського моря — Петербургом і Рігою, другий проходив через Київ, Васильків, Бердичів, Дубно, Броди, Львів, третій — через Запорозьку Січ і Крим. Торгові шляхи, розташовані на Слобожанщині, з'єднували міста регіону з Москвою, Воронежем, Тамбовом, Пензою, Казанню, Саратогом, Царицином, Астраханню.

Економічне піднесення та розвиток торгових зв'язків на Півдні країни зумовили виникнення важливої господарської проблеми — поліпшення судноплавства на Дніпрі, численні притоки якого дозволяли транспортувати товари з різних районів. Іншою важливою водною артерією був Дон, який з'єднував східну частину України з Волгою. Завдяки поліпшенню судноплавства на Дніпрі й Дону наприкінці XVIII ст. відкрилися нові широкі можливості для зовнішньої торгівлі Російської держави. Приблизно в цей же час зростає роль Дністра в економіці Західної України, де існували два основні сухопутні шляхи для експорту та імпорту у зв'язках з Росією: північний і південний. Перший шов з Львова через Мінськ до Смоленська і далі до Москви, другий — зі Львова через Житомир, Коростишів і Київ до Москви.

* * *

Таким чином, у другій половині XVII—XVIII ст. на Україні відбувалися помітні зрушення в сільському господарстві та аграрних відносинах, у промисловому виробництві, торгівлі. Всі ці зміни були позначені реаліями, що впливали з акта входження Лівобережної України (з Києвом) і Запорозжя, а згодом і Півдня України з Кримом до складу Російської держави. Одним із найголовніших наслідків соціально-економічних процесів указанного періоду було формування економічної спільності всього українського народу, чому не були у змозі перешкодити ані державні кордони між Правобережною та Лівобережною Україною, ані відмінності у державно-політичному устрої цих регіонів.

Рекомендована література

- Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. М., 1955.
- Борисенко В. Я. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. К., 1986.
- Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII—XIX століть: Іст. нарис. Львів, 1982.
- Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. К., 1986.
- Гуржий І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). К., 1962.
- Голубуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період. К., 1970.
- Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959.
- Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). К., 1971.
- Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971.

Путро А. И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. К., 1988.

Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII—XVIII вв. Харьков, 1964.

Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962.

ЛЕКЦІЯ 15

ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — XVIII ст.

● Місцеве самоврядування органів української державності в складі Російської держави ● Виконавчі органи царської влади на Лівобережній Україні ● Особливості політичного устрою на Слобожанщині ● Зміни в політичному становищі Запорозької Січі та Південної України ● Політичний лад на українських землях під іноземним пануванням

Місцеве самоврядування органів української державності в складі Російської держави. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. не лише скинула польсько-шляхетське панування, а й привела до значних змін політичного ладу та соціальної структури на Україні. *В ході Визвольної війни сформувалися українська державність, органи українського державного управління. Визначився адміністративно-територіальний устрій центральної частини українських земель*, в основу якого покладалися традиції часів Київської Русі, Запорозької Січі та польсько-шляхетського управління. Основним ядром козацької території залишалися шість полків, котрі існували до Визвольної війни: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Білоцерківський, Переяславський і Канівський. За Зборівським мирним договором 1649 р., укладеним Богданом Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром, козацький реєстр складався із 40 тис. чоловік і поділявся на 16 полків. Крім згаданих, це були Брацлавський, Кальницький, Київський, Кропивнянський, Миргородський, Ніжинський, Полтавський, Прилуцький, Уманський та Чернігівський полки. З роками кількість полків та їхні території зазнавали істотних змін. Так, у 1651 р. було утворено Паволоцький полк (виділився із Білоцерківського), згодом Кальницький полк перейменували на Вінницький. Під час війни проти Польщі й розгортання воєнних дій на території Білорусії виникли ще чотири полки: Подільський, Волинський, Чавський (на пер-

ших порох — Білоруський), Турівсько-Пінський. Зміни сталися й у полковому устрої Лівобережної України. Зокрема, Гадяцький полк, що виник на початку Визвольної війни, у 1649 р. був приєднаний до Полтавського полку, оскільки територія першого під назвою Гадяцького староства стала ранговою маєтністю гетьмана. У 60-х роках XVII ст. це староство було скасоване, а на його території утворено Зіньківський полк, який через кілька років знову перейменували на Гадяцький. Стародубський полк, заснований у 1654 р., підпорядковувався владі ніжинського полковника. В 1663 р. його було виділено з Ніжинського полку й передано під гетьманське управління.

Після Андрусівського перемир'я 1667 р. територія Лівобережної України, що залишалася у складі Російської держави, за військовим та адміністративно-територіальним устроєм поділялася на 10 полків: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський. Лівобережні полки, за винятком розформованого у 1775 р. Полтавського, існували до остаточної ліквідації політичного самоуправління Лівобережної України на початку 80-х років XVIII ст.

Відразу ж після входження України до складу Росії Богдан Хмельницький звернувся до російського царя Олексія Михайловича з проханням підтвердити права українського народу. Основою для переговорів послужили «Просительные статьи» з 23 пунктів, в яких гетьманське управління обумовлювало широке коло питань політичного й правового становища України в складі Російської держави. Після переговорів була прийнята скорочена редакція умов, затверджених царем і боярською думою. Цей документ з 11 пунктів відомий в історичній літературі під назвою «Статті Богдана Хмельницького» (або «Статті Війська Запорозького»). Здійснюючи верховну владу над Україною, разом із тим царський уряд згідно зі «статтями» визнавав за нею право певного самоврядування, наявність місцевих органів влади, очолюваних гетьманом, територіально-адміністративних і судових органів, які мали державні повноваження і служили знаряддям панування козацької старшини та інших феодалів над народними масами. Певною мірою обмежуючи права гетьманського управління, цар при цьому зберігав нові права й привілеї козацької старшини, української шляхти, вищого духовенства. У сфері внутрішньої політики України надавалось право самоврядування аж до виборів гетьмана і козацької старшини.

Гетьман зберігав право дипломатичних зносин з іншими країнами (крім Польщі й Туреччини).

Надалі ж політичне та правове становище України у складі Російської держави визначалося договірними умовами між царським урядом і гетьманським управлінням під час обрання кожного наступного гетьмана. Основою цих умов тривалий час служили «Статті Богдана Хмельницького». Однак через дії ряду старшинських угруповань, які намагалися відірвати Україну від Росії й поновити на своїй землі польсько-шляхетське панування, а також у зв'язку з виразною тенденцією посилення влади царського уряду на Україні ці статті неодноразово змінювалися, окремі права і привілеї поступово скасовувалися, додавалися пункти про обмеження функцій гетьманського управління. *Вже в Переяславських статтях 1659 р. (договірних умовах під час обрання гетьманом Юрія Хмельницького) з'явилися додаткові пункти, що обумовлювали безумовне підпорядкування козацького війська на чолі з гетьманом верхівній владі царя, обрання нового гетьмана лише з дозволу царського уряду, заборону гетьману самовладно призначати полковників і генеральних старшин, зобов'язання гетьманського уряду ліквідувати козацькі полки на території Білорусії, негайно повернути російських утікачів їхнім поміщикам тощо.* В цих же статтях уперше визначалися адміністративні посади гетьманського управління: «При гетмане быть с обеих сторон Днепра по судьи, по асаулу и по писарю».

Батуринські 1663 р. і Московські 1665 р. статті (умови, підписані гетьманом І. Брюховецьким) зміцнювали позиції царизму на Україні (оподаткування населення, утримання російських військ за рахунок місцевого населення, збір оренди, мито з купців тощо), а також фіксували єдність соціальних інтересів українських і російських феодалів. Договірні умови між царським урядом і гетьманом Д. Многогрішним (Глухівські статті 1669 р.), укладені під час загострення відносин Російської держави з Туреччиною і Кримським ханством, також були доповнені новими пунктами, котрі в категоричній формі забороняли гетьману та його адміністративним органам здійснювати дипломатичні зносини з іншими країнами, значно обмежували перехід селянства в козаки, визначали чисельність козацького реєстру в 30 тис. чоловік. Водночас козацька старшина одержала більші можливості для одержання дворянства, гетьманові надавалося право на утримання охотницького (найманого) війська в 1 тис. козаків для придушення антифеодальних виступів народних мас. Конотопські 1672 р. і Пере-

яславські 1674 р. статті (договірні умови гетьмана І. Самойловича), не порушуючи загальної тенденції зрівняння класових інтересів російських та українських феодалів, доповнювалися новими пунктами про *дальше розширення привілеїв козацької старшини*. Зі свого боку, генеральна старшина зобов'язувалася не приймати втікачів із Росії, а тих, хто прибув на Україну до укладення зазначених умов, негайно повернути їхнім поміщикам.

Спільним класовим інтересам російського царизму та української старшини відповідали також і *Коломацькі статті 1687 р.*, укладені під час обрання гетьманом І. Мазепою. Зміцнення панівного становища козацької старшини на Україні знаходило підтримку з боку царського уряду у формі проголошення непорушності володіння маєтностями, закріпленими за нею царськими грамотами, а також надання «заслуженій» старшині дворянства. Статті забороняли гетьманові звільняти старшину з військових та адміністративних посад, а старшині — самочинно скидати й обирати нового гетьмана. Водночас гетьману дозволялося утримувати при собі загін російських стрільців для охорони від нападів повстанців. *Решетилівські статті 1709 р.* (договірні умови з царським урядом гетьмана І. Скоропадського), підтвердивши феодалні привілеї козацької старшини, *закріплювали право царських урядовців втручатися в справи місцевого управління*. Посилювалася залежність гетьманського управління від царського уряду — запроваджувався контроль за збиранням податків, за витратами на утримання адміністративного апарату, козацького війська тощо.

Та незважаючи на всі ці політичні обмеження, історично складалося так, що органи державного управління української народності набули свого дальшого розвитку в основному на території України, що входила до складу Російської держави. Здійснюючи верховну владу над Україною, царський уряд разом із тим визнавав за нею наявність етнічної території, існування місцевих адміністративно-територіальних, військово-організаційних і судово-правових інституцій. *Головними ланками управління стали генеральний, полковий, сотенний уряди* відповідно до поділу козацького війська на полки і сотні. Загальне керівництво ними належало привілейованій верхівці українського козацтва та його військовому й адміністративно-територіальному керівному складу — *козацькій старшині*, яка поступово консолідувалася й перетворювалася на панівний клас-стантогочасного українського суспільства. Вищим законодавчим органом місцевого управління залишалися *козацькі ради*, котрі обговорювали й вирішували найважливіші питання

внутрішньої та зовнішньої політики, адміністративні, судові, військові справи, обирали й скидали гетьманів та козацьку старшину. Однак з роками функції та повноваження козацьких рад зазнали суттєвих змін. Ще за часів Богдана Хмельницького козацькі ради скликалися дедалі рідше, а важливі військові та адміністративні питання гетьман вирішував у вузькому колі старшини. Як правило, на козацьких радах були присутні уповноважені представники царського уряду — бояри, окольничі, які підтримували ту чи іншу кандидатуру й досить часто диктували царську волю у формі наказу.

Вищу військову, політичну, адміністративну, фінансову та судову владу на визволеній від польсько-шляхетського панування території України здійснював воєначальник козацького війська — *гетьман*. Він був головним розпорядником земель, що після Визвольної війни 1648—1654 рр. стали власністю Війська Запорозького і деякий час перебували у віданні військового скарбу. Йому ж належало право остаточного затвердження на посадах полкової та сотенної старшини. Під час обрання гетьман складав присягу на вірність царю і Російській державі. У XVIII ст. кандидатуру гетьмана заздалегідь визначав царський уряд, а на раді відбувалося його формальне «обрання». Резиденції гетьманів у різний час розташовувалися в Чигирині, Гадячі, Батурині, Глухові. Атрибутами гетьманської влади були булава, бунчук, прапор, печатка. Діяльність українських гетьманів відбувалася під наглядом царського уряду, для чого з 1709 р. при них постійно перебували царські *резиденти* (*бригадири*). При гетьмані І. Скоропадському резидентом був ближній стольник А. Ізмайлов. Царською грамотою від 13 вересня 1709 р. до гетьмана були призначені радники — дяк Вініус і стольник Ф. Протасьєв «для исправления, с обшего с ним совета, делами».

У своїй діяльності гетьмани підпорядковувалися безпосередньо цареві. Понад два десятки років найближчою до Петра I особою був гетьман І. Мазепа. Цар особисто нагороджував його маєтностями і подарунками. Мазепа одержав чин російського генерала, дійсного таємного радника, запроваджений Петром I орден Андрія Первозванного (Мазепа був другою особою, нагородженою цим орденом; першим його одержав граф Ф. Головін, а третім — бранденбурзький посланець в Росії Принцсн; Петро I був удостоєний цього ордена шостим). На догоду Петрові австрійський імператор Йосиф I надав Мазепі князівський титул. Подібні нагороди одержували й наступні гетьмани. Так, гетьман Д. Апостол був нагороджений орденом Олександра Невського (1730 р.), гетьман К. Розумовський — російський граф, президент Імператорської Академії наук, генерал-фельдмаршал — орденом Андрія Первозванного (1751 р.). Однак у разі царської немилості гетьмани зазнавали жорстокої кари. Так, у 1672 р. Д. Многогрішний був скинутий з гетьманства і ув'язнений

в іркутській тюрмі (з 1688 р. перебував на військовій службі в Іркутську, у 1696 р. постригся в ченці). Гетьмана І. Самойловича на догоду Мазепі під час Кримського походу 1687 р. усунули з посади, заарештували та заслали до Сибіру в Тобольськ, де він і помер.

За відсутності гетьмана його обов'язки виконував *наказний гетьман*, призначуваний генеральною старшиною. У 1689 р., коли Мазепа їздив до Москви, наказним гетьманом залишався генеральний писар Вуяхевич, у 1690 р. — генеральний суддя С. Прокопович. У 1702 і 1707 рр. обов'язки наказного гетьмана виконував генеральний суддя В. Кочубей. Після смерті І. Скоропадського наказним гетьманом був чернігівський полковник П. Полуботок (1722—1723). У цей час царський уряд активізував політику централізації, прагнув ліквідувати старшинське самоуправління на Лівобережній Україні й не дозволяв обрання нового гетьмана. Влада наказного гетьмана була обмежена радою генеральної старшини та новоствореною *Малоросійською Колегією* (у складі шести російських офіцерів на чолі з бригадиром Вельяміновим). Полуботка викликали до Петербурга та ув'язнили в Петропавловській фортеці. Там він помер.

Поширеною формою наказного гетьманства було доручення комусь із генеральної старшини командувати частиною козацького війська, яке вирушало в далекий похід.

Керівну політику в різних галузях управління здійснювали вищі урядовці — *генеральна старшина*, що складалася у XVIII ст. з дев'яти осіб — *обозного, двох суддів, підскарбія, писаря, двох осавулів, хорунжого, бунчужного*. Вони очолювали збройні сили, відали фінансами, судочинством, становили верхівку адміністративного апарату і складала раду при гетьмані. Посади генеральної старшини були виборними, однак із кінця XVII ст. ця виборність стала номінальною. Як правило, претенденти на ту чи іншу посаду висувалися у вузькому колі старшинської верхівки. Остаточні питання вирішували гетьман і царський уряд. Такий порядок обрання генеральної старшини (обозного, судді та осавула) був офіційно проголошений царською грамотою від 28 березня 1721 р. Підпорядковуючись безпосередньо гетьману чи Малоросійській Колегії, тримаючи в своїх руках центральні органи управління на Лівобережній Україні, генеральна старшина вирішувала всі найважливіші питання військового й цивільного життя. В народі старшин називали «вельможними панами». З середини XVIII ст. вони почали домагатися почесних чинів генеральних урядів як винагороди за свою військову, політичну та адміністративну діяльність. Виникла практика пожалування при відставці «заслуженій» старшині рангу того чи іншого уряду. Так, генеральний підскарбій А. Маркович при відставці через старість в 1740 р. одержав почесний ранг генерального обозного. Бунчуковий товариш І. Борозна при відставці у 1762 р. одержав почесний ранг генерального бунчужного. Бунчукового товарища Я. Марковича при

відставці пожалували рангом генерального підскарбія, а генеральний бунчужний О. Закревський у 1763 р. пішов у відставку в разі генерального обозного.

В роки Визвольної війни 1648—1654 рр. сформувалася нова система гетьманського апарату управління, що прийшла на зміну польсько-шляхетській адміністрації. При особі гетьмана створювалася центральна адміністративна установа — *Генеральна військова канцелярія*, через яку гетьман здійснював свою військову, адміністративну, судову, фінансову владу. На початку XVIII ст., згідно із грамотою Петра I від 28 листопада 1720 р., із відання Генеральної військової канцелярії були вилучені фінансові й судові справи, натомість у Глухові в 1721 р. були створені Військова та Судова канцелярії. Генеральна військова канцелярія функціонувала до 21 листопада 1764 р.

Найвищий судовий орган на Лівобережній Україні — *Генеральний військовий суд*, що стояв на сторожі інтересів козацької старшини, також виник у роки Визвольної війни. Він підпорядковувався гетьманові, розглядав справи генеральних військових чи полкових старшин і служив апеляційною інстанцією для місцевих судових органів. При Генеральному військовому суді існувала канцелярія на чолі з писарем, який, у свою чергу, підпорядковувався судді. Генеральний військовий суд офіційно діяв до утворення намісництва, а фактично до 1790 р.

Наступною ланкою старшинської ієрархії були *полковники* (у XVIII ст. — 10 полковників у 10 полках), яким належала військова, адміністративна й судова влада на території полку. Посади полковників вважалися виборними, насправді ж ще з часів Богдана Хмельницького їх призначав гетьман (з кінця XVII ст. — за згодою та санкцією царського уряду). Найзначніші зміни в кадровому складі полковників відбувалися під час обрання нового гетьмана. Так, ставши гетьманом, І. Мазепа за підтримки В. Голіцина одразу замінив аж шість полковників. Новопризначеному полковнику під час його обрання вручали атрибути полкової влади — пернач, військовий прапор і печатку. З роками право на призначення найвищої полкової старшини стало прерогативою царського уряду, з 1715 р. — офіційною (підтверджена Малоросійською Колегією в 1726 р.). Відтоді місцеві урядовці лише висували кандидатів на посаду полковника із наданням письмових свідоцтв, що вони — «люди добрые, заслуженные и в верности не подозрительные». Призначення полковників (нерідко із російських чинів) оформлялося царським або сенатським указом, що надсилався до відома гетьмана та генеральної старшини. Так,

своім указом від 1715 р. Петро I призначив гадяцьким полковником М. Милорадовича (серба за походженням). Д. Апостол став миргородським полковником згідно з указом Сенату від 1726 р. Син Апостола (на той час уже гетьмана) Петро, який виховувався в Петербурзі під наглядом Меншикова, був у 1728 р. «пожалуваний» Петром II посадою лубенського полковника.

В XVIII ст. широко практикувалася й спадковість самого полковничого уряду, коли звільнене місце посідав син або й онук. Протягом кількох десятиріч полкову владу утримували в своїх руках найвпливовіші старшинські роди — Апостоли (Миргородський полк), Лизогуби (Чернігівський), Горленки (Прилуцький полк) та ін.

Значну частину козацької старшини, що відала військовими та адміністративними справами полку, становила *полкова старшина* (по п'ять чоловік у кожному полку) — *обозний, суддя, писар, осавул, хорунжий*. За номінальної виборності полкової старшини, як правило, на їхні посади призначалися (гетьманом, царськими урядовцями, полковниками) родичі впливових представників старшинської адміністрації. Призначення полкової старшини нерідко супроводжувалося хабарями та іншими зловживаннями. В другій половині XVIII ст., подібно до генеральних чинів, посади полкової старшини також набули почесного рангу, що надавався при відставці з нижчих посад. Так, у 1767 р. значковий товариш Лубенського полку М. Гамалія при відставці «за глухотою и слепотою» одержав почесний ранг полкового хорунжого, значковий товариш Чернігівського полку В. Жданович у 1768 р. — такий самий ранг, лубенський сотник К. Значок, звільнений у 1764 р. зі своєї посади «по слабости здоровья и старости», пішов на відпочинок у ранзі полкового осавула.

Наступну ланку в структурі військового та адміністративно-територіального устрою Лівобережної України становили *сотні*, межі й кількість яких у кожному полку часто змінювалися. Відомо, що в 1774 р. існувало 164 сотні. Зосередження в руках сотників майже необмеженої влади місцевого управління, широкі можливості для їхнього особистого збагачення приваблювало до такої посади багатьох вихідців із старшинської верхівки і навіть із наближених до царського двору. Так, у 1709 р. прилуцьким полковим сотником був призначений син «славетного пана» Марка Аврамовича Іван Маркович (батько гетьманші Скоропадської). Через 10 років він здобув підвищення в посаді й став полковим суддею (1719—1725), а його брат — «знатний» військовий товариш Ф. Маркович обійняв посаду при-

луцького сотника. Посада сотника також нерідко була спадковою. Так, понад 50 років уряд монастирищенського сотника Прилуцького полку займали Іван, Петро і Михайло Романовичі (батько, син і онук). Майже півсторіччя правили Ічпянською сотнею Андрій Іванович, Григорій Іванович та Андрій Григорович Сгороженки. Понад півсторіччя срібнянський сотенний уряд утримували Троцини і т. д.

Сотників і сотенну старшину затверджував гетьман. Від початку XVIII ст. посилюється контроль царизму за цією справою. В 1715 р. царським указом запроваджувався новий порядок «обрання» сотників: сотенна старшина рекомендувала трьох претендентів, а гетьман і царські урядовці затверджували одного з них. Після смерті Д. Апостола правителі Лівобережної України ліквідували і ті формальні права виборності, які надавалися згаданим царським указом. Призначення сотників в українські козацькі полки (без відома сотенної старшини) стало прерогативою генеральної старшини, полковників і царських урядовців. Таким правом особливо зловживав генеральний писар А. Безбородко, призначаючи за хабарі сотниками здебільшого своїх канцеляристів.

У другій половині XVIII ст. чин сотника також набув почесного значення. У 1772 р. М. Бутович був звільнений зі служби в гадяцькій полковій канцелярії в наданому йому ранзі сотника.

Найчисленніший прошарок козацької старшини становила *сотенна старшина (осавул, писар і хорунжий)*. Її призначали сотники і полковники. Загальна кількість урядової старшини на Лівобережній Україні у XVIII ст. досягала 726 чоловік (гетьман, дев'ять генеральних старшин, 10 полковників, 50 полкових старшин (по п'ять чоловік у кожному полку), 164 сотники (в 1774 р.), 492 сотенних старшини (по три в кожній сотні). Отже, верхівка козацької старшини — гетьман, полковники, генеральні старшини — складалася із 20 чоловік, середній прошарок — полкові старшини і сотники (в 1774 р.) — 214, нижча ланка — сотенні старшини (в 1774 р.) — 492 чоловік. Найбільшою владою користувалися гетьман, полковник, сотник. Як зазначав А. Лазаревський, ці три особи були головними можновладцями на Україні. «Ясновельможний пан гетьман», «вельможний пан полковник» і «пан сотник» стояли над народними масами як господарі своїх адміністративно-територіальних одиниць.

Козаки, що проживали в селах, входили до *куреня*, влада в якому належала *курінному отаману*, котрий підпоряд-

ковувався сотенному управлінню і, як правило, ним же і призначався. За структурою адміністративного управління міста Лівобережної України поділялися на *магістратські* (на Магдебурзькому праві) та *ратушні*, які значною мірою підлягали старшинській адміністрації замість колишньої старостинської. До складу міських урядів, крім *бурмистрів, райців (радців) та лавників*, входили також *писарі, полковники, сотники чи отамани*. Штат міських урядовців доповнювали служителі: *городничі, осавульчики, соцькі, возні, ратушні господарі, ключники* та ін. З 1785 р. органами міського управління на Лівобережній і Слобідській Україні стали *міські думи*.

Виконавчі органи царської влади на Лівобережній Україні. Відразу ж після входження України до складу Росії в Київ і Переяслав прибули царські воеводи. З часом воеводи з гарнізонами з'явилися в інших українських містах — Чернігові, Каневі, Ніжині, Полтаві, Гадячі, Стародубі, Глухові, Батурині та ін. Функції російських воевод на Україні обмежувалися військовими справами, переписом населення, збиранням відомостей розвідувального характеру із сусідніх країн. У справі місцевого самоврядування вони не втручалися. Їхньою діяльністю на Україні відав головний воевода, підпорядкований безпосередньо Малоросійському приказу й цареві. З 1672 р. посаду головного воеводи обіймав Г. Ромодановський з резиденцією в Путивлі.

Питаннями взаємовідносин царського уряду з Україною відав *Малоросійський приказ*, одразу ж після об'єднання України з Росією створений у вигляді канцелярії при Посольському приказі в Москві. Починаючи з грудня 1662 р. він називався «Приказ Малыя России». Малоросійський приказ підпорядковувався безпосередньо цареві, хоча офіційно залишався в компетенції Посольського приказу аж до 1722 р., коли Петро I заснував Колегію закордонних справ і незалежну від неї Малоросійську Колегію. Через Малоросійський приказ царський уряд призначав воевод на Україну, керував їхньою діяльністю, затверджував претендентів на гетьманство, контролював внутрішню й зовнішню політику гетьманського управління, надавав допомогу українському козацтву в боротьбі проти іноземних загарбників, а гетьманській адміністрації — для придушення антифеодальних виступів, а також відав питаннями розміщення російських військ на Україні, відбудови й спорудження нових фортець та укріплень, організації поштового зв'язку, будівництва мостів, зносин царського уряду з гетьманським управлінням тощо.

Суттєві зміни в адміністративно-територіальному устрої Лівобережної України відбулися у 1708 р., коли Російську державу було поділено на вісім губерній. Дві з них займали переважно територію України — Київська й Азовська. Органом державної влади в Київській губернії було *губернське управління, яке складалося із генерал-губернатора, віце-губернатора і губернатора*. Віце-губернатор мав таємного радника. Київський генерал-губернатор М. Леонт'єв був «главным над обретающимися на Украине войсками командиром», причому ця влада належала особисто йому і не поширювалась на виконавчий орган — київського губернського канцелярію. На київського генерал-губернатора покладався важливий обов'язок ведення зносин з Кримом, Туреччиною, Польщею. Для зміцнення його влади за наказом Сенату в 1713 р. у Київській губернії було утворено п'ять полків ландміліції.

Після смерті гетьмана І. Скоропадського в 1722 р. місцеве управління Лівобережною Україною формально передавалося наказному гетьману П. Полуботку, а згодом «правителем» Генеральної військової канцелярії (1724—1727). Крім того, 29 квітня 1722 р. Лівобережна Україна із відомства Колегії закордонних справ була переведена під управління Сенату.

Центральним органом Російської держави для управління Лівобережною Україною стала новоутворена Малоросійська Колегія (16 травня 1722—1727 рр.), відома в літературі як *Перша Малоросійська колегія*. Перебувала вона в Глухові, а очолював її бригадир генерал-лейтенант, полковник кінної гвардії С. Вельямінов-Зернов. Штат Колегії визначався з шести російських офіцерів та прокурора. На Малоросійську Колегію покладалися функції щодо визначення на стягнення податків для царської казни, провіанту для царської армії, розквартирування на Україні російських солдат й офіцерів, контролювання діяльності Генеральної військової канцелярії тощо. Всі питання військового, адміністративного, судового та фінансового характеру старшинське управління вирішувало за погодженням з Малоросійською Колегією.

З відновленням гетьманства в 1727 р. і ліквідацією Малоросійської Колегії позиції царського уряду на Лівобережній Україні не похитнулися. Навпаки: місцеве управління дедалі більше перетворювалося на слухняне знаряддя царських урядовців і старшинської верхівки. «Решительные пункты» від 22 серпня 1728 р. застерігали новообраного гетьмана Д. Апостола, аби той управляв Україною через Генеральну військову канцелярію, раду генеральної стар-

шини і царського резидента. Водночас було утворено незалежний Генеральний суд із шести осіб (по три особи від старшинського управління і від царського уряду), нову адміністрацію фінансових справ — Канцелярію зборів (складалася із двох підскарбіїв — українського старшини і царського урядовця). З 16 червня 1727 р. Лівобережна Україна *перейшла у відання Колегії закордонних справ*.

Після смерті Д. Апостола в січні 1734 р. царський уряд не дозволив обирати нового гетьмана, а управління Лівобережною Україною переклав на правителя Слобідської України князя О. Шаховського. Як виконавчий комітет для управління Лівобережною Україною при ньому було створено (з числа російських та українських урядовців) тимчасовий орган — *Правління гетьманського уряду* (1734 р.), до якого входила О. Шаховської із двома представниками від російського командування та генеральний обозний Я. Лизогуб із двома українськими старшинами. Це сприяло посиленню контролю і втручання у внутрішні справи старшинської адміністрації з боку царського уряду. Лівобережна Україна знову *підпорядкувалася Сенату*, в якому утворилася особлива контора під назвою «Канцелярия малороссийских дел».

У середині XVIII ст. козацька старшина порушила клопотання про *відновлення на Україні гетьманства*. 5 травня 1747 р. у Сенат надійшов царський указ «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». Гетьманом вирішили зробити Кирила Розумовського — молодшого брата царського фаворита. Урочисті «вибори» нового гетьмана відбулися в Глухові 22 лютого 1750 р. Згодом гетьманську резиденцію було переведено до Батурина і водночас утворено особливу канцелярію гетьмана Розумовського, яка здійснювала нагляд за діяльністю всіх урядових установ на Україні. Розумовський сприяв зміцненню класових інтересів козацької старшини, формуванню в її середовищі поміщиків-кріпосників, допомагаючи їм закріпачувати селянство й рядове козацтво. В інтересах старшини він здійснив *судову реформу на Україні* (1760—1763 рр.). Генеральний військовий суд було реорганізовано в найвищий судовий орган для нагляду за місцевими судами, полкові суди реорганізовано в гродські, запроваджено підкоморські й земські суди (в кожному полку по два, а в Ніжинському — три). Зі свого боку царський уряд, обмежуючи владу гетьмана, встановив контроль за наданням старшині земельних володінь та урядових посад, скасував у 1754 р. внутрішнє мито між Україною та Росією (чим

позбавив гетьманське управління значних прибутків), вилучив Київ із підпорядкування гетьману.

Царат розглядав Україну як складову частину Російської держави і прагнув підпорядкувати управління нею загальнодержавній системі адміністративно-територіального устрою. Надалі гетьманство на Україні ставало несумісним як із тенденціями уніфікації державного управління, так і з самодержавною владою російського царя. Скориставшись з поданого Розумовським проханням про узаконення спадкоємності гетьманства за його нащадками, Катерина II 10 листопада 1764 р. остаточно ліквідувала гетьманство на Україні. Вся повнота влади зосередилась в руках новопризначеного президента Другої Малоросійської колегії (1764—1786 рр.) генерал-губернатора П. Румянцева. Друга Малоросійська колегія складалася із чотирьох російських урядовців, чотирьох українських старшин, прокурора (російського полковника), двох секретарів (росіянина та українця) і канцелярських службовців, призначених Румянцевим. Члени колегії від української старшини прирівнювалися в чинах до російських урядовців. Однак в адміністративному відношенні генерал-губернатор був незалежний від Колегії й підпорядковувався безпосередньо Сенату та особисто Катерині II. Управління краєм Румянець провадив через новоутворену канцелярію малоросійського генерал-губернатора (існувала по 1796 р.). Новоутворена канцелярія здійснювала керівництво Другою Малоросійською колегією, полковими і сотенними канцеляріями, а також повітовими, земськими, підкоморськими, гродськими судами.

В той час відбулися докорінні зміни в адміністративно-територіальному устрої Лівобережної України. На початку 80-х років був ліквідований полковий устрій. Указом Військової колегії від 24 жовтня 1775 р. три кампанійські (охочекомонні) полки перетворювалися на регулярні. А через кілька років (28 червня 1783 р.) на основі лівобережних козацьких полків були створені 10 регулярних карабінерних кавалерійських полків.

Особливості політичного устрою на Слобожанщині. Своєрідністю політичного ладу відрізнялася Слобідська Україна. На середину XVII ст. її адміністративно-територіальний устрій набув форм козацько-старшинського управління, в загальнодержавних питаннях підпорядкованого воєводі. В другій половині XVII ст. царський уряд сформував слобідські козацькі полки: Острогозький (1652—1658 рр.), Сумський (1652—1658 рр.), Охтирський (1655—

1658 рр.), Харківський (1659—1660 рр.) і Балаклійський (1669—1770 рр.). Останній проіснував лише сім років. У 1667 р. його приєднали до Харківського полку. В свою чергу, із Харківського у 1685 р. виділився Ізюмський полк. Таким чином, на кінець XVII ст. Слобожанщина поділялася на п'ять козацьких полків, що становили військові та адміністративно-територіальні одиниці. З утворенням слобідських козацьких полків у регіоні виникали й полкові канцелярії, до компетенції яких входили військові, адміністративно-господарські, фінансові, судові справи на території полку. Вони підпорядковувалися білгородському воєводі, а через нього — Білгородському столу Розрядного приказу в Москві. В 1783 р. слобідські полки передано у відання Посольського приказу.

Військову службу несли виборні (або рангові чи реєстрові) козаки. Утримання козацького війська покладалось на сім'ї, які не виставляли козаків на службу й називалися підпомічниками. Полкове управління складалося із ради старшин, до якої входили полковник, обозний, суддя, хорунжий, два осавули, два писарі. У місцеву діяльність полкового управління, як правило, царські воєводи не втручались, однак кандидатури на посади полковників погоджувалися з білгородським воєводою. В адміністративно-територіальному відношенні кожен полк поділявся на сотні з центром у містечку, де перебувало правління й проживала сотенна старшина — сотник, отаман, осавул, хорунжий. Населення сіл і хуторів підлягало владі сотника.

Формування абсолютистської монархії в Росії вело до створення та зміцнення нової самодержавно-бюрократичної системи управління. З 1706 р. на Слобожанщині скасовується воєводське управління і запроваджується єдиноначальна влада полковників, зарахованих до командного складу російської армії. В 1709 р. царський уряд сформував Українську дивізію під командуванням генерала російської армії, до якої ввійшли козацькі полки Лівобережної та Слобідської України. Основним завданням слобідських козацьких полків була боротьба проти татарських нападів. Однак з кінця XVII ст. Петро I почав включати їх до складу діючої армії, зокрема під час Азовських походів 1695—1696 рр. та в роки Північної війни (1700—1721 рр.). Після поділу Росії на губернії (1708 р.) Харківський полк відійшов до Київської губернії, а решта Слобожанщини — до Азовської. Згодом, у 1719 р., уся Слобожанщина ввійшла до складу Київської губернії, де перебувала до 1722 р.

Поступово активізувалася політика щодо обмеження місцевого самоврядування козацької старшини. Так, у 1719 р. усі судові та кримінальні справи Слобожанщини були вилучені із компетенції полковників і передані у ві-

дання білгородської провінціальної канцелярії Київської губернії. За козаками залишалося право оскаржувати рішення полкової старшини білгородському воеводі, а дії останнього — в Курський надвірний суд. З того часу полковників та сотників слобідських козацьких полків затверджували або й просто призначали царські урядовці. 17 лютого 1723 р. був оголошений царський указ про обов'язкове призначення полковниками слобідських козацьких полків росіян. Указом від 23 грудня 1732 р. слобідські полковники та старшина були значно обмежені у військовому керівництві полками. Із частини козаків та місцевих селян кожного полку формувалися регулярні військові роти на чолі з ротмістрами. Згодом із цих рот був утворений Слобідський драгунський полк, до якого перевели частину козаків із місцевих полків. У Сумах виник керівний орган — «Канцелярія комиссии учреждения слободских полков» на чолі з князем О. Шаховським та двома штаб-офіцерами. На канцелярію покладалося завдання реорганізації полкового устрою та сприяння посиленню влади царизму на Слобідській Україні.

Російський уряд і надалі обмежував існуючі форми військового та адміністративно-територіального устрою Слобожанщини, зміцнюючи владу дворянства та кріпосників. Указом Сенату від 11 березня 1763 р. була створена «Комісія по слободским полкам» на чолі з гвардії секунд-майором Є. Щербиніним. Комісія мала підготовляти цілковиту ліквідацію полкового устрою на Слобожанщині. Мотивуючи бажання «непрочную» службу слобідських козацьких полків перетворити на «лучшую и государству полезнейшую», Катерина II 28 липня 1767 р. ліквідувала слобідське козацтво. Більшість заможних козаків приказним порядком перевели в гусари, а решту — в селянський стан. Старшина одержала офіцерські чини і статус дворянства. Водночас на території слобідських полків було утворено Слобідсько-Українську губернію (маніфест від 28 липня 1765 р.) із центром у Харкові. Головним виконавчим органом стала губерньська канцелярія, що відала адміністративно-господарськими, фінансовими, судовими, військовими справами. Тим же маніфестом замість полкових запроваджувались провінціальні канцелярії (існували до 1787 р.). Полкові міста віднині називалися державними військовими слободами, якими управляли отамани й десятники, а сотенні містечка — комісарствами (по шість у кожній слободі). Указом від 20 травня 1765 р. для управління військовими слободами створювалися комісарські правлін-

ня (існували до 1786 р.), що підпорядковувалися провінціальним канцеляріям.

Згідно з «Учреждением о губерниях» (1775 р.), доповненим у 1780 р., на Лівобережній Україні й Слобожанщині запроваджувалася загальнодержавна система адміністративно-територіального устрою — поділ на *намісництва*. За збереження губерніального поділу в Російській державі були утворені 34 намісництва, в тому числі на Україні — Харківське, Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське. Правління кожного намісництва складалося із *намісника*, який здійснював адміністративно-поліцейські функції, *губернатора*, *віце-губернатора* і *двох радників*. Правління намісництв відали адміністративними, судовими, фінансовими та іншими справами. В 1782 р. на Україні виникли *станові суди*: повітовий і верхній земський — для дворян, городовий і губернський магістрат — для міських жителів, «нижня та верхня розправа» — для державних селян. Величезна маса кріпаків перебувала в юрисдикції своїх власників.

Указом «Про новий поділ держави на губернії» (1796 р.) *намісництва були ліквідовані*. Харківське намісництво увійшло до складу Слобідсько-Української губернії, а Чернігівське з 1797 р. — до Малоросійської губернії, до якої входили також Новгород-Сіверське, частина Київського та Катеринославського намісництва. У 1802 р. Малоросійську губернію було поділено на Чернігівську і Полтавську.

Зміни в політичному становищі Запорозької Січі та Південної України. Своєрідний політичний лад зберігався на Запорозькій Січі, що становила соціально-економічне й політичне об'єднання козаків, військово-осідлу їх організацію. Після об'єднання України з Росією Запорозька Січ суттєво впливала на суспільно-політичне життя всієї України, на дальший процес консолідації української народності.

Січ активно впливала й на формування та функціонування військово-адміністративно-територіального устрою України. Згідно з Андрусівським перемир'ям між Росією і Польщею у 1667 р. Запорожжя формально підпорядковувалося двом державам — Росії і Речі Посполитій. Насправді ж запорожці не визнавали влади Польщі та спільно з населенням інших українських земель та російським народом виступили на боротьбу проти іноземних загарбників. «Трактат про вічний мир» між Росією і Польщею (1686 р.) офіційно зафіксував фактичне становище Запорожжя. Річ Посполита змушена була відмовитись від своїх посягань на

Запорозжя, яке стало невід'ємною частиною території української народності в складі Російської держави. Визнавалося право Запорозжя на самоврядування та на прийняття бажаючих вступити в козаки (тобто втікачів). Царський уряд періодично надсилав Війську Запорозькому жалування хлібом, грошима, порохом тощо. Поступово територія Запорозжя розширилася (на півночі до рік Оріль і Самара), а Січ зміцнила свої позиції в боротьбі проти агресії Кримського ханства й султанської Туреччини.

В складі Російської держави Кіш продовжував політику на забезпечення незалежності Запорозької Січі від гетьмана, визнаючи владу російського царя. Зі свого боку, царські урядовці підтримували запорозьку старшину, вираджаючи своїх послів як до гетьманського уряду, так (окремо) і на Січ.

На Запорозжі зберігалися давні традиції суспільно-політичної організації та адміністративно-територіального устрою. Найвищим органом управління залишалася *військова рада*, яка зликала для вирішення найважливіших питань (вибори кошової старшини, участь запорозців у військових діях, межування земель тощо). Формально брати участь в радах мали право всі козаки, фактично ж могли бути присутніми лише ті козаки, які перебували на території Січі. Найвищим виконавчим органом на Запорозжі залишався *Кіш* на чолі з *кошовим отаманом*. До складу *кошової старшини* входили *військовий писар*, *військовий суддя*, *осавул*, *обозний*, *хорунжий*, *перначний*. Військово-господарськими справами по всій території Запорозжя відала *курінна старшина* — *курінні отамани й хорунжі*, що обиралися на *курінних сходках*. Важливу роль у внутрішньому управлінні на Запорозжі відігравала *старшина без посад* (колишні кошові, судді, осавули, хорунжі тощо), а також власники зимівників і промислових угідь.

Політика царського уряду та гетьманського правління щодо Запорозжя в той час зводилась до цілковитого підпорядкування останнього своїй владі. Вживалися заходи, аби покласти край прибуттю на Запорозжя селян-утікачів, а запорозців — на Лівобережну Україну, посилювався контроль за постачанням хліба, затримувалося царське жалування тощо. Для встановлення контролю над Запорозжям та припинення «своеволия» запорозців царський уряд збудував Богородицьку фортецю (1688 р.) у гирлі Самари і розташував там військовий гарнізон. Восени 1703 р. на відстані кількох гарматних пострілів від Січі царський уряд спорудив ще одну фортецю — Кам'яний Затон. Водночас російське командування зважало на стратегічні позиції Запорозької Січі на південних рубежах держави, розглядало Січ як надійний форпост у боротьбі проти Кримського ханства і Туреччини й з огляду на все це надавало їй особливого значення з перших років Північної війни. Після

переходу Мазепи, а згодом і кошового отамана Гордієнка на бік Карла XII сотні козаків залишили Запорозжя й перейшли на Лівобережну Україну, де приєдналися до козацьких полків, які боролися проти шведських загарбників. Однак більша частина запорожців залишалася на Січі.

Мотивуючи свій намір стратегічними міркуваннями, а насправді прагнучи ліквідувати Запорозьку Січ як своєрідну військово-політичну організацію з її самоврядуванням та етнічними особливостями, як постійне вогнище антифеодалних рухів народних мас України, царський уряд відправив на Запорозжя війська, які 14 травня 1709 р. зайняли Січ, зруйнували січові укріплення, вивезли артилерію та військовий скарб. Частина запорожців відійшла на південь і заснувала *Січ на р. Кам'янка* (поблизу нинішнього с. Милово Бериславського району Херсонської області). Однак царський уряд не допускав можливості існування «своєвольної» Січі на території Російської імперії та змусив козаків залишити і це місце. В 1711 р. з дозволу кримського хана частина козаків Запорозької Січі отаборилася в урочищі *Олешки* біля Дніпра на території, в той час підвладній Кримському ханству (нині м. Цюрупинськ Херсонської області).

Політичне становище козаків в нових умовах існування було надзвичайно складним. Хан не дозволяв їм будувати укріплення й мати артилерію, зобов'язував вносити непомірну данину до ханської скарбниці, виконувати тяжкі земельні роботи на Перекопі та в інших місцях. За умовами Прутського миру 1711 р. між Російською державою і Туреччиною були визначені державні кордони, що пролягали в межиріччі Орлі та Самари. З того часу ускладнилася можливість прямих економічних зв'язків Олешківської Січі з Лівобережною Україною, припинився приплив селян-утікачів. У результаті січове козацтво виявилось ізольованим від основного ядра української народності, що різко обмежило його можливості для дальшого розвитку. Тож у 1714 р. січовики звернулися до царського уряду з проханням дозволити їм повернутися на Лівобережну Україну. Невдовзі гетьман Скоропадський одержав грамоту Петра I від 1 лютого 1715 р. із дозволом козакам оселятися на Україні на місцях їхнього колишнього проживання. У 1728 р. січові козаки масово перейшли на Лівобережну Україну й осіли на р. Підпільна. І лише 31 серпня 1733 р. у зв'язку з назріванням війни проти Туреччини та необхідністю поповнення військових сил країни царською грамотою було офіційно дозволено запорожцям заснувати *Нову Січ на Підпільній*.

У березні 1734 р. кілька тисяч козаків почали споруджувати Нову Січ (поблизу нинішнього с. Покровське Нікопольського району). За дозволом царського уряду січове військо зайняло запорозькі землі, що раніше належали Чортомлицькій Січі. Крім того, запорожцям призначалися щорічна плата (20 тис. крб), а також додаткові кошти на спорудження укріплень Січі.

Нова Січ стала центром Запорозького війська, місцем перебування запорозької військової старшини. Вся територія Запорожжя поділялася на адміністративно-територіальні округи — *паланки*. На правому березі Дніпра знаходились Кодацька, Бугогардівська й Інгульська (або Перевозненська) паланки, на лівому — Протовчанська, Орільська, Самарська й Кальміуська, а поблизу гирла Дніпра — Прогноїнська. Козаки кожної паланки були приписані до одного із 38 куренів, що традиційно зберігалися.

Царський уряд прагнув тримати Запорожжя під постійним контролем (така функція покладалася на київського генерал-губернатора). Крім того, у 1735 р. поблизу Нової Січі було споруджено укріплення — Новосіченський ретрашемент, де постійно перебував гарнізон із регулярних полків. Царські гарнізони стояли ще в ряді пунктів. З *відновленням гетьманства на Україні (1750 р.) влада над Запорожжям фактично поділялась між київським генерал-губернатором і гетьманом*. Останній постійно втручався у внутрішні справи Запорожжя, зокрема у вибори кошового отамана. 19 липня 1753 р. вийшов царський указ про заборону виборів на Січі кошового отамана, писаря й осавула та призначення з відома царських урядовців нових старшин. Незважаючи на те, що указ повністю запровадити в життя не вдалося, вибори кошової адміністрації зазнали істотних змін і відбувалися тепер не на загальних військових радах, а на старшинських сходках. Коло кошової старшини поступово звужувалося, а в останні роки існування Нової Січі залишалося майже без змін. Кошовий отаман П. Қалнишевський, суддя А. Головатий, писар І. Глоба переобиралися щороку протягом 10 років. Зміцнюючи таким чином свою соціальну опору на Запорожжі, царський уряд зміг перейти до рішучіших дій щодо обмеження його самоврядування.

З роками автономне існування запорозького козацтва в соціально-економічному та політичному плані дедалі більше ставало явищем, несумісним с абсолютистською монархією. А після завершення російсько-турецької війни 1769—1774 рр., підписання Кючук-Кайнарджійського миру і проголошення незалежності Кримського ханства Запорожжя втратило своє значення як важливий стратегічний форпост проти агресії турецьких і кримських загарбників. Останнє й послужило царському уряду одним із вмотивувань «недо-

цільності» існування запорозького козацтва як військової сили.

Запорожжя залишалось небажаним явищем для царизму як значний осередок і гальванізатор антифеодального руху в країні. Яскравим свідченням цього були виступи козацької сіроми на Запорожжі у 1749, 1761, 1764 рр., гайдамацький рух, участь запорожців в Коліївщині 1768 р. та в селянській війні 1773—1775 рр. під проводом О. Пугачова. Тож російський уряд прагнув ліквідувати Нову Січ, а на її землях створити великі поміщицькі господарства, запровадити тут кріпосницькі порядки, які існували в центральних частинах імперії. Наприкінці травня 1775 р. командуючий армією генерал Т. Текеллій вступив зі своїми частинами на Запорожжя, зайняв усі паланки і слободи. 4 червня один із загонів підійшов до Січі, оточив її та оволодів укріпленнями. Наступного дня гарнізон Нової Січі капітулював перед царськими військами. Артилерія, боеприпаси, військові регалії, січовий архів та матеріальні цінності були вивезені. В Січі і паланкових укріпленнях розмистились царські гарнізони. *3 серпня 1775 р. з'явився царський маніфест про ліквідацію Січі.* «Сечь Запорожская, — оголошувалось в ньому, — вконец уже разрушена с истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков...» Запорожці звинувачувалися в тому, що всупереч волі царського уряду освоювали землі на території Новоросійської губернії та Північного Причорномор'я, приймали на Запорожжя «без розбора... людей всякого сброда, всякого языка и всякой веры» і т. п.

Справжньою ж причиною ліквідації Запорозької Січі була насамперед внутрішня політика царизму, спрямована на зміцнення абсолютизму та його розгалуженого апарату як найдійовішого засобу примусу й гноблення народних мас у Російській імперії. Після ліквідації гетьманства в 1764 р. на Україні єдиним краєм, де ще діяло своєрідне військово-адміністративно-територіальне самоврядування, залишалось Запорожжя — місце зосередження незадоволених жорстоким феодальним гнітом, а запорозькі козаки становили собою, як зазначено в маніфесті, «особливое... противоборствующее политическое сонмище». Ліквідація Запорозької Січі — це одна із ланок репресивних заходів царського уряду, спрямованих на анулювання особливостей самоврядування в етнічних районах країни та на придушення могутньої хвилі антифеодального руху. *На кінець XVIII ст. на Запорожжі, як і на Лівобережній та Слобідській Україні, було запроваджено військовий та адміністративно-територіальний устрій відповідно до загальної*

централізованої системи управління всієї Російської держави.

По-різному склалася доля колишнього запорозького козацтва і посполитих, які до 1775 р. мали притулок на Запорозжі. Значну їх частину царський уряд відніс до розряду державних військових поселенців. Козацька сірома та селяни-втікачі потрапили в залежність від нових земле-власників. Близько 5 тис. запорожців відійшли в межі турецьких володінь й оселилися за Дунаєм, створивши там *Задунайську Січ (1775—1828 рр.)*, яка спочатку знаходилася на березі Дунаю на місці теперішнього м. Вилково Одеської області. Через деякий час за наказом турецького уряду, який прагнув ізолювати колишніх запорожців від України, Задунайську Січ переселили на правий берег Дунаю.

Відчуваючи потребу у військових силах у зв'язку з підготовкою до наступної війни проти Туреччини (1787—1791 рр.), царський уряд почав організацію так званого *Чорноморського козацького війська* з колишніх запорожців. З 1788 р. в ньому були запроваджені запорозька номенклатура посад, поділ на курені, традиційний одяг тощо. Однак курені як військово-адміністративні одиниці існували недовго. За царювання Олександра I у куренях, очолюваних сільськими отаманами, залишалось лише місцеве (сільське) самоуправління, підпорядковане вищій військової адміністрації. У військовому відношенні Чорноморське козацьке військо поділялося на піші і кінні полки. В роки російсько-турецької війни 1787—1791 рр. у бойових діях взяло участь понад 12,5 тис. козаків-чорноморців (9681 — у піхоті, 2829 — у кавалерії). Під час війни чорноморців почали поселяти між Південним Бугом і Дністром, де виникло кілька козацьких поселень з центром у м. Слободзея (нині — в Молдові), однак після війни на цю місцевість пред'явили свої претензії молдавські поміщики. Крім того, цей район знаходився між центральною частиною України, з одного боку, і Задунайською Січчю — з іншого. Через нього втікачі, в тому числі й чорноморці, часто переходили через Дунай.

У 1792 р. царський уряд переселив Чорноморське козацьке військо на так звану *Чорноморську прикордонну лінію*, що проходила правим берегом Кубані. У 90-х роках XVIII ст. на Кубані проживало близько 25 тис. козаків Чорноморського війська. Для них був відведений земельний фонд площею близько 30 тис. км². У наступні десятиріччя Чорноморське козацьке військо поповнювалось переселенцями із Чернігівської, Полтавської, Харківської

губерній, а також російськими та українськими селянами-втікачами. На Кубані чорноморці заснували 40 курінних селищ (38 із них були однойменні з куренями Запорозької Січі) з військово-адміністративним центром у м. Катеринодар (нині м. Краснодар). На Кубань поступово переселилась частина козаків Задунайської Січі. В роки російсько-турецької війни 1828—1829 рр. решта козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й. М. Гладким перейшла під Ізмаїлом на бік російської армії, допомогла їй переправитись на правий берег Дунаю і взяла участь у війні проти Туреччини. Турецькі урядовці жорстоко розправились з населенням Січі, яке ще залишалося за Дунаєм. Задунайська Січ була ліквідована.

Після російсько-турецької війни 1828—1829 рр. царський уряд поселив колишніх задунайців на Азовському узбережжі між Маріуполем і Ногайськом, сформувавши з них *Азовське козацьке військо*.

Із поступовим просуванням південних рубежів Російської держави до Чорного моря, заселенням і господарським освоєнням південних українських степів складався політичний лад на цих землях. На середину XVIII ст. північна частина українських степів була заселена переважно українцями. Там існував ряд фортець, поселень, склалася відповідна система адміністративно-територіального управління, яка включала Бахмутську провінцію, Українську лінію, «заднепрские места» і землі Запорозької Січі. Південні степи (причорноморська смуга) все ще перебували у складі Кримського ханства під владою Туреччини. Там кочували татарські орди, а з XVIII ст. на очаківські землі зріс міграційний потік молдаван.

У середині XVIII ст. царський уряд вживає ряд заходів для залучення іноземців, зокрема сербів, болгар, німців, для освоєння південних українських земель. Цей процес започатковано указом від 24 грудня 1751 р. «О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками». З часом з'являється ряд указів про заселення «заднепрских мест» як іноземцями, так і російськими та українськими переселенцями, про утворення там *Нової Сербії* (1752 р.), *Слов'яносербії* (1753 р.) та *Новослобідського козацького полку* (1754 р.).

Із поселенців Нової Сербії було утворено два полки — гусарський і піхотний, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Слов'яносербія поділялась на Бахмутський і Луганський гусарський полки. Новослобідський козацький полк на чолі з полковником підпорядковувався коменданту фортеці св. Єлизавети. Вирішальне

значення в освоєнні південних земель належало переселенцям з Лівобережної й Правобережної України.

Суттєва реорганізація адміністративно-територіального устрою південних земель почалася з 1764 р. Царським указом від 22 березня Нова Сербія і Новослобідський козацький полк були перетворені у *Новоросійську губернію*. Управління губернією складалося із двох департаментів — військового й цивільного. Вся повнота влади зосереджувалась в руках генерал-поручика О. Мельгунова, якому підпорядковувались обидва департаменти. Указом від 11 червня 1764 р. до складу Новоросійської губернії включено також Українську лінію, Слов'яносербію і Бахмутську провінцію. У вересні того ж року приєднано міста Кременчук і Власівку, а також 13 сотень Полтавського полку.

Адміністративно-територіальний устрій Новоросійської губернії формувався царським урядом у руслі загальнодержавних перетворень. Водночас тут враховувались і попередні традиції військово-територіального козацького устрою. Спочатку Новоросійська губернія складалась із двох провінцій — Єлисаветградської і Катеринославської — та Бахмутського повіту. З 26 червня 1765 р. губернським містом став Кременчук.

З 1775 р. все Північне Причорномор'я поділялось на дві губернії — Новоросійську й Азовську, адміністративно-територіальний устрій яких пізніше неодноразово змінювався.

Наступні територіальні трансформації південного порубіжжя Російської держави, зокрема приєднання Криму (1783 р.), спричинили до змін політичного ладу цього краю. На землях колишнього Кримського ханства було створено *Таврійську область* (2 лютого 1784 р.) з центром у Сімферополі. Управління нею зосередилось в руках князя Г. О. Потьомкіна, який відтоді обійняв посаду Катеринославського й Таврійського генерал-губернатора. Територіально Таврійська область поділялась на шість округів, до складу адміністрації яких входили також кримські феодалі, котрі наділялись відповідними чинами і прирівнювались до російського дворянства.

Більшість місцевого населення Криму в силу історичних та релігійних традицій схилилась до підданства Османській імперії. Через те татари залишали Крим і масово переселялись до Туреччини. У зв'язку з цим царський уряд вжив ряд запобіжних заходів: заохочував формування військових кавалерійських частин із місцевого населення на основі добровільного принципу; О. В. Суворов спільно привів до присяги ногайських старшин, які роз'їхались по аулах та

прийняли присягу від підлеглих (через деякий час ногайців переселили за Урал). У грудні 1783 р. із представників кримських феодалів було сформовано «Таврическое областное правление», яке підпорядковувалось російському військовокомандуючому Ігельстроуму.

Основна маса населення, що залишалась у Криму, традиційно залежала від феодалів і прирівнювалась до державних селян. Кріпосницькі відносини царський уряд тут не запроваджував.

Управління Таврійською областю впливало з економічної політики та стратегічних планів царизму щодо цього краю. Всі беї та мурзи одержали право спадкового володіння землями. Значна частина найродючіших земель (ханський домен та володіння беїв і мурз, що виїхали до Туреччини) перейшла в державний фонд і роздавалась дворянам і чиновникам новоутвореної адміністрації (росіянам, українцям, татарам, грекам). Це, в свою чергу, спричинило масове переселення в Таврійську область з України та Росії державних і поміщицьких селян, заснування солдатських поселень із відставних солдат і рекрутів. Невдовзі збільшився потік переселенців із Польщі (насамперед із українських земель), Туреччини (греки і румуни), а також селян-втікачів із центральних районів Росії, України та Білорусії. Розпочалося відновлення господарського життя Криму і Північного Причорномор'я, створювалися передумови соціально-економічного зближення Таврійської області з українськими та російськими землями.

З утворенням Таврійської області Азовська й Новоросійська губернії втратили значення порубіжних земель і перетворились у внутрішній регіон Російської імперії, соціально-економічний розвиток якого тісно переплітався з іншими українськими та російськими землями. Указом від 30 березня 1783 р. із Азовської і Новоросійської губерній було утворено *Катеринославське намісництво* на чолі з Потьомкіном. Адміністративним центром спочатку був Кременчук, а з 1789 р.— Катеринослав. Після завершення російсько-турецької війни 1787—1791 рр. до Катеринославського намісництва було включено й Очаківську область.

Політичні події 1793 та 1795 рр. (другий і третій поділи Польщі та входження Правобережної України до складу Російської імперії) послужили підставою для перегляду системи адміністративно-територіального устрою не лише новопридбаних земель, а й південних. У січні 1795 р. із частини Брацлавської губернії (землі, «от Порты приобретенной») та із трьох повітів Катеринославського намісництва було утворено *Вознесенську губернію* з центром у Но-

вомиргороді. У листопаді вона стала вже намісництвом з центром у Вознесенську.

Відповідно до указу Павла I «Про новий поділ держави на губернії» (12 грудня 1796 р.) намісництва були ліквідовані. Замість Катеринославського і Вознесенського намісництв і Таврійської області була *вдруге утворена Новоросійська губернія*. Її адміністративним центром став Катеринослав, перейменований на Новоросійськ. Ця губернія проіснувала до 1802 р., коли вся територія Південної України була поділена на три губернії — Катеринославську, Миколаївську (з 1803 р.— Херсонська) і Таврійську.

Отже, політичний лад Північного Причорномор'я склався відповідно до загальнодержавної політики по його визволенню від турецько-татарського панування та уніфікації всієї системи місцевого управління. За цих умов зростала і міцніла консолідація української народності, яка відіграла провідну роль у господарському освоєнні краю.

Політичний лад на українських землях під іноземним пануванням. Інакше складався політичний лад на українських землях, що потрапили під владу іноземних правителів. Так, Правобережна Україна, політичний лад і адміністративно-територіальний устрій якої з часів Визвольної війни українського народу визначили 12 новосформованих козацьких полків, після Андрусівського перемир'я 1667 р. залишилась під владою шляхетської Польщі.

Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства за домовленістю з польсько-шляхетським урядом у 1663 р. гетьманом Правобережної України став П. Тетеря (1663—1665 рр.), а згодом П. Дорошенко (1665—1676 рр.). Останній орієнтувався на султанську Туреччину, що викликало невдоволення значної маси населення. У 1674 р. в результаті походу російської армії та лівобережних козаків на Правобережжя гетьман Лівобережної України І. Самойлович був проголошений гетьманом і Правобережної України. Через два роки П. Дорошенко капітулював перед військами Г. Ромодановського та І. Самойловича.

Наприкінці XVII ст., після тривалої війни проти султанської Туреччини, Польща знову встановила своє панування на Правобережній Україні. *Королівський уряд прагнув будь-що ліквідувати органи української державності на захоплених землях.*

Однак місцеве населення не могло миритися з поверненням польсько-шляхетських порядків. Зосередження великої кількості українських козаків на південному порубіжжі Правобережної України стало реальною силою, що підні-

малася на боротьбу проти поневолювачів. Польський уряд змушений був рахуватися із козаками, але не втрачав надії прибрати їх до своїх рук і використати для оборони польських рубежів від Кримського ханства і султанської Туреччини. Королівським указом від 20 червня 1684 р. землі між Тягнином, Тікичем і порубіжжям Київського Полісся віддавалися козакам. Сеймова постанова 1685 р. узаконила цей указ та оголосила про збереження за козаками їх прав, вольностей і привілеїв.

Наприкінці XVII ст. так звані «приповідні листи» на створення козацьких полків одержали вихідці із козаків — Іскра, Самусь, Абазин і Палій. Невдовзі вони сформували Корсунський, Богуславський, Брацлавський і Білоцерківський (Фастівський) полки. Польський уряд дав згоду на відновлення титулу наказного гетьмана, яким став Самусь.

Козаки Правобережної України постійно прагнули до звільнення від польсько-шляхетського панування та до об'єднання з козаками Лівобережжя. Адміністрація козацьких полків, насамперед С. Палій, неодноразово зверталася до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя до складу Російської держави. Внутрішня політика полковників на зайнятій козаками території зводилась до основної мети — вигнати польську шляхту від Дніпра до Дністра і Случі, наділити місцевих жителів козацькими правами, замінити панщину військовою чи грошовою повинністю на користь козацького війська. Козаки не визнавали польсько-шляхетського судочинства і заміняли його судом козацької ради.

У червні 1699 р. польський сейм прийняв рішення про ліквідацію *козацьких полків*. На Правобережжя були направлені війська, щоб силою примусити козаків виконати сеймову постанову. У відповідь С. Палій заявив: «Я поселився на вільній козацькій Україні. Річі Посполитій немає діла до цієї області, і я лише маю право в ній розпоряджатись, оскільки я істинний козак і виборний вождь свого народу».

Однак події початку XVIII ст. не сприяли збереженню козацького управління у південно-східній частині Правобережної України. Після укладення Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною (1711 р.) більшість козаків переселилась на Лівобережжя, а козацький військово-територіальний устрій фактично перестав існувати.

На Правобережній Україні, Волині, у Східній Галичині зберігався поділ на *воєводства*. Ця система, що забезпечувала панівне становище магнатів і шляхти, в основному функціонувала до кінця XVIII ст.

Адміністративне управління в містах Правобережної України базувалося на правових нормах, що склалися в попередні роки. Самоврядування міст здійснювалося на основі Магдебурзького права в його місцевому варіанті. В містах існував також адміністративний апарат центральної королівської влади — воеводське й старостинське управління. Адміністративний устрій приватновласницьких міст значною мірою залежав від волі феодалів, яким вони належали.

Другий (1793 р.) і третій (1795 р.) поділи Польщі зумовили нові зміни політичного ладу на частині підпорядкованих Польщі українських земель. Після другого поділу Київщина, Брацлавщина, Східна Волинь і частина Білорусії ввійшли до складу Російської держави. В травні 1793 р. на цих землях було утворено *Ізяславське намісництво* (генерал-губернаторство), яке поділялось на Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії. В результаті третього поділу Польщі до Російської держави відійшла Західна Волинь. Територію колишніх Ізяславської та Брацлавської губерній та Кам'янецької області тепер стали охоплювати три губернії — Волинська, Брацлавська і Подільська. Наприкінці 1796 р. частину земель Брацлавського намісництва було приєднано до Київського, а на возз'єднаній території Правобережної України утворено дві губернії — Подільську й Волинську.

Населення *Північної Буковини* протягом кількох сторіч перебувало під гнітом османських завойовників. Проте місцеve населення зберігало етнічні особливості, постійно підтримувало зв'язки з сусідніми і більш віддаленими українськими та російськими землями. До кінця XVII ст. на Північній Буковині державною залишалась слов'яноруська мова.

Звільнення від турецького панування буковинці пов'язували із зростанням могутності Російської держави. Особливо яскраво це проявилось в роки російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли російські війська форсували Дністер, здійснили тяжкий перехід через буковинські ліси й гори, виграли битву під Ставучанами і зайняли Хотин. Безпосередні контакти з українськими козаками та російськими солдатами під час їх перебування в межах краю сколихнули різні верстви населення, посилили їхнє прагнення до єдності з основним ядром української народності. Однак після завершення війни згідно з умовами Белградського мирного договору 18 вересня 1739 р. Північна Буковина все ще залишалася під владою Туреччини у складі Молдавії.

У другій половині XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій Буковини включав три *цинути*, що підпорядковувались молдавському дивану в Яссах, і мілітаризовану Хотинську *райю*, що знаходилась у віданні стамбульського дивану. Цинуті поділялися на *околи*, які склалися із певної кількості громад. Внутрішнє життя міст Чернівці, Серет і Сучава базувалося на принципах Магдебурзького права. Місто-фортеця Хотин було окуповане турецькими військами, а його управління знаходилося в руках турецького паші.

Істотні зміни в політичному становищі та адміністративно-територіальному устрої Північної Буковини відбулися в останній чверті XVIII ст. Після завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. у Чернівці вступили австрійські війська, які згодом зайняли всю Буковину. 5 травня 1775 р. в Стамбулі було підписано австро-турецьку конвенцію про перехід Буковини (крім Хотинської райі) під владу Австрії. Буковина підпорядковувалась придворній військовій раді та генералітету військового командування Галичини і Лодомерії під офіційними назвами — «Буковинський дистрикт», «Чернівецький генералітет», «Галицький прикордонний генералітет». У 1786 р. військова адміністрація краю була замінена цивільним управлінням на чолі з комісаром. Адміністративним центром Північної Буковини стали Чернівці. На початку 1787 р. Північну Буковину було включено до складу Галичини. З того часу Буковинська (Чернівецька) округа стала складатися із чотирьох *дистриктів*, які пізніше були перетворені на повіти.

Населення Північної Буковини складало переважно українці, які зберігали свою мову, побут і звичаї. Однак австрійський уряд прагнув німечити та мадьяризувати край. Так, у світських школах і духовних училищах вивчення окремих предметів велося німецькою мовою. Край поступово заселявся німецькими, мадьярськими та іншими іноетнічними елементами.

Територія *Закарпаття* кілька сторіч знаходилась у складі Угорщини під владою османських поневолювачів. У другій половині XVII ст. феодальна Угорщина, а в її складі й частина Закарпаття, визволилась з-під гніту Османської імперії, але потрапила в залежність від монархічної Австрії. В адміністративному відношенні Закарпатська Україна підпорядковувалась Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню.

Адміністративно-територіальний устрій Закарпаття був влаштований за загальнодержавним зразком. Воно поділялось на чотири *жупи* (*комітати*) — Ужанську, Березьку,

Угочанську й Марамароську. Очолював кожну з них один з великих землевласників — *жупан* (пізніше *наджупан* і *піджупан*), якого призначав король. Жупа поділялась на *домінії* — групи сіл, що знаходилися навколо великих замків. У жупних управліннях зосереджувались адміністративна, фінансова, військова та судова влада, а також контроль за відробітком панщини, стягненням державних та військових податків, судочинство над місцевим населенням. Міста Закарпатської України поділялись на жупні та окружні.

Угорські магнати і шляхта, які розглядали Закарпаття як свою колонію, встановили режим тяжкого феодального гноблення та жорстоких релігійних утисків. Зокрема, місцева населення зазнавало насильницької мадьяризації, в краї було запроваджено унію (1649 р.). Відмова селян і міщан приймати унію кваліфікувалась як політичний протест: людей піддавали жорстоким катуванням, їм забороняли розмовляти рідною мовою.

Однак усупереч політиці поневолювачів українське населення Закарпаття зберігало свою етнічну самобутність. Це, зокрема, проявлялось в постійному вживанні місцевих діалектів української мови, що утворилася на основі давньоруських мовних традицій. Навіть в богословській школі в Мукачеві, що виникла близько 1700 р., викладання велося слов'яноруською мовою. Після перетворення школи на семінарію і переведення до Ужгорода слов'яноруська мова залишалася основною у викладанні більшості курсів (до 1808 р., коли було запроваджено викладання виключно латинською мовою).

Політичний та етносоціальний розвиток західноукраїнських земель, що потрапили під владу монархічної Австрії, гальмувався і деформувався політикою Габсбургів.

Після першого поділу Польщі під владу Австрії потрапила вся територія Руського (без Холмської землі), Белзького та західних районів Волинського і Подільського воеводств. Австрійський уряд штучно об'єднав захоплені українські землі з польськими в так званий «коронний край» або «королівство Галиції і Лодомерії» з центром у Львові.

Східна Галичина залишалась окраїнною територією Австрії. Вищим державним органом управління тут служила *галицька придворна канцелярія*, що підпорядковувалась імператорові. На зразок інших провінцій Австрії було запроваджено *становий сейм*, до складу якого входили вищі сановники, церковні діячі, магнати і шляхта. Виконавчим органом сейму був *становий крайовий комітет*. Однак Галицький сейм збирався лише один раз —

у 1780 р. Його бездіяльність деякою мірою компенсували зібрання шляхти, що називалися *контрактами*.

Вищу австрійську владу на місцях здійснювали *губернські управління*. Губернатор (або президент губернського правління) призначався імператором, і йому належали всі адміністративно-політичні функції.

В адміністративно-територіальному відношенні Галичина після захоплення її Австрією поділялась на 6, а з 1785 р.— на 18 округів. Вся повнота влади в окрузі зосереджувалась в руках *старости*, якому підпорядковувались *комісари, секретар, канцеляристи, практиканти і посильні окружного управління*. Урядовою мовою була німецька. З місцевим населенням окружне управління контактувало польською мовою, а з домініями, духовенством і судами — латиною.

Відбулися певні зміни і в управлінні *сільськими громадами*, які, залишаючись під владою поміщиків, обирали свою адміністрацію в особі старости (*війта*) та присяжних. З'явилася посада *мандатора*, який здійснював управління навколишніми сільськими громадами і якого призначали і утримували кілька поміщиків. Органами управління поміщиків у їхніх володіннях були домінії, що виступали посередниками між округами й селами. Поміщики призначали приватних домінікальних урядовців переважно із іноземців (здебільшого німців), які майже не знали і не бажали знати місцевих звичаїв і побуту.

Австрійський уряд постійно прагнув до ліквідації самоврядування у містах. У ряді міст виникали нові магістрати, адміністративні функції яких виконували чиновники, призначені австрійськими урядовцями. І хоч міська верхівка зберігала за собою значний вплив, однак він здійснювався не через органи самоврядування, а за посередництвом австрійських чиновників. Згідно з ординацією 1782 р. міські урядовці остаточно перетворились на державних чиновників, підпорядкованих австрійському урядові.

Відповідні зміни сталися і в організації *судів*. Із часу захоплення Австрією українських земель усі смертні вирoki затверджував губернатор, а всі рішення державних судів виносились іменем імператора. З 1774 р. в судовій практиці Галичини стало обов'язковим використання австрійських правових актів. Першою інстанцією для сільського населення стали *домінікальні суди*, для міського — *магістратські*, для шляхти та інших феодалів — *земські*, за якими згодом закріпилась назва *шляхетських судів*.

Загалом політика Габсбургів на західноукраїнських землях спрямовувалась на повну ліквідацію всіх традицій

місцевого адміністративно-територіального устрою, наявність яких тією чи іншою мірою позначалась би на рівні етнічної свідомості. Зокрема, австрійський уряд запровадив у Галичині нову систему титулів і звань. Усім воеводам, каштелянам і міським старостам надавався титул графа, чиновникам — титул барона, а шляхтичі отримали звання рицарів.

Однак австрійські урядовці не могли приглушити етнічну самосвідомість українського (або, як тоді називали — руського) населення, що становило переважну більшість в Східній Галичині. Селяни, міщани і частина духовенства продовжували розмовляти українською мовою, дотримувались традиційного від часів Київської Русі побуту (насамперед в утриманні житла, одягу, споживанні їжі тощо). Позитивний вплив на ці процеси мав розвиток взаємозв'язків галицько-руського населення з українцями та росіянами сусідніх земель.

* * *

Таким чином, після Переяславської ради 1654 р. на Україні тривалий час зберігалось самоврядування органів української державності, що сформувались в ході Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Водночас відбувалось впровадження та зміцнення царської влади на Лівобережній Україні та Слобожанщині: спочатку поява царських воевод в українських містах та діяльність Малоросійського приказу, а згодом втручання царських урядовців у вибори гетьмана, полковників і сотників, зруйнування Запорозької Січі (1709 р.), утворення Малоросійської Колегії (1722—1727 рр.), заборона обрання гетьмана.

У 70—80-х роках XVIII ст. в результаті політики царського уряду, спрямованої на скасування будь-якого місцевого самоврядування, на Україні були остаточно ліквідовані гетьманство (1774 р.), Запорозька Січ (1775 р.), полковий, військовий та адміністративно-територіальний устрій (на початку 80-х років). Вся повнота влади зосередилась в руках президента Другої Малоросійської колегії (1764—1786 рр.).

Політичний лад на Слобожанщині, Лівобережній та Південній Україні був спрямований в русло загальнодержавного ладу. Згідно з «Учреждением о губерниях» (1775 р.), доповненим 1780 р., на цих землях було запроваджено загальнодержавну систему адміністративно-територіального устрою — поділ на губернії та намісництва.

У 90-х роках XVIII ст. до складу Російської держави

звійшли Правобережна Україна (Київщина, Брацлавщина, Волинь). Західноукраїнські ж землі, Північна Буковина і Закарпаття все ще залишалися під владою інших країн.

Рекомендована література

- Голубуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734—1775 рр.). К., 1961.
- Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959.
- Кабузан В. М. Заселення Новоросії (Екатеринославської и Херсонської губерній) в XVIII — першій половині XIX в. М., 1976.
- Нариси з історії Північної Буковини. К., 1980.
- Пащук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. Львів, 1967.
- Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Іст. нариси XVII—XVIII ст. Х., 1954.
- Тимофєенко В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII в. К., 1984.
- Шульга І. Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962.
- Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. К., 1990—1991.

ЛЕКЦІЯ 16

АНТИФЕОДАЛЬНИЙ, ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НАРОДНИХ МАС У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — XVIII ст.

● Масові заворушення другої половини XVII ст. ●
Боротьба селян і козаків Лівобережжя, Слобожанщини та
Запорозжя у XVIII ст. ● Народні рухи на Правобережжі
та західноукраїнських землях. Гайдамаччина. Коліївщина.
Опришки ● Особливості боротьби міських низів та робіт-
них людей

Масові заворушення другої половини XVII ст. Антифеодальна боротьба народних мас України того часу зумовлювалася насамперед поступовим відновленням феодально-кріпосницького гноблення, що було ліквідовано або ж послаблено у результаті Визвольної війни 1648—1654 рр. Політична обстановка на українських землях була складною: агресія шляхетської Польщі, султанської Туреччини і Кримського ханства; гостра боротьба старшинських угруповань, очолюваних претендентами на гетьманську булаву; протидія частини козацької старшини рішенням Переяславської ради, орієнтація на іноземні держави; наступ царського уряду на автономні права України; політична

роз'єднаність українських земель тощо. За цих обставин антифеодальний рух на Україні набував специфічних рис і форм. *Спрямований проти феодальної системи, він водночас ніс у собі значні визвольні тенденції.*

У 1657 р. вибухнуло повстання народних мас проти шляхетсько-старшинської верхівки на чолі з гетьманом Іваном Виговським, яка розширювала феодальне землеволодіння, посилювала визиск селян, обмежувала привілеї рядових козаків і міщан, прагнула повернути українські землі під владу Речі Посполитої. Очолили це повстання полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий атаман Запорозької Січі Яків Барабаш. Центром боротьби стала Полтавщина, де концентрувалися козаки Полтавського, Миргородського та Лубенського полків. Сюди ж прибув загін запорожців на чолі з Барабашем. Повстання поширилося майже на всю Лівобережну Україну і перекинулося на Правобережжя. Воно вийшло далеко за межі вимог, які ставили його керівники, і набуло гострої соціальної спрямованості. Тисячі озброєних селян, рядових козаків, робітних людей, міських бідняків громили маєтки старшини, шляхти, монастирів, двори лихварів та багатіїв. У 1658 р. гетьманському війську за допомогою татарської орди вдалося придушити повстання. Пушкар і Барабаш загинули. За наказом Виговського багато міст і сіл Полтавщини, жителі яких чинили опір карателям, було спустошено і зруйновано. Однак народний рух продовжувався. Його очолили І. Безпалій, І. Донець, І. Сірко, І. Іскра та інші ватажки. Проти старшинської групи, що прагнула розірвати союз із Росією, виступили Переяславський, Ніжинський, Чернігівський, Лубенський і правобережні козацькі полки. Зазнавши поразки, Виговський утік до Польщі.

1663 р. в Ніжині була скликана загальна козацька рада для виборів нового гетьмана Лівобережної України. У ній взяли участь також селяни навколишніх сіл та міська біднота, яких старшинська верхівка презирливо називала «черню», тому й рада одержала назву «*Чорної*». Під час виборів виявилися гострі суперечності між козацькою старшиною і народними масами, які переросли у відкритий конфлікт: козацька сірома та селяни вчинили розправу над старшинською верхівкою.

Улітку 1663 р. тривало повстання селян і козаків правобережного Паволоцького полку на чолі з Іваном Поповичем. Повсталі оволоділи м. Паволоч і перетворили його в центр своєї боротьби. При цьому вони прагнули заручитися підтримкою російського воеводи в Києві та наказного гетьмана Лівобережної України Я. Сомка, маючи намір

повалити панування шляхетської Польщі на Правобережжі. Однак ці плани не здійснилися. За наказом правобережного гетьмана П. Тетері каральне військо нещадно розправилося з повстанцями та їх ватажком.

Велике визвольне повстання на Правобережній Україні відбулося у 1664—1665 рр. Почалося воно з містечок Лисянка і Ставище на Київщині. Згодом чисельність повстанців, яких очолювали Сулимка та Варениця, досягла 30 тис. За підтримкою запорозьких загонів Сірка селяни й козаки розправлялися з панами, виступали за возз'єднання Правобережної та Лівобережної України. Ці виступи були придушені польсько-шляхетськими військами, але рух народних мас не припинявся. 1665 р. повстанці під керівництвом Івана Сербина визволили Умань, Христинівку, Бородянку; на Поліссі та Київщині загонами овруцького полковника Дацка та козаки Чернігівського і Київського полків визволили Димер, Бишів, Фастів, Чорнобиль, Мотовилівку та інші міста. У цей же час на Правобережжі діяли загонами Василя Дрозденка, Остапа Гоголя та інших ватажків. Зокрема, загонами Дрозденка завдали поразки війську гетьмана Тетері під Брацлавом, а сам гетьман змушений був незабаром утекти до Речі Посполитої. Лише наприкінці 1665 р. новому гетьманові Петру Дорошенку вдалося приборкати повстанців.

У липні 1666 р. виступом козацьких частин, які стояли у слободі Богушківці, розпочалося повстання в Переяславському полку проти утисків старшини та царських воевод. Його очолили сотник Максим Хоменко, козаки Іван Пригара, Іван Мамотів та ін. Козаки вбили полковника Ермоленка і обрали нову полкову старшину. До повсталих приєдналося населення Переяслава, Гельмязева, Бубнова, Піщаної, Домонтова, Золотоноші, Кропивної, Ірклієва, Березані та інших міст і сіл. Спільними силами царський уряд і гетьманська адміністрація придушили повстання і жорстко покарали його учасників.

Великий вплив на розгортання визвольної боротьби на Україні справила селянська війна 1667—1671 рр. під проводом Степана Разіна. Повстанську армію російського народного ватажка постійно поповнювали вихідці з українських земель — селяни, міська біднота, робітні люди промислів, запорозька сірома, лівобережні, слобідські й правобережні козаки. Серед керівників окремих загонів були українці — Олекса Хромий, Ярема Дмитренко, Нестор Самбуленко та ін. На Україні бували посланці Разіна, які розповсюджували тут зазивні листи (так звані «прелестные

грамоты») із закликами до знищення «усіх мирських кровопивців».

У серпні 1670 р. кілька повстанських загонів виступили з-під Царицина на Слобідську Україну. Їх очолили Фрол Разін, Федір Шадра, Олекса Хромий та ін. Один із таких загонів у ніч на 9 вересня прибув під Острогозьк, і його за наказом полковника Острогозького полку Івана Дзиковського впустили через потайний хід у місто. До повстанців приєдналися місцеві рядові козаки, селяни, міська біднота. Об'єднаними силами вони знешкодили воеводський гарнізон, а воеводу і його спільників стратили. Потім повстанці визволили Ольшанськ, де їх радо зустріли місцеві жителі. Однак частина верхівки козацької старшини вчинила змову й заарештувала Дзиковського. За допомогою царського війська повстання було придушене, а його керівників 29 вересня прилюдно розстріляли на площі Острогозька. Жорстоких репресій зазнали тисячі рядових повстанців. Тим часом у вересні — жовтні загін Ф. Разіна обложив м. Коротоюк, а загоони О. Хромого, П. Іванова та інших ватажків спільно з українськими селянами і козаками оволоділи містами Маяцьк, Цареборисів, Тор, Богодухів, Зміїв та ін. Однак на початку листопада урядові війська погасили й ці спалахи народного повстання на Слобожанщині.

Селяни, рядові козаки, міські низи продовжували свою боротьбу і в 80—90-х роках. Улітку 1687 р. розпочалося повстання у більшості полків Лівобережної України. В Гадяцькому полку повстали вбили осаула, в Прилуцькому — полковника. Селяни і козаки громили панські маєтки також у Переяславському, Лубенському та інших полках. Хвилі нових виступів здійснювалися і в наступні роки. Зокрема, згадаємо селянсько-козацьке повстання 1684 р. на Київщині, Брацлавщині й Волині, повстання 1693 р. проти старшинської верхівки Запорозької Січі та ін.

Гострих форм набула боротьба селян на західноукраїнських землях. У 1658 р. спалахнуло селянське повстання в Долинському старостві, приводом до якого стало прибуття на постій польсько-шляхетського війська, що, як правило, супроводжувалося свавіллям і грабуванням. У 1670—1672 рр. проти надмірної панщини і податків виступили селяни Дрогобицького і Жидачівського повітів. На Прикарпатті продовжувався опришківський рух. Втікачі від феодального гніту — селяни, ремісники, наймити, — використовуючи сприятливі гірські умови, створювали загоони і здійснювали сміливі походи у різні місця Прикарпаття і Закарпаття для покарання шляхти та інших кривдників трудящих. Так, у Коломийському повіті діяли заго-

ни опришків Бордюка (початок 70-х років), І. Винника і В. Гліба (1676—1682 рр.), у Жидачівському повіті — А. Дзигановича (1671—1682 рр.). У 90-х роках народні месники громили маетки світських і духовних феодалів у Косові, Рогатині, Стрию, Долині, Калущі та інших населених пунктах.

У цілому народні рухи на Україні другої половини XVII ст. були складним та суперечливим явищем щодо складу учасників, їхніх політичних поглядів, ідеологічних переконань. Однак у них чітко виділялися антифеодальна і визвольна тенденції.

Боротьба селян і козаків Лівобережжя, Слобожанщини та Запорозжя у XVIII ст. Протягом усього століття найпоширенішими формами протесту зубожілих селян і рядових козаків були переселення і втечі, які відбувалися постійно і мали масовий характер. Жорстокі заходи царського уряду, гетьманського правління і полкової старшини не могли спинити потоку переселенців-утікачів, які, до речі, на нових місцях часто знову потрапляли у ярмо експлуатації.

Значного поширення набуло так зване «*шукання козацтва*». Щоб позбутися феодальної залежності, селяни, діди й батьки яких колись були козаками, рішуче вимагали дозволити їм повернутися до козацького стану, вписатися до козацьких реєстрів (компутів). Навіть ті селяни, котрі лише якимось чином придбали козацькі землі, домагалися козацтва. Через протидію феодалів і старшинської адміністрації цим намірам «шукання козацтва» інколи переростало у тривалу запеклу боротьбу.

Масовими були скарги та прохання селян і козаків, у яких висловлювався протест проти свавілля феодалів, збільшення повинностей, обезземелення, закріпачення тощо. Не витримуючи тяжких феодальних повинностей, селяни переходили у так звані *підсусідки*: поселялися для постійного проживання у двори старшини, заможних козаків, селянських багатіїв. Але становище їх мало змінювалося, оскільки вони потрапляли у нову кабалу. Гострими формами боротьби були відмови селян від сплати податків і виконання повинностей, захоплення панської землі, випасів, сіножатей, худоби, майна. Проте найдошкульнішими для феодалів були селянські повстання.

На початку XVIII ст. проти поміщиків виступили селяни і козаки містечка Білопілля та ряду навколишніх сіл на Слобожанщині. Колишні козаки Сумського полку протестували проти того, що їх записали до поміщицьких підда-

них і примушували відбувати панщину. Після напруженої боротьби козаки домоглися свого: 1708 р. їх знову приписали до полку. Майже цілий місяць (серпень 1702 р.) тривало антифеодальне повстання селян, міщан та козаків у Переяславському полку, яке було придушене лише за допомогою значних військових сил.

У 1707—1708 рр. у Росії йшла селянська війна під проводом Кіндрата Булавіна. Вона не тільки сприяла посиленню антифеодальних настроїв серед народних мас України, а й поширилася з Дону на територію Слобожанщини і досягла Запорожжя.

Після поразки у перший період війни Булавін прибув на Запорожжя, де й перебував з листопада 1707 до березня 1708 р. Розташувшись спочатку у фортеці Кодак, він звернувся до тамешніх козаків із листом, в якому закликав їх приєднатися до повсталих донців. Рядове козацтво співчутливо відгукнулося на це, проте кошовий та курінні отамани стали на перешкоді. Булавіну було дозволено перебувати у Кодаку лише до весни. Спроба царського уряду і гетьмана Мазепи домогтися арешту ватажка не вдалася через притиждію козацьких низів. Наприкінці лютого Булавін разом із кількома сотнями запорозьких козаків, які добровільно приєдналися до нього, поблизу Кічкаса переправився через Дніпро і став табором поблизу Новобогородицької фортеці, якою готувався оволодіти. Проте здійснити це не вдалось. Довідавшись про наближення царських військ і посланих Мазепою козаків, Булавін у березні знову вирушив на Дон.

Усупереч волі старшини Запорозької Січі, гетьманського правління Лівобережжя і полкової старшини Слобожанщини до Булавіна приєдналося багато українських селян і козаків. Зокрема, у його війську діяв півторатисячний загін запорожців, який брав участь у багатьох боях. Кілька тисяч селян і козаків з України влилися до лав повстанців, що діяли на Дону, Поволжі та Слобожанщині. У травні 1708 р. об'єднані повстанські загони на чолі з булавінськими отаманами С. Драним, С. Безпалим і М. Голим здобули перемогу поблизу Валуїнок над слобідським Сумським полком. У червні того ж року 5 тис. булавінців і 1,5 тис. запорожців підступили до містечка Тор і розпочали штурм фортеці. Потім повстанці відійшли до Сіверського Дінця, де 2 липня в урочищі Крива Лука у жорстокій битві з царськими військами та козаками слобідських і лівобережних полків зазнали поразки.

Селянська війна під проводом Булавіна, залишивши глибокий слід у свідомості та історичній пам'яті народних мас, стала надихаючим прикладом у їх подальшій антифеодальній боротьбі.

Під час навали армій шведського короля Карла XII у другій половині 1708 р. вибухнуло повстання селян і козаків на території всіх десяти полків Лівобережної України. Особливо масово виступи проти визискувачів відбулися в Стародубі, Лубнах, Гадячі. *Новим явищем стало створення значних повстанських загонів, що об'єднували сотні селян і козаків.* Так, у районі Подніпров'я діяли загони Перейбиноса (800 чоловік), Молодця (1 тис.).

Народні маси Лівобережжя по-своєму витлумачили звернення Петра I до українського народу, в яких він повідомляв про перехід гетьмана Мазепи на бік шведів. Вони зрозуміли їх як «височайший» дозвіл звільнитися з-під влади поміщиків і старшини, записуватись у козацькі реєстри, створювати власне самоврядування. Так, селяни і рядові козаки Чигринодубровської сотні Лубенського полку виступили проти свого сотника Булюбаша, зруйнували кілька його маєтків. У межах сотні на певний час фактично була знищена влада старшинської адміністрації та встановлено народне самоврядування.

У 20-х роках XVIII ст. для країни настали часи відносної політичної стабільності, тому антифеодальні рухи вже менше ускладнювалися іншими факторами. Селянсько-козацькі маси продовжували вести вперту боротьбу за землю, активно виступали проти кріпосницьких тенденцій, які вже почувались на Лівобережжі та Слобожанщині. В окремих народних виступах чіткіше простежуються елементи організації.

Гайдамацький рух, який розгорнувся з початку XVIII ст. передусім на Правобережній Україні, поширився також на Лівобережжя і Слобожанщину. (Слово «гайдамака» походить від турецького «гайда» — турбувати, гнати, переслідувати.) Знедолені маси організовували загони і вели збройну партизанську боротьбу проти гнобителів. Зокрема, вони чинили розправи з панами і багатими торговцями в Стародубському, Лубенському, Миргородському та інших полках.

Тривалий час вели боротьбу закріпачені козаки с. Фоевич Топальської сотні Стародубського полку. Ще 1731 р. вони відмовилися виконувати повинності, вимагаючи повернення до козацького стану. 1747 р. жителі села відновили свої вимоги, зокрема неодноразово подавали чолобитні до сотенної, полкової та Генеральної військової канцелярій. Старшинська адміністрація направила проти них кілька каральних загонів, але колишні козаки чинили їм опір. Зневірившись знайти правду в місцевих властей, жителі села надіслали скаргу до Сенату, проте й там не знайшли підтримки. Після жорстокого придушення повстання у 1748 р. його керівника А. Яременка стратили, а чотирьох його помічників відправили на каторгу.

Протягом 40—70-х років відчайдушно боролися за запис до козацького реєстру жителі сіл Кулагя та Суботовичі Новоміської сотні Стародубського полку. Особливо гострими були їх виступи в 1748—1750 та 1760—1761 рр. Зокрема, у 1760 р. кулазькі селяни, довідавшись, що Генеральний військовий суд відхилив їх домагання на козацькі права, самі оголосили себе козаками, створили самоуправління, почали розподіл поміщицької землі. До них приєдналися селяни сусідніх Суботовичів. Цей виступ, як і чимало інших, був придушений, але селяни не змирилися з невдачею і продовжували боротьбу аж до кінця 70-х років.

Довгі роки тривало насильницьке закріпачення козаків і селян с. Кліщинці Жовнинської сотні Лубенського полку. Жителі села марно зверталися до урядових установ із проханням припинити свавілля феодалів. Доведені до відчаю, вони піднялися на збройну боротьбу, яка тривала майже чотири роки (1767—1770). Очолили повстанців Оланас Ворона і Трохим Білим. У травні 1767 р. селяни та козаки розгромили поміщицький маєток і спорудили укріплення навколо села. За наказом Малоросійської колегії в Кліщинці неодноразово прибували каральні команди. 1769 р. царському урядові вдалося тимчасово придушити повстання. За вироком суду козаків і селян Кліщинців було визнано панськими підданими, багато з них суворо покарано. Для виконання цього вироку влітку 1770 р. до села підійшов каральний загін. Озброєні кліщинці напали на нього, а потім, сховавшись у спорудженому раніше укріпленні, стали мужньо оборонятися. 21 вересня повсталі вступили в останній нерівний бій з карателями. Після придушення повстання екзекуції над бунтівниками тривали аж до 1774 р.

Збройні виступи народних мас відбувалися у 50—60-х роках і на Слобідській Україні. Боротьба проти посилення феодального гноблення і покріпачення особливо розгорнулася після ліквідації слобідських козацьких полків, а також у зв'язку із запровадженням подушного податку. Наприкінці 1765 — на початку 1766 р. такі виступи відбулися в слободах Андріївці, Балаклії, Левківці Ізюмської провінції, в містечках Соколовому, Огульцях, слободах Одринці, Черемошній Харківської провінції. Війська вчинили розправу над учасниками заворушень і силою примусили селян сплачувати подушне.

У середині XVIII ст. на Лівобережній та Слобідській Україні посилювався гайдамацький рух. У 60—70-х роках боротьба народних мас Слобожанщини проти феодально-кріпосницького гніту нерідко набирала форми царистського самозванства, що живилося ілюзорною вірою селян у доброго царя.

Загострення соціально-політичних суперечностей мало місце й на Запорозжжі.

Особливо гостро протікало заворушення козацької бідноти та послитих у вересні 1761 р. в с. Кам'янському Кодацької паланки. Незадоволені своїм становищем жителі села закували у колодки паланкового писаря. Коли ж осавул І. Кирпань, який прибув сюди з козацьким загоном, звільнив писаря і спробував схопити декого з учасників заворушення, то стався справжній вибух народного гніву. Повстанці відбили заарештованих односельців, розігнали карателів. Довідавшись про це, кодацький полковник П. Іванов привів у Кам'янське нову військову команду, але головних учасників повстання йому не вдалося знайти, оскільки вони зникли із села.

Велике повстання на Січі відбулося також у грудні 1768 р. Повстанці захопили пушкарню, розгромили господарства старшини й заможних козаків. Старшина, у тому числі кошовий отаман П. Калнишевський, були змушені втекти. Козаки відчайдушно обороняли січову фортецю від карального загону царських військ, що прибув з Новосіченського укріплення. Однак виступ запорозької сіроми все ж було придушено.

Величезний вплив на піднесення антифеодального руху на Україні мала селянська війна 1773—1775 рр. у Росії під проводом Омеляна Пугачова. Окремі періоди життя її керівника були тісно пов'язані з Україною, знав він і українську мову. На Україні поширювалися маніфести та укази Пугачова, діяли його численні агітатори (так звані «розгласителі»). На Слобожанщині, Лівобережжі й Запорозжжі на той час склалося надзвичайно напружене становище. Селян і козаків збуджували чутки про можливість загального повстання. Активно діяли повстанські формування, найбільшими з яких були загони Утвенка та Неустроева, часто нагадували про себе гайдамацькі загони на Слобожанщині. На Запорозжжя прибули пугачовські полковники Ємельянов і Стодола. Повстанську армію Пугачова поповнили селяни і козаки Лівобережної та Слобідської України, запорозькі козаки, учасники гайдамацьких рухів на Правобережжі, а також українські поселенці Яїку, Дону, Сибіру. Окремі полки очолювали вихідці з України — отамани В. Журба, С. Черкашин, І. Захліста, один з організаторів артилерії повстанців С. Карамацько та ін.

Незважаючи на поразку, селянська війна під проводом Пугачова до самих підвалин розхитала феодально-кріпосницьку систему царської Росії. У ній взяли участь якнайширші соціальні верстви, представники різних народностей. *У цій війні, по суті, було порушене питання про знищення кріпосництва, під її впливом формувалася передова громадська думка, просвітницька ідеологія.* Відгомін війни ще довго проявлявся в антифеодальній боротьбі народних мас.

У 70-х — на початку 80-х років багатіів Лівобережної, Слобідської та Правобережної України громили повстанські загони, очолювані Семеном Миколаєнком (називаним на Запорозжжі Гаркушею). Склад цих невеликих за чисельністю формувань постійно змінювався, а сам Гаркуша часто виступав під іншими прізвиськами. Народні месники карали найбільш ненависних гнобителів, а їхнє майно роздавали бідним. Кілька разів Гаркушу арештовували та ув'язнювали, проте він знову й знову виривався на волю, щоб продовжити боротьбу. Востаннє його схопили в лютому 1784 р. і після жорстоких катувань заслали на довічну каторгу до Херсона, де він і загинув.

Класова боротьба на Лівобережжі та Слобожанщині загострилася після юридичного закріпачення українських селян царським указом від 3 травня 1783 р. Протягом 80—90-х років тільки на Лівобережній Україні відбулося до 50 масових селянських заворушень, з яких майже поло-

вина супроводжувалась сутичками повсталих із військовими командами.

Довготривалістю, напруженістю і драматизмом відзначалося повстання в с. Турбаях (входило раніше до Полтавського полку, потім Київського намісництва, а з 1789 р.— до Градизького повіту Катеринославського намісництва). На початку XVIII ст. жителі цього села були козаками, а згодом їх насильно перетворили у феодально залежних селян. У 1776 р. власниками Турбаїв стали поміщики Базилевські. Протягом багатьох десятиліть турбаївці через гетьмансько-старшинські та царські органи влади домагалися повернення до козацького стану. Проте державні інституції відповідали категоричними відмовами. У 1788 р. Сенат визнав козацькі права і привілеї лише за 76 турбаївськими родинами (в селі проживало близько 2 тис. чоловік). Це викликало обурення решти селян. На початку січня 1789 р. вони відмовилися виконувати феодальні повинності та сплачувати податки на користь власників села і створили селянсько-козацьке самоврядування: обрали отамана, суддю і писаря, що зосереджували всю повноту виконавчої влади. Найважливіші питання вирішувалися на загальному сході жителів села. *Уже в лютому 1789 р. Турбаї повністю випали з орбіти царських органів влади й управлялися виключно виборними представниками.* Невдовзі сюди прибули урядовці Голтвянського нижнього земського суду для розгляду «справи про козацтво» турбаївців, а по суті — для виконання рішення Сенату про надання козацтва 76 родинам і повернення у підданство переважної більшості селян. Турбаївці висунули вимогу записати у козаки всіх жителів і заявили, що швидше загинуть, але не визнають інших рішень, хіба що «всім царством придуть нас брати».

8 червня 1789 р. турбаївці повстали. Ініціаторами збройного повстання були А. Бондар, С. Левенець, Г. Ракша, К. Рогачка, В. Цапок, Н. Тарасенко, Ф. Помазан, Г. Величко та ін. Вони ж визначили основний зміст і напрям діяльності органу селянсько-козацького самоврядування — «Громадської збірні». Повстанці захопили чиновників земського суду, розправилися з поміщиками Базилевськими, конфіскували панське майно, примусили судових урядовців визнати їх усіх козаками. Відтоді протягом чотирьох років влада в Турбаях належала «Громадській збірні», яка здійснила перерозподіл угідь і майна поміщиків, вела переговори з царськими органами влади, відіграла велику роль у консолідації повсталих. Турбаївське повстання вплинуло на навколишні села. Жителі Кринок, Остап'я також припинили виконувати феодальні повинності та почали вимагати від судових органів записати їх до козацьких реєстрів.

Зважаючи на серйозне ускладнення міжнародної ситуації (російсько-турецька війна, Французька буржуазна революція та ін.), царський уряд сподівався вирішити турбаївське питання без застосування військової сили. Проте селяни не йшли на будь-які компроміси. Тоді за вказівкою Петербурга місцеві власті вдалися до жорстоких каральних дій. У червні 1793 р. в Турбаї ввійшли батальйон Бузького егерського полку та 200 козаків полку Бокова. Найактивніших учасників повстання заарештували. З липня 1793 до кінця 1794 р. тривав суд над турбаївцями. Багатьох з них засудили до побиття канчуками і довічних каторжних робіт у Сибіру. Турбаї було перейменовано у Скорбне, а його жителів переселено в південні райони України.

Народні рухи на Правобережжі та західноукраїнських землях. Гайдамаччина. Коліївщина. Опришки. Антифео-

дальна боротьба народних мас указаних регіонів зумовлювалася не тільки жорстоким феодально-кріпосницьким гнобленням, а й національно-релігійними утисками з боку шляхетської Польщі. *Трудящі боролися не тільки проти феодальної експлуатації, а й за своє національне визволення, возз'єднання всіх українських земель.*

Нагадаємо, що після укладення Андрусівського перемир'я на південній Київщині та Брацлавщині, малозаселених і спустошених загарбниками, поступово зосередилися тисячі втікачів із різних місцевостей України — залежні селяни, козаки, які втратили права і привілеї, ремісники, робітні люди промислів та ін. Незабаром тут виникли чотири козацькі полки, які очолили Семен Палій, Самуїл Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин. Центри їх знаходилися в Брацлаві, Корсуні, Фастові, Богуславі. Козацьку адміністрацію очолив наказний гетьман (тривалий час цю посаду обіймав Самусь). Спочатку польсько-шляхетський уряд мирився з існуванням правобережного козацтва, сподіваючись використати його у боротьбі проти Туреччини та Кримського ханства. У середині 80-х років XVII ст. польський король і сейм формально визнали існуючі козацькі полки, територія яких являла собою по суті автономне об'єднання, лише номінально залежне від Речі Посполитої. *Ці полки стають важливим фактором визвольного й антифеодального руху на Правобережній Україні.* Політика Палія та інших полковників, спрямована на підпорядкування території полків козацькій юрисдикції, ліквідацію тут влади польських магнатів і шляхти, на возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії, користувалася підтримкою з боку широких мас.

У червні 1699 р. Варшавський сейм вирішує ліквідувати козацькі полки у Київському та Брацлавському воеводствах. Незабаром польсько-шляхетські війська посилили гарнізон міста-фортеці Немирова, а також захопили міста Бар, Брацлав, примусивши козацькі сотні відступати. Шляхта поверталася до своїх маєтків на Поділлі. 12-тисячне польське військо розмістилося на зимові квартири в районі Білої Церкви, Черняхова, Бородянки та інших міст. Наприкінці 1700 р. 4-тисячний польський загін спробував захопити Фастів — резиденцію Фастівського полку, очолюваного Палієм, але зазнав поразки. Становище на Київщині та Брацлавщині дедалі загострювалося.

На початку 1702 р. у Фастові відбулася нарада за участю полковників Палія, Самуся, Іскри, а також представників міщан, селян, нижчого православної духовенства і православної шляхти. На ній було вирішено розпочати

рішучу боротьбу за визволення Правобережної України. Влітку 1702 р. антифеодальний, визвольний рух охопив Брацлавщину, Поділля, Волинь, Київщину. Центром його став Фастів, а головним керівником — Палій зі своїми соратниками Самусем, Абазином, Іскрою. Повсталі селяни, міщани й козаки протягом 1702 р. визволили Немирів, Бердичів, Білу Церкву, Бар, Ушицю, Жванець, Могилів та інші міста.

У січні 1703 р. 15-тисячне польсько-шляхетське військо під командуванням польного гетьмана Сенявського вторглося на подільські землі. Карателі зруйнували і спустошили багато міст і сіл, винищили десятки тисяч селян, захопили їхнє майно та худобу. Під Ладижином вони взяли у полон тяжкопораненого полковника Абазина і стратили його. Проте на Київщину, де в містах-фортецях Білій Церкві, Фастові, Корсуні й Богуславі дислокувалися значні повстанські сили, поляки не наважувалися наступати. На захопленій ворогом території продовжували партизанську боротьбу загони селян і козаків.

На початку 1704 р. Самусь та Іскра приїжджали на Лівобережжя і вели переговори про те, щоб прийняти визволену правобережну територію разом із козацьким військом і населенням під протекторат Росії. Однак царський уряд у складних зовнішньополітичних умовах (війна зі Швецією тощо), очевидно, не мав наміру розв'язувати цю проблему, і пропозиції полковників залишилися без наслідку. На перешкоді її позитивного розв'язку стали також дії гетьмана Мазепи.

За наказом царського уряду в травні 1704 р. лівобережні козацькі полки вступили на правий берег для боротьби проти загонів магнатів — прихильників шведів. На Поділлі та Брацлавщині знову почалося масове повстання селян, козаків, міщан, які визволили багато міст і містечок та встановили там самоврядування. Однак війська Мазепи і польська шляхта придушили визвольний рух. Палія було заарештовано, підступно звинувачено в зраді та ув'язнено у Батуринській фортеці. 1705 р. його відправили у Москву, а звідти заслали до Сибіру, де він перебував до кінця 1708 р.

Спільні завдання боротьби проти польсько-шляхетського панування, ідея возз'єднання правобережних земель України з лівобережними у складі Росії — все це зумовило створення широкого фронту, який об'єднував різні категорії населення (селян, козаків, міщан, дрібну українську шляхту, православне духовенство). Однак це не виключало і певних суперечностей у таборі повстанців. Соціальний

стан козацької старшини, яка очолювала рух, зближував її скоріше з феодалами, ніж із селянами чи рядовим козацтвом. *Найбільш послідовними у боротьбі були селянсько-козацькі маси*, які конфіскували феодальні володіння, землю і майно, ліквідували королівські органи влади і запроваджували самоврядування. Повстання 1702—1704 рр. залишилося яскравою сторінкою в історії визвольної боротьби народних мас України.

Як ми знаємо, із другого десятиріччя XVIII ст. на Правобережжі розгортається *гайдамацький рух*. Серед гайдамаків були не тільки тутешні селяни та міська біднота, а й козацька сірома Запорозжя, експлуатований люд Лівобережної та Слобідської України, втікачі від феодальних утисків з Росії, Молдавії, Польщі, Білорусії, Литви. Гайдамацький рух мав антифеодальний і визвольний характер. Визвольна боротьба велася під гаслом захисту православної віри від наступу католицизму та уніатства.

Гайдамацькі загони формувалися у потаємних неприступних місцях Правобережжя і Запорозжя — лісах (Чорному, Кучманському, Мотронинському та ін.), байраках, балках тощо. Там вони створювали стани, де зберігалися продовольство, зброя, порох, свинець. Формування та дії загонів, як правило, розпочиналися навесні й тривали до осені. Загони були різними як за чисельністю, так і тривалістю існування. Спочатку вони були невеликими і вели боротьбу розрізнено. Як правило, у кожному загоні були запорожці або ж люди, які довгий час жили на Запорозжжі. До загону також прагнули залучити мешканців того краю, куди планувався похід, або підданих пана, на маєток якого готувався напад. Обираючи отамана, зважали на його досвід, хоробрість, винахідливість, знання місцевості.

Гайдамаки розорювали маєтки польських магнатів і шляхти, захоплювали й палили майно феодалів, знищували документи, які підтверджували статус власника щодо землі та кріпаків, нападали на орендарів, корчмарів, лямварів, представників польської та української панівної верхівки. Однією з умов успіху гайдамаків було їх швидке переміщення. У їзді верхи гайдамаки не поступалися перед регулярними військами. Важко було впоратися і з пішими гайдамаками, бо вони ковалися у високій траві та влучно стріляли. Коли гайдамаків оточувало каральне військо, вони билися так відважно, що завдавали йому великих утрат і примушували відступати, або ж, дочекавшись ночі, зникали непоміченими. Якщо ж була несила перемогти, гайдамаки часто билися до останнього, але не здавалися.

Довготривалість і стійкість гайдамацького руху зумовлювалися всебічною підтримкою з боку широких мас. Місцеве населення, насамперед селянство, поповнювало повстанські загони, допомагало гайдамакам у вивченні об'єктів нападу, давало провідників, постачало харчі та боеприпаси, переховувало майно, зброю, повідомляло про небезпеку, надавало притулок.

Для боротьби з гайдамацьким рухом польсько-шляхетський уряд використовував свої війська, а також загони так званих *надвірних козаків* — озброєних місцевих селян, що їх утримували власники маєтків на свій рахунок.

У своєму розвитку гайдамацький рух пройшов кілька етапів, кожний з яких мав свою специфіку. Однак незмінною залишалася тенденція до *дальшого зростання чисельності повстанців, поглиблення завдань і розуміння боротьби, розширення території дій.*

Перше значне повстання гайдамаків, яке виділялося своєю організаційною стороною та ідейними мотивами, спалахнуло на Правобережній Україні 1734 р. Йому передували ряд обставин. Після смерті Августа II в Польщі настало безкоролів'я. Навколо обрання нового короля думки панівних верств розділилися: виникли дві групи, яких підтримували різні країни. Наприкінці 1733 р. на Правобережжя вступило царське військо (разом із козаками Лівобережжя і Запорожжя), яке повинне було підтримувати короля Августа III і вести боротьбу проти магнатів і шляхти, котрі прагнули посадити на трон Станіслава Лещинського — ставленика Франції. Однак серед населення поширилися чутки, що царське військо прийшло, щоб допомогти у визволенні Правобережної України від польсько-шляхетського панування і возз'єднанні з Лівобережжям у складі Росії. Все це стало безпосереднім приводом до вибуху масового гайдамацького руху, що тривав аж п'ять років.

Протягом 1734—1738 рр. на Київщині, Брацлавщині, Поділлі, Волині діяли великі повстанські загони, які очолювали відважні месники Верлан, М. Грива, Г. Медвідь, М. Моторний, Г. Голий, С. Чалий, Писаренко, Жила, Рудь, Іваниця, Харко, Запорожець. Вони знищили велику кількість панських маєтків, оволоділи багатьма населеними пунктами Правобережжя, у кривавих сутичках розгромили чимало підрозділів польсько-шляхетських каральних військ. Лише наприкінці 1738 р. останнім при допомозі російського корпусу вдалося значно послабити гайдамацький рух. Протягом тривалої напруженої боротьби гайдамаки зазнали великих втрат. Їх безстрашні ватажки загинули у сутичках з карателями, татарськими ордами або ж залишили Правобережню Україну.

У 40-х роках на Правобережжі спостерігався деякий спад гайдамацького руху. Проте і в цей час загони гайдамаків, які очолювали Г. Голий, І. Вечірка, І. Борода, Р. Чорний, Ф. Таран та інші ватажки, досить активно діяли у багатьох місцевостях.

Широка хвиля гайдамацького руху знову прокотилася по Правобережній Україні у 1750 р. У травні загін під проводом О. Ляха розгромив шляхетський табір у Корсуні, а потім здійснив рейд через Таганчу, Ржищів, Ходорів та інші міста й села. У районі містечка Мошни діяв загін, очолюваний М. Мамаєм. Згодом він спільно з загоном Г. Лисого здійснив похід на Чигиринщину, де визволив ряд сіл. У липні загін М. Сухого розгорнув боротьбу в районі Сміли і завдав нищівного удару польсько-шляхетській військовій команді. Протягом травня — липня поблизу Володарки діяв загін М. Теслі, восени загін О. Письменного брав участь у розгромі шляхти у Фастові. На Поліссі діяв загін під проводом І. Подоляки. Але сили народних месників і польсько-шляхетських та царських каральних військ були нерівні. Багато гайдамацьких загонів на Правобережжі було знищено. Залишки гайдамаків відступили в ліси і степи Запорожжя і Лівобережжя, а також у Молдавію.

Гайдамацький рух на Правобережній Україні, в який втягнулися значні маси людей, розхитував феодально-кріпосницьку систему, послаблював режим польсько-шляхетського панування, став справжньою школою мужності кількох поколінь українських селян.

У другій половині XVIII ст. антифеодальна і визвольна боротьба селянства на Правобережжі не вщухала. Поширеною формою протесту були скарги на власників маєтків, орендарів, посесорів, економів та інших гнобителів. Але найефективнішим засобом боротьби залишались втечі. Селяни тікали поодинокі, сім'ями й групами, а іноді й цілими селами. Не припинялися й партизанські дії окремих загонів.

У 1768 р. на Правобережжі вибухнуло найгрізніше народно-визвольне повстання — Коліївщина. Цьому сприяли такі обставини. Магнати і шляхта непомірно збільшили панщину та інші повинності. Для більшості селян закінчилося пільги, і вони знову потрапили у феодальну кабалу. Отже, число незадоволених, готових силою відбивати наступ панів значно зросло. Посилилися національно-релігійні утиски. Спроби віруючих захищати православні церкви і монастирі, повернутися від унії до православ'я жорстко каралися.

На початку 1768 р. під тиском царського уряду польський сейм прийняв постанову про формальне зрівняння у правах з католиками населення православного й протестантського віросповідань. Це викликало протест з боку найреакційнішої частини магнатів і шляхти. Під гаслом

захисту католицизму і шляхетських прав у м. Барі на Поділлі вони утворили конфедерацію. Дії загонів конфедератів на Київщині, Поділлі та Волині супроводжувалися катуванням і грабуванням населення, вигнанням православних священників із приходів, руйнуванням їх будинків і церков. Це переповнило чашу терпіння українського народу і вкрай загострило соціальну й національно-політичну ситуацію. Для боротьби з конфедератами царський уряд увів у Польщу, в тому числі на Правобережну Україну, свої війська. Українське населення витлумачило прихід російських частин як допомогу в боротьбі проти шляхти. Поширювалися чутки про те, що Катерина II нібито видала «золоту грамоту», якою вона санкціонувала знищення шляхти, орендарів, уніатських і католицьких священників. Навесні 1768 р. селяни Правобережної України почали громадитися у загани, до них приєдналася запорозька голота. Центром збору повстанців стало урочище Холодний Яр поблизу Мотронинського монастиря. Великий загін козаків і селян очолив Максим Залізняк.

Батажок майбутнього повстання народився в сім'ї селянина-кріпака м. Медведівки на Черкащині. За молодих років він пішов на Запорозьку Січ, де наймитував, працював на рибних промислах, ходив на заробітки до Очакова. Зберігся опис його зовнішності: «Максим Железняк, от роду ему 28 лет, росту большого, долголик, волосы темнорусые, глаза серые». Повстанці високо оцінили особисту мужність Залізняка і обрали його, за давнім козацьким звичаєм, полковником. Залізняк, як і інші керівники повстання, вірив чуткам про визвольну місію російського війська на Правобережній Україні, а тому заявляв, що діє з відома Коша Війська Запорозького, а також російського командування. У цьому дусі було виготовлено ряд указів, які розповсюджувалися серед правобережного населення.

У другій половині травня повстанське військо під проводом Залізняка вирушило у похід по Правобережжю. Розпочалося велике народно-визвольне повстання — Коліївщина (ця назва, очевидно, походить від слів «кіл», «колоти», «колій»). Повстанські сили безперервно зростали. Народні месники визволили Медведівку, Жаботин, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато сіл на Чигиринщині, Смілянщині, Уманщині. За кілька тижнів повстання охопило південну Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділлі і Галичину. Залізняк та його отамани оголосили звільнення селян від влади польської шляхти, скасували панщину та інші феодальні повинності. Повстанці знищували феодалів, орендарів, лихварів, захоплювали і спалювали панські маєтки і замки, ділили шляхетське майно. У селах йшов перерозподіл фільваркових полів і лісових угідь міс-

цевої шляхти. Майже повсюдно формувалися органи селянсько-козацького самоврядування. У багатьох староствах і ключах правобережних земель влада польської шляхти практично перестала існувати. Шляхта, орендарі, старости, ксьондзи, уніати кинулися до міст, сподіваючись за мурами магнатських фортець сховатися від народного гніву. Багато їх зібралось в Барі, Кам'янці-Подільському, Білій Церкві, Умані та інших містах.

На початку червня повстанське військо наблизилось до Умані, яка належала магнатові С. Потоцькому і була одним із центрів польсько-шляхетського панування і поширення католицизму та уніатства на Правобережній Україні. Уманська фортеця мала міцні укріплення, в'їзд до неї охоронявся гарнізоном піхоти, а саме місто — полком надвірних козаків. Саме їх і було вислано проти повсталих, однак сотник цього полку Іван Гонта разом з козаками перейшов на їхній бік. 9 червня двохтисячний загін, очолюваний Залізняком, розпочав облогу, а потім, спільно з козаками Гонти, штурм міста. Обложені опинилися в скрутному становищі, і вже наступного дня уманський губернатор погодився здати місто. Повсталі вчинили розправу над шляхтою, єзуїтами, багатіями, знищили документи, що узаконювали повинності селян, захопили багато зброї, боєприпасів і майна.

Після взяття Умані повстанці розташувалися табором поблизу міста. Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень, очолюваних сотниками, у ньому підтримувався відповідний порядок, запорозькими козаками проводилися військові навчання. На раді Залізняк був проголошений гетьманом і князем смілянським, а Гонта — полковником і князем уманським. Вони виявили себе справжніми керівниками, яким повсталий народ доручив усю повноту влади на визволеній території України. Залізняк почав розсилати у різні райони Правобережжя універсали, які відбивали соціальні настрої повстанців. Зокрема, деякими з них він призначив урядовців у містечках та селах і надав їм право розправлятися з гнобителями, порядкувати, судити й карати.

У травні — червні від головних сил повстанської армії відокремилось чимало загонів, які при підтримці селян і міщан розгорнули боротьбу проти шляхти у різних районах Правобережжя. Загін Микити Швачки і Андрія Журби здобув Фастів і, спираючись на цю свою резиденцію, визволив значну частину Київщини. У районі Канева, Черкас, Медведівки, Крилова діяли повстанці, очолювані Семеном Неживим. Загін Павла Тарана визволив Тетіїв, Во-

лодарку і навколишні села. Гайдамаки, якими керував Іван Бондаренко, вели боротьбу на півночі Київщини. На Поділлі та Волині діяли загони Сави Позіхайла, Максима Максимова, Микити Москаля та ін. На Брацлавщину вступив загін під командуванням Василя Шила. Він одержав від Залізняка завдання розташуватися поблизу турецьких володінь і не допустити татар на допомогу конфедератам. Сутички повстанців із татарськими загонами біля Балти, Голти, Палієвого озера призвели до загострення відносин Туреччини з Росією. У цілому в червні — липні 1768 р. на Правобережній Україні діяло близько 30 гайдамацьких загонів, що контролювали значну територію.

Коліївщина викликала неабиякий страх у феодалів і правлячих кіл не тільки шляхетської Польщі, а й сусідніх країн, де за прикладом українських селян народні маси стали підніматися на боротьбу. В особливому занепокоєнні перебував царський уряд, невдоволений посиленням антифеодального руху на всіх українських землях, участю у гайдамацькому русі російських селян, міщан і навіть солдатів, а також ускладненням взаємин із Туреччиною. Тому він вступив у змову зі шляхетською Польщею. Російські війська за наказом Катерини II приступили до каральних акцій проти гайдамаків, у яких взяли участь і польсько-шляхетські війська. Царські офіцери, скориставшись тим, що повстанці вважали російське військо своїм союзником, по-зрадницькому захопили їхніх ватажків — Залізняка, Гонту, Неживого. 27 червня 1768 р. гайдамацький табір під Уманню був оточений, і повстанці здалися. Протягом липня — серпня була розгромлена більшість повстанських загонів. Польсько-шляхетський уряд запровадив на Правобережній Україні режим кривавого терору. Каральні команди вішали гайдамаків, відтинали їм голови, садовили на палі. Найбільше повстанців загинуло в Кодні на Волині, де було страчено кілька тисяч чоловік. Тисячі гайдамаків було страчено в с. Сербах на Поділлі. Тут у страшних муках загинув Гонта. Підданих Російської держави, серед них Залізняка, Швачку, Неживого, засудили до жорстоких тілесних покарань і заслання на каторжні роботи до Сибіру.

Народно-визвольне повстання 1768 р. потрясло польсько-шляхетський політичний режим на Правобережній Україні, наблизило час її возз'єднання з Лівобережжям у складі Росії. Воно надовго збереглося в народній пам'яті й відіграло велику роль у формуванні визвольних традицій українського народу. Цим подіям великий Кобзар присвятив один із кращих своїх творів — поему «Гайдамаки».

Різноманітних форм набирала антифеодальна боротьба й на західноукраїнських землях. Селянство і міська біднота Закарпаття активно боролися проти феодально-кріпосницького гноблення та іноземного поневолення під час визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. Селянські маси Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття відмовлялись відбувати панщину і сплачувати податки, за-

хоплювали панські землі, майно тощо, вдавалися до фізичних розправ над гнобителями та збройних виступів. Слід відзначити повстання селян с. Мшанці Тереховлянського повіту Руського воеводства (1717 р.), Долинського староства (1740 р.), сіл Обертин (1744 р.) і Космач (1749 р.) на Прикарпатті, сіл Хашців і Вовче (60-ті роки) на Самбірщині, Східної Галичини (1769 р.), багатьох сіл Угочанської жупи (1775 р.) та ін.

Справжньою повинню розлився по Прикарпаттю *опришківський рух*, головною силою якого виступили безземельні та мадоземельні селяни, міська біднота. У першій половині XVIII ст. громили шляхетські маєтки, двори багатіїв, розправлялися з визискувачами загони Івана Пискливого, Івана Пинті, Василя Солонинки, Івана Панчишина, Петра Сабата, Григорія Дранки та ін.

Понад сім років (1738—1745) гриміло на західноукраїнських землях ім'я славетного народного месника Олексія Довбуша. Його спритні, рухливі загони, спираючись на свої табори в горах, здійснювали сміливі походи на Покутті, Північній Буковині, Закарпатті, Західній Галичині, Поділлі. Караючи гнобителів, Довбуш передусім дбав про інтереси знедолених. «Не по гроші сюди прийшов,— заявив він колись одному з шляхтичів,— але по твою душу, щоб ти більше людей не мучив». Захоплене у панів майно ватажок роздавав селянам і цим заслужив славу і повагу народу. Завдяки підтримці народних мас, умілому керівництву, високому бойовому духу довбушеві загони зуміли тривалий час успішно боротися з феодалами. 24 серпня 1745 р. Довбуш загинув від кулі польського найманця. Ім'я славетного месника, що був виразником прагнень народу до волі й соціальної рівності, навечно закарбувалося в піснях, легендах, у пам'яті народній. Справу Довбуша продовжили його побратими і послідовники Василь Баюрак, Іван Бойчук та ін.

Особливості боротьби міських низів та робітних людей.
Вклад різних станів населення України в антифеодальну і визвольну боротьбу був далеко не рівнозначним. Так, роль міських низів у актах соціального протесту в розглядуваний період залишалася досить скромною. На відміну від попереднього часу, коли міські жителі брали якнайактивнішу участь у визвольній боротьбі українського народу проти польсько-шляхетського панування, в другій половині XVII—XVIII ст. мали місце лише поодинокі спорадичні виступи трудового населення міст. Як правило, його боротьба не виходила за рамки таких форм, як подача скарг

та прохань у гетьмансько-старшинські й царські органи влади. У змісті цих документів превалювали переважно вузькостанові вимоги — дозволити займатися винокурінням, обмежити непомірні земельні апетити козацької старшини, православних монастирів тощо. Окремі прохання спрямовувалися проти втручань старшинської адміністрації у справи місцевих магістратів, проти призначення війтами ставлеників козацької старшини та ін.

І все ж, незважаючи на деяку соціальну пасивність міського населення, його значення у розвитку антифеодальних рухів на Україні не слід недооцінювати. Міські низи виступали, наприклад, активними учасниками гайдамацького та опришківського рухів, брали участь у селянських війнах в Росії та інших великих повстаннях. Особливо помітною була їхня роль у роки боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів. За умов інтервенціоністських дій польсько-шляхетських (друга половина XVII ст.) і шведських (початок XVIII ст.) феодалів, коли антифеодальна боротьба нерозривно зливалася з національно-визвольною, політична активність міського населення істотно зростала. Глибоку соціальну та національну самосвідомість проявили мешканці Недригайлова, Тернова, Зінькова, Веприка, Опішні, Коломака та багатьох інших міст і містечок Лівобережжя й Слобожанщини. Спільно з російськими ратними людьми вони із зброєю в руках виступили проти армії шведського короля Карла XII, сприяли її розгрому і зриву планів походу на Москву.

Епоха пізнього феодалізму викликала до життя цілий ряд соціальних явищ, які вже не відповідали класичному зразку організації середньовічної структури суспільства. Розвиток мануфактурного виробництва, виникнення промислових підприємств із значною на той час технічною оснащеністю зумовлювали появу соціальних категорій населення, основний рід занять яких полягав у забезпеченні виробничого процесу на створюваних фабриках і заводах. У XVIII ст. на арену боротьби вперше виходить *передпролетаріат* — соціальний тип трудящого, який являв собою вже продукт нового періоду історії, зв'язаного з формуванням і розвитком капіталістичного укладу. У цей час передпролетаріат України робив лише свої перші кроки. На цьому етапі він був все ще зв'язаний тисячами ниток економічного, побутового і правового характеру з селянством. Звідси — у багатьох випадках наявність однакових із селянськими масами форм боротьби, вимог і лозунгів.

Так звані мирні методи боротьби (подача скарг і прохань, втечі тощо) показували ілюзорність сподівань робіт-

них людей на вирішення їхніх соціально-економічних проблем з боку органів державної влади шляхом окремих уступок та поліпшення умов праці. Крок за кроком вони піднімались до розуміння необхідності боротьби іншими методами — гострішими й ефективнішими. Більш високу соціальну активність проявляв насамперед передпролетаріат великих підприємств, на яких працювали тисячі вільнонайманих майстрів і приписних селян з певними традиціями боротьби проти власників. На таких фабриках і заводах вже почало складатися ядро робітників, професійні заняття яких були виключно пов'язані з промисловим виробництвом.

Одним із перших в історії боротьби робітничого класу України став виступ солеварів Торських і Бахмутських соляних заводів у 1765 р. Це був стихійний акт соціального протесту проти експлуатації та утисків з боку адміністрації підприємства. Однак його значимість переоцінити важко. *Вперше з часу своєї появи робітні люди відмовилися виконувати повинності й розпочали страйк. Немеш важливим моментом була спроба страйкуючих запровадити елементи організації.* Особою, навколо якої згуртувалися робітники, став Борис Андреев — потомственный солевар, що добре знав специфіку роботи і настрої своїх товаришів.

Нові тенденції у розвитку боротьби робітних людей України у XVIII ст. особливо рельєфно проявилися під час масових заворушень на Глушківській суконній мануфактурі (1797—1798 рр.). Спочатку боротьба робітників підприємства велася легальними методами (подача скарг), а їхні вимоги мали в основному економічний характер (виплата заробітної плати за попередні роки, зменшення грошових і натуральних поборів тощо). Але коли ситуація на мануфактурі різко ускладнилась, дії робітних людей стали характеризуватися більш зрілими організаційними формами та яскраво вираженою соціальною спрямованістю. Вони висунули з свого середовища повіреного — Петра Слюсарєва, який взяв на себе обов'язки управителя фабрики. Привертає увагу той факт, що він прагнув налагодити зв'язки із селянськими масами навколишніх районів. У результаті агітаційної роботи заворушення охопили Путивльський та Суджанський повіти і мали тенденцію до поширення на інші губернії Лівобережної та Слобідської України.

Участь робітних людей у соціальному русі на Україні не обмежувалася лише виступами на окремих підприємствах. Діапазон їхнього протесту проти феодально-кріпос-

ницької дійсності, національного безправ'я був значно ширшим і різноманітнішим. Вони брали участь у селянських війнах, вступали до гайдамацьких загонів та ін. *Робітні люди стали тим соціальним елементом, який надавав розрізненім, стихійним виступам селянських мас рис організованості й свідомості.*

* * *

Антифеодальний, визвольний рух народних мас України у другій половині XVII—XVIII ст. мав великий вплив на соціальні й суспільно-політичні процеси своєї доби, залишив глибокий слід в історичній пам'яті народу. Він розхитував феодально-кріпосницьку систему, на певні моменти послаблював жорстоку експлуатацію, підривав політичне панування іноземних поневолювачів, сприяв консолідації трудових верств українського народу і готував ґрунт для об'єднання українських земель, кристалізував соціальну й національну свідомість народних мас. Досвід боротьби селян, козаків та інших верств трудящого люду за землю і волю, за визволення своєї Вітчизни оживив і збагачувався у практиці наступних поколінь. Антифеодальні, визвольні прагнення народних мас стали могутнім джерелом гуманістичних, просвітницьких, демократичних течій громадської думки, надихаючим прикладом для учасників революційного руху наступних часів.

Рекомендована література

- Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Зб. документів. К., 1970.
Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.
Гуржій І. О. Семен Гаркуша. К., 1962.
Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950.
Грабовецький В. В. Антифеодальна боротьба карпатського опришківства XVI—XIX ст. Львів, 1966.
Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849 pp.): Документи і матеріали. К., 1974.
Коліївщина, 1768. К., 1970.
Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні 20—60-х років XVIII ст. К., 1965.
Селянський рух на Україні. Середина XVIII — перша чверть XIX ст.: Зб. документів і матеріалів. К., 1978.
Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. К., 1963.
Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII—XVIII ст. К., 1985.
Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70 роках XVII ст. К., 1960.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

- Ознаки народу ● Проблема утворення українсько-го народу в історичній літературі ● Етапи формування і розвитку українського народу ● Термін «Україна» ● Етнопсихологічна характеристика українців

Ознаки народу. В сучасній літературі поряд і нарівні з терміном «народ» набули поширення поняття «етнос», «етнічна спільність» («етнікос»), що виражають *результат спільної історичної практики цілої низки поколінь людей, втіленої в специфічних матеріальних і духовних атрибутах етнічної спільності та фіксованої у свідомості її членів*. Саме тому для існування етносу важливе значення мають зв'язки поколінь («інформаційні зв'язки»), а також самосвідомість членів даної спільності, яка в тій чи іншій формі включає уявлення про спільність історичної долі їх предків.

Дуже тісні зв'язки етносу з мовою, котра є, з одного боку, умовою його формування, з другого — наслідком етногенезу; завдяки такому зв'язку мова виступає однією з найважливіших об'єктивних властивостей етносу, а також символом етнічної належності. Роль мови в період формування народу зростає — цьому сприяє закріплення мови в писемності. Отже, *мовна спільність — найважливіша умова формування етносу*.

Що стосується зовнішніх фізичних особливостей, притаманних великим расам, то вони не є фактором, який різнить між собою сусідні етноси. Це зумовлено тим, що чіткі антропологічні межі між сусідніми народами, що належать до однієї з великих рас, як правило, відсутні. Неправомірно абсолютизувати й антропологічні риси окремої етнічної спільності. Але, характеризуючи етнос у цілому, необхідно зазначити, що культурна єдність його членів неподільно пов'язана з наявністю в їхній психіці певних спільних рис.

Своєрідність і водночас єдність матеріальних і духовних властивостей етнічної спільності забезпечують її членам необхідні культурно-психологічні умови для сумісного життя. Існують такі типи етносоціальних спільностей: *плем'я, народ (народність), нація*. Наша наука додержується переважно формаційного принципу типології в рамках етносу: плем'я зароджується в умовах первіснообщинного ладу, народ — в умовах феодалізму, нація — в умовах буржуазного ладу. При цьому зазначається, що на пізніх

стадіях існування етносу етнічна специфіка все більше переміщується зі сфери матеріальної у сферу духовну. Водночас зростає роль економічного фактора та державно-політичної єдності (включаючи й територіальну), яка не лише зберігає, а й зміцнює свою об'єднавчу функцію.

Як і всім явищам у природі й суспільстві, етнічним процесам властива діалектична єдність загального й особливого, інтегруючого й диференціюючого начал. У часи утворення народу (народності) за феодалізму йшло нагромадження його власного культурного фонду, що сприяло поглибленню несхожості між окремими народами.

Більшість дослідників не зводять сутність етносу лише до етнічної самосвідомості, а зважають в першу чергу на об'єктивне буття етнічної спільності, яке й відображає свідомість, стверджуючи, що етноси виникають не з волі людей, а є результатом об'єктивного розвитку історичного процесу.

Отже, народ (народність) — це історична форма етносоціальної спільності людей, що утворюється з племен або з частин інших народностей і передує нації. Формування народу, як зазначалось, відбувається в епоху феодалізму.

Народ являє собою синтез етнічного і соціальної організації. Соціально-економічну сутність народу характеризують в першу чергу загальні закономірності в сфері виробничих відносин і соціально-класовій структурі суспільства. До соціально-економічних ознак народу належать: розвиток певних форм господарства на спільній території (при цьому — майже повне панування аграрної економіки, тому сільські жителі складають переважну більшість населення); слабкий територіальний поділ праці, але водночас всезростаючі економічні зв'язки між окремими регіонами країни, що супроводжується освоєнням народом нових територій (народна колонізація); характерні риси народного побуту. Народ складається з певних класів — станів феодального суспільства: селянства, городян, духовенства, феодалів-землевласників.

До етнічних ознак народу належать: *етно-антропологічні особливості; мова; риси національного характеру і світосприймання, що знаходять вияв у народній (національній) культурі.* Зокрема, в етнокультурній сфері мають місце наявність діалектів і етнографічних груп і відповідно — відносна нерозвинутість інформаційних зв'язків.

Нарешті, відкрите вираження народом своїх інтересів, волі, умонастроїв тощо свідчить про важливість такої категорії, як *національна самосвідомість*, що формується в часи утворення даного народу. Національна самосвідо-

мість — це не лише ідентифікація, тобто віднесення людьми себе до тієї чи іншої національності, а й більш складний структурний утвір, який включає і національні автостереотипи, і уявлення про територію, культуру, мову, про історичне минуле свого народу. В національній самосвідомості присутній не лише пізнавальний, а й емоціональний компонент: відношення до культурних та історичних цінностей свого народу і найголовніше — національні інтереси, які стимулюють діяльність людей. Вважається, що для народу епохи феодалізму етнічна самосвідомість була ще відносно слабкою, неповні сформованою.

Проблема утворення українського народу в історичній літературі. Слід зазначити, що російські та польські історики ХІХ — початку ХХ ст. (зокрема представники так званої «державницької школи» в російській історіографії С. М. Соловйов, В. І. Сергеевич, В. Й. Ключевський) відмовляли українцям в їх праві бути окремим народом (нацією), вважали їх або просто етнографічною групою, або невіддільною частиною («племенем», «народністю») єдиного руського (російського) народу.

В дожовтневій історичній літературі питання про існування українців як окремого народу вперше намагався обґрунтувати М. І. Костомаров у своїй праці «Дві руські народності». Передусім він виходив з ідеї про неодноразність утворення українського і російського народів. На його думку, український народ існував уже в ІХ ст. «На півдні... — писав історик, — увесь народ південноруський на початку ІХ століття відчутно позначається єдністю; незважаючи на князівські перетинки, він безнастанно нагадує про свою єдність подіями своєї історії, він засвоює одне ім'я Русь: у нього одні спільні спонукання, одні головні обставини визначають його життя, його частини прагнуть одна до одної». Що ж до росіян, твердив М. Костомаров, то про них як про народ говорити ще рано, оскільки російська народність формується лише з другої половини ХІІ ст. Отже, період існування Київської Русі, за М. Костомаровим, передусім відносився до історії лише українського народу. Виходячи з етнопсихологічних характеристик, М. Костомаров у цій праці писав про повну протилежність українців і росіян як двох окремих народів з різними національними характерами, світоглядом, світосприйманням, культурою.

М. Костомаров висунув ще одну тезу — про демократичну однорідність українського народу. В українців, підкреслював він, «головні типи народного громадського жит-

тя є козак і селянин»; «власних» панів на Україні не існувало, були лише іноземні поневолювачі. Вся біда українського народу полягала у тому, що вищі класи (українські магнати і шляхта) зраджували національні інтереси, «втрачали народність», засвоюючи мову панівної нації, її культуру, релігію тощо. Тому «народність південноруська постійно була... надбанням простої маси», а звідси — селянський, суцільно демократичний склад українського народу.

У своїх поглядах на історію українського народу, зокрема у праці «Записки про Південну Русь», П. О. Куліш виходив з ідеї народного духу як рушійної сили суспільного прогресу; цей дух — вічний і незалежний від зовнішніх обставин. Отож український народ розвивався на основі вічного, незмінного закону «божественної природи», який не дав йому загинути у жорстоких війнах минулого. П. Куліш усвідомлював, що український народ складався з різних верств, які були неоднакові за економічним станом і вели непримиренну боротьбу, проте вважав соціальні конфлікти ненормальним явищем. На його думку, український народ — це єдине ціле, що має власні спільні інтереси і відрізняється від інших народів національними особливостями. Бунтівні елементи народу, тобто козацькі низи, П. Куліш називав антинародом. Внутрішня релігійність українців, на думку П. Куліша, допомагала їм подолати «лихоліття дикої козаччини і гайдамаччини» й закласти підвалини кращого життя. Виходячи з погляду, що «все у житті народів залежить від розвитку внутрішньої моральної сили», він був упевнений, що саме українському народові притаманні особливі ознаки й моральні якості, зокрема одвічні волелюбність і справедливість, яких позбавлені інші народи. Втілення цих ідеалів П. Куліш вбачає на Запорозжі, яке «спокоєвіку було серцем українським».

Ідею безкласовості та духовно-ідейної спільності українського народу обстоював В. Б. Антонович. У праці «Три національні типи народні» він писав, що «зовнішні прикмети» кожного народу: мова, віра, звичаї — «завжди залежать від прикмет чи причин глибших, внутрішніх», тобто антропологічних. Йдучи за М. Костомаровим, В. Антонович зазначав, що український народ упродовж віків залишався суцільно однорідним носієм ідеї демократизму. Оскільки за часів польського панування українським феодалам були вигідніші польські аристократично-шляхетські порядки, вони їх прийняли, внаслідок чого розійшлись зі своїм народом, який у XVI—XVII ст. був суцільно селянським.

Коли український народ, писав В. Антонович, потрапляє у сприятливі історичні обставини, йому вдається організувати громадський лад на засадах демократизму. Звертаючись до козацтва як втілення українського національного духу, він підкреслював, що всі члени козацького товариства були рівні, всі «зберігали і пильнували громадську добродієність». Запорожжя В. Антонович вважав одним із проявів такого суспільного ідеалу, до якого постійно прагнув український народ — у громадах, у козацтві, в церковних братствах.

Проблема формування українського народу знайшла відображення у працях М. С. Грушевського. Історичну долю й розвиток людської спільності, на його погляд, головним чином визначає дух народу. Цей дух завжди має яскраво виражений національний характер, а історія людства є не що інше, як історія національного духу різних народів. Виходячи з цього, історичний розвиток народу М. Грушевський зумовлював передусім національними ознаками, що проявляються в його духовному житті. Щодо формування українського народу, то М. Грушевський вважав його результатом сліпих стихійних сил, які не піддаються досягненню розумом.

Численні поділи території України між сусідніми державами, зазначав історик, гальмували процес формування українського народу, але не змогли зруйнувати його етнічну єдність, ослабити цілком «силу зчеплення», що зв'язувала народну масу. Що ж забезпечувало існування українського народу протягом віків? На думку М. Грушевського, це — свідомість єдності, пам'ять кровної спорідненості й спільного минулого, загальні риси психофізичного типу, економічних і громадських умов побуту, які брали гору над несприятливими історичними умовами. Ці умови вчений вбачав насамперед у масовій денационалізації вищих, найбільш освічених і впливових прошарків українського суспільства. Саме це, підкреслював М. Грушевський, не раз ставило питання про існування українського народу взагалі. Проте у тяжкі часи історії дух народу витворив козацтво. Козацька епоха стала, так би мовити, новою ерою в історії українського чи, як писав історик, «козако-руського народу».

Виникнення українського народу М. Грушевський відносив до глибини віків — десь півтори тисячі років тому. Початком історичних часів для «українського народу» він вважав IV ст. н. е. «Перед тим,— писав М. Грушевський у багатотомній праці «Історія України — Руси»,— про наш

народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи».

У «Нарисі історії українського народу» М. Грушевський зазначав, що як у лінгвістичному, так і у психофізичному плані відособлення української, білоруської та великоруської народностей виходить далеко за межі історії. Розселюючись із своєї прабатьківщини, групи східнослов'янських племен уже у найдавніші часи мали певні відмінності, потрапляли у різне етнографічне середовище, різні географічні, економічні й культурні умови: великоруська народність сформувалась переважно на фінській основі, білоруська — у близькому спілкуванні з литовцями, а українська — з тюрками. Подальша історія вела ці три народи «здебільшого цілком різними шляхами, що мають більше відмінностей, аніж подібностей».

Таким чином, М. Грушевський вважав, що вже за часів Київської Русі існував цілком сформований «українорусський народ», а Київська Русь за національним змістом була українською. Давні історичні імена українського народу — «Русь», «русин», «руський» — у часи його політичного і культурного упадку були присвоєні великоруським народом, стверджував М. Грушевський. Наполягаючи на повній «окремшності», «відрубності» історії українського народу від російського, історик проводив думку про те, що українці споконвічно орієнтувалися на Захід, а росіяни — на Азію.

Як і його попередники М. Костомаров і В. Антонович, М. Грушевський також обстоював ідею одвічного демократизму українського народу.

Представники сучасного зарубіжного українознавства запозичують основні положення концепції М. Грушевського щодо етногенезу українського народу, водночас розробляючи далі деякі з його тверджень. Так, повторюється теза про повну національну і культурну «окремшність» українського народу з праісторичних часів. Український народ головним чином зображується поза часом і простором; при цьому часто ототожнюються поняття «народ» і «нація». «...Антропологічна мапа Європи з часів неолітичної доби дуже мало змінилася,— писав, наприклад, В. Шербаківський.— І ми вправі вважати і твердити, що ми є та були автохтонами на своїй землі не від VI віку по Р. Хр., тільки ж від неоліту, тобто не менше 5000 літ». Отже, вважається, що трипільці (етнічна належність яких, походження та історична доля ще недостатньо з'ясовані наукою) були «розвоюючою етнічною базою», «етнічним підложжям» українського народу.

Етногенез українського народу деякі зарубіжні вчені пояснюють, виходячи з так званої субстратної теорії. За цією теорією народність розглядається як результат злиття двох етнічних верств — панівної та субстратної, якій завойовницька, панівна верства передає свою (вищу) культуру, мову. Стверджується, що за неолітичної доби на території України жили дві раси: хлібороби і номади. Номади були високі на зріст, довгоголові й належали до індогерманської раси. Саме вони і стали пануючою верствою, тоді як хлібороби (круглоголові) лишалися верствою субстратною. Від їхнього співжиття почала змішуватися й мова. Так утворювався «праукраїнський» народ.

Виходячи з цієї теорії, М. Чубатий стверджує, що кожний з трьох східнослов'янських народів — український, російський і білоруський — формувалася цілком окремо з етнічного субстрату того населення, яке жило на нинішніх територіях цих народів. Найраніше сформувався український народ, прапредками етнічного субстрату якого нібито були трипільці, а першими історичними предками — анти. Пізніше стали формуватися білоруський і російський народи, субстратом яких були відповідно литовські та фінські племена. За М. Чубатим, вже за часів Давньоруської держави «русько-український народ» був нацією й виразно протиставлявся як окрема самостійна національна одиниця росіянам і білорусам.

Радянські вчені розглядають процес формування українського народу і споріднених йому російського і білоруського як закономірний результат розвитку етнокультурних процесів у період формування класового феодального суспільства. Спільною основою виникнення трьох народів була давньоруська народність, яка сформувалася за часів існування середньовічної держави — Київської Русі. Так, академік Л. В. Черепнін писав, що у XII—XIII ст. — у період феодальної роздробленості на Русі — створюються передумови для формування на основі народності давньоруської народностей великоруської, української та білоруської, а XIV—XV ст. були періодом поступового перероблення феодальної роздробленості, часом складання російської, української та білоруської народностей. К. Г. Гуслиний теж зазначав, що в період феодальної роздробленості склалися передумови формування трьох названих народностей, які стали спадкоємцями надбань своєї давньоруської попередниці. У XIV—XV ст. український народ в основному сформувався. Надалі, у XVI — на початку XVII ст., він продовжував розвиватися й консолідуватися. В цей же час, на думку вченого, починається його посту-

пове перетворення в націю, яке тривало з другої половини XVII до першої половини XIX ст.

Ф. П. Шевченко обґрунтовує таку періодизацію історії українського народу: XII—XIII ст.— період феодальної роздробленості, який характеризувався, з одного боку, тенденцією до відокремлення певних територій, з другого — до об'єднання земель внаслідок поглиблення суспільного поділу праці та зростання економічних зв'язків між ними; у XIV — середині XVI ст. значною мірою вже була подолана феодальна роздробленість в економічній сфері, але основна частина південно-західних руських земель потрапила під владу польських і литовських феодалів; проте і за цих умов відбувалося поглиблення економічних зв'язків, що сприяло консолідації української народності; у другій половині XVI — середині XVII ст. спостерігалися подальший розвиток внутрішнього ринку, посилення ролі міст. Усе це стало основою для завершення формування української народності.

Етапи формування і розвитку українського народу. Період утворення українського народу охоплює XII — другу половину XVIII ст.; зародження, формування й консолідації українського народу були органічно пов'язані з розвитком феодалізму у Східній і Центральній Європі.

Перший етап (XII—XIII ст.) — це зародження первісних ознак українського народу ще за часів Давньої Русі, яка в умовах феодальної роздробленості стала спільним коренем трьох споріднених східнослов'янських народів: українського, російського і білоруського. До цих первісних ознак слід віднести територіальний ареал, мовні, культурні та економічні особливості.

Територія, на якій йшов процес зародження елементів українського народу, — це князівства-землі Південно-Західної Русі: Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське і Галицьке, а також Північна Буковина і Закарпаття. Історичним осередком формування українського народу залишалася Середня Наддніпрянина (Київщина, Переяславщина, Чернігівщина) з центром у Києві. Важливу роль відігравало Галицько-Волинське князівство, яке неодноразово встановлювало свою гегемонію і над Київщиною. На Середній Наддніпрянині утворилося етнічне ядро, до якого тяжіло населення сусідніх земель. У ці століття вже функціонувала загальноруська літературна мова. Водночас київські, чернігівські, львівські літописці вживали деякі звороти з народних говірок зі специфічною українською лексикою.

Отже, у XII—XIII ст. на землях Південно-Західної Русі склалися місцеві суспільно-економічні, культурні та мовні особливості, що лягли згодом в основу утворення українського народу.

На другому етапі (XIV — перша половина XVI ст.) формувалися основні складові елементи (ознаки) українського народу як етнічної спільності. Поступово зміцнювалися економічні зв'язки між південно-західними землями на базі феодальних відносин, хоч на цих землях зберігалися певні особливості суспільного та політичного життя. До середини XIV ст. ще тривало золотоординське іго. В 40—60-х роках XIV ст. південно-західні руські (українські) землі підпали під владу сусідніх держав — Польщі, Угорщини, Литви. Все це гальмувало економічний, політичний і культурний розвиток цих земель.

Спустошувальні турецько-татарські набіги, які починаються з кінця XV ст., ще більше ускладнили економічне і культурне життя українських земель. Однак цей розвиток не припинявся. У XIV — першій половині XVI ст. далі розвиваються землеробство, ремесла, міста, торгівля.

Цей розвиток продуктивних сил і зростання економічних зв'язків між окремими землями, їх політичне спілкування, викликане боротьбою проти іноземних поневолювачів, були основою формування українського народу, утворення його етнічної території, властивих йому особливостей господарського життя, культури й побуту. У XV — першій половині XVI ст. територія, на якій формувався український народ, розширюється внаслідок заселення Середньої Наддніпрянщини, Побужжя, Слобожанщини збіглими селянами; особливе значення мало виникнення козацтва та заснування Запорозької Січі. Основним територіальним ядром формування українського народу залишалася Наддніпрянщина: Київська земля і Київ зберігали провідну роль у політичному, культурному і релігійному житті.

Внаслідок цілого ряду причин: зовнішньої загрози з боку Орди, а також турецько-татарських нападників, розчленування етнічної території між сусідніми державами — український народ був позбавлений можливості створити у ці століття свою державність, і це різко негативно позначилося на ході його дальшої етнічної консолідації. Більше того, зростала загроза його асиміляції та денационалізації. За цих умов велику роль відігравали такі чинники: розвиток духовної культури, яка успадкувала давньоруські традиції; спілкування зі спорідненими білоруським і російським народами; «руська» віра — православ'я, яке стало знаменом боротьби за національну самобутність.

Протягом цих двох етапів формування українського народу йшов процес формування й української мови, яка складалася в ході дальшого розвитку та об'єднання південних і частково західних діалектів давньоруської мови. У період феодальної роздробленості поглиблюються діалектні відмінності мови населення окремих земель, які існували і раніше. Серед нових діалектних рис, що відбилися у пам'ятках Південно-Західної Русі XII—XIII ст., помітні й ознаки майбутньої української мови, її граматичної будови, словникового складу тощо, які досить виразно виступають в актовій писемності другої половини XIV ст.

Один із різновидів літературно-писемної мови українців і білорусів став державною мовою Великого князівства Литовського. Цей різновид майже не мав церковнослов'янських елементів і був споріднений з мовою ділових пам'яток Давньої Русі (так званою «руською мовою»).

«Руська мова» свідчила про зародження самостійних літературно-писемних мов українського і білоруського народів і була по суті їх спільною мовою, але у складі двох різновидів — українського та білоруського. І. Франко підкреслював велику роль «руської мови» в культурному житті давньої України і Білорусії, називаючи її «першим і найважливішим здобутком сеї нової епохи в житті літературної мови на основі не церковнослов'янської, але щиронародної». При цьому зауважимо, що церковнослов'янській мові, спільній для трьох східнослов'янських народів, належало певне місце в суспільному житті XIV—XVII ст.

Розвиток «руської» літературної мови характеризувався постійним проникненням в неї елементів живих мов українського та білоруського народів. Розмовна мова часів формування українського народу втілювалася в усній народній творчості: побутово-обрядових піснях, думках тощо.

У 1556—1561 рр. в Пересопниці на Волині було здійснено переклад Євангелія «простою мовою», досить близькою до живої народної. Виникнення тенденції закріпити народну мову в літературі свідчило про початок нового етапу оформлення українського народу як етнічної спільності.

Третій і завершальний етап формування українського народу — це друга половина XVI — середина XVIII ст., коли найбільш інтенсивно відбувалися процеси його розвитку й консолідації.

Цей період характеризується значними зрушеннями в розвитку продуктивних сил країни — у землеробстві, ремеслах, внутрішній та зовнішній торгівлі. Виникали чис-

ленні нові міста. Йшло подальше освоєння території Наддніпрянщини, Слобожанщини, Запорозжя.

Внаслідок Люблінської унії 1569 р. всі етнічні землі українського народу увійшли до складу одної держави — Польщі, що не могло не сприяти зростанню політичних та економічних зв'язків між ними. Водночас після унії незрівнянно посилюлися економічний визиск селян і городян (особливо в результаті поширення фільваркової системи і ліквідації сільських громад) та особливо національно-релігійний гніт.

Правлячі кола Речі Посполитої розгорнули цілеспрямоване окатоличення та колонізацію України. З цією метою 1596 р. була здійснена Берестейська церковна унія. За цих обставин український народ мусив з ще більшою енергією виборювати право на етнічне існування. Перш за все різко піднеслася антифеодальна і визвольна боротьба українського народу, яка вилилася у грізні козацько-селянські повстання. Центрами народних рухів стали Наддніпрянщина і Запорозжя. Охоплюючи значні обшири українських земель та об'єднуючи значні верстви козацтва, міщанства і селянства, народні повстання кінця XVI — першої половини XVII ст. сприяли згуртуванню українського народу, зміцненню його етнічної спільності, зростанню національної самосвідомості.

Це був визначний час в історії соціального, політичного і духовного розвитку українського народу. Він характеризувався небаченим до того розквітом національної культури, літератури і мистецтва. Саме тоді визрівали ідейні передумови Визвольної війни 1648—1654 рр.

Зростання економічної та суспільно-політичної активності міст викликало до життя значний культурно-освітній рух. Він проявився у розвитку видавничої справи, створенні шкіл вищого типу, в організації наукової та літературної роботи. Визначну роль у піднесенні національної культури відігравали братства. Нові явища духовного життя розвивалися й у середовищі, яке було ще тісно пов'язане з феодальними традиціями (зокрема у науково-освітніх центрах, під опікою великих феодалів — Заславських, Ходкевичів, Острозьких та ін.). Не можна не відзначити гурток учених при Києво-Печерському монастирі під патронатом Петра Могили.

Піднесення соціально-політичного та культурного руху активізувало духовне життя всіх верств українського суспільства. Значна роль у захисті культурних і національних цінностей у першій половині XVII ст. належала козацтву. Центром формування кадрів національної інтелігенції

стає Київ з його колегіумом. Велике значення мав також акт відновлення у 1620 р. православної ієрархії на Україні.

Яскравим проявом національної самосвідомості українського народу стала Визвольна війна 1648—1654 рр. Саме у ці роки утверджується уявлення про національну територію, межі розселення українського народу. Так, у розмові з польськими послами у лютому 1649 р. Богдан Хмельницький заявив, що вижене «можних ляхів, дуків і князів... не постоїт мі нога жодного князя і шляхотки тут в Україні». У думі «Гей, на біду, на горе» полонений козак у відповідь на запитання жовніра, чи є у нього рідня, відповідає:

Ой, є у мене родина —
Уся Україна,
Ой, Великий Луг — батько,
А Січ — моя мати...

Визначним результатом Визвольної війни було утворення козацько-старшинської державності — Гетьманщини, яка сприяла подальшій консолідації українського народу. Поворотним у долі українців був акт Переяславської ради. Проте недалекоглядна політика боярського уряду Росії та боротьба старшинських угруповань за владу не дали вповні здійснитися сподіванням українського народу, який підтримав цей історичний акт. Розкол у 60-х роках XVII ст. України на Лівобережну і Правобережну, агресія Оттоманської імперії в 70-х роках, часи «Руїни» знову загальмували процес розвитку українського народу.

Лише у XVIII ст. відбулося нове возз'єднання більшості українських земель — в межах абсолютистської Російської держави, здійснився вихід до Чорного й Азовського морів. За умов розкладу феодальної системи та генезису капіталізму почався процес формування української нації.

Процес остаточного формування українського народу також знайшов свій вияв у тому, що власна назва «Україна» утверджується на основній території, що її населяв український народ.

Термін «Україна». Вперше назва «Україна» зустрічається у Київському літопису під 1187 р. у розумінні Південна Русь. У битві з половцями на Переяславщині загинув князь Володимир Глібович, і літописець з цього приводу зазначив: «и плакашася по нем вси переяславци... о нем же Украина много простона». Ці слова стосуються Середнього Подніпров'я, яке було не окраїною, а значним в економіч-

ному і політичному відношенні краєм з досить густим населенням. Про ступінь поширеності терміна «Україна» на всі південно-західні руські землі свідчить запис під 1189 р., де Україною названа Галичина з Покуттям і Подністров'ям: князь Ростислав після зустрічі з князем Давидом «приехал же ко Украине Галичской». У Галицько-Волинському літопису під 1213 р. говориться, що військо князя Данила захопило міста «Берестий, Угровеск, Верешин, Столпе, Комов й всю Україну». Отже, тут «Україна» — це північно-західна частина Галицько-Волинської землі. Загалом можна твердити, що в XII—XIII ст. назва «Україна» була досить поширеною у Південно-Західній Русі.

За XIV—XV ст. збереглося дуже мало письмових джерел, зокрема літописів. Землі Південно-Західної Русі у цей період виступають під назвами «Киевская земля», «Черниговская земля», «земля Галицкая» тощо.

Знову термін «Україна» з'являється як в російських, так і в українських літописах та інших історичних джерелах з початку XVI ст. В одному з російських літописів під 1518 р. зазначено про напад Орди «на Украину... и путивльские места». Тут «Україна» — це волості у складі Російської держави: у верхів'ях Ворскли, Псла, Сули, Тихої Сосни.

Термін «Україна» часто вживався в литовських джерелах, зокрема в Литовській метриці: «украинные порубежные городы», «державцы украинских волостей», «козаки украинских городов», «люди украинные» тощо. У присязі киявських купців на вірність Литовській державі 1554 р. зазначено: «киевские торговые люди всегда вольно торговали по городам Украины». У 1545 р. кримський хан писав великому князю литовському: «Вышедши з Черкас, и с Киева, и с Канева, з Браславаля, из Веницы и з иных городов господарских Украины, и собравшее на поли за Черкасами множество козаков... громили... корованы купцов турецких и перекопских». У постанові польського сейму 1580 р. з приводу виступів селянства зазначено, що дії «своевольників» охопили «Україну Руську (Галичину), Київську, Подільську і Брацлавську». Отже, у литовських і польських матеріалах «Україна» — це всі українські землі у складі Польсько-Литовської держави.

Цей термін з кінця XVI ст. поширюється в народних піснях і думах. Наприклад, у думі «Зажурилась Україна», думі про Івана Удовиченка, який поліг у бою з татарами за «славну Україну», в народній пісні про козака Байду:

Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький,
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку.

У XVII ст., особливо під час Визвольної війни, термін «Україна» став все більш уживаним. Богдан Хмельницький у 1649 р. заявив польським комісарам: «За границю на войну не пойду... Досить нам на Україні і Подолю і Волині, тепер досить статку в землі і князівстві своїм по Львов, Холм і Галич». У 1657 р. генеральний писар Іван Виговський домагався на переговорах із шведськими емісарами «права цілої старовинної України... де бувала грецька віра і де є ще мова, аж до Вісли».

Термін «Україна» був відомим і у європейських країнах. Г. Левассер де Боплан, який перебував на службі Речі Посполитої у 1630—1647 рр., у своєму «Описі України», що мала кілька видань французькою мовою, а потім була перекладена іншими мовами, називає Україною територію, «що лежить поміж кордонами Московії і Трансильванії».

Водночас продовжували існувати традиційні назви «Русь», «Руська земля» — для позначення українських земель у складі Литви та Польщі. В документах релігійного характеру нерідко вживався термін «Мала Русь». Його використовував у своїх творах й Іван Вишенський, запозичивши з послань константинопольського патріарха. Цю назву іноді вживав Б. Хмельницький у своїх листах до російського царя; в офіційних російських документах Україна звалася «Малая Русь». Проте серед українського народу обидві ці назви не мали поширення.

Етнопсихологічна характеристика українців*. Український народ має багато спільного з російським і білоруським завдяки походженню від єдиної праматері — Давньоруської держави. Процес формування російської, української, білоруської національних культур не порушував цієї глибинної спорідненості. Протягом тривалого розвитку у складі Російської держави між близькими слов'янськими народами склалися тісні й багатогранні взаємозв'язки. Щодо відмінностей у матеріальній культурі, то вони є наслідком способу життя, що склався історично, та різних географічних умов, у яких проживали ці народи. Набагато більше існувало спільного. Візьмемо хоча б типи народного одягу: українська плахта і російська *понева*, тунікоподібний крий чоловічих сорочок у росіян і українців,

* Матеріал підготовлений Н. А. Шип.

кафтаноподібний з прямою спинкою або кроєний в талію святковий одяг тощо. На давньоруській основі розвивалися музично-пісенна та інші галузі народної творчості росіян, українців і білорусів. Загальна антропологічна характеристика також свідчить про їхню генетичну близькість.

Національний характер (тобто етнопсихологія) українського народу формувався у нерозривному зв'язку із соціально-економічним розвитком та зовнішньополітичними умовами. Один із визначних українських етнографів і громадських діячів П. П. Чубинський, розглядаючи український тип характеру, порівнював його з російським. Учений не протиставляв два народи, не вівелював різниці цих двох культурних типів, підкреслюючи, що в них більше спільного, ніж відмінного. Причому вчений був далекий від того, щоб оцінювати будь-які риси характеру як позитивні або негативні. За його переконанням, обидва народи взаємно доповнюють один одного, і ліквідувати існуючі відмінності, «які породжені природними умовами і всією минулою історією, неможливо і не потрібно. Малоросс був руським і є руським. Якщо він так себе не називає там, де він зустрічається з великороссом, то там, де він зустрічається з поляком, молдаванином і угорцем, твердо знає, що він — русин». Охайність, гостинність, ввічливість, щедрість, потяг до знань — такими рисами характеризував своїх сучасників-українців учений, просвітитель і громадський діяч В. Н. Каразін. Українці приваблювали своїм життєлюбством, веселою співочою вдачею. М. Г. Чернишевський зазначав: «Якщо є племена, які можуть до себе привертати симпатію більше, ніж інші племена, то саме малоросси — одно з племен найбільш симпатичних. Чарівне поєднання наївності і тонкості розуму, лагідність нравів у родинному житті, поетична мрійність характеру, непохитно настійливого, краса, витонченість смаку, поетичні звичаї — все поєднується у цьому народі, щоб очаровувати вас, так що іноплеменець стає малоруським патріотом, якщо хоч трохи поживе в Малоросії».

Передова російська громадськість з глибокою симпатією ставилася до українського народу. Наприклад, Ю. Ф. Самарін висловлювався за те, щоб «український народ зберігав свою мову, свої звичаї, свої пісні, свої легенди; хай у братньому єднанні і пліч-о-пліч з великоруським плем'ям розвиває він на ниві науки і мистецтва, для яких так щедро обдарувала його природа, свою духовну самотність».

Характеризуючи українців, сучасники відзначали ті чи інші їхні етнопсихологічні риси, виходячи, звісно, з особис-

тих смаків, громадських позицій, тодішньої кон'юнктури тощо. Бувало й таке, що ті ж самі людські якості трактувалися по-різному. Але загалом зазначалося, що українці — більш веселі й вільні, ніж жителі інших місцевостей Росії, скромні, добросердечні та богомольні, але у гніві дуже запальні. Усі вони полум'яно люблять свою вітчизну і поважають пам'ять предків.

Зазначені риси характеру українців формувалися за конкретних історичних обставин і мали на собі відбиток змішаного етнічного складу населення, до якого входили не лише слов'яни, а й представники інших європейських і азійських народів, між якими відбувалися тісні взаємовпливи. Звідси національний характер українців має у собі багато загальнолюдського.

Наявність чітких, виразних етнопсихологічних рис — це один яскравий вплив процесу складання українців як нації, що згодом, із розвитком буржуазних відносин, набуває певної довершеності.

* * *

Отже, протягом XII—XVIII ст. відбувався процес формування українського народу. Основну роль у ньому відігравали суспільно-економічні та етнічні особливості Південно-Західної Русі. В результаті поступово склалися елементи мовної, культурної, територіальної, економічної спільності українського народу, спільність його психічного складу тощо.

Український народ формувався в умовах розвитку феодального ладу на території Київщини, Переяславщини, Чернігівщини, Волині, Поділля, Галичини, Закарпаття, Північної Буковини, Слобожанщини й Запорожжя.

Незважаючи на велике значення Галицько-Волинського князівства в історичній долі Південно-Західної Русі, воно не стало основним центром утворення українського народу. Таким центром стала Наддніпрянщина: Київщина, Переяславщина та Чернігово-Сіверщина. Саме тут утворилося етнічне ядро, до якого тяжіло населення інших земель. Саме за цим районом найраніше закріпилася назва «Україна», від якої згодом пішла самоназва народу. Тут розвинулися середньодніпровські говори, що стали основою мови українського народу, розквітла самобутня усна народна творчість.

Щоб відстояти свою етнічну самобутність, українському народу в процесі свого формування довелося витримати тривалу боротьбу з литовсько-польською католиць-

кою експансією, агресією Туреччини й Криму. У цій боротьбі зростали єдність та національна самосвідомість українського народу.

Рекомендована література

- Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. М., 1983.
Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. М., 1987.
Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. К., 1963.
Гуслистый К. Г. До питання про утворення української нації. К., 1967.
Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. К., 1977. Т. 1, кн. 2, розд. IV. § 5.
Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963.
Мишко Д. І. Звідки пішла назва «Україна» // Укр. іст. журн. 1966 № 7.
Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982.
Сергиенко Г. Я. Этапы формирования і розвитку української народності // Укр. іст. журн. 1985. № 10.

ЛЕКЦІЯ 18

РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — XVIII ст.

● Умови культурного та освітнього розвитку. Києво-Могилянська академія ● Мовна ситуація на Україні ● Становлення поетичної школи ● Розвиток філософської думки ● Історичні й суспільно-політичні знання ● Зародження природничих наук. Математика й медицина ● Бібліотечна справа ● Образотворче мистецтво й архітектура ● Розвиток музичної культури ● Виникнення театру ● Міжнародні культурні зв'язки

Умови культурного та освітнього розвитку. Києво-Могилянська академія. В зазначений період освіта й культура розвивалися у тісному зв'язку з економічними та суспільно-політичними процесами, що проходили у різних землях України по-різному.

На Правобережжі, Закарпатті та Буковині, що залишились під чужеземним гнітом, українська культура пригнічувалась зростаючим іноземним впливом. Так, Львівський університет, заснований 1661 р., фактично перетворився в знаряддя колонізації західноукраїнського населення. Уніатські та єзуїтські колегії продовжували діяти у Львові,

Вінниці, Кам'яниці-Подільському, Барі. В деяких містах — Львові, Дрогобичі, Бродах, Стрії — якийсь час ще залишаються братські школи, але вони поступово занепадають. У селах були лише початкові, дяківські школи. У другій половині XVIII ст. з'являються гімназії в Кременці, Володимир-Волинському, Чернівцях, семінарія в Мукачеві. Але й тут над освітніми цілями переважали ідеологічні, що гальмувало розвиток української освіти й культури.

На землях Лівобережної України, де ще зберігалися залишки автономії, склалися більш сприятливі умови для культурного розвитку. З поступом продуктивних сил зростають вимоги суспільства до школи, характеру знань, їх пристосуванню до практичних потреб.

У середині XVIII ст. майже у всіх містах і селах цього регіону були початкові школи. На Лівобережжі їх було 866, на Слобожанщині — 129. За ініціативою лубенського полковника Івана Кулябки відкрилась полкова школа, де навчалось більше тисячі дітей. За рішенням Генеральної військової канцелярії такі школи були засновані на території всіх полків. На Запорозжжі з 1754 р. діяла січова школа.

Добру середню освіту давали *колегії* — Чернігівська, Харківська й Переяславська. Так, в Чернігівській колегії щорічно навчалось 700—800 студентів. Крім вітчизняних мов, тут вивчали французьку, німецьку та італійську, а також історію, географію, малювання та ін. Після закінчення цих колегій частина студентів продовжувала навчання у Києво-Могилянській академії та вищих учбових закладах Росії.

Значними культурними осередками залишалися *друкарні*, особливо Київська, Чернігівська, Львівська. Діяли вони також у Луцьку, Кременці, Умані, Почаєві. Навколо друкарень гуртувалися вчені, літератори, перекладачі, гравери, художники. Крім богословської літератури, друкувалась й світська, у тому числі навчальні посібники. Лише Київська друкарня до кінця XVIII ст. випустила в світ понад 100 найменувань книг, серед них «Синопис», тези академічних диспутів, «Іфіка ієрополітика, або Філософія правоучительна», календарі тощо. З чернігівської друкарні вийшли збірки віршів Л. Барановича та І. Максимовича. Навіть лаврська Почаївська друкарня видавала поради з сільського господарства, збірки пісень.

Видання українських друкарень розповсюджувались на Україні, в Росії, Білорусії, але вони не могли задовольнити потреби суспільства. Тому поряд із цими виданнями з'являється надзвичайно багато *рукописної літератури* най-

різноманітніших жанрів: історичні повісті, літописи, мемуари, збірки пісень і віршів, драматичні твори тощо. Популярними були літописи Самовидця, Грабянки й Величка, збірка віршів К. Зинов'єва, численні списки із «Записок» В. Григоровича-Барського.

Справжнім вогнищем освіти, науки, культури, громадської думки на Україні тих часів була Києво-Могилянська академія. Вона дала цілу плеяду вчених, письменників, педагогів, культурних й громадсько-політичних діячів, які голівну мету своєї діяльності вбачали в просвіті народу, служінні його інтересам.

Протягом довгого часу Києво-Могилянська академія залишалась єдиним вищим учбовим закладом усєї країни, і тому на ній лежала велика відповідальність як за підготовку спеціалістів для різних галузей тодішнього суспільного життя, так і за поширення культури взагалі. Грунтуючись на кращих традиціях української освіти, академія приймала молодь різних станів і з різних країн. Згодом її вихованці відкривали школи, засновували бібліотеки, всіляко сприяли розвитку науки, літератури й мистецтва не лише на Україні, в Росії та Білорусії, а й за рубежем.

Роль, яку відіграла Києво-Могилянська академія в історії культури українського народу й усіх східних слов'ян, стала можливою значною мірою завдяки тому, що *навчання й виховання у ній ґрунтувалось на ідеях Гуманізму і раннього Просвітництва.* Просвітники безмежно вірили в людину, в те, що саме освіті належить перетворююча роль у просуванні суспільства до добра і справедливості. Тому вони намагались дати всебічну освіту своїм вихованцям, приділяли велику увагу прищепленню їм почуттів гідності, патріотизму, високої духовності, демократичних ідеалів.

Вплив Києво-Могилянської академії як центру інтелектуального життя та духовного єднання народу на розвиток української культури й справді неоціненний. Тому до якої б галузі духовного буття того періоду ми не звертались, усюди неодмінно будемо згадувати імена і благородні дії кращих викладачів та вихованців цього славетного учбового закладу.

Мовна ситуація на Україні. Ця ситуація яскраво простежується на прикладі Києво-Могилянської академії. Курс навчання тут не завжди був однаковим, а поступово поповнювався новими предметами. Всього в академії було вісім так званих ординарних класів, повний курс навчання тривав 12 років.

У граматичних класах — *фарі, інфимі, граматиці, син-*

таксимі — вивчались слов'янська, українська книжна, грецька, латинська і польська мови, а також арифметика, геометрія, нотний спів і катехізіс.

Увага до *класичних мов* в академії ніколи не спадала. Так, латина була у широкому вжитку: нею розмовляли, писали твори, листувались, складали каталоги бібліотек, проголошували промови тощо. Велика увага приділялася грецькій мові, що відповідало православно-візантійській традиції в культурному житті України. З Києво-Могилянської академії вийшло чимало відомих елліністів XVII—XVIII ст.: Єпифаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симон Тодорський, Варлаам Лашевський та ін.

Польська мова вивчалася спочатку як мова держави, до складу якої входила Україна, а згодом — як мова традиційних культурних зв'язків із Польщею. Багато видатних діячів академії писали нею свої твори, зокрема Касіян Саківич, Сильвестр Косов, Петро Могила, Лазар Баранович, Симеон Полоцький, Дмитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович.

Але основою основ Києво-Могилянської академії був *слов'яноруський напрямок*, який зміцнюється після входу України до складу Росії.

Слов'янська мова, що відродилася братськими школами як мова вченості й розумової праці, поступово витісняється українською книжною, а згодом — українською літературною, що формувалася під впливом народної мови. Характерними показниками цього процесу були «Лексикон словено-роський» Беринди та «Грамматика словенська» (1643), складена латинською мовою Іваном Ужевичем — українцем, студентом Сорбонни. Поява останньої свідчила про те, що українська літературна мова впевнено входила в літературне й наукове життя, що з'явилась потреба її наукового осмислення, впровадження в школах, а також ознайомлення з нею європейського світу. Формування української літературної мови як мови народу, що консолідується, не могло не турбувати провідників русифікаторської політики і у першу чергу самих віценосців — від Петра I до Катерини II. Вживаються різні заходи, «дабы малороссийский народ не почитал себя отличным от великороссийского», в тому числі ряд законів про заборону друку, а потім і викладання українською мовою.

Але незважаючи на це, удосконалення національної мови продовжується. Про це свідчить літературна спадщина Ф. Прокоповича, М. Довгалевського, Г. Кониського, М. Козачинського, Г. Сковороди, І. Некрашевича та ін. Українською мовою пишуться літописи, складаються судові й дер-

жавні акти, гетьманські універсали, ведеться офіційне листування тощо.

На початку XVII ст. із посиленням інтересу до європейської наукової і суспільної думки зростає увага до *німецької й французької мов*. У цьому плані Києво-Могилянська академія давала прекрасні знання. Її випускники запрошувались до Малоросійської Колегії, Колегії іноземних справ, посольств, учбових закладів, домашніми вчителями тощо.

Багатомовність, ґрунтовні філологічні знання стають характерною ознакою культурної людини на Україні. Студенти, які приїздили до академії з різних країн, вільно спілкувались. Вчені, поети, письменники писали свої твори різними мовами. В оригіналах читалася наукова, богословська, художня література, на яку були багаті академічна й приватні бібліотеки.

У духовний світ українського суспільства входить *російська література* — твори А. Кантеміра, В. Тредіаковського, О. Сумарокова, російська народна поетична творчість. Російську мову й поезію з 1751/52 навчального року починають вивчати в академії. Йшов закономірний процес взаємопроникнення й взаємовпливу двох культур.

Тим часом з другої половини XVIII ст. посилюється реакційна політика царизму щодо України. Це проявилось в чергових заборонах друкувати українською мовою книги, вести нею офіційне діловодство й, нарешті, викладати. Але літературна українська мова вже існувала, і викоринити її було неможливо.

Становлення поетичної школи. У розглядуваний період великий вплив на формування української віршованої літератури справила поява спеціальних посібників — *поетик і риторик*, написаних викладачами Київської академії, в яких викладалася теорія літератури й поезії. Ці предмети були найулюбленішими серед студентів.

У класі поетики вони знайомились з загальними правилами складання віршів, вивчали до 30 видів і жанрів поетичних творів класичного, середньовічного, новітнього стилю (*комедія, трагедія, трагікомедія, драма, буколічна, елегічна, дидактична, сатирична поезія* тощо). Особливо студенти цікавились тими видами поезії, що мали практичне застосування. Це *канти й елегії*, які можна було присвятити поважним людям, проголосити на громадських, церковних, академічних чи сімейних святах. Не менш популярними були й *промови* — поздоровчі, вітальні, прощальні, іменинні, весільні, надгробні тощо, Студенти-крас-

номовці завжди були бажаними гостями на різних урочистостях, за що отримували щирі матеріальні винагороди.

Поетики й риторики створювалися за класичними зразками, про що, зокрема, говорять їх назви: «Оратор Могиллянський, прикрашений вишуканими ораторськими розділами Марка Туллія Ціцерона» Й. Горбачького, «Сховище тулліанського красномовства для політичного вживання української молоді в Колегії Києво-Могиллянській» І. Кроковського. Велика увага приділялась спадщині грецьких і римських класиків — Гомера, Горація, Ціцерона, Овідія, Езопа, Арістотеля, Вергілія, Сенеки, а також авторів доби Відродження.

Захоплення античністю було настільки сильним, що в творах представників Київської академії поряд із конкретними історичними особами майже завжди можна зустріти біблейські й античні образи, християнські й дохристиянські уявлення. Так, К. Сакович, оспівуючи подвиги Сагайдачного, говорить, що його буде пам'ятати вся Русь, як Греція — Нестора й Ахіллеса, Троя — Гектора, Афіни — Перікла, Рим — Курція і Помпея. А. С. Косов у своєму «Патерику» порівнює печерських угодників із Юпітером, Сатурном, Марсом та іншими римськими богами.

Але поступово академічні вчені все більше звертаються до вітчизняних джерел. Ф. Прокопович в своїй поетиці від 1705 р. свідчить: «За наших часів майже по всіх школах поширився звичай, аби професори обох гуманітарних наук подавали своїм учням науку не за чужими формулюваннями, а беручи її з власної скарбниці знань». З'являються вірші — панегірики видатним діячам України П. Сагайдачному, Б. Хмельницькому, П. Могилі, І. Підкові, Л. Барановичу, І. Кроковському тощо. У творчості професорів і студентів знаходять відображення важливі політичні й культурні події.

В академії складаються певні *поетичні традиції*: літературні диспути; своєрідні конкурси поетичної та риторичної майстерності викладачів і студентів; нагородження вправних віршотворців лавровими вінками й званням лавроносного поета. Жодне академічне чи церковне свято, жодна значуща подія не відбувались без участі поетів. Повсюди вони шукали і знаходили благодатну нагоду для віршування.

Від О. Митури (початок XVII ст.) й до Г. Сковороди формується *київська поетична школа*, і не лише у межах Києва. Вихованці академії — викладачі, друкарі, перекладачі, священики — на місцях створювали навколо себе культурні осередки, поетичні гуртки.

Так, на чолі культурного життя Чернігова був вихованець Києво-Могиллянської академії, потім її професор і ректор, а згодом чернігівський архієпископ Лазар Баранович (1620—1693) — поет і активний громадський діяч. У Чернігові він організував школу, друкарню, займався літера-

турною творчістю. З Черніговом пов'язане ім'я й іншого відомого поета XVIII ст.— Івана Максимовича (1651—1715), вихованця і професора академії, проповідника Києво-Печерської лаври, архімандрита Єлецького монастиря у Чернігові, засновника Чернігівської колегії. Поетичні осередки були також у Полтаві, Переяславі, Харкові. Останні зазнали впливу славетного могилянця Григорія Сковороди.

У Москві прищепили «руський вірш» на російський ґрунт Єлифаній Славинецький та Симеон Полоцький. Талановитий вихованець Київської академії першої половини XVII ст., Полоцький вважається засновником російської силабічної поезії. Москва, й не лише вона, захоплювалась промовами й віршами «лавроносного київського поета» Стефана Яворського. З 1701 р. він стає протектором Слов'яно-греко-латинської академії. Під впливом Ф. Прокоповича та інших професорів Київської академії, зокрема Л. Горки, М. Довгалевського, формує свою теорію силаботонічного й тонічного вірша Михайло Ломоносов. Допомоги Прокоповича дістали також російські поети А. Кантемір і О. Сумароков.

Несли поетичне слово за межі України й інші могилянці. В Ростові Великому жив і творив киянин Дмитрій Туптало — митрополит, згодом канонізований церквою. У Білорусії продовжував свою просвітницьку діяльність учений і поет Григорій Кониський. Направлений до Могильова на єпископську кафедру, він відкрив там семінарію, в якій, крім мов, філософії та богослов'я, студенти вивчали риторику й поезику. У Сербії пише свою віршовану драму «Трагедія... царя Уроша» (1733 р.) Мануйло Козачинський, який перебував там як посланець Києво-Могилянської академії. Сповнена патріотичного змісту п'єса стала помітним явищем сербської літератури, справила значний вплив на її дальший розвиток.

Чи не любов'ю до поетичного слова, яка прищеплювалась студентам Київської академії, ми завдячуємо тому, що маємо сьогодні безцінне «Слово о полку Ігоревім»? У рукопису, зробленому із списку XVI ст., «Слово» зберігалось в бібліотеці вихованця академії Івана (Іоїла) Биковського. Направлений, як і багато інших могилянців, до Росії, він працював у Москві, Ярославлі, і повсюди з ним була його улюблена бібліотека. Згодом «Слово» опинилося в руках О. Мусіна-Пушкіна і подальша доля його відома.

У стінах Київської академії народилось чимало поетичних творів, які стали потім народними. Це, наприклад, пісні «Іхав козак за Дунай», «Ой, на горі та жінці жнуть»,

«Стоїть явір над водою» та багато інших, популярність яких не згасає і досьогодні.

Розвиток філософської думки. Протягом XVII — першої половини XVIII ст. основною школою філософських знань була Києво-Могилянська академія як науковий осередок і головний центр ідейної боротьби проти релігійного й національного гніту.

Зрозуміло, що на етапі, коли ідейна боротьба велася у формі релігійної полеміки, філософія не могла не мати схоластичного характеру, не слугувати православної теології, спрямованій проти томізму — філософського обґрунтування католицизму й контрреформації. Але й у такому вигляді вона розвивала умоглядність, абстрактне мислення тощо. *Під впливом ідей Гуманізму й Реформації філософія зазнає прогресивних змін.* Спираючись на творчу спадщину патристики й схоластики, українські мислителі звертаються й до античних філософів — Арістотеля, Платона, Анаксагора, Демокріта, Епікура, до праць діячів Відродження, Реформації й раннього Просвітництва — Муціона Руфа, Агріколи, Еразма Роттердамського та ін. Таким чином, поступово руйнується система середньовічного світогляду. Цей напрямок закріплюється в кінці XVII — на початку XVIII ст. Він пов'язаний з виділенням теології в окремий курс, вивільненням філософії з-під її влади і зародженням нового, близького до науки Нового часу, мислення.

Провідне місце у розвитку філософської думки другої половини XVII ст. посідали високоерудовані вчені Києво-Могилянської академії: Йосиф Горбацький (? — 1653) — ректор і викладач академії, згодом ігумен Михайлівського Златоверхого монастиря та білоруський єпископ; Іннокентій Гізель (близько 1600—1683) — ректор і викладач академії, громадський діяч, один із найосвіченіших людей свого часу; Іоасаф Кроковський (? — 1718) — вихованець Київської та Римської академії, згодом київський митрополит; Стефан Яворський (1658—1722) — магістр філософії та вільних наук, відомий вчений, просвітитель, поет і церковний діяч. У працях цих мислителів уже нерідко заперечуються богословські догми, обстоюються ідеї незалежності природи і людини від бога, вічності матерії тощо. Так, на думку Гізеля й Горбацького, природа не народжується і не зникає, вона існує незалежно від людського розуму. Вчені стверджували, що пізнання об'єктивного світу починається з досвіду, а логіку вважали «найкращою вчителькою нашого розуму»; саме розум удосконалить світ,

коли людина «обожествить працю». Богові вони залишали роли першотворця і першорушія.

До вчених-філософів нової плеяди (перша половина XVIII ст.) належали Ф. Прокопович, В. Ясинський, А. Дубневич, М. Козачинський, П. Малиновський, Г. Кониський, Г. Сковорода та ін.

Особливе місце серед них належить Феофану Прокоповичу (1681—1736). Вихованець Київської академії, він навчався у Римі, після повернення викладав поезику, риторику, філософію, богослов'я та математику, виконував обов'язки ректора. У 1716 р. за наказом Петра I прибув до Петербурга. Визначний вчений, політик, історик, державний та церковний діяч, Ф. Прокопович полишив багату й різноманітну наукову та літературну спадщину.

У своїх філософських лекціях Прокопович різко засуджував безплідну схоластику, пусте красномовство, сліпе наслідування догм і авторитетів, закликав «йти не лише шляхом, прокладеним іншими вченими, а простувати за самостійними науковими переконаннями, котрі породжують солідну вченість, формують знавців, а не крамарів від науки». Він пропагує вчення Декарта, Локка, Бекона, першим на Україні визнає систему Коперника і вчення Галілея. Як і Джордано Бруно, Прокопович неодноразово виказував думку про безліч світів. Визнаючи бога як основу всього існуючого, він разом із тим вважав, що матерію не можна ні створити, ні знищити, ні зменшити, ні збільшити: вона розвивається за своїми законами. Матерія притаманна всім речам — і живим, і неживим. Так Прокопович підходить до розуміння єдності світу на основі його матеріальності.

Прокопович розвиває й інші напрямки філософської думки. Його талант, ерудиція, гострий критичний розум сприяли утвердженню нового етапу у вітчизняній філософії.

Справжньою зіркою на небосхилі української культури сяє ім'я Григорія Сковороди (1722—1794) — видатного просвітителя, філософа, поета. Здобувши освіту в Київській академії, він згодом викладав у Переяславському та Харківському колегіумах, але через переслідування залишив цю діяльність і останні 25 років життя мандрував по Україні, проповідуючи серед народу свої погляди. Саме у цей час він пише свої основні філософські твори — «Діалог, или Розглагол о древнем міре», «Наркісс. Разговор о том: узнай себя» та ін.

Ідеї Сковороди засновані на критиці соціальної нерівності, на звеліченні трудящої людини. Проблему її щастя філософ вирішує цілком у просвітницькому дусі: шлях до нього лежить через самопізнання і працю, яка відповідає природним нахилам особи. Такий підхід для того часу був прогресивним.

Ототожнюючи бога з природою, обстоюючи вічність матерії, Сковорода розробив концепцію трьох світів: безконечного всесвіту — макрокосму; мікрокосму, яким є людина; «символічного» світу Біблії. Кінцевим джерелом усіх знань Сковороди вважав практичний досвід, хоч істина, на його думку, досягається тільки розумом.

Сковорода засуджував офіційну релігію за її догматизм і схоластику, всіляко пропагував ненависне церкві вчення Коперника. Першим на Україні він виступив з рішучою критикою Біблії, але водночас намагався відшукати в ній прихований зміст, невидиме духовне начало.

Філософські погляди, гуманістичні ідеали Сковороди яскраво відбилися на його поетичній творчості. У рукописних збірках «Сад божественных песней» та «Басни харковскія» Сковорода порушував важливі проблеми свого часу, утверджував високі моральні якості людини. Його

широко відомий сатиричний вірш «Всякому городу нрав і права» став народною піснею.

Багатогранна творча діяльність Сковороди відіграла визначну роль у розвитку демократичної громадсько-політичної думки XVIII ст., а його поетична спадщина мала великий вплив на майбутніх класиків української літератури.

Отже, філософія на Україні починає розвиватися як *самостійна наука*, що є наслідком помітних інтелектуальних зрушень у суспільстві.

б.
Історичні й суспільно-політичні знання. Процес нагромадження історичних знань і формування історичної думки на Україні був прискорений потребами часу — відстояти незалежність народу, його духовної культури. За цих обставин учені та ідеологи звертаються до *історичних витоків народу, до пошуків його ролі й місця у світовому розвитку.*

Такі міркування можна знайти в найрізноманітніших за жанром творах XVII ст. — теологічних працях, проповідях й панегириках, у полемічній літературі, літописах і хроніках, історичних повістях тощо. Їх авторів цікавили питання про походження українського народу, спільність коренів східних слов'ян, спадковість України від Київської Русі; вони з гордістю оспівували ратні подвиги захисників українських земель давніших часів.

Завдяки прогресивним поглядам учених братських шкіл і особливо Київської колегії й академії *історична думка формувалась як активна суспільно-політична сила у визвольній боротьбі українського народу.* Без сумніву, вона не могла не впливати на складання світогляду і Северина Наливайка, і Петра Сагайдачного, і Богдана Хмельницького, й інших видатних діячів.

У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. провідна роль академії у формуванні історичної й суспільно-політичної думки зростає. Заслуга у цьому належала І. Гізелю, Л. Барановичу, І. Галятовському, Ф. Сафоновичу, Д. Тупталу, А. Радивилівському, С. Яворському, Ф. Прокоповичу. В їхніх працях знайшли відображення знаменні події того часу — селянсько-козацькі повстання, боротьба проти турецької агресії, Визвольна війна 1648—1654 рр. Після Переяславської ради розглядаються питання про державний устрій України, розмежування політичних сил тощо.

В академії визрівала думка про *єднання всіх слов'ян.* Навіть непримиренний у засудженні експансіоністських намірів Польщі Л. Баранович підкреслював, що немає під-

став до ворожнечі між слов'янами, що, з'єднавши свої зусилля, вони можуть зробити велику послугу історії. Особливого значення у цьому союзі Баранович надавав Росії, Україні й Польщі.

Гуманістичні переконання вчених академії знаходять відображення в їхніх поглядах на суспільне життя, у вираженні протесту проти феодальної дійсності. Так, І. Гізель у праці «Мир з Богом людині» різко засуджує світських й духовних феодалів, які непомірно визискують підданих «на свої надмірності, оздоби й бенкети», картає несправедливе правосуддя, закликає не карати тих, хто з голоду й відчаю привласнить дещицю чужого добра. Просвітителі вірили, що проповіддю добра, освіти, морального удосконалення можна змінити світ, і їхні громадські почуття були сповнені справжнього хвилювання за долю українського народу.

Історичні події, що відбувались на Україні у XVII ст., особливо Визвольна війна, викликали до життя багато різноманітних творів історичного змісту — переказів, повістей, легенд, історичних дум і пісень, щоденників, хронік, літописів. Серед останніх найбільш відомими є Густинський, Львівський, Київський, Острозький та особливо «Хроніка» Феодосія Сафоновича (? — 1677) — вихованця й ректора Київської академії, згодом ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, однодумця Б. Хмельницького.

Як і іншим історичним працям учених кола академії, «Хроніці» притаманні широка джерельна база, а також переконання автора в необхідності передати наступним поколінням історичні знання: «бо кожному потрібна річ про свою вітчизну знати й іншим питаючим сказати, бо свого роду незнаючих людей за глупих почитають».

Сафонович дотримується думки про єдність походження України, Росії й Білорусії від Київської Русі, але й підкреслює тісний зв'язок України з такими державами, як Литва й Польща, намагається ув'язати її долю із загальним історичним процесом. Багато уваги автор приділяє внутрішнім подіям, дає об'єктивну характеристику ряду історичних діячів. «Хроніка» Сафоновича вважається першою синтетичною історичною працею на Україні. Вона мала значний вплив на розвиток вітчизняної історичної науки кінця XVII—XVIII ст.

1674 р. з друкарні Києво-Печерської лаври вийшов «Синопис, або Стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу». *Це був перший систематизований підручник із вітчизняної історії, яку було введено до шкільних програм як самостійний предмет.*

Визначними історичними творами, що з'явилися наприкінці XVII — на початку XVIII ст., були так звані *козацькі літописи*, авторами яких були вихованці Києво-Могилянської академії — Самовидець, Григорій Грабянка й Самій-

ло Величко. Їх праці являють собою помітне зрушення в українській історіографії — *перехід від літописання до власне історичної науки, від хронологічного переліку подій до їх осмислення й прагматичного трактування*. За джерела для авторів правила господарські, військові, дипломатичні документи, тому їхні праці можна називати літописами лише умовно.

Ще у першій половині XVII ст., задовго до указу Петра I від 1718 р. збирати «в земле и в воле старые надписи, старое оружие, посуду и все, що зело старо и необыкновенно», вчені Київської колегії роблять перші кроки до започаткування *археології*. Захарія Копистенський, наприклад, вивчав написи на іконах, на стінах церков і соборів, добре знав, де знаходяться цінні рукописи, ікони. Під безпосереднім наглядом Петра Могили була «викопана з темряви підземної і відкрита денному світлу» Десятинна церква князя Володимира, збираються написи з пантеону Києво-Печерської лаври, реставрується ряд храмів часів Київської Русі, зокрема Софіївський собор, церква Спаса на Берестові тощо.

Українським вченим належать також перші спроби викласти *методологію історії як науки*. Ф. Прокопович присвячує цій проблемі цілий розділ у своїй риторичі 1705 р. Вчений писав, що історія — це наука, що має пізнавальне і виховне значення. Саме історик мусить показати світові, що і його вітчизна не позбавлена доблесті. Слідом за Лукіаном він вважав, що мета історії — це користь, яка випливає з істини, це вірно передана нащадкам пам'ять про події. Прокопович також поділяв думку Цицерона про те, що історик повинен бути не лише обізнаною людиною, але й мужньою, щоб говорити правду, а не писати історію «заради пурпурового кафтану». Історія для Прокоповича — і наука, і мистецтво: вона мусить давати і знання, і простір образному, емоційному мисленню.

У розглядуваний період працювали й інші відомі історики. Це Петро Симоновський (1717—1809), автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе»; Василь Рубан (1742—1795), який видав «Краткую летопись Малой России» невідомого автора, а також «Записки» Василя Григоровича-Барського; Микола Бантиш—Каменський (1737—1814), вчений — історіограф; Максим Берлінський (1764—1848), один із перших дослідників історії Києва, та ін.

Зародження природничих наук. Математика й медицина. В українському освіченому суспільстві все більше зро-

стає інтерес до наук, що мають практичне використання. Курси лекцій Й. Горбачького, І. Гізеля, С. Яворського й інших професорів Київської академії мали в собі елементи *астрономії, фізики, біології, медицини*. В цьому плані слід відзначити Іоанникія Галятовського (близько 1620—1688) — одного з найосвіченіших людей України, ректора академії, згодом ігумена й архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові. У своїх лекціях та публіцистичних працях він звертався до *історії, ботаніки, зоології, мінералогії* та інших природничих наук, пропагував їх не лише з академічної, а й з церковної кафедри.

Інтерес до природничих знань позначається й на структурних змінах філософських курсів академії: значно скорочується метафізика й збільшується друга частина філософії — фізика, до якої вводяться такі розділи, як *рух, космологія, уранологія, психологія*. Посилюється інтерес до ролі відчуттів, розуму й мови в пізнанні, спостерігається прагнення виділити природу в самостійний предмет досліджень. З'являються курси *натурфілософії* — попередниць природознавства. Філософи академії переакцентують увагу на мислителів Нового часу — М. Коперника, Г. Галілея, П. Гассенді, Р. Декарта, Тихо де Браге, Б. Спінозу та ін.

До вивчення природних явищ закликав Ф. Прокопович, який навіть виголосив спеціальну промову перед студентами й професорами «Про заслуги й користь фізики». Фізика, на його думку, повинна займатися не вигадуванням, а вивченням світу, яким він є. Природознавством цікавились й інші вчені академії. Зокрема Ф. Яновський зібрав велику колекцію морських павуків, яку передав до петербурзької Кунсткамери, К. Кондратович уклав перший в Росії словник ботанічних рослин.

Зростає потяг й до *математичних знань*. Так, арифметика і геометрія склали основу курсу Ф. Прокоповича, прочитаного в 1707/08 учбовому році, що є одним із перших викладів вітчизняної математики. «Народи, які засвоїли геометрію, — писав він, — набагато перевищують інші народи у всіх науках і мистецтвах». Для підготовки цього курсу Прокопович використав праці античних учених — Евкліда, Арістотеля, Аполлонія — та вчених Нового часу — Ф. Оронція, Г. Фрізія, А. Кірхера. Математикою цікавилися й інші вчені та вихованці академії: С. Яворський, С. Кулябка, Я. Маркевич та ін.

У другій половині XVIII ст. в академії були відкриті класи чистої математики (алгебра і геометрія), а також змішаної математики, в якому викладали цивільну й вій-

ськову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, тригонометрію, астрономію, гідрографію, математичну хронологію.

У Києво-Могилянській академії студенти отримували й *медичні знання*, вивчаючи твори Гіппократа, Демокріта, Епікура, Клавдія, Галена, Авіценни, Везалія, Бекона. Офіційно клас медицини був відкритий лише 1802 р., але знайомство з працями медиків і вільне володіння латиною відкривали могилянцям шлях до медичних шкіл Росії та закордону. Чимало вихованців академії стали відомими медиками, викладачами медичних закладів Росії. Серед них: І. Полегіка, М. Тереховський, Н. Максимович-Амбодик, Д. Самойлович, Д. Веланський, А. Шумлянський, П. Погорецький, М. Гамалія, Ф. Барсук-Мойсеев, К. Щепін та ін. Багато могилянців заснували лікувальні заклади на Україні, в Білорусії, Росії, Грузії. Крім лікарської справи, вони перекладали зарубіжних авторів, укладали словники з анатомії й фізіології, писали наукові праці.

Бібліотечна справа. Важливу роль у накопиченні й поширенні знань на Україні відігравали *бібліотеки*. Унікальною була книгозбірня Київської академії, що у другій половині XVIII ст. налічувала 12 тис. томів.

У 1647 р., помираючи, П. Могила передав Київській колегії понад 2 тис. книг. Так склалася традиція: всі ректори, професори та вихованці академії обов'язково заповідали або дарували їй книги. Бібліотека поповнювалася й за рахунок закупок, надходжень від типографій тощо. Вітчизняні книги були представлені видавництвами Росії, України й Білорусії, зарубіжні — видавництвами Амстердама, Гамбурга, Галле, Берліна, Братислави, Данціга, Варшави, Лондона, Парижа, Рима, Болоньї та ін. Книги куплялись за кордоном через спеціальних емісарів, а також на київських Контрактових ярмарках, що влаштовувались поблизу академії.

Крім друкованих книг, у бібліотеці зберігались численні рукописи, хроніки, літописи, спогади, щоденники, а також лекції професорів, конспекти студентів, минула й поточна документація. Значне місце займали передплатні видання.

Бібліотека академії, що комплектувалась протягом двох віків, не лише впливала на становлення світогляду багатьох поколінь викладачів і студентів. Із її фондів формувались і поповнювались бібліотеки всієї України, зокрема Переяславська, Чернігівська, Харківська.

Великими й змістовними були *приватні зібрання*. Так, бібліотека Ф. Прокоповича налічувала 3192 книги й десятки рукописів, Ф. Лопатинського — 1416, І. Самойловича — 1147 книг тощо. Бібліотеку Г. Полетіки сучасники називали «Золотоносною Каліфорнією», що «з державними російськими бібліотеками в першості по унікальним і старовинним книгам могла змагатися».

Багато вихованців академії, для котрих книга була постійним супутником, заклали бібліотеки у різних містах України, Росії, Білорусії, основою яких стали їхні приватні зібрання. Ці благородні вчинки могилянців засвідчують їхню глибоку відданість справі народної просвіти.

Образотворче мистецтво й архітектура. Становлення нового типу освіти, широке використання античної та європейської культурної спадщини справили вплив і на образотворче мистецтво й архітектуру України. У живопису, графіці, скульптурі спостерігається *перехід від середньовічних канонів до національних форм з виразними демократичними елементами*.

Передусім це стосується *монументально-декоративного мистецтва*, яке з розвитком архітектури зазнає помітного піднесення. Зокрема, народні мотиви та побутові деталі яскраво проступають у розписах церков Чесного Хреста у Дрогобичі, Св. Духа в Потеличі (XVII ст.) тощо.

До середини XVIII ст. оформлюються школи *іконописців і граверів*, найбільшою з яких була школа Києво-Печерської лаври. Діяли малярні при київському Софіївському соборі (майстри Арсеній, Алімпій, Самуїл), при Межигірському монастирі (з неї вийшов видатний майстер і педагог П. Казанович), при Троїце-Іллінському монастирі в Чернігові та у багатьох інших містах України.

Найвідомішими зразками київської школи монументального живопису є розписи Успенського собору й Троїцької надбрамної церкви у Києво-Печерській лаврі (майстри Іван, Феоктист, Алімпій Галик, Пахомій Молодик із Сміли та ін.), а також Густинського та Хрестовоздвиженського монастирів на Полтавщині, Михайлівської церкви в Переяславі, яким притаманні відхід від церковних традицій, життєрадісність світосприймання.

Характерною складовою храмового живопису стає в цей час так званий *киторський портрет*. Так, в олтарній частині Успенського собору Києво-Печерської лаври зображено 85 історичних осіб — від князів Київської Русі до Петра I. З'являються картини світської тематики, наприклад композиція в с. Старогородцях поблизу Остра, що зобра-

жує запорожців на чолі з полковником К. Мокієвським, які відбивають напад татар на Київ. На іконі церкви с. Дашки на Київщині зображена Переяславська Рада, Покровської церкви у Переяславі — Феофан Прокопович й представники генеральної старшини тощо.

Серед майстрів станкового іконописного живопису кінця XVII — початку XVIII ст. почесне місце посідав Іван Руткович. Його пензлю належить іконостас П'ятницької церкви м. Жовкви, який вражає глибокою людяністю образів. Одночасно з Рутковичем працював Іов Кондзелевич, автор знаменитого Богородчанського іконостасу в скиті Манявському. Талановитим майстром, вихованим на традиціях українського мистецтва, був також Ілич Бродлакович із Галичини.

Великою популярністю серед різних жанрів світського мистецтва користувався *парсунний живопис*, тобто портрет, основи якого були розроблені ще на початку XVII ст. Це зображення в основному значної козацької старшини — гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Самойловича, Івана Скоропадського, Івана Мазепи, славетних воєначальників — Леонтія Свічки, Семена Сулими, представників ученого світу — Іоаннікія Галятовського, Лазаря Барановича та ін. Багатьом із них притаманні документальність передачі образу, спроба дати психологічну характеристику людині, відхід від іконописних канонів.

Розвивається такий вид мистецтв, як *народна картина*. По всій Україні можна було зустріти численних «Козаків-бандуристів» чи «Козаків Мамаїв», які втілювали образ людини, що понад усе цінує волю.

XVII—XVIII ст. — це період бурхливого розвитку *графічного мистецтва*. Найбільші школи графіки були у Київській академії, Києво-Печерській лаврі, в Чернігові та Львові. Графічна школа Київської академії мала великий вплив на образотворче мистецтво всієї України. Тут працювали такі відомі митці, як І. Ширський, Г. Левицький, Д. Галяховський, Л. Тарасевич, І. Мигура, М. Карновський та ін. Уявлення про київську, зокрема академічну, графічну школу дають також художньо прикрашені конспекти студентів, рукописні підручники викладачів, гравюри-панегірики й тези академічних диспутів, друковані книги з численними мініатюрами. Хоча в них ще переважають релігійні сюжети, але вони тісно переплітаються із світськими мотивами. Виконані вони в стилі *барокко*, який на Україні поєднавав і європейські, і національні традиції.

Починаючи з другої половини XVII ст. Київ стає справжньою столицею так званого *козацького ренесансу*.

Його художня школа була розсадником майстрів європейського рівня. Сюди їхали по художню освіту вихідці із Росії та Білорусії, Сербії та Болгарії, Литви і Польщі, навіть Німеччини та Греції, а книги, ілюстровані гравюрами київського друку, поширювались у багатьох країнах православного й католицького світу.

В *архітектурі* того часу спостерігається співіснування та переплетіння багатьох стилів. Удосконалюється техніка будівництва: поряд із дерев'яним впроваджується кам'яне, використовуються залізні деталі, скло. Йде інтенсивне будівництво світських споруд — магістратів, шкіл, колегій, військових канцелярій, друкарень, оборонних об'єктів. Розбудовуються й прикрашаються Львів, Хотин, Мукачів, Ужгород, Кам'янець-Подільський, в Східній Україні — Київ, Чернігів, Переяслав, Харків, Батурин, Глухів, Суми.

Значне місце у XVII—XVIII ст. посідає культове будівництво. Для багатьох споруд цього часу характерні не стільки багатство декору, як витонченість пропорцій, динамічність композиції, гармонійність співвідношення окремих елементів тощо. Прикладами є Мгарський монастир біля Лубен, Троїцький собор у Чернігові, Братська Богоявленська церква в Києві та інші споруди, яким притаманне поєднання основ монументального будівництва часів Київської Русі з досягненнями європейського барокко, переосмисленого в традиціях місцевої архітектури.

З 20-х років XVIII ст. в монументальному будівництві України поступово поширюється *класичний стиль*. У цей час посилюються творчі взаємозв'язки українських і російських будівничих. До Росії від'їздять архітектори, гравери, різьбярі. Понад два десятиріччя «царським архітектором» був І. Зарудний. За його проектами збудовані «Меншикова вежа» в Москві, собор Петропавлівської фортеці в Петербурзі та ін. На Україні працювали відомі російські майстри Й. Старцев, І. Мічурін та Г. Шедель. При підтримці митрополита Р. Заборовського Шедель збудував ряд визначних споруд — будинок Київської академії (другий поверх), митрополичий дім на території Софіївського собору, так звану «браму Заборовського» тощо.

Визначними українськими архітекторами були кияни С. Ковнір (1695—1786) та І. Григорович-Барський (1713—1785). Одна з найкращих споруд Ковніра — корпус на території Києво-Печерської лаври, названий його ім'ям. Найбільш відомі споруди Григоровича-Барського — надбрамна церква Кирилівського монастиря, Покровська та Набережно-Микільська церкви, фонтан «Самсон» у Києві.

У середині XVIII ст. з'являються такі визначні пам'ятки

архітектури, як Андріївська церква в Києві (арх. В. Растреллі, І. Мічурін), собор Різдва Богородиці в Козельці (арх. А. Квасов, І. Григорович-Барський), ансамбль церкви Святого Юра у Львові (арх. Меретин), комплекс Почаївської лаври (арх. Г. Гофман, П. і М. Полейовські, Ф. Кульчицький) та ін.

Розвиток музичної культури. У процесі формування української нації музично-пісенній творчості належить важливе місце. Мова й пісня були нездоланні в усі часи нелегкої долі України, втілювали його духовність і красу. Чарівна українська пісня зажила слави у багатьох народів світу, зокрема Польщі, Франції, Австрії, Німеччини, Італії, викликала захоплення навіть найвибагливіших й найсуворіших критиків.

Ще у першій половині XVII ст. в школах, а потім у Києво-Могилянській академії студентів навчали *партесною співу* й музиці за підручниками та лінійними нотами, що називались «*київське знамено*». З'являються численні рукописні «Ірмологіони» з церковними співами, музичні трактати.

1677 р. у Вільно була видана «Грамматика мусикійська» киянина Миколи Дилецького, що був відомий як педагог і композитор на Україні, в Литві й Росії. *Це був кращий серед музичних посібників того часу*; давні церковні мелодії у ньому поєднувалися з народними піснями та інструментальними мелодіями. Музично-естетичні ідеї Дилецького справили помітний вплив на розвиток музичного мистецтва.

Музика і спів набули на Україні широкого розповсюдження. Виникають значні музичні центри — у Львові, Кам'янці, Стародубі, Ніжині, Чернігові, Харкові тощо. Музичною столицею Лівобережжя був Глухів — гетьманська резиденція XVIII ст. Тут існувала спеціальна школа, де вивчали «вокальний спів, гру на скрипці, басах, гусях, флейтах».

Особливої уваги надавали музичному вихованню у Києво-Могилянській академії. Ректор Л. Баранович організував ще в 50-х роках XVII ст. музично-хорову школу. Хор студентів налічував часом до 300 чоловік. Хори — академічний й братський (монастирський) — незмінно залишались кращими серед усіх київських хорів, свято яких відбувалось щорічно на Контрактовій площі Подолу. Студентські хор і оркестр виступали під час травневих рекреацій і літніх гулянь, які відбувались на Борщагівці, Шулявці, Глибочиці, біля Кирилівського монастиря, а взимку —

в трапезній Братського монастиря та Диспутному залі академії. Взагалі всі урочистості академічного життя незмінно супроводжувались музикою.

Численні пісні й канти, створені в академії, розносили студенти, які відправлялись на вакації чи просити у добрих людей милостиню. Вихованці академії поповнювали хорові капели України й Росії. У 60-х роках XVIII ст. половину хористів царської капели складали українці. Великою популярністю користувався в Москві український оркестр гетьмана К. Розумовського. До хорової капели цариці Єлизавети Петрівни потрапив Г. Сковорода, який через два роки ледве відпросився продовжувати навчання в академії.

Києво-Могилянська академія виховала й багатьох *професійних композиторів*. Найбільш талановитими серед них були Максим Березовський (1745—1777) та Артемій Ведель (1767—1808), твори яких хвилюють серця й до теперішнього часу.

Виникнення театру. Поетики навчали студентів і *віршованої драматургії*. Ще з початку XVII ст. театральні дієства починають влаштовуватися в Академії. Тут поступово формується власне театр з акторами, сценою, костюмами, лаштунками. Спеціально для театру були написані такі твори, як «Володимир» Ф. Прокоповича, «Комічне дієство» М. Довгалевського, «Воскресіння мертвих» Г. Кониського, «Милість божа Україну ... через Богдана Хмельницького звільнивши» невідомого автора та ін. Так на Україні був започаткований театр.

Зародившись у стінах шкіл, театральні дієства стали користуватися широкою популярністю. Несли їх в народ «мандрівні студенти», або, як їх ще називали, «мандрівні дяки», котрі заробляли на хліб, щоб можна було продовжувати навчання. Студенти самі готували інтермедії, розучували канти й пісні, виготовляли все необхідне для вертепа. Діючими особами вертепних вистав та інтермедій були селяни, козаки, «москалі», «ляхи», попи тощо, в них відображались народний побут і звичаї. На ярмарках, біля церков, на майданах глядачі із захопленням сприймали нехитру студентську музу, звільнену від академічної книжності.

Вихідці з академії поширили театральну справу в різні міста і села України, Білорусії, Росії та за кордон. Театри були засновані в Москві (С. Полоцьким), у Петербурзі (Ф. Прокоповичем), у Тобольську (Ф. Лещинським), у Могильові (Г. Кониським), у Сербії (М. Козачинським) тощо.

Міжнародні культурні зв'язки. Українська культура ніколи не замикалася в національних межах. Зокрема, Києво-Могилянська академія виникла як загальнослов'янський центр, що було особливо важливим в умовах наростання визвольної боротьби. Вхідження України до складу Росії сприяло взаємозбагаченню духовних культур українського, російського, а також білоруського народів. Цей процес йшов найрізноманітнішими шляхами: взаємопроникнення ідей, обмін книгами, майстрами книгодруку й учителями, навчання молоді в Київській академії, організація шкіл й інших учбових закладів могилянцями в Росії, Білорусії тощо.

Вже у 20-х — на початку 30-х років XVII ст. в Київській братській школі викладали росіяни й білоруси. Починаючи з 40-х років у колеґії все більше навчається російської молоді. Навчались не лише «москвитяни», а й вихідці з таких віддалених міст, як Чебоксари, Царицин, Тобольськ, Арзамас. Серед росіян, що закінчили Київську академію в XVII ст., були: Порфирій Зеркальников, який потім виконував дипломатичні доручення царя під час Визвольної війни; Каріон Істомін — автор першого ілюстрованого російського «Букваря» й «Малой граматики»; Конон Зотов — відомий військовий діяч, автор першої російської книги з техніки корабельного управління; Борис Шереметев — фельдмаршал, сподвижник Петра I та ін. У першій половині XVIII ст. із стін академії вийшли такі відомі діячі російської науки і культури, як Костянтин Щепін — перший російський доктор медицини, Андрій Денисов — основоположник російського джерелознавства та палеографії. Славетний у майбутньому Михайло Ломоносов прийшов до Києва 1734 р., будучи студентом Слов'яно-греко-латинської академії. І хоча його перебування в Київській академії було недовгим, воно безсумнівно послужило розвиткові його багатогранного таланту.

Видатними діячами на ниві російської освіти й культури стали вже відомі нам Є. Славинецький, який відкрив у кремлівському Чудовому монастирі першу в Москві греко-латинську школу, С. Полоцький — засновник школи у Спаському монастирі, попередниці Слов'яно-греко-латинської академії. Наприкінці 70-х років у Москві працював композитор М. Дилецький. Українські культурні діячі мали тісні зв'язки з росіянами С. Медведєвим, К. Істоміним, С. Ушаковим та ін. *Взагалі вони заснували в російській культурі світський, європейський напрямок.*

Особливо значного розмаху набула діяльність могилянців у Росії в перші десятиліття XVIII ст. Ними були

засновані школи й семінарії майже у всіх великих містах Росії, де протягом певного часу вчителювали переважно випускники академії.

Великою подією для російської культури було відкриття 1701 р. Слов'яно-греко-латинської академії — першого вищого учбового закладу Росії. Вона була реорганізована із Слов'яно-грецької академії греків братів Ліхудів вихованцем Київської академії Стефаном Яворським, який став першим її протектором. Із 1701 по 1762 р. тут працювало 95 професорів із Київської академії, а із 21 ректора і 25 префектів відповідно 18 і 23 були могилянцями.

На ниві російського просвітництва плідно працювали Ф. Прокопович, Ф. Яновський, С. Кулябка, І. Бужинський, Т. Кролик. Так звана «вчена дружина» Прокоповича була ініціатором заснування Академії наук у Петербурзі, сприяла проведенню прогресивних державних реформ, гуртувала навколо себе культурних діячів Росії, серед яких були В. Татіщев, Я. Брюс, А. Кантемір, А. Волинський та ін.

У другій половині XVIII ст. до кола демократичної російської інтелігенції входили випускники Київської академії Я. Козельський, Л. Січкарьов, І. Полетіка, М. Мотоніс, С. Гамалія, В. Рубан та ін. Серед них були талановиті пропагандисти ідей людської рівності, республіканського державного устрою, популяризатори знань, перекладачі праць видатних гуманістів і просвітителів Європи. *Загальними зусиллями українських і російських діячів культури формувалась ідеологія Просвітництва в Росії.*

Іван Франко називав Києво-Могилянську академію «інституцією значною мірою інтернаціональною, вплив якої простягся далеко за межі України». До академії «по науку» приходили не лише росіяни й білоруси, а й молдаване, валахи, серби, боснійці, чорногорці, болгари, греки й навіть венеціанці. В свою чергу посланці академії працювали за рубежем. Так, Слов'яно-греко-латинська колегія, заснована С. Почаським 1640 р. в Яссах, стала значним культурним центром Молдавії. Українець з Полтавщини Паїсій Величківський (1722—1794) став настоятелем Нямецького монастиря у Валахії, перетворивши його на справжній форпост духовної культури. Він писав книги, складав підручники, навчав дітей, лікував немічних. Уже в наш час Величківський причислений православною церквою до лику святих.

Культурні діячі Сербії та Болгарії постійно звертались з проханням надіслати їм вчителів із «славної академії Київської». Велика група студентів академії була виря-

джена до Сербії 1733 р. Очолив її Мануйло Козачинський (1699—1755) — згодом відомий письменник, філософ, культурний діяч. У Сербії Козачинський організував школу в м. Карловці, займався педагогічною й літературною діяльністю.

Києво-Могилянська академія мала міцні зв'язки з Грецією. Ще у 30-ті роки XVII ст. київські вчені встановлюють зносини з грецькими релігійними діячами й вченими, зокрема з вищою патріаршою школою в Константинополі, які не припинялись до кінця XVIII століття. В академії навчалось чимало грецької молоді.

Вихованець академії В. Григорович-Барський довгий час жив у Греції, викладав у ораторсько-філософських школах. «Записки» Барського, які він вів протягом життя, містять надзвичайно цікавий матеріал з історії, культури, побуту, звичаїв, вірувань, мистецтва народів Греції.

Вчені України не стояли осторонь світової науки й культури. Цьому сприяло навчання академічної молоді в університетах Польщі, Італії, Німеччини, Чехії, Нідерландів, Австрії, Франції. Повертаючись на батьківщину, молоді науковці працювали переважно в Київській академії, а також в інших закладах України й Росії.

Ряд вчених академії — С. Тодорський, Г. Бужинський, В. Лашевський, Ф. Прокопович, Т. Кролик та інші, — сповідуючи принцип толерантності релігій, над усе ставлячи освічену особистість, підтримували зв'язки з вченими католицького світу — університетів Галле і Кенігсберга, Берлінської та Бранденбурзької академії. Це були не лише значні осередки науки та освіти, а й центри раннього Просвітництва, вплив якого на культурний розвиток України важко переоцінити.

Міжнародні зв'язки українських вчених та діячів культури сприяли збагаченню духовного світу як наших співвітчизників, так і інших народів Європи, встановленню і розвитку творчих зносин між ними.

* * *

Таким чином, друга половина XVII—XVIII ст. були надзвичайно важливим етапом у розвитку української культури. Відхід від середньовічних канонів, поширення ідей Гуманізму й раннього Просвітництва не лише сприяли загальному суспільному прогресу, а й формували почуття національної гідності, духовності, людяності. У цей період, як і в попередні, український народ зробив свій неповторний

внесок до світової культурної скарбниці, а імена найвидатніших діячів української науки, освіти, мистецтва того часу були знаними по всій Європі.

Рекомендована література

- Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии: В 5 т. К., 1904—1908.
Возняк М. Історія української літератури: У 2 т. Львів, 1910.
Від Вишньського до Сковороди: Зб. статей. К., 1972.
Голубев С. Т. История Киевской духовной академии. К., 1886.
Захара И. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII—XVIII вв. (Стефан Яворский). К., 1983.
Литвинов В. Д. Идеи раннього Просвітництва у філософській думці на Україні. К., 1984.
Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966.
Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII—XVIII вв. К., 1911.
Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. К., 1979—1981.
Хижняк З. И. Киево-Могилянская академия. К., 1988.
Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1965.

ЛЕКЦІЯ 19

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

0,1'

● Характеристика періоду ● Зрушення в аграрному секторі ● Розвиток промисловості й торгівлі ● Зміни у класовій структурі суспільства ● Заворушення селян і найманих робітників

Характеристика періоду. Перша половина XIX ст. в історії України займає особливе місце. Адже саме цей період був позначений *протиборством двох соціальних систем — відживаючої кріпосницької, що базувалася на натуральному веденні господарства, прикріпленні селянина до землі і особистій залежності від поміщика, та нової, капіталістичної, яка визрівала під спудом нашарувань багатовікового панування феодалізму*. Капіталізм ґрунтувався на принципово нових засадах. Це насамперед товарне виробництво, використання вільнонайманої праці та машинної техніки, зосередження засобів виробництва в руках капіталістів, що створювало основу для широкої експлуатації трудящих мас. Зароджуючись у надрах феодального ладу, капіталізм поступово зруйнує його економічні підвалини.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи, який рельєфно окреслився вже на кінець XVIII ст., проходив

більш інтенсивно у першій половині XIX ст., особливо в другій його чверті. Зростаючі виробничі сили входили в конфлікт із застарілими виробничими відносинами. Залежне селянство посилювало класову боротьбу. Під натиском нових економічних сил, розгортанням класової боротьби кріпосницька система тріщала зо всіх боків, її охопила глибока криза.

Щоб якось приглушити соціально-економічне напруження, протягом першої половини XIX ст. було проведено дві селянські реформи: інвентарну серед поміщицьких селян Правобережжя у 1847—1848 рр. та реформу під керівництвом графа П. Д. Кисельова, що стосувалася державних селян. Проте ці адміністративно-господарські реформи не поліпшили становища селян. Кримська війна, що розгорнулася незабаром, ще більше загострила суспільні суперечності. *На кінець 50-х років склалася революційна ситуація*, підготовлена всім ходом економічного, соціального і політичного життя. Однак більш детально зупинімося на процесах, які відбувалися у соціально-економічній сфері.

Зрушення в аграрному секторі — У першій половині XIX ст. в суспільно-економічному житті продовжували панувати кріпосницькі відносини. *Переважає більшість земель, як засіб виробництва, перебувала у монопольній власності дворянства, а селянство, основна виробнича сила, — у феодальній залежності від поміщиків або держави.* Так, напередодні реформи 1861 р. в руках поміщиків зосереджувалося понад 70 % всієї землі та близько 60 % загальної чисельності селян. Це було вирішальним фактором, який забезпечував у дореформений період переважання кріпосницького господарства дворян-поміщиків. Окрім *кріпосних селян*, другу велику групу сільськогосподарських виробників становив розряд *державних селян*. Він включав чимало станових груп, в тому числі найбільш численну — *козаків*. На противагу поміщицьким селяням вони були особисто вільними, користувались казенною землею, за що сплачували державі феодальну грошову ренту. На Лівобережній Україні розряд державних селян становив 50 %, на Правобережній — 13 і на Півдні України — 37 % сільсько-го населення цих районів. Незначну групу складали *удільні селяни*.

Незважаючи на те, що у першій половині XIX ст. феодально-кріпосницька система зберігала своє переважаюче становище, в усіх сферах економічного життя йшов процес *розвитку товарно-грошових відносин*. Суспільний поділ праці, що поглиблювався, призводив до зростання міського

населення за рахунок сільського, до збільшення чисельності промислового населення за рахунок землеробського, до відволікання все значнішої частини людей від землеробства до обробної промисловості. Протягом 1811—1858 рр. міське населення України зросло в 2,5 раза.

Зі зростанням неземлеробського населення на внутрішньому ринку збільшувалась потреба в сільськогосподарських продуктах. Під впливом зростаючого попиту на хліб, сировину для промисловості *сільське господарство починає поступово еволюціонувати шляхом капіталізму*. Воно набуває чіткіших рис торгового, підприємницького характеру, окреслюється тенденція до зростання товарності, поглиблюється галузева спеціалізація, спостерігаються окремі випадки використання досконаліших знарядь праці, нових систем обробітку землі тощо.

Втягуючись в цей загальний економічний процес, поміщицькі та селянські господарства прагнули розвивати *товарне землеробство та тваринництво*. При цьому можливість для такого розвитку в них були різними. В той час як поміщики, маючи у своєму розпорядженні великі масиви землі, користуючись даровою працею кріпосних селян, могли різко збільшувати виробництво сільськогосподарських продуктів, сировини і постачати їх на ринки збуту в значній кількості, господарства селян (особливо поміщицьких, задавлених безправністю і нуждою) тяжіли лише до торгового землеробства і могли вивозити на місцевий ринок невелику кількість продукції.

Звичайно, що *ступінь товаризації поміщицьких і селянських господарств був різним*. Найуспішніше перехід до товарного виробництва здійснювався в поміщицьких господарствах Південної та Правобережної України. Крім цілого ряду факторів, які зумовлювали нерівномірність втягування поміщицьких господарств у товарне виробництво, мав значення і розмір поміщицького землеволодіння. Як правило, великі господарства (а вони були характерними для Правобережної і Південної України) активніше працювали для ринку, ніж середні, а дрібні й надрібніші фактично продовжували залишатись натуральними. На Лівобережній Україні внаслідок історичних обставин її розвитку склався саме дрібнопомісний тип господарства, хоч тут і зустрічались великі поміщицькі латифундії.

Швидше в товарне господарство втягувалися й державні селяни. Внаслідок особистої свободи, сплати грошового оброку вони мали більше можливостей для підприємницької діяльності. Активніше включалися в товарне виробництво

і ті кріпосні, що перебували на оброку, проте на Україні таких було мало — всього близько 1,2 %.

Грошова рента, яка змінює натуральну, є вже свідченням певного ступеня розвитку торгівлі, промисловості, грошового обігу взагалі. Вона була важливим стимулятором товаризації господарства. Зростаюча роль грошей в соціально-економічному житті змушувала виробників перетворювати частину продуктів у товар, розширювати своє підприємство, шукати нові форми діяльності для задоволення зростаючих потреб у коштах. Пристосовуючись до умов товарного господарства, поміщики прагнули збільшувати виробництво хліба на продаж. Це відбувалося за рахунок скорочення надільної землі.

Достатньо сказати, що кількість землі, якою користувалися селяни Лівобережної України у другій половині XVIII ст., становила близько 75 % поміщицької, а напередодні реформи в їх користуванні було: в Чернігівській губернії 61,35 %, Харківській — 31,82 і Полтавській — 31,37 % землі. У цілому питома вага селянських наділів у загальній площі поміщицьких земель становила: на Лівобережжі — 38,8 %, Правобережжі — 36,7 і на Півдні України — 14,3 %.

Експропріація поміщиками надільної землі була найтяжчою формою руйнування селянських господарств. Як результат, кількість землі на ревізку (чоловічу) душу в Подільській губернії становила 1,2 десятини, Київській — 1,9, Полтавській — 2,5, Херсонській — 3,2, Чернігівській — 3,6. Для сплати податків і забезпечення власних потреб господарства, за розрахунками тогочасних статистиків, необхідно було мати не менше п'яти десятини землі на ревізку душу. Отже, як бачимо, поміщицькі селяни не мали необхідної норми землі для рентабельного ведення господарства.

Поміщики, залишаючись власниками величезних земельних масивів, були основними постачальниками сільськогосподарської продукції на ринок. Так, поміщицькі господарства Європейської частини Росії на середину XIX ст. вивозили на ринок близько 60 % хліба, а 40 % давали господарства селян. Шляхом розширення орних земель за рахунок оренди та купівлі, поліпшення їх обробітку державні селяни навіть лівобережних Харківської та Полтавської губерній мали можливість в окремі роки вивозити на ринок 18—20 % хлібних лишків. Таким чином, розширення виробництва хліба на продаж було провісником розпаду старих відносин.

Поряд із виробництвом товарного хліба розширювались посівні площі під технічні культури, які користувались попитом з боку зростаючої промисловості. Найбільш характерним було вирощування конопель і тютюну в Полтавській та Чернігівській губерніях, льону в Катеринославській та Херсонській, цукрових буряків на Правобережжі та Лівобережжі тощо. Отже, спостерігаємо певну спеціалізацію районів щодо виробництва тих чи інших культур. Вирощуванням їх займались у різному обсязі як поміщицькі маєтки, так і селянські господарства.

Аналогічні процеси товаризації сільськогосподарського виробництва спостерігалися у садівництві, городництві та тваринництві. Вони були яскравим проявом пристосування виробників до нових потреб внутрішнього ринку країни.

Створення товарних лишків у господарствах селян досягалося напруженою працею членів сім'ї, хоч в окремих випадках застосовувалася й наймана сила. В поміщицьких же маєтках створення товарної продукції відбувалось внаслідок посилення феодальної експлуатації: як шляхом скорочення надільної землі, так і за рахунок збільшення панщини, оброку та натуральних повинностей.

Переважаючою формою експлуатації кріпосних селян була *панщина*. На Правобережжі, де одна шоста, а на Лівобережжі третина поміщицьких селян зовсім не мали надільних земель, дуже поширеною стала піша панщина. Офіційно панщина обмежувалася трьома днями на тиждень. Проте поміщики вдавалися до урочної системи, тобто давали селянину такі завдання, які не під силу було виконати за три дні. Це, зокрема, відбилося у народній творчості:

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок

Лишилося снопів сорок,
А в середу докінчив,
День панщини одробив.

Щоб ширше використати даровий труд малоземельних і безземельних селян, поміщики переводили їх до розряду дворових, на *місячину*. По суті це була форма примусового найму селян. Таких селян поселяли в бараках, змушували виконувати безперервну панщину і платили їм лише місячним пайком і одягом. Навіть самі кріпосники визнавали, що місячникові не було виходу із становища: крім злиденного утримання і щоденної праці до виснаження сил, майбутність йому нічого не віщувала.

Панщина доповнювалася різноманітними натуральними і грошовими поборами. Надзвичайно тяжким її видом була праця на поміщицьких промислових підприємствах. За свідченням декабриста М. Тургенева, про існування в селі «кріпосної фабрики» селяни говорили з таким жахом, ніби там з'явилась чума. Експлуатація кріпаків супроводжувалася повним соціальним безправ'ям. Поміщик мав право продавати їх, знущатися з них, відбирати їхнє майно, худобу тощо. Все це призводило до руйнування значної частини селянських господарств, передчасної смертності серед кріпаків.

Казна, не відстаючи від поміщиків, теж піддавала експлуатації своїх підданих. Загальне оподаткування державних селян з 20-х років XVIII ст. по 30-ті роки XIX ст. збільшилось у 9—10 разів. Подушний податок на першу чверть XIX ст. зріс до 3 крб 30 к., а оброк становив від 5 крб 50 к. до 8 крб. Свідченням непосильного податкового обкладання була хронічна *недоїмка*, що панувала серед різних груп державних селян. Розміри їх наділів коливались в межах 3—4,6 десятини на Лівобережній і Правобережній Україні та від 6,7 до 9,6 десятини у Степовій частині. Тому й не дивно, що заборгованість різних груп державних селян щорічно зростала й призводила більшість їх до розорення. Вони ставали джерелом найманої сили в господарствах заможних селян, капіталізованих поміщицьких господарствах та у промисловості. Отже, порушувалася найголовніша умова ведення селянського господарства за кріпосного ладу, а саме — *наділення селянина засобами виробництва і ведення ним власного господарства*.

Свідченням нездатності кріпосного господарства до дальшого саморозвитку була *низька продуктивність праці*. Задавлений малоземеллям, злиденністю існування, селянин не мав стимулів для підвищення урожайності землі. Весь прибуток, який вдавалося отримати від господарства, у переважній більшості селян йшов у казну або ж поміщикові. Тогочасний економіст професор К. І. Арсен'єв зазначав, що «кріпосне становище селян є також великою перешкодою для поліпшення стану землеробства. Людина, яка не впевнена в повній винагороді за свою працю, і половину не зробить того, що здатна зробити людина, вільна від всяких пут примусу».

На продуктивності праці в землеробстві негативно відбивався *рутинний стан техніки*, що було властиве в цілому кріпосницькій системі. Письменник і етнограф А. Афанасьєв-Чужбинський, спостерігаючи в кінці 50-х років обробіток ґрунту на Лівобережній Україні, писав: «Землеробство в хлібородній Малоросії проводиться способом, заведеним з давніх-давен. Важкий плуг, запряжений трьома й чотирма парами волів, борознить землю». Не кращими були знаряддя і в інших районах. Важкий плуг, однозубе чи тризубе рало, залізні та дерев'яні борони, коса та серп — ось і весь немудрований набір знарядь праці. Відповідною була й *система землеробства*. Прогресивна трипільна система з ефективним чередуванням посівів, угноєнням ґрунту лише утверджувалась, а на Півдні України вона поєднувалась із перелогом. Про багатопілля не було й мови. Все це зумовлювало низьку врожайність землеробства.

Лише певній частині поміщицьких і селянських господарств, які тісніше були пов'язані з ринком, вдавалося запроваджувати більш досконалі знаряддя праці, поширюва-

ти кращі сорти сільськогосподарських культур, передову технологію обробітку ґрунту. Капіталістична організація сільського господарства успішніше здійснювалась на Півдні України. Наявність великих земельних площ, сприятливих умов для збуту сільськогосподарських продуктів, слабке поширення кріпосницьких відносин, використання вільнонайманої праці створювали умови для поступової заміни примітивної техніки машинною. *Проте це були лише поодинокі зрушення, дальший розвиток яких гальмувався феодальною системою господарювання.* Недостатню продуктивність праці переважало більшість поміщиків надолужувала посиленням експлуатації селян, що вкрай підривало їх господарства і врешті всю систему, засновану на примусовій праці.

Розвиток промисловості й торгівлі. *Промисловість періоду розкладу феодально-кріпосницької системи була представлена розгалуженою мережею кустарних закладів (дрібні селянські промисли та ремесла в містах), вотчинними і капіталістичними мануфактурами, першими фабрично-заводськими підприємствами.* Отже, в цей час були наявні всі три форми промислового виробництва, що свідчить про перехідний характер епохи. Проте найбільш характерною її ознакою було *співіснування вотчинних, посейських і капіталістичних підприємств.* Останні поступово витісняли кріпосну мануфактуру, посідаючи все більш провідне місце у промисловому розвитку.

Протягом першої половини ХІХ ст. йшло кількісне зростання промислових підприємств. Обопільно з переважанням обробної промисловості, що було зумовлене сільськогосподарською спеціалізацією України в загальноросійському масштабі, розвивалися галузі з видобутку корисних копалин, засновувалися перші машинобудівні заводи, механічні та металообробні підприємства.

З 1825 по 1861 р. кількість промислових установ на Україні (без гуралень, яких було чимало) зростає в 3,6 рази. Звичайно, що кількісно переважали дрібні підприємства. Вартість виробленої промислової продукції за цей час підвищилась у 2,4 рази. Із зростанням виробництва збільшувалась і чисельність робітників.

Головного значення у промисловості України набули дві галузі: харчова і обробка тваринної сировини. До їх розвитку залучалися різні соціальні стани: поміщики, купці, заможні селяни та міщани. Засновником промислових закладів виступала також і казна. Монополію у гуральництві та цукроварінні захопили поміщицькі капітали. Більш

другорядні галузі — салотопна, миловарна, свічкова, шкіряна, олійна, цегельна, вовномийна тощо — стали сферою діяльності переважно купців та інших заможних верств населення.

— У першій чверті XIX ст. домінуюче становище мали поміщицькі та державні мануфактури, засновані на примітивній техніці та підневільній праці кріпаків. Типовий приклад — Таганчанська суконна мануфактура Понятовського в Каневському повіті Київської губернії, заснована на початку XIX ст. Спочатку це була невелика майстерня на 10 ткацьких верстатів. У 1838 р. мануфактура мала вже 120 верстатів, а невдовзі тут установлюється парова машина. Великими кріпосними суконними мануфактурами в цей час були Хабенська князя Радзивілла (Київська губернія), де працювало 450 робітників, Ряшківська князя Юсупова (Полтавська губернія) — близько 900 робітників, графіні Розумовської (Карлівка Полтавської губернії) — близько 600 робітників. Цю низку поміщицьких підприємств можна доповнити казенними закладами — Луганський ливарний завод, Шостенський порохівий завод, Катеринославська суконна мануфактура, Київський арсенал, Києво-Межигірська фаянсова фабрика, підприємства Чорноморського адміралтейства тощо. Кріпосні мануфактури працювали переважно на забезпечення потреб армії в сукні, військовому спорядженні та озброєнні. Це вказувало на їх слабкий зв'язок з ринком.

Починаючи з 30—40-х років XIX ст., у промисловому розвитку відбуваються якісні зміни. Вони насамперед були пов'язані з *початком технічного перевороту у промисловості, переростанням мануфактури в фабрично-заводське виробництво, збільшенням кількості підприємств, які застосовували капіталістичні форми праці*. Капіталістичні мануфактури і перші фабрики, що ґрунтувалися на вільнонайманій праці, починають витіснити посесійні, казенні та вотчинні. Переважно це були підприємства, засновані на купецькі капітали. Купці-підприємці виборюють позиції в обробній галузі, поступово проникають в скляну, паперову, металообробну, полотняну. В 40-х роках вони займають північне становище в суконній промисловості, зовсім витіснивши поміщицьке і казенне виробництво. В їхніх руках зосередилися підприємства по обробці тютюну і виготовленню канатів, значна частина частина вовномиєнь, млинів, олійниць; робляться перші спроби оволодіння цукровою промисловістю.

Занепад кріпосної мануфактури був спричинений значною мірою непродуктивністю праці підневільних селян. Переваги використання вільнонайманої сили на купецьких, селянських та міщанських підприємствах були незаперечними. В деяких галузях промисловості *продуктивність вільнонайманої праці була майже в чотири рази вищою за кріпосну*. Це починали розуміти навіть поміщики.

На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства одержали повну перемогу над поміщицькими. Якщо у 1828 р. на Україні було 53,8 % поміщицьких і 46,2 % купецьких підприємств, то на початку 1861 р. поміщицькі становили 5,8, а купецькі — 94,2 %. Отже, на кінець дореформеної доби поміщицьке підприємництво занепадає, і це з усією ясністю відображає кризу феодальної системи. Поміщикам вдалося зберегти монопольне становище в цукровій та горілчаній промисловості. В інших галузях утвердилися лише окремі представники класу поміщиків, господарства яких більш-менш успішно пристосувались до товарного виробництва.

Протягом останніх передреформених десятиліть виросла питома вага вільнонайманої праці у промисловості: якщо у 1825 р. вона становила 25 %, то на 1861 р. вже майже 74 %. Причому до вільного найму частково вдаються вже й поміщики-промисловці.

Занепад кріпосної промисловості відчутно проявився в період переходу мануфактури до фабрики, яка засновувалася на машинній техніці та вільнонайманій праці. Ще у першій третині XIX ст. фабрика існувала лише спорадично, а мануфактура продовжувала майже неподільно панувати, тоді як приблизно з середини 40-х років фабрична продукція активно витісняє мануфактурну з ринку, стаючи на ньому економічно пануючою силою.

Вже у 30—50-х роках у ряді галузей промисловості спостерігається використання удосконаленої техніки і технології виробництва. У текстильній промисловості, яка була дуже розвиненою у Росії, впроваджувалися нові моделі прядильних, ткацьких, шовкомотальних машин, у паперовій — машинне устаткування, в гірничозаводській — гаряче дуття. Відчутні зрушення відбувалися у суконній та цукровій промисловості, зокрема в останній утверджується паровий спосіб виробництва замість менш продуктивного — вогневого. Зростаючі потреби в машинах прискорили розвиток машинобудівної промисловості. До 1859 р. на Україні з'явилося до двох десятків механічних заводів, які щорічно виготовляли машини, знаряддя праці (переважно сільськогосподарські) та промислове устаткування загалом на близько 930 тис. крб.

Машинобудування, для якого потрібні були метали, спричинило до розвитку металургійної промисловості. На зміну дрібним рудням кустарного типу приходять чавуноливарні та залізобудівні підприємства на Чернігівщині, Луганщині, Київщині, Одещині. Наприкінці 50-х років на Україні діяло не менше як 11 чавуноливарних і 32 залізо-

робних заводи. Активізувався видобуток вугілля. До 1860 р. на Донбасі він набрав промислового характеру і становив понад 6 млн пудів. За кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в країні.

Таким чином, із заснуванням базових галузей промисловості — машинобудівної, металургійної і вугільної — закладалися основи майбутнього індустріального розвитку країни. Це сталося уже в другій половині XIX ст. Важливим кроком на цьому шляху було запровадження машин і парових двигунів, що дало могутній поштовх зростанню продуктивності праці. Особливо помітним був прогрес у промисловості Півдня України, де торговельна буржуазія, маючи достатні кошти, займала сильні позиції в економіці.

Проте поміщицькі підприємства, де основною силою було кріпосне селянство, за технічною організацією лишилися на старій феодальній основі. Машинне виробництво і примусова праця були явищами несумісними. Лише незначній частині вотчинних мануфактур вдалося перерости в капіталістичні підприємства і діяти вже в нових умовах — панування буржуазних відносин. *Найбільш сприятливими до технічних удосконалень і запровадження машинної техніки були купецькі підприємства.* Сполучаючи техніку і найману робочу силу, купці досягали більшої продуктивності праці, а отже і більших прибутків, які можна було використувувати для розширення виробництва. Вони в цей час були носіями технічного прогресу.

В цілому ж у великому морі промислових підприємств, що діяли на Україні наприкінці 50-х років, заклади фабрично-заводського типу становили лише 15 %. *Але саме вони разом із великими мануфактурами виробляли основну масу товарної продукції.*

Обопільно з мануфактурним та фабрично-заводським виробництвом продовжувала діяти значна кількість *ремісничих закладів*, які зосереджувалися у містах і містечках. Протягом першої половини XIX ст. ремісники витіснялися більш крупними формами виробництва, але продовжували зберігати провідне місце в ряді галузей — кравецькій, шевській, ткацькій, фарбувальній тощо. У 1858 р. на Україні налічувалося близько 78 тис. ремісників. Крім того, промисловою діяльністю займалася значна частина селян, господарства яких втягувалися в товарне виробництво.

Зростання на ринках збуту сільськогосподарської та промислової продукції сприяло поживленню *торгівлі* на Україні. Збут і купівля товарів здійснювалися через мережу ярмарків, торгів та базарів. За умов відсутності постійних шляхів сполучення, при наявності примітив-

них транспортних засобів ярмарки відігравали виняткову роль в економічному зв'язку різних районів країни. Найвизначнішими ярмарками цього часу в Росії були Нижегородський, Корінний (під Курськом), Ірбітський (Сибір), три Харківських ярмарки, Іллінський (у Ромнах, а з 1852 р. у Полтаві), Введенський (Суми), Масляний (Ромни), Хрестовоздвиженський (Кролевець), Контрактний (Київ), Онуфріївський (Бердичів) і Георгіївський (Єлисаветград). Всі ці ярмарки, 10 з яких знаходились на Україні, мали всеросійське значення. Крім них, існувала велика кількість місцевих ярмарків, базарів і торгів, яких на Україні наприкінці 50-х років налічувалося понад 12 тис. Тут реалізовувалися найрізноманітніші товари з Росії, усіх кінців України, а також із-за кордону.

Українські ринки були важливим місцем збуту виробів російських текстильних підприємств. За підрахунками тогочасного дослідника ярмаркової торгівлі на Україні І. Аксакова, на найголовніших українських ярмарках у 1854 р. було продано товарів на 73,8 млн крб, з яких 22 млн припадало на російський текстиль. Населення України забезпечувало ринок вовною, тютюном, сирими шкурами, сукнами, медом, воском, полотном, хлібом тощо. Звідси товари розвозилися по губерніях України, доставлялись у Бессарабію, на Дон, Азовське побережжя, у Білорусію, Прибалтику, цілий ряд прилеглих до України губерній Росії.

Наявність розгалуженої мережі ярмарків, торгів і базарів, великий товарооборот, постійна торгівля в містах — все це свідчило про зростання товарно-грошових відносин, поглиблення суспільного поділу праці.

Розвиток товарного виробництва втягував Російську державу, її складову частину — Україну — в систему світового ринку. Зовнішня торгівля з України здійснювалася через чорноморсько-азовські порти. Основною статтею експорту були товари сільськогосподарського виробництва, зокрема пшениця, яка становила 81 % загальної кількості продуктів, що експортувалися. Протягом першої половини століття загальний обсяг вивозу через ці порти зріс з 6,7 млн до 57,3 млн крб.

Обсяг імпорту через чорноморсько-азовські порти був набагато скромнішим. Так, через Одесу надходило товарів на суму 8—10 млн крб. В основному вони йшли на задоволення запитів дворянського класу. Щоправда, в першій половині XIX ст. у зв'язку з потребами промисловості та сільського господарства зростає довіз із-за кордону машин. У 1859 р. через Одесу було завезено машин на 756 тис. крб, тоді як через всі митниці України — на 826,3 тис.

Зміни у класовій структурі суспільства. Процес розкладу феодально-кріпосницької системи, розвиток в її надрах капіталістичного укладу зумовили певні зміни в класовій структурі. Основні класи феодального суспільства — дворяни та селянство — зазнають руйнування. *Серед дворян, селян, міщанського та купецького станів з'являється соціальний тип, який, займаючись підприємницькою ді-*

яльністю, прибирає до своїх рук основні засоби виробництва. Із цього середовища рекрутується клас буржуазії. Обопільно з процесом народження буржуазії складається клас найманих робітників, джерелом формування яких стають розорене селянство, міські ремісники тощо.

Перетворення певної частини феодальних станів у класи буржуазії та найманих робітників було довготривалим і складним. Принципово новим фактором суспільного розвитку стало вкладення капіталів у сферу промислового виробництва і використання його для подальшого розширення підприємницької діяльності. Більш чітко цей процес окреслився у 30-ті роки, коли криза феодально-кріпосницької системи набула необоротного характеру. В розвитку соціальної структури суспільства наступав період *капіталістичного класоутворення*, який завершився з остаточною індустріалізацією країни в кінці XIX ст.

У 30—50-х роках зростала кількість поміщиків, які засновували у своїх маєтках промислові підприємства, вели товарне сільське господарство, тобто вдавалися до різних видів підприємництва, що давало їм можливість одержувати значні прибутки. Група таких поміщиків на першу половину XIX ст. була ще незначною і зосереджувала свою діяльність переважно у цукроварінні та гуральництві. Активніше формувалася торговий прошарок буржуазії. Чисельність купців протягом 1816—1859 рр. збільшилась з 18,2 тис. до 104 тис. чоловік. Зростали суми зосереджених в їхніх руках капіталів. Ці гроші купці починали вкладати у промисловість, яка вабила їх чималими прибутками. Таким шляхом відбувалося формування *торгово-промислового прошарку буржуазії*.

Саме з купецького середовища вийшли найбільш відомі згодом промислові капіталісти. У середині XIX ст. широко розгорнулася діяльність таких помітних купців і промисловців, як брати Яхненки і Симиренко, Терещенко, Харитоненко, Хандри, Серебрякови, Дехтярьови, Ходунови, Федоренки, Шведови тощо. Як правило, усі вони розпочинали свою діяльність із дрібних комерційних справ, а згодом утворювали могутні промислові фірми. Так, купці і цукрозаводчики Яхненки і Симиренко у 1848 р. відкрили механічну майстерню, яка через декілька років перетворилася у машинобудівний завод, що виготовляв парові двигуни для пароплавів, цукроварень, млинів і гуралень.

Серед власників механічних і машинобудівних заводів було чимало вихідців із класу поміщиків — Потьомкін на Полтавщині, Бобринський у Славуті, Кандиба на Чернігівщині тощо. Поміщики були також організаторами великих винокурних підприємств, що ґрунтувалися на комерційній основі. Вдаючись до підприємництва, частина дво-

рянства все більше обуржуазнювалася, хоч її соціальні зв'язки із застарілими структурами суспільства залишалися ще досить міцними.

Помітне місце у промисловому розвитку України посідали російські купецькі капітали; з'являються в цей час і перші капіталісти-іноземці.

Чимало підприємців капіталістичного типу виходило і з демократичного середовища, зокрема селянства. *Майнове розширування, яке спостерігалось ще у XVIII ст., в період дальшого розвитку товарно-грошових відносин поглиблюється, набуваючи класової диференціації.* Серед селянства виділяються: заможна верхівка — сільська і торгово-промислова буржуазія; середня група, яка була досить чисельною, що свідчило лише про початковий етап розкладу класу селян; малоземельні та безземельні виробники, які склали армію найманої робочої сили.

У нових економічних умовах скасовується цілий ряд обмежень щодо підприємницької діяльності селян. Законом 1801 р. їм дозволялося купувати незаселені землі у приватну власність. Цим порушувалася вікова монополія дворянства на землю. З цього ж року селяни одержали право вести торгівлю із зарубіжними країнами, з 1814 р. — торгувати на ярмарках. Згодом сфера діяльності селянства розширюється ще більше. У 1818 р. селянам всіх станів було дозволено заводити фабрики та заводи тощо. Звичайно, ці урядові заходи були розраховані насамперед на заможну верхівку села, якими вона й скористалася. Первісно нагромаджені капітали відкривали їй перспективу засновувати промислові заклади, переходити до розряду купців, ставати власниками землі.

Ще одним джерелом нагромадження капіталів завдяки своїй високій прибутковості ставало *чумацтво*. З його середовища вийшло чимало підприємців. Заможна верхівка чумаків розширяла свою торгово-промислову діяльність і поневолювала колишніх «собратів». Так само поводили себе й численні державні селяни, які скуповували землю у збіднілих односельців, експлуатували найману силу і наживали собі великі господарства. Лише у Харківській губернії серед розряду державних селян на середину XIX ст. налічувалося 8,5 % господарств, які постійно використовували найману працю. Фактично це була вже *сільська буржуазія*. Чимало вихідців із селян і міщан були власниками невеликих підприємств. *Так складалася українська буржуазія, що рекрутувалася з середовища купецтва, капіталізованих поміщиків, міщан, заможних селян. Вона ставала все помітнішою суспільною силою.*

Інша нова соціальна група — це *наймані робітники*. Значним джерелом їх поповнення були ремісники, що втрачали засоби до існування в умовах розгортання мануфактурного виробництва, міщани тощо. Проте основним постачальником кадрів промислового пролетаріату було селянство, яке розорювалося внаслідок не тільки феодалної експлуатації з боку поміщиків та держави. Існували й інші засоби розорення — податки, лихварство, оренда, солдатчина, війни, стихійні лиха тощо.

На Україні у 30—40-х роках утворилася численна група малоземельних і безземельних селян. Лише в Чернігівській губернії на кінець 30-х років серед розряду державних селян було 15 тис. бездомних, що постійно наймитували. Наприкінці 50-х років серед державних селян Лівобережної України і Київщини налічувалося 209 тис. безземельних селян чоловічої статі.

Ще більше безземельних селян було на той час серед кріпаків. Лише в губерніях Правобережжя і Лівобережжя їх налічувалося близько 535 тис. Поступово втрачаючи зв'язок з землеробством, зuboжілі селяни поповнювали армію промислових та сільськогосподарських робітників. За своїм складом і походженням вони не були ще в повному розумінні робітничим класом, бо «при кріпосному праві,— зазначав В. І. Ленін,— про виділення робітничому класу із загальної маси кріпосного, безправного, «нижчого», «чорного» стану не могло бути й мовч»¹.

Швидке розорення селян створювало *надлишок робочої сили*, яка знаходила собі застосування у господарствах заможних селян, капіталізованих поміщиків чи у промислових закладах. Люди тисячами рухалися в пошуках заробітку на Південь України, в Область Війська Донського, де в цей час постійно відчувалася потреба в робочих руках. Особливо велике число заробітчан давали губернії Лівобережжя — район зосередження державних селян, серед яких процес розшарування проходив досить активно. Наприкінці 50-х років звідси повітові казначейства щорічно видавали відхідникам до 200 тис. паспортів. Цю найману силу поглинало переважно сільське господарство: отже, йшов процес *формування загону сільськогосподарських робітників*.

Уже в дореформений період на Півдні України виникла *своєрідна мережа робітничих ринків*. Сюди з Центрального Чорнозем'я Росії, цілого ряду губерній України в пошуках заробітку стікалися селяни, на яких вже чатували наймачі від поміщиків та куркулів. Такими ринками були села Янівка, Понятівка, Северинівка, Березівка, Ревуцьке та ін.

¹ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії // Повне збір. творів. Т. 25. С. 90.

Кадри *вільнонайманих робітників* поповнювалися за рахунок міського населення. Лише в ремісничих майстернях у 1858 р. на Україні налічувалося 24 869 робітників і 15 935 учнів. Кадри робітників створювалися і шляхом *позаекономічного примусу*: такими були кріпосні селяни, що працювали на поміщицьких підприємствах, приписані до казенних підприємств селяни тощо. Поміщики перетворювали в робітників найбільш розорену частину селян, бездомних, сиріт. Казна приписувала до фабрик державних селян, використовувала працю військовозобов'язаних, несплатників ренти тощо.

Із самого свого початку формування промислового і сільськогосподарського пролетаріату України відбувалося також за рахунок прийшлих, особливо російських, селян та ремісників. Отже, так само як і буржуазія, робітничий клас України був *багатонаціональним*.

Заборушення селян і найманих робітників. Криза кріпосного господарства, що розгорталася в умовах зростання промисловості, торгівлі, класового розшарування, проявилася і в посиленні прагнення селянства до незалежності.

Реальним свідченням цього стала зростаюча класова боротьба на селі.

Протягом 1800—1860 рр. на Україні, за далеко не повними даними, сталося близько 2400 виступів селян. За своїм характером ця боротьба була *антифеодальною*, спрямованою на знищення кріпосницького ладу. Протест селян проявлявся у різних формах — від скарг на поміщиків і урядовців, підпалів, порубок лісу, потрав поміщицьких посівів до масових втеч і великих повстань.

Досить поширеним було подання скарг до урядових установ і адресованих особисто цареві. Їх аналіз показує, як поступово наростало недовір'я селян до органів влади. Скаржачись цареві, який, за уявою селян, був втіленням найвищої справедливості, вони часто вказували на те, що урядовці захищають поміщиків і що лише він, цар, зможе їх врятувати від неминучої загибелі. *Царистські ілюзії ще довгий час побутували серед селянських мас.*

Не діставши справедливого вирішення скарги, селяни відмовлялись виконувати панщину, підпалювали маєтки, розправлялися з кріпосниками, сподіваючись, що після цього вони стануть вільними. Особливо масового характеру набрали підпали у 30—50-х роках на Правобережній Україні.

Зростаючий потяг селян до волі знаходив яскравий прояв у їх масових втечах, які не вщухали протягом всієї передреформеної епохи. Десятки тисяч втікачів рухалися на Південь з Правобережної України, де кріпосницький гніт проявлявся з найбільшою силою. У першій половині XIX ст. почастішали втечі селян і з Лівобережжя. Царський уряд вживав чимало репресивних заходів, посилював покарання селян за втечі та бродяжництво, проте все було марним.

Особливе місце посідали відкриті масові виступи селян проти гнобителів. Вони виникали то в одному, то в іншому місці, захоплюючи одночасно декілька сіл або ж цілі регіони. Таким, наприклад, був виступ селян 24 сіл і містечок Черкаського повіту Київської губернії у 1803 р. Протягом довгого часу (з 1811 по 1826 р.) відмовлялись виконувати повинності жителі с. Підвисокого Уманського повіту тощо. У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля під проводом легендарного ватажка Устима Кармалюка. Лише у 1835 р. підступним шляхом поміщикам вдалося розправитися з ним.

Водночас відбувається ряд виступів державних селян і військових поселенців, які формувалися переважно з різних соціальних груп селян, що належали до розряду державних: Бузьке повстання 1817 р., Базаліївське 1817—1818 рр., Чугуївське 1819 р., Шебелинське 1829 р. Яскравою сторінкою антифеодальної боротьби став виступ російських і українських селян у 1820 р. Розпочавшись на Дону, він згодом перекинувся на українські губернії, зокрема Катеринославську.

Період з 1825 по 1861 р. характеризувався далшим наростанням антифеодальних рухів, які часто виливалися у великі збройні повстання. У 1825 р. спалахнуло заворушення в Уманському повіті на Київщині під проводом солдата Олексія Семенова, у 1825—1827 рр. на Харківщині діяли повстанські загони під керівництвом Івана Звонаренка. Досить відчутними були селянські виступи на Правобережній Україні у зв'язку з проведенням інвентарної реформи 1847—1848 рр.

Чи не найгострішим виявом класової боротьби селян став рух 1855 р. під час Кримської війни, приводом для якого було опублікування маніфесту про створення державного ополчення. Навесні та влітку він охопив 16 губерній Росії. Найбільшого розмаху повстання набуло на Київщині, діставши назву «Київська козаччина». В селах поширювалися чутки про існування указу, прихованого поміщиками і попами, за яким усі, хто запишеться в ополчення, стануть козаками. А козацький стан у свідомості селян завжди асоціювався з волею.

У вир повстання втягувалося все більше селян. Невдовзі ним було охоплено 422 села, в яких проживало не менше як 183 тис. душ чоловічої статі. В ході «Київської козаччини» виникли органи селянського самоврядування, з середовища селян висунулися десятки ватажків, які згуртували повстанців. Поміщикам та урядовцям вдалося придушити повстання, залити його селянською кров'ю.

Відгомоном на «Київську козаччину» став виступ у квітні 1855 р. 5 тис. кріпаків у селах графа Розумовського в Конотопському повіті Чернігівської губернії. Місцева влада виявилася безсилою справитись з непокірними і викликала два батальйони солдатів, які піддали селян суворій екзекуції.

Не встигло забутись повстання на Київщині, як сталося нове, не менш грізне — «Похід в Таврію за волею». Навесні 1856 р. серед селян поширилися чутки, що царський уряд закликає переселятися у Крим і що переселенцям будуть давати там землю. Селяни знімалися цілими селами, з жінками і дітьми. Найбільших розмірів рух набув у Катеринославській губернії. Озброївшись кілками, вилами, селяни рухалися великими групами, розганяючи на своєму шляху загони поліції та військові команди. Лише великими озброєними силами урядові вдалося припинити цей останній масовий рух передреформеної доби. В цілому рухом було охоплено 574 сіл із населенням 76 тис. чоловік.

Селянство періоду першої половини XIX ст. було основною революційною силою на арені політичної боротьби. В його масовий рух влігалися лише поодинокі виступи найманих робітників. Найголовнішими їх причинами були насильницьке перетворення робітників у кріпаків, жорстоке поводження з ними, нестерпні умови життя і праці, надмірна експлуатація. Форми протесту були такими: подання скарг, втечі з підприємств, підпали останніх, відмова виконувати роботу. Остання форма кваліфікується вже як страйк. Прикладом тогочасного страйку можуть бути виступи робітників друкарні Києво-Печерської лаври у 1805 р., Писарівської суконної мануфактури у 1817 р. (Слобідськоукраїнська губернія), Машівської суконної мануфактури у 1823 р. (Чернігівська губернія), цукроварні та бурякових плантацій поміщика Куколь-Ямпольського у 1858 р. (Харківська губернія). Робітничі виступи, як і селянські, жорстоко придушувалися.

Незважаючи на поразки розрізаних селянських виступів, їх розгортання протягом першої половини XIX ст. і

особливо грізні повстання в роки Кримської війни змусили царський уряд поставити на порядок денний питання про скасування кріпосного права в Росії.

* * *

Отже, основним змістом соціально-економічного розвитку України першої половини XIX ст. був розклад феодально-кріпосницької системи і формування в її надрах нового суспільного укладу. В сільському господарстві це проявилось перш за все у спрямованості поміщицьких і заможних селянських господарств виробляти продукцію на ринок. Крім того, свій зв'язок із ринком вони закріплюють організацією переробки сільськогосподарської сировини, тобто засновують промислові підприємства. Проте капіталістичні зрушення в сільському господарстві до 1861 р. були ще слабкими. Основною сферою, де формувався новий спосіб виробництва, була промисловість. З кінця XVIII ст. на базі розвитку дрібнотоварного виробництва виникає капіталістична мануфактура, а згодом і фабрика. Провідну роль у промисловому будівництві відігравали купецькі капітали.

Розвиток капіталістичної промисловості супроводжувався створенням ринку найманої сили. Цьому сприяло і розшарування селянства. В умовах становлення товарного виробництва відбувалося зародження нових класів — буржуазії та найманних робітників. Кадри робітників формувалися на цей час переважно із селянського середовища (відхідництво). Буржуазні прошарки рекрутувалися з різних соціальних станів: дворян, селян, міщан, купців, що йшли шляхом підприємництва.

Товарно-грошові відносини, які проникали в усі сфери виробництва, до певного часу лише стримували розвиток кріпосного господарства. Згодом товарне виробництво починає підривати підвалини кріпосницької системи. На цій основі загострюються соціальні суперечності, які з особливою силою проявилися в кінці 50-х — на початку 60-х років. Перед крайною постала нагальна потреба відміни кріпосницької системи, що дедалі більше гальмувала економічний прогрес.

Рекомендована література

Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: В 2 т. М.; Л., 1946—1958.

Игнатович И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения. М., 1925.

Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX в. М., 1967.

Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. К., 1989.

Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: У 2 ч. К., 1959.

ЛЕКЦІЯ 20

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РУХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

● Витоки прогресивної суспільної думки на Україні
● Активізація суспільно-політичного руху. Союз порятунку, Союз благоденства, гурток «Залізні персні» ● Товариства дворянських революціонерів: Північне, Південне, Об'єднаних слов'ян ● Ідея національної незалежності України. Малоросійське товариство ● Повстання декабристів у Петербурзі та на Україні ● Декабристські ідеї в суспільно-політичному русі на Україні ● Польський визвольний рух і Україна ● Революційний демократ Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство ● Відгомін революційних подій в Європі 1848—1849 рр.

Витоки прогресивної суспільної думки на Україні. Розклад і криза феодально-кріпосницької системи на Україні та загалом по всій Росії зумовили значне піднесення суспільної думки, що відображала ці процеси. У той час розвиток країн Європи відбувався під знаком ідей Великої французької революції. Ця революція справила помітний вплив і на царську Росію, де з ідеями радикальної реформи суспільства виступили найвидатніші ідеологи Просвітництва М. І. Новиков і О. М. Радішев. На Україні їх однодумцями і послідовниками стали відомі громадські й культурні діячі: В. В. Капніст, В. Н. Каразін, Г. С. Винський, О. О. Паліцин, В. В. Пассек, І. С. Орлай, І. П. Котляревський та ін. Вони були предтечами ідеології дворянського визвольного руху.

На Україні серед інтелігенції поширювалися такі політичні документи епохи, як «Декларація прав людини і громадянина» французьких революціонерів, твори О. М. Радішева «Вольність» і «Подорож з Петербурга в Москву». Саме тоді В. В. Капніст в «Оді на рабство» і драмі «Ябеда» виступив проти ганебного кріпацтва, несправедливого суду та інших пороків феодально-кріпосницького ладу,

Про вплив ідей Французької революції писав український просвітник, засновник Харківського університету В. Н. Каразін: «Я не уник тоді облудних принад французького перевороту, який не лише до губернії нашої (Харківської.— Г. С.), але й до самого Сибіру простяг свій вплив на молоді голови». Там же на Харківщині О. О. Паліцин заснував гурток прогресивної молоді й підтримував зв'язки з В. В. Капністом та В. Н. Каразіним. Російський громадський діяч П. А. Вяземський порівнював діяльність Паліцина з великим французьким просвітителем Вольтером: «Якщо не їздити до Вольтера у Ферней, то треба їхати у Попівку до Паліцина».

Українські просвітителі були гуманістами й виступали за здійснення ідеалів французьких революціонерів — свободи, рівності й братерства — в самодержавно-кріпосницькій Росії та на Україні. Окрім того, *формування української нації було тісно пов'язане з ідеєю незалежності України, що надавало суспільно-політичному рухові ще й національної спрямованості.* Гуманістичні ідеї послужили важливою насагою новому поколінню діячів суспільно-політичного руху — дворянським революціонерам-декабристам, а усвід за ними й революційним демократам.

Активізація суспільно-політичного руху. Союз порятунку, Союз благоденства, гурток «Залізні персні». Вітчизняна війна 1812 р. викрила глибокі суперечності самодержавно-кріпосницького ладу в Росії. Учасники закордонних походів — офіцери й солдати російської армії — побачили в інших країнах Європи життя селян без кріпосної залежності, їхній вищий добробут і людську свободу, право на землю і вільне господарювання. Такого в Росії не було вже кілька століть. На батьківщині загострювалась боротьба селян проти гніту поміщиків та уряду, повставали пригноблені робітники фабрик і заводів, військові поселенці, безправні й забиті офіцерами солдати.

Один з найвидатніших дворянських революціонерів С. І. Муравйов-Апостол, виходець з України, дав глибоку характеристику причин, які спонукали до рішучої боротьби за оновлення Росії: «Трирічна війна, що визволила Європу від іга Наполеона; її наслідки, запровадження представницького правління в деяких державах; політичні твори, що безперервно з'являлися в цю епоху і жадібно читалися молоддю; дух часу, що зрештою привернув уми до спостереження законів внутрішнього влаштування держав,— ось джерела революційних думок у Росії».

Передові люди країни відчували нагальну потребу корінної реформації несправедливого суспільства, шукали форми об'єднання своїх сил для боротьби проти самодержавства й кріпосництва, за нову і вільну Росію. *Суспільно-політичний рух, спрямований проти самодержавства й крі-*

посництва, був визвольним і за змістом революційним. Основна маса діячів його вийшла з середовища дворян, звідси початковий етап цього руху дістав назву *дворянського*. «Визвольний рух в Росії, — писав В. І. Ленін, — пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів російського суспільства, що накладали свою печать на рух: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський, з 1895 по цей час.

Найвидатнішими діячами дворянського періоду були декабристи і Герцен»¹. Ці слова відносяться до 1914 року.

Першу таємну політичну організацію дворянські революціонери заснували 1816 р. в Петербурзі — *Союз порятунку*, або Товариство істинних і вірних синів вітчизни. Його фундаторами стали офіцери-патріоти Олександр і Микита Муравйови, Іван Якушкін, Сергій Трубецькой, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, Павло Пестель, Михайло Орлов, Федір Глінка, Михайло Новиков та ін. Союз об'єднав близько 30 членів, чимало яких були тісно пов'язані з Україною. Статут організації визначав її головну мету — встановлення в Росії представницького правління у формі конституційної монархії, скасування кріпосного права, здійснення перевороту силами військ.

Наприкінці 1817 р. учасники Союзу порятунку, стурбовані насильственным запровадженням військових поселень в Новгородській губернії, прийняли рішення про знищення царя Олександра І. Однак здійснити його не вдалося. Ця змова виявила глибокі суперечності між радикальною і поміркованою частинами товариства, його невідготовленість до боротьби проти існуючого ладу. Дальший розвиток визвольного руху вимагав більш досконалої та розгорнутої політичної програми. Вона була складена діячами Союзу порятунку під назвою «Законоположення Союзу благоденства» («Зелена книга»). Так утворилась нова таємна організація — *Союз благоденства* (1818—1821 рр.) у Москві.

Союз благоденства ставив своїм основним завданням підготовку громадської думки для здійснення політичного перевороту в Росії: повалення деспотичної монархії, запровадження конституції, встановлення республіки. Заснована на принципах природного права, програма Союзу вважала головною підвалиною людського суспільства загальну справедливість. Держава, закони і уряд повинні стояти

¹ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії // Повне збір. творів. Т. 25. С. 90.

на сторожі громадського порядку, принципів добродетності й загальної користі людей, їхнього добробуту. Діяльність членів товариства передбачалась у чотирьох напрямках: людяність, освіта, правосуддя, громадське господарство. Соціальна революція ототожнювалась з моральним удосконаленням суспільства і просвітництвом.

На чолі Союзу благоденства стояла Корінна управа (дума), що перемістилася з Москви до Петербурга. До неї входили 29 фундаторів товариства: Олександр і Микита Муравйови, Трубецької, Глінка, Ілля Долгоруков, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, Пестель, Орлов, Федір Толстой, Новиков, Якушкін, Михайло Лунін та ін. Члени Корінної управи могли створювати «побічні управи» і «вільні товариства». Головою Союзу було обрано відставного офіцера і художника Ф. Толстого, а доглядачем — полковника І. Долгорукова. Побічні управи виникли в Петербурзі, Москві, Кишиневі, Тульчині, Полтаві та інших містах і об'єднували понад 200 членів товариства. В дусі програми Союзу благоденства діяли товариства: «Арзамас», Журнальне товариство, Вільне товариство шанувальників російської словесності, Вільне товариство заснування училищ за методом взаємного навчання та ін.

На Україні діяла досить чисельна *Тульчинська управа* (близько 30 членів) на чолі з Пестелем. До неї входили Олександр Юшневський, Сергій Волконський, Микола Басаргін, Василь Івашов, Олександр Бяратинський, Василь Давидов, Михайло Орлов, Володимир Раєвський та інші діячі, які підтримували зв'язки з місцевими прогресивними силами. Орлов, котрий служив у Києві, утворив там гурток передової інтелігенції та офіцерів. Такі ж гуртки на той час виникли в містечках Кам'янці (маєток Давидових на Київщині), Яготині (маєток Репніних), селах Хомутець (маєток Муравйових-Апостолів) та Обухівка (маєток Капністів) на Полтавщині; в Харкові вони групувалися навколо Василя Каразіна, в Полтаві їх очолював письменник Іван Котляревський. Яскравою сторінкою єднання прогресивних сил Росії та України стало перебування на українській землі О. С. Пушкіна (з 1820 по 1824 р.). У листопаді — грудні 1820 р. в Кам'янці поет зустрічався з членами Союзу благоденства й читав їм свої волелюбні вірші.

Слід також згадати гурток передових офіцерів у Кам'янці-Подільському *«Залізні персні»* (1815—1816 рр.), що був утворений Володимиром Раєвським і об'єднував кількох офіцерів місцевого гарнізону. В статуті гуртка йшлося про боротьбу за свободу. Його учасники носили залізні персні як знак належності до цієї організації. Згодом Раєвський став членом Союзу благоденства й служив у Москві та Кишиневі.

Товариства дворянських революціонерів: Північне, Південне, Об'єднаних слов'ян. За три роки Союз благоденства вичерпав свої можливості як політична організація: мирна підготовка суспільної думки до майбутнього перевороту в Росії не задовольняла більшість його учасників. У січні 1821 р. в Москві відбувся з'їзд представників Корінної та побічних управ, який виявив істотні незгоди радикальних і поміркованих сил у союзі, неефективність його політичної програми і невідповідність її часові. Хвиля революцій піднімалась в Іспанії, Італії, Португалії та інших країнах Європи і справляла вплив на передові сили Росії. Про існування таємного товариства стало відомо царському урядові, і з'їзд прийняв рішення про розпуск Союзу благоденства.

Вже у березні 1821 р. дворянські революціонери почали створення нової таємної політичної організації, що складалася з двох товариств — *Північного і Південного* з центрами у Петербурзі й Тульчині. Фундатори підкреслювали, що це єдина організація із спільною програмою, хоча в діяльності товариств спостерігались деякі відмінності.

У Північному товаристві, формування якого дещо затягнулось, його учасники восени 1822 р. обрали Північну думу, куди ввійшли Микита Муравйов («правитель»), Сергій Трубецькой та Євген Оболенський (члени). Протягом 1821—1825 рр. Північне товариство зросло до 105 осіб і перетворилося на досить значну військово-політичну силу. До нього входили Микола Тургенев, Михайло Лунін, Іван Пуцин, Олександр Бестужев-Марлінський, Микола Бестужев, Петро Каховський, Кіндрат Рилев, Олександр Якубович, Володимир Штейнгель, Іван Анненков, Олександр Сутгоф, Іван Якушкін та ін. Активними діячами були вихідці з України — Оболенський, Якубович, Сутгоф. Микита Муравйов склав проект конституції, що передбачала важливі політичні та економічні перетворення: скасування кріпосного права, ліквідацію самодержавства, введення конституційної і федеративної монархії, значні суспільні реформи. Однак більшість учасників Північного товариства стояла за республіку, ідея якої сягала часів Союзу благоденства, і не приймала федеративного устрою Росії.

На Україні Південне товариство в березні 1821 р. обрало Директорію у складі Павла Пестеля (голова), Олександра Юшневського (доглядач) і заочно — Микити Муравйова, маючи на увазі забезпечення єдності обох товариств. До Південного товариства входили Сергій Волконський, Олександр Барятинський, Василь Давидов, Василь Івашов, Микола Басаргін, Микола Лорер, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли, Михайло Бестужев-Рюмін, Олександр і Йосип Поджіо, Фердинанд Вольф, Олександр і Микола Крюкови, Павло Аврамов та ін. За п'ять років (1821—1825) товариство зросло до 101 особи й складалося

з трьох управ — Тульчинської, Васильківської і Кам'янської, що мали вплив на значну частину військ, розташованих на Україні.

Дальшому розвитку програми дворянських революціонерів сприяло створення Пестелем конституційного проекту під назвою «Руська правда», що передбачала повалення самодержавства і встановлення в Росії республіки, скасування кріпосного права й наділення селян поміщицькою землею без викупу, ліквідацію станів, рівність усіх громадян перед законом, запровадження освіти і політичних свобод для народу. У складі унітарної Російської держави Україна і Білорусія, не отримуючи національної автономії чи самостійності, мали користуватися рівними політичними і громадянськими правами, як і всі інші її частини. У цьому документі Пестель висловив таку радикальну думку: «...Народ російський не є приналежністю або власністю якої-небудь особи чи сім'ї. Навпаки, уряд є приналежністю народу, і він створений для блага народного, а не народ існує для блага уряду». При розв'язанні національного питання Пестель вважав доцільним не відокремлення народів, а об'єднання їх з російським народом, який стояв на вищому рівні суспільного розвитку. Згідно з проектом територія держави поділялася на 10 областей, причому Україна вважалась не готовою до самостійного національного існування і входила в Українську область.

На з'їзді у Києві у 1823 і 1824 рр. «Руська правда» була обговорена членами Південного товариства й прийнята як програма. У березні 1824 р. Пестель вів переговори з членами Північної думи про союз Північного і Південного товариств. Новий лідер Північного товариства Рилєєв підтримав цю ідею. Було вирішено прийняти за платформу об'єднання головні положення «Руської правди» й використати також позитивні сторони проекту конституції Микити Муравйова. Після тривалої дискусії дійшли згоди діяти спільно і створити Тимчасове революційне правління з керівників товариств.

Поряд із Південним товариством, але незалежно від нього, на Україні діяло *Товариство об'єднаних слов'ян*, засноване 1823 р. в Новограді-Волинському офіцерами Петром і Андрієм Борисовими та польським революціонером Юліаном Люблінським, дворянином Волинської губернії. Восени 1825 р. воно об'єднувало близько 60 осіб. Активними діячами товариства були офіцери Яків Андрієвич, Іван Горбачевський, Володимир Бечаснов, Петро Громницький, Олексій Усовський, Іван Іванов, Олександр Пестов, Веніамін Соловйов, Анастас Кузьмін, Михайло Щепилло, Іван

Сушинов, Михайло Спиридов, Яків Драгоманов, Олексій Тютчев, Павло Вигодовський та ін. Значна частина їх була вихідцями з України й тісно пов'язана з її суспільним життям.

Програма Товариства об'єднаних слов'ян містилась у двох документах — «Правилах» і «Клятві», що загалом передбачали визволення слов'янських народів від монархічного деспотизму й іноземного панування, об'єднання їхніх країн у федеративну республіку, ліквідацію самодержавства, скасування кріпацтва, станової нерівноправності. Національне питання розв'язувалось у дусі свободи, рівності, братерства народів. Члени товариства мали намір досягти поставленої мети шляхом військового повстання за участю народних мас. *Демократичність, орієнтація на народ відрізняли Товариство об'єднаних слов'ян від Південного товариства дворянських революціонерів.*

Восени 1825 р. між представниками цих товариств відбулися переговори, що привели до їх злиття в одну організацію. Члени Товариства об'єднаних слов'ян увійшли до складу Васильківської управи. Таким чином, чисельність Південного товариства зросла до 160 членів. Розширилися його зв'язки з революційними діячами на Україні, в Росії, Білорусії, Польщі, Молдавії.

На Україні існували таємні організації польського *Патріотичного товариства* (1821—1826 рр.), що ставило своїм головним завданням відновлення незалежності Польщі й проведення в ній соціальних реформ. Товариство очолювали Валеріан Лукасінський, Маврикій Мохнацький та ін. У 1823—1824 рр. відбулися переговори Пестеля, Муравйова-Апостола, Бестужева-Рюміна, Волконського з представниками Патріотичного товариства Северином Крижановським і Антонієм Яблоновським. Була укладена угода про спільні дії в майбутній революції. Патріотичне товариство мало намір підняти повстання у Варшаві та заарештувати там царського намісника Костянтина Павловича. Російські революціонери визнавали право Польщі на національну незалежність і державну самостійність.

Таким чином, відбувалася консолідація сил дворянських революціонерів. Діячі таємних товариств проводили агітаційну роботу серед солдатів і офіцерів російської армії, готуючи їх до повстання, що мало початися після насильственої або природної смерті царя.

Ідея національної незалежності України. Малоросійське товариство. *У ті часи на Україні активізувався національний рух, пов'язаний з процесом формування нації. Майже одночасно з декабристськими товариствами там виникло й діяло Малоросійське товариство (1821—1825 рр.), очо-*

люване дворянином Переяславського повіту (Полтавщина) Василем Лукашевичем. Випускник Пажеського корпусу в Петербурзі, він кілька років служив у міністерствах закордонних і внутрішніх справ. Після відставки постійно жив у своєму маєтку на Полтавщині. Лукашевич належав до Союзу благоденства і масонської ложі «Любов до істини», заснованої Михайлом Новиковим у Полтаві.

Очевидно, Лукашевича не могла задовольнити участь у названих осередках, і він після закриття масонської ложі (1819 р.) і розпуску Союзу Благоденства (1821 р.) почав створювати таємне Малоросійське товариство, яке ставило своїм завданням здобуття незалежності України. Союзниками організації виступили польське Патріотичне товариство, а також Південне товариство декабристів, хоча Пестель висловлювався проти відокремлення України від Росії. До Малоросійського товариства належали українські дворяни Семен Кочубей, Василь Тарновський, Петро Капніст (небіж письменника), Олександр Величко, Іван Котляревський, професори Ніжинської гімназії вищих наук Семен Андрущенко, Казимір Шапалінський, Микола Білоусов та ін. Осередки товариства існували в Києві, Полтаві, Ніжині, Чернігові та інших містах.

Загалом Малоросійське товариство перебувало в процесі формування і не виробило чіткої програми дій. Проте воно засвідчило активізацію національного руху на Україні і його певний зв'язок з діяльністю дворянських революціонерів.

Повстання декабристів у Петербурзі та на Україні. Повстання дворянських революціонерів планувалось на час військових маневрів улітку 1826 р. Однак цей план був порушений: 19 листопада 1825 р. в Таганрозі раптово помер 48-річний Олександр І. Революціонери почали діяти. Північне товариство вирішило підняти повстання і приурочити його до дня присяги військ і Сенату новому імператору Миколі І — 14 грудня 1825 р. Династична криза, що тривала з 19 листопада по 14 грудня, дала певний час для його підготовки.

Штабом повстання стала квартира Рилеева в Петербурзі. Керівником (диктатором) повстання було призначено полковника Сергія Трубецького, його помічниками — капітана Олександра Якубовича (виходець з України) і полковника Олександра Булатова, начальником штабу повстання — поручика Євгена Оболенського (також вихідця з України). Серед активних організаторів повстання були Олександр і Микола Бестужеві, Петро Каховський, Микола Рєпін, Олександр Сутгоф (уродженець Києва), Антон Арбузов, Андрій Розен, Володимир Штейнгель, Дмитро Щепін-Горьовський, Олександр Корнілович (виходець з Украї-

ни) та ін. Вони склали диспозиційний план повстання і Маніфест до російського народу, який містив стислу програму революції: проголошення Росії республікою й запровадження соціальних реформ. Повстання повинне було стати прологом революції в усій Росії. На Україні його мало підтримати військовими силами Південне товариство, однак посланець прибув туди із запізненням, до того ж 13 грудня був заарештований Павло Пестель. Усе це ускладнило справу. Не виступили і члени Московської управи Північного товариства.

Повстання в Петербурзі відбулося 14 грудня 1825 р. за участю 35 офіцерів (15 з них не належали до таємного товариства, а приєдналися в день повстання) і понад 3 тис. солдатів Московського та Гренадерського полків, гвардійського морського екіпажу. В ході повстання виявились неорганізованість і нерішучість його учасників. Диктатор Сергій Трубецькой на Сенатську площу, де стояли повсталі війська, не з'явився. Це внесло занепокоєння в їхні ряди. Повстанці могли, але не наважилися перейти в наступ проти урядових військ, які оточили їх з усіх боків. Микола I наказав стріляти з гармат. У той день близько 300 повсталих солдатів і жителів міста стали жертвами розправ.

Придушення повстання в Петербурзі не означало припинення боротьби. Вона спалахнула на Україні. Хоча царський уряд значно послабив Південне товариство арештантами його керівників, однак відвернути повстання йому не вдалося.

У грудні 1825 р. повстав Чернігівський піхотний полк у м. Василькові на Київщині. Виступом керувала Васильківська управа на чолі з Сергієм Муравйовим-Апостолом і Михайлом Бесгужевим-Рюїніним. Повстанців налічувалося понад 1000 солдатів і 19 офіцерів (з останніх вісім належали до Південного товариства, а 11 приєдналися до повсталих). Керівники повстання склали «Православний катехізіс» і відозву до народу, де містились заклики до повалення самодержавства, скасування кріпацтва і встановлення демократичного ладу в Росії. «Православний катехізіс» прочитав перед строем Чернігівського піхотного полку священник Данило Кейзер — єдиний декабрист із духовенства. Цей своєрідний документ був побудований у формі запитань і відповідей. Наприклад, на запитання «Чому російський народ і російське воїнство нещасні?» давалася відповідь: «Тому що царі відібрали у них свободу». Підтривавши царистські ілюзії, що існували серед солдатів віками, «Катехізіс» оголошував протизаконною їхню присягу царям-гнобителям і пропонував «для визволення страждальних своїх сімей і своєї батьківщини... ополчитися всім разом проти тиранства і відновити... свободу в Росії».

Повстання розгорталося навално. 29 грудня 1825 р. підполковник Сергій Муравйов-Апостол очолив виступ однієї з рот у с. Трилісах, до неї приєдналася інша рота у с. Ковалівці. Наступного дня повстанці вирушили в похід

на Васильків і надвечір оволоділи містом. 31 грудня полк після урочистого молебня й читання «Православного катехізису» рушив на Білу Церкву, щоб приєднати до повстання інші війська.

Похід повсталих проліг через сім сіл Київщини. Селяни з радістю зустрічали своїх визволителів і висловлювали їм свою солідарність. Проти полку царські власті кинули значні військові сили з артилерією. 3 січня 1826 р. вони зустріли повстанців на висотах поблизу сіл Устимівки і Ковалівки і почали стріляти в них картеччю. Кілька солдатів і офіцерів було вбито й поранено. Тяжко поранений був і Сергій Муравйов-Апостол. Розгром повстанців довершила кавалерійська атака карателів.

Причини поразки декабристів у Петербурзі й на Україні тожожні: *відсутність в країні революційної ситуації, розрахунок здобути перемогу силами військ без повстання народних мас, відсутність масової і свідомої підтримки з боку солдатів, нерішучість дворян, які очолювали повстання*. О. І. Герцен справедливо зауважував, що «в день повстання на Ісаакіївській площі і в центрі другої армії змовникам не вистачало народу».

Царський уряд жорстоко розправився з декабристами. Півроку тривало слідство, яким керував сам Микола I. До смертної кари було засуджено п'ятьох найактивніших декабристів: Павла Пестеля, Кіндрата Рилеева, Сергія Муравйова-Апостола, Михайла Бестужева-Рюміна і Петра Каховського. 13 липня 1826 р. їх повісили у Петропавлівській фортеці. 137 офіцерів повсталих полків було засуджено на каторгу до Сибіру або заслано на Кавказ, де тривала війна з горцями. Близько 4 тис. солдатів-декабристів відправили на Кавказ, причому сотні їх прогнали крізь шеренги й били шпіцрутенами. Їх також було позбавлено нагород за участь у Вітчизняній війні 1812 р. та інших війнах того часу.

Розprawою над декабристами царизм прагнув залякати передові сили Росії, щоб надалі застрахуватися від нових революційних потрясінь. Чи вдалося це самодержавству? На це питання відповів Олександр Герцен: «14... грудня дійсно відкрило нову фазу нашого політичного виховання, і — що може здатися дивним — причиною величезного впливу, який здобула ця справа, і яка відбилася на суспільстві більше, ніж пропаганда, і більше, ніж теорії, було саме повстання, героїчна поведінка змовників на площі, на суді, в кайданах, перед лицем імператора Миколи, в сибірських копальнях».

Десятирічна конспіративна діяльність і революційне повстання декабристів мали величезне історичне значення, оскільки *поклали початок визвольному рухові, спрямова-*

ному проти самодержавства й кріпосництва в Росії. Дворяни за соціальним походженням, декабристи по жертвували всіма благами свого класу для прогресу Вітчизни. Іскра, викресана сутничкою революційних сил з самодержавством, вже не могла згаснути й десятиріччями розпалювала полум'я російської революції, в якій взяли участь нові покоління борців. В. І. Ленін підкреслював, що в російській революції діяли «спочатку — дворяни і поміщики, декабристи і Герцен. Вузьке коло цих революціонерів. Страшенно далекі вони від народу. Але їхня справа не загинула»². Для наступного покоління борців декабристи стали взірцем мужності, героїзму, самопожертви і відданості революційній справі. Декабристські традиції освітлювали їм шлях і давали наснагу.

Декабристські ідеї в суспільно-політичному русі на Україні. Після повстання декабристів в Росії настала смуга реакції, жорстоких репресій самодержавства проти будь-яких проявів вільнодумства і непокори. Але в країні не припинявся опозиційний рух, передова інтелігенція не змирилася з поразкою декабристів і продовжувала пропагувати їхні ідеї. Поширювалися проекти скасування кріпосного права, твори соціалістів-утопістів, сатиричні памфлети тощо. Створювалися нові таємні гуртки і товариства, особливо при учбових закладах Москви, Петербурга, Харкова, Одеси, Ніжина та інших міст.

На початку 1826 р. студенти Харківського університету утворили таємний гурток, який очолили виходець з дворян Харківщини Володимир Розаліон-Сошальський та син київського купця Петро Балабуха. До гуртка поряд із студентами входили чиновники, офіцери — всього близько 20 осіб. Гурток діяв майже рік і займався пропагандою ідей декабристів: поширював епіграму Кіндрата Рилеева «Послание к Ар[акчее]ву», вірші Володимира Раєвського «К друзьям», Олександра Пушкіна «Ответ на вызов написать стихи на честь ее императорского величества государыни императрицы Елизаветы Алексеевны», а також політичний памфлет Розаліон-Сошальського «Рылеев в темнице». Урядові вдалося викрити харківський гурток у січні 1827 р., його учасників було покарано.

Значний інтерес становить «справа про вільнодумство» студентів і професорів Ніжинської гімназії вищих наук у другій половині 20-х років. Ще напередодні повстання декабристів відомості про його підготовку проникли у цей

² Ленін В. І. Пам'яті Герцена // Повне зібр. творів. Т. 21. С. 249.

учбовий заклад. Серед студентів поширювалися волелюбні твори Вольтера, Байрона, Пушкіна, Грибоедова, Рилєєва. До цього, зокрема, були причетні майбутні письменники Микола Гоголь-Яновський та Євген Гребінка. Проникненню визвольних ідей у гімназію сприяв її директор Іван Семенович Орлай — відомий учений-медик, педагог, освітній діяч.

Однією з головних причин вільнодумства стало викладання професором Миколою Білоусовим студентам старших курсів у 1825—1827 рр. природного права, концепція якого була співзвучною ідеям декабристів. У лекціях з цієї дисципліни державні закони, що обмежували природне право, оголошувалися несправедливими, проводилася думка, що кожна людина має право на недоторканість особи, вона не повинна бути предметом придбаних прав інших людей. Цим фактично заперечувались кріпосництво і самодержавство в Росії.

До вільнодумства були причетні й інші професори, які склали прогресивний гурток: Казимир Шапалінський обстоював матеріалізм у викладанні фізики; Іван Ландражин (виходець із Франції) поширював серед студентів твори Вольтера, Гельвеція, Монтеск'є та інших просвітителів, Федір Зінгер (виходець із Німеччини) і Семен Андрущенко піддавали критиці релігію. Група підтримувала зв'язок із Василем Лукашевичем, який звинувачувався в участі у декабристському русі та створенні Малоросійського товариства.

На прогресивних професорів їхні колеги по гімназії подали ряд доносів. У 1830 р. в цю справу втрутилися жандарми і чиновники міністерства народної освіти, внаслідок чого Білоусов, Шапалінський, Ландражин, Зінгер і Андрущенко були позбавлені посад і заслані.

Відомості про вільнодумство студентів і професорів Ніжинської гімназії вищих наук поширювалися в Києві, Харкові, Полтаві, Одесі та інших містах України, досягли Петербурга і Москви.

Польський визвольний рух і Україна. В історії суспільно-політичного руху 30-х років важливе значення мали зв'язки прогресивних сил Росії, України і Польщі. Як ми знаємо, польське Патріотичне товариство стало союзником Південного товариства декабристів. Поразка їхнього повстання мала тяжкі наслідки й для польського визвольного руху: Патріотичне товариство було розгромлене, а його учасники заарештовані й заслані. Однак царському самодержавству не вдалося припинити польський визвольний

рух. Демократичні сили очолив відомий учений і революціонер Йоахім Лелевель — професор Віленського і Варшавського університетів з 1819 по 1824 р.

Під час польського визвольного повстання 1830—1831 рр. відновила діяльність очолюваного Лелевелем Патріотичного товариства, програма якого передбачала національне визволення Польщі, повалення самодержавства, скасування кріпосного права. Боротьба велась під гаслом «За нашу і вашу свободу!» — тобто свободу польського і російського народів, поневолених самодержавством.

За пропозицією Лелевеля польський сейм звернувся до населення Правобережної України із закликом до повстання. Туди було послано кавалерійський корпус генерала Дверницького. Однак загального повстання правобережна шляхта підняти не змогла, а її окремі загони чи ополчення на Волині, Поділлі й Київщині зазнавали поразки від царських військ. Корпус Дверницького після тяжких боїв у квітні 1831 р. перейшов австрійський кордон, у Галичині він був роззброєний та інтернований. Найзначніші сили повстанців — понад 3 тис. — очолив відставний генерал Колишко, який ще в 1794 р. брав участь у повстанні під проводом Костюшка. Однак у травні 1831 р. поблизу Дашева на Поділлі й це військо зазнало поразки. Загалом у повстанні на Правобережній Україні взяло участь 5627 чоловік, у тому числі шляхти — 4017 і селян — 1273. Українське селянство, пригноблене польськими поміщиками, не підтримало повстання, вважаючи його панською справою. Ф. Енгельс назвав польське повстання 1830—1831 рр. «консервативною революцією», бо воно не передбачало істотних змін у соціальному становищі народу.

Тисячі повстанців, рятуючись від розправи царського уряду, втекли за кордон. Лелевель очолив прогресивні сили еміграції й згуртував їх для дальшої боротьби. При цьому він звертав свій погляд на вірних союзників — передових людей Росії та України.

У 30-х роках на Україні діяло кілька таємних організацій польських революціонерів. Найзначнішим було товариство «Співдружність польського народу» (1835—1839 рр.), центр якого спочатку перебував у Львові, а потім перемістився у с. Лісов на Волині. Товариство очолював соратник Лелевеля Шимон Конарський. У 1835 р. він таємно прибув на Україну й приєднав до «Співдружності польського народу» місцеві організації — «Товариство, створене для блага людства і вітчизни», яке діяло на Волині під керівництвом дворянина Каспара Мошковського, гурток студентів Київського університету на чолі з учите-

лем Петром Боровським і «Демократичне товариство» (Одеса), яким керував купець Ігнат Млодецький.

Ідейні та організаційні засади «Співдружності польського народу» викладалися в статуті під двома девізами: «Через народ для народу» і «Свобода, рівність, братерство». Перший девіз означав орієнтацію на участь народу в революції та суспільних реформах, а другий запозичено від Великої французької революції, ідеї якої мали значний вплив на Польщу. Головними напрямками діяльності товариства визначалися повалення деспотизму, відновлення самостійності Польщі, внутрішні реформи суспільного ладу. Товариство готувало сили для збройного повстання проти царського самодержавства.

На Правобережній Україні поширювалась прокламація Шимона Конарського «Голос вопіючого в пустелі», написана у формі звернення до поляків: «Хіба ви думаєте, що мученицька кров Рилеевих, Муравйових і Пестелів упала на камені? Воістину ні! Незабаром ... дізнаються найкращі юнаки Росії, що їх народ, що був нашим катом, є лише нашим братом». Революціонер глибоко розумів, що свободу Польщі можна здобути лише у спільній боротьбі поляків, росіян, українців, білорусів, литовців та інших народів. «З Конарського починаючи,— писав О. І. Герцен,— поляки зовсім інакше ставляться до росіян».

П'ять років діяла «Співдружність польського народу», збираючи сили для повстання, але царському урядові вдалося викрити і розгромити товариство. Військовий суд у Вільно засудив Шимона Конарського до смертної кари. Близько 150 осіб було віддано до суду й покарано. Репресій зазнав Київський університет: на початку 1839 р. його було закрито, а студентів і викладачів звільнено. Лише восени університет відновив роботу, але під урядовим наглядом.

Революційний демократ Т. Г. Шевченко. Кирило-Мефодіївське товариство. У 40-х роках загострювалася криза феодально-кріпосницької системи в Росії та на Україні, наростала класова боротьба трудящих, до суспільно-політичного руху залучалися нові сили різночинної інтелігенції, на боротьбу піднімалися виразники селянської ідеології — революційні демократи на чолі з В. Г. Белінським, О. І. Герценом, Т. Г. Шевченком та іншими діячами. В нових умовах підносилися революційні традиції декабристів.

Революційні сили на Україні гуртувалися навколо геніального поета і талановитого художника, громадського діяча Тараса Григоровича Шевченка (1814—1861) — вихідця з селян-кріпаків Київщини. Доля закинула його до Петербурга разом з іншими кріпаками — слугами пана. Передо-

ві люди Росії (художник Карл Брюллов, поет Василь Жуковський, композитор Михайло Віельгорський, поет Євген Гребінка та ін.) викупили Шевченка з кріпацтва й допомогли вступити до Петербурзької академії мистецтв. Під час навчання Шевченко включився в суспільно-політичний рух, сприйняв визвольні ідеї декабристів і революційних демократів. Його революційні погляди вперше знайшли свій вияв у збірці «Кобзар» (1840 р.) і поемі «Гайдамаки» (1841 р.).

У Петербурзі відбулося знайомство Шевченка з колишнім декабристом Федором Толстим — віце-президентом Академії мистецтв, з українським істориком, етнографом, поетом і композитором Миколою Маркевичем, який свого часу приятелював з Кіндратом Рилеевим і тепер давав молодому поетові читати його твори (поєми «Наливайко» і «Войнаровский»), з такими видатними діячами епохи, як Михайло Глінка, Віссаріон Белінський, Василь Григорович, Іван Панаєв, Володимир Одоевський, Олександр Никитенко, з колишніми учасниками «справи про вільнодумство» в Ніжинській гімназії Миколою Прокоповичем і Нестором Кукольніком. У Петербурзі Шевченко зростав як громадянин і митець. Приїхавши на Україну 1843 р., Шевченко познайомився з колишнім декабристом Олексієм Капністом, який належав до Союзу благоденства і за це деякий час був ув'язнений в Київській і Петропавлівській фортецях. В Яготині на Полтавщині Капніст звів поета з родиною князя Миколи Репніна-Волконського, рідного брата декабриста Сергія Волконського. Там же Шевченко приєднався до гуртка прихильників декабристів. Подорожі по Україні дали Шевченкові можливість знайомства з багатьма прогресивними людьми того часу: професором Михайлом Максимовичем (першим ректором Київського університету), вчителем Пантелеймоном Кулішем, поетом Віктором Забілою, письменником Олександром Афанасьєвим-Чужбинським, художником і письменником Яковом Бальменом, поміщиками Віктором Закревським, Андрієм Лизогубом (його син Дмитро згодом став видатним народником). Ці зв'язки приводили до утворення гуртків у Києві, Переяславі, Ніжині, Миргороді та інших містах і селах.

У революційно наснаженій поемі «Сон» (1844 р.) Шевченко звертається до зображення подвигу декабристів: в ній описано кріпосницьку неволю на Україні, страждання декабристів у Сибіру, розгульне життя царя і вельмож у Петербурзі. Декабристські ідеї пронизували й інші твори: поему «І мертвим, і живим...», містерію «Великий льох», вірш «Заповіт» тощо.

Працюючи співробітником і художником у Київській археографічній комісії в 1845—1847 рр., Шевченко налагодив зв'язки з передовими професорами Київського університету Миколою Іванишевим, Миколою Костомаровим, Олександром Селіним та ін. Його поетичні твори справляли значний вплив на студентів університету. Навколо Шевченка, писав згодом Іван Франко, «громадиться молодіж, котра вже перед тим, певно, почасти і під впливом його пісень, утворила була таємний зв'язок в цілі освічування народу і знесення кріпацтва». Франко мав на увазі відому таємну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство в Києві.

До середини 40-х років у суспільно-політичному русі на Україні склалися сприятливі умови для згуртування сил, що виступали проти самодержавства й кріпосництва, мріяли про визволення слов'янських народів та об'єднання їх у республіканську федерацію. Цьому насамперед сприяло загальне духовне піднесення українського народу, який формувався як нація.

Кирило-Мефодіївське товариство (1846—1847 рр.) складо цілий етап у політичному визріванні нового покоління борців. Організаторами товариства виступили Микола Костомаров — магістр історії, викладач Київського університету; Микола Гулак — вихованець Дерптського університету, чиновник канцелярії генерал-губернатора, вчений-правознавець; Василь Білозерський — студент Київського університету, згодом учитель Петровського кадетського корпусу в Полтаві. Товариство було названо на честь перших слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія.

Разом з організаторами до товариства входили 12 осіб: студенти Київського університету Олександр Навроцький, Іван Посяда, Георгій Андрузький, Опанас Маркович, Олександр Тулуб, вчителі Пантелеймон Куліш і Дмитро Пильчиков, поміщик Микола Савич, Тарас Шевченко. Останній, який критично ставився до поміркованої ідеології та програми товариства, згуртував радикально настроєних членів (Гулака, Навроцького, Андрузького, Посяду), які поділяли його революційно-демократичні погляди. Поміркувану групу очолювали Костомаров і Куліш.

Програма Кирило-Мефодіївського товариства формулювалася у двох документах — «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія» та «Книзі буття українського народу». Вони були створені під значним впливом Шевченка. Головними своїми завданнями товариство вважало повалення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, національне визволення слов'янських

народів, об'єднання їх у республіканську федерацію на засадах рівності й суверенності, поширення освіти серед народу.

У статуті містилося досить радикальне положення: «Товариство буде дбати зарані про викорінення рабства і будь-якого приниження бідних класів, а водночас і про повсюдне поширення грамотності». Подібні ідеї висувала ще «Руська правда» Південного товариства декабристів. Основні положення статуту перекликалися з програмними документами Товариства об'єднаних слов'ян — народне правління, рівність співгромадян, «загальний слов'янський собор із представників усіх племен» тощо.

У «Книзі буття українського народу» знайшли відображення ідеї християнського соціалізму, природного права, просвітництва та інших гуманістичних учень того часу. Кирило-мефодіївці виступали проти гноблення людини людиною, насильства, воєн, несправедливості. Визволення українського народу пов'язувалось із визволенням всіх слов'янських народів Європи. При цьому Україні відводилась месіанська роль: «...Встане Україна з своєї могили і знову озветься до братів слов'ян, і почують заклик її, і повстане Слов'янщина, і не зостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні селянина, ні холопа — ні у Великій Росії, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгар». До тексту «Книги буття...» додавалися дві відозви: «Брати українці» і «Брати великоросіяни і поляки», що містили заклики до повалення слов'янами деспотичних монархій, об'єднання їхніх країн у республіканську федерацію, скасування кріпацтва і станів.

Практична діяльність кирило-мефодіївців була досить багатогранною: вони поширювали радикальні програмні документи, революційні твори Шевченка, гуртували сили своїх однодумців, проповідували ідеї товариства в університеті, військових училищах, інших учбових закладах Києва, займалися науковою працею і поширенням освіти серед народу. Зокрема, Пантелеймон Куліш написав перший підручник з історії України — «Повість об украинском народе» для дітей старшого шкільного віку і опублікував його 1846 р. в Петербурзі.

Програму і діяльність Кирило-Мефодіївського товариства позитивно оцінювали революційні демократи Герцен, Чернишевський, Франко, Драгоманов, Грабовський. *Значення товариства полягає в тому, що воно активно здійснювало спроби практичного втілення передових ідей і стало кульмінацією українського національно-визвольного руху 40-х років.*

Подальша доля товариства склалася трагічно: царський уряд викрив і розгромив його, а учасників покарав

ув'язненням і засланням. Шевченка було віддано в солдати.

Відгомін революційних подій в Європі 1848—1849 рр. Події цього часу в багатьох країнах Європи справили значний вплив на активізацію суспільно-політичного руху в Росії та на Україні. Повстання трудящих Франції, Німеччини, Австрії, Угорщини, Італії завдали могутнього удару феодальній системі й відкрили шлях розвитку капіталізму. На арену революційної боротьби виходять буржуазія і робітничий клас.

Західна Україна, що знаходилася близько від кордонів із країнами Європи, де відбувалися революції, першою сприйняла їх відлуння. Революційне повстання у Львові в грудні 1848 р. мало відгомін далеко за межами Галичини. На Закарпатті та Буковині відбулись революційні маніфестації. Прогресивні сили усіх українських земель виступали проти самодержавства й кріпацтва. Ось кілька прикладів.

У с. Мойсівці Пирятинського повіту на Полтавщині у квітні 1848 р. на бал до генеральші Тетяни Вольховської зібралися дворяни трьох сусідніх повітів, а також офіцери кавалерійської дивізії, що готувалася для придушення революції в Європі. Знайомі Тараса Шевченка Микола і Віктор Закревські та Сергій Бальмен проголошували тости за Французьку республіку і свободу Франції, а офіцери говорили, що «даремно їх ведуть воювати за знищення свободи, якої вони самі бажують». Про це стало відомо жандармам у Петербурзі: Закревські і Бальмен були заарештовані й деякий час перебували в ув'язненні.

Навесні та влітку 1848 р. на Волині, Поділлі та Київщині поширювалися відозви й листівки із закликами до боротьби проти гнобителів за прикладом трудящих Франції та Італії. Заборонені революційні твори адміністрація виявляла серед студентів Київського університету, учнів Київської, Житомирської, Ровенської, Білоцерківської, Немирівської гімназій. Царський уряд уживав запобіжних заходів проти можливого повстання і поширення революційної пропаганди на Україні.

Ідейним послідовником декабристів і Тараса Шевченка став кріпосний вільнодумець Семен Олійничук (1798—1852) — виходець із селян Подільської губернії.

Людина тяжкої долі, Олійничук до 48-річного віку залишався кріпаком. Без дозволу пана батько віддав його до Вінницької гімназії, де юнак дістав освіту. Пан домігся виключення його з гімназії лише через шість років і намагався віддати за непослух у солдати. Але Олійничук утік і під чужим ім'ям 15 років учительював на Правобережній Україні

та в Білорусії. Коли він повернувся додому, був заарештований місцевою владою і кинутий до в'язниці. Лише після тривалої судової справи пан відпустив Олійничука на волю, бо через хворобу він був нездатний до панщини.

Учителювання в різних містах і селах, подорожі по Україні, Білорусії та Росії дали Олійничуку величезний матеріал про тяжке підневільне життя селян-кріпаків, зловживання поміщиків і царської влади, безправність простого народу. Найяскравіші факти він записував, а потім вирішив викласти їх у книзі, щоб привернути увагу громадськості до становища народних мас.

Свою книгу «Історична розповідь природних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської і Житомир-Волинської губерній, про своє життя-буття» Олійничук написав у с. Нікольська Слобода Остерського повіту на Чернігівщині (тепер це в межах Києва) в період революційних подій 1848—1849 рр. За доносом місцевих властей в листопаді 1849 р. жандарми заарештували вільнодумця і відібрали у нього рукопис. У книзі змальовувались жахливі картини життя кріпосних селян України, засуджувалася панщина як «цілковите беззаконня». Вільнодумець дійшов радикального висновку: «Поки Миколайчик буде царювати, не буде добра на світі». Пристрасність протесту Олійничука перегукувалася з революційними думками Радіщева і Шевченка.

Під час слідства в Петербурзі Олійничук не приховував своїх революційно-демократичних переконань. Микола І наказав ув'язнити вільнодумця в Шліссельбурзькій фортеці, де він і скінчив своє життя.

На засланні в Оренбурзькому краї Тарас Шевченко відгукнувся на революційні події 1848—1849 рр. у Європі віршами, спрямованими проти самодержавства й кріпосництва («Царі», «Пророк», «Сичі», «І виріс я на чужині...» та ін.). Перебуваючи у солдатській неволі далеко від України, Шевченко залишався проводирем революційних сил. Навіть на засланні навколо Кобзаря гуртувалися передові люди Росії, України, Польщі.

* * *

Суспільно-політичний рух на Україні в першій половині XIX ст. відображав такі важливі процеси, як кризу феодально-кріпосницької системи, загострення класових суперечностей, формування революційного демократизму, становлення української нації, розвиток національного руху.

Дворянські революціонери-декабристи першими підняли прапор боротьби за повалення самодержавства, скасування кріпосного права, встановлення республіки. На Україні діяли декабристські організації — Південне товариство і Товариство об'єднаних слов'ян, які взяли участь у збройному повстанні 1825 р. Декабристи започаткували дворянський етап у визвольному русі всієї Росії.

Декабристські ідеї яскраво проявилися в суспільно-політичному русі на Україні у другій чверті ХІХ століття. Про це свідчать, зокрема, поширення визвольних ідей гуртком студентів Харківського університету, вільнодумство групи студентів і професорів Ніжинської гімназії вищих наук. У визвольний рух вливалися нові сили різночинської інтелігенції.

Діяльність польського Патріотичного товариства і «Співдружності польського народу» на Україні започаткувала спільну боротьбу за свободу російських, польських і українських передових сил.

Велике значення мали революційно-демократична діяльність Тараса Шевченка і Кирило-Мефодіївського товариства, Семена Олійничука та інших продовжувачів прогресивного руху на Україні, яка перебувала під впливом революційних подій 1848—1849 рр. у Європі. Їхні національно-визвольні, гуманістичні ідеї мали палких послідовників.

Рекомендована література

- Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 20—40-е годы XIX века. К., 1979.
- Машинский С. Гоголь и «дело о вольнодумстве». М., 1959.
- Нечкина М. В. День 14 декабря 1825 г. М., 1975.
- Ольшанский П. Н. Декабристы и польское национально-освободительное движение. М., 1959.
- Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975.
- Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971.
- Сергієнко Г. Я. Т. Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство, К., 1983.
- Стеблій Ф. І. Революції 1848—1849 років у Європі і Україні. К., 1973.
- Федосов А. И. Революционное движение в России во второй четверти XIX в. М., 1958.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ (кінець XVIII — перша половина XIX ст.)

● Адміністративно-політичний устрій західноукраїнських земель ● Соціально-економічний розвиток краю ● Антифеодальна боротьба селянства ● Суспільно-політичний рух ● Національний рух. «Руська трійця» ● Визвольна боротьба 1848—1849 рр.

Адміністративно-політичний устрій західноукраїнських земель. Кількаразове перекроювання великими державами карти Східної Європи наприкінці XVIII ст. внесло істотні зміни в державну підпорядкованість західноукраїнських земель. Внаслідок першого (1772 р.) і третього (1795 р.) поділів Польщі Галичина, а згідно Константинопольської австро-турецької конвенції (1775 р.) Буковина, увійшли до складу багатонаціональної Австрійської імперії, під владою якої у складі Угорського королівства ще з XVII ст. перебувало Закарпаття. Таким чином, *Габсбурги стали володарями великої частини України площею понад 70 тис. кв. км з населенням понад 2,5 млн чоловік, в тому числі 2 млн українців.*

Галичина разом із частиною польських земель була виділена в окремий край — «королівство Галіції та Лодомерії» з центром у Львові, яке в адміністративному відношенні поділялося на 19 округів, 12 із яких становили українську Східну Галичину. 1786 р. на правах окремого округу до Галичини була приєднана Буковина з центром у Чернівцях. Закарпаття, як і раніше, входило до складу Пожонського (Братиславського) намісництва, становлячи чотири його *комітати (жупи)*: Березький, Мармароський, Угочанський та Ужанський. *Навіть в рамках однієї держави західноукраїнські землі все ж залишались адміністративно розмежованими.*

Адміністративний апарат в «королівстві» очолював *губернатор*, в округах — *старости*. На місцях адміністративні й судово-поліцейські функції здійснювали *поміщики* або спеціально утримувані ними, але затверджувані старостами *мандатори*. Містами управляли *магістрати*, склад яких теж затверджувався урядовими органами.

Допоміжним органом крайової адміністрації був *становий сейм*, до якого входили представники магнатів, шляхти, духовенства і міщанства. На Закарпатті адмініст-

рацію в комітатах очолювали *жупани*; періодично скликались комітатські збори дворянства.

Знаряддя централізаторської політики уряду та класового панування феодалів на підневільних, адміністративно розмежованих західноукраїнських землях став численний бюрократичний апарат.

Соціально-економічний розвиток краю. Підкорення західноукраїнських земель Австрією спричинило до нової ситуації в їх економічному, соціальному і політичному розвитку. Хронологічно воно збіглося з початком реформ у дусі освіченого абсолютизму, здійснюваних Марією-Терезою та Йосифом II у 70—80-х роках XVIII ст.; ці реформи поширилися і на землі Західної України. Однак, *ліквідуваючи найвідсталіші форми експлуатації, що відповідало інтересам заможного селянства, аграрні реформи істотно не поліпшили становища основної маси малоземельної та безземельної бідноти.* До того ж посилювався гніт з боку феодально-абсолютистської держави.

У ході реформ було дещо обмежено привілеї міських ремісничих цехів, що сприяло *промисловому пожвавленню.* В краї почали виникати мануфактури.

Проте період реформ був надто нетривалим і зі смертю Йосифа II (1790 р.) скінчився. Боячись заохочувального впливу Великої французької революції, *австрійський абсолютизм більш як на півстоліття відмовився від будь-яких економічних нововведень,* штучно гальмував появу елементів капіталістичного господарювання, підтримував всевладдя поміщиків, поблагливо трактував порушення ними аграрного законодавства. Це призвело до економічного відставання імперії Габсбургів, особливо її окраїн, до поступового перетворення Австрії поруч із Прусією та Росією в опору феодальної реакції в Європі.

Протягом першої половини XIX ст. основою економіки краю залишалось сільське господарство, головним чином землеробство. Більше половини земельних угідь належало поміщикам і казні, менше половини — селянським господарствам. Традиційно невисокий рівень агрикультури зумовлював низьку врожайність, особливо в селянських господарствах. Повільними темпами розвивалось і тваринництво.

Феодально-кріпосницьке сільське господарство західноукраїнських земель, не витримуючи конкуренції на міжнародному ринку з капіталістичним сільським господарством європейських країн, виявляло тенденцію до занепаду, яка переросла в кризу в середині 40-х років.

Шукаючи виходу з кризи, поміщики вдавались до екстенсивних методів господарювання — розширювали свої володіння за рахунок селянських земель, посилювали експлуатацію селян. *Лише незначна частина поміщицьких господарств еволюціонувала в капіталістичному напрямі.*

Антиселянська експансія поміщиків знаходила свій вираз у поступовому збільшенні феодальних повинностей селян, насамперед панщини, яка практично відбирала у них більшу частину робочого часу. Позаекономічний примус, суцільне насильство не тільки вели до поступового розорення і деградації селянських господарств, а й підривали тим самим основи й поміщицьких господарств. Усе це викликало різке загострення соціальних суперечностей на селі.

Всеволоддя поміщиків було головною перешкодою і на шляху промислового розвитку краю. На зміну деякому промисловому поживленню кінця XVIII ст. з початком XIX ст., коли Габсбурги в інтересах феодалів стали на шлях свідомого гальмування промислового розвитку країни, особливо окраїн, на західноукраїнських землях настав *тривалий період промислового застою*. Незначні зрушення почались лише в 30—40-х роках, хоча й тоді промисловість залишалась на ремісничо-мануфактурному рівні. Кріпосництво стримувало переростання мануфактурної промисловості у фабричну. Більшість міст і містечок були промислово слабкими, мали аграрний характер.

Економічна відсталість західноукраїнських земель спричинила до нерозвиненості їх *соціальної структури*. Основну масу населення становило феодально залежне селянство, експлуатоване поміщиками. Процес зародження міської буржуазії та пролетаріату йшов уповільненими темпами.

Феодально-абсолютистська австрійська монархія проводила *реакційну централізаторську внутрішню політику*. І в центрі, і особливо на окраїнах, в тому числі західноукраїнських землях, уряд К. Меттерніха, який понад чверть століття правив країною, запровадив суворий бюрократично-поліцейський режим, душив найменші прояви вільної думки, здійснював курс на викорінення національної самобутності й асиміляцію підневільних народів. *Українська мова зазнавала дискримінації*, не маючи доступу ані в громадсько-культурну сферу, ані в школу. Натомість насаджувалася чужа й незрозуміла народові німецька мова. Разом з тим, керуючись принципом «поділяй і володарюй», Габсбурги надавали привілеї польській, румунській, угорській верхівці, щоб з її допомогою зміцнювати своє панування над корінним населенням. Паралельно з онімечен-

ням йшли процеси полонізації Східної Галичини, румунізації Північної Буковини, мадьяризації Закарпаття. Спільними силами *абсолютистський уряд і панівний клас поміщиків-феодалів намагалися приспати національну самосвідомість місцевого населення, почуття його єдності з усім українським народом*, вбачаючи в духовному єднанні українців загрозу для свого панування.

Зростаючий визиск народних мас, система важкого соціального і національного гніту поглиблювали соціальні антагонізми, що свідчило про *розклад і глибоку кризу феодально-абсолютистського ладу*. Життя диктувало необхідність звільнення від феодальних пут і забезпечення нормальних умов для становлення нового, буржуазного суспільного устрою.

Антифеодальна боротьба селянства. Об'єктивним виявом загострення соціальних суперечностей була незатихаюча антифеодальна боротьба селянських мас. Маючи своїм змістом захист земель селянського користування від посягань поміщиків, опір збільшенню панщини та інших повинностей, прагнення обмежити сваволу феодалів, цей рух виливався у різні форми: скарги сільських громад на поміщиків перед органами адміністративної влади, тривалі процеси громад із панськими дворами, втечі селян, потрави панських посівів та лук, підпали фільварків і підприємств, розправи над двірською адміністрацією і сільською старшиною, відмову від виконання повинностей, сплати державних податків тощо. У зоні Карпат помітних масштабів набув традиційний рух *опришків*.

Значною активністю відзначалися *масові селянські виступи і заворушення*, які здебільшого придушувались військовою силою. У Східній Галичині ними були охоплені численні села Чортківщини (1809 р.), Комарнівщини (1819—1822 рр.), Сколівщини (1824—1826 рр.). У 1822 р. ряд округів охопив рух за переселення на Буковину. Найбільш масовим стало заворушення на Чортківщині влітку 1838 р., коли селяни 39 громад різних маєтків відмовились відбувати панщину та роботи за примусовим наймом. У деяких селах повсталі усували сільську старшину, озброювались і звільняли заарештованих, чинили розправу над представниками панської адміністрації тощо.

На Закарпатті широкий відгомін знайшло повстання селян Східної Словаччини під час епідемії холери влітку 1831 р. У ряді сіл Березького комітату селяни відмовлялися виконувати панщину та інші повинності.

У Північній Буковині одним з найбільш масових і активних був виступ селян Русько-Довгопільської дільниці у 1843—1844 рр., очолений селянином Лук'яном Кобилицею. 22 громади тут рішуче відмовились коритися поміщикам, припинили виконання будь-яких повинностей, самочинно переобрали сільську старшину, силою захопили ліси і пасовища, за які тривалий час вели процеси з поміщиками, та зажадали переведення до розряду державних селян.

Особливо великий резонанс, навіть у сусідніх європейських країнах, викликало селянське повстання в Галичині 1846 р. Почавшись після поразки польського національно-визвольного повстання в лютому 1846 р., воно охопило головним чином Західну Галичину та частково Сяноцький і Самбірський округи Східної Галичини. Селяни організувались у збройні загони, громили панські двори та вилучували польських повстанців-шляхтичів, припиняли виконання повинностей. Лише запровадженням надзвичайного стану та застосуванням військової сили владі вдалося опанувати становищем. Але навесні та влітку 1846 р. уже понад 150 громад знову відмовилося виконувати панщину.

Селянський рух тримав панівний клас і правлячі кола у стані постійної тривоги та змушував їх іти на певні поступки. У 20—40-х роках у середовищі найбільш далекоглядних представників панівної верхівки виник ряд *проектів аграрних реформ*. У 1836 р. Угорський сейм прийняв так званий урбаріальний закон, згідно з яким селяни одержали право непорушного користування наділами, вільного відходу від поміщика за умови погашення всіх повинностей, податків і боргів; закон скасував і деякі інші повинності. У 1842—1843 рр. питання про скасування панщини і заміну її чиншем обговорювалось у Галицькому сеймі, але конкретних рішень винесено не було. Після селянського повстання 1846 р. законом від 13 квітня в Галичині було скасовано роботи за примусовим наймом («літні допоміжні дні»), гужову повинність, спрощено процедуру оскарження дій поміщиків. Циркуляри 1846 р. розширили права селян щодо земельних наділів, передбачили часткове зменшення панщини. У 1847 р. питання про скасування феодальної залежності селян обговорювалось в Угорському сеймі. Проте панівна верхівка, йдучи на часткові поступки, й не думала зрікатися своїх привілеїв.

На кінець 40-х років гострота соціальних антагонізмів між селянством і феодалами досягла критичної межі: подолати їх уже не могли ніякі паліативні заходи. *Потрібні були радикальні зміни.*

Суспільно-політичний рух. За умов загострення соціальних суперечностей все ширші верстви суспільства опанувалися антикріпосницькими, а згодом і антиабсолютистськими настроями, демократизувалась суспільно-політична думка, зародився й набував поширення суспільно-політичний рух. *Початковий його етап був пов'язаний з утвердженням ідей Просвітництва.* Шкільна реформа 70-х років XVIII ст., здійснена в дусі освіченого абсолютизму, передавши справу освіти під контроль державних органів, певною мірою забезпечила ґрунт для утвердження просвітницьких ідей. В останній чверті XVIII ст. осередком просвітницької діяльності став Ужгород, у навчальних закладах якого (так званій нормальній школі, яка згодом готувала вчителів для народних шкіл, гімназії, духовній семінарії), підтримуваних греко-католицьким єпископом А. Бачинським, здобуло освіту чимало закарпатських вчених і письменників просвітницького напрямку — І. Базилович, І. Фогорашій, В. Довгович, М. Лучкай та ін.

З 80-х років XVIII ст. важливим центром поширення просвітницьких ідей став Львів. У відкритому тут 1784 р. університеті працювали видатні представники Просвітництва — професори І. Мартинович, М. Куральт, І. Фесслер, А. Гільтенбранд, Г. Уліх, П. Лодій, які виступали з гострою критикою феодально-кріпосницького ладу, проти расової та релігійної дискримінації, середньовічної схоластики, за ліквідацію нерівності між людьми, вільний розвиток науки, поширення освіти, апелювали до розуму, орієнтували на суспільно корисну діяльність. Просвітницькі ідеї знаходили сприятливий ґрунт серед української студентської молоді, яка проходила українськомовний трирічний курс у створеному при університеті так званому Руському інституті.

З початком 90-х років Східна Галичина стала ареною поширення ідей Великої французької революції та польського визвольного повстання під проводом Т. Костюшка. Австрійський уряд, наляканий відгуками цих подій, посилив реакційний курс, суворо переслідуючи поширення ідей Просвітництва. Як наслідок, частина західноукраїнської інтелігенції (І. Орлай, М. Балудянський, В. Кукольник, П. Лодій, Ф. Зінгер та ін.) покинула межі Австрійської імперії та виїхала до Росії, де зробила чималий внесок не лише у розвиток освіти і науки, а й поширення просвітницьких ідей.

Піднесення визвольних рухів у Європі в другому і третьому десятиліттях XIX ст. дало поштовх новій хвилі поширення ідей Просвітництва на західноукраїнських зем-

лях, яке тепер почало набувати тут національних рис. Визначними представниками національного Просвітництва були вчені й письменники І. Могильницький, І. Лаврівський, М. Гриневецький, В. Компаневич, К. Блонський, Й. Левицький в Галичині, М. Лучкай, О. Духнович, О. Павлович на Закарпатті. Просвітницькі ідеї поширювали польський театр у Львові, польськомовна періодична преса, література, що надходила з Росії, тощо. Виражаючи нагальні потреби епохи, ці ідеї знаходили значний резонанс, заохочували передові сили слугувати справі суспільного й культурного прогресу.

У 30—40-і роки масштаби суспільно-політичного руху помітно зросли. В боротьбу проти існуючого ладу стали залучатися все ширші суспільні верстви, особливо студентська й учнівська молодь. Демократизувалася ідеологія руху, яка все більше орієнтувалася на народні маси, особливо підневільне селянство як найчисельнішу суспільну силу, здатну істотно вплинути на успіх боротьби.

Після поразки збройного повстання в Королівстві Польському 1830—1831 рр. у Східній Галичині знайшли притулок багато його учасників, які сприяли створенню тут демократичних таємних організацій, що розгорнули широку пропаганду антикріпосницьких і антиабсолютистських ідей. Представники радикальної частини підпілля (І. Кульчинський, К. Ценглевич, Ю. Горошкевич, І. Гудяк), які виступали за соціальну революцію, намагалися вести антикріпосницьку роботу серед ремісників і селян.

В окремих таємних організаціях побувала висунута декабристами ідея об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку. Ця ідея була популярною і серед слов'янської, в тому числі української, студентської молоді у Відні.

Піднесення демократичного руху в Галичині, зростаюча можливість єднання і співробітництва слов'янських визвольних рухів викликали серйозну стурбованість правлячих кіл Австрії. В кінці 30-х — на початку 40-х років широко розгалужене підпілля в Галичині та у Відні було розгромлено.

Проте в середині 40-х років антикріпосницька агітація серед селян і ремісників Східної Галичини відновилася. Її проводили тепер польські революційні демократи Е. Дембовський, Ю. Госляр, М. Мазуркевич та ін. Вони закликали народні маси до боротьби проти австрійського абсолютизму і феодально-кріпосницького ладу, за встановлення влади народу, ліквідацію соціального і національного гніту, за союз пригноблених народів у визвольній боротьбі.

Діяльність демократичного підпілля мала велике значення для визвольного руху. Завдяки йому передові ідеї проникали у широкі верстви населення, втягували у визвольну боротьбу нові сили.

Національний рух. «Руська трійця». Піднесення демократичного руху на західноукраїнських землях йшло пліч-о-пліч із пробудженням національного життя і зародженням національного руху, спрямованого на подолання феодально-абсолютистських перешкод на шляху формування нації. Для його учасників були характерні зацікавлення вітчизняною історією, посилення уваги до життя народу, його мови й усної творчості, спроби піднесення народної освіти, виступи на захист національної гідності українців Галичини, Буковини і Закарпаття, обґрунтування їх належності до українського народу.

Серед діячів національного Просвітництва цим особливо виділявся сільський священик, а згодом канонік у Перемишлі І. Могильницький, автор першої в Галичині «Граматики» української мови і наукової праці «Відомість о руськім язичі». Спростовуючи поширені в той час уявлення про українську мову як діалект російської або польської мови, він аргументовано визначив її як одну з реально існуючих східнослов'янських мов.

У 30—40-х роках центром національного руху стає Львів, а його авангардом виступає громадсько-культурне об'єднання «Руська трійця». Засновники об'єднання М. Шашкевич (1811—1843), І. Вагилевич (1811—1866) та Я. Головацький (1814—1888), у той час студенти Львівського університету і одночасно вихованці греко-католицької духовної семінарії, глибоко переживаючи територіальну розчленованість України і щиро вболіваючи за долю народу, прагнули своєю діяльністю сприяти його визволенню. Вони започаткували новий етап у розвитку національного руху в Східній Галичині та на західноукраїнських землях взагалі, обличчя якого стали визначати ідеї романтизму.

Розпочавши свою громадсько-політичну діяльність в атмосфері польсько-українських конспіративних організацій початку 30-х років, учасники «Руської трійці» згодом постійно орієнтувались на передові, демократичні сили слов'янських народів. Проте основні свої помисли вони звертали до Наддніпрянської України, яка була для них центром тяжіння всіх українських земель, підтримували тісні зв'язки з діячами української та російської культури М. Максимовичем, О. Бодянським, І. Срезневським.

Розглядаючи свою діяльність як складову частину загальноукраїнського культурного процесу, М. Шашкевич та його друзі вважали своїм священним обов'язком підтримати і продовжити на галицькій землі справу, розпочату літературними силами Наддніпрянської України. Боротися проти соціального, політичного і духовного гноблення, будити народ, щоб він відчув «гідність свою і свою силу» (Я. Головацький), стало гаслом «Руської трійці». Йому була підпорядкована уся її збирацька, дослідницька, видавнича й публіцистична діяльність, виступи за утвердження національної літературної мови на живій народній основі, проти спроб латинізації письменства тощо. Все це стало вагомим набутком національного руху.

В дусі романтизму письменники «Руської трійці» сповідували високу громадянську місію національної літератури. З метою поширення волелюбних настроїв серед сучасників вони відтворювали й популяризували найяскравіші сторінки минулого, визвольної боротьби народу. Це звучало як переконливий аргумент на користь безперервності національного буття, можливості національного відродження, утвердження суверенітету нації.

Свій концентрований вираз визвольні мотиви знайшли у підготовлених «Руською трійцею» альманахах. Особливо відзначався цим альманах «Зоря» (1834 р.), який через цензурну заборону не побачив світу.

Такими ж мотивами була прийнята й славнозвісна «Русалка Дністрова» (1836 р.). Ця перша дійсно народна книга, в основу якої був покладений з деякими змінами рукопис «Зорі», і своєю формою (жива народна мова, фонетичний правопис), і своїм змістом (возвеличення боротьби українського народу за соціальне і національне визволення, поетизація народних героїв — Морозенка, Довбуша, Бойчука, подвигів козацтва, учасників гайдамацького руху, маніфестування єдності всіх українських земель, заклик до єднання з російським, всіма слов'янськими народами) була яскравим виявом протесту проти політики денационалізації та штучного розчленування українського народу. Сміливий виступ авторів відразу проти усіх усталених авторитетів — соціального, політичного і літературного — дав підставу І. Франкові назвати цю книгу «явищем наскрізь революційним».

«Руська трійця» тяжіла до діячів національних рухів, відомих згодом як учасники таємних політичних організацій загальнослов'янського напрямку. Зокрема, брати Яків та Іван Головацькі в кінці 30-х — на початку 40-х років налагодили тісні взаємини з активними діячами віденського підпілля, а згодом лідерами чеського радикально-демократичного руху Ф. Кампеліком і Й. Подлілським, які обстоювали ідею об'єднання слов'янських народів в одну державу — федеративний союз республік.

Тоді ж діячі «Руської трійці» роблять спроби підтримувати контакти з ідейно близькими до них майбутніми учасниками Кирило-Мефодіївського товариства у Києві. Вони виявляють величезний інтерес до ранніх творів Т. Шевченка, збірок поезій М. Костомарова. Останнім, у свою чергу, стають відомими твори із «Русалки Дністрової». Та найбільш значним результатом цих зв'язків було відображення в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства ідеї возз'єднання українських земель, здійснення якої пов'язувалось із демократичною перебудовою суспільного і державного ладу слов'янського світу. Відповідно до виробленого товариством проекту Україна як складова частина майбутньої слов'янської федерації мала утворити два штати: Східний (Лівобережжя) і Західний (Правобережжя), до якого мала бути приєднана Східна Галичина. *По суті це була перша програма возз'єднання українських земель.*

Отже, як у плані формування кінцевої мети національного руху, так і своєю послідовністю у боротьбі за досягнення цієї мети романтики «Руської трійці» у багатьох відношеннях визначились як спадкоємці ідей декабристів (зокрема Товариства об'єднаних слов'ян) і найближчі попередники Кирило-Мефодіївського товариства, посівши тим самим чільне місце серед визначних діячів не тільки українського, а й загальнослов'янського національно-визвольного руху.

Діяльність «Руської трійці» не пройшла повз увагу австрійської влади. Факт видання в обхід львівської цензури в Угорщині «Русалки Дністрової» розглядався поліцією як кримінальний. Основна частина тиражу альманаху при пересилці з Відня до Львова була конфіскована. Над видавцями влаштували слідство, після якого їм було оголошено сувору догану і поставлено під нагляд поліції. Усі примірники альманаху, за винятком одного, переданого до бібліотеки університету, підлягали знищенню, як знищувались видання, що вважались шкідливим для держави і релігії.

Розправа над «Руською трійцею» та її дітищем — «Русалкою Дністровою» — хоч і завдала відчутного удару українському національному рухові у Східній Галичині, та все ж не змогла зупинити його. Крім того, у середині 40-х років була здійснена *спроба формування соціально-економічних і політичних програмних вимог руху*. Висловлені вони були у гострій публіцистичній статті Я. Головацького «Становище русинів в Галичині», опублікованій під псевдонімом Гаврило Русин у лейпцігському журналі «Щоріч-

ник з слов'янської літератури, мистецтва і науки» (1846 р.), і передбачали: звільнення народних мас, передусім селянства, від гніту поміщиків, бюрократії та лихварів шляхом скасування панщини або заміни її чиншем; піднесення «середнього стану», тобто населення, зайнятого у мануфактурній промисловості й торгівлі; піднесення культури, промисловості та законності шляхом поширення загальнокорисних знань рідною мовою; введення шкільного навчання рідною мовою, викладання і дослідження української мови у вищій школі з метою підготовки кадрів інтелігенції, здатних працювати в українськомовному середовищі; піднесення літератури, культивування історичних традицій, заснування журналів. Висунуті автором вимоги в цілому відображали постійні прагнення «Руської трійці». Але було в них і нове — елементи лібералізму, покладання надій на уряд, що згодом визначило відхід Я. Головацького від ідеалів цього об'єднання.

Проте стаття мала чимале значення. Це була по суті вперше сформульована і відкрито проголошена соціально-економічна і політична програма українського національно-визвольного руху в Галичині. Знайшовши широкий відгук, стаття відіграла важливу роль в мобілізації громадської думки Східної Галичини навколо найважливіших проблем напередодні революції 1848 р.

Таким чином, діяльність «Руської трійці» засвідчила еволюцію національного руху на західноукраїнських землях від вирішення культурно-мовних питань до постановки завдань соціально-економічних і політичних. Результатом цієї діяльності стало сформулювання на середину 40-х років, майже одночасно з появою політичної платформи Кирило-Мефодіївського товариства, програмних вимог національного руху на західноукраїнських землях, які передбачали забезпечення політичних умов вільного національного розвитку.

Визвольна боротьба 1848—1849 рр. На початку 1848 р. в ряді європейських країн почалися буржуазні та буржуазно-демократичні революції. Їх полум'я охопило й Австрійську імперію. 13 березня спалахнуло народне повстання у Відні, яке призвело до повалення уряду К. Меттерніха і створення уряду з представників дворянства і ліберальної буржуазії. Імператор Фердинанд I був змушений декларувати буржуазно-демократичні свободи та пообіцяти конституцію. Слідом за Віднем 15 березня повстав Будапешт, де був утворений перший самостійний угорський

уряд. 18 березня Угорський сейм прийняв ряд законів про буржуазні перетворення.

З початком революції широкого розмаху набув національно-визвольний рух у слов'янських провінціях Австрійської імперії — у Східній Галичині предтечею революції було селянське повстання 1846 р. Боячись повторення цих подій, 17 квітня 1848 р. уряд оголосив у краї скасування феодальної залежності селян і панщини.

Звільнення селян стало важливою передумовою розгортання масового руху за демократичні перетворення. В березні 1848 р. у Львові відбулися демонстрації, під впливом яких губернатор Ф. Стадіон дав згоду на звільнення політичних в'язнів і на формування національної гвардії. Відповідно до проголошених конституційною грамотою від 25 квітня 1848 р. буржуазно-демократичних свобод (друку, зборів, організацій тощо) у краї виникли різні, в тому числі й політичні, організації, керівництво якими захопили буржуазно-ліберальні кола. Польська ліберальна буржуазія і поміщики 13 квітня 1848 р. утворили у Львові *Центральну раду народову*, яка домагалась здійснення буржуазних реформ та перетворення Галичини в польську автономну провінцію, заперечуючи при тому право на окремий національний розвиток більшості населення Східної Галичини — українців.

Представники української ліберальної буржуазії, світської інтелігенції та греко-католицького духовенства 2 травня 1848 р. утворили у Львові *Головну руську раду*, яка, виступаючи за проведення буржуазних реформ, прагнула до забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Здійснення своєї програми Головна руська рада пов'язувала з відданістю австрійській конституційній монархії. В містах, містечках і селах Східної Галичини організувалось близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обирались представники демократичних верств (селяни, міщани, світська інтелігенція, представники нижчого духовенства). Руські ради стали організаторами боротьби українського населення за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської) та перетворення її в окрему провінцію, тобто за її територіальну автономію, за створення української національної гвардії, демократизацію народної освіти, запровадження навчання в усіх учбових закладах рідною мовою тощо.

Правлячі кола Австрії ігнорували більшість цих вимог і погодилися лише на запровадження у 1848 р. навчання українською мовою в народних школах та викладання її як обов'язкового предмета в гімназіях. На початку 1849 р.

було відкрито кафедру української мови у Львівському університеті.

Складовою частиною боротьби за демократичні перетворення стало *пожвавлення культурно-освітнього руху* в краї. У жовтні 1848 р. у Львові відбувся перший з'їзд діячів української культури і науки. Згідно з його рішенням у Львові було засновано «Галицько-руську матицю» — культурно-освітню організацію, яка мала видавати книги для народу.

Активізувалось літературне життя. Послідовники М. Шашкевича письменники М. Устиянович і А. Могильницький у той час написали свої кращі твори. З'явилися перші спроби перевидання в Галичині зразків нової української та російської літератури (творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя). Деякі газети стали вміщувати повідомлення про громадсько-культурне життя на Україні, зокрема про створення в Києві Кирило-Мефодіївського товариства та революційну діяльність Т. Шевченка.

Революція дала поштовх активному театральному рухові, в якому широко використовувались культурні надбання Наддніпрянської України — п'єси «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні в Коломиї та заснування 1849 р. (з ініціативи Головної руської ради, на народні кошти) Народного дому у Львові.

Український національний рух був вороже зустрінутий польськими шляхетсько-буржуазними колами. Але його вітала передова польська громадськість, яка, виступаючи за побудову майбутньої польської демократичної держави на федеративних засадах, висловлювалась за підтримку українського визвольного руху як союзника в боротьбі проти сил реакції. За налагодження співробітництва з польським визвольним рухом виступали й прогресивні українські діячі. Так, С. Подолинський у брошурі «Слово перестороги», що вийшла влітку 1848 р. в Сяноку, закликаючи до зміцнення революційного союзу українського і польського народів, вважав передумовою соціального і національного визволення утворення федерації демократичних слов'янських республік.

Яскраві приклади єднання у визвольному русі демонстрували народні маси. Такими були, зокрема, спільні дії українських і польських селян з Галичини, обраних влітку 1848 р. депутатами австрійського рейхстагу. Вони одно-

стайно виступили проти виплати викупу поміщикам за скасовану панщину. Проте більшістю голосів рейхстаг висловився за скасування панщини за викуп узагалі. Такі грабіжницькі заходи викликали загострення класової боротьби на селі. Навесні та влітку 1849 р. масові виступи, що супроводилися самочинним поверненням селянами захоплених поміщиками громадських земель, лісів і пасовищ, охопили понад 100 сіл Східної Галичини.

Прояви спільних дій у боротьбі проти сил реакції мали місце і серед трудового населення міст, зокрема Львова. 1 листопада 1848 р. львівські робітники і ремісники різних національностей підняли збройне повстання. На багатьох вулицях вирости барикади. Весь центр міста опинився в руках повсталих, до яких приєдналися студентський легіон, частина національної гвардії. Між ними та урядовими військами відбулися збройні сутички. На барикадах співали революційні пісні. На одній з барикад — вперше у Львові — було піднято червоний прапор.

Революційні події охопили й Північну Буковину, де селяни силою повертали захоплене у них поміщиками. Важливу роль у селянському русі відіграли депутати рейхстагу, обрані від сільських округів. Так, депутат Л. Кобилиця 16 листопада у Вижниці на зборах 2600 селян закликав не коритися поміщикам, обирати на свій розсуд сільських старост, захоплювати ліси і пасовища. Його заклик став сигналом до повстання, яке охопило гірські села Вижницького і Сторожинецького округів. Селяни відмовлялися коритися місцевій владі, створили збройні загони, які взяли під контроль гірські дороги.

Революція дала поштовх розвитку руху народних мас Північної Буковини за адміністративно-політичну єдність з Галичиною. У відповідь на клопотання поміщиків і духовенства про відокремлення Буковини від Галичини буковинські селяни-депутати виступили із заявами протесту в рейхстагу. Проти цього висловились і представники сіл всієї Буковини на зборах у Чернівцях у листопаді 1848 р. Проте уряд, йдучи назустріч панівній верхівці, на початку 1849 р. все ж відокремив Буковину від Галичини.

Активно відгукнулись на революцію народні маси Закарпаття. Влітку і восени 1848 р. селянський рух тут значно посилювався. У багатьох місцевостях, особливо в гірських районах, селяни фактично вийшли з-під контролю поміщиків та місцевих органів влади, не виконували панщини, не платили податків, захоплювали панське майно.

Після придушення революції австрійський уряд жорстко розправився з учасниками народних виступів. Лише

2 березня 1853 р. було видано імператорський указ, який санкціонував скасування кріпацтва в Угорщині за викуп на таких же кабальних умовах, як у Галичині та на Буковині.

Революція сприяла виникненню українського національно-визвольного руху на Закарпатті. У зв'язку з ігноруванням угорським ліберальним дворянством національних інтересів українського населення частина закарпатської буржуазно-ліберальної інтелігенції висунула вимогу об'єднання Закарпаття з Східною Галичиною. Однак австрійський уряд не допустив об'єднання цих земель, вбачаючи в цьому крок до їх возз'єднання з Наддніпрянською Україною, а тим самим і загрозу втрати для Австрії.

Австрійському абсолютизмові при підтримці російського царизму вдалося придушити революцію та поступово відновити всю повноту влади, яка опинилася під загрозою. У березні 1849 р. він розігнав парламент і згодом відібрав у народу більшість завойованих ним свобод.

* * *

Проте революція мала важливі наслідки для населення західноукраїнських земель. Найголовнішим з них було скасування кріпацтва. Аграрна реформа, незважаючи на її грабіжницький характер і збереження значних пережитків феодалізму, відіграла прогресивну роль. Вона відкрила шлях для розвитку капіталізму і формування буржуазного суспільства на західноукраїнських землях. Важливим здобутком революції було піднесення національно-визвольної боротьби народних мас, зближення українців Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, посилення їх тяжіння до Наддніпрянської України.

Рекомендована література

Гербільський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX століття. Львів, 1964.

Задорожний В. Є. Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях. Львів, 1989.

Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849): Док. і матеріали. К., 1974.

Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. К., 1988.

«Русалка Дністрова»: Док. і матеріали. К., 1988.

«Руська трійця» в історії суспільно-політичного руху і культури України. К., 1987.

Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст.: 36. док. К., 1949.

Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961.

Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Збір. творів: У 50 т. К., 1986. Т. 47.

Франко І. Польське повстання в Галичині 1846 року // Збір. творів: У 50 т. К., 1985. Т. 46.

Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965.

ЛЕКЦІЯ 22

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

● Початкова, середня і вища освіта ● Розвиток науки ● Особливості літературного процесу ● Культурно-освітні установи ● Живопис ● Архітектура ● Декоративно-прикладне мистецтво ● Характерні риси побутово-звичаєвої культури ● Музичне життя ● Становлення професійного українського театру

Початкова, середня і вища освіта. У культурній сфері, як і в інших, існувала *класова поляризація*: культурні надбання зосереджувалися в руках панівного класу, який тримав монополію і на освіту, що давало йому можливість займатися інтелектуальною діяльністю. Це значно затримувало духовний розвиток мільйонів трудового населення. Так, система шкіл на Україні, що підпорядковувалася різним державним відомствам (міністерству народної освіти, військовому, морському, духовному та ін.), не охоплювала *початковим навчанням усіх дітей шкільного віку*. За даними на середину 40-х років, у Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській і Полтавській губерніях з населенням понад 7 млн чоловік було лише близько 10 тис. учнів, причому 70 % з них становили діти дворян, духовенства, чиновників, купецтва. Нестача приміщень, підручників, навчального приладдя, низька матеріальна забезпеченість не сприяли нормальному функціонуванню початкових шкіл.

Система загальної освіти в основному орієнтувалася на *релігійне виховання дітей*. Міністр народної освіти О. С. Шишков стверджував, що «наставлять земледельчого сына в риторике было бы приуготовлять его быть худым и бесполезным или еще вредным гражданином. Но правила и наставления в христианских добродетелях, в доброй нравственности нужны всякому, не выводят никого из определенного ему судьбою места и во всех состояниях и случаях делают его и почтенным, и кротким, и довольным, и благополучным». До того ж *русифікаторська політика*

царизму на Україні, що особливо посилилася після польського повстання 1830 р., гальмувала розвиток національної школи.

Загалом у дореформений період народна освіта здійснювалася *рутинними засобами*. Учителювали, зокрема у парафіяльних школах, священники, іноді нижчі служителі культу, які не мали спеціальної підготовки, а часто і моральних підстав і навіть бажання навчати дітей. Характеризуючи стан освіти, Г. П. Данилевський зазначав, що за офіційними звітами ледь не вся Росія письменна. А чи можна назвати училищем таке місце, питає він, де записано 25 учнів, «а постійно з них у класи не ходить жоден».

У повітових училищах і професійних учбових закладах (сільськогосподарських, фельдшерських) навчалися вихідці із заможних верств населення — урядових службовців, купців, ремісників. Для дворянства засновувалися *гімназії* (протягом першої половини ХІХ ст. на Україні їх було відкрито 19 — в Одесі, Харкові та Києві по дві, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Катеринославі та інших містах), Волинський *ліцей* у Кременці (1805 р.), Рішельєвський в Одесі (1817 р.), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820 р.), функціонували також приватні *пансіони*. Вступ до всіх цих закладів дітей селян обмежувався царськими указами і розпорядженнями міністерства народної освіти, щоб не порушити «порядок громадських станів».

Водночас для представників привілейованих верств створювалися всі умови для одержання не лише середньої, а й *вищої освіти*. Вища школа стала відігравати важливу роль у культурному розвитку України. Велике значення мало заснування 1805 р. Харківського університету, який до середини століття підготував близько 3 тис. фахівців з різних галузей знань. 1834 р. на базі ліквідованого Кременецького ліцею відкрився Київський університет, який незабаром став загальноросійським культурно-освітнім і науковим центром. Завдяки діяльності університетів значно зросла чисельність людей, які професійно займалися розумовою працею. Загін української інтелігенції, який поповнювався випускниками вузів Москви і Петербурга, став основним рушієм культурного прогресу.

Розвиток науки. Науково-дослідна робота здійснювалася головним чином *викладачами університетів і ліцеїв*. У ній брали участь також деякі заможні особи, що не обіймали державних посад, а жили за рахунок прибутків з власних маєтків. У галузі *математики* відзначився професор Харківського університету Т. Ф. Осиповський, тригом-

на праця якого «Курс математики» тривалий час була основним навчальним посібником для студентів. У стінах університету успішно розвивалися *медичні науки* (П. М. Шумлянський, І. П. Каменський та ін.). Харківські та київські вчені проводили дослідження з *астрономії, фізики, ботаніки, геології, географії, хімії* тощо.

У Київському університеті працював талановитий вчений І. В. Вернадський (батько першого президента АН УРСР В. І. Вернадського). Ще студентом він одержав медаль за дисертацію з філософії. Після закордонного наукового відрядження вчений захистив 1847 р. у Петербурзі магістерську дисертацію «О теории потребностей». За клопотанням ради Київського університету у лютому 1848 р. його було призначено ад'юнктом кафедри політекономії та статистики. Через два роки у Московському університеті І. В. Вернадський захистив дисертацію на ступінь доктора історичних наук, політичної економії та статистики і з 1850 р. викладав там ці дисципліни.

У розвиток *філософської думки* чільний внесок зробив І. С. Рижський — перший ректор Харківського університету. Видатний словесник свого часу, Рижський надавав важливого значення взаємозбагаченню мов і культур різних народів, своєю практичною діяльністю сприяв підготовці фахівців для дальшого поступу української культури.

Еволюція тогочасної філософської думки відбувалася також під впливом ученого, просвітителя і громадського діяча В. Н. Каразіна. На його думку, різні народи повинні жити в дружбі та злагоді, оскільки їхні спільні зусилля прискорюють просування всього людства шляхом прогресу. І може й правий був мислитель, вважаючи, що у соціальному відношенні «повної рівності між людьми не може бути тому, що її немає в природі». Визнаючи освіту важливим чинником суспільного розвитку, Каразін зазначав, що лише вона може забезпечити незалежність Росії від усякого зовнішнього тиску. Вчений надавав великого значення філософській науці, висновки якої є теоретичною основою інших галузей знань, літератури і мистецтва, прогресу людства в цілому, прагнув до поєднання науки з практичною діяльністю. Сам він може бути взірцем втілення своєї філософської концепції щодо освіти (його внесок у заснування Харківського університету), застосування наукових відкриттів у виробництві (у власному маєтку в с. Кручик Харківської губернії).

Славну сторінку в історію не лише суспільно-політичної, а й філософської думки вписали дворянські революціонери-декабристи. За переконанням П. Пестеля та його

одномумців В. Раєвського, М. Крюкова, філософія покликана сприяти революційному оновленню світу. Будучи добре обізнаними із становищем українського народу, вони обстоювали спільність його інтересів з російським народом. Більшість декабристів поділяли матеріалістичний погляд на природу, проте у поясненні історичних явищ залишались ідеалістами. Ідеї перших дворянських революціонерів ставали надбанням широкого кола освічених людей, зокрема завдяки публікаціям в «Украинском вестнике», «Украинском журнале», що видавалися Харківським університетом.

Прагнення передової інтелігенції принести користь своєму народові виявилось і у розгортанні спочатку аматорської, а згодом наукової *етнографічної діяльності*.

Біля витоків українського народознавства стояв видатний вчений-енциклопедист М. О. Максимович. Зокрема, видав ним 1827 р. «Малоросійськія песни» згодом дослідники назвали «золотою книгою для українства».

1834 р. Максимовича було призначено ректором новоствореного Київського університету. Автор понад 100 різнопланових за проблематикою праць з археології, етнографії, фольклористики, ботаніки, філології та мовознавства, він розвивав матеріалістичні погляди на природу і справедливо вважається одним із перших учених-еволюціоністів у Росії.

В українській науці Максимович посідає почесне місце і як *історик*. Він підтримував ломоносівську теорію слов'янського походження Давньоруської держави, виступав за дружбу російського і українського народів, вважаючи їх близькими за історичним корінням і культурою. Максимович розгорнув широку діяльність по залученню аматорів і науковців до вивчення історії та археології Києва. За його ініціативою у 1835 р. почав функціонувати Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей, що став базою для створення 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів. Її члени — відомі історики М. Ф. Берлінський, М. І. Костомаров, М. Д. Іванишев і багато інших. Зокрема, вони зібрали чималий корпус першоджерел, які склали основу документальних фондів Архіву давніх актів, створеного 1852 р. при Київському університеті.

У формуванні історичної свідомості українців важливу роль відіграла п'ятитомна «История Малороссии» М. А. Маркевича, видана у 1842—1843 рр. Видатний історик та етнограф започаткував новий історичний підхід до руху за приєднання до Росії, вперше в українській історіографії звернув увагу на соціальну несправедливість, що ви-

кликала активне незадоволення рядових козаків і селян. Позитивно висвітлюючи визвольну боротьбу народних мас під проводом К. Косинського, С. Наливайка, Т. Трясила, Б. Хмельницького, Маркевич виступав за право України на самостійний розвиток, висунувши таким чином альтернативу офіційним концепціям М. Карамзіна, М. Погодіна, М. Устрялова, які заперечували факт існування українського народу та ігнорували його національні інтереси.

Загалом для розгляданого періоду характерний погляд освічених кіл українського суспільства до історії свого краю, до розуміння великої ролі історичної свідомості у самовизначенні людини, до пошуку тих рис і прикмет, які органічно пов'язують індивіда з усією нацією.

Особливості літературного процесу. Культурне життя на Україні великою мірою визначалося розвитком літератури. Творчість П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, Т. Шевченка свідчила про формування *нової української літератури з чітко вираженими рисами національної своєрідності*. Характерною ознакою тогочасного літературного процесу було *українсько-російське мовне єднання*. Чимало діячів української культури писали і російською мовою й органічно ввійшли у російську культуру; росіяни І. Срезневський, М. Костомаров також писали обома мовами і зробили помітний внесок у духовну скарбницю українського народу. Традиція двомовності, що склалася в даний період, випливала не лише з причини невизнання правлячими колами права на самостійний розвиток української мови. Українські письменники, публікуючи свої твори російською мовою, намагалися донести до всеросійського читача якнайбільше відомостей про історію, культуру та побут свого народу.

Українська письменницька інтелігенція виступила яскравим виразником національної самосвідомості. Насамперед це Т. Г. Шевченко, у творчості якого найяскравіше відбилися революційно-демократичні, національно-визвольні тенденції української культури. Оспівуючи патріотичні почуття, збуджуючи непримиренну ненависть до експлуаторів як української, так і інших національностей, поет обурювався зневажливим ставленням частини вельможного українства до своєї рідної мови. Звертаючись до них у посланні «І мертвим, і живим...», він писав:

І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,

І в слав'янофілі
Так і претесь... І всі мови
слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать.

Підкреслюючи українолюбство Шевченка, слід пам'ятати, що, не виявляючи любові до своєї батьківщини, не можна любити людство. У серці великого Кобзаря вмішувалися глибокі національно-патріотичні почуття з великою любов'ю до всіх братів-слов'ян. Співець українського народу не пропагував національної замкнутості. У його словах, що стали афоризмом, — «і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь» — закладене глибоке розуміння *загальнолюдського змісту культури*. Революційний демократизм Шевченка є найвищим досягненням суспільно-політичної думки середини ХІХ ст.

Суперечливість тогочасного духовного життя на Україні відбилася на творчості визначного письменника, історика, мовознавця, критика і публіциста П. О. Куліша (1819—1897). Це знане, але протягом півстоліття замовчуване ім'я нині привертає великий інтерес дослідників. Палкий прихильник українського культурно-національного відродження, Куліш є автором численних наукових праць та художніх творів, серед яких виділяються двотомна збірка історичних і фольклорно-етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» та соціально-історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Куліш плідно працював як поет-романтик, що проповідує просвітительські та християнські ідеали. Взагалі будь-які категоричні судження про діяльність Куліша, особливо тенденційні тлумачення його концепції розвитку української літератури як «відрубної», несумісні з неоднозначністю його творчої постаті.

При всьому розмаїтті художньо-естетичних принципів (*просвітницький реалізм, романтизм, критичний реалізм*) усіх тодішніх письменників єднало бажання *розвивати українську літературу на національній основі, художнім словом прислужитися справі формування національної самосвідомості українського народу*. Освічені люди розуміли, що між ними і масою трудового населення існує велика дистанція в інтелектуальному розвитку, і тому більшість інтелігенції відчувала духовний обов'язок перед ним.

Культурно-освітні установи. Наукові та художні твори українських авторів складали загальнонародну культурну скарбницю, яка слугувала задоволенню духовних потреб

співвітчизників. Проте, як відомо, не всі верстви тогочасного суспільства мали можливість нею користуватися. Друкована книжкова і журнальна продукція в основному зосереджувалася у *бібліотеках* при учбових закладах та в *особистих зібраннях* заможних освічених осіб. У сільській місцевості переважно розповсюджувалися *рукописні списки* найпопулярніших творів Т. Шевченка, І. Котляревського, Марка Вовчка та інших письменників, а також *лубочна література* (так до середини ХІХ ст. називали різноманітні вироби невисокого художнього гатунку). Міські жителі, наприклад Києва, з кінця 30-х років дістали змогу відвідувати університетську бібліотеку, для одеситів 1830 р. відкрилася перша на Україні публічна бібліотека. Комплектування цих установ книгами суворо контролювалося міністерством внутрішніх справ, а з 1834 р. — міністерством освіти. Великими зібраннями славилися бібліотеки Ніжинської гімназії вищих наук і Рішельєвського ліцею. Проте переважна більшість бібліотек терпіла матеріальні скрутності і не могла достатньою мірою розгорнути культурно-освітню роботу.

Важливою складовою культурного процесу є *музейна справа*, що робила тоді свої перші кроки. Завдяки накопиченню результатів історико-археологічних досліджень почали створюватися музеї старожитностей у Феодосії (1810 р.), Керчі (1826), археології в Одесі (1828), а також при університетах — Харківському (1835) і Київському (1842), картинна галерея при Ніжинському ліцеї (1845). В основному музейні експонати слугували навчальним і науковим цілям і на той час не набули широкого загальнокультурного значення. Серед панівної верхівки побутувала *мода на збирання старовинних речей, картин*. Так, відомим колекціонером був В. Тарновський, що належав до великого панства і виступав у цій справі більше як аматор. Старшинські козацькі речі, які переважно складали його колекцію, згодом перейшли до Чернігівського земства.

Живопис. На розвиток українського образотворчого мистецтва великий вплив справляла *Петербурзька академія художеств*. Професійні майстри живопису, що працювали на Україні, переважно були її випускниками, зокрема вихованцями видатного російського художника К. П. Брюллова — І. М. Сошенко, Д. І. Безперчий, Т. Г. Шевченко та ін.

Випускник Петербурзької академії художеств 1815 р. К. С. Павлов відіграв важливу роль у розвитку української художньої культури. Працюючи викладачем Ніжин-

ського ліцею та Київського університету, він багато часу віддавав малюванню. Художня творчість Павлова сприяла утвердженню реалістичного напрямку в мистецтві. Правдивістю і задушевністю зображення відзначаються виконані ним портрети Д. С. Горленка, Б. В. Лизогуб, автопортрет, а також картина «Тесляр», в якій художник досяг значної типізації образу трудівника. Психологічність його портретів близька до творчої манери видатних російських художників О. Г. Венеціанова та В. А. Тропініна. Сам Тропінін, який протягом 20 років жив у маєтку подільського поміщика Моркова, відтворював мальовничу природу України, жанрові сцени з селянського життя. Чимало художників також працювали у поміщицьких маєтках, створюючи сімейні портрети. Становище ж тих художників, що перебували у кріпосній залежності (І. Усенко, П. Золотуха, С. Алексеев та ін.) взагалі було подібним до лакейського прислужництва. Щоб заробити на прожиття, вони часто давали уроки малювання, влаштовуючись у невеликих містечках.

Мальовнича українська природа надихала багатьох митців. Художники-пейзажисти М. Сажин, І. Сошенко, В. Штернберг прагнули до її найреалістичнішого відображення. Нові соціальні мотиви започаткував у своїй живописній творчості Т. Шевченко, який присвятив свої полотна, як і поетичне слово, зображенню тяжкого життя поневоленого народу («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» та ін.). Велику майстерність виявив Шевченко у портретному жанрі. Ці твори відзначаються глибоким психологізмом, привабливою кольоровою гамою.

Архітектура. У першій половині XIX ст. на зміну пишноті й розкутості українського барокко прийшов стриманий, академічний стиль *класицизму*. За забудовою міст здійснювали нагляд спеціальні комісії та комітети. Цивільні споруди зводилися з урахуванням їх призначення — головною метою архітектора стало не створення зовнішньої краси, а внутрішнього комфорту (високі стелі, вентиляція, освітлення тощо).

Перехід від барокко до класицизму позначився і на *плануванні міст*. Обов'язково виділявся адміністративний центр із площею, на якій розміщувалися помпезні будинки урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркових ландшафтів мали відкритий характер.

Забудовувались нові міста на Півдні України і в Криму, засновані наприкінці XVIII ст., — Маріуполь, Олександр

дрівськ, Катеринослав, Миколаїв, Одеса та ін. Зокрема, в Одесі за проектом петербурзького архітектора Ж. Тома де Томона 1809 р. було споруджено перший будинок оперного театру. Виконаний в античному дусі театр став однією з краших оздоб Одеси. Поряд з тим відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Придніпров'я. Архітектурний стиль Києва у ті часи визначався відомим архітектором А. Меленським, який обіймав посаду міського архітектора. За його проектами споруджено пам'ятник на честь поновлення Києву Магдебурзького права, церкву на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, споруди якої потерпіли від пожежі 1812 р. У 1837—1843 рр. за проектом відомого архітектора В. Беретті збудовано приміщення Київського університету. Впорядковуються такі міста, як Полтава, Харків. Спорудження у Полтаві монумента на честь Полтавської перемоги (арх. Ж. Тома де Томон) і Успенського собору в Харкові (арх. Є. Васильєв, завершив А. Тон) увічнили пам'ять про героїчну боротьбу російського та українського народів проти іноземних загарбників у Вітчизняній війні 1812 р.

Продовжувало розвиватися *культове будівництво*. У містах і селах церкви зводяться не лише дерев'яні, а й з довговічнішого матеріалу. Зовнішній і внутрішній вигляд таких споруд відзначався пишністю, урочистістю. Майстерність і талант українського народу виявилися також у створенні *палацово-паркової архітектури*. Чимало таких унікальних ансамблів славили безіменних народних майстрів далеко за межами України: палац Розумовського в Батурині у живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана у с. Сокиринцях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею 600 десятин; парк «Олександрія» на березі Росі у Білій Церкві; знаменита «Софіївка» в Умані, названа на честь дружини графа Потоцького Софії, де руками кріпосних без застосування будь-якої техніки були насипані гори, викопані пруди, збудовані готи, тощо. *Усе це різночле контрастувало з житловими умовами трудового народу*. Домівки селян, наприклад, Середнього Подніпров'я та Півдня України були дерев'яними, глинобитними, саманними, рідше — кам'яно-вапняними. Ті, хто не мав можливості придбати будівельний матеріал, мешкали в напівземлянках. На Поліссі та в Західній Україні будувалися зрубні житла.

Дерев'яне зодчество України сягає своїм корінням часів східних слов'ян. У розглядуваний період воно вже помітно набуло національних особливостей. За стильовими рисами, конструктивною та художньою специфікою можна виділити

такі регіони: Лівобережжя із Слобожанщиною, Правобережжя, Полісся і Карпати. Механічне розпилювання дерева, що почало застосовуватися з кінця XVIII ст., сприяло розширенню дерев'яного будівництва. У народному зодстві втілюються риси класицизму у вигляді дерев'яних колонок ганку або вздовж стіни для підтримки даху. Спорудження жител з димарями замість курних хат дозволило краще оздоблювати інтер'єри — білити, розписувати фарбами стіни. Сільська біднота нерідко проживала в хатах без будь-яких прибудов, заможніші мали дво- і трикамерні житла. Під впливом міського побуту поступово з'являються нові елементи: залізні дахи, засклені вікна тощо.

Декоративно-прикладне мистецтво. Ця традиційна галузь народної культури здавна розвивалася на Україні. Люди завжди прагнули прикрашати своє житло, одяг, речі домашнього вжитку. Зародившись у формі індивідуальних ремісничих занять, ця галузь *поступово набирила промислового значення* і переросла у капіталістичну мануфактуру, згодом фабрику. В першій половині XIX ст. на Україні функціонували скляні, фарфорові й фаянсові фабрики (заводи), текстильні підприємства, багато художньо-промислових майстерень (згадати хоча б килимарські майстерні та фабрики на Лівобережжі, Наддніпрянщині, Волині тощо). Наприклад, у середині століття у Харкові щорічно вироблялося близько 25 тис. килимів і тканих вовняних попон. Поряд із промисловим розвивалося індивідуальне килимарство для задоволення власних потреб, виготовлення товару на продаж, а також як форма відбування панщини.

Мистецтвознавці вважають, що в цей період знизився технічний рівень виготовлення килимів (замість конопляних або лляних ниток для основи стали використовувати менш пружні бавовняні), але своєю художньою привабливістю вони не поступалися виробам попередніх часів: вражають різноманітністю геометричні орнаменти, рослинні мотиви з введенням зображень птахів, звірів.

Високого гатунку набула художня обробка дерева. Різьбленням прикрашалися зовнішні та внутрішні деталі житлових будинків, предмети господарського вжитку, музичні інструменти, транспортні засоби тощо. Чарують своєю фантазією та винахідливістю також витвори з кольорових металів: хрестики, ланцюжки, обручки, підвіски. Останнє заняття в даний період поки розвивалося у формі домашнього кустарного ремесла.

Важливе господарське і художньо-естетичне значення мало гончарство, розвинуте багатьма поколіннями народ-

них митців. З давніх часів визначними осередками гончарства на Україні вважалися Дибинці на Київщині, Опішня на Полтавщині, Ічня на Чернігівщині, де вироблялися кахлі, миски, горщики, макітри, іграшки тощо. Проте конкуренція з боку фарфорових і фаянсових заводів, а також введення в ужиток зручного емальованого посуду поступово призводили до занепаду гончарного промислу. Славилися своїми виробами Баранівський і Городницький фарфорові заводи на Житомирщині, Волокитинський на Чернігівщині. Їхня продукція — кавові, чайні, столові сервізи, штучний посуд, предмети оздоблення інтер'єру — була доступною лише заможним верствам населення, а створювалася вона працею кріпаків на поміщицьких мануфактурах.

Характерні риси побутово-звичаєвої культури. Соціально-економічна нерівність у тогочасному суспільстві позначалася і на побутово-звичаєвій культурі різних верств населення. Сам факт особистої залежності мільйонів трудівників від купки багатіїв створював між ними значну соціальну межу. Рамки духовного розвитку експлуатованого народу були вкрай вузькими. Відсутність вільного часу і культурно-освітніх закладів, неписьменність — усе це визначало характер його культурного дозвілля. Шинок, а для молоді вечорниці були основним місцем спілкування і відпочинку.

Важливу роль у житті тогочасного суспільства відігравали *календарні, традиційно-побутові та церковні свята*. Зокрема, культові обряди і релігійна мораль були невід'ємною частиною культури українського народу. Наприклад, століттями досить міцно утверджувалася традиція тримати ікони в хаті. Їх оздоблювали рушниками з національним орнаментом, різьбленням по дереву. Куточок, де знаходилися ікони, стояли свячена вода, гілочка верби чи берізки, лежали писанки, Псалтир, де відбувалися щоденні молитви, відігравав роль своєрідної домашньої церкви. Відвідання храмів, відзначення релігійних свят, виховання дітей у християнському дусі впливали на формування етичних нормативів, сімейно-побутові взаємини, що є неодмінними елементами духовної культури. Такі постулати християнської моралі, як «не вбий», «не вкради», «поважай батьків» тощо, відповідали *загальнолюдським правилам співжиття*.

Взагалі роль релігії та церкви в історії української культури не можна оцінювати однозначно; не слід ані перебільшувати, ані «відхрещуватися» від незаперечних фак-

тів позитивного впливу православ'я на духовне життя народу. Водночас очевидною є гальмуюча роль церкви у справі формування національної свідомості. Маючи великі можливості впливу на маси, церква здійснювала його у відповідності з усталеною історичною практикою на основі етноконфесійної специфіки культури, що призводило до ототожнювання релігійної та етнічної приналежності. Створилася своєрідна схема: росіянин — православний, поляк — католик, татарин — мусульманин тощо.

Проте слід зазначити, що православні українці мали свої *національні особливості*. Зокрема, національний вплив як один із засобів виявлення духовних здібностей, потенціальної творчої енергії трудівників досить помітний у культовій архітектурі та живопису. Перед сучасною наукою стоїть завдання осмислити взаємовплив демократичної та церковної культур, зокрема в атрибутиці, ритуалах, музиці, літературі. Приміром, християнські апокрифічні легенди наклали відбиток на різні фольклорні жанри: перекази, казкові сюжети про Христа і святих; православна ж агіографія часто запозичувала світські сюжети і т. ін.

Музичне життя. Поетична й музична обдарованість українського народу забезпечувала високий рівень розвитку музично-пісенної творчості. У XIX ст. продовжували побутувати землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні та ін. Широкою популярністю користувалися пісні-романси «Іхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько», а також створені на вірші Т. Шевченка «Думи мої», «Ой, одна я, одна», «Заповіт», пісні про Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса. Із свого середовища народ висував талановитих співців — кобзарів, лірників (Андрій Шут, Остап Вересай).

Широкого розповсюдження на Україні набули сімейне музикування, аматорські молодіжні розважальні співи. Осередками розвитку музичної культури були духовні учбові заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких багато уваги приділялося вивченню нотної грамоти і теорії музики. Чимало професійних музикантів діставали високу спеціальну підготовку в церковних хорах.

Слава про пісенну талановитість українців сягала Петербурга, де при царському дворі існувала капела хлопчиків. Навесні 1838 р. М. І. Глінка перебував на Україні з метою набору співаків. Він відвідав Київ, Чернігів, Полтаву, Харків, Качанівку і визначив 19 хлопчиків і двох дорослих для зарахування до капели. Серед них був С. С. Гулак-Арте-

мовський — небіж видатного письменника П. П. Гулака-Артемовського. Згодом він став родоначальником української національної опери.

Концертну діяльність у містах України розгортали аматорські і професійні колективи. Традиційними серед інтелігенції великих міст були літературно-музичні вечори у знатних осіб; на них, зокрема, виступали М. Лисенко, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Старицький. Влаштовувалися численні благодійні концерти. Музичне життя вирувало під час проведення великих ярмарків (контрактів), на які з'їжджалося багато поміщиків, купців із сім'ями. Зокрема, на знаменитих київських контрактах влаштовувалися театральні вистави, музичні ранки, бали, маскаради.

Музика, співи міцно увійшли у повсякденне життя як міського, так і сільського населення. За жанрами пісні були найрізноманітнішими: ліричні, жартівливі, канти, романси, що виконувалися соло, дуєтом або хором у супроводі бандури, скрипки, гітари, рідше фортепіано. Переважно — це авторські твори, що згодом поширювалися серед народу і ставали безіменними: «Там, де Ятрань круто в'ється», «Чи я в лузі не калина була», «Дівчино, рибчино, серденько моє» та ін. У панівному середовищі меломани поряд з українськими захоплювалися французькими, італійськими піснями і романсами.

Високого рівня майстерності досягли партесні (багато-голосі) співи. У ХІХ ст. хорове мистецтво поступово виходить за межі суто культового призначення, взагалі церковна музика секуляризується. Загальнофілософський зміст канонічних образів, втілюваний у музиці, приваблював до храмів чимало світських слухачів. Із великими концертними програмами виступали хори Київської академії, Переяславської семінарії та ін. Однак, незважаючи на давні історичні традиції хорового співу на Україні, у першій половині ХІХ ст. його розвиток гальмувався антинаціональною політикою адміністрації, що надавала перевагу іноземним авторам.

Становлення професійного українського театру. Творчі здібності українського народу розкривалися також у традиційному театральному мистецтві, яке побутувало у формі народних драм, лялькового і «живого» вертепу, інтермедій. У ХІХ ст. продовжував існувати *кріпацький театр* — і не лише у поміщицьких садибах, а й в містах, де заповзятливі люди перетворювали організацію вистав на комерційну справу. 1828 р. було заборонено купувати в театр кріпаків, але й пізніше кріпацькі актори та їх нащад-

кій продовжували входити до складу деяких театральних труп.

Сприятливі умови для розвитку сценічного мистецтва склалися на Полтавщині, де завдяки І. Котляревському та М. Щепкіну започаткував свою історію *професійний український театр*. Великі зрушення у його розвитку відбулися з постановкою у 1819 р. «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» І. Котляревського. Взагалі у процесі формування української нації театр виступав як один із важливих чинників. Національна драматургія, крім згаданих п'єс, заявила про себе творами Г. Квітки-Основ'яненка, Я. Кухаренка, Т. Шевченка.

Поряд з тим продовжував існувати *російський професійний театр*, що відіграв позитивну роль у вихованні естетичних смаків публіки, у залученні її до кращих зразків реалістичного мистецтва. Характерним для даного періоду стало створення *російсько-українських театральних труп*. В українських виставах охоче брали участь М. Щепкін, Л. Млотковська, М. Рибаків, у російських — Я. Шумський, В. Капніст, К. Соленик та ін.

Розвиток національного театру особливо активізувався в 30—40-і роки. У зміцненні його реалістичних і демократичних принципів важливу роль відіграв Т. Шевченко. Його драма «Назар Стодоля» (1843 р.) — одна з перших в українській драматургії, сюжет якої побудований не на побутово-любовному, а на соціально-класовому конфлікті. Глибоке розуміння великим Кобзарем ідейно-політичної та художньо-виховної сили театру зблизило його із реформатором вітчизняної театральної культури М. Щепкіним. Взаємний духовний вплив двох визначних митців зміцнював демократичний напрям у розвитку сценічного мистецтва.

* * *

Схарактеризувавши основні галузі української культури, слід зазначити, що у першій половині XIX ст. спостерігалось помітне посилення її органічної єдності з людиною, яка є творцем духовних цінностей і сама культурно зростає у процесі цієї діяльності. Безперечно, за умов феодально-кріпосницької дійсності розподіл культурних надбань мав суто класовий характер, соціальна межа між пригнобленою масою і пануючою верхівкою створювала перепони на шляху демократизації культури. Втім, між її дворянськими та народними елементами існувала певна взаємодія, яка поглибилась у подальші періоди.

Звісно, жодна лекція не створить того емоційного відчуття, яке виникає під час читання літературних пам'яток, відвідання музеїв, художніх виставок, театральних вистав, споглядання архітектурних витворів. Тільки за умови поєднання теорії з аудіовізуальним методом навчання можна розраховувати на успіх у вивченні історії культури.

Рекомендована література

- Історія українського мистецтва: У 6 т. К., 1969. Т. 4. Кв. 1.
Історія української літератури: У 2 т. К., 1987. Т. 1.
Історія української музики: У 6 т. К., 1989. Т. 1.
Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. Л., 1987.
Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. К., 1986.
Нарис історії філософії на Україні. К., 1966.
Сухобрус Г. С. Українсько-російські фольклорні зв'язки в освітленні вітчизняної науки першої половини XIX ст. К., 1963.
Український драматичний театр: Нариси історії: У 2 т. К., 1967. Т. 1.
Шип Н. А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII — первой половине XIX в. К., 1988.

ЛЕКЦІЯ 23

РЕФОРМА 1861 р. ТА ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ НАСЛІДКИ

● Загальна характеристика історичного моменту ● Основні положення реформи ● Результати реформи в соціально-економічній сфері ● Подальше розшарування селянства ● Селянський рух у післяреформений період

Загальна характеристика історичного моменту. *Реформа 1861 р., яка скасувала кріпосне право в Росії, була визначним поворотним кроком в історії країни. Зумовлена всім ходом економічного розвитку, селянська реформа, незважаючи на свою незавершеність, поклала початок новій, буржуазної епохи. З падінням кріпосного права відкрився простір для розвитку продуктивних сил, які досі стримувалися віджилими феодальними виробничими відносинами. В. І. Ленін зазначав, що після реформи «в Росії все швидше й швидше розвивалися міста, росли фабрики й заводи, будувалися залізниці. На зміну кріпосній Росії йшла Росія капіталістична»¹. Разом з тим він указував на обмежений*

¹ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права // Повне збір. творів. Т. 20. С. 134.

характер її результатів: «Реформа 1861 року лишлася тільки реформою через крайню слабкість, несвідомість, розпорошеність тих суспільних елементів, інтереси яких вимагали перетворення»². Саме ці обставини дали можливість урядові провести реформу зверху, руками поміщиків, в інтересах самих поміщиків, за рахунок величезних селянських мас.

Основні положення реформи. Які ж сили змусили кріпосників взятися за реформу? Насамперед це *сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму, та зростаюча класова боротьба селян*. «Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, що розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще звільнити *згори*, ніж чекати, поки скинуть *знизу*»³.

Поглиблення кризи феодално-кріпосницької системи в умовах наростання революційної ситуації призводило до того, що правлячий клас починав розуміти неможливість зберегти в старому вигляді своє панування. Таким чином, перед країною лишався єдиний вихід — буржуазний розвиток. Проте шляхи його могли бути різними: або поступове, надто болісне для маси виробників перетворення, що проводилося самими поміщиками, або революційна, корінна ломка кріпосницьких порядків повсталим селянством.

У Росії другої половини XIX ст. внаслідок неспроможності селян, які сотні років перебували в рабстві у поміщиків, піднятися на відкриту, свідому боротьбу за свободу, а також через нерішучість буржуазії, економічно й політично залежної від царизму, *відміна кріпосного права була проведена якраз реформістським шляхом*. При цьому уряд зробив усе, щоб інтереси поміщиків не постраждали.

Головні засади селянської реформи були викладені у царському маніфесті від 19 лютого 1861 р. та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». За цими документами *селяни ставали особисто вільними, проте право власності на землю лишалося за поміщиками*. В користуванні селян залишалися садиба і польовий наділ, за які вони мусили відбувати панщину або платили

² Ленін В. І. З приводу ювілею // Повне збір. творів. Т. 20. С. 158.

³ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція // Там же. С. 163.

оброк. Таке становище вважалося тимчасовим, протягом якого між поміщиками і селянами укладалась угода про викуп землі. До переходу на викуп відносини між ними регламентувалися уставними грамотами. На складання і введення в дію уставних грамот відводилося два роки. Для розв'язання різних спірних питань створювалися «губернські в селянських справах присутствія» та інститут мирових посередників, які формувалися з чиновників і поміщиків.

На кріпосних селян поширювалися економічні права, котрі визнавалися за вільними особами,— купувати нерухомість, займатись торгівлею і промислами, заводити фабрики тощо. Крім цього, селяни отримували право збиратися на сходи і обирати на три роки органи селянського самоврядування (сільського старосту і збирача податків).

Перетворення селян у «вільних обивателів» з певними економічними правами створювало умови для поглиблення капіталістичних відносин. Це був значний крок на шляху від феодального суспільства до буржуазного. *Проте разом із прогресивними моментами реформи зберігався цілий ряд положень, за якими селянство залишалось нижчим станом з обмеженим правом пересування. На відміну від інших станів, що мали безстрокові паспорти, селянин одержував такий документ лише на рік. До цього додавалась опіка поміщика протягом усього тимчасовозобов'язаного стану. На практиці від двох до дев'яти, а в окремих маетках і більше 20 років із часу оголошення законів 1861 р. селяни не могли відмовитись від наділу. Фактично це означало примусове прикріплення їх до землі. Залишалось принижуюче людську гідність покарання різками. Отже, і після скасування кріпосного права селяни перебували в залежності від поміщика аж доти, доки не буде викуплена у власність земля. В. І. Ленін справедливо зазначав з цього приводу, що після «визволення» такого розорення, таких злиднів, таких принижень і такої наруги, як у Росії, не знало селянство жодної країни світу⁴.*

Чи не найсильнішим оплотом кріпосницьких традицій залишалось збереження великого поміщицького землеволодіння. Разом із викупними платежами, селянською кабалою воно було головним пережитком кріпосництва, що гальмував розвиток капіталізму у сільському господарстві, тягнув назад усю економіку післяреформеного періоду, прирікаючи Російську державу на подальше відставання від капіталістичних країн Західної Європи.

⁴ Ленін В. І. П'ятдесятиріччя падіння кріпосного права. С. 133.

Вище ми згадували, що за положеннями 1861 р. селянам надавалось право отримати присадибну і польову землю. Які ж норми землі при цьому передбачалися? Розрахунки були простими: там, де земля давала малі прибутки, норми наділу встановлювалися дещо вищі — поміщикам вигідніше було отримати викуп, ніж вести своє господарство; і навпаки, в губерніях із родючою землею більшість її залишалась у руках поміщиків, а селянам виділялись мізерні відрізки.

«Місцеве положення про земельний устрій селян, поселених на поміщицьких землях у губерніях великоросійських, новоросійських і білоруських» поширювалося на 35 губерній Росії, в тому числі на губернії Південної України, повіти Харківської та Чернігівської губерній, де переважало общинне землекористування. Для Південної України (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії) розмір наділу коливався від 3 до 6,5 десятини на рев'язьку душу, для повітів Харківської та Чернігівської губерній розмір вищого наділу становив від 3 до 4,5 десятини, нижчого — від 1 до 1,5 десятини. Якщо селяни бажали викупити землю у власність, поміщикам надавалось право відрізати собі дві третини норми наділу або за домовленістю з селянами виділити безкоштовно лише четверту частину вищого наділу, залишивши решту собі.

За положенням про поземельний устрій селян Полтавської і частини Чернігівської та Харківської губерній, де існувало спадково-сімейне землекористування, вищий наділ на душу становив від 2,75 до 4,5 десятини, нижчий — половину вищого. На Правобережній Україні при встановленні наділів виходили з інвентарних правил 1847—1848 рр. За селянами збергалось право одержання повного інвентарного наділу. Якщо поміщик за період з часу введення інвентарних правил до 1861 р. зменшив розмір наділу, то селянин міг клопотатись через мирових посередників про повернення землі, висунувши цілий ряд доказів на свою користь. Звичайно, що в більшості випадків селяни не могли їх навести. Майже повністю були позбавлені змоги одержати не тільки польові, а й навіть присадибні землі дворові селяни. Важкими були умови виходу із кріпосної залежності для селян дрібномаєтних поміщиків. Таким поміщикам додатковими правилами до положень надавалась можливість звільняти селян зовсім без землі, якщо вони до реформи нею користувалися, або не прирізати у тих випадках, коли їхні наділи були меншими від норм, передбачених для даної місцевості, тощо. Такими були основні умови поземельного влаштування поміщицьких селян України.

Безумовно, що реформа не могла не торкнутися й інших категорій селян — *удільних і державних*. Законом 1863 р. удільні переводились до розряду селян-власників, отримавши право на викуп землі. До них були застосовані ті ж принципи влаштування, що й до кріпосних. Лише у 1866 р. вийшов закон щодо державних селян. За ними зберігались усі наділи, які були в їх користуванні, але не більше 8 десятин на душу в малоземельних губерніях і не більше 15 в багатоземельних. За землі, що перебували в їх розпорядженні, вони сплачували оброк, який виріс на 5—12%. Власники подвірних наділів, наприклад козаки, сплачували 6% капіталізованої ренти. Тільки через 20 років для державних селян було введено обов'язковий викуп земель.

Поряд із встановленням правил про норми земельних наділів, які відкривали поміщикам безліч лазівок для скорочення селянського землеволодіння, зберігався *невизначений строк феодальної експлуатації*. На весь період тимчасовозобов'язаного стану закріплювалось виконання селянами оброку і панщини. На Півдні України і в частині повітів Харківської та Чернігівської губерній сума оброку за вищий наділ становила 9 крб, на Лівобережній і Правобережній Україні за десятину садибної землі — 5,1 крб, польового наділу — від 1,4 до 2,8 крб. За кожну десятину польового наділу селянин мусив щороку відробляти від 12 до 29 днів панщини. Отже, поміщики і далі могли користуватися даровою працею колишніх кріпаків.

У результаті реформи селянство отримувало лише особисту свободу, а земельні наділи, встановлені кріпосниками, було змушено викуповувати, причому за значно більшу ціну від реальної. Порядок викупу землі та розмір викупної суми визначалися спеціальним положенням. Присадибну ділянку селянин міг викупити коли завгодно, ліквідувавши попередньо всю оброчну заборгованість, якщо вона була, і внівши повну вартість самої землі. Польова ж земля викуплялась лише за згодою поміщика, навіть проти власної волі селянина. З цього приводу К. Маркс влучно зазначав, що примусовий викуп є суто російським винаходом.

В основу визначення викупу лягала не ринкова вартість землі і не доходи від господарства, а розміри загальних грошових податків, які виплачувалися селянами. *Таким чином, вони викуповували не стільки землю, скільки власну свободу*. Це визначення проводилось з таким розрахунком, щоб поміщик міг отримати капітал, який давав би йому прибуток по процентах, що дорівнював сумі оброчного податку селянина. Це був суто лихварський розрахунок на кабальних для селянина умовах.

Ідучи назустріч побажанням поміщиків, держава при отриманні повного наділу видавала селянинові кредит у розмірі 80 % викупної суми, а при неповному — 75 %. Цей кредит повністю йшов до кишені поміщиків, а селянин змушений був протягом 49 років погашати його, виплачуючи в казну щорічно 6 % викупної суми. Крім того, при переході на викуп селянин вносив до каси повітового казначейства додаткову плату, що становила різницю між викупною сумою і кредитом у розмірі 20 % при викупі всього наділу і 25 % у разі викупу частини його. Така операція мала грабіжницький характер, оскільки, наприклад, на Лівобережжі викупні платежі перевищували передреформенні ціни у півтора, два і навіть у 2,5 раза. На Правобережжі це перевищення становило 25,4 %, у Волинській губернії — 11,4, і лише в Подільській плата була нижчою на 13,6 %.

На Правобережній Україні у зв'язку з польським повстанням 1863 р. селяни були переведені на обов'язковий

викуп, земельні наділи збільшено, а викупна плата зменшена на 20 %. Для селян, які не могли виплатити викуп у початковому розмірі, сума знижувалась на 15 %, а з дозволу генерал-губернатора навіть і більше. Загалом викупна сума за селянські наділи була визначена у 867 млн крб, в той час як ринкова ціна становила 648 млн. З 1862 по 1907 р. колишні поміщицькі селяни виплатили за землю і волю 1 540 570 тис. крб — і все ще залишалися в боргу у казни. Лише революція 1905—1907 рр. змусила царизм скасувати викупні платежі.

Результати реформи в соціально-економічній сфері. В ході реформи, особливо при визначенні наділів для селян, повною мірою виявилось прагнення поміщиків прив'язати виробника до наділу і взагалі до поміщицького господарства. Тим самим створювались умови, за якими система експлуатації селян базувалась як на наділенні їх землею, так і на відокремленні від неї внаслідок скорочення наділів. Це змушувало селянина йти в кабалу до поміщика.

Після проведення реформи 220 тис. селян України залишалися безземельними, близько 100 тис. отримали наділ до одної десятини і 1600 тис.— від одної до трьох десятин. Загалом майже 94 % селянських господарств після реформи мали наділи до п'яти десятин, що було значно нижче норми, необхідної для ведення господарства. Поміщики зосередили в своїх руках 4567 тис. десятин землі, в той час як колишні кріпаки — лише 1693 тис. Розміри відрізків нерідко становили 50—70 і більше відсотків селянської землі. На Лівобережжі у багатьох місцях вони перевищували 40 % дореформеного селянського наділу. Значно скоротилося селянське землеволодіння на Півдні України. Лише на Правобережжі за указом від 30 липня 1863 р. селянам було повернуто землі, втрачені після інвентарної реформи 1847—1848 рр. Унаслідок цього селянське землеволодіння порівняно з 1861 р. збільшилось на 24,8 %.

Розвиток сільського господарства у пореформений період значною мірою був зумовлений характером самої реформи. Вона хоч і залишила цілий ряд пережитків кріпосництва, але й призвела до істотних зрушень в аграрному устрої країни. Насамперед відбувалися *корінні зміни в розподілі земельної власності*. При збереженні поміщицьких прав на володіння землею йшло активне витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. Дворянська земля переходила до рук купців, заможних селян та представників інших станів.

Тоді ж спостерігається посилений процес товаризації поміщицьких та заможних селянських господарств, чіткішою стає спеціалізація окремих районів України, що продавали на ринок. Зокрема, на Правобережжі зростають посіви цукрових буряків, на Лівобережжі — картоплі, тютюну, конопель, на Півдні йде інтенсивне виштовхування скотарства торговим зерновим господарством.

У гонитві за прибутками поміщики застосовували декілька методів використання землі. Одним з них була *оренда*: поміщик здавав селянинові в обробіток землю за гроші або «з копи», тобто за частину врожаю. Певна частина поміщиків вела *власне господарство*. Саме в таких маєтках створювалися умови для раціоналізації виробництва, застосування техніки, найманої праці — все те, що властиве капіталістичній системі господарювання.

Прикладом раціонального ведення землеробства може слугувати смілянська економія графа Бобринського. У 90-х роках тут було введено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, застосовувались знаряддя самої високої якості — від спеціальних плугів до плугів глибокої оранки, працювали кінні та парові плуги, культиватори, розпашники, котки, шлейфери тощо. Понад 2,5 тис. різних знарядь і машин приводили у рух понад 1 тис. найманих робітників. Оборотний капітал господарства становив 435 тис. крб. Таких повністю капіталізованих маєтків підприємницького типу на Україні налічувалося 1199, або 39,4 %. Шляхом капіталістичного розвитку рухалася також і заможна верхівка села.

Отже, використання машин та найманої праці було яскравим свідченням розвитку капіталізму у сільському господарстві. Наприкінці XIX ст. у капіталізованих поміщицьких та куркульських господарствах застосовувалась праця 425 тис. постійних сільськогосподарських робітників. Разом із строковими і поденниками у сільському господарстві було зайнято 1,5—1,8 млн найманих робітників.

Запровадження машин у землеробстві, використання вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів — усе це сприяло підвищенню врожайності сільськогосподарських культур. Разом із розширенням посівних площ це зумовило збільшення збору зерна. У 1896—1900 рр. на Україні в середньому збиралося по 88,8 млн четвертин зерна, в тому числі в поміщицьких економіях — 40,2 млн, у селянських господарствах — 48,6 млн. Значна частина зерна реалізовувалася на ринках збуту. За неповними даними, у 1898 р. на внутрішньому ринку було продано зерна і борошна на 380 млн крб, на зовнішньому — майже на 350 млн.

Капіталістичні перетворення у сільському господарстві взагалі проходили двома шляхами — *пруським і американським*. Пруський характеризується тим, що кріпосницькі відносини в аграрному секторі ліквідуються не одразу — їх існування зумовлюється збереженням численних напівфеодальних рис господарювання. Щодо американського шляху, то при ньому дрібні селянські господарства по-революційному усувають з суспільного організму кріпосницькі латифундії та вільно розвиваються у напрямі капіталістичного фермерства.

На Україні, як і у всій Росії, капіталізм розвивався цими двома шляхами одночасно. Так, у Чернігівській губернії панувала відробіткова система, у Полтавській та Харківській — змішана, на Правобережжі та у південних губерніях — капіталістична, але й тут мали місце відробітки. Отже, абсолютно чистих форм економічної організації господарства в дореформену добу не існувало. Поєднувались риси як панщинної, тобто відробіткової, так і капіталістичної систем. Їх переплетення було характерною особливістю економічного розвитку сільського господарства в пореформений час.

Подальше розшарування селянства. Розвиток капіталізму в сільському господарстві супроводжувався подальшим соціальним розшаруванням селянства. Диференціація селян за надільним землеволодінням на рубежі століть досягла значних розмірів.

В. І. Ленін писав про наявність у цей час трьох основних прошарків селянства: *нижчого, середнього і вищого*. До нижчого він відносив господарства з наділом до 15 десятин на двір, до середнього — від 15 до 20 і до вищого (це вже була селянська буржуазія) — від 20 до 500 і більше десятин. За цією класифікацією на початку ХХ ст. на Україні було майже 1,5 млн господарств, що входили до нижчої групи. Вони володіли лише двома п'ятими всієї площі надільної землі і являли собою фактично сільську бідноту. До сільської буржуазії належало 448 тис. дворів (5 млн чоловік), що зосереджували майже 40 % всіх надільних і приватних земель. Решту — 550 тис. дворів (5—6 млн чоловік) становили середняки, які були власниками четвертої частини надільних земель. Середній наділ у бідняцьких господарствах становив трохи більше чотирьох десятин, у середняцьких — вісім і куркульських — близько 15 десятин землі.

Укріплення куркульських господарств йшло за рахунок не стільки надільного землеволодіння, скільки купівлі й

оренди землі. Понад 90 % покупної землі зосереджувалося саме в руках заможних селян. У куркульських господарствах концентрувалася і переважна більшість машин, працювали десятки тисяч найманих робітників (у середньому по 60—67 на одне господарство). *Це були вже великі капіталістичні сільськогосподарські підприємства, що ґрунтувалися на найманій силі. Разом із капіталізованими поміщицькими господарствами вони були основними виробниками товарної продукції.*

Водночас збідніла частина селян перебувала в нестерпних умовах. Земельна тіснота серед них була така, що селяни, наприклад, Полтавського повіту казали: «Із стріхи на чуже капає». Якщо у 70-х роках чи не третя частина селян не мала робочої худоби, то на початок 80-х років її не мали вже 59 % селянських дворів Полтавщини, 51,4 — Поділля, 58,2 % — Київщини. Приблизно такими показниками відзначались і південні губернії України. Отже, у сільському господарстві йшов посилений процес відокремлення основної маси виробників від засобів виробництва і зосередження їх в руках невеликої чисельно, але економічно міцної сільської буржуазії.

Розорена частина селянства відшукувала засоби до існування у промисловості, в господарствах поміщиків і куркулів. Наприкінці ХІХ ст. на Україні налічувалося вже близько 1,8 млн робітників, що працювали за наймом у сільському господарстві. Проте надлишок робочих рук на ринку найманої сили був значно вищим і становив близько 7,3 млн чоловік.

Розшарування селянства посилювало міграційні процеси в країні. Сотні тисяч безземельних і малоземельних селян України, Росії, Білорусії тощо притягували капіталістичні економії південних губерній. Найбільше число заробітчан надходило з Лівобережної України, де проблема малоземелля селян стояла надзвичайно гостро. В цей час на Півдні створювалися нові ринки робочої сили. У 90-х роках сюди щорічно прибувало до 900 тис. батраків. Крім того, йшла активна міграція селянства з малоземельних губерній країни у багатоземельні. Поряд із Південною Україною місцями заселення ставали райони Сибіру, Середньої Азії, Кавказу тощо. Міграційні процеси зіграли значну роль у розвитку міжетнічних зв'язків, прискоренні формування нових класів, становленні капіталістичних відносин узагалі.

Селянський рух у післяреформений період. Як вже зазначалося, внаслідок реформи 1861 р., що була проведена

в інтересах поміщиків, економічне становище селян погіршало. Пограбоване викупними платежами, замучене мало-земеллям, податками, забите політичним безправ'ям селянство все рішучіше піднімалося на боротьбу за землю і волю. Класова боротьба, що розгорталася на селі в після-реформений період, примушувала уряд йти на деякі поступки, прискорювала проведення реформ, розчищаючи таким чином шлях для більш прогресивних буржуазних відносин.

У класовій боротьбі селянства після реформи виділяється декілька етапів, тісно пов'язаних із соціально-економічними і політичними умовами розвитку країни. *Початковий етап* охоплює час обнародування основних документів реформи і першої реакції на них селянства. Спочатку селянські маси відмовлялись повірити у достовірність оголошеного маніфесту. Перебуваючи у полоні царистських ілюзій, вони не могли усвідомити, що цар, скасовуючи кріпосне право, не надав їм безкоштовно землю, не полегшив їх матеріального становища. По селах повзли чулки, що справжній маніфест приховали від селян поміщики та попи. Настрої селян виливалися в такі лозунги: «Воля без будь-яких зобов'язань поміщикові», «Вся земля — селянська, вона давно відроблена працею наших предків», «На поміщиків більше працювати не хочемо і не будемо», «Не слухайте чиновників і попів. Вони підкуплені поміщиками і приховують справжню волю, обдурюють народ».

Не довіряючи офіційним представникам, селяни запрошували читати маніфест іншим особам, які часто тлумачили акти довільно, знаходячи в них бажане для селян. Показовим щодо цього був випадок у містечку Жабокричі Брацлавського повіту Подільської губернії. Місцевий селянин Карпо Палійчук роз'яснив зміст положень таким чином, що ніби з їх введенням всі поміщицькі землі переходять у власність держави і селяни вже не будуть виконувати повинності на користь поміщика. Жителі Жабокричів відмовились від панщини, у цьому їх підтримали й навколишні села. Досить швидко рухом непокори був охоплений цілий ряд сіл Ольгопольського, Гайсинського і Брацлавського повітів з населенням більше 40 тис. чоловік. На придушення повстання прибули війська. Протягом квітня 1861 р. йшла жорстока розправа над селянами. Не менше 250 найактивніших учасників заворушень було репресовано. Проте рух не припинився.

Селяни висловлювали нестримне прагнення до ліквідації обтяжливих феодальних відносин і до безкоштовної передачі землі. Вони протестували проти запровадження інституту мирових посередників, чинили опір утворенню селянського самоврядування, ідея якого у більшості випадків була спотвореною, введенню кабальних уставних грамот тощо. В цілому на Україні в 60-х роках відбулися

3093 селянські виступи, якими було охоплено понад 4160 сіл із населенням 2 млн чоловік. Найбільш інтенсивно розвивалась боротьба селян Правобережжя, де експлуатація селян через передачу в оренду поміщицьких маєтків була найвищою.

Першу половину наступного десятиліття можна вважати *другим етапом* післяреформеного селянського руху. Ці часи були пов'язані з реалізацією основних положень реформи. Насильницька розверстка земель, яка супроводжувалася зменшенням селянських наділів, витісненням селян «на пісочок», позбавленням сільських громад випасів, водопоїв, лісів,—усе це загострювало класову боротьбу. Проведення кабальних власницьких записів серед розряду державних селян у відповідності до законоположень 1866—1867 рр. також підняло хвилю протесту. Особливо гострим спалахом позначився селянський рух на Правобережній Україні з приводу стягнення платежів за люстраційними актами, які збільшували оброчний податок на 10—15 %.

Протягом 1870—1875 рр. на Україні відбувся 201 селянський виступ в 356 селах з населенням близько 357 тис. чоловік. Селяни вимагали повернення відрізаних у них ділянок землі, в ряді випадків самочинно захоплювали поміщицьку землю, всіляко опиралися введенню в дію законодавчих актів. Разом з тим могутній порив, який спостерігався у селянському русі безпосередньо в перше десятиріччя після реформи, зазнав деякого спаду. Його піднесення (*третьої етапу*) розпочалося з другої половини 70-х — початку 80-х років — у період наростання революційної ситуації в країні.

Головною причиною, що викликала революційну ситуацію 1879—1880 рр., були суперечності між численними кріпосницькими пережитками і загальними потребами дальшого економічного розвитку країни. Ми вже знаємо, що реформа 1861 р. не ліквідувала, а лише підірвала монополне право поміщика на землю, так само як і барщинну (відробіткову) систему господарювання. Ці найбільш значні залишки феодалізму прирікали селянські маси на злидні й страждання. В цей час погіршало і фінансове становище країни. Зокрема, важким тягарем на плечі народу лягли втрати, пов'язані з російсько-турецькою війною 1877—1878 рр.

Всі ці та чимало інших чинників посилили суспільно-політичний рух усіх класів і прошарків, особливо селянства, яке вперто продовжувало боротися проти «голодної волі». Протягом 1876—1880 рр. на Україні сталося не мен-

ше як 260 селянських заворушень. Найпоширенішою їх формою, так само як і в попередні роки, були виступи селян проти відмежувань земель, заміни їх на гірші, позбавлення сервітутних прав. Поряд із цим помітного поширення набуває захоплення поміщицьких земель.

У 70-ті роки до активної агітаційної роботи серед селян вдалися революційні народники. На початку літа 1877 р. у Чигиринському повіті під керівництвом Я. Стефановича була створена «Таємна дружина», до якої входило близько тисячі чоловік. *Це була перша масова організація селян.* Її цілями були переділ землі, відмова від оплати податків і викупних платежів, підготовка до повстання. Досить швидко організація була розкрита. Її керівники — Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Бохановський, селяни — Є. Олійник, І. Пісковий, М. Гудзь, К. Пруткий, Л. Тененик були заарештовані. Уникнути смертної кари їм вдалося завдяки втечі, організованій відомим народником М. Фроленком.

Революційна ситуація, яка склалася в країні, не вилізла у революцію. Спираючись на силу зброї, уряд повсюдно придушував виступи різних суспільних сил країни, в тому числі селян. Проте і в умовах політичної реакції, яка настала за революційним піднесенням, селянство продовжувало боротьбу за землю, яка набула особливо гострого характеру в малоземельних районах, зокрема за участю селян, котрі за умовами реформи отримали дарові наділи. Становище їх було настільки жахливим, що вони навіть зверталися до урядових органів із клопотаннями про переселення на казенні землі. Дійсно, селянинові з жалюгідним наділом вистояти у конкурентній боротьбі з куркульським прошарком було неможливо.

Значною подією став виступ селян Правобережної України у зв'язку з проведенням у 1886 р. чиншової реформи, за якою селянам надавалось право викупити землю, але на дуже важких умовах. Окрім того, велика частина селян взагалі була позбавлена чиншового права. Селянськими виступами супроводжувалося і проведення судово-адміністративної реформи 1889 р., що розглядалася селянами як намагання відновити панщину. Протягом *четвертого етапу* (з 1881 по 1894 р.) на Україні зафіксовано не менше 964 масових і 44 групових селянських заворушень, причому майже третина їх була пов'язана із захопленням поміщицької землі. Рухом було охоплено 1135 сіл, в яких проживало понад 1,6 млн чоловік. Безвихідне становище селянських мас «розв'язувалося» урядом за допомогою нагайки та зброї.

П'ятий етап боротьби селян проти поміщицько-капіталістичного гніту співпадає з розгортанням класових битв пролетаріатом країни. У другій половині 90-х років у

562 селах України відбулися 421 масовий і 71 груповий селянські виступи, які охопили близько 714 тис. чоловік. Поряд з традиційними формами боротьби деяке поширення набули *страйки селян і сільськогосподарських робітників*. Отже, селянство залучало до свого арсеналу специфічно пролетарську форму протесту, що привносила більшу організованість у селянські маси, сприяла усвідомленню свого становища і сили.

В цілому ж протягом дореформеного періоду відбулося 6530 селянських виступів, якими було охоплено понад 5,2 млн чоловік. За своїми напрямками й цілями це була боротьба за економічні перетворення у сільському господарстві шляхом революції. *Однак, незважаючи на самовіддану боротьбу селян, їм не вдалося звернути країну з реформістського шляху розвитку.*

* * *

Селянська реформа 1861 р. стала чітким вододілом двох епох — феодальної та капіталістичної — і відкрила простір для широкого розвитку країни шляхом капіталізму. За оцінкою В. І. Леніна, після 1861 р. «розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття»⁵. Із цього боку прогресивність реформи була безсумнівною. Однак реформу було проведено в інтересах класу дворян, що надало їй обмеженого характеру.

Збереження великих поміщицьких латифундій, наявність селянського надільного землеволодіння, тягар викупних платежів — усе це стримувало розвиток капіталізму в сільському господарстві, прирікало на злиденне існування основну масу селянства. Залишки кріпосництва, невирішеність аграрного питання стали причинами незатухаючої класової боротьби у пореформеному селі. Разом з пролетаріатом селяни були основною рушійною силою революції 1905—1907 рр., яка стала логічним наслідком економічного і політичного розвитку післяреформеної Росії. Саме тому В. І. Ленін підкреслював, що 1861 рік породив 1905.

⁵ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція, С. 164.

Рекомендована література

- Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку. К., 1968.
Зайончковський П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968.
Леценко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.). К., 1959.
Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К., 1965.
Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России. М., 1978.
Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. К., 1959.

ЛЕКЦІЯ 24

ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ І СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІЗМУ НА УКРАЇНІ

- Загальні умови соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX ст.
- Особливості та хід промислового перевороту
- Формування буржуазії
- Утворення робітничого класу
- Становище робітництва
- Робітничий рух

Загальні умови соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX ст. *Наддніпрянська Україна, що перебувала у складі Російської імперії, становила з нею єдине економічне ціле, її господарство було інтегроване у всеросійський ринок.*

Нагадаємо, що у 1861 р. царизм під тиском економічної необхідності, в умовах революційної ситуації був змушений піти на скасування *кріпосного права*. Падіння кріпачства стало одним із найважливіших рубежів в історії Росії й України. Воно поклало початок утвердженню *нового, капіталістичного ладу*. З цього часу соціально-економічне життя країни та її національних регіонів почало докорінно змінюватися. Зокрема, виникає основна умова розвитку капіталізму — *вільний ринок найманої праці* — людей, вповні або майже позбавлених засобів виробництва, які живуть виключно продажем своєї робочої сили.

Утвердження капіталізму — явище світової історії. В кожній країні воно набувало свого конкретного прояву, зумовленого особливостями її попереднього соціально-економічного розвитку і станом світового господарства, з яким взаємодіяла національна економіка. Специфічними рисами було визначено й утвердження капіталізму в Росії.

В країнах Західної Європи перехід від феодального до капіталістичного ладу відбувався при наявності сильної буржуазії, яка від імені народу піднімалася на боротьбу з феодально-абсолютистським устроєм; на час здійснення буржуазних революцій в Англії й Франції селянство існувало вже як клас вільних дрібних власників.

Коли Росія підійшла до етапу ліквідації феодальних відносин, у ній не було сильної, до того ж революційно настроєної буржуазії, а прошарок дрібних власників (переважно в містах) був незначним. Ще слабкішою економічно була буржуазія на Україні, ще меншою тут була кількість великих міст — значних торгово-промислових центрів. Загалом головні особливості соціально-політичної обстановки в Росії були такі: *небачений у Західній Європі жорстокий кріпосницький режим, необмежений самодержавний лад, слабкість і політична інертність буржуазно-ліберальної опозиції; водночас — різке загострення класових суперечностей, здатне вилитися в селянську революцію, активна діяльність хай малочисельної, але відданої справі визволення народу демократичної інтелігенції.*

Були особливості й економічного стану Росії. Незважаючи на значні успіхи у промисловому розвитку XVIII — першої половини XIX ст., через величезні розміри країни характер її економіки змінився мало. *Росія залишалася переважно аграрною країною.* Центри промисловості розміщувалися серед неосяжних територій, майже не зачеплених промислово-капіталістичним розвитком. Наявність таких територій створювало умови для розвитку капіталізму вшир, що водночас затримувало його розвиток вглиб, приглушуючи суперечність між капіталістичною індустрією та архаїчними засадами в сільському житті.

Ці риси були притаманні й Україні, хоч розвиток капіталізму в промисловості йшов тут більш прискореними темпами внаслідок припливу іноземного капіталу, що сприяло перетворенню України, особливо її Півдня, в один з найбільш промислово розвинутих районів країни.

Особливості та хід промислового перевороту. Розклад натуральних господарств у пореформений період створював ринок збуту для капіталістичного виробництва. Вже з другої половини 60-х років починається швидке зростання фабрично-заводської промисловості, яка поглинає дрібно-товарне і мануфактурне виробництво. «Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата,— писав В. І. Ленін,— стала швидко перетворюватися в Росію плу-

га і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата»¹.

Селянська реформа, підірвавши феодальні підвалини (монополію поміщиків на землю, на працю селян-кріпаків), тим самим розчистила шлях до швидкого розвитку капіталізму в усіх сферах суспільного виробництва, але вона не ліквідувала основу економічної могутності поміщиків — *власність на землю*, зберегла численні пережитки феодалізму. В галузі економічної політики царизм і в післяреформений період продовжував захищати інтереси поміщиків. Зокрема, різноманітними видами урядової підтримки (високі заборонні мита, позики тощо), як і раніше, користувалися ті галузі промисловості, які значною мірою перебували в руках дворян (винокурна, цукрова). Водночас царизм не міг ігнорувати необхідність розвитку продуктивних сил країни, у тому числі великої машинної індустрії. Так, ураховуючи те, що численні пережитки кріпосництва різко зменшували місткість внутрішнього ринку для промисловості, уряд здійснював політику *протекціонізму* щодо неї: запровадження охоронних тарифів, казенні замовлення, кредитування промисловості державним банком тощо.

Початок капіталістичної індустріалізації характеризувався *прямим втручанням держави в економіку*, зокрема у формі фінансування залізничного будівництва, прямої підтримки галузей, що мали загальноросійське значення (металургія, машинобудування). Інтенсивне залізничне будівництво 70—80-х років сприяло більшому відкриттю внутрішнього ринку для фабричної промисловості, розвитку нових галузей — рейкопрокатного виробництва, транспортного машинобудування.

Селянська реформа створила джерело дешевої робочої сили, що спричинило до надзвичайно високої норми її експлуатації. Це приваблювало до країни *іноземні капітали*, до того ж царизм поширював різні форми державної підтримки й на закордонних підприємців. Іноземний капітал брав участь у розвитку великої машинної індустрії шляхом скуповування акцій російських компаній, фінансування вітчизняних підприємств тощо.

Усі ці явища зумовлювали досить велику швидкість темпів промислового розвитку в Росії та на Україні.

Своєрідністю економічного розвитку України у післяреформений період був *двобічний розвиток капіталізму* — *вишир і велич* — за умов здійснення так званої «внутріш-

¹ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів, Т. 3. С. 565.

ньої колонізації», швидкого зростання населення степової смуги за рахунок іміграції, викликаній розвитком важкої промисловості Півдня та капіталізацією сільського господарства. Характерним для перших пореформених десятиліть було існування поряд з великими фабриками, заводами, копальнями дрібних закладів і мануфактур, зокрема у харчовій та обробній промисловості.

Вже у 60-х — на початку 80-х років відбулися зміни у структурі промисловості України: гуральництво, сукняна та інші колись високорозвинені галузі поміщицької промисловості займають другорядні позиції або занепадають і ліквідовуються, проте зростає вага добувної промисловості (кам'яне вугілля), посилено розвиваються металургія, машинобудування.

60—80-ті роки XIX ст. — це часи інтенсивного залізничного будівництва, розвитку річкового і морського пароплавства, загалом — *часи розгортання в країні промислового перевороту, суть якого полягала у витісненні ручної праці в промисловості машинною.*

Щодо металообробної та машинобудівної промисловості, то найбільшими районами її розвитку на Україні були Херсонська, Харківська, Катеринославська і Київська губернії. Потужними на той час підприємствами були Луганський казенний завод, «Арсенал» у Києві, завод Бобринських у Смілі, завод Яхненків і Смирненка в Городищі, завод Російського товариства пароплавства і торгівлі в Одесі. На початку 70-х років англійський капіталіст Дж. Хьюз (Юз) будував у Донецькому басейні великий металургійний завод.

З кінця 60-х років розпочалося інтенсивне піднесення вугільної промисловості Донбасу. Через швидкий розвиток металургії та будівництва залізниць у Донецькому краї сталася справжня підприємницька лихоманка. Вітчизняні й іноземні капіталісти намагалися у всякий спосіб захопити родовища вугілля і будувати шахти. Особливого розмаху капіталістичне підприємництво набуло у зв'язку з будівництвом залізниць, що перетинали Південь України: Курсько-Харково-Азовської, Лозово-Севастопольської та Донецької.

У 60—80-ті роки Україна стає головним центром харчової промисловості Росії. Особливо технічно розвинутими галузями були цукрова, спиртогорілчана і мукомельна. Районами цукроваріння всеросійського значення були Київщина і Поділля.

Отже, розвиваючись у тісному зв'язку із всеросійським ринком, багатогалузева промисловість України, зокрема

обробна і харчова, відіграла важливу роль у промислово-му виробництві всієї країни.

У 80-х — на початку 90-х років завершився технічний переворот у традиційних галузях промисловості України — харчовій та легкій. На цукроварнях були впроваджені системи машин, різко зросли середня продуктивність цукроварні та й загальне виробництво цукру. На початку 90-х років на Правобережжі та Харківщині діяло понад 150 цукрових заводів, які виробляли близько 21 млн пудів цукру (85 % загальноросійського виробництва). Головним районом капіталістичної мукомельної промисловості був Південь України. На Правобережжі та Лівобережжі центрами мукомельного виробництва стають Київ, Кременчук, Харків. Цукрове, мукомельне, спиртогорілчане виробництва України перетворилися у галузі великої капіталістичної промисловості всеросійського значення. З галузей по переробці тваринної сировини продовжувала розвиватися шкіряна.

Щодо виробництва сукна, то через несприятливу ринкову кон'юнктуру воно перебувало в кризовому стані та зосередилося лише в небагатьох центрах (Клинці, Дунаївці).

Продовжувала швидко розвиватися кам'яновугільна промисловість Донбасу. Добування вугілля тут зросло з 6 млн пудів у 1868 р. до 250 млн на середину 90-х років, тобто більше ніж у 40 разів.

Донецький басейн став головною вугільною базою країни, на його частку припадало близько 70 % загальноросійського вуглевидобутку. Важливе значення для розвитку металургійної промисловості мало створення на Україні власної залізорудної бази. У середині 80-х років основним районом добування руди стає Криворіжжя. Тут почав діяти ряд потужних рудників, видобуток залізної руди зріс із 6,9 млн пудів у 1885 р. до 66,7 млн у 1895 р.

У другій половині 80-х — на початку 90-х років на Україні було збудовано чотири великих металургійних заводи: Олександрівський Брянського товариства у Катеринославі, Дніпровський завод у Каменському, Гданцівський завод у Кривому Розі та завод Донецького товариства у Дружківці. Південь України перетворився в найбільший район виробництва металу: в 1895 р. залізо і сталь, що були вироблені на його заводах, складала 28,6 % загального виробництва в країні. Тим самим, відтісняючи Урал, *Південь України перетворювався в основу вугільно-металургійну базу країни.* Швидке піднесення Півдня здійснювалося завдяки інтенсивному припливу капіталів (зокрема іноземних), створенню густої транспортної мережі, близь-

кості моря, відсутності тут феодальної рутини, що забезпечувало розвиток суто капіталістичних галузей промисловості.

Протягом 80-х — початку 90-х років бачимо швидке зростання на Україні капіталістичної машинобудівної промисловості. На середину 90-х років діяло 109 заводів (79 із яких збудовано саме в ці роки). Значна частина заводів була великими підприємствами. На початку 90-х років на Україні зосереджувалося майже 32 % всіх машинобудівних заводів Росії, котрі давали близько 16 % загальноросійської продукції машинобудування. *Україна перетворилася на головний район сільськогосподарського машинобудування.* Найбільшими центрами машинобудування були Харків, Катеринослав, Київ, Одеса, Олександрівськ. Водночас його розвиток гальмувався вузькістю власної технічної бази.

Продовжувалося інтенсивне *залізничне будівництво*. Залізниці на Україні створювались як складова загальноросійської мережі. Частина залізниць була збудована казною, решта — великими акціонерними товариствами за підтримкою державного кредиту. На початку 90-х років на Україні діяло дев'ять залізничних (казених і приватних) магістралей, загальна їх довжина становила 7,6 тис. верст. Виникли великі транспортні вузли — Харків, Київ, Катеринослав, Кременчук тощо.

На середину 90-х років на Україні склалися промислові райони всеросійського значення: *Правобережжя* — з розвинутими цукровою та іншими галузями харчової промисловості та машинобудуванням; *Південь*, який поділявся на *Криворізько-Придніпровський район* — з розвинутою залізородною і марганцевою промисловістю, металургією і машинобудуванням — та *Донбас* — із розвинутою вугільною, металургійною, хімічною промисловістю. Слід ще виділити *Харківський район* (машинобудування, цукрова промисловість) і *Одесько-Миколаївський* (машинобудування, суднобудування, харчова промисловість).

У 90-ті роки в обробній промисловості України налічувалося понад 34 тис. підприємств. Отже, на цей час тут був створений *основний кістяк великої капіталістичної машинної індустрії.*

Формування буржуазії. Розвиток капіталізму призвів до утворення двох нових суспільних класів — *пролетаріату і буржуазії*, що було вираженням зміни суспільно-економічних відносин, яка відбувалась в усіх галузях народного господарства.

На одному полюсі бачимо формування великої промислової буржуазії: власників заводів, фабрик і копалень, членів акціонерних товариств, залізничних компаній, пароплавств. Промислова буржуазія стає панівною всередині свого класу, витісняючи представників торговельного капіталу. Прискоренню процесу становлення промислової буржуазії сприяла політика самодержавства — впровадження протекційних митних тарифів, казенні замовлення, забезпечення вітчизняних капіталістів (в окремих галузях) гарантованими прибутками тощо.

Утворення промислової буржуазії на Україні відбувалося насамперед шляхом «обуржуазнення» українських, російських, польських поміщиків (Терещенків, Головинських, Тишківських, Рутченків, Бобринських, Лопухіних-Демидових), які ступили на шлях капіталізації своїх господарств, перетворювалися у власників промислових підприємств, ставали членами акціонерних і пайових товариств — передусім у цукровій, спиртогорілчаній, мукомельній галузях. Формування промислової буржуазії йшло також за рахунок вихідців з українського купецтва й міщанства — в цукровій, мукомельній, шкіряній, вугільній промисловості й пароплавстві (Яхненки і Смиренки, Панченки, Стороженки); російського — в суконній, машинобудівній і металобробній промисловості, залізничному транспорті (Дегтярьови, Суботіни); єврейського — в цукровій, винокурній, мукомельній промисловості (Бродські, Горенштейни, Гальперіни). Значну частину промислової буржуазії України становили представники верхівки бюрократії та капіталісти іноземного походження (в машинобудівній промисловості).

Таким чином, *характерною особливістю промислової буржуазії на Україні був її багатонаціональний склад*. При цьому українська національна буржуазія посідала важливі позиції в ряді провідних галузей промисловості.

Характерним симптомом оформлення класу промислової буржуазії було проведення всеросійських з'їздів фабрикантів і заводчиків, гірничопромисловців Півдня та інших, на яких здійснювалися спроби виробити класову політику в сфері економіки, висувати певні, хоч і обмежені, вимоги до уряду. Водночас унаслідок відносної вузькості внутрішнього ринку велика промислова буржуазія Росії та України була зацікавлена в різноманітних видах державної підтримки і промислового протекціонізму. Звідси ті «тисячні економічні нитки» (В. І. Ленін), котрими буржуазія була пов'язана з царизмом, її залежність від останнього.

Страх перед робітничим рухом прив'язував буржуазію до самодержавства у політичному плані, а безправність народу забезпечувала їй можливість одержання надлишкового зиску шляхом грубих форм експлуатації, що зумовлювало економічну заінтересованість буржуазії у збереженні царизму.

Утворення робітничого класу. На протилежному полюсі капіталістичного суспільства відбувалося формування класу промислового пролетаріату, що також було провідним соціальним явищем епохи промислового перевороту.

Процес становлення робітничого класу нерозривно пов'язаний з основними етапами розвитку промисловості, передусім із переходом від мануфактури до фабрики, з перемогою машинної праці над ручною. Якщо робітник на мануфактурній стадії капіталістичної промисловості (не кажучи вже про поміщицьку на Україні) ще не розірвав зв'язки з землею, то фабричні робітники, зосереджуючись на великих підприємствах, втрачають риси патріархальності і остаточно поривають зі своїм минулим.

Головним джерелом утворення робітничих кадрів для великої машинної індустрії було *зубожіле селянство* (хоч на Україні існувало ядро кваліфікованих робітників, вихованих мануфактурою і великою майстернею). У 60—80-х роках, коли фабрика витісняла мануфактуру та відбувалося прискорене будівництво великих підприємств (останнє було характерним саме для України), селяни, йдучи на фабрики і заводи, вливалися до лав промислових робітників, оволодівали навичками машинної праці, набували певної технічної культури, розширювали свій кругозір. Маса робітників перетворювалася у соціальний клас — пролетаріат.

В подальшому, після перемоги великої машинної промисловості, вихідці з села поповнювали ряди пролетаріату, що вже склався. Тому на цьому етапі зубожіле селянство виступає не джерелом формування робітничого класу, а його *резервом*.

У зв'язку з переходом до стадії великої машинної індустрії в усіх сферах суспільного виробництва на Україні у післяреформені десятиліття утворюються, поряд з промисловими робітниками, нові великі загони робітничого класу: гірничий, транспортний і сільськогосподарський.

Процес утворення робітничого класу України здійснювався *нерівномірно*: найбільш інтенсивно він проходив у найважливіших галузях промисловості, у великих промислових районах (Донецькому краї, Криворіжжі), на заліз-

ничному транспорті. Зокрема, темпи зростання чисельності робітників-залізничників були набагато вищими, ніж у фабрично-заводській промисловості. Залізниці поглинали з ринку найманої сили п'яту частину робітництва.

Інтенсивність розвитку машинної індустрії визначила і наявність на Україні такого специфічного загалом факту, як *збереження у частини робітників зв'язку з землею, поява «робітників з наділом»*. Проте на відміну від робітника мануфактури у фабричного робітника весь уклад життя був пов'язаний з роботою за наймом у промисловому виробництві.

Активні процеси концентрації виробництва в головних галузях промисловості України в свою чергу сприяли концентрації робітників на великих підприємствах. Складна техніка таких підприємств вимагала постійних кадрів робітників, які були б обізнані з нею. *Концентрація робітників на великих підприємствах була основою для формування постійних кадрів промислового пролетаріату*.

Це можна бачити на прикладі цукрової промисловості. Ставши до роботи на цукроварні, зубожілі селяни постійно шукали заробітку саме тут, не маючи іншого виходу. З часом частина робітників взагалі не поверталася до своєї землі — вони наймалися на різні роботи поблизу заводу, на заводські бурякові плантації тощо. Із відновленням виробництва ці робітники знову приходили на ті ж заводи. Водночас заводчики зі свого боку докладали всіх зусиль, щоб найрізноманітнішими засобами створити і примножити особливий клас людей, зайнятих тільки фабричною працею. Вони, зокрема, прагнули закріпити робітників за своїми підприємствами на весь строк виробництва, караючи порушників штрафом, сплатою неустойки тощо. На багатьох цукроварнях робітник, що достроково залишив роботу, втрачав право на одержання всієї заробітної плати. І навпаки, на деяких цукроварнях робітникам, котрі працювали понад строк, вказаний у контракті, платили надбавку. Відробіток завдатку, попередніх боргів, дорожні витрати — все це ставало причиною утворення прошарку робітників — постійних боржників заводів. У результаті на 90-ті роки у цукровій промисловості України постійні промислові робітники вже становили майже половину зайнятих у цій галузі. Значні групи постійних кадрів робітничого класу існували на цей час у більшості галузей промисловості України.

У зв'язку із збільшенням числа постійних робітників виникає контингент *потомствених пролетарів* — тобто сім'ї самих робітників ставали джерелом поповнення робітни-

чого класу. Остаточний і повний відрив робітників від землі, концентрація пролетаріату в промислових центрах значною мірою сприяли формуванню класової свідомості пролетаріату.

Загалом на початку 90-х років в обробній промисловості України чисельність робітників, взятих на облік фабрично-заводською статистикою, становила близько 150 тис. чоловік. *Ускладнювалася галузева структура робітничого класу.* На першому місці, як і в попередні десятиліття, стояли робітники-цукровики — понад 79 тис. чоловік. Усі вони були зайняті на підприємствах виключно заводського типу. У 80—90-ті роки швидко зріс новий великий загін робітників — металістів і машинобудівників, другий за чисельністю серед індустріального пролетаріату України — понад 22,5 тис. чоловік. Абсолютну більшість тут також становили робітники великих підприємств. Робітники, зайняті у виробництві будівельних матеріалів, були третім за чисельністю загоном — понад 10,8 тис. чоловік. Далі йшли робітники, зайняті в старих галузях харчової (мукомельній, спиртогорілчаній) та у суконній промисловості. Слід зазначити швидке зростання числа робітників на парових млинах. У цих галузях переважну частину теж становили робітники, зайняті на підприємствах фабрично-заводського типу; дещо менше їх було у лісопильній, паперовій, хімічній, шкіряній промисловості. Звідси можна зробити висновок, що в основних галузях промисловості України фабрично-заводський пролетаріат абсолютно переважав.

Із розвитком залізорудної та кам'яновугільної промисловості у 70—90-ті роки швидко зріс загін гірників. Загальна чисельність гірничого пролетаріату та робітників металургійних заводів України у 1890 р. становила близько 69 тис. чоловік; основну масу складали шахтарі Донбасу, робітники, зайняті на добуванні солі та на залізорудних і марганцевих рудниках.

Різкі зрушення відбувалися й серед транспортного пролетаріату — робітників залізниць, залізничних майстерень тощо. На 1893 р. їхня чисельність зросла до 84 тис. чоловік; близько 21 тис. із них були зайняті в залізничних майстернях. До складу транспортного пролетаріату України входили також річковики, моряки, портовики, що працювали на судноремонтних і суднобудівельних підприємствах Півдня.

Формування робітничого класу у післяреформені роки здійснювалося за рахунок не лише місцевого населення, а й прийдешніх селян і робітників, передусім із Централь-

ної Росії. Швидкий розвиток індустрії на Півдні притягував сюди тисячі трудівників. Так, на шахтах Донбасу на початку 90-х років більше половини робітників були приїздили, переважно з російських губерній. До половини робітників металургійних заводів також були вихідцями з російських і білоруських губерній, а на залізницях їх була третина. У решті галузей переважали українці.

Становище робітництва. Умови праці й життя робітничого класу на Україні, як і в цілому в Росії, були важкими. Передусім не існувало законів, якими б регулювалася тривалість робочого дня. Робітників змушували працювати понад 12 годин на добу. На шахтах Донецького басейну робітники працювали в основному в дві зміни по 12 годин кожна. А робочий день таких категорій залізничників, як стрілочники, зчіплювачі вагонів, до середини 90-х років узагалі залежав від волі адміністрації. Вільного часу не вистачало для відновлення сил робітника, і це згубно впливало на його здоров'я, було причиною передчасного старіння, хвороб.

Власники фабрик і заводів використовували жіночу і дитячу працю. В тютюновій, вовномийній, сірниковій галузях жінки і діти складали переважну частину робочої сили. Лише у 1882 р. були видані «Правила про роботу малолітніх на фабриках, заводах і мануфактурах», за якими заборонялась праця на промислових закладах дітей до 12 років, а підліткам дозволялося працювати не більше восьми годин на добу.

Важкі умови праці, відсутність її охорони призводили до масового травматизму робітників. У кам'яновугільній промисловості нещасні випадки були постійним явищем. Так, у 80-ті роки у Донбасі на 10 тис. шахтарів припадало понад 18 загиблих (у кілька разів більше, ніж у цілому по країні). З розвитком залізничного транспорту зростав травматизм серед залізничників (щороку понад 200 травмованих і близько 150 загиблих) тощо.

Рівень заробітної плати на підприємствах України був неоднаковий. До того ж капіталісти знижували її, використовуючи кон'юнктуру на ринку праці, особливо в періоди криз і депресій. Сума заробітної плати залежала від галузі виробництва, від способу найму (безпосередньо власником чи через підрядчика), від системи оплати праці — поденної, місячної чи відрядної. В деяких галузях промисловості заробітна плата була набагато нижчою за вартість робочої сили. Робітник часто не міг забезпечити себе і сім'ю достатнім харчуванням, одежею, житлом.

Так, у вугільній промисловості робітники наймалися через підрядчика, який при розрахунках привласнював значні суми. У середині 80-х років вибійники у середньому одержували 20,9 крб на місяць, кріпильники — 19, саночники — 16,4, сортувальники — 13,2. Лише робітникам, що належали до незначної групи «майстрових», платили від 22 до 32 крб на місяць. На розмірі зарплати позначались припинення роботи шахт через обвали і затоплення, відрахування по хворобах; нерідко порушувалися строки виплати. Вищою була заробітна плата на металургійних заводах: середній заробіток кваліфікованого робітника дорівнював 24—30, а некваліфікованого — 16—23 крб на місяць. Низькою була заробітна плата робітників і службовців на залізницях: колійних обхідників — 10,6 крб, стрілочників — 15,3, кочегарів — понад 31. Робітники цукроварень на заводських харчах одержували 5—6 крб на місяць, робітниці — лише 3—4. Причому рівень заробітної плати протягом 80—90-х років майже не зростав.

Під тиском страйкової боротьби робітників царський уряд видав закон від 3 червня 1886 р. про регулярну сплату заробітку, проте капіталісти всіляко намагалися обійти його; траплялися випадки привласнення заробітної плати або розрахунку талонами на крамницю.

Тягарем для робітників були різноманітні штрафи, які досягали інколи половини заробітку. Закон від 3 червня скоротив максимальний розмір штрафів до третини заробітної плати робітника. Проте ще на початку 90-х років це стосувалось лише декількох губерній України; згодом правила про штрафи були поширені на приватні гірничі заводи і промисли.

Незадовільними були житлові умови робітників, особливо шахтарів, які жили переважно у тісних землянках. Скупченість, відсутність доброякісної їжі та води спричинювали до поширення епідемій і хвороб. Більшість робітників-металургів жили в мазанках, які мало чим відрізнялися від землянок. Робітники на будівництві залізниць та сезонні робітники цукроварень жили у бараках або казармах. Житла робітників у великих містах розташовувалися на околицях, які не були хоча б елементарно впорядкованими.

Закон 1866 р. про медичну допомогу робітникам фабрик і заводів капіталістами часто не виконувався. Так, на шахтах Донбасу до 90-х років майже не було лікарень і постійних лікарів. На підприємствах, що мали лікарні, плата за послуги була дуже високою. Лише у 1893 р. було видано постанову про обов'язкову медичну допомогу на гірничих підприємствах.

У 80—90-ті роки робітники залишалися політично безправними. Вони зараховувалися до податного стану, були зобов'язані сплачувати різноманітні податки, викупні платежі, виконувати військову повинність. Їм заборонялося

влаштовувати збори, об'єднуватися у професійні організації, організовувати страйки і демонстрації для поліпшення свого становища. Фабрична інспекція, створена у 1882 р., яка мала здійснювати нагляд за виконанням фабричних законів, виконувала скоріше поліцейські функції, нерідко оберігаючи інтереси заводчиків.

Робітничий рух. Важке становище робітників Росії в перші післяреформені десятиліття, їх згуртування на великих промислових підприємствах зумовлювали посилення класової боротьби пролетаріату. Поширеною формою виступів у 60-х — на початку 80-х років були *страйки*, які мали переважно стихійний характер. Однак унаслідок переважання у промисловості України харчової галузі, робітники якої ще підтримували зв'язок з селом, робітничий рух тут розвивався значно повільніше, ніж у Центральній Росії. Страйки траплялися порівняно рідко. Переважали *масові заворушення робітників, самочинне залишення роботи, перехід на інші підприємства чи сільськогосподарські роботи*; нерідкими були *втечі з виробництва* — поодинокі або групами.

Найбільше заворушень було серед робітників, зайнятих на будівництві залізниць, внаслідок порушень підрядчиками угод про найм, несвоечасної виплати заробітку, важких умов праці. Поширеним явищем було самочинне залишення будівництва.

Перший страйк на Україні відбувся на Грудецькій цукроварні (1869 р.); дальшого розвитку страйковий рух набуває у 70-ті роки, це передусім великий виступ шахтарів у Юзівці 1874 р. У квітні 1875 р. спалахнув великий страйк на підприємствах Новоросійського товариства. Страйк був придушений за допомогою війська, але зробив значний вплив на подальшу боротьбу шахтарів. Цього ж року відбувся страйк на машинобудівному заводі Белліно-Фендеріха в Одесі, який теж було придушено. Вперше в історії робітничого руху на Україні керівництво цим страйком здійснювали члени Південноросійського союзу робітників. Наприкінці 70-х років страйки пройшли у Харкові, Києві. Однак боротьба робітників у цей час була ще стихійною і мала економічний характер. Усього протягом 70-х років на Україні відбулося 72 виступи робітників.

Посилення робітничого руху викликало стурбованість царських властей, вони стали вдаватися до репресій. Уже у 1870 р. губернаторам було надано право виселяти керівників страйків у адміністративному порядку у віддалені місцевості; у 1874 р. було видано закон, за яким вони

могли засуджуватися на заслання до Сибіру або ув'язнення.

Новий етап у робітничому русі настав із середини 80-х років. В. І. Ленін вважав «перші великі робітничі страйки в центральному промисловому районі, у Морозова та інших» (1885 р.) початком новітньої історії нашого робітничого руху, хоч і «з мізерною участю зовсім поодиноких, не згуртованих ніякою організацією, соціалістів»².

Значення Морозівського страйку як висхідного пункту нового етапу робітничого руху полягало в тому, що він за масштабами, рівнем організованості, характером вимог став новим проявом пролетарської боротьби і поклав початок загальному піднесенню страйкового руху в Росії. Вимоги страйкуючих про введення фабричного закону для обмеження сваволі капіталістів набули загальноросійського значення.

Із середини 80-х років страйки у великій промисловості за участю всіх або більшості робітників окремих підприємств стають помітним явищем і на Україні. У цей час усю чіткіше вимальовуються такі нові риси робітничого руху, як зростання класової солідарності трудівників, нагромадження елементів організованості та свідомості, виділення з-поміж робітників організаторів страйків, початок пропаганди соціалістичних ідей серед передових верств робітників, поява робітничої соціал-демократичної інтелігенції.

Як і в інших районах Росії, страйки на Україні другої половини 80-х років мали переважно економічний характер: на річковому транспорті, у портах Півдня, на цукроварнях Правобережжя. Особливо помітним був страйк робітників Олександрівських майстерень Лозово-Севастопольської залізниці у червні 1885 р.— вперше в історії робітничого руху на Україні робітники виступили на боротьбу проти капіталу під червоним прапором. Страйк, у якому взяло участь 400 робітників, тривав кілька днів і закінчився їхньою перемогою, однак 11 активістів віддали до суду. Великого розмаху набув страйк шахтарів у Бахмутському повіті (Донбас) у травні 1887 р., який охопив 1500 робітників. Для придушення страйку залучили війська, понад 150 активних робітників було заарештовано і засуджено.

З другої половини 80-х років у страйкову боротьбу починають включатися робітники великих металургійних і машинобудівних заводів: страйки 2,5 тис. робітників

² *Ленін В. І.* Перші уроки // *Повне зібр. творів.* Т. 9. С. 238.

заводу «Коккеріль» у Каменському, робітників-котельників на заводі Белліно-Фендеріха в Одесі. На обох заводах адміністрація змушена була піти на певні поступки робітникам.

Ще більше посилилася боротьба на початку 90-х років. Активно страйкували трудівники Донецького басейну, залізничники. Особливо слід зазначити страйки металургів і шахтарів Юзівки у травні та серпні 1892 р. У ході страйків мали місце сутички робітників з поліцією. В Юзівку були направлені війська, багатьох страйкарів засудили до каторжних робіт і тюремного ув'язнення. На підприємствах Маріуполя, Луганська, Бахмута, Катеринослава відбулися виступи солідарності з шахтарями Юзівки.

У Києві та ряді міст страйки 90-х років виникали під впливом пропаганди соціал-демократів. Знаменним явищем було відзначення робітниками київських залізничних майстерень Дня 1 Травня у 1894 р.

Усього протягом 1885—1894 рр. на Україні відбулося понад 80 страйків і заворушень, у яких взяло участь майже 62 тис. робітників. Це майже удвічі більше, ніж за 60—70-ті роки. З середовища робітників висуваються керівники — передові, свідомі особи; чимало з них були вихідцями з промислового центру Росії та мали досвід революційної боротьби. Тому страйки 90-х років, за в.с.ловом В. І. Леніна, дають вже більше «проблисків свідомості».

* * *

Падіння кріпосного права в Росії поклато початок становленню й розвитку нового суспільного ладу — капіталістичного. З цього часу економічна структура країни докорінно змінюється. Зокрема, патріархально-кріпосницька Україна відходить у минуле, народжується нова, буржуазна Україна.

Внаслідок завершення промислового перевороту на початок 90-х років капіталізм став пануючим способом виробництва, і це викликало великі економічні й соціальні зрушення на Україні: зростання міст, великих фабрик і заводів, що застосовували машинну техніку, тощо. Південь України перетворився на основну вугільно-металургійну базу країни. Важливим районом цукроваріння стала Правобережна Україна. Розвивалася промисловість на Лівобережній Україні: тут виростав Харківський промисловий район.

Провідним соціальним явищем післяреформеної епохи було сформування двох нових класів — буржуазії та про-

летаріату. Сприяючи розвиткові промисловості, будівництву залізничної мережі тощо, царизм всіляко підтримував зростання буржуазії — шляхом протекційних тарифів, пільг та субсидій. Становище ж робітництва, умови його життя і праці були важкими, і трудящі піднімаються на боротьбу. Класові виступи пролетаріату протягом досить тривалого часу мають переважно економічний характер, до того ж зачіпають, за висловом В. І. Леніна, «зовсім мізерні верхівки» робітництва. Але поступово ця боротьба розширювала політичний кругозір трудівників, пробуджувала їхню свідомість, виховувала почуття солідарності. З середини 80-х років починається новий етап боротьби пролетаріату. Робітничий рух, у тому числі на Україні, стає важливим фактором усього суспільного життя.

Рекомендована література

- Бакулев Г. Д. Черная металлургия Юга России. М., 1953.
Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности в Донском бассейне. М., 1955.
Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т. 1.
Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне зібр. творів. Т. 3.
Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба. К., 1955.
Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні. К., 1972.
Мельник Л. Г. Формування робітничого класу на Україні у 60—90-х роках XIX ст. (На матеріалах транспортного пролетаріату). К., 1988.
Парасулько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины в 60—90-е годы XIX в. К., 1963.

ЛЕКЦІЯ 25

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ (50—70-ті роки XIX ст.)

● Коротка характеристика періоду ● Харківсько-Київське таємне товариство ● Т. Г. Шевченко в роки першої загальноросійської революційної ситуації ● Діяльність «Землі і волі» на Україні ● Участь українців у польському повстанні 1863—1864 рр. ● Громадівський рух ● У пошуках соціалістичного ідеалу

Коротка характеристика періоду. Хронологічні рамки даної лекції в основному обіймають період від першої до другої загальноросійської революційної ситуації, коли Російська імперія, а з нею й Україна переживали час кардинального соціально-економічного оновлення, пов'язаного з

відмиранням феодально-кріпосницької та утвердженням капіталістичної системи господарювання. Фактичний матеріал буде розглянуто у контексті загальноросійської визвольної боротьби на її другому етапі, який, за ленінським визначенням, дістав назву *буржуазно-демократичного, або різночинського*. Тоді на передній край суспільно-політичного життя вийшли люди «різних чинів», переважно вихідці з дрібнобуржуазних верств населення, в тому числі селянства, духовенства, чиновництва, дрібнопомісного дворянства тощо.

Харківсько-київське таємне товариство. Ця спілка веде свої витоки від двох таємних студентських гуртків, що 1856 р. виникли незалежно один від одного при Харківському університеті: загальнополітичного і літературного. Перший розпочав серед студентів пропаганду ідей повалення самодержавства і визволення селян із кріпацтва, розповсюджував видані за кордоном твори Герцена та Огарьова. Другий спеціалізувався в основному на викритті свавілля місцевих урядовців — від університетських до губернських. Обидва гуртки випускали прокламації, де йшлося про необхідність народного повстання.

Наприкінці 1856 р. члени цих нечисленних гуртків встановили зв'язок і вирішили об'єднатися. Так утворилося Харківське таємне товариство з 15 осіб, очолене Яковом Бекманом, Петром Завадським, Миколою Раєвським. Статут товариства проголошував його головне завдання — розповсюдження революційних ідей, розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед селян і солдатів для залучення їх до справи ліквідації самодержавства і кріпацтва. Більшість членів товариства були за встановлення республіканського політичного ладу.

1857 р. товариство розповсюдило у Харкові ще дві свої революційні прокламації, одна з яких містила вимогу до уряду негайно покінчити з кріпацтвом, інакше «сокира мужика розв'яже питання по-своєму». 1858 р. товариство очолило велике заворушення в Харківському університеті проти пониження гідності студентів, переслідування їх за вільнодумство та спроби захисту своїх прав. Наслідком було виключення з університету організаторів заворушення.

Протягом 1858—1859 рр. кілька учасників товариства (в тому числі Бекман) змушені були переїхати до Києва, щоб продовжити там навчання. Ті ж, кого не виключили з Харківського університету (зокрема Завадський), не припинили своєї революційної діяльності. Збереглися й зв'язки між «киянами» і «харків'янами»: листовні і особисті;

товариство стало Харківсько-Київським. Замість епізодичних листівок налагодили видання регулярної рукописної періодики: журналів — «Гласность» у Києві та «Свободное слово» у Харкові. Був установлений контакт із герценівським закордонним центром загальноросійського революційного руху.

Намагаючись розширити коло своїх однодумців, Харківсько-Київське товариство проводило антикріпосницьку й антицаристську агітацію не тільки в Харкові та Києві, а й у Одесі, Чернігові, Сумах, Богодухові, Новочеркаську, привертало на свій бік інші легальні чи напівлегальні політичні або просвітницькі організації (гуртки «вертепників» у Москві, «півківів» у Катеринославі тощо). Члени товариства стали організаторами відкриття недільних шкіл, де трудовий люд оволодівав початковою освітою. Викладаючи у цих школах, Я. Бекман, М. Муравський, В. Португалов, П. Завадський намагалися поєднати навчання з пропагандою революційних ідей, запровадили не дозволені властями уроки історії та ще й не за офіційними підручниками.

В один із грудневих днів 1859 р. близько 40 студентів і серед них члени товариства (яке на той час уже налічувало понад 100 чоловік) зібралися на вечірку, присвячену проводам одного з найулюбленіших університетських професорів — П. В. Павлова. На ній добрим словом згадувалися і річниця повстання декабристів, і ті, хто продовжив їхню справу. Незабаром сталися арешти членів товариства у Києві та Харкові. За вироком суду їх відправили на різні строки заслання.

Члени товариства, які уникли арешту, приєдналися до створеної у 1861—1862 рр. загальноросійської таємної революційно-демократичної організації «Земля і воля», що діяла й на Україні. Докладніше про цю організацію, про найвизначніших її членів ми розповімо трохи далі. Зараз же схарактеризуємо діяльність людини, яка перебувала у самому центрі всього тодішнього суспільно-політичного життя на Україні.

Т. Г. Шевченко в роки першої загальноросійської революційної ситуації. Хоча Шевченко і не дожив до організаційного оформлення «Землі і волі», та з її майбутніми ідейними натхненниками і керівниками М. Г. Чернишевським і М. О. Добролюбовим він зблизився в останні роки свого життя після повернення 1857 р. із заслання. Постійним місцем проживання Шевченко обрав Петербург, і лише 1859 р. йому вдалося відвідати рідні місця на Україні.

У Києві поет зустрівся з демократично настроєною молоддю, і саме їй він першим подав ідею створення недільних шкіл для широких мас. Друзі поета — педагоги А. Сенчило-Стефановський, І. Сошенко, М. Чалий, І. Юскевич-Красовський — багато зробили для втілення шевченкової ідеї. До кінця своїх днів поет листувався з діячами недільних шкіл на Україні, підготував і видав для «недільників» український буквар, а гроші від його продажу віддав на потребу цих дійсно народних учбових закладів.

Творчість Шевченка була близькою передовій громадськості всієї Росії. Прогресивний журнал «Отечественные записки» в рецензії на «Кобзар» писав: «...Шевченко відноситься до першокласних поетів слов'янського світу. Його місце поряд з Міцкевичем і Пушкіним. Яке співчуття збуджують його твори, можна бачити з того, що великороси, уродженці центральних і східних губерній, які ніколи в очі не бачили малоросіян, читають і заучують їх напам'ять... у нього те, що може народ ще й не говорив, але що він може сказати». В роки революційної ситуації російська революційна демократія у своїй антикріпосницькій агітації широко використовувала «Кобзар», який саме тоді було видано у російському перекладі.

Вихід у світ 1860 р. нового видання «Кобзаря» мовою оригіналу вітав журнал «Современник», редагований Чернишевським і Добролюбовим. При сприянні останнього у квітневій книжці журналу за 1860 р. була надрукована поема «Наймичка» в перекладі О. Плещеева. Ще більш знаменним було опублікування 1861 р. «Современником» перекладу поеми «Гайдамаки» у супроводі редакційної примітки, в якій пояснювалось, що «Коліївщина» є поняття, подібне до російського «Пугачовщина». Тим самим прямо вказувалось на спільні шляхи антикріпосницької боротьби українського і російського народів, яка не згасає і в нових історичних умовах.

До участі в роботі керованої ним нелегальної революційної організації Чернишевський залучив Шевченка, який був для нього непохитним авторитетом з усіх найважливіших питань життя українського народу. Разом з Чернишевським і Добролюбовим Шевченко підтримував зв'язки із закордонним центром всеросійської революційної демократії, очолюваним Герценом. У свою чергу Герцен високо цінив заслуги великого сина українського народу, особливо наголошуючи на тому, що Шевченко не просто великий поет, а й політичний діяч, борець за свободу.

Похорон Т. Г. Шевченка 28 лютого 1861 р. у Петербурзі перетворився на грандіозну політичну демонстрацію. Молодь (переважно сту-

денти) до самого кладовища несла на руках труну вулицями столиці. Промови виголошувалися українською, російською і польською мовами, що демонструвало те саме єднання, яке так активно пропагував за свого життя великий український революціонер-демократ.

Ще більшого політичного змісту набуло перевезення праху поета в Петербурга на Україну у квітні — травні 1861 р. Впродовж усього шляху траурний кортеж робив тривалі зупинки, під час яких проводилися громадські панахиди, звучали палкі промови, що зачіпали болючі питання кріпосницько-самодержавної дійсності. В Києві останки опального поета зустріли посилені загони поліції та кінної жандармерії. Натовпи зустрічаючих розігнали, виголошувати промови над труною заборонили. Але на другий день, коли труну понесли на пристань у супроводі багатотисячного натовпу, з ним уже не могли впоратися ні поліцаї, ні жандарми. Разом із багатьма шанувальниками геніального українського поета київська студентська молодь супроводжувала труну на пароплаві до самого Канева.

Могила Шевченка стала місцем справжнього паломництва прогресивно настроєних людей, важливим осередком пробудження і зміцнення революційної свідомості борців за соціальне і національне визволення українського народу.

Діяльність «Землі і волі» на Україні. Спочатку наведемо досить показовий факт. У 1866 р. ім'я історика О. Лазаревського потрапило на сторінки герценівського «Колокола». Тоді у кількох його номерах була опублікована слідча справа заарештованого 1863 р. на Чернігівщині емісара таємної загальноросійської організації «Земля і воля» Івана Андрущенка (1840—1865). Виявилось, що у нього брав «Колокол» для читання Лазаревський — особа, яка вже перебувала під підозрою місцевих властей, бо не тільки підтримувала дружні стосунки з відомим українським байкарем і редактором дуже прискіпливої до царської бюрократії газети «Черниговский листок» Леонідом Глібовим, а ще й виступила у цьому органі зі статтею на захист української мови. Причому стаття з'явилася якраз 1863 р., коли міністр внутрішніх справ Валуєв офіційно заявив, що української мови як такої ніколи не було, немає і бути не може.

Уродженець Одеси, виходець із збіднілої дворянської сім'ї Андрущенко, працюючи у 1861—1862 рр. землеміром на Чернігівщині, також співробітничав у «Черниговском листке». Наступного ж року він уже за дорученням московського відділення «Землі і волі» привіз сюди велику партію нелегальної літератури, зокрема примірники брошури Огарьова «Що треба народові», прокламації «Довго душили нас поміщики». Завербувавши собі добровільних

помічників із місцевої різночинної інтелігенції — О. Білозерського та О. Тищинського, Андрущенко розповсюдив значну частину привезеної літератури серед демократично настроєних мешканців Чернігівської та Київської губерній. І раптом — провал, арешт, ув'язнення в Петербурзі і смерть ще до судового вироку.

У своїх спробах розгорнути революційну агітацію в військах на Київщині зазнав невдачі ще один видатний землеволець — підполковник Андрій Красовський (1822—1868), виходець із генеральської сім'ї. Перебуваючи на військовій службі у Петербурзі в кінці 50-х років, Красовський зблизився з вожаками російської (М. Чернишевський, М. Добролюбов), польської (С. Сераковський, Я. Домбровський) революційної демократії. Найбільше враження справив на нього Шевченко, з яким Красовський познайомився особисто і під впливом якого сам почав писати вірші українською мовою.

Восени 1861 р. Красовський переїхав до Києва на нове місце служби — у Кадетський корпус. Тут він поринув у різноманітну громадську роботу, в тому числі й викладацьку в недільних школах, почав розповсюджувати нелегальну літературу серед місцевої інтелігенції, намагався згуртувати її навколо обговорення проблем боротьби проти гнобительського ладу.

Студент університету Є. Мосаковський і випускник гімназії В. Синьобуб за дорученням Красовського виїздили у села Київської та Полтавської губерній, щоб вести там революційну агітацію, вербувати добровольців на допомогу повстанню, яке активно готували на Правобережній Україні діячі польсько-шляхетських таємних визвольних організацій. Та й сам Красовський з 1862 р. розпочав регулярні виїзди у провінцію, де, вбравшись у національний український одяг, вів революційну агітацію серед селян і солдатів. Десь у червні Красовський дізнався, що розташований в Києві Житомирський полк має бути направлений на придушення селянських заворушень, і він вирішив діяти самостійно, щоб не допустити цього. Красовський склав текст відозви до солдатів, переписав його у кількох примірниках, а потім пробрався у розташування Житомирського полку і розкидав листівки біля казарм.

Як це не здається дивним, листівки Красовського подіяли на керівництво полку, яке вирішило не вести солдатів у каральний похід. Але автора листівок було викрито. Красовського заарештували і доповіли про це самому цареві. Військовий суд у Києві засудив Красовського до розстрілу. Цар змилювався на політичну страту й каторгу.

27 жовтня 1862 р. езуїтський обряд політичної страти було здійснено (через півтора року те саме вчинили з Чернишевським). До того ж про заміну смертного вироку не повідомили ні засудженого, ні його рідних. Лише в останню хвилину перед розстрілом оголосили царське рішення, і Красовського закували в кайдани.

На каторзі Красовський зустрівся зі своїм кумиром — Чернишевським, і це зміцнило його прагнення знову зануритися у вир революційної діяльності. У травні 1868 р. він утік із каторги, але, переслідуваний охоронцями, був поставлений перед вибором: або здатися і повернутися на місце покарання (та ще й за втечу — з подовженим терміном ув'язнення), або ж самому вирішити питання про своє життя. Красовський обрав останнє і застрелився, залишивши написану кров'ю записку, яка кінчалась так: «Краще померти, ніж віддатися в руки ворогів живим».

Такою ж героїчною і трагічною була доля керівника військової організації «Землі і волі» штабс-капітана Андрія Потебні (1838—1863). Виходець із сім'ї непримітного офіцера, дрібнопомісного дворянина Полтавської губернії, він мав старшого брата Олександра, який уславив вітчизняну культуру науковими працями з українського і російського мовознавства. Згадка про штабс-капітана Потебню дає підставу перейти до наступного питання лекції.

Участь українців у польському повстанні 1863—1864 рр. Повстання, що вибухнуло передусім у самій Польщі, було виступом за її національну незалежність, проти поневолення її царизмом. Визвольним прагненням поляків широкі співчувала передова громадськість Росії та України. Зокрема, Андрій Потебня ще під час військової служби у Петербурзі в кінці 50-х років зблизився з польськими революційними демократами Я. Домбровським і З. Падлевським. У 1861 р., коли полк, у якому служив Потебня, дислокувався на польській території, він створив там таємну організацію «Комітет російських офіцерів у Польщі». Наступного року комітет у повному складі ввійшов до всеросійської революційної організації «Земля і воля». Потебня встановив зв'язки з польськими таємними революційними організаціями для спільної підготовки повстання проти царизму.

У червні 1862 р. Потебня вчинив замах на царського намісника у Польщі. Після цього він кинув військову службу і перейшов на нелегальне становище, відвідав Герцена у Лондоні. Складену Потебнею прокламацію «Офіцерам російських військ від Комітету російських офіцерів у

Польщі» опублікував герценівський «Колокол». Повернувшись у Польщу, де йшли жорстокі бої повстанців проти царських військ, Потебня — вже як керівник військової організації «Землі і волі» — складає разом з іншими членами комітету нові революційні відозви, адресовані не тільки офіцерам, а й солдатам.

У лавах польських повстанців під гаслом «За нашу і вашу свободу!» Потебня брав участь у боях проти царських військ. У його загоні налічувалося до 300 солдатів — росіян, українців, білорусів, які перейшли на бік польських повстанців. Та недовгим виявився бойовий шлях їх командира. Навесні 1863 р. в одному з боїв біля с. Піщана Скеля на польській землі він загинув смертю хоробрих.

На Правобережжі України, де також діяли польські повстанці, «Земля і воля» розповсюджувала серед населення і військ листівки на підтримку визвольної боротьби. Були й прокламації українською мовою, складені польськими повстанцями, у яких вони апелювали до національних почуттів українців, обіцяючи їм відновлення рідної мови в усіх сферах громадського життя тощо. Але все це обіцялося у майбутньому, нині ж українських селян закликали разом з їх же панами виступити проти царського самодержавства.

Загалом можна сказати, що ігнорування найпекучіших соціальних (насамперед аграрних) потреб українського селянства керівниками польського визвольного руху, проголошений ними курс на відновлення Польщі в кордонах 1772 р. (тобто із включенням земель Правобережної України), політична відсталість більшості українських селян — усе це зумовило їх байдуже, а іноді й вороже ставлення до польського повстання. Не здобувши підтримки в народних масах на Україні, польські повстанці змушені були тут, як і в інших місцях, скласти зброю. У 1864 р. повстання було придушене царськими військами.

З більшим розумінням сприймали українські селяни революційну агітацію землевольців. Їхні чіткі афористичні звернення до народу знаходили у ньому широкердий відгук. Ось декілька прикладів: «Що потрібно народові? Земля, воля, освіта»; «Не чекай від царя ніякого добра, а тільки одного зла, бо через жадібність свою царі і волю, і достаток народу грабують неминуче»; «Уставні грамоти насильно і брехливо підписані, земля в народу урізана, оброки підвищені, дозволено викуп: тобто за свою землю селяни повинні грошенята заплатити, та ще не за своєю оцінкою, а за чиновницькою». Ця агітація кликала до дій. Се-

ляни активно протестували проти грабіжницької реформи 1861 р., домагалися одержання поміщицької землі без будь-якого викупу, негайної та повної ліквідації всіх кріпосницьких повинностей.

Та все ж навіть наймасовіші селянські виступи не досягли успіху. *В цілому вони лишалися поодинокими, роздробленими, стихійними, не об'єднаними політичною програмою знищення самодержавства і всіх залишків кріпосництва. Не змогли створити згуртованої політичної партії і представники революційно-демократичної течії в суспільно-політичному русі того періоду*, які до того ж зазнали великих втрат. 1861 р. померли Т. Шевченко і М. Добролюбов; 1862 р. було заарештовано і вислано на каторгу А. Красовського, а також М. Чернишевського та його найближчих соратників — М. Михайлова, М. Шелгунова, М. Серно-Соловйовича та ін.; 1863 р. загинув смертю хоробрих А. Потєбня; 1864 р. — заарештовано багатьох членів «Землі і волі», внаслідок чого вона припинила своє існування. Розгром польського повстання 1863—1864 рр. також негативно позначився на загальноросійському вільному русі, в тому числі й на Україні.

Громадівський рух. Специфічними осередками визвольного руху на Україні були так звані *громади* — самодіяльні напівлегальні або нелегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелігенції. Вони виникли у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі та інших містах України в період першої загальноросійської революційної ситуації кінця 50-х — початку 60-х років. Причому деякі з них, переживши відповідні модифікації внутрішньої структури, складу учасників тощо, збереглися аж до 90-х років. Хоча чітких програм і статутів громади, як правило, не мали, вони вели велику культурно-освітню діяльність серед досить широких народних мас, яка прямо протистояла національним утискам царизму.

У громадах були представлені як ліберали та консерватори, так і діячі демократичного напрямку. Щодо національного складу громад, то в них переважали українці, далі йшли росіяни, поляки, євреї та ін. За соціальним станом і фахом тут були шляхтичі, дворяни, міщани, селяни, поповичі, чиновники.

Перша така громада виникла у стінах Київського університету із таємного гуртка «хлопоманів», учасники якого В. Антонович, Б. Познанський, Т. Рильський, Ф. Панченко, А. Свидницький та інші ще наприкінці 50-х років вирішили об'єднатися для захисту інтересів українського селянства.

Власне хлопоманами (від польського *хлоп* — селянин) чи хохломанами (від зневажливого прізвиська українців) називали тих, хто присвятив себе справі українського народу, їхні недоброзичливці. На це прізвисько його носії не ображались, хоча самі віддавали перевагу назві «українофіли». Але прізвисько виявилось довговічнішим і закріпилося на весь дожовтневий період історії України — насамперед у жандармсько-слідчих колах — за всіма учасниками українського національного руху.

Ідеологом хлопоманства став Володимир Антонович (1830—1908) — випускник історико-філологічного факультету Київського університету 1860 р., пізніше професор, видатний дослідник історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Походив він із родини збіднілого польського шляхтича. Ще навчаючись в Одеській гімназії, а потім в університеті, Антонович захопився, з одного боку, гуманістичними творами французьких просвітителів XVIII ст. Монтеск'є, Руссо, Вольтера та ін., з другого — поезіями Шевченка, українськими козацькими літописами XVII ст. «Притуляючи слабі знання про українство до загальної демократичної французької теорії,— писав пізніше Антонович,— я одкрив сам собою українство, і чим більше читав і знайомився з історією, тим більше переконувався у тому, що відкриття мое не вигадка».

Молодий ерудований фахівець прийшов до твердого переконання, що українському народу є чужими прагнення польської радикальної інтелігенції до відновлення шляхетської державності, що український народ сам має право на національне відродження. Такі переконання групи польської молоді на чолі з Антоновичем змушують її вийти з польської земляцької корпорації — *гміни*, яка напівлегально існувала при Київському університеті.

У новоутвореному нелегальному гуртку польської та полонізованої української різночинної молоді (саме їх пізніше й прозвали хлопоманами) авторитет Антоновича як загальноновизнаного лідера ще більше зріс. Для своїх товаришів Антонович, за їх словами, був «неначе живим архівом, історичним підручником, де зібрані були всілякі злочини Польщі супроти українського народу,— для кожного вмів він знайти потрібні йому аргументи, чи то в своїй пам'яті, чи то в книжках». Своєю стратегічною метою хлопомани вбачали ліквідацію царизму, кріпацтва, встановлення демократичної республіки на основі добровільного співжиття росіян, українців, поляків. А розпочати втілення у життя цих задумів гуртківці вирішили з поширення освіти серед українських селян, піднесення їхньої національної, політичної свідомості.

Вбравшись у селянсько-міщанський одяг, хлопомани

почали регулярно відвідувати села. Зрештою для деяких із них це завершилося арештом і слідчою справою із загрозливим на той час формулюванням — «об устройстве коммунистического сообщества». Правда, довести те, що хлопомани займалися комуністичною пропагандою, їх переслідувачам не вдалося, але гуртківців було поставлено під негласний нагляд поліції.

Десь на рубежі 1860—1861 рр. гурток хлопоманів припинив своє існування, очевидно, з ініціативи самих його учасників. Разом з іншими студентами Київського університету (серед них були П. Чубинський, брати Синьогуби, І. Касьяненко, М. Драгоманов) вони утворили нове таємне товариство — «Українську громаду», легальна агітаційно-пропагандистська діяльність якої була зосереджена у недільних школах. Узявши зразу ж цю діяльність під нагляд, жандарми «вийшли» й на потаємні цілі новоутвореної організації, роздмухавши їх у своїх донесеннях у Петербург до неймовірних розмірів.

Ось уривок одного з таких рапортів: «Это молодые и пылкие вольнодумцы, употребляющие все усилия к осуществлению делеемой ими мысли о свободе Малороссии и старающиеся сблизиться с простым народом, научить его грамоте и постепенно внушать ему мысль о бывшей славе Малороссии и прелестях свободы, с той именно целью, дабы впоследствии, когда умы простого народа покорятся их влиянию, действовать во вред монархии. С этой целью, сколько известно, издается малороссийский журнал «Основа», рассылаются пропаганды на малороссийском языке, пишется история Украины и существует в Киевском университете ежедневная народная школа, и с этою же целью выезжают молодые люди в разные места Малороссии и Украины».

Згаданий тут перший український літературно-мистецький і публіцистично-історичний щомісячний журнал «Основа» був прямо причетний до діяльності громад, які слідом за київською одна за одною виникали в інших містах України. За редакцією колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства В. Білозерського, М. Костомарова, П. Куліша він видавався у 1861—1862 рр. у Петербурзі. Журнал вітав селянську реформу, висловлював сподівання на проведення інших буржуазних реформ, закликав інтелігенцію розширювати культурно-освітню діяльність. Водночас на його сторінках з'являлися й революційно напружені твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова та ін. Проіснувавши близько двох років, журнал самоліквідувався через постійні цензурні утиски і брак коштів. Охоронники царського самодержавства мали цілковиту підставу звернути увагу й на мандри громадівців по Україні. У цих поїздках закріплювалися нелегальні

зв'язки не лише між самими громадівцями, а й між ними та діячами «Землі і волі».

Із самого початку своєї діяльності громадівці розрізняли «дві Росії», одну з яких активно підтримували, а проти другої рішуче виступали. У програмній заяві київських громадівців, викладеній на сторінках їх рукописного публіцистичного журналу «Самостайне слово», проголошувалося: «Ми не думаємо ставити нарівні Росії казенної, офіційної з тою Росією, котра все більше набирає сили». З цією «другою Росією» найдемократичніше настроєні громадівці прагнули встановити безпосередні контакти.

Багатозначним є факт виїзду Олександра Потебні за кордон 1862 р., зразу ж після переговорів землевольців із харківськими і полтавськими громадівцями. Того ж року тричі був у Герцена в Лондоні Андрій Потебня — вже згадуваний нами герой польського повстання, керівник військової організації «Землі і волі». Отже, мали нагоду зустрітися за кордоном і брати Потебні.

У той же період відвідали Герцена й полтавські громадівці — О. Стронін, А. Нечипоренко, М. Потехін, але після повернення на батьківщину їх заарештували й засудили на вислання за «намір відокремити Малоросію від Росії». Активним пропагандистом українофільства у полтавській громаді виявив себе й Д. Пильчиков — колишній член Кирило-Мефодіївського товариства. Разом з тим, за свідченням його учня — М. Драгоманова, Пильчиков дбав і про «всеросійську справу увільнення кріпаків».

Щодо укладення угод про спільні дії з землевольцями, то тут громадівці (навіть радикально настроєні) проявляли певну обережність, хоча землевольці покладали на них великі надії. Так чи інакше, але у рамках загальноросійського визвольного руху — більш-менш постійних контактах із землевольцями, у все міцніючих зв'язках між собою — українські громади з різних міст розвивалися і діяли в напрямі організаційного та ідейно-програмного об'єднання. *Спільною для всіх них була національна українська ідея на демократичному ґрунті, натхненна віра у можливість досягти національного самовизначення, любов до України, повага до українського народу, гордість за надбання його духовної культури.*

Хоча практична діяльність громад зводилась переважно до культурницьких заходів, навіть вона лякала охоронців царизму. До середини 60-х років, не витримавши постійних переслідувань з боку властей, більшість громад на Україні самоліквідувалися або ж були розгромлені.

Відродження громадівського руху відбулося в 70-х ро-

ках у зв'язку з активізацією національно-визвольної боротьби та революційною діяльністю народників. До того ж національний рух на Україні тісно переплітався з суспільно-політичним, і це зумовило відносно менше, ніж в інших регіонах Російської імперії, розмежування між демократизмом і лібералізмом. Як і в 60-ті роки, так і тепер та й пізніше у громадівських організаціях більш-менш дружно працювали люди далеко не однакових політичних переконань. Те, що об'єднувало їх,— від революційних девісів до поміркованих лібералів,— чи не найкраще висловив один із найактивніших київських громадівців — П. Житецький, пізніше відомий учений-мовознавець: «Ми вже добре знали, що однієї свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми і те, що націоналізм в його чистому вигляді наводить духовний настрій людини на консервативну доктрину. В національних питаннях ми не йшли далі того кордону, який визначається потребою оборони. Нам був дуже противний як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства».

Як відомо, у 60—70-ті роки посилювався тиск царського самодержавства на українську мову й культуру. 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв розіслав по всіх українських губерніях циркуляр, за яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі зазначених для початкового читання народу». Пізніше, 1876 р., Олександр II підписав указ, який повністю заборонив друкувати будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або ввозити таку літературу з-за кордону, говорити українською мовою на театральній сцені. Саму назву «Україна» царська цензура заміняла на «Малоросія» тощо.

Проте ці акції не тільки не згорнули, а й навіть поживили громадівський рух. Із найактивніших, найавторитетніших, найдосвідченіших діячів руху з'їзди громадівців Києва, Полтави, Одеси обрали Раду (В. Антонович, В. Беренштам, М. Драгоманов, О. Русов, П. Чубинський та ін.) — центральний керівний орган «федеративного об'єднання громад» усієї України. Це було тим більше потрібним у зв'язку з утворенням нових громадівських молодіжних гуртків, члени яких охоче йшли на контакти з революційно-народницькими організаціями, нерідко вели спільну з ними агітаційно-пропагандистську роботу. «Стара» київська громада також прагнула до того, щоб її вплив поширювався й на молодогромадівців.

У пошуках соціалістичного ідеалу. В 70-х роках через Південно-Західний відділ Російського географічного товариства у Києві громадівці розгорнули плідну роботу по вивченню економіки, історії, географії, етнографії, фольклору України, підготували та надрукували ряд фундаментальних видань з цих наукових галузей, організували демографічні та соціально-економічні обстеження населення Києва і Південно-Західного краю (тобто Правобережної України), провели 1874 р. у Києві III Всеросійський археологічний з'їзд, у якому взяли участь видатні вітчизняні та закордонні вчені.

Провідну роль у цій різноманітній діяльності, яка вже стала виходити поза рамки ліберального культурництва, відігравали представники демократично настроєної інтелігенції. У пошуках найреалістичнішого ідеалу соціальної та національної справедливості вони старанно студіювали соціалістичні вчення західноєвропейських мислителів, із повагою вивчали громадські традиції у народному побуті та фольклорі, самі формулювали оригінальні соціалістичні теорії. За свідченням одного з провідних тодішніх громадівців — Сергія Подолинського (1850—1891), видатного мислителя-соціолога, що брав активну участь і у загальноросійському визвольному русі, так звані українофіли чи не всі були «соціальними демократами», основний зміст пропаганди яких серед народних мас зводився до такої найдоступнішої сентенції: «Земля — ваша, заводи та інше — також, засіб захоплення — шляхом народної революції».

Завдяки поїздки М. Драгоманова до Галичини громадівцям вдалося налагодити постійні зв'язки з тамтешніми, своїми однодумцями. Галицько-український революційний демократ О. Терлецький сприяв друкові за кордоном українською мовою написаних Подолинським науково-популярних праць «Парова машина», «Про багатство і бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», в яких відчувався вплив «Капіталу» К. Маркса. Але цей вплив був не такий уже й беззастережний. Так, Драгоманов відзначав, що «названі брошури написані були у душі... не стільки новітнього європейського соціалізму, скільки великоруського так званого народництва 70-х років і українофільської «хлопоманії» 60-х.

Та цього вже не можна було сказати про ще одного активного діяча громадівського руху Миколу Зібера (1844—1888) — магістра, потім доцента Київського університету. Це був по-справжньому талановитий популяризатор і послідовник як економічного, так і філософського вчення марксизму.

Положення «Капіталу» Зібер розтлумачував невеликому гурткові студентів, який приватно збирався на квартирі Драгоманова. На основі цього курсу лекцій ще до виходу в світ першого російського видання марксового твору, яке з'явилося 1872 р., Зібер підготував і опублікував 1871 р. у київських «Университетских известиях» працю «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо». Ознайомившись з її змістом, Маркс визнав за потрібне публічно відзначити вдалий виклад його економічної теорії.

На сторінках російської демократичної преси, а також у зарубіжній газеті «Вольное слово», якою певний час керував Драгоманов, Зібер пропагував і класичну філософську працю марксизму — «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельса. І ця сторона діяльності Зібера також залишила помітний слід в історії марксизму. Недарма видатний російський марксист Г. В. Плеханов називав Зібера одним із найталановитіших учнів і популяризаторів Маркса, а відомий дожовтневий теоретик більшовизму В. В. Воровський говорив про нього як про першого в Росії послідовника теорії історичного матеріалізму.

Антицаристська публіцистика Михайла Драгоманова (1841—1895) своєю загальною спрямованістю перегукувалася з тим, що писалося про зовнішню і внутрішню політику російського самодержавства на сторінках прогресивної європейської та американської преси. Ця публіцистика, друкована у багатьох періодичних виданнях Росії та за рубежом, принесла її автору славу одного з володарів дум народів Європи. Однак, як і Подолинський, а трохи згодом Зібер, Драгоманов змушений був залишити професорську кафедру в Київському університеті після того, як царські власті перейшли у наступ проти громадівців-українофілів.

Характерно, що останніх звинувачували не тільки у «малоросійському сепаратизмі», а й як послідовників соціалістичних ідей. Зокрема, газета «Киевлянин», цей рупор царизму на Україні, відкрила кампанію публічних нагінок на громадівців, яких було взято під суворий нагляд охоронців самодержавного режиму. Зрештою свої спостереження газета узагальнила у такому афоризмі: «Українці в одній кишені носять писання батька Тараса (Шевченка.— В. С.), а в другій — писання Маркса».

Подібне поєднання різнорідних соціалістичних учень спостерігалось і в матеріалах «вільної української преси за кордоном», організованої у Швейцарії наприкінці 70-х — на початку 80-х років українськими політичними емігрантами М. Драгомановим і С. Подолинським із Російської імперії та М. Павликом з Австро-Угорщини. Вони

налагодили там видання збірників, а потім і журналу під тією ж самою назвою — «Громада». Вже у «Передньому слові» до першого випуску збірника в одному ряду як «люди великої науки й розуму» були поставлені імена Маркса, Прудона, Лассаля, Дюрінга, Чернишевського.

Видавці закордонної «Громади» виробили й власну соціалістичну теорію. Основу її становила ідея ліквідації приватної власності на засоби виробництва та утвердження колективної власності окремих виробничих асоціацій (громад). У цій ідеї поєднувалися і марксизм, і прудонізм, і українська народна традиція. *Загалом соціально-економічна і політична платформа українських теоретиків «громадівського соціалізму» була утопічно-соціалістичною, і це цілком характерно для буржуазно-демократичного етапу загальноросійського визвольного руху.* Розвиток передової вітчизняної суспільної думки 40—90-х років XIX ст., за визначенням В. І. Леніна, був хоч і висхідним, але далеко не прямим — з болісними блуканнями і хитаннями, успіхами і невдачами.

* * *

У цілому суспільно-політичний і національний рух на Україні у другій половині XIX ст. був могутнім чинником загального прогресу українського суспільства, важливим стимулом зростання як політичної, так і національної самосвідомості широких народних мас. У нагальних питаннях визвольної боротьби тодішня демократична інтелігенція України більшою чи меншою мірою виявила себе гідною бути провідником прогресивних сил нації.

Рекомендована література

Буцик А. К. Суспільно-політичний рух в Росії 30—50-х років XIX ст. К., 1964.

Волощенко А. К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.

Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. К., 1970.

Дьяков В. А., Миллер И. С. Революционное движение в русской армии и восстание 1863 года. М., 1964.

Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов: життя і літературно-дослідницька діяльність. К., 1964.

Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. К., 1971.

Марахов Г. И. Польское восстание на Правобережной Украине. К., 1967.

Марахов Г. И. Социально-политическая борьба на Украине в 50—60-е годы XIX века. К., 1981.

Млинарський З., Сліш П. Андрій Потебня — борець за спільну справу братніх народів. К., 1956.

Общественно-политическое движение на Украине: Сб. документов: В 2 т. К., 1963—1964.

Прийма Ф. Я. Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966.

Сарбей В. Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). К., 1989.

Усенко П. Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50—60-е годы XIX в.). К., 1985.

Шаблювский Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. К., 1975.

Шевченко Т. Г. Документи та матеріали до біографії (1814—1861). К., 1975.

Ястребов Ф. А. Революционные демократы на Украине: Вторая половина 50-х — начало 60-х годов XIX ст. К., 1960.

ЛЕКЦІЯ 26

РЕВОЛЮЦІЙНІ НАРОДНИКИ НА УКРАЇНІ

● Народництво, його течії та напрями ● Початковий етап «ходіння в народ» ● Другий етап діяльності революційно-народницького підпілля ● Зародження політичного напрямку в революційному народництві ● Осередки «Народної волі» на Україні ● Еволюція поглядів і тактики чорнопередільців

Народництво, його течії та напрями. На буржуазно-демократичному етапі визвольної боротьби в Росії величезну роль відігравало народництво — рух різночинної інтелігенції, ідеологія селянської демократії. Поєднуючи в собі радикальну буржуазно-демократичну програму з ідеями соціалізму, воно одночасно виступало як проти кріпосництва та його залишків, так і проти буржуазного розвитку країни. Центральною ланкою системи поглядів народництва була ідея переходу до соціалізму через збереження, використання і оновлення колективістських засад сільської общини.

Родоначалники народництва О. Герцен і М. Чернишевський справили величезний вплив на сучасні й наступні покоління революціонерів. З самого початку в народництві намітилися дві течії — революційна і ліберальна; перша з них відігравала провідну роль аж до кінця 80-х років. Ідеологами її у 70-х роках були П. Лавров, М. Бакунін, П. Ткачов, під впливом яких формувалися відповідно пропагандистський, бунтарський і політико-змовницький напрями революційного народництва.

У теорії та практиці боротьби революційні народники зробили значний крок уперед порівняно з дворянськими революціонерами. Вони стали ближче до народних мас у захисті їхніх інтересів, у поглядах на роль трудящих у революції, яка має знищити поміщицьке землеволодіння, самодержавний лад, експлуатацію людини людиною, забезпечити трудящим «землю й волю». *Загалом революційні народники виходили з примату соціальної революції над політичною, виступали за тісний зв'язок демократичних і соціалістичних перетворень.*

Початки народницького руху в Росії відносяться до періоду першої революційної ситуації 1859—1861 рр. Згодом з'явилися революційно-демократичні організації, в діяльності яких виразно відчувались народницькі тенденції. З кінця 60-х років у країні почалося нове революційне піднесення, значно посилене впливом Паризької комуні і І Інтернаціоналу. На початку 70-х років виникають самоосвітні гуртки молоді, які переростають у революційно-народницькі. Значно зростають кількість учасників руху, його розмах і дієвість. Численні гуртки, у тому числі на Україні, приступають до практичної реалізації ідей революційного народництва.

Початковий етап «ходіння в народ». Знамените «ходіння в народ» тривалий час готувалося в осередках різночинно-демократичної молоді бунтарського і пропагандистського напрямів. Велику роль у розгортанні народницького руху в країні відіграв петербурзький гурток «чайковців», який існував до 1874 р. У різний час діяльними його членами були М. Натансон, В. Александрова, М. Чайковський (від його імені походить назва осередку), С. Перовська, С. Кравчинський, П. Кропоткін та ін. У березні 1873 р. остаточно склався аналогічний гурток у Москві. *На Україні гуртки «чайковців» утворилися в Одесі й Києві.*

Одеський гурток виник влітку 1873 р. Очолив його Ф. Волховський, членами ж були С. Чудновський, М.-В. Ланганс, В. Костюрін, Д. Желтоновський, Л. Дическуло, А. Желябов, Г. Макаревич та ін. Одеські «чайковці» збиралися на сходки, листувалися зі своїми однодумцями з інших міст, розповсюджували літературу соціалістичного напрямку, самі писали популярні брошури, вели організаторську і пропагандистську роботу серед інтелігенції та робітників. Особливу увагу вони звернули на сезонних і фабричних робітників, які, на їхню думку, могли стати посередниками між революційною інтелігенцією і селянством, вправними пропагандистами на селі. Проте оскільки ці ро-

бітники не завжди бажали повертатися в село і виконувати місію, що на них покладалася, одеські «чайковці» прагнули перенести свою діяльність безпосередньо у сільську місцевість.

Київський гурток «чайковців» сформувався в лютому — березні 1873 р. Його членами були П. Аксельрод, С. Лур'є, В. Емме, М. Колодкевич, Я. Стефанович, Н. Левенталь та ін. Вони пропагували серед студентів, в артілях будівельних робітників. Навчаючи останніх грамоти, пропагандисти хотіли викликати у них інтерес до гострих соціальних і політичних питань. Однак, не задовольнившись результатами своєї діяльності серед робітників, київські «чайковці» також дійшли висновку, що свою пропаганду їм слід спрямувати на село.

Восени 1873 р. відбулося об'єднання гуртків «чайковців» Петербурга, Москви, Одеси, Києва в єдину загальноросійську організацію — *Товариство рівноправних і самостійних осередків*, провідна роль у якому все ж належала петербурзькому гуртку. «Чайковці» примикали до пропагандистського (лавристського) напрямку в народництві. Проте в їх середовищі не було однотайності у ставленні до ряду питань теорії і тактики боротьби.

Прибічниками того ж напрямку були й члени гуртка «*жебуністів*», який остаточно виробив свою програму дій у листопаді 1873 р. на з'їзді в Києві. До нього входили члени численного сімейства Жебуньових, Г. Трудницький, М. Кац, Г. Кобієв та ін. Вони одними з перших розгорнули пропаганду серед селянства.

З кінця 1873 р. в країні виникають гуртки бунтарського (бакуністського) напрямку. Головними представниками останнього були Ф. Лермонтов і С. Ковалик у Петербурзі, В. Дебогорій-Мокрієвич на Україні.

Помітне місце серед бунтарських гуртків посідала «*Київська комуна*», що сформувалася на початку 1874 р. До неї входили близько 30 представників різночинної інтелігенції, студентів Київського університету, серед них — В. Дебогорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, М. Коленкіна, К. Брешковська, І. Ходько, В. Рогачова та ін. Готуючись до «ходіння в народ», вони оволодівали різними ремеслами, почали пропаганду в міських артілях і майстернях, збирали кошти на революційні цілі, встановлювали зв'язки з народницькими гуртками інших міст. Зокрема, члени «Київської комуни» сприяли переходу на бакуністські позиції чернігівського революційного гуртка (Г. Божко-Божинський, О. Харченко, Є. і Г. Імшеницькі, В. Тищенко, А. Ляскоронський та ін.).

Навесні 1874 р. із Петербурга до Харкова прибув С. Ковалик і розгорнув агітацію серед місцевих студентів і семінаристів, закликаючи їх залишити навчання і йти в народ, щоб підняти його на повстання проти експлуататорських класів. У результаті його діяльності утворився харківський революційний гурток у складі М. Крутікова, Ю. Говорухи-Отрока, М. Баркова та ін. Організатором ще одного гуртка шкільної молоді в Харкові стала Г. Андреева.

З метою безпосередньої пропаганди серед народних мас С. Кравчинський, Д. Клеменц, П. Кропоткін, Л. Тихомиров та інші народники написали і видали чимало нелегальних брошур у формі казок, оповідей, бесід тощо. Серед них — «Вольный атаман Степан Тимофеевич», «Сказка о копейке», «Сказка о четырех братьях и их приключениях», «Емельян Иванович Пугачев», «Хитрая механика» та ін. У народницькій пропаганді широко використовувалася також легальна література демократичного спрямування — оповідання й нариси М. Наумова, Ф. Нефедова, О. Левітова, твори великих російських письменників-демократів М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова. Народники розповсюджували поезії Т. Шевченка, оповідання Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, Д. Мордовця та ін. Деякі пропагандистські брошури вони перекладали на українську мову.

«Ходіння в народ» розпочалося з кінця 1873 р. Народницькою пропагандою було охоплено 37 губерній Європейської Росії, в тому числі майже всі українські. Для своєї діяльності революціонери обирали ті місцевості, де колись палали селянські повстання і ще існував «дух» козацтва і гайдамаччини. «Ходіння в народ» відбувалося значною мірою стихійно і неорганізовано, в ньому брали участь різномірні елементи, у тому числі й такі, що мали на думці лише ознайомлення з сільським життям. Розходження між бакуністами і лавристами, які торкалися переважно питань тактики, тобто методів і форм діяльності в народі, на практиці майже стиралися: і «пропагандисти», і «бунтарі» займалися в основному пропагандою. Вважалося за доцільне проводити так звану «бродячу» пропаганду, щоб охопити нею якомога більше селян. Однак на Україні переважала осіла форма діяльності революціонерів у народі, до «бродячої» вдавалися лише бакуністи. Через те, що центру, який керував би «ходінням в народ», не було, діяльність гуртків перепліталася, розпорошувалася. Старі зв'язки слабшали, відбувалося безперервне перегрупування наявних сил революціонерів.

Найактивнішу діяльність у народі розгорнули учасники трьох гуртків — «жебуністів», одеських «чайковців» і «Київської комуни». У бесідах із селянами вони закликали ліквідувати панування поміщиків, відібрати у них землю та передати її тому, хто на ній працює. Народники діяли на

Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, у багатьох губерніях Правобережжя і Півдня. Члени гуртків із пропагандистською метою наймалися на фабрики, вчителювали у селах, відкривали майстерні та кузні, де проводили сходки селян, переховували нелегальну літературу тощо.

Крім учасників згаданих гуртків, «у народ» ходили й представники інших народницьких осередків. Так, члени миколаївського гуртка І. Ковальський, Ф. Юрковський, І. Дроб'язгін та інші спробували розгорнути пропаганду серед сектантів-штундистів у місті та в навколишніх селах, вважаючи цю секту «здебільшого раціоналістичною», яка й сама прагне до звільнення людської особи.

У «ходінні в народ» брали участь також пропагандисти-одинаки. Це були переважно сільські вчителі, волосні писарі тощо, які не мали зв'язку з народницькими гуртками, але стояли ближче до мас і легше знаходили з ними спільну мову.

Масовий похід демократичної молоді «в народ» зазнав невдачі. Це було зумовлене різними причинами. Насамперед тим, що революціонери зазнали жорстоких переслідувань з боку царського уряду — їхній рух у 1873—1875 рр. був розгромлений, під арешт потрапили тисячі людей. Крім того, «ходіння в народ» було недостатньо організованим, у його учасників не вистачало сил і підготовленості для того, щоб підняти селян на соціалістичну революцію. Нарешті, соціальне становище селянства, його дрібнобуржуазні інтереси і прагнення, а також низький рівень політичної свідомості заважали йому активно включитися в реалізацію задумів революційних народників. Однак, незважаючи на те, що «ходіння в народ» не дало відчутних наслідків, воно не було безрезультатним. Народницька пропаганда збуджувала селян, посилювала їхнє незадоволення політикою царського уряду. Самим народникам «ходіння» допомогло ознайомитися з реальними потребами селянських мас, внести важливі корективи до своєї програми і тактики.

Другий етап діяльності революційно-народницького підпілля. Перша криза народництва не була ні тривалою, ні глибокою. Продовжуючи вірити в «комуністичний інстинкт» селянства, революційні народники вирішили змінити способи і форми своєї діяльності: від пропаганди загальних ідей соціалізму безпосередньо перейти до *революційної агітації на ґрунті вже усвідомлених селянством прагнень*, від «бродячої» форми «ходіння в народ» — до *організації тривалих поселень*, від розрізнених гуртків і груп — до *ство-*

рєння централізованої організації революціонерів. У народництві почали посилюватися бакуністські тенденції, проте робилися спроби об'єднання різних течій, про що свідчать, зокрема, з'їзди народників у Москві та Петербурзі (обидва 1875 р.).

Восени 1876 р. у Петербурзі виникла народницька організація, за якою згодом закріпилася назва «Земля і воля». Це була добре законспірована і дисциплінована організація революціонерів. Перехід землі в руки селянства, общинне землеволодіння і мирське самоврядування землевольці розглядали як міцний фундамент «дальшого успішного ходу соціальної справи в Росії». У програмі землевольців підкреслювалося, що головна увага має бути звернена на створення організації шляхом злиття революціонерів із середовища інтелігенції та робітників з «існуючими вже народними організаціями революційного характеру». Це завдання передбачалося розв'язати шляхом «агітації в найширшому розумінні цього слова, починаючи з легального протесту проти місцевих властей і кінчаючи збройним повстанням, тобто бунтом». Програма передбачала пропагандистську й організаторську роботу серед робітників, інтелігенції та студентів. Вона включала й так звану «дезорганізаторську діяльність», що мала послабити силу держави, щоб створити сприятливі умови для повстання. До неї відносились встановлення зв'язків у військах, головним чином серед офіцерів, залучення на свій бік осіб, що працюють у тих чи інших урядових установах, систематичне знищення найреакційніших урядовців. У своїй програмі землевольці визнавали за народами Росії право на національне самовизначення.

«Земля і воля» наклала помітний відбиток на весь революційний рух другої половини 70-х років. Саме завдяки землевольцям у вжиток міцно ввійшли слова «народники», «народництво». Їх програма була значним кроком уперед від проголошення абстрактних «соціалістичних» гасел у першій половині 70-х років. Проте буржуазно-демократична суть перетворень, перед якими стояла Росія, для народників залишалась незрозумілою, завоювання «землі і волі» вони ототожнювали із встановленням суспільного ладу на соціалістичній основі.

Діяльність землевольської організації хоч і мала широкий розголос на Україні, між тим вона не створила тут ні своїх груп, ні поселень. Однак на Україні діяли відомі її члени — Д. Лизогуб, В. Осинський. Також слід додати, що у тісних зв'язках з організацією перебували так звані «південні бунтарі».

Гурток «південних бунтарів», діяльність якого була одним з найпомітніших явищ у народницькому підпіллі України, склався 1875 р. Ініціаторами його створення виступили В. Дебогорій-Мокрієвич і Я. Стефанович. Гурток складала близько 20 революціонерів — уцілілі від арештів учасники бакуністських і пропагандистських гуртків, молоді народники: М. Ковалевська, В. Засулич, М. Фроленко, С. Чубаров, В. Костюрін, Г. Макаревич, І. Дроб'язгін, М. Коленкіна, І. Бохановський, В. Малинка, М. Бух, Л. Дейч, В. Лепшинський та ін. Усі вони перебували під значним впли-

вом бакунінського анархізму, були пройняті вірою в можливість всеросійського повстання. Проте «південні бунтарі» відмовилися від надій підняти селянство на революцію в ім'я абстрактних ідей соціалізму і вирішили діяти на ґрунті найближчих народних вимог, насамперед зрівняльного переділу землі «по душах». По суті, вони виступали під тим же гаслом — «земля і воля». Практична діяльність гуртка проявилася в організації поселень з метою підготовки селянського повстання. Такі поселення утворились поблизу Корсуня, в ряді повітів Київської та Харківської губерній. Проте надія гуртківців на те, що в тогочасних умовах можна легко підняти будь-яке село на бунт, виявилася нездійсненою. В грудні 1876 р. гурток остаточно розпався.

Наприкінці 1876 р. Я. Стефанович, Л. Дейч та І. Бохановський приступили до спроби створити, спершись на заворушення державних селян у Чигиринському повіті Київської губернії, бойову народно-революційну організацію, яка й розпочне повстання проти поміщиків і чиновників. Оскільки селяни вірили в допомогу з боку царя, змовники вирішили діяти від його імені. Стефанович, видаючи себе за селянина, розповсюдив складену ним «Височайшу таємну грамоту», нібито привезену з Петербурга. В ній говорилося, що цар постійно піклується про становище селян, але йому перешкоджають у цьому поміщики і чиновники. Тому він пропонує селянам об'єднатися в «таємні дружини» і силою скинути дворянське ярмо, заволодіти всією землею. У статуті дружин викладалися порядок їх створення та організаційна структура. Зокрема, передбачалося, що кожна дружина складатиметься з отаманств (20 старостів) і старостів (25 дружинників). Дружину мали очолювати призначені царем комісари, які разом складали керівний центр — Раду комісарів, отаманство — отаман, обраний старостами, староство — староста. Кожний, хто вступав до дружини, мусив дати клятву на вірність. Дружинники повинні були турбуватися про залучення в товариство нових членів, заготовляти зброю, робити щомісячні внески в загальну касу.

Протягом першої половини 1877 р. було створено староства в семи волостях Чигиринського і в Ломоватській волості Черкаського повітів. Серед активних учасників дружини були Ю. Олійник, Л. Тененик, К. Прудкий, І. Пісковий, М. Гудзь та ін. Загальна кількість її учасників зросла до тисячі. Організатори «Чигиринської змови» декілька разів зустрічалися зі старостами і отаманом. На 1 жовтня планувався початок повстання. Однак уже в червні 1877 р. почалися арешти і «Чигиринська змова» не увінчалася успіхом. Відзначаючи помилки ініціаторів змови, зокрема намагання у своєрідний спосіб використати царистські ілюзії селян, разом з тим слід сказати, що створення селянського товариства, з одного боку, засвідчило про конкретну можливість організаторської роботи серед мас, із другого — залишило певні позитивні сліди в народі.

У цілому ж народницька пропаганда і агітація в ім'я «землі і волі» не привела до селянської революції, але вона посилювала незадоволення мас їхнім злиденним становищем, сприяла революціонізації селянства.

Із середини 70-х років революційні народники розширили свою діяльність також у робітничому середовищі. Хоча зазначимо, що провідну роль у майбутній революції вони, як і раніше, відводили селянам, а робітників розглядали лише як частину експлуатованого народу, а не як новонароджуваний клас зі своїми специфічними інтересами і завданнями.

Одеські революціонери-народники відіграли певну роль у підготовці ґрунту для створення 1875 р. Південноросійського союзу робітників, про який докладніше йтиметься у наступній лекції. Погляди його керівника Є. Заславського несли на собі значний відбиток народницьких поглядів, хоча він уже вважав провідною революційною силою робітничий клас.

Улітку 1875 р. члени Всеросійської соціально-революційної організації (відомої ще під назвою гуртка «москвичів») О. Хоружевська і О. Любатович створили в Києві місцевий гурток — «общину» у складі Г. Олександрова, М. Воронкова, М. Млодецького та інших і розгорнули пропаганду серед робітників цукрорафінадного заводу на Деміївці. Того ж року «москвич» І. Союзов енергійно пропагував серед робітників Харкова, Полтави і Києва. У наступному році серед київських робітників почав діяти новий народницький гурток (І. Совенко, Ф. Винниченко, М. Колодкевич, С. Топчаєвський та ін.). У 1875—1876 рр. С. Ястремський, І. Глушков, М. Чугуєвець та інші влаштували в Харкові столярну майстерню і наполегливо шукали шляхів зближення з робітниками. У лютому 1877 р. революційну пропаганду серед харківських залізничників провадив М. Вишневецький.

Поштовх, даний робітничій справі Південноросійським союзом робітників, відчувався аж до початку 80-х років. Багатьох робітників Одеси в 1876—1877 рр. охопили пропагандою члени гуртка народників-лавристів, так званих «башенців» (назва пішла від башти будинку, в якому проживала більшість з них) — Г. Попко, Ф. Щербина, І. Волошенко та ін. У 1877—1878 рр. під впливом народників у місті виникло кілька робітничих гуртків, які дістали назви або за місцем проживання, або за родом занять їх членів («вокзальний», «міський», «слобідський», «солдатський» та ін.). Зокрема, в їх середовищі активно діяли члени пропагандистського народницького осередку С. Ліона — Г. Фомічова. Пропаганда серед робітників велась і в інших містах України.

Хоча народницька інтелігенція загалом не змогла сформулювати соціалістичну свідомість пролетаріату, проте їй на-

лежить заслуга в розвитку демократичних поглядів передових робітників, у залученні їх до визвольної боротьби на її буржуазно-демократичному етапі.

Готуючись до здійснення народної революції, народники неодноразово робили спроби розгорнути пропаганду в армії — серед офіцерів, солдатів, матросів. У військових учбових закладах почали виникати гуртки самоосвіти, що перетворювалися на революційні осередки. З метою пропаганди серед солдатів революційні народники добровільно йшли на військову службу («чайковець» В. Костюрін, «бунтар» Л. Дейч, колишні учасники Південноросійського союзу робітників М. Терентьев, Г. Івічевич та ін.).

У пропаганду серед своїх товаришів втягувалися й самі солдати та унтер-офіцери — здебільшого вихідці з селянського середовища. Так, писар 46-го запасного піхотного батальйону, розквартированого в м. Гайсині Подільської губернії, унтер-офіцер М. Лозинський на початку червня 1879 р. розповсюджував серед селян рукописні відозви українською мовою «Всім грамотним і неграмотним мужикам» із закликом до боротьби проти панів. При арешті у нього було виявлено прокламацію й до солдатів.

Революційні ідеї почали захоплювати й окремих передових офіцерів. Так, М. Ашенбреннер, який служив у військах Одеського округу, в другій половині 70-х років установив зв'язки з народниками (М. Фроленком, А. Желябовим, В. Костюріним та ін.), одержував від них нелегальну літературу, організував офіцерські гуртки самоосвіти.

Випадки революційної пропаганди мали місце й серед матросів Чорноморського флоту. Так, у 1876—1878 рр. її вели боцман 2-го флотського екіпажу І. Логовенко та мічман О. Калюжний. Вони встановили зв'язок із народником С. Віттенбергом і створили в Миколаєві пропагандистський гурток, що складався з матросів і революційно настроєної молоді.

Загалом слід зазначити, що діяльність народницької інтелігенції в другій половині 70-х років серед робітників і військових мала здебільшого *допоміжний характер, її наслідки були обмеженими.*

Зародження політичного напрямку в революційному народництві. Діяльність революційних народників 70-х років по суті мала політичне спрямування. Самі ж вони тривалий час теоретично заперечували необхідність боротьби за політичні свободи. Однак після очевидної невдачі другого етапу «ходіння в народ» більшість революціонерів-народників вирішила, що її головною причиною є протидія з боку

самодержавства, і почала стихійно переходити до безпосередньої боротьби проти царського уряду і його місцевих органів. У ході цієї боротьби вони поступово усвідомлюють важливість і необхідність *політичної боротьби*, першочергового повалення самодержавства. При цьому революціонери-народники не відмовилися від соціалістичних ідеалів, вважаючи, що після захоплення влади можна буде здійснити не тільки політичну, а й соціальну революцію. *Вступ народництва до нової фази розвитку був підготовлений його внутрішньою еволюцією, а також назріванням в країні нового демократичного піднесення*, яке відзначалося загостренням соціально-класових суперечностей, зростанням боротьби селянства і робітничого класу, студентського демократичного руху, пожвавленням буржуазно-ліберальної опозиції, насамперед земської. Перехід народників до політичної боротьби прискорили жорстокі переслідування їх з боку царизму. Політичні процеси 1877 — початку 1878 рр. («50-ти», «193-х» та ін.), що закінчилися суворими вироками, наочно показали народникам, що в особі самодержавства вони мають смертельного ворога.

Політична боротьба революційних народників у кінці 70-х років протікала у вузькому руслі. Вона проявилася насамперед у терористичних актах проти представників влади, збройних опорах жандармам при арештах, в організації визволення із в'язниць своїх товаришів та ін. Діяльність революціонерів-різничинців серед селян майже припинилася, а в робітничому середовищі значно звузилася.

Одним з перших проявів вступу революціонерів-народників на шлях активної боротьби з самодержавством був відомий замах В. Засулич на петербурзького градоначальника Трепова 24 січня 1878 р. На Україні того ж року бурхливу бойову діяльність розгорнули члени гуртка В. Осинського та ряд колишніх «південних бунтарів», які прибрали ім'я Виконавчого комітету Російської соціально-революційної партії. 23 лютого у Києві В. Осинський, О. Медведєв та І. Івічевич вчинили невдалий замах на товариша прокурора Котлярєвського, який особливо завзято переслідував революціонерів. У ніч на 25 травня Г. Попко завдав смертельного удару кинджалом жандармському поручику барону Гейкінгу. За нелюдське поводження з політичними каторжанами Г. Гольденберг у лютому 1879 р. застрелив харківського губернатора Д. Кропкіна.

Систематичного характеру набули збройні опори революціонерів при арештах. 30 січня 1878 р. члени одеського гуртка І. Ковальського вступили в перестрілку з жандармами, внаслідок якої з обох боків були поранені. Збройний опір при арешті намагався вчинити в Києві 24 січня 1879 р. В. Осинський. 11 лютого цього ж року гідну відсіч жандармам дали київські народники брати Івічевичі, Л. Брандтнер та ін.

Наприкінці 70-х років революційно настроєна молодь організувала декілька вуличних демонстрацій політичного характеру. Зокрема, 24 липня 1878 р. в Одесі під час військового суду над Ковальським та його

товаришами відбулася демонстрація, а після оголошення керівником гуртка смертного вироку зав'язалася перестрілка між військами і демонстрантами.

Звичайним явищем стали організовані революціонерами втечі голів'язнів. Широкого розголосу, наприклад, набрала втеча з київської Лук'янівської в'язниці учасників «Чигиринської змови» Я. Стефановича, І. Бохановського і Л. Дейча, здійснена в ніч на 27 травня 1878 р. Її організаторами були В. Осинський і В. Дебогорій-Мокрієвич, а безпосереднім виконавцем — М. Фроленко, який влаштувався на службу до в'язниці. З ініціативи центру «Землі і волі» київські та одеські народники влітку того ж року здійснили спробу відбити у жандармів відомого діяча «ходіння в народ» П. Войнаральського, засудженого за «процесом 193-х» до десятирічної каторги, під час перевезення його до в'язниці під Харковом.

В умовах загострення боротьби з існуючою системою, з одного боку, йшло далі поглиблення кризи революційного народництва в його бунтарсько-бакуністській формі, з другого — відбувались поступове осмислення політичного напрямку діяльності, консолідація сил останнього. У зв'язку з гострими суперечностями всередині «Землі і волі» було вирішено скликати у Воронежі загальнопартійний з'їзд. Щоб згуртувати свої сили супроти прихильників старих поглядів («народників», «деревенщиків»), «політики» напередодні провели таємний з'їзд у Липецьку, на якому були присутні О. Михайлов, О. Квятковський, Л. Тихомиров, М. Морозов, М. Фроленко, А. Желябов та ін. «Політики» вирішили, що соціально-революційна партія повинна виділити частину своїх сил для політичної боротьби, і вжили ряд заходів на випадок, якщо їм доведеться виступити як самостійній організації.

На Воронежському з'їзді, що відбувся в двадцятих числах червня 1879 р., в центрі уваги стояли програмні й тактичні питання. А. Желябов, висловлюючи волю «політиків», доводив необхідність переходу до політичної боротьби, повалення самодержавства і прийняття конституції. Програму і тактику «деревенщиків» обстоював Г. Плеханов. Учасники з'їзду не довели справу до розриву і зійшлися на компромісних рішеннях. Землевольська програма в основному була залишена без змін, але «політики» домоглися права посилити терористичну боротьбу. Однак незабаром стало ясно, що продовжувати спільну діяльність у рамках однієї організації неможливо. 15 серпня 1879 р. під Петербургом відбувся новий з'їзд представників обох фракцій, внаслідок якого виникли дві нові народницькі організації — «Народна воля» і «Чорний переділ». Головною причиною розколу «Землі і волі» були незгоди в питанні про ставлення до політичної боротьби, до завдання здійснення в країні

демократичних перетворень як самостійного і першочергового.

Осередки «Народної волі» на Україні. «Народна воля» залишила помітний слід у загальноросійському визвольному русі. Організацію очолював Виконавчий комітет, до складу якого входили професіональні революціонери А. Желябов, О. Михайлов, О. Квятковський, С. Перовська, В. Фігнер, М. Фроленко, М. Морозов та ін. Комітет розробив ряд програмних документів, друкував нелегальні газети — «Народная воля», «Листок „Народной воли“», «Рабочая газета». У багатьох містах Росії виникли народовольські групи та гуртки.

Поділяючи основні положення народницької ідеології, народовольці зробили крок уперед: вони перейшли до політичної боротьби, вважаючи першочерговим завданням повалення самодержавства і встановлення політичних свобод. Програма «Народної волі» включала вимоги широких демократичних перетворень: скликання Установчих зборів, створення постійного народного представництва, обраного на основі загального виборчого права, запровадження свободи слова, совісті, друку, сходок, широке обцинне самоврядування, надання усім народам Росії права на вільний національний розвиток, передача у колективну власність землі — селянам, заводів і фабрик — робітникам та ін. Народовольці вірили в те, що після політичного перевороту, у якому вони відводили велику роль своїй організації, в країні будуть здійснені водночас демократичні та соціалістичні перетворення. Розгорнувши значну організаційську і пропагандистську діяльність серед інтелігенції, студентів, учнівської молоді, робітників і частково селян, народовольці прагнули підняти народну революцію. Одним з методів їх боротьби проти царського уряду став політичний терор.

Виконавчий комітет створив міцну, добре законспіровану централізовану загальноросійську організацію, що складалася з розгалуженої мережі місцевих груп і гуртків. Народовольське підпілля на Україні відобразило найважливіші тенденції діяльності «Народної волі», всі повороти її долі.

Осередки народовольців на Україні виникли восени 1879 р. З серпня по грудень цього року в Харкові існував гурток І. Глушка — П. Теллалова. Велику роль в його ідейному становленні відіграв А. Желябов. Гурток мав свою касу, кошти якої призначалися на купівлю нелегальних видань, надання допомоги політичним засланням тощо. У розпорядженні гуртківців були сховища нелегальної літератури, «паспортне бюро». Керівники гуртка підтримували зв'язки з Петербургом, Москвою і Києвом.

Першим гуртком у Києві, який повністю визнав програмні настанови і організаційні принципи народовольців,

став гурток В. Бичкова — І. Левинського, що діяв з кінця 1879 до середини 1881 р. серед інтелігенції, гімназистів, студентів, а також робітників. По суті він перетворився в *центральну народовольську групу*, якій підпорядковувалися гуртки гімназистів у Києві, інтелігентів у Ніжині та Козелецькому повіті Чернігівської губернії.

Майже рік (середина 1880 — середина 1881) серед робітників Одеси діяла народовольська група М. Тригоні — В. Жебуньова. Керівникам вдалося створити сильну робітничу підгрупу, члени якої (П. Клименко, М. Попов, Г. Батагов, П. Валуев та ін.) мали свою бібліотеку, касу, збиралися на сходки, організовували робітничі гуртки тощо.

1 березня 1881 р. (день страти Олександра II, на яку народовольці покладали великі надії в пробудженні революційного вибуху) *стало рубежем у діяльності «Народної волі»*. Ця подія наочно засвідчила малоефективність політичного терору у досягненні стратегічних цілей організації, піддала сумніву деякі важливі програмні настанови народовольців і поклала початок новій тривалій кризи в народництві. Однак революційно-народницький рух у країні не припинився. Зокрема, на Україні продовжували діяти гуртки, які виникли до 1 березня, з'явилися нові. Під впливом окремих членів Виконавчого комітету, насамперед В. Фігнер, тут сформувалися досить великі революційні групи.

Починаючи з квітня 1881 р. В. Фігнер проводила організаторську роботу в Одесі. За її участю в місті було влаштовано нелегальну друкарню, створено центральний народовольський гурток студентів, організовано страту військового прокурора генерал-майора Стрельникова — жорстокого душителя революційного руху.

Восени 1881 р. зароджується гурток народовольського спрямування в Кам'янці-Подільському. Його очолювали Г. Львович і В. Стиранкевич. На сходках гуртка, що дістав назву «Подільська дружина» (існувала до квітня 1882 р.), йшлося про необхідність революції, обговорювалася складена Львовичем прокламація «В годовщину 1 марта», в якій Олександр II називався катом, а страчені першомартовці проголошувалися героями, мучениками.

На кінець 1882 р. в Києві сформувалася народовольська група на чолі з О. Бахом, яка існувала до весни наступного року і мала чотири підгрупи (кам'янець-подільську, київську, чернігівську, білоруську), а також власний статут. Великим успіхом групи були створення нелегальної друкарні, що випускала прокламації та відозви до різних верств українського народу. Група володіла значною кількістю народовольських видань, частина яких розмножува-

лася на гектографі. Члени групи проводили пропагандистську роботу серед студентів Київського університету, гімназистів, інтелігенції, робітників залізничних майстерень. Її лідери відіграли певну роль у формуванні та ідейному сгачовленні революційного гуртка (В. Чайковський, П. Бойко та ін.) в Гадяцькому повіті Полтавської губернії та подільської групи партії «Народна воля» (І. Ткаченко, К. Сенкевич та ін.).

З другої половини 1882 р. в Харкові знаходилась В. Фігнер — єдиний в Росії член розгромленого царизмом Виконавчого комітету. Спираючись на місцеву народовольську групу (А. Немоловський, П. Анненков, В. Іванов та ін.), В. Фігнер вдалося залучити до складу комітету представників військової народовольської організації М. Рогачова і М. Ашенбреннера, організувати нелегальну друкарню в Одесі для відновлення випуску газети «Народная воля». Значну роль харківські народовольці відіграли в становленні елисаветградського народовольського гуртка, яким керував О. Тарковський, робітничого гуртка залізничників станції Люботин тощо.

10 лютого 1883 р. в Харкові була заарештована В. Фігнер. *Значно обезкровлене народовольське підпілля залишилося без керівного центру в межах країни.* Після численних арештів 1883 р. народовольці, що залишилися на волі, кілька разів намагалися відновити свою організацію та її керівні органи. Їх діяльність в цьому напрямі прямо чи посередньо торкалася народовольських осередків на території України. Наприкінці січня — на початку лютого 1884 р. у Парижі відбувся з'їзд народовольців, у якому взяли участь також представники України (В. Сухомлин, О. Кашинцев). У центрі уваги з'їзду були питання відродження «Народної волі», відновлення її друкованого органу. Замість Виконавчого комітету з'їзд створив Центральну групу на чолі з Розпорядчою комісією. До складу останньої ввійшли Г. Лопатін, Н. Салова і В. Сухомлин.

У цей складний і відповідальний для «Народної волі» час, у грудні 1883 — лютому 1884 р., в Києві утворилася нова народовольська група під керівництвом М. Шобаліна. Вона розгорнула пропаганду серед студентів, готувалася до видання в своїй нелегальній друкарні газети «Соціаліст», підтримувала зв'язки з петербурзькими народовольцями.

Члени Розпорядчої комісії, прибувши в лютому — березні 1884 р. до Росії, провели велику роботу щодо поповнення організації, налагодження зв'язків із революційним підпіллям у країні. З цією метою на початку вересня 1884 р.

Г. Лопатін виїхав на Південь, відвідавши в тому числі Україну.

У період напруженої боротьби за відродження «Народної волі» на Україні діяли великі харківська і одеська народовольські групи. Харківську групу очолював В. Гончаров. Її члени у березні — червні 1884 р. розмножили на гектографі значну кількість революційних видань, створили касу, кошти якої йшли на підтримку політичних засланих і ув'язнених, зробили певний вплив на народовольські гуртки в Сімферополі та Луганську. Одеська народовольська група на чолі з В. Сухомлином і О. Кашинцевим активно сприяла налагодженню транспорту нелегальної літератури з-за кордону, створенню в місті центрального народовольського учнівського гуртка, який розробив свою програму і видавав прокламації.

1884 рік для народовольського підпілля проходив під знаком консолідації. Здавалося, що Лопатін, який стояв на чолі цього процесу, успішно завершить свою місію. Однак 6 жовтня його заарештували в Петербурзі. По країні прокотилася хвиля арештів. Відроджений зусиллями Лопатіна та інших відомих народовольців центр «Народної волі» загинув, налагоджені зв'язки порушилися.

Одним з ініціаторів нової спроби відродити «Народну волю» став Б. Оржих, який вже кілька років брав діяльну участь в роботі революційних гуртків Одеси, а з серпня 1884 р. перебував на нелегальному становищі. Об'їхавши 1885 р. ряд міст (Харків, Ростов, Новочеркаськ, Таганрог, Київ та ін.), він установив контакти з революційно настроєною молоддю, організував нелегальні друкарні у Таганрозі і Новочеркаську, підготував ґрунт для скликання з'їзду народовольців.

У роботі з'їзду, який відбувся у вересні 1885 р. в Катеринославі, взяли участь Б. Оржих, В. Богораз, Л. Штернберг, В. Бражников, Л. Ясевич, А. Шехтер та ін. На ньому було обговорено програмні статті для чергового номера газети «Народная воля», створено народовольський центр, вирішено видавати «Библиотеку „Народной воли“» тощо. В цілому новий центр прагнув відновити організацію та спрямувати її діяльність, виходячи з головних настанов «Народної волі».

Однак ці плани вдалося реалізувати лише частково. У січні 1886 р. таганрозька друкарня була розгромлена, а у ніч на 23 лютого поліція заарештувала в Катеринославі Б. Оржиха. За короткий час майже всі причетні до нової спроби відновити народовольську організацію були відправлені у заслання та на каторгу. Така ж доля спіткала учасників народовольських гуртків, що діяли у 1885—1887 рр.: харківського,

одеського, катеринославського, київського. Невдачею завершилася спроба С. Гінзбург, яка спиралася на харківський народовольський осередок, створити у 1888—1889 рр. організацію, яка б гідно продовжила справу «Народної волі».

Таким чином, на Україні існувало чимало місцевих інтернаціональних за складом осередків «Народної волі», що керувалися програмними і статутними документами народовольського центру, його пропагандистськими виданнями. Лише деякі з них встигли приступити до вироблення власних статутів, якими би визначалися їхні стосунки з Виконавчим комітетом. Багато членів народовольських груп і гуртків України взяли участь у неодноразових спробах відродити «Народну волю». У другій половині 80-х років вони намагались внести деякі зміни в програмні документи організації, але здебільшого не порушуючи її корінних принципів.

За умов відсутності масового руху, жорстокого переслідування з боку царизму народовольська організація не змогла здійснити свої далекосяжні плани. *Однак вона виконала свою головну місію, яка полягала в пропаганді революційно-демократичних ідей серед широких мас, у залученні до боротьби з самодержавним ладом різних верств населення країни.*

Еволюція поглядів і тактики чорнопередільців. Нагадаємо, що «Чорний переділ», як і «Народна воля», виник у серпні — вересні 1879 р. в результаті розколу «Землі і волі». Засновниками першого центрального гуртка цієї організації в Петербурзі були Г. Плеханов, П. Аксельрод, О. Аптекман, М. Попов, Л. Дейч, В. Засулич та ін. Після арештів у січні 1880 р. та еміграції Плеханова і його товаришів Аксельрод сформував у Петербурзі новий гурток, який розробив «Програму Північноросійського товариства „Земля і воля”». Згодом на чолі «Чорного переділу» стали А. Буланов, К. Загорський та інші, котрі підготували нову «Програму Народної партії». Організація випускала газети «Черный передел» та «Зерно».

Спочатку члени «Чорного переділу» в основному поділяли положення програми «Землі і волі». Вони заперечували необхідність політичної боротьби, у питанні про державу стояли на анархістських позиціях, обстоювали думку, що революцію може здійснити лише селянство. *У 80-х роках у поглядах чорнопередільців відбуваються певні зміни.* Зокрема, вони починають усвідомлювати значення боротьби за політичні свободи, а свою пропагандистську діяль-

ність зосереджують не тільки серед селян, а й робітників, широких кіл демократичної інтелігенції.

Порівняно з народовольським чорнопередільський центр виявляв значно меншу активність щодо створення місцевих осередків. Народовольський напрям безперечно був головним у революційно-народницькому русі на Україні у 80-х роках, але тут діяло й чимало представників «Чорного переділу», його прибічників, створювалися групи і гуртки чорнопередільської орієнтації. Оскільки керівна роль центру «Чорного переділу» була слабкою, ці осередки на місцях, у тому числі на Україні, діяли здебільшого самостійно, привносячи певні відміни у форми і методи своєї роботи.

Восени 1879 р. в Києві виник гурток, до якого входили як прибічники «Чорного переділу» (Г. Іванов, О. Преображенський, І. Прісецький та ін.), так і народовольці (Д. Буцинський, С. Диковський, П. Лозянов та ін.). Створив його колишній землеволець М. Попов. Вважаючи розкол «Землі і волі» серйозною помилкою, він прагнув відновити єдину народницьку організацію. Деякі розбіжності у поглядах на тактику революційної боротьби не завадили гуртківцям працювати спільно.

Гурток Попова підтримував зв'язки з революціонерами, які діяли в Одесі, Харкові та інших містах України. Робилися спроби встановити прями контакти з представниками центрів «Народної волі» і «Чорного переділу» в Петербурзі та Москві. Члени гуртка доклали чимало зусиль для влаштування своєї друкарні, в якій збиралися видавати прокламації і навіть власний періодичний орган, проводили різноманітну роботу серед інтелігенції, студентів, гімназистів. Г. Іванов брав активну участь у заворушеннях студентів Київського університету (друга половина листопада 1879 р.), М. Подревський забезпечував нелегальною літературою гурток гімназистів у Ніжині. Окремі гуртківці розпочали пропаганду серед київських залізничників і робітників «Арсеналу». На сходках обговорювалися питання про агітацію і серед селян. На початку 1880 р. гурток був розгромлений.

Восени 1879 р. до Одеси прибув Я. Стефанович. Він, по суті, був тут єдиним представником «Чорного переділу». У першій половині 1880 р. його справу продовжив С. Майєр. Хоча міцної чорнопередільської групи в Одесі не існувало, навколо Стефановича і Майєра гуртувалася молодь, здебільшого студенти, які вели пропаганду серед робітників, розповсюджували прокламації тощо.

Досить плідною була діяльність народницького гуртка, який виник навесні 1880 р. у Києві під назвою «Південно-

російський робітничий союз». Організаторами його були Є. Ковальська та М. Щедрін. До приїзду на Україну вони входили до центру «Чорного переділу», але вийшли із нього через деякі незгоди щодо практичних питань. У склад союзу ввійшли інтелігенти О. Преображенський, І. Кашинцев, П. Іванов, С. Богомолець та інші, до нього примикали робітники залізничних майстерень та заводу «Арсенал». Союз мав свою програму і статут. У програмі, складеній у революційно-демократичному дусі, містився ряд позитивних моментів: обстоювався революційний шлях зміни тяжкого становища робітничого класу і селянства; визнавалась необхідність передачі трудящим землі, фабрик, заводів; висувалися вимоги однакової долі участі всіх трудящих в управлінні державою, політичних свобод тощо. Водночас у ній соціальна революція протиставлялася політичній, проявлялося незрозуміння першочерговості буржуазно-демократичних перетворень у країні. Хоч автори програми надавали великого значення робітникам як важливій силі в майбутній революції, однак вони не повністю усвідомлювали суспільне становище пролетаріату, його специфічні класові завдання.

Одним із головних методів боротьби визнавався терор щодо фабрикантів і заводчиків.

Члени союзу розгорнули активну діяльність серед робітників «Арсеналу» та залізничних майстерень, збирали їх на сходки. Їм вдалося добути шрифти і надрукувати кілька прокламацій, зокрема відозву до адміністрації заводу «Арсенал» із вимогами поліпшити становище робітників.

Після арешту Ковальської та Щедріна у жовтні 1880 р. союз очолили Іванов, Богомолець, Кашинцев і Преображенський. Вони склали нову програму, в якій заперечувалась необхідність окремого етапу завоювання політичних свобод, на перше місце ставилися завдання соціально-економічного перевороту, який, на їх думку, повинен водночас призвести до політичного перевороту, а також втілення народних прагнень, що близькі до соціалістичних ідеалів. До них вони відносили общинне землеволодіння, колективістську працю, самостійність общин як політичних одиниць, свободу слова, совісті, особи та ін. Центр діяльності союзу, відзначалося в програмі, мусить бути в середовищі народних мас, насамперед селянства. Автори програми продовжили пропаганду серед київських робітників, випускали прокламації.

Після арешту в січні 1881 р. Преображенського, Богомолець і Кашинцева провідну роль у союзі відігравав Іванов, який орієнтувався на обидві програми союзу. Не при-

пиняючи діяльності серед робітників, члени союзу спробували здійснити програмну тактику боротьби в селянському середовищі, зокрема надрукували дві відозви з аграрного питання. Після того, як у квітні 1881 р. жандарми заарештували Іванова і захопили друкарню, союз припинив своє існування.

У середині 80-х років на Україні діяли послідовники чорнопредільських програм, зокрема «Програми Народної партії», які називали себе народниками. Загальна революційно-демократична спрямованість поглядів членів народницьких гуртків цього часу забезпечувала їм певну ідейну й організаційну єдність за відсутності загальноросійського центру.

На початку 1883 р. в Харкові сформувалася група революційно-народницького напрямку, до складу якої входили Ю. Бунін, М. Іордан, І. Манучаров, П. Забалуев, Д. Крижановський та ін. Група активно обговорювала теоретичні питання революційного руху. Зокрема Бунін написав брошуру «Несколько слов о прошлом русского социализма и задачах интеллигенции», склав «Проект организации Народной партии». Члени групи організували нелегальну друкарню, яка випускала прокламації, а також перевидала «Програму Народної партії» та ряд популярних народницьких брошур, зібрали значну кількість нелегальної літератури, яка використовувалася в пропагандистській роботі, підтримували зв'язки з революційними гуртками з інших міст. Група продовжила пропаганду серед робітників Харкова, розпочату революційними народниками чорнопредільського напрямку, підготувала «Програму дій гуртка робітників-народників». Осередок був розгромлений у січні 1884 р.

1885 р. в Харкові склався новий гурток народників, членами якого були С. Балабуха, Л. Лойко, М. Мерхальов, М. Рклицький, П. Грабовський та ін. Пізніше на допиті Грабовський зазначав, що вважає за ідеал майбутнього «той порядок громадянського устрою, який в науці називається соціалізмом». У цьому руслі гуртківці склали прокламації, які розповсюджували у багатьох губерніях. Прокламації завершувалися прямим закликком до мас організовано виступити разом із революціонерами-соціалістами на боротьбу з існуючим ладом. Активна пропагандистська діяльність гуртка була припинена весною 1886 р. у зв'язку з жандармськими погромами.

Протягом 80-х років у народницькому русі відбувалися складні процеси. Більшість активних революціонерів була заарештована та ув'язнена або відправлена на каторгу чи

в заслання. Частина народників приєдналася до марксистських гуртків, частина — відійшла від революційної діяльності. Посилилися позиції ліберальних народників, які намагалися підмінити революційно-визвольний рух дрібнобуржуазним реформаторством. Ідейними виразниками цього напряму були В. Воронцов, С. Кривенко, С. Южаков, М. Михайловський, на Україні — М. Левитеький, Б. Гринченко, Т. Осадчий та ін.

* * *

Революціонери-народники 70—80-х років зробили помітний внесок у розвиток революційної думки, відіграли велику роль в організації інтернаціонального за духом і складом підпілля і його боротьби проти самодержавного ладу, в залученні до суспільного руху широких демократичних кіл, у революційному вихованні народних мас. Їх самовіддана боротьба в ім'я пробудження народної революції стала надихаючим прикладом для нових поколінь борців.

Рекомендована література

- Волк С. С. Народная воля, 1879—1882. М.; Л., 1966.
Дмитриченко В. С. Соціалістична думка на Україні в 70-х — на початку 80-х років XIX ст. К., 1974.
Жученко В. С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. К., 1969.
Итенберг Б. С. Движение революционного народничества: Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. М., 1965.
Катренко А. Н. В борьбе за пробуждение народной революции: Из истории революционно-демократического движения на Украине в 80-х — начале 90-х годов XIX в. К., 1988.
Рудько М. П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). К., 1973.
Троицкий Н. А. «Народная воля» перед царским судом. Саратов, 1983.

ЛЕКЦІЯ 27

ПОШИРЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ІДЕЙ НА УКРАЇНІ. ПЕРШІ РОБІТНИЧІ ТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

● Південноросійський союз робітників ● Поширення марксизму на Україні ● Діяльність марксистських гуртків і груп ● Початок пролетарського етапу визвольного руху ● Союзи боротьби за визволення робітничого класу на Україні ● Участь соціал-демократів України у підготовці та проведенні I з'їзду РСДРП

Південноросійський союз робітників. Ще в 40-х роках XIX ст. Ф. Енгельс, вивчаючи становище робітників Англії,

вказував на важливе значення великих міст для розвитку робітничого руху. Саме таким містом на Україні у другій половині століття була Одеса. Як порт вона була зручним пунктом для доставки в Росію революційної літератури з-за кордону та встановлення зв'язків із революційними центрами Європи. Завдяки цьому передова громадськість Одеси була краще обізнана з діяльністю I Інтернаціоналу порівняно з іншими містами України. Все це сприяло створенню тут *першої в Росії робітничої організації*.

На початку 70-х років з ініціативи передових робітників міста виникло кілька робітничих гуртків, найактивнішим з яких був гурток на машинобудівному заводі Белліно — Фендеріха. Керували ним народники — студенти місцевого Новоросійського університету. Спочатку вони навчали гуртківців арифметики і граматики, а згодом почали знайомити їх з творами О. Герцена, М. Чернишевського, Т. Шевченка. З травня 1873 р. заняття в гуртку набрали революційного характеру. Цьому сприяв революціонер-інтелігент Є. Заславський, який наприкінці 1872 р. приїхав до Одеси, маючи вже певний досвід революційно-демократичної діяльності в Петербурзі.

Революційна пропаганда велася й на інших підприємствах. Зокрема, серед робітників ливарного заводу Зедека і фон Валя, на газовому заводі та у залізничних майстернях її вів робітник-революціонер В. Обнорський — також колишній петербуржець. Весною 1874 р., рятуючись від поліцейських переслідувань, Обнорський був змушений виїхати за кордон. Продовжувачем його справи став робітник І. Рібацький. З його ініціативи виникла робітнича організація на чавуноливарному і механічному заводі Гульє — Бланшара, була створена робітничка каса, до якої приєднались робітники інших підприємств.

На початок 1875 р. в Одесі діяло вже кілька робітничих гуртків і постало питання про створення в місті єдиної робітничої організації. Заславський склав «Статут братської каси» одеських робітників, обговорення та прийняття якого стали важливим етапом на шляху створення такої організації. *Так виник Південноросійський союз робітників*. «Статут братської каси» був одночасно і статутом союзу, і його програмою. Зміст статуту свідчить про значний вплив на нього основних положень програмних документів I Інтернаціоналу — «Тимчасового статуту Міжнародного товариства робітників», написаного К. Марксом, і статуту Міжнародної асоціації робітників Центральної Женевської секції I Інтернаціоналу.

Південноросійський союз робітників був пролетарською організацією з досить чітко визначеною політичною установкою, що робітники можуть досягти визнання своїх прав тільки шляхом насильственого перевороту, який знищить усякі привілеї та зробить працю основою особистого й громадського добробуту.

Організація складалась в основному з робітників. 60 активних членів становили її ядро, під впливом якого перебувало близько 200 робітників різних підприємств міста. Поряд із Заславським у керівне ядро союзу входили Ф. Кравченко, І. Рибіцький, М. і С. Наддачини, М. Сквері, М. Короленко, С. Лущенко, Д. Ізотов та ін. Члени союзу були знайомі з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, читали політико-економічні публікації, що друкували прогресивні журнали «Современник», «Знание», «Отечественные записки».

Союз випускав і розповсюджував прокламації, присвячені загальним питанням визвольної боротьби робітничого класу. Його члени підтримували зв'язки з передовими робітниками Ростова, Таганрога, Миколаєва, Херсона, Харкова, Керчі та інших міст і сприяли створенню там робітничих організацій. *Поряд із пропагандистською роботою союз зробив перший крок до організації страйкової боротьби пролетаріату за поліпшення його економічного становища. Вперше в історії робітничого руху Росії у 1875 р. члени союзу керували страйками на ряді підприємств Одеси.*

Діяльність Південноросійського союзу робітників тривала недовго — вже у грудні 1875 р. він був розгромлений жандармами. Царський уряд жорстоко розправився з членами організації. 15 чоловік було засуджено на різні строки каторжних робіт, до поселення в Сибіру, тюремного ув'язнення, арештантських рот. Найжорстокіше був покараний керівник союзу Є. Заславський — його засудили до десяти років каторги. Через рік він помер у петербурзькій тюрмі.

Традиції Південноросійського союзу робітників продовжили передові робітники столиці, які 1878 р. створили *Північний союз російських робітників* під керівництвом В. Обнорського та С. Халтуріна. Цей союз проводив революційну роботу до 1880 р., коли і його розгромили царські власті.

Обидві самостійні робітничі організації відіграли велику роль у загальноросійському визвольному русі, у визначенні пролетаріатом свого шляху у революційній боротьбі. Їх члени, на відміну від народників, висунули на перше місце ідею *боротьби за політичні свободи* і всіляко пропагували її серед робітничого класу, сприяли формуванню у

робітників елементів класової свідомості та інтернаціональної єдності.

Поширення марксизму на Україні. З розвитком капіталізму, формуванням промислового пролетаріату, кризою народництва і розгортанням масового робітничого руху на Україні, як і в цілому в Росії, склалися передумови для поширення *соціалістичних ідей, насамперед ідей марксизму як революційної ідеології пролетаріату.*

Твори основоположників марксизму мовою оригіналу почали з'являтися в Росії ще з середини 40-х років, але коло осіб, які могли ознайомитися з ними, було вузьким. У цьому плані велике значення мало видання у квітні 1872 р. в Петербурзі першого тому «Капіталу» К. Маркса російською мовою, перекладеного народниками Г. Лопатіним та М. Даніельсоном. Це було також першим його перекладом на іноземну мову. Книгу із захопленням читали революційно настроєна інтелігенція, студентство, передові робітники.

Важливу роль у поширенні марксистських ідей відіграли безпосередні контакти окремих діячів суспільно-політичного руху на Україні з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Так, у Лондоні з Марксом зустрічалися народники Д. Лизогуб, І. Фесенко, І. Кауфман, М. Зібер та ін.

Нагадаємо, що доцент Київського університету М. Зібер почав популяризувати економічне вчення Маркса з університетської кафедри ще в 1870 р., тобто до виходу «Капіталу» російською мовою. Наступного року в Києві вийшла праця Зібера «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо», яка дістала позитивний відгук Маркса. У 1874—1878 рр. на сторінках журналів «Знание» і «Слово» Зібер виступив із низкою статей під загальною назвою «Економічна теорія Маркса» на захист цієї теорії від наскоків реакційної преси. У 1885 р. вийшло нове, доповнене видання книги Зібера під назвою «Давид Рікардо і Карл Маркс в суспільно-економічних дослідженнях», де автор також обстоював теоретичні положення «Капіталу». Оскільки російське видання «Капіталу» було бібліографічною рідкістю, праці Зібера стали своєрідним джерелом вивчення марксизму для цілого покоління революційної молоді. Крім того, у цих працях критикувалися утопічні народницькі теорії, доводилися неминучість і прогресивність розвитку капіталізму в Росії.

Із матеріалу лекції 25 ми знайомі також із діяльністю С. Подолинського. Він почав вивчати «Капітал» ще студентом Київського університету, слухав реферати Зібера в студентському гуртку, читав його твори. Перебуваючи на початку 70-х років за кордоном, він познайомився з К. Марксом і Ф. Енгельсом, пізніше листувався з ними. Грунтуючись на їхніх працях, Подолинський одним із перших став вивчати розвиток капіталізму на Україні, формування й життя робітничого класу. У своїх творах «Про хліборобство», «Парова машина», «Про багатство і бідність», «Ремесла і фабрики на Україні», виданих за кордоном українською мовою, Подолинський популяризував економічні ідеї марксизму, критикував ілюзії народників щодо селянської общини,

звернув увагу на пролетаризацію селянства, зробив спробу з'ясувати причини й характер капіталістичної експлуатації.

Розповсюдженням марксистських праць займалися й інші революціонери-народники. Зокрема, 1883 р. народо-вольці у Харкові видали російською мовою «Маніфест Комуністичної партії». Проте треба зауважити, що більшість із них вважали марксизм прийнятним тільки для західно-європейських країн.

Популяризацією окремих положень марксизму на західноукраїнських землях займався Іван Франко, перу якого належать такі наукові праці, як «Катехізіс економічного соціалізму», «Про гроші й скарби» та ін. Письменник вперше переклав на українську мову 24 розділ першого тому «Капіталу», а також частину праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» під назвою «Початок і теорія соціалізму».

З 80-х років поширення марксистських ідей в Росії безроздільно стає справою революційної інтелігенції. Першою заявила про свій розрив із народницькою ідеологією і поклала початок марксистському напрямові у громадській думці група колишніх чорнопредільців на чолі з Г. Плехановим — «Визволення праці», до якої входили П. Аксельрод, В. Засулич, Л. Дейч, В. Ігнатів та ін. Не обмежуючись лише виданням найважливіших творів основоположників марксизму, група прагнула застосувати їх головні ідеї до російської дійсності. З цією метою члени групи друкували і розповсюджували свої праці, у яких давався конкретний аналіз соціально-економічних процесів, що відбувалися на той час, критикувалися теорія та практика народництва. Ці видання стали основним джерелом поширення марксизму серед революційної інтелігенції та передових робітників.

Спочатку чи не єдиним засобом доставки цієї літератури в Росію були окремі студенти, що навчалися за кордоном. Виїжджаючи на канікули додому, вони привозили з собою заховані в оправи легальних книжок видання групи «Визволення праці» й розповсюджували їх. Ці видання часто переписувались від руки, передруковувалися на гектографі й перевидавалися. Згодом група встановила зв'язки з революційними гуртками різних міст, в тому числі Києва, Одеси, Катеринослава, Харкова, листувалася з ними, діставала від них грошову допомогу. Зокрема, група підтримувала контакти з революційними діячами Східної Галичини І. Франком, М. Павликом та іншими, які одержували нелегальну літературу і розповсюджували її серед галицької інтелігенції та робітників, допомагали таємно переправ-

ляти її через Львів у Росію, надсилали за кордон місцеві видання. Завдяки активній позиції Франка та його однодумців Львів став одним із найважливіших пунктів на шляху транспортування марксистської літератури з Женєви в Росію.

Ще раз зазначимо, що діяльність групи «Визволення праці» значною мірою сприяла утвердженню марксизму як самостійного напрямку загальноросійської громадської думки, хоч остання ще не набула тоді органічного зв'язку з робітничим рухом.

Діяльність марксистських гуртків і груп. Отже, наприкінці 80-х — на початку 90-х років у Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Полтаві, Херсоні та інших містах України виникли марксистські гуртки. Склалися вони переважно з революційно настроєної інтелігенції, студентської та учнівської молоді, передових робітників.

Одним з перших на початку 1889 р. виник соціал-демократичний гурток у Києві, учасниками якого були близько 30 робітників в основному залізничних майстерень і друкарень. Але вже у травні внаслідок репресій та арештів він припинив свою діяльність. На початку 90-х років громадсько-політичне життя Києва знову пожвавилось. З особливою силою це проявилось у середовищі учнівської молоді, яка шукала відповіді на злободенні питання суспільного розвитку. «Як гриби після дощу, почали виникати спочатку в університеті, а потім у різноманітних середніх учбових закладах Києва гуртки саморозвитку, вбираючи в себе все краще, що було тоді серед учнівської молоді», — писав у своїх спогадах учасник київських соціал-демократичних гуртків того часу Л. Федорченко. У цих гуртках починали свій шлях такі видатні революціонери, як А. Луначарський, П. Запорожець, І. Саммер. Двоє останніх пізніше стали активними діячами петербурзького Союзу боротьби за визволення робітничого класу.

1891 р. в Києві виникла Російська соціал-демократична група, яка проіснувала кілька років. Її організаторами були студенти Київського університету Я. Ляховський (з осені 1895 р. — член петербурзького Союзу боротьби) і Б. Ейдельман (згодом відомий діяч соціал-демократичного руху, керівник київських соціал-демократичних організацій, київського Союзу боротьби, групи «Рабочей газеты», більшовик). Особливо активізувалася діяльність групи після вступу до неї досвідченого революціонера Ю. Мельникова. На час свого приїзду до Києва Мельников був уже зрілим соціал-демократом, пройшов велику школу революційного

підпілля у Харкові, Ростові-на-Дону, двічі відбував ув'язнення.

За ініціативою Мельникова, який незабаром зайняв у Російській соціал-демократичній групі провідне становище, була створена школа-майстерня, яка ввійшла в історію революційного руху Києва під назвою «Лук'янівський клуб». У цьому закладі під керівництвом Мельникова, який володів кількома спеціальностями, робітники навчалися слюсарної і токарної справи, слухали бесіди на політичні теми, читали й обговорювали нелегальну літературу, знайомилися з основними ідеями марксистського вчення. Таким чином, тут готувалися досвідчені пропагандисти, які через два-три місяці йшли працювати на промислові підприємства і здатні були організувати там підпільні робітничі гуртки.

Незабаром Російська соціал-демократична група з гуртка марксистів-теоретиків стає активним пропагандистом у середовищі робітників. До неї все більше тяжіють не тільки інтелігентські, а й робітничі гуртки. Серед останніх значну роль відігравав гурток, організований студентом університету Д. Наточаєвим, вихідцем із робітничої сім'ї. Він розгорнув пропагандистську роботу серед робітників залізничного депо, встановив зв'язок з Мельниковим і незабаром став активним учасником Російської соціал-демократичної групи.

Встановлення зв'язків із передовими робітниками дозволило марксистам зробити перші кроки *поєднання теорії з робітничим рухом*. 1894 р. члени марксистських гуртків Києва провели першу майівку в Кадетському гаю, в якій взяли участь переважно робітники залізничних майстерень.

Наприкінці 80-х — на початку 90-х років перші марксистські гуртки виникають у *Катеринославі*. Вони створилися з гуртків самоосвіти соціал-демократів, яких вислали з інших міст за революційну діяльність. Так, на початку 1889 р. до Катеринослава був висланий з Петербурга організатор і керівник однієї з перших соціал-демократичних організацій — Товариства петербурзьких майстрів — П. Точиский. Він налагодив зв'язок з одним із гуртків інтелігентської молоді — сестер Заславських — і значно вплинув на його розвиток у соціал-демократичному напрямі.

Активним організатором гуртків у Катеринославі був Г. Лейтейзен (Ліндов). Із гуртками Заславських і Ліндова був зв'язаний студент Московського університету О. Винокуров (уродженець Катеринослава, в майбутньому радянський діяч). У 1892 р. під час канікул він створив у Катеринославі групу, яка вивчала та перекладала на російську мову праці зарубіжних марксистів. Першу революційну

школу в цих гуртках пройшли майбутні більшовики М. Есен і Л. Сталь-Заславська.

Велику роль у розгортанні соціал-демократичної пропаганди серед робітників Катеринослава відігравав гурток, створений 1894 р. на місцевому Брянському металургійному заводі, до якого входили робітники І. Мазанов, А. Смирнов, М. Єфимов, І. Гудимов та ін. Спочатку гуртком керував Г. Лейтейзен, згодом — вислани сюди з Москви під нагляд поліції досвідчені соціал-демократи О. Винокуров і Г. Мандельштам. Важливою подією у діяльності гуртка було проведення 1895 р. першотравневої сходки, на яку зібралось близько 100 робітників. Перед ними виступили з промовама А. Смирнов та І. Мазанов. Маївка мала велике значення для розвитку класової свідомості й організованості місцевих робітників.

Перший соціал-демократичний гурток серед робітників *Одеси* виник на початку 1890 р. До нього входили робітники-будівельники М. Оводов, І. Хохлов, І. Назаров, І. Гладких та ін. Але цей гурток проіснував недовго — восени того ж року його учасники були заарештовані.

Більш систематична пропаганда марксизму в робітничому середовищі Одеси розпочалася в 1892—1893 рр. з утворенням кількох робітничих гуртків. Найбільшим був гурток, організований штурманом І. Калашниковим. Складався він із машиністів, кочегарів і матросів торговельного флоту, котрі, перебуваючи у плаваннях за кордоном, мали можливість привозити звідти марксистську літературу, яка потім розповсюджувалася в місті, вивчалася в гуртках, солдатських казармах, проникала в інші міста України. Соціал-демократичні гуртки діяли також у головних залізничних майстернях, серед будівельних, ремісничих робітників, на Пересилу, Молдаванці та ін. На початок 1894 р. в місті налічувалося близько 10 гуртків, де пропагандистами виступали інтелігенти-марксистки і передові робітники — І. Калашников, С. Волошкевич, Ю. Стеклов, Л. Яковлев, Г. Циперович та ін. Усі гуртки об'єднувалися навколо гуртка Калашникова, поступово формуючись у єдину соціал-демократичну організацію. Одним із центральних питань, що активно дебатували її члени, було питання про характер майбутньої революції та її рушійні сили.

Одеські соціал-демократи намагалися створити свою підпільну друкарню, але здійснити це не вдалося. У кінці січня 1894 р. почалися обшуки й арешти, внаслідок яких перша соціал-демократична організація Одеси і створені нею робітничі гуртки майже повністю були розгромлені. Та викорінити передові ідеї було вже неможливо. Незабаром відновився гурток будівельників, улітку 1894 р. утворився пропагандистський гурток учнів ремісничого училища

«Труд», наприкінці року — соціал-демократична робітнича група, керівником якої був колишній член Російської соціал-демократичної групи М. Кульчицький.

У Харкові марксистські гуртки почали виникати на початку 90-х років. До цього часу тут існували лише робітничі осередки, що були перехідними від народництва до марксизму. 1888 р. в Центральний робітничий гурток міста вступив Ю. Мельников, який спрямував його діяльність на розширення зв'язків із робітниками Ростова-на-Дону, Білгорода, Таганрога. Але вже наступного року гурток був розгромлений, а його учасники репресовані.

Незважаючи на поголовні арешти, революційна робота в Харкові тривала. На початку 90-х років у місті діяло кілька гуртків, переважно студентських, члени яких в основному займалися питаннями самоосвіти. На їхньому тлі виділявся марксистський гурток, організований студентами ветеринарного інституту І. Борзенком, М. Красильниковим та О. Перепльотчиковим. Вони мали зв'язки з московськими й петербурзькими соціал-демократами, одержували звідти марксистську літературу.

Як і в інших містах, харківські марксистські гуртки викривали угодську політику ліберальних народників. Так, у 1893—1894 рр. вони виступили проти М. Михайловського з двома листами, в яких доводили безпідставність народницьких сподівань на те, що Росія мине капіталістичний шлях розвитку. Оскільки Михайловський відмовився друкувати ці листи у журнал «Русское богатство», автори видали їх нелегально окремою брошурою.

Таким чином, харківські марксистки у першій половині 90-х років займалися головним чином вивченням соціал-демократичної літератури і розповсюдженням її серед інтелігенції та студентів. Питанням пропаганди марксизму серед робітників, керівництва їхньою боротьбою за поліпшення свого становища вони, на відміну від соціал-демократичних організацій Києва, Катеринослава й Одеси, довгий час не приділяли уваги, відкладаючи все це на майбутнє.

Марксистські гуртки та соціал-демократичні групи існували і в інших містах України. Так, у Херсоні перший марксистський гурток було створено на початку 1891 р. Його організатором був учень сільськогосподарського училища О. Цюрупа (згодом професіональний революціонер, більшовик-ленінець). Члени гуртка вели пропагандистську роботу серед учнівської молоді. В липні 1893 р. гурток було розгромлено, проте вже наступного року О. Цюрупа утворив новий марксистський осередок, до якого, крім учнів, входили й передові робітники.

На початку 1894 р. О. Шліхтер (згодом також професіональний революціонер) створив соціал-демократичний гурток у *Полтаві*. Його діяльність, щоправда, обмежувалась вивченням літератури та полемікою з місцевими народниками і народовольцями. Більш активна робота полтавських соціал-демократів розгорнулась дещо пізніше.

Наприкінці 80-х — у першій половині 90-х років гуртки, що займалися розповсюдженням марксистської літератури, діяли в *Сумах*, *Чернігові*, *Кременчуці*, *Олександрівську*, *Ізюмі* та інших провінціальних містах і містечках України.

Слід зазначити, що загалом *перші марксистські гуртки і групи були замкненими, організаційно не зв'язаними між собою, відірваними від робітничого руху. Проте їхня діяльність була необхідним підготовчим етапом на шляху до створення соціал-демократичної робітничої партії в Росії та її організацій на Україні.*

Початок пролетарського етапу визвольного руху. Після завершення промислового перевороту капіталістична промисловість Росії зробила в 90-х роках XIX ст. величезний крок уперед, досягнувши значного рівня розвитку.

Особливо швидкими темпами відбувався цей процес на Україні. Якщо у попередні десятиліття тут створювалися лише передумови розвитку металургійної промисловості (у цій галузі економічного життя Росії продовжував панувати Урал), то у середині 90-х років Україна стала головним центром російської металургії, де діяло 17 великих заводів, які давали більше половини загальноросійської виплавки чавуну.

Розвиток металургії, що викликав підвищений попит на залізну й марганцеву руду, а також кам'яне вугілля, сприяв розширенню добувних галузей промисловості. Криворізький залізорудний басейн вийшов на перше місце в Росії з видобутку залізної руди. А Донецький басейн у 1898 р. давав 92,1 % загальноросійського видобутку кам'яного вугілля.

Швидке зростання металургійної, металообробної, залізорудної і кам'яновугільної промисловості тісно пов'язувалося із будівництвом залізниць. У 90-х роках на Україні було побудовано 2490 км залізничних ліній, тобто у два рази більше, ніж у попередньому десятилітті.

Процес промислового піднесення зумовив зростання чисельності пролетаріату України. Великі міста і промислові центри стали місцями зосередження значних мас фабрично-заводських робітників. Це насамперед Катеринослав, Харків, Київ, Одеса, Миколаїв, Маріуполь, Єлисаветград, Олександрівськ, Мелітополь, Юзівка та ін.

Промислове піднесення 90-х років супроводжувалось не тільки зростанням чисельності робітничого класу, але й значним поживаленням робітничого руху.

У перших лавах страйкової боротьби виступив пролетаріат Петербурга. Боротьба робітників столиці у 1895 р. і особливо трижильневий страйк 30 тис. текстильників у травні — червні 1896 р. справили великий вплив на розгортання робітничого руху України. Якщо 1895 р. тут відбулося 15 страйків, у яких взяло участь 1460 робітників, то 1898 р. відбулося вже 54 страйки за участю 46 тис. чоловік. Зокрема, у травні 1896 р. спалахнув великий страйк на металургійному заводі «Нікополь» у Маріуполі. У січні 1897 р. відбулося значне заворушення робітників на чавуноливарному заводі Езау в Катеринославі. Цього ж року страйкували робітники заводу Гретера і Криванека в Києві, паровозобудівного заводу в Харкові, вагонобудівного в Нижньодніпровську. У травні наступного року виступили робітники Олександрівського заводу Брянського товариства в Катеринославі. За поліпшення свого економічного становища боролися робітники металургійних заводів у Кам'янську та Юзівці, трубопрокатного в Катеринославі, чавуноливарного в Луганську та ін. Усього протягом останніх п'яти років століття на Україні відбулося 212 страйків і 14 заворушень, що вдвічі більше, ніж за попередні 15 років.

Таким чином, страйкова боротьба робітників ставала все більш масовою та організованою. В ясно і чітко сформульованих вимогах страйкуючих, у їхній твердій наполегливості виявлявся вплив соціал-демократів, їх перші спроби керувати страйковою боротьбою трудящих. *Робітничий рух дедалі набирав політичного значення. Все це свідчило про початок нового, а саме пролетарського, етапу загально-російського визвольного руху.*

Союзи боротьби за визволення робітничого класу на Україні. На середину 90-х років російські марксистки в основному розв'язали завдання щодо створення соціал-демократичних гуртків і груп, зробили перші кроки в справі розгортання пропаганди соціалізму в робітничих гуртках. *Але соціал-демократія ще мало була зв'язана з робітничим рухом.* «Відокремлення робітничого руху від соціалізму,— зазначав В. І. Ленін,— викликало слабкість і нерозвиненість і того і другого»¹. Наступними завданнями соціал-демократів стали *перехід до широкої економічної та політичної агітації в робітничих масах, пробудження у них класової свідомості, перетворення розрізнених виступів робітників у свідому, організовану боротьбу всіх трудящих проти капіталістів і царського самодержавства.*

¹ Ленін В. І. Назадній напрям у російській соціал-демократії // Повне зібр. творів, Т. 4, С. 234.

В авангарді розв'язання цих завдань виступили петербурзькі соціал-демократи. За ініціативою В. І. Леніна вони вперше організували і керували страйками петербурзьких робітників, об'єднали соціал-демократичні гуртки і групи столиці у загальноміську організацію — *Союз боротьби за визволення робітничого класу*. Він став справжнім центром соціал-демократичних сил усєї країни, *зародком революційної партії в Росії*.

Під впливом ленінського Союзу боротьби марксистські гуртки і групи в ряді міст також почали об'єднуватися у подібні союзи. На Україні вони виникли в Києві та Катеринославі.

У Києві на базі Російської групи соціал-демократів наприкінці 1896 р. утворилась нова соціал-демократична група — *«Робітнича справа»*, керівником якої став Б. Ейдельман (Ю. Мельникова заарештували весною 1896 р. і вислали з Києва). Серед активних членів групи були М. Вигдорчик, А. Поляк, С. Померанець, В. Крижанівська; згодом до неї приєднався П. Тучапський, який у другій половині 90-х років відіграв значну роль в діяльності київських соціал-демократичних організацій.

Група *«Робітнича справа»* розпочала видання газети *«Вперед»* — *першої робітничої газети на Україні*. Видавалися також листівки, звернені до робітників. Поширювалися праці В. І. Леніна *«Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»*, *«Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве»*, *«Пояснення закону про штрафи»* та ін.

У березні 1897 р. дві найбільші марксистські організації Києва — група *«Робітнича справа»* і група польських соціал-демократів (К. Петрусевич, А. Рабчевський, П. Полонський, М. Урицький, К. Шуляківський та ін.) — об'єдналися в *Союз боротьби за визволення робітничого класу*. Це була важлива подія, яка справила великий вплив на розвиток соціал-демократичного руху в інших містах України.

З перших днів діяльність київського Союзу боротьби ознаменувалася розгортанням широкої економічної та політичної агітації в робітничих масах. Перша прокламація — *«Листок до Першого Травня 1897 року»* — закликала робітників приєднатися до міжнародного робітничого свята. Після цього прокламації київського Союзу боротьби виходили дуже часто: всього з квітня до кінця 1897 р. було випущено 32 листівки. У них висвітлювались злободенні питання економічного і політичного становища робітників, підкреслювалося, що тільки спільними зусиллями робітників усєї країни можна добитися перемоги.

Перехід до масової агітації супроводжувався зростанням участі Союзу боротьби в організації страйкової боротьби робітників. Його члени готували та проводили страйки на заводах Гретера і Криванека, Шиманського, Південно-російському машинобудівному, в залізничних майстернях та ін. Відповідно зростали й ряди організації — від 30 членів спочатку до близько 150 в кінці 1897 р., більше половини яких були робітники.

Київський Союз боротьби надавав допомогу соціал-демократичним організаціям Катеринослава, Одеси, Миколаєва, Харкова та інших міст України. Так, на революційну роботу до Катеринослава був направлений К. Петрусевич, в Одесі працювали Б. Шен і М. Кульчицький, в Миколаєві — І. Єфимов і Ф. Прокоф'єв. «У кожному місті була своя людина, з якою можна було підтримувати конспіративні зв'язки», — відзначала у своїх спогадах В. Крижанівська.

Після поліцейського розгрому влітку 1895 р. відновила свою діяльність соціал-демократична організація в *Катеринославі* — одному з найбільших центрів робітничого руху на Україні. Наприкінці 1895 р. сюди приїздить відомий партійний діяч, професіональний революціонер ленінської гвардії І. Лалаянц. Його зусиллями була організована і почала діяти так звана «Центральна група», навколо якої почали згуртовуватися передові робітники, представники революційної інтелігенції, учнівська молодь. У лютому 1897 р. до Катеринослава приїздить учень і соратник В. І. Леніна, член петербурзького Союзу боротьби І. Бабушкін, висланий з Петербурга за революційну роботу. Протягом короткого часу він організував декілька робітничих гуртків на Брянському металургійному заводі, на заводах Шодуар, цвяховому та інших, а також у залізничних майстернях. У цих гуртках пройшли першу революційну школу Г. Петровський, І. Захаренко, П. Воеводін та інші молоді робітники, що пізніше стали більшовиками.

У грудні 1897 р. десять гуртків, очолюваних І. Бабушкіним та І. Лалаянцем, об'єдналися в одну організацію, яку, за прикладом Петербурга і Києва, назвали катеринославським Союзом боротьби за визволення робітничого класу. Це знаменувало остаточний перехід катеринославських соціал-демократів до масової агітації. Особливо широко використовувалися листівки, які поширювалися не тільки в Катеринославі, а й у Донецькому та Криворізькому басейнах.

Під впливом київського та катеринославського Союзів боротьби розвивалися соціал-демократичні організації та

групи в *Одесі, Миколаєві* та інших промислових центрах України. Так, соціал-демократи Одеси восени 1896 р. зробили спробу об'єднати місцеві марксистські гуртки. Нова організація — *Південноросійський робітничий союз* — сформувалася на базі гуртка, створеного робітником М. Котовим у районі Слобідки-Романівки, і об'єднувала літографів, шевців, столярів, ювелірів тощо. У січні 1897 р. вона була розгромлена поліцією.

У 1897 р. миколаївська соціал-демократична організація складалася з десятка робітничих гуртків, у яких брало участь понад 200 робітників. Із кінця року вона стала називатися *Союзом миколаївських робітників*. Видатним діячем союзу був Л. Бронштейн (Троцький), колишній учень реального училища. Його мистецтво революційного пропагандиста, оратора й організатора яскраво проявилось уже в ті роки. З числа робітників активними учасниками союзу були А. Бабенко, Р. Коротков, І. Мухін та ін. Союз проводив пропагандистську та агітаційну роботу головним чином серед фабрично-заводських робітників, мав зв'язки з марксистськими гуртками Києва, Харкова, Одеси. При ньому існували каса взаємодопомоги під час страйків, а також друкарня, яка випустила десять листівок і три номери газети «Наше дело». У січні 1898 р. союз був розгромлений, а 28 його активних учасників — заарештовані та засуджені.

У другій половині 90-х років соціал-демократичні організації діяли у *Харкові, Полтаві, Кременчуку, Єлисаветграді, Херсоні, на Донбасі та Криворіжжі*. Більшість із них перебувала на рівні тодішніх вимог робітничого руху, брала участь у масовій економічній і політичній агітації, у страйковій боротьбі робітників.

Діяльність київського і катеринославського Союзів боротьби, соціал-демократичних організацій інших міст України — яскраве свідчення процесу *з'єднання соціалістичних ідей з робітничим рухом на початку нового, пролетарського етапу визвольного руху в Росії*.

Участь соціал-демократів України у підготовці та проведенні I з'їзду РСДРП. Між соціал-демократичними союзами, гуртками і групами на Україні, як і в усій Росії, встановилися тісні зв'язки. Але завдання дальшого розвитку революційного руху вимагали більшого — *об'єднання місцевих організацій у єдину соціал-демократичну партію*. За цих умов на порядку денному стало скликання з'їзду соціал-демократичних організацій для створення такої партії. Ці завдання В. І. Ленін сформулював у написаних ним в ув'язненні працях «Проект програми» та «Пояснен-

ня програми соціал-демократичної партії» (1896 р.), які були передані керівниками петербурзького Союзу боротьби разом із вказівкою щодо підготовки з'їзду.

Влітку 1896 р. на Україну приїжджала Н. Крупська. У Полтаві вона провела нараду з групою місцевих і київських соціал-демократів, на якій було ухвалено почати підготовку до з'їзду та налагодити видання загальноросійської нелегальної газети. Проте петербурзький Союз боротьби, що дав поштовх підготовці з'їзду, через масові арешти був позбавлений можливості її продовжити. Ця естафета переходить до київських соціал-демократів, зокрема членів групи «Робітнича справа» (Б. Ейдельман, М. Вигдорчик, П. Тучапський, С. Померанець та ін). У січні — лютому 1897 р. представники групи відвідали соціал-демократичні організації Вільно, Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська, запрошуючи їх взяти участь у з'їзді. У березні того ж року соціал-демократами Києва була проведена передз'їздивська нарада, яка вирішила скликати з'їзд наступного року, а також організувати в Києві видання нелегальної загальноросійської «Рабочей газеты». Перший її номер вийшов у серпні, другий — у грудні 1897 р. Київські соціал-демократи виробили й розіслали соціал-демократичним організаціям порядок денний і проекти деяких рішень майбутнього з'їзду.

На I з'їзді РСДРП, який відбувся 1—3 березня 1898 р. в Мінську, були представлені: Союзи боротьби (петербурзький — С. Радченко, московський — О. Винновський, київський — П. Тучапський, катеринославський — К. Петрусевич), група «Рабочей газеты» (Б. Ейдельман), київський Робітничий комітет (М. Вигдорчик) і Бунд (Ш. Кац, А. Кремер, А. Мутник). Серед дев'яти делегатів, як бачимо, чотири було від соціал-демократів України. З'їзд одно-стайно ухвалив об'єднати соціал-демократичні організації Росії в єдину марксистську партію, яку також одно-стайно вирішено було назвати російською, а не руською, щоб підкреслити її інтернаціональний характер. Без заперечень було схвалено визначення «соціал-демократична партія». Але навколо назви «робітнича» розгорнулася дискусія. Чотири делегати обстоювали її, а п'ять виступили проти, мотивуючи тим, що в партії було ще мало робітників. З'їзд прийняв назву «Російська соціал-демократична партія», лише згодом слово «робітнича» було включене за рішенням ЦК при підготовці Маніфесту РСДРП.

Значну увагу з'їзд приділив організаційним питанням. Він обрав Центральний Комітет (С. Радченко, Б. Ейдельман, А. Кремер) і доручив йому підготувати й опублікувати

Маніфест РСДРП, оголосив київську «Рабочую газету» офіційним органом партії, визначив функції ЦК і місцевих комітетів, порядок скликання чергових і позачергових з'їздів та ін.

Однак було зроблено не все, що має зробити установчий з'їзд при утворенні партії. Не були остаточно сформульовані програма і статут РСДРП. Як єдина централізована організація партія фактично не була створена. У випущеному від імені з'їзду Маніфесті не йшлося про гегемонію робітничого класу, його союзників, про завоювання пролетаріатом політичної влади. Незабаром ЦК, обраний з'їздом, та редакція «Рабочей газеты» були заарештовані, а друкарня розгромлена.

Головне значення з'їзду полягає в тому, що саме він започаткував РСДРП. Солідарні з його рішеннями всі революційні соціал-демократи Росії стали перетворювати місцеві організації на комітети РСДРП. Так, у травні 1898 р. утворився Катеринославський, влітку цього ж року — Київський і Харківський, восени — Одеський комітети, які виступали перед робітниками від імені всієї партії.

Високо оцінюючи роль I з'їзду РСДРП як важливого етапу створення марксистської робітничої партії в Росії, В. І. Ленін зазначав, що це було «найрельєфнішою і в той же час останньою справою соціал-демократів цієї смуги»².

Після з'їзду по всій країні прокотилися масові арешти. Партія вступила у період гострої кризи, що виявилася в ідейній та організаційній слабкості соціал-демократії. Новому поколінню революціонерів у нових умовах і на новій основі довелося розгорнути боротьбу, щоб виконати те, що лише намічалось I з'їздом РСДРП.

* * *

Перші робітничі союзи 70-х років відіграли велику роль у дальшому розвитку революційно-визвольного руху. Вони вперше поставили завдання насильственого повалення самодержавства та завоювання політичних прав і свобод і в цьому пішли значно далі народників, які вважали політичну боротьбу несумісною з боротьбою за соціалізм.

У 80-ті роки в Росії та на Україні поширюються твори К. Маркса і Ф. Енгельса, які набувають все більшої популярності не тільки серед прогресивної інтелігенції, а й у

² Ленін В. І. Що робити? // Повне зібр. творів. Т. 6. С. 170.

робітничому середовищі. Перші марксистські гуртки і групи займалися переважно пропагандистською роботою, були замкненими, організаційно не зв'язаними між собою, відірваними від робітничого руху. Але з середини 90-х років соціал-демократи переходять до широкої економічної та політичної агітації в робітничих масах, до об'єднання розрізаних соціал-демократичних гуртків і груп в загально-міські організації, до розширення їх зв'язків з організаціями інших міст. Так створюється марксистська робітничая партія загальноросійського масштабу. Значний вклад у цей процес внесли соціал-демократи України.

Рекомендована література

Итенберг Б. С. Южнороссийский союз рабочих: возникновение и деятельность. М., 1974.

Ленін В. І. Завдання російських соціал-демократів // Повне збір. творів. Т. 2.

Ленін В. І. Проект програми нашої партії // Повне збір. творів. Т. 4.

Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів. Т. 1.

Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины в 60—90-е годы XIX в. К., 1963.

Шевченко І. І. З історії соціал-демократичних організацій на Україні: Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». К., 1956.

Юрченко О. Т., Демченко М. В. Поширення марксизму і соціал-демократичні організації на Україні. К., 1983.

ЛЕКЦІЯ 28

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

● Соціально-економічний розвиток краю ● Робітничий і селянський рух ● Особливості суспільно-політичного життя

Соціально-економічний розвиток краю. Хоча буржуазно-демократична революція 1848—1849 рр. в Австрійській імперії й зазнала поразки, проте вона започаткувала поступову ліквідацію феодально-кріпосницьких відносин і розчистення шляху до капіталізму. При цьому Галичина, Північна Буковина і Закарпаття увійшли в нову епоху економічно відсталими, з численними суспільними пережитками. Земельна аристократія зберегла свої економічні й політичні позиції. Загалом основні проблеми буржуазно-демо-

кратичних перетворень в Австрії протягом певного часу залишалися невирішеними.

На початку 60-х років, після десятилітнього панування реакційного режиму, почався новий етап боротьби за їх розв'язання. Як і під час революції, знову на передній план почали виступати національно-визвольні тенденції, проте могутнього національного руху не виникло.

У зв'язку з глибокою політичною кризою в країні, викликаною воєнними невдачами в Італії (1859 р.) та у війні з Пруссією (1866 р.), австрійський уряд видав цілий ряд указів і розпоряджень. 20 жовтня 1860 р. був оголошений документ, відомий під назвою Федеративної конституції, згідно з якою передбачався розподіл законодавчої влади між імператором і рейхстагом та обласними сеймами. Вирішальною подією внутріполітичної боротьби був австро-угорський компроміс 1867 р., тобто угода між придворною аристократією та австрійським крупним капіталом, з одного боку, і угорським землеволодінням — з другого. В результаті *Австрійська імперія була перетворена в двоїсту Австро-Угорську імперію*. В грудні 1867 р. було прийнято конституцію, яка мусила знаменувати поворот від централізму до федералізму. Конституція офіційно декларувала рівноправність у державних установах, судах, школах. Насправді панівне становище поряд з австрійською верхівкою на західноукраїнських землях захопили польської шляхтичі, румунські бояри, угорські поміщики і капіталісти. Галичині була надана обмежена внутрішня автономія. У Львові 1861 р. розпочав свою діяльність місцевий виборний Галицький крайовий сейм, але перевагу в ньому дістали представники польських буржуазно-поміщицьких кіл. У Буковинському сеймі переважали румунські поміщики та буржуазія.

Протягом другої половини ХІХ ст. стан і склад населення західноукраїнських земель поступово змінювалися. Згідно з австрійськими переписами, *українці становили більшість*. Так, за переписом 1857 р., на цих землях проживало 3900 тис. чоловік, з них 2600 тис. українців. До кінця 90-х років ці показники зросли відповідно до 6,4 і 4,6 млн.

Внаслідок аграрної реформи 1848 р. сільське господарство західноукраїнських земель стало розвиватися на капіталістичній основі, але феодалні пережитки гальмували цей процес. Реформа не звільнила селянина-виробника від позаекономічного феодалного примусу, оскільки залишила землю в руках поміщиків. Вона зміцнювала наслідки довготривалого процесу експропріації селянських земель поміщиками і готувала далі пограбування селян при лікві-

дації сервітутів. Після реформи селяни втратили частину орної землі, пасовища і ліси; це значно погіршило їх становище, але водночас зміцнило економічні позиції поміщиків. Великими землевласниками були переважно польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Значна частина селянства терпіла від безземелля і малоземелля.

За ліквідацію феодальних селянських повинностей поміщики у 1851 р. одержали значну суму п'ятипроцентними облігаціями, які почали погашатися в 1859 р. Селяни ж за звільнення від цих повинностей мали протягом другої половини XIX ст. сплачувати величезний викуп, причому селянин Галичини сплачував у три рази більше, ніж чеський, і у п'ять разів більше, ніж німецький. З цього приводу І. Франко відзначав, що австрійська держава «торгувалася з краєм до останньої нитки».

У 50—60-ті роки XIX ст. в Західній Європі спостерігалося економічне пожвавлення, викликане процесом промислового перевороту. На початку 70-х років в основному він завершився і в Австро-Угорській імперії. Проте якщо в її західних і центральних частинах мало місце промислове піднесення, *промисловість Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття розвивалася дуже повільно*. Поміщики, що залишалися головною політичною силою, не були зацікавлені у відпливі робочої сили з сільського господарства. Галицька адміністрація, яка перебувала в руках польської шляхти, в перші десятиліття після реформи майже нічого не зробила для розвитку місцевої фабричної промисловості. Така їх позиція відповідала інтересам імперії, яка вважала українські землі своїм ринком збуту і джерелом сировини. Не випадково цілий ряд галузей промисловості, не витримуючи конкуренції більш дешевих виробів розвинених провінцій Австро-Угорщини, занепадали. До них можна віднести цукрову, текстильну, шкіряну, машинобудівну, паперову. Натомість розвивалися галузі з видобування і первинної обробки сировини — нафтова, озокеритна, лісова й лісопилна, тютюнова, спиртогорілчана, мукмельна, солеварна та ін.

70—90-ті роки були часом виникнення середніх і великих підприємств, проте їх роль в промисловому виробництві була незначною. *Промисловість мала переважно дрібний, кустарно-ремісничий характер, була слабо механізованою*. Великих капіталістичних підприємств на західно-українських землях було близько 220, і на них зосереджувалася лише четверта частина робітників. Найбільш інтенсивно розвивалася нафтова й озокеритна промисловість у Бориславо-Дрогобицькому басейні. Якщо в 1870 р. тут

щорічно добували 20 тис. т нафти, то на кінець століття — 310—330 тис. Видобуток нафти вівся також в селах Прикарпаття.

Завдяки розвитку нафтової та озокеритної промисловості Борислав вже на початку 70-х років став найбільшим пролетарським центром на західноукраїнських землях. Наприкінці століття на трьох великих на той час лісохімічних підприємствах Закарпаття (у Великому Бичкові, Турії Бистрому і Перечині) працювало по 300—600 робітників. Діяло три меблеві фабрики — в Ужгороді (400 робітників), Хусті (160) і Львові (80). На кожному із трьох рудників Мармарощини працювало по 300—500 робітників. Поступово набирал промислових рис Львів, де зростали кількість населення, зайнятого в промисловості й торгівлі, мережа фінансово-кредитних установ. У місті відкрили свої філії Австрійський національний банк, Австрійський кредитний заклад для торгівлі і промисловості, Англо-австрійський банк, працювали Галицький іпотечний банк, Селянський та Крайовий банки. В нафтодобувну, лісову та інші галузі промисловості вкладали свої капітали австрійські, німецькі, французькі, американські банкіри і підприємці. Розгортали свою діяльність українські фінансові установи і торгово-промислові об'єднання: страхові товариства «Дністер» і «Карпатія», Крайовий союз кредиторів, Український іпотечний банк, Селянська каса, крайові кооперативні союзи.

У 60-ті — на початку 70-х років західноукраїнські землі одержали залізничне сполучення із Заходом, яке велося не лише з економічних, а й воєнно-стратегічних міркувань. 1864 р. залізнична колія була доведена із заходу через Краків і Перемишль до Львова, через п'ять років — до Чернівців, а у 80-ті роки — через Стрий на Закарпаття; згодом вона з'єднала Львів з українськими землями, що входили до складу Росії. Будівництво залізниць у Галичині вплинуло на розвиток ряду галузей з видобування і первинної обробки сировини і харчової промисловості. Пожвавився товарообмін між західноукраїнськими землями і Наддніпрянською Україною, зросла роль цих земель у транзитній торгівлі між країнами Заходу і Росією.

Як і в першій половині XIX ст., основну масу населення Галичини становило селянство. Під впливом глибоких соціально-економічних змін у післяреформений період відбуваються значні зміни в його структурі. *Розвиток капіталізму прискорив процес розшарування селянства.* Протягом півстоліття при загальному збільшенні чисельності господарств Галичини на чверть кількість найдрібніших господарств, які мали до 5 га землі, зросла більш ніж у 1,5 рази. На рубежі XX ст. близько 25—30 % сільського населення

краю були безземельними. При цьому кілька процентів безземельних селян володіли чвертю всієї селянської землі. Разом з поміщиками вони тримали в руках більшу частину сільськогосподарських угідь.

Переpletіння капіталістичної та напівфеодальної форм експлуатації тяжко відбивалось на становищі селян і сільськогосподарських робітників, робочий день яких тривав 14—16, а іноді й більше годин. Грошову заробітну плату поміщики та орендарі повсюдно замінювали — частково або повністю — натуральною, за якою завжди крилася неоплачена частина роботи. Таке становище селян, особливо в неврожайні роки, використовували лихварі. Серед найбільш поширених форм лихварства переважав кредит на гроші. Кредит надавали також під заклад худоби, землі, збіжжя, полотна, прядива тощо.

Однією з головних причин розорення селянства були податки, за несвоечасну сплату яких тисячі селянських господарств продавалися з молотка. Крім державних, селяни платили ще крайові, місцеві та громадські податки.

Слаборозвинена промисловість не могла повністю забезпечити робочими місцями сільське і міське населення Галичини. Це викликало в кінці XIX — на початку XX ст. масову еміграцію, зумовлену всією сукупністю суспільно-економічних відносин, соціального й національного гніту. Серед основних причин еміграції І. Франко називав перенаселення, пролетаризацію і пауперизацію більшості селян, злиденні заробітки. Еміграція поширилась на США, Канаду, Бразілію, Аргентину, Австралію. Пізніше західні українці оселилися в Парагваї, Уругваї, Венесуелі, Перу, Чілі. Великих масштабів досягла сезонна заробіткова еміграція у Німеччину, Швецію, Францію, Данію, Румунію, Росію. Місцеві власті й поміщики, щоб утримати дешеvu робочу силу, всіляко перешкождали виїздам емігрантів.

Із розвитком капіталізму на західноукраїнських землях йшов процес *формування промислового пролетаріату*. Основним джерелом його поповнення виступало селянство, а також ремісники, кустарі, члени сімей робітників. Наприклад, в 1870 р. лише в окрузі Львівської торгово-промислової палати серед 67,7 тис. робітників було 9,2 тис. жінок і 11,8 тис. дітей віком до 14 років. Характерною рисою пролетаріату Східної Галичини була велика кількість сезонних і поденних робітників. Робітничий клас краю мав багатонаціональний склад: українці, поляки, євреї та ін. Значне число українців працювали у будівельній, деревообробній, харчовій та інших галузях промисловості.

Становище робітників було тяжким. Тривалість робочого дня, розмір заробітної плати та інші умови праці ціл-

ком залежали від підприємців. Закон 1859 р. встановив тривалість робочого дня лише для дітей 10—14 та 14—16 років, які повинні були працювати відповідно не більше 10 і 12 годин. Але ці обмеження, яких до того ж не завжди дотримувалися власники підприємств, стосувалися лише фабрично-заводського виробництва і не поширювалися на ремісничі. Хоч у 1885 р. австрійський уряд видав закон про 11-годинний робочий день, насправді він тривав 12 і більше годин. Зарплата західноукраїнських робітників була найнижчою в Австро-Угорщині. Львівський робітник одержував її вдвічі меншу, ніж віденський. Жіноча та дитяча праця оплачувалась, як правило, наполовину нижче за чоловічу.

Таким чином, економіка західноукраїнських земель розвивалася дуже повільно, не втрачаючи рис аграрно-сировинного колоніального придатку Австро-Угорщини та країн Заходу, а населення цих земель зазнавало важкого соціального, політичного й національного гніту.

Робітничий і селянський рух. Робітничий рух на західноукраїнських землях був безпосередньо пов'язаний з робітничим рухом в усій Австро-Угорщині, разом з тим зазнаючи впливу революційної боротьби трудящих Наддніпрянської України та Росії, а також країн Західної Європи.

У 50—60-ті роки робітничий рух на західноукраїнських землях розвивався дуже слабко, оскільки австрійське законодавство забороняло створення робітничих організацій і проведення страйків. Лише після прийняття 1867 р. закону про збори і об'єднання у травні 1868 р. у Львові було організовано перше робітничі товариство «Зірка». Восени 1869 р. з'являється Прогресивне товариство львівських друкарів, до складу якого ввійшли члени Товариства взаємної допомоги друкарів і товариства «Зірка». З досвідом робітничого руху в країнах Західної Європи знайомили польськокомвні газети «Ремісник» і «Літера», що виходили у Львові з ініціативи друкарів. Зокрема, вони вмщували матеріали про Паризьку комуни, I Інтернаціонал, розвиток робітничого руху у Франції, Німеччині тощо.

З 70-х років почалася активна революційна боротьба робітників. 24 січня 1870 р. 100 львівських друкарів оголосили страйк, який тривав сім днів і закінчився успішно: власники друкарень змушені були піти на підвищення зарплати і скорочення робочого дня. Це був перший організований виступ робітників на західноукраїнських землях. У листопаді 1870 і січні 1871 р. відбулися нові заворушення дру-

карів. Слідом за ними розгорнули боротьбу пекарі, кравці, колісники і стельмахи, лимарі.

Як бачимо, на початковому етапі робітничого руху в ньому брали участь переважно робітники ремісничих майстерень і дрібних підприємств: фабрично-заводська промисловість зростала повільно. *Виступи робітників мали економічний характер, були локальними та стихійними.* З самого початку робітничий рух розвивався як інтернаціональний.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років у становленні робітничого руху в Галичині брали участь І. Франко та його однодумці. І. Франко і М. Павлик входили до складу редакційного комітету львівської робітничої газети «Праця», який пропагував соціалістичні ідеї, організував робітничі гуртки тощо. Разом з Л. Інлендером та Б. Червенським І. Франко складає «Програму галицьких соціалістів», яка була видана у січні 1881 р. Крім Львова, І. Франко вів організаційно-пропагандистську діяльність серед робітників Дрогобича і Борислава. У середині 80-х років І. Франко відходить від активної участі в робітничому русі, зосередившись на проблемі створення радикальної партії. Але і в наступні роки він уважно стежить за робітничим рухом, вітає появу Галицької соціал-демократичної партії, бере участь у ряді її заходів.

На рубежі 70—80-х років поряд зі страйками робітники проводили *демонстрації, збори, мітинги*. 28 грудня 1879 р. у Львові відбувся мітинг, в якому взяло участь близько 500 чоловік. Це був перший масовий мітинг робітників Східної Галичини. Крім економічних, робітники ставили політичні вимоги, зокрема запровадження загального виборчого права. У червні 1881 р. на зборах 700 робітників Львова було прийнято рішення скликати з'їзд робітників Галичини, на якому мав бути представлений і сільський пролетаріат. Лише наприкінці 1881 р. австрійські власті дали дозвіл скликати з'їзд за умови, що на ньому не буде розглядатися питання про створення робітничої партії. І хоча 9 грудня 1881 р. у Львові відбулися масові робітничі збори за участю понад 1000 чоловік, це питання не було вирішено.

У зв'язку з цим перед галицькими соціалістами постала проблема дальшого розвитку робітничого руху. Частина робітників вважала необхідним перейти до нелегальних форм діяльності. У 1882 р. у Львові виникли три нелегальних гуртки, які очолили робітники М. Драбик, Я. Козакевич і студент Львівського університету К. Тиховський. До їх складу входило близько 40 представників переважно

робітничої та студентської молоді, які вели пропагандистську діяльність серед робітників, поширювали соціалістичні видання, випускали прокламації тощо. Члени гуртків підтримували зв'язки з першою польською соціалістичною партією «Пролетаріат», соціалістами Кракова. Наприкінці 1882 р. австрійська поліція вистежила і заарештувала більшість гуртківців, яких згодом було засуджено.

На початку 80-х років робітничий рух у Галичині розвивався порівняно слабо. У березні та вересні 1881 р. відбулися виступи друкарів Львова проти зниження зарплати. У травні цього ж року сталися заворушення в Бориславі, теж пов'язані з економічними мотивами. Саме тут під час сутички з робітниками поліція вперше в Галичині застосувала вогнепальну зброю. Серед робітничих заворушень 80-х років слід відзначити, зокрема, восьмиденний страйк на львівській меблевій фабриці (1886 р.), страйк 300 львівських пекарів (1888 р.) та ін.

На відміну від 80-х *робітничий рух 90-х років зазнав істотних змін*. Поряд із піднесенням страйкової боротьби великого розмаху набули виступи робітників за загальне виборче право, свободу друку. Збільшуються кількість виступів і чисельність їх учасників, підвищується рівень організованості страйкуючих. Поступово зростає страйковий рух на Закарпатті та у Північній Буковині. 1890 р. у Львові вперше на українських землях було відзначено 1 Травня.

Перед місцевою соціал-демократією постало завдання *організаційного оформлення своїх рядів*. У листопаді 1890 р. на зборах львівських соціалістів було прийнято рішення про створення робітничої партії Галичини. Дальшим кроком стало створення культурно-освітніх робітничих товариств і нових професійних об'єднань. Все це підготувало об'єднання робітничого і соціал-демократичного руху в масштабах усього краю.

Це завдання виконав *1 з'їзд галицької соціал-демократії*, який відбувся 31 січня — 2 лютого 1892 р. у Львові. На з'їзді було завершено оформлення соціал-демократичної партії Галичини й Сілезії як складової частини соціал-демократичної партії Австрії. Було прийнято рішення про інтернаціональний характер партії — із застереженням, що українські соціалісти зберігають за собою право на створення в майбутньому своєї власної організації. Після того як у 1897 р. на з'їзді соціал-демократичної партії Австрії завершився її поділ на самостійні національні партії (німецьку, чеську, польську, італійську, південнослов'янську), соціал-демократична партія Галичини й Сілезії була перейменована на Польську соціал-демократичну партію. Восени 1899 р. з лівих радикалів і соціал-демократів, які виїшли з соціал-демократичної партії Галичини і Сілезії,

оформилася Українська соціал-демократична партія — УСДП. Її лідерами стали М. Ганкевич, В. Вітик, В. Охримович та ін.

На початку грудня 1890 р. була створена соціал-демократична партія Угорщини, яка поширила свою діяльність і на Закарпаття. На Буковині у 1896 р. соціал-демократичні гуртки об'єдналися в Буковинську соціал-демократичну організацію.

У другій половині ХІХ ст. на західноукраїнських землях розгортався *масовий селянський рух*. Особливо напружено була боротьба селян у Галичині і на Буковині у 60-х роках. Селяни чинили опір поміщикам, відмовлялися передавати їм громадські землі, захоплювали ліси і пасовища. На Закарпатті селяни активно виступали проти комасації — насильницького розмежування селянських і поміщицьких земель на користь поміщиків. Ведучи боротьбу проти ліквідації сервітутів, селяни висловлювали обурення і проти інших форм соціального гноблення — шляхових повинностей, податків тощо. Для приборкання окремих громад власті застосовували військову силу.

Досить гостра боротьба між сільськими громадами та поміщиками велася як навколо виборів 1861 р. у Галицький крайовий сейм, так і під час його роботи. В результаті виборів серед 151 депутата було лише 35 селянських (17 українських і 18 польських). Українські селянські депутати М. Ковбасюк, І. Загоруйко та інші вимагали розпуску сервітутних комісій і створення нових — для справедливого вирішення цієї болючої справи. Однак поміщицькі депутати відкинули цю пропозицію.

У 90-х роках на розгортанні селянського руху позначалась *революційна боротьба робітників*. Під їх впливом розгорнулися такі форми селянського руху, як віча, виборна боротьба і страйки. Перше передвиборне віче, організоване радикалами, відбулося 4 лютого 1891 р. в Коломиї. У ньому взяли участь близько 800 селян із навколишніх повітів. Згодом віча відбулися в Бродах, Турці, Снятині. Учасники віч вимагали ввести загальне виборче право, скасувати шарварки тощо. У багатьох вічах, особливо у містах Станіславі, Коломиї, Львові, брали участь робітники. На них виступали І. Франко, В. Стефаник. Особливо активізувалася боротьба селян під час виборів у рейхстаг 1897 р., коли селяни спільно з робітниками відстоювали своїх кандидатів.

Таким чином, у 70-х роках у Східній Галичині розгорнувся робітничий рух, який посилювався під кінець ХІХ ст. і охопив Північну Буковину та Закарпаття. Якщо на по-

чатковому етапі робітники під час страйків висували переважно економічні вимоги, то у 80-х і особливо у 90-х роках поряд із страйками проводились демонстрації, збори, мітинги політичного характеру. У другій половині XIX ст. великого розмаху набув селянський рух. Спочатку у вимогах селян переважало питання про сервітути. У 90-х роках боротьба селян, яка розгорталася під впливом робітничого руху, все більше набирала *політичного змісту*. Селяни боролися не тільки проти соціального, але й національного гніту.

Особливості суспільно-політичного життя. Реставрація абсолютистсько-бюрократичного режиму в Австрійській імперії у перше десятиліття після революції 1848—1849 рр. завдала тяжкого удару культурно-національному рухові у Східній Галичині. На розстановці суспільно-політичних сил Східної Галичини негативно позначились її економічна відсталість, численні кріпосницькі пережитки. Спочатку домінуючі позиції в суспільно-політичному житті краю займали дві течії: *москвофільська* і *народовська*.

Москвофільство являло собою реакційну суспільно-політичну течію, в основі якої лежала переорієнтація значної частини українських буржуазних і клерикальних верств на російський царизм. Розчарована результатами революції, крахом сподівань на здобуття політичних переваг у Східній Галичині, українська консервативна верхівка почала шукати підтримки в Росії. При цьому москвофіли орієнтувались саме на реакційні сили царської Росії, діставали від них пряму підтримку, в тому числі й грошову. Водночас вони не відмовлялися від лояльності стосовно Австро-Угорщини.

Ідеологія москвофілів загалом була близькою до ідейного арсеналу російських слов'янофілів, прихильників офіційної народності, а згодом і партії кріпосників. Основним її змістом були утвердження недоторканості існуючого ладу з його численними кріпосницькими залишками, неприйняття багатьох суттєвих сторін капіталізму країн Заходу. До лідерів москвофільства належали Д. Зубрицький, В. Дідицький, М. Малиновський, А. Добрянський та ін. Під впливом москвофілів у Східній Галичині виникли культурно-освітні товариства — Ставропігійський інститут, «Галицько-руська матиця», «Народний дім», Товариство ім. М. Качковського, ряд періодичних видань — газета «Слово», журнали «Галичанин», «Страхопуд», «Лада», «Дом и школа», «Семейная библиотека». Помітно активізували свою діяльність буковинські москвофіли у 90-х

роках. Ними були створені політичне товариство «Народна рада», «Общество русских женщин в Буковине», «Общество русских студентов Карпат» та ін. Під впливом москвофілів у 1870—1885 рр. перебувало політичне товариство «Руська рада».

Виникнення *народовської течії* припадає на початок 60-х років, які ознаменувалися пошвавленням суспільно-політичного і культурного життя на західноукраїнських землях і особливо у Східній Галичині. Національне відродження, започатковане «Руською трійцею» — М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким, було пов'язане з проведенням в Австрійській імперії серії буржуазних реформ, посиленням боротьби селян проти феодалських пережитків, піднесенням революційного і національно-культурного руху на українських землях, а також в Польщі та Західній Європі. Стимулюючий вплив на суспільно-політичне і культурне життя західноукраїнських земель мала ідейна і творча спадщина Т. Шевченка, яка знайшла палких прихильників і послідовників серед передової громадськості, особливо серед молоді.

У той час група молодих письменників і громадських діячів — В. Шашкевич, Ф. Заревич, К. Климкович, Є. Згарський, Д. Танячкєвич та інші, — прагнучи певною мірою продовжити демократичні традиції, наприкінці 1861 — на початку 1862 р. заснують гурток (*громаду*) у Львові. Саме звідси бере початок народовська (українофільська) течія, представники якої виступали за єдність українських земель, розвиток української літератури на живій народній основі, за створення єдиної літературної мови.

На початку своєї діяльності народовці проводили значну *культурницьку діяльність ліберально-буржуазного характеру*. Поступово вони ставали однією з найвпливовіших сил українського національного руху в Галичині. «Першим виразним осередком народовського руху в Галичині з виразним українофільським відтінком» І. Франко вважав журнал «Вечорниці», що виходив протягом 1862—1863 рр. Слідом за «Вечорницями» народовці видавали журнали «Мета», «Нива», «Русалка», «Правда», газети «Діло», «Буковина» та ін. Серед керівництва журналу «Правда», зокрема, були головні ідеологи народовства — А. Вахнянин, В. Барвінський, О. Огоновський, Ю. Романчук та ін. Журнал активно підтримували П. Куліш і О. Кониський.

Поява періодичних видань народовсько-українофільського напрямку була важливим явищем у національно-культурному русі західноукраїнських земель — передусім тому, що в них передруковувались кращі, в Галичині до

того часу невідомі, твори українських письменників: Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, О. Стороженка, Є. Гребінки, М. Костомарова, Ю. Федьковича, Л. Глібова, О. Кониського, М. Мордовця, М. Старицького, Панаса Мирного, І. Карпенка-Карого, І. Франка, Ф. Заревича, В. Шашкевича, С. Воробкевича, К. Климковича та ін.

Навколо народовців об'єднувалися переважно представники української інтелігенції (письменники, професори, вчителі, адвокати, лікарі, дрібні чиновники, студенти та ін.) та духовенства. *До виникнення в середині 70-х років радикального напрямку народовська течія була найбільш прогресивною.* Так, М. Драгоманов, який багато зробив для розвитку суспільно-політичного і культурного руху в Галичині другої половини ХІХ ст., писав, що ґрунт для галицького радикалізму «приготовило все-таки українофільство і народовство 60-років».

Віддаючи належне практичній діяльності народовців 60-х років, І. Франко все ж досить критично висловлювався щодо її ефективності. Зокрема, він писав, що «українофільство 60-х років у нас було романтичне, поза теоретичну оборону самостійності малоруської народності не вийшло, західноєвропейських поступових ідей не набрало, тим-то й не могло встоятись на ногах, коли опісля піднялась попівсько-езуїтська реакція, і з початком сього року одверто стало під її хоругов».

Народовський рух характеризувався також виникненням численних *учнівських громад* у гімназіях Східної Галичини.

Найбільш активним організатором громад був Д. Тянякєвич. Він очолив гурток у Львівській духовній семінарії, в якій у 30-ті роки виникла «Руська трійця». Д. Тянякєвич підтримував жваві відносини з громадами гімназій Львова, Станіслава, Тернополя, Самбора, Бережан, Перемишля. Метою учасників громад була переважно самоосвіта. Вони вивчали українську мову і літературу, зокрема твори Т. Шевченка, цікавилися історичним минулим України, збирали фольклорний матеріал, розповсюджували народовську періодику тощо. Керівництво громадого здійснював голова (війт), якому були підпорядковані секретар, касир, контролер. Кожен член громади повинен був дотримуватися суворої таємниці щодо існування і діяльності організації, брати активну участь у її засіданнях, сплачувати членські внески.

Отже, громада давала гімназістам те, що не могла дати школа,— вона сприяла *пробудженню національної самосвідомості*. Саме із громад вийшли люди, які згодом стали визначними діячами суспільно-політичного і національно-культурного руху. Серед них — І. Франко, О. Терлецький, В. Навроцький, І. Пулуй, брати Барвінські, Є. Желехів-

ський, О. Маковей, А. Чайковський, брати Заклинські та багато інших.

Важливими подіями суспільно-політичного і культурного життя в Галичині стали *щорічні ювілеї Т. Шевченка*. Ці урочистості слугували не лише популяризації спадщини поета, а й для вислову протесту проти соціального і національного гноблення. З початку 60-х років регулярно проводилися Шевченківські вечори-концерти, в яких активну участь брали поряд з гімназистами і студентами інтелігенція, селяни, ремісники і робітники. І. Франко писав, що роковини смерті Т. Шевченка стали в Галичині «правдивим народним святом».

Значну роль у розвитку самосвідомості українського народу відіграло *культурно-освітнє товариство «Просвіта»*, засноване 1868 р. народовцями у Львові. Першим головою товариства був А. Вахнянин, пізніше його очолювали Ю. Лаврівський, В. Федорович, О. Огоновський. Якщо на перших загальних зборах «Просвіти» були присутні 64 члени, то за десятиліття їх чисельність зросла до 800. На кінець XIX ст. в Галичині вже налічувалось 19 філій «Просвіти».

Товариство видавало твори видатних українських письменників, шкільні підручники, популярні брошури, газети «Читальня» та «Письмо з „Просвіти“», літературно-наукові альманахи, «Народний календар». У товаристві та його філіях влаштовувались вечори, присвячені М. Шашкевичу і Т. Шевченку, театральні вистави, читались лекції з історії, літератури, економіки тощо.

Важливою сферою діяльності «Просвіти» стала організація читалень. Перша сільська читальня в Галичині відкрилась 1871 р. у Микулинцях. На кінець XIX ст. таких читалень в краї було 816. При читальнях виникали позикові каси, селянські та міщанські хори, сільські крамниці.

Активну участь в організації та діяльності «Просвіти», бібліотек та читалень брали вчителі, дрібні урядовці, селяни і робітники, сільські священики, міщани. У свій час до товариства належав І. Франко, «Просвіту» високо цінували Леся Українка, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, Ю. Федькович, В. Стефаник.

За прикладом галицької «Просвіти» 1869 р. в Чернівцях було засноване культурно-освітнє товариство «Руська бесіда», у діяльності якого активну участь брали Ю. Федькович, брати Воробкевичі, Н. Кобринська, О. Маковей та ін.

Особливе значення мало *зближення літературних і наукових сил Наддніпрянської України і Галичини*. З посиленням переслідувань українського слова на Наддні-

рянській Україні зростає роль наукової думки на західноукраїнських землях. З ініціативи М. Драгоманова, О. Кониського, Д. Пильчикова та інших, яку підтримали народовці, в грудні 1873 р. у Львові було засноване Літературне товариство ім. Т. Шевченка. Його організатори сподівалися розгорнути видання багатьох книг і журналів, оживити літературне життя. Однак діяльність Товариства розвивалася повільно, друкарня поглинула наявні кошти і не приносила ніяких прибутків. З 1884 р. органом Товариства став журнал «Зоря» (існував до 1897 р.).

У другій половині ХІХ ст. зростає внесок Східної Галичини у скарбницю української науки, активізуються зв'язки вчених усєї України. Особливо вони посилюються після створення 1892 р. на базі Літературного товариства ім. Т. Шевченка Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Серед ініціаторів цього заходу були представники різних ідейних напрямів, у тому числі І. Франко, М. Драгоманов, О. Кониський, О. Барвінський. Товариство мало зосередити наукові сили усіх українських земель. *Це була перша установа такого типу на Україні.*

Першим головою НТШ було обрано відомого історика Ю. Целевича. Пізніше Товариство очолювали О. Барвінський, М. Грушевський та ін. Товариство мало три секції: філологічну, історико-філософську природничо-лікарську (згодом — математично-природничо-лікарську), при яких діяли наукові та три організаційні комісії: друкарня, книгарня та бібліотечна. НТШ мало й свій музей. Історико-філософську секцію починаючи з 1894 р. тривалий час очолював видатний український історик М. Грушевський. З 1898 р. він почав видавати 10-томну монографію «Історія України — Руси», останній том якої був завершений 1936 р., а також велику збірку матеріалів «Жерела до історії України — Руси» та багато інших праць. Членами секції були відомі історики С. Томашівський, О. Терлецький, І. Крип'якевич, І. Кривецький. Починаючи з 1817 і до 1914 р. у керівництві філологічної секції та етнографічної комісії були І. Франко та В. Гнатюк. У виданнях НТШ надруковано ряд праць І. Франка, В. Гнатюка, В. Щурата, М. Возняка, К. Студинського, І. Свенціцького, А. Кримського, Ф. Колесси та ін. НТШ видавало «Записки Наукового товариства ім. Шевченка» (з 1892 по 1939 р. їх вийшло 155 томів), його «Хроніку», збірники матеріалів окремих секцій та комісій Товариства.

Радикальний революційно-демократичний рух у Східній Галичині почав розгортатися в середині 70-х років. Його очолили І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький, які обстоювали інтереси народних мас і передусім селянства. Згуртуванню демократичних сил на західноукраїнських землях активно сприяв М. Драгоманов.

І. Франко зазначав, що у цей час «виступає на сцену група молоді, що теж проголошує національні ідеали, але не поділяє ні естетичні, ні суспільно-економічні погляди

старшого покоління», тобто народовців. Тоді, продовжував він, з'являються видання, незрівняно гостріші за тоном і радикальніші щодо критики суспільних відносин, ніж усі попередні й пізніші українські видання». Це були журнал «Громадський голос», збірники «Дзвін» і «Молот».

І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький брали участь у пропаганді соціалістичних ідей серед робітників Львова і Бориславо-Дрогобицького нафтового басейну. У 1875—1876 рр. у Відні О. Терлецький за допомогою емігрантів з Наддніпрянської України, зокрема С. Подолинського, організував видання соціалістичної літератури. Представники радикального напрямку виступали проти залишків кріпосництва, за передачу селянам поміщицьких земель.

У процесі консолідації української нації в умовах висхідного розвитку капіталізму *боротьба за демократичне вирішення українського національного питання і возз'єднання українських земель* займала вагоме місце в багатогранній діяльності українських революційних демократів.

Коли у 90-х роках відзначалося тисячоліття Угорської держави, яке проходило в умовах дальшого наступу реакційно-шовіністичних і клерикально-католицьких сил з метою асиміляції та окатоличення населення Закарпаття, І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та інші прогресивні діячі опублікували «Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття». У ньому піддавались гострій критиці угорські поміщики і капіталісти, які проводили політику пригнічення закарпатських українців, указувалось на відступництво української інтелігенції, яка мадяризувалася, дуралася рідної мови. При цьому І. Франко та його однодумці ніколи не ототожнювали панівні верстви Угорщини з угорським народом.

Творчість і громадська діяльність радикалів мала значний вплив на активізацію суспільно-політичного і національно-визвольного руху на Буковині. Тут поширювалися редаговані ними журнали «Громадський друг», «Товариш», «Народ», газета «Хлібороб», у яких пропагувались ідеї єдності всіх українських земель, тісного зв'язку національного і соціального визволення на демократичній основі.

Активно сприяючи суспільно-політичним і культурним взаєминам між роз'єднаними частинами України, революційні демократи надавали великої ваги видавничій діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, прогресивній періодиці (журнали «Світ», «Народ», «Жите і слово» та ін.), друкуванню літературних альманахів, збірників, серійних видань («Дрібна бібліотека», «Наукова бібліотека», «Літературно-наукова бібліотека», «Українсько-руська ви-

давнича спілка»). Для активного співробітництва у цих виданнях залучалися письменники та перекладачі з усіх українських земель.

Революційні демократи виступали проти угодовської політики народовців. Зокрема, І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, П. Грабовський рішуче засудили так звану «нову еру» — угоду 1890 р. лідерів народовців на чолі з Ю. Романчуком із польсько-шляхетською верхівкою та австрійськими властями, негативно ставились до ідеї поділу Галичини на українську і польську частини, яку висували народовці. Успіх боротьби українського народу за своє звільнення, здійснення надій на єдність всіх українських земель українські революційні демократи пов'язували з російським революційним рухом, із падінням царизму та Австро-Угорської імперії. І. Франко, зокрема, вважав, що політична самостійність України можлива й у зв'язку з Росією, «при федеральнім її устрою».

Важливу роль у суспільно-політичному русі на західно-українських землях відіграла прогресивна селянська *Русько-українська радикальна партія*, створена 1890 р. Засновниками її були І. Франко, М. Павлик, С. Данилович і Є. Левицький. Ця партія певною мірою впливала і на суспільне життя Східної України. Програма радикальної партії складалася з мінімальної та максимальної частини, причому програма-максимум пов'язувала справу визволення українського народу безпосередньо з перемогою соціалізму.

Радикали на початку своєї діяльності розгорнули велику роботу серед селян. Скрізь по селах відбувалися віча, на яких І. Франко та його однодумці розкривали тяжке економічне і політичне становище трудящих Галичини. Все більшого резонансу серед широких мас набувала радикальна преса. Якщо демократичні видання 70—80-х років були розраховані головним чином на інтелігенцію та молодь, то видання 90-х років адресувалися переважно селянам і міським робітникам.

За допомогою журналу «Народ» І. Франко здійснював своє давнє прагнення — об'єднати демократичні сили України, спрямувати їх діяльність на служіння інтересам народу. До участі в журналі залучалось багато письменників і вчених Східної України, у тому числі М. Драгоманов, Леся Українка, П. Грабовський, А. Кримський. У ньому друкувались О. Кобилянська, В. Стефаник, Лесь Мартович, Н. Кобринська, чимало селянських кореспондентів. На сторінках радикальної преси висвітлювалось і робітниче питання.

Таким чином, у другій половині XIX ст., незважаючи на державні кордони, проходив процес консолідації української нації, зростали суспільно-політичні та культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями. В умовах посилення переслідування царизмом української культури поступово зростала роль західноукраїнських земель і зокрема Галичини в національно-культурному русі, в якому також брали участь передові сили Східної України. В Галичині розгорнули свою діяльність видатні діячі української культури, виникли культурно-освітні й наукові установи, періодичні видання, які набули загальноукраїнського значення. Під впливом передового національно-культурного руху зростали самосвідомість населення Західної України, його боротьба за об'єднання всіх українських земель в єдиній демократичній державі.

Рекомендована література

Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення в другій половині XIX — на початку XX ст. Ужгород, 1979.

Історичні передумови воз'єднання українських земель: Зб. статей. К., 1989.

Ковальчак Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. К., 1988.

Кравець М. М. Селянство Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964.

Кукурудзяк М. П. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — на початку XX століття. Львів, 1982.

Освободительное движение народов Австрийской империи (период утверждения капитализма). М., 1981.

Робітничий рух на Україні (1861—1884 рр.): Зб. документів і матеріалів. К., 1986.

Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наук. симпозіуму. Львів, 1990.

ЛЕКЦІЯ 29

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

● Культурна ситуація періоду ● Розвиток освіти й науки ● Здобутки художньої літератури ● Драматургія і театр ● Піднесення музичної культури ● Образотворче мистецтво й архітектура

Культурна ситуація періоду. Перебування українських земель у складі царської Росії та Австро-Угорської імперії зумовило регіональні особливості розвитку їхньої культури-

ри. Завершення формування української нації в умовах кристалізації класової структури буржуазного суспільства визначило характер напрямів у національній культурі, зокрема появу струменя *демократичної культури*. Внутрішня політика правлячих кіл указаних держав по-різному відбивалася на культурному розвитку. Насадження монархічної, клерикальної ідеології, соціальне гноблення народних мас, нехтування політичними й національними правами українського народу — все це негативно впливало на становлення демократичного напрямку культури України. Проте в другій половині ХІХ ст. діяли й фактори, які сприяли *прискоренню загального культурного розвитку*. Завдяки зрушенням в економіці зміцніла матеріальна база культури. Епоха промислового капіталізму викликала потребу в спеціалістах для різних галузей господарства, науки і культури. На перший план виступає *різноманітна інтелігенція*, близька до визвольних прагнень, чутлива до інтересів народних мас. Величезний вплив на розвиток демократичного напрямку української культури зробив *революційно-демократичний рух*. Його живила також *національно-визвольна боротьба* передових громадських сил. Ідеали соціальної справедливості, демократії, політичної й національної свободи надихали творчість кращих діячів духовної культури України. У зміцненні її демократичного напрямку важливе значення мали зв'язки його представників із передовими майстрами російської культури. Розвиток культури України відбувався також завдяки використанню духовних надбань інших народів, насамперед європейських.

Розвиток освіти й науки. Освітня політика урядів царської Росії та Австро-Угорської імперії здійснювалася в інтересах панівних класів. Однак, зважаючи на потреби господарства в освічених працівниках, на вимоги прогресивних кіл суспільства щодо розширення освіти народних мас, ці уряди були змушені проводити відповідні реформи.

Під впливом визвольних ідей О. Герцена, М. Чернишевського, Т. Шевченка революційно-демократична молодь почала організовувати школи для селян, робітників і ремісників. Вони працювали в недільні та святкові дні, через що називалися *недільними*. У 1859—1862 рр. на Україні їх діяло понад 110. Передові освічені люди готували для них навчальну літературу, зокрема Т. Шевченко склав «Букварь южнорусский». У багатьох із цих шкіл навчання велося за розширеною програмою з гуманітарних і природничих дисциплін, деякі вели навчання українською мовою.

Проте за царським указом від 10 червня 1862 р. недільні школи були закриті. Їхнє відновлення сталося пізніше.

1864 р. царський уряд здійснив *реформу народної освіти*. Згідно з нею всі типи початкових шкіл, які існували раніше, оголошувалися загальностановими й дістали назву *початкових народних училищ*. Вони стали працювати за єдиним планом і програмою. Тут дітям давали елементарні знання: вчили Закону божого, читати, писати, перших чотирьох дій арифметики. Керівництво училищами зосередилося у новостворених повітових і губернських училищних радах, а контроль за ними у межах кожної губернії стали здійснювати попечителі народних училищ.

Наприкінці 60-х років відкрилися *двокласні початкові училища* з п'ятирічним строком навчання, в яких викладали також історію, географію, малювання тощо. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували у *шестирічні міські училища*. Тут вивчали геометрію, креслення, природничі дисципліни. У 70-х роках *початкові народні школи* почали відкривати земства Лівобережної та Південної України. Учителі цих шкіл, серед яких було багато різночинної демократичної молоді, запроваджували прогресивні методи навчання, розширювали обсяг учбового матеріалу. В умовах реакції 80-х років збільшилася, особливо на Правобережжі, кількість церковнопарафіяльних шкіл.

У 1897 р. на території Східної України існувало близько 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте вони могли охопити навчанням лише третину дітей, решта їх лишалася поза школою. Значна частина дітей селян і робітників не відвідувала школу або не закінчувала курсу навчання через скрутне матеріальне становище. Через те рівень грамотності трудящих, особливо селян, був низьким. *Наприкінці 90-х років у різних губерніях України процент письменних коливався від 15,5 до 27,9.*

Основними середньоосвітніми закладами залишалися *гімназії*. Згідно з новим статутом 1864 р. засновувалися повні (семикласні) гімназії та неповні (чотирикласні) прогімназії. Формально вони вважалися безстановими, однак навчалися в них переважно діти поміщиків, чиновників, духовенства, буржуазії. Гімназії поділялися на *класичні та реальні*. У перших перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, особливо грецькій та латинській мовам. Їх випускники могли без іспитів вступати до університетів. У реальних гімназіях вивчали здебільшого природознавство, фізику, математику, європейські мови тощо. Закінчення їх давало право вступу лише до вищих технічних учбо-

вих закладів. У 1871 р. строк навчання в класичних гімназіях був подовжений до восьми років. Замість реальних гімназій створювалися шестирічні реальні училища з сьомим додатковим класом для бажаючих вступати до вищих спеціальних закладів. Жінки одержували середню освіту в жіночих гімназіях і прогімназіях, епархіальних школах. Наприкінці XIX ст. на Східній Україні було 129 гімназій і 19 реальних училищ. Продовжували діяти *середні навчальні заклади закритого типу* (інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони тощо), де навчалися виключно діти дворян.

Спеціалістів із вищою освітою готували Харківський та Київський *університети* з історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним і медичним факультетами. У 1878—1889 р. у Києві діяли *вищі жіночі курси*. Заснований 1865 р. в Одесі Новоросійський університет мав такі ж факультети, крім медичного. У трьох університетах у 1865 р. навчалось близько 1200 студентів, а в середині 90-х років — уже понад 4 тис. У складі студентства скорочувалась кількість дворянських вихідців і зростав прошарок дітей буржуазії та інтелігенції. Управління університетами не було сталим. Згідно з університетським статутом 1863 р. їм було надано певну автономію, зокрема розширено права університетських рад і професорських колегій. Однак статут 1884 р. повністю ліквідував університетську автономію.

Зрослі потреби в підготовлених кадрах зумовили прискорення розвитку *професійної освіти*. На Україні з'явилося чимало ремісничих, нижчих промислових, комерційних, технічних, сільськогосподарських та інших училищ, а також учительських семінарій. У 70—90-х роках відкриваються вищі спеціальні учбові заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

На *Західноукраїнських землях* згідно з реформою 1869 р. початкові школи передано у відання світських органів, формально запроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак багато з них не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Австро-угорський уряд, поміщики і буржуазія здійснювали політику колонізації (Східна Галичина), мадьяризації (Закарпаття), румунізації (Північна Буковина) системи освіти. Більшість західноукраїнського населення залишала-

ся неписьменною. Дуже мало українців навчалось в гімназіях. Колонізаторським цілям Австро-Угорської монархії підпорядковувалась система навчання у Львівському (мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський і медичний) та Чернівецькому (заснований 1875 р. у складі юридичного, філософського та богословського факультетів) університетах. Вступ до них вихідців із народних мас, особливо українців, був не частим явищем. Із спеціальних вищих закладів виділялися Технічна академія у Львові, перейменована 1877 р. у Політехнічний інститут. У 1897 р. тут було засновано також Академію ветеринарної медицини.

Поступальним, хоча складним і суперечливим, був *розвиток науки* на Україні, що відбувався переважно в університетах та спеціальних вищих учбових закладах. Уряди царської Росії та Австро-Угорщини недостатньо асигнували проведення наукових досліджень, мало дбали про практичне використання досягнень науки, підозріло ставилися до прогресивних учених. Особливо тяжко відбивалася офіційна ідеологія на розвитку суспільних наук. Однак багато талановитих учених плідно працювали на науковій ниві й досягли великих здобутків. Значну роль у налагодженні інформації між ученими, координації творчих пошуків відіграли численні наукові товариства, які виникли у 70—90-х роках: Харківське, Київське та Одеське товариства дослідників природи, Харківське математичне товариство, Київське фізико-математичне товариство, Історичне товариство Нестора Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, історико-філологічні товариства при Харківському, Новоросійському університетах, Ніжинському історико-філологічному інституті, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові та ін. Усі вони видавали свої періодичні органи, які читали не лише науковці, а й широке коло громадськості.

*Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним по-
жвавленням в усіх галузях наукової творчості, особливо
природознавстві.* В університетах України працювало чимало талановитих математиків, фізиків, хіміків, біологів, геологів тощо.

Тривалий час кафедру механіки Харківського університету очолював О. М. Ляпунов (1857—1918), який створив загальну теорію сталості руху, написав ряд робіт з математичної фізики і теорії імовірностей. У Харкові також працював відомий спеціаліст у галузі математичного аналізу і механіки В. Г. Імшенецький. Визначне місце серед учених-математиків посідав М. Є. Ващенко-Захарченко (1825—1912), котрий понад 40 років читав різні курси в Київському університеті, зокрема

новий ще тоді курс неевклідової геометрії. Він створив ряд підручників, за якими навчалосся багато поколінь, передбачив деякі сучасні підходи до операційного числення і теорії рівнянь із запізнілим аргументом. Цілу епоху в житті Київського університету складала діяльність математика В. П. Єрмакова, який, зокрема, одержав цінні результати з теорії рядів і диференціальних рівнянь. Багато проблем у галузі механіки були розв'язані київськими ученими І. І. Рахманіновим, Г. К. Сусловим. У Новоросійському університеті творили відомі математики Є. Ф. Сабінін, С. П. Ярошенко, І. Ю. Тимченко.

Використовуючи світові відкриття у галузі фізичної науки, плідно працювали українські вчені. Глибокі дослідження хвильових процесів і земного магнетизму здійснив у Новоросійському університеті М. О. Умов. Із 1865 по 1890 р. кафедру фізики Київського університету очолював М. П. Авенаріус — основоположник однієї з перших у Росії наукових шкіл із молекулярної фізики. Грунтовний аналіз основних понять термодинаміки зробив М. М. Шіллер, який очолював створену вперше на Україні кафедру теоретичної фізики. В галузі магнетизму, електротехніки та електролізу з 1880 по 1902 р. у Харкові працював М. Д. Пильчиков — один із піонерів рентгенографії та рентгенології в Росії. Визначну роль у розвитку астрономічних досліджень відіграв М. Ф. Хандриков, під керівництвом якого було видано чотири томи «Анналов Киевской обсерватории». Астрофізичні дослідження в Одесі проводив О. К. Кононович.

Великий вплив на розвиток хімії зробили праці М. М. Бекетова, який з 1855 по 1887 р. очолював кафедру в Харківському університеті. Його класичні роботи лягли в основу нової наукової галузі — металотермії. Учений стояв у витоків ще однієї нової науки — фізичної хімії. Серед хіміків Київського університету ряд оригінальних гіпотез висунули М. М. Каяндер, Я. І. Михайленко, М. А. Бунге. Основоположник першої наукової школи в галузі органічної хімії П. П. Алексеев видав багато цінних праць, у тому числі підручників і посібників. Дальшому розвитку колоїдної хімії сприяли дослідження І. Г. Борщова та Ф. Н. Шведова.

Піднесення геологічної науки на Україні пов'язано з іменем завідуючого кафедрою Київського університету К. М. Феофілактова — талановитого й різнобічного вченого. Із заснованою ним київської школи геологів вийшли такі відомі науковці, як П. Я. Армашевський, В. Ю. Тарасенко, П. А. Тутковський. Цікаві праці з палеонтології та стратиграфії залишив Г. О. Радкевич. Одним із засновників палеоботаніки на Україні був І. Ф. Шмальгаузен. Для збагачення геологічних знань багато зробили вчені Харківського університету Н. Д. Борисяк та І. Ф. Леваковський.

Розвиткові фізичної географії на Україні сприяв російський вчений В. В. Докучаєв, який у 70-х роках вивчав ґрунти, рослинність і рельєф Полтавщини, Причорномор'я, межиріччя Дніпра і Дністра та інших районів. У Харківському університеті була відкрита перша на Україні кафедра фізичної географії. Її керівникові А. М. Краснову належить оригінальний курс лекцій із загального землезнавства. У 1891 р. кафедру фізичної географії та метеорологічну обсерваторію Київського університету очолив П. І. Броунов. З його ім'ям пов'язано створення придніпровської мережі метеорологічних станцій. Для вивчення економічної географії України чимало зробили статистики, зокрема земські, а також російські вчені П. П. Семенов-Тянь-Шанський, О. Ф. Фортунатов та ін.

Іntenсивно розвивалася на Україні біологічна наука. Плідну діяльність у Новоросійському університеті розгорнув видатний вчений І. І. Мечников, 1886 р. разом із мікробіологом М. Ф. Гамалією він

організував в Одесі першу вітчизняну і другу в світі бактеріологічну станцію. З 1869 по 1874 р. у Київському університеті працював видатний зоолог О. О. Ковалевський. Багато змістовних праць з ембріології, анатомії та філогенетики тварин, систематики і фауністики написав А. А. Коротнев. Великий вплив на формування світогляду вчених України мали праці засновника російської фізіологічної школи І. М. Сеченова, який у 1871—1876 рр. очолював фізіологічну лабораторію в Новоросійському університеті. У вивченні будови головного мозку неабияка заслуга належить ученому Київського університету В. О. Бену. Капітальні праці про українську флору написав уже згадуваний І. Ф. Шмальгаузен. Перші детальні дослідження з фізіології рослин на Україні провів І. Г. Борщов.

Плідна робота велася на медичних факультетах університетів. У золотий фонд медицини ввійшли праці талановитого київського хірурга Ю. К. Шимановського. Значні успіхи в галузі офтальмології були досягнуті В. О. Караваєвим, О. В. Івановим, О. В. Ходіним. У Київському університеті викладали один з основоположників гістофізіології Н. А. Хржонщевський, видатний дослідник у галузі експериментальної патології, фізіології та бактеріології В. В. Підвисоцький, один з основоположників вітчизняної експериментальної гігієни В. А. Суботін.

На західноукраїнських землях в галузі природознавчих наук плідно працювали математики В. Левицький, М. Зарицький, хіміки Б. Радзішевський, Е. Ліннеман, геологи Ф. Ціркель, Ю. Токарський та інші вчені.

У гострій ідеологічній боротьбі розвивалися на Україні *гуманітарні науки*. У філософії домінував ідеалізм, який заповзято пропагувався з університетських кафедр. Матеріалістичні погляди обстоювали передові діячі суспільної думки, передусім революційні демократи І. Я. Франко, П. А. Грабовський та ін. Їхньому утвердженню на позиціях матеріалізму сприяли соціалістичні ідеї, що набували поширення у демократичних колах.

Різні течії існували і в *економічній науці*. На кафедрах політекономії та статистики університетів працювали здебільшого прихильники дворянсько-буржуазних теорій. Прогресивні економічні погляди, що виражали інтереси народних мас, насамперед селянства, обґрунтовували представники демократичного табору, провідну роль у якому відігравали революційні народники.

З 80-х років значного поширення набули дрібнобуржуазні економічні ідеї ліберальних народників. Цей напрям на Україні репрезентував, зокрема, О. С. Посников (Новоросійський університет). Помітний слід в економічній науці залишили статистичні видання земств України.

Великий вплив на погляди представників прогресивної економічної думки мало марксистське економічне вчення. Це передусім стосується українського революційного демократа С. А. Подолинського і талановитого вченого-еко-

номіста М. І. Зібера, про діяльність яких йшлося у попередніх лекціях.

Значні зрушення відбулися в *історичній науці*: завдяки публікації архівних документів, літописів, мемуарів та інших матеріалів розширилась її джерельна база, зріс обсяг наукової продукції, зміцніли творчі зв'язки істориків, посилювався інтерес до історії України. Комісією для розгляду давніх актів у Києві продовжувалось видання багатотомного «Архива Юго-Западной России» — капітального зібрання історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV—XVIII ст. Велику цінність для вивчення історії українського народу становлять опубліковані в Петербурзі у 1863—1892 рр. 15-томні «Акты Южной и Западной Руси». Чималу роль у пошуків історичних досліджень відігравав щомісячний журнал «Киевская старина», заснований 1882 р. у Києві.

Історична наука також характеризувалась різними напрямками й течіями. Свою діяльність продовжували дворянські історики. Проте домінуючою була буржуазна історіографія, яка відзначалась широким спектром ідеологічних установок і поглядів. Праці буржуазних істориків часто містили багаті та різноманітні фактичні матеріали, детально опрацьовані й систематизовані, однак у них нерідко робилися тенденційні висновки, оцінки.

Серед істориків буржуазно-ліберального напрямку своєю плідною творчістю продовжував виділятися М. І. Костомаров (1817—1885). З-під його пера з'являлися все нові й нові праці — «Гетьманство Выговского», «Гетьманство Юрия Хмельницкого», «Руина», «Мазепа», «Павел Полуботок» та ін. У численних дослідженнях він намагався вирішити ним же поставлене завдання — висвітлення історії широких народних мас як основного предмета історичної науки. Вагомим був творчий доробок О. М. Лазаревського (1834—1902), присвячений історії Лівобережної України другої половини XVII—XVIII ст. У працях «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783)», «Описание старой Малороссии», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии» та інших він розробив значною мірою нові питання: формування на Лівобережжі феодального землеволодіння, перетворення козацької старшини на поміщиків та закріпачення нею селян і козаків. Помітну роль відігравав В. С. Іконников (1841—1923), автор фундаментального «Опыта русской историографии». Численні праці з історії, археології та етнографії України написав В. Б. Антонович (1834—1908). Серед них — «Дослідження про козацтво за актами 1500—1648», «Дослідження про міста в Південно-Західній Русі за актами 1432—1798», «Дослідження про гайдамацтво за актами 1700—1768», «Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії».

З 80-х років дослідження історії України розпочала історик та етнограф народницького, а згодом буржуазно-ліберального напрямку О. Я. Єфименко (1848—1918). Їй належать, зокрема, праці «История украинского народа», «Копные суды в Левобережной Украине», «Турбасвская катастрофа», «Дворишнее землевладение в Южной Руси»,

«Очерки истории Правобережной Украины» та ін. До кінця XIX ст. відносяться початки творчої діяльності Д. І. Багалія (1857—1932) — «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства», «Опыт истории Харьковского университета» та ін. З ліберально-народницьких позицій історію України досліджував І. П. Новицький (1844—1890). Його основна праця — «Очерки истории крестьянского сословия Юго-Западной России в XV—XVII веке». Виразне народницьке спрямування мали історичні праці О. І. Левицького (1848—1922) — «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.», «Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII в.», «Очерки старинного быта на Волыни и Украине». Багато монографій і статей з історії реформаційного руху в Європі, насамперед релігійних воєн у Франції, аграрних відносин у Франції напередодні та під час буржуазної революції кінця XVIII ст., написав ліберальний історик І. В. Лучицький (1845—1918). Його ж дослідження про общину на Україні мали на собі певний відбиток народницьких концепцій. У 80—90-х роках ґрунтовні праці з історії запорозького козацтва опублікував Д. І. Яворницький (1855—1940). Головні з них — тритомна «Історія запорізьких козаків», «Вольності запорізьких козаків», «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків», «Число і порядок запорізьких січей», «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу».

З революційно-демократичних позицій історію України висвітлювали І. Я. Франко, С. А. Подолинський, П. А. Грабовський та ін. Їхнім творам притаманні співчутливе змалювання тяжкого становища народних мас, підтримка визвольної боротьби трудащих.

Політика жорстокого національного гноблення, що її проводив царський уряд (нагадаємо про валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський акт 1876 р., згідно з якими заборонялося друкувати літературу українською мовою), значно ускладнила розвиток *філологічних наук*. Однак і в цей складний час учені дбали про прогрес українського мовознавства. Значна робота проводилася в галузі лексикографії. Численні праці з історії української мови, літератури й фольклору написав П. Г. Житецький (1837—1911) — «Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII в.» та ін. Глибоко розробляв проблеми вітчизняного мовознавства О. О. Потебня (1835—1891) — «Из записок по русской грамматике», «Мысль и речь», «Заметки о малорусском наречии» та ін. Відомими вченими-філологами були Ф. Г. Міщенко (класична філологія), М. П. Дашкевич (західноєвропейська, російська та українська література), М. І. Петров (українське літературознавство). Великий вклад у дослідження історії і теорії української літератури та мовознавства зробив І. Я. Франко.

У галузі *фольклористики й етнографії* плідно працювали М. Ф. Сумцов, П. П. Чубинський, М. П. Драгоманов, Б. Д. Грінченко та ін.

Розвиток *юридичних наук* на Україні пов'язаний з іме-

нами таких учених, як М. Ф. Владимирський-Буданов (історія російського, українського, литовського і польського права), О. Ф. Кістяківський (кримінальне право, історія права і судочинства на Україні), В. А. Незабитковський (міжнародне право).

Отже, в другій половині XIX ст. на Україні творило багато учених, які кращими зразками своєї творчості збагатили культуру українського народу.

Здобутки художньої літератури. Українська література того часу розвивалася у тяжких суспільно-політичних умовах, однак досягла високого рівня розвитку. Її зростання зумовлювалося великим впливом геніальної творчості Т. Г. Шевченка, передової російської літератури, революційно-демократичних та національно-визвольних ідей. В українській літературі у суперечливому переплетінні й протиборстві співіснували *революційно-демократичний, демократичний і буржуазно-ліберальний напрями*. Повної зрілості досягли всі її жанри — *проза, поезія, драматургія, публіцистика* тощо. Для художнього відображення дійсності письменники використовували різні методи. Провідним серед них став *критичний реалізм*. Розширилася тематика літературних творів. У них з'явилися образи представників різних верств тодішнього суспільства, в тому числі «нових людей» — революційних борців. Великого поштовху розвитку української літератури надав журнал «Основа» (1861—1862 рр.). Чимало творів письменників Східної України друкувалось у періодичних виданнях на західно-українських землях — «Вечорницях», «Меті», «Ниві», «Правді», «Зорі». Консолідації літературних сил України сприяли альманахи «Рада», «Степ», «Складка» та ін. Значним фактором збагачення літературного процесу були особисті контакти письменників.

Демократичний напрям в українській літературі представляла видатна письменниця Марко Вовчок (М. О. Вілінська; 1833—1907). У своїй першій збірці «Народні оповідання» вона гнівно засуджувала кріпосницький лад, із великою любов'ю змалювала образи простих людей. У пізніших українських і російських оповіданнях, повістях, романах («Інститутка», «Ледащиця», «Маруся», «Панська воля», «Кармелюк», «Невільничка», «Записки причетника» та ін.) письменниця яскраво зобразила боротьбу народних мас проти поміщицького гніту, іноземних загарбників, викрила духовну нищість провінціального панства, створила живі постаті виразників інтересів гнобленого люду.

У демократичному руслі протікала творчість видатного українського байкаря Л. І. Глібова (1827—1893). В алегоричній формі він зображував безправне становище селянства, свавілля поміщиків, капіталістичний визиск трудящих, паразитизм чиновників, лицемірство і прислужництво («Вовк та Ягня», «Вовк і Вівчарі», «Щука», «Лисиця і Ховрах», «Лев на облаті» та ін.), картав користолюбство, обмеженість панівних класів, з теплотою відгукувався про високі моральні якості простих людей («Хазяйка й Челядники», «Зозуля й Горлиця», «Бджола і Мухи» та ін.). Популярними стали також його ліричні поезії та вірші для дітей.

Талановитий письменник-різночинець А. П. Свидницький (1834—1871) створив перший зразок реалістичного соціально-побутового роману з сучасного життя — «Люборацькі», в якому показано занепад старосвітської родини сільського священика у трьох поколіннях. Цей твір засвідчив прямування української реалістичної прози до показу широких епічних картин життя суспільства, до аналізу складних відносин пореформеного часу. Революційним пафосом були проняті вірші молодого Свидницького «Україно, мати наша», «В полі доля стояла», «Росте долом березина».

Яскравою зіркою на літературному небосхилі засвітилося ім'я поета-демократа С. В. Руданського (1834—1873). Широкої популярності зажили його мелодійні ліричні поезії («Повій, вітре, на Україну», «Ти не моя» та ін.), написані в народнопісенному дусі. Ряд його віршів громадянського звучання («Над колискою», «Гей, бики!», «Нехай гнеться лоза», «Не кидай мене» та ін.) змальовували долю селян-кріпаків, закликали до боротьби в ім'я світлого майбутнього. Славу поетові принесли також його гумористично-сатиричні вірші — так звані співомовки.

У 70—90-ті роки в літературу ввійшла нова плеяда високоталановитих письменників. Це насамперед І. С. Нечуй-Левицький (1838—1918), який створив класичні зразки соціально-побутової повісті та оповідання. Реалістично і високохудожньо письменник відтворив життя, побут та психологію селян, заробітчан, бурлаків («Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»), інтелігенції («Хмари», «Над Чорним морем»), духовенства («Старосвітські батюшки та матушки», «Афонський пройдисвіт»), міщан («На Кожум'яках»). Письменник звертався й до історичної тематики («Запорожці», «Маруся Богуславка», «Гетьман Іван Виговський», «Князь Єремія Вишневецький» та ін.).

На революційно-демократичних засадах базувалася

творчість Панаса Мирного (П. Я. Рудченко; 1848—1920). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей з народного життя, він підніс українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди» («Товариші»), «Лихо давнє і сьогочаснє», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна» та інші його твори — це велика художня епопея, що відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст., особливо після реформи 1861 р. Автор нещадно викрив кріпацтво та його пережитки, весь тогочасний гнобительський лад, створив образи борців за соціальне визволення.

Служінню ідеалам трудового народу присвятив свою творчість революціонер-демократ П. А. Грабовський (1864—1902). Розглядаючи літературу як «живу творчу силу громадського руху», він створив на засланні пристрасні революційні поезії (збірки «Пролісок», «З півночі», «Кобза»). У них поет вилив усі свої палкі почуття до експлуатованих і гноблених, проголосив непохитну віру в революційне перетворення світу.

Співцем трудових низів, виразником їхніх надій та прагнень був поет-демократ І. І. Манжура (1851—1893). У багатьох поезіях (збірки «Степові думи та співи», «Над Дніпром») він талановито змалював гірку долю трудящого селянства, наймитів, бурлаків, заробітчан, оспівував героїчне минуле українського народу.

У 90-х роках розпочалася творча діяльність М. М. Коцюбинського (1864—1913). У цей час він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій та утверджувався на революційно-демократичних позиціях. У ранніх творах («П'ятизолотник», «По-людському», «Дорогою ціною», «Для загального добра» та ін.) письменник показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття людської гідності, їхні прагнення до волі. Громадянські мотиви дзвінко зазвучали уже в ранніх поезіях Лесі Українки (Л. П. Косач-Квітка; 1871—1913) — «Досвітні огні», «Без надії сподіваюсь», «Товарищі на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця» та ін.

У 80—90-х роках велику культурну й громадську діяльність розгорнув Б. Д. Грінченко (1863—1910), погляди якого в основі були демократичними, хоч і відзначалися суперечливістю. У поезіях (збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою» та ін.), оповіданнях і повістях («Сонячний промінь», «Під тихими вербами» та ін.) він правдиво відобразив життя селянської бідноти, робітників-шаhtarів, учителів тощо. Своєрідним явищем в українській

літературі була поетична творчість Я. І. Щоголева (1823—1898) — збірки «Ворскло», «Слобожанщина». У 80-х роках з'явилися перші поезії В. І. Самійленка (1864—1925). Найповніше його талант розкрився у сатиричних і гумористичних віршах («Ельдорадо», «Як то весело жить на Україні», «Патріота Іван» та ін.).

Чималий внесок у розвиток української літератури зробили письменники, що стояли здебільшого на буржуазно-ліберальних позиціях,— П. О. Куліш, О. Я. Кониський, Олена Пчілка, Д. Л. Мордовець та ін.

У гострих ідеологічних колізіях розвивалася література на західноукраїнських землях. Становлення її демократичного напрямку відбувалося під впливом передової східноукраїнської та російської літератури. Чимало самобутніх творів належить письменникові-демократу Ю. А. Федьковичу (1834—1888) — поезії «Дезертир», «Старий жовнір», «Довбуш», «Кобилиця», «Браття-опришки, гайда за чару», «В день скону батька нашого Тараса...», оповідання й повісті «Люба-згуба», «Опришок», «Безталанне кохання» та ін. У них він яскраво відтворив побут, звичаї, психологію, надії та прагнення гуцулів, кликав до боротьби за соціальне і національне визволення, висловив свою глибоку любов до рідного краю.

У 70—90-х роках у Східній Галичині розцвів могутній багатограний талант письменника, вченого, громадсько-політичного діяча революційно-демократичного напрямку І. Я. Франка (1856—1916), творчість якого є унікальним явищем не тільки української, а й світової культури. Він створив класичні зразки громадянської, філософської та інтимної лірики (збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Із днів журби» та ін.), змалював величні образи революціонерів, оспівував соціалістичний ідеал («Каменярі», «Гімн», «Товаришам із тюрми» та ін.). Серед прозових творів Франка особливе місце посів бориславський цикл (оповідання «Ріпник», «На роботі», повісті «Воа constric-tog», «Борислав сміється» та ін.), у якому яскравими художніми фарбами відтворено криваву історію первісного капіталістичного нагромадження, жорстоку експлуатацію робітників підприємцями, перші виступи робітничого класу.

Поряд з І. Я. Франком плідно працювала плеяда його талановитих однодумців — М. І. Павлик, Н. І. Кобринська, С. М. Ковалів, Т. Г. Бордуляк, Є. І. Ярошинська та ін.

Багатством тематики, широтою охоплення життя, рівнем художньої майстерності, новаторством українське письменство другої половини ХІХ ст. посіло помітне місце у світовій літературі.

Драматургія і театр. Незважаючи на адміністративно-цензурні утиски царського уряду, українська драматургія і театральне мистецтво досягли високого рівня розвитку. Це сталося завдяки подвижницькій творчій діяльності видатних письменників і майстрів сцени.

Українська драматургія розвивалася, спираючись на кращі здобутки усїєї літератури, на драматургічні традиції І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, на досвід передової російської драматургії. Цей розвиток нерозривно пов'язаний із театром, оскільки *провідні драматурги були водночас організаторами і керівниками театральних труп*. Остаточно утвердившись на позиціях критичного реалізму, українська драматургія збагатилася десятками нових п'єс, нерідко першорядної суспільно-культурної та художньої цінності, в яких порушувалися важливі проблеми життя народу, висвітлювалися найголовніші конфлікти того часу, змальовувалася ціла галерея образів пореформеної доби.

Драматургічна спадщина М. Л. Кропивницького (1840—1910) — це понад 40 п'єс. Серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Гли тай, або ж павук», «Дві сім'ї», водевіль «По ревізії», жарт «Пошилися у дурні» та ін. У постійних творчих пошуках драматург ішов шляхом поглиблення психологічних характеристик своїх героїв, використання скарбів усної народної творчості, розширення жанрів української драматургії. Характерною особливістю Кропивницького є незвичайне вміння добирати і майстерно представляти типові соціальні явища, створювати характерні побутові сцени, малювати драматичні картини народного життя.

Багатогранним був талант письменника і драматурга М. П. Старицького (1840—1904), автора численних історичних романів (трилогія — «Перед бурею», «Буря», «Біля пристані»; «Руїна», «Молодість Мазепи», «Розбійник Кармелюк»). Дбаючи про розширення репертуару українського театру, Старицький вправно обробив ряд малосценічних п'єс різних авторів та інсценізував багато прозових творів українських, російських та зарубіжних письменників — «За двома зайцями», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Утоплена», «Юрко Довбиш», «Циганка Аза» та ін. Переосмислені та значно художньо удосконалені, ці обробки стали по суті новими самостійними творами. Серед власних п'єс Старицького найвідоміші соціально-побутові драми «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Талан», історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Остання ніч», низка дотепних водевілів. У основі своєї творчості Стариць-

кого реалістична, демократична змістом і спрямуванням, перейнята гарячим почуттям любові до рідного народу та його героїчного минулого.

Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини XIX ст. є І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич; 1845—1907). Його драми та комедії поряд із п'єсами Кропивницького і Старицького становили міцну основу репертуару українського реалістичного театру. У драмі «Бурлака» змальовано глибоко правдиві картини приниження і визиску селянства багатіями, подано образ шукача правди, що утврджував ідею непримиренності до будь-якої соціальної несправедливості. Комедія «Розумний і дурень» показує народження прошарку «хазяйновитих мужиків», які перетворювалися в нову експлуаторську силу. У плані психологічної соціально-побутової драми написані відомі п'єси «Наймичка», «Безталанна». Невмирущу славу драматургові принесли його сатиричні комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», у яких висміяно гонитву багатіїв різного калібру за живою, їхню глитайську психологію. Кілька п'єс Карпенко-Карий присвятив історичному минулому України («Бондарівна», «Сава Чалий» та ін.). Творам драматурга притаманні незвичайна емоційність, ліричність, напруженість ситуації, яскравість мови персонажів, показ органічних зв'язків людини з її оточенням. «Я взяв життя»,— говорив драматург і цим визначив основний принцип своєї творчості.

Драматичні твори писали також прозаїки І. С. Нечуй-Левицький («Маруся Богуславка», «На Кожум'яках»), Панаас Мирний («Лимерівна», «Перемудрив»), Б. Д. Грінченко («Степовий гість», «Ясні зорі») та ін.

Видатним майстром драматургії був І. Я. Франко. Він створив класичні зразки соціально-психологічної драми («Украдене щастя», «Учитель»), народної комедії («Рябина»), романтично-легендарних творів на історичному матеріалі («Сон князя Святослава», «Кам'яна душа») та ін. У них правдиво відображено картини народного життя, суспільні процеси, що відбувалися на західноукраїнських землях в останній чверті століття.

Ідейна глибина, демократичний пафос соціального викриття, сила реалістичного проникнення в суспільні відносини, в морально-етичні засади пореформеної доби — все це свідчило про новаторський характер української драматургії другої половини XIX ст.

Український драматичний театр по суті був під заборону. Згідно з відомим Емським указом 1876 р. зовсім не допускалися «різні сценічні вистави на малоруському на-

річчі». 1881 р. цар дозволив ставити п'єси українською мовою, якщо вони пропущені цензурою і схвалені генерал-губернатором. Однак і в цей час категорично заборонялося створювати «спеціально малоросійський театр». Цензура обмежувала тематику українських п'єс мотивами побуту або ж кохання. Не дозволялося відображати на сцені історичні події, які нагадували б про колишні «вольності» українського народу, його боротьбу за незалежність. 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив діяльність українських театральних труп на території п'яти підвладних йому губерній. Ця заборона діяла десять років. Отож театральним діячам України доводилося діяти у надзвичайно важких умовах.

Плідним ґрунтом, на якому визрівало українське професійне сценічне мистецтво, був *аматорський театр*. У 1861—1862 рр. діяв аматорський театр полтавської недільної школи, організований В. Лободою та ін. Восени 1859 р. розпочав свою творчу діяльність самодіяльний драматичний колектив у Київському університеті (М. П. Старицький, М. В. Лисенко, П. П. Чубинський та ін.). З 1861 по 1866 р. багато вистав у Чернігові показав аматорський колектив під назвою «Товариство, кохаюче рідну мову». Активну участь у його організації брали Л. І. Глібов, О. В. Маркович, О. М. Лазаревський та ін. 1871 р. цей театр під керівництвом І. Лагоди відновив свою діяльність та проіснував до кінця століття. Великим успіхом користувався Сумський аматорський театр (1865—1875 рр., керівник В. Бабич).

1872 р. виник «Перший музично-драматичний гурток м. Києва» (М. П. Старицький, М. В. Лисенко, П. П. Чубинський, О. О. Русов, О. І. Левицький та ін.), який існував майже десять років, незважаючи на заборони й утиски. У 60—70-х роках діяли аматорські театри у Бобринці та Єлисаветграді. Саме в них починали свою діяльність М. Л. Кропивницький та І. К. Карпенко-Карий. Чимало аматорських колективів виникає у містах і селах, на промислових підприємствах у 80—90-х роках.

1882 р. М. Кропивницький створив *першу українську професійну трупу*. До неї були запрошені актори-професіонали і аматори К. Стоян-Максимович, І. Бурлака, М. Садовський, Н. Жаркова, О. Маркова, М. Заньковецька, Л. Манько, О. Вірина, А. Максимович. До її репертуару увійшли «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка, «Чорноморці» М. Старицького, «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка та ін. М. Кропивницький поповнив його своїми п'єсами «Глитай, або ж павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», етюдом «По ревізії». Вистави трупи різко виділялися на тлі тодішнього театру як змістом, так і виконанням. Кропивницький-режисер прагнув до ідейно-художньої цілісності спектаклів, до гармонійного поєднання таких компонентів, як акторська гра, художнє оформлення,

музика, співи, танці. Кошти трупи склалися лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя.

У 1883 р. директором трупи став М. Старицький, а М. Кропивницький залишився режисером і актором. Об'єднання найвидатніших діячів українського театру благотворно відбилося на творчому зростанні трупи. Її склад поповнився новими талановитими акторами (М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, В. Грицай, Ю. Косиненко, М. Маньківський та ін.), а репертуар — новими постановками («За двома зайцями» М. Старицького, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Утоплена» М. Старицького та ін.). Безпосередню підготовку музичних та вокальних сил трупи здійснював М. Лисенко. Вона могла ставити й оперні спектаклі. 1885 р. трупа, яка налічувала близько ста осіб, розділилася на дві — під керівництвом М. Кропивницького і під керівництвом М. Старицького.

У трупі М. Кропивницького були зібрані найталановитіші сили тодішнього українського театру: М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, А. Максимович, І. Загорський, А. Переверзева, О. Маркова, Д. Мова, П. Карпенко, Л. Квітка та ін. Керівник запровадив нову систему організації трупи — товариство на паях, до якого входило десять провідних акторів, що колегіально вирішували питання репертуару, маршруту, найму і звільнення, дисципліни. Трупа відновила вистави попередніх років, інсценізувала нові п'єси І. Карпенка-Карого — «Бондарівна», «Розумний і дурень», «Наймичка», «Безталанна», «Мартин Боруля». За роки своєї діяльності (1885—1888) трупа відвідала понад двадцять міст України, а також Петербург і Москву, де користувалася дійсно триумфальним успіхом.

Трупа М. Старицького (Є. Боярська, О. Вірина, М. Маньківська, В. Грицай, Ю. Косиненко, Л. Манько, Л. Ліницька, Ю. Шостаківська та ін.) також базувалася на товариських засадах. Ідейні та організаційні принципи, запроваджені Кропивницьким і Старицьким під час їхньої спільної роботи, і тут залишилися в силі. За роки своєї діяльності (1885—1891) трупа відновила вистави «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Глитай, або ж павук», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі висть», «За двома зайцями», «Запорожець за Дунаєм», «Чорноморці», «Утоплена», «Гаркуша». Крім того, репертуар поповнився п'єсами «Не судилось», «Юрко Довбиш», «Крути, та не перекручай» та ін. М. Лисенко написав музику до вистав «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Різдвяна ніч», «Ніч під Івана Купала». Трупа розширила територіальні межі діяльності українського театру: вона гастролювала у Криму, на Кубані, Поволжі, в Польщі, Білорусії, на Кавказі, відвідала Москву та Петербург. Сприймаючи кращі здобутки тодішнього репертуару, колектив творив нові шляхи в напрямі порушення суспільно значущих питань, відіграв значну роль у дальшому розвитку музичного жанру, підніс мистецтво театральної режисури.

У подальшому кращі традиції перших українських професійних колективів продовжили нові великі трупи: М. Садовського (діяла з 1888 по 1898 р.), М. Кропивницького (1888—1893; 1894—1900), П. Саксаганського та І. Карпенка-Карого (1890—1909). Їхню основу складало сузір'я відомих нам акторів. З'явилися й нові талановиті сили — Ф. Левицький, Г. Борисоглібська, І. Загорський, Д. Гайдамака, В. Марченко, І. Мар'яненко та ін.

Крім великих драматичних колективів, у 80—90-х роках на Україні діяло кілька десятків українсько-російських труп, створених колишніми акторами. У містах, де існували спеціальні театральні приміщення, грали сезонні російські трупи. 1891 р. у Києві був організований перший постійний російський театр М. Соловцова.

1864 р. у Львові було засновано український професійний театр «Руська бесіда», який очолив О. Бачинський. Його репертуар складався із творів наддніпрянських і західноукраїнських письменників, кращих зразків європейської драматургії. Колектив успішно гастролював у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Однак незабаром через гостре суперництво між москвофілами і народовцями за вплив на нього театр почав занепадати. Його піднесенню багато в чому сприяв М. Кропивницький, який у середині 70-х років працював тут за запрошенням. Саме тоді західноукраїнські глядачі познайомилися з новими п'єсами української та російської класики. У театрі вирости талановиті актори — І. Гриневицький, М. Романович та ін. Багато зусиль для розвитку театральної культури Східної Галичини доклав І. Франко.

Загалом український театр другої половини ХІХ ст. досяг глибокої народності, національної своєрідності, змістовності, великої критично-викривальної сили і високої художньої довершеності.

Піднесення музичної культури. Умови, що склалися внаслідок урядових заборон, були несприятливими й для розвитку української музики. Однак завдяки зусиллям передових діячів культури і в цій галузі відбулися великі зрушення. Дійового поштовху, як ми знаємо, завдали українські драматичні професійні трупи, що широко пролагували українські народні мелодії, здобутки професійної музики, самотужки ставили оперні спектаклі. М. Кропивницький також знаний як співак і композитор (зокрема, велику популярність здобули його пісня «Соловейко» та дует «Де ти бродиш, моя доле»). Українська музична культура поширювалася завдяки концертно-виконавській діяльності

М. Лисенка та створених ним хорових колективів, що гастролювали на Україні.

Піднесенню музичного мистецтва на Україні сприяли видатні російські композитори. Так, ряд авторських концертів на початку 90-х років дали П. І. Чайковський (Київ, Одеса, Харків), С. В. Рахманінов (Київ та Харків), М. А. Римський-Корсаков (Одеса). Значну роль відіграли відділення Російського музичного товариства, що виникли в ряді великих міст України. При них були засновані музичні школи, які згодом перетворилися на училища. У Києві, Харкові та Одесі діяли російські оперні театри. Однак ні вони, ні відділення Російського музичного товариства не займалися пропагандою української музики.

Великим надбанням українського мистецтва є творчість багатьох композиторів. Уже в перший пореформений рік славетний співак С. С. Гулак-Артемівський (1813—1873) завершив створення *першої української опери* «Запорожець за Дунаєм», яка стала міцним підґрунтям національного оперного мистецтва. Довге сценічне життя цьому творові забезпечили демократичний характер сюжету, мелодійність музики, що увібрала барви українського пісенного мелосу, колоритність образів, соковитий народний гумор. Композиторові належать також відомі пісні «Стоїть явір над водою» і «Спать мені не хочеться».

Перлиною української класики стала виразна музична картина з народного життя «Вечорниці» П. І. Ніщинського (1832—1896). Центральна частина її — знаменитий чоловічий хор «Закувала та сива зозуля», в якому відображені страждання козаків у турецькій неволі, їхнє непереморне прагнення до визволення. У музичній спадщині композитора є обробки народних пісень «Про козака Софрона», «Про Байду», романси «Порада», «У діброві чорна галка». Палкий відгук широкого слухача завоювала опера М. М. Аркаса (1853—1909) «Катерина» на текст однойменної поеми Т. Г. Шевченка. Вона відзначалася хвилюючим сюжетом, мелодійним багатством і співучістю.

Головне у творчому доробку П. П. Сокальського (1832—1887) — опери «Мазепа» (за поемою О. С. Пушкіна «Полтава»), «Майська ніч», «Облога Дубна» (обидві за М. В. Гоголем), фантазії «Українські вечори», «На берегах Дунаю» та інші фортепіанні твори, а також романси і хори. Його перу належить капітальна теоретична праця «Русская народная песня, великорусская и малорусская, в ее строении мелодическом и ритмическом...», в якій проводилася думка про зв'язок національних особливостей мелодики народної пісні з мовою даної національності. М. М. Ка-

лачевський (1851—1910) написав відому «Українську симфонію», в основу якої ліг народнопісенний матеріал («Віють вітри», «Дівка в сінях стояла», «Побратався сокіл з сизокрилим орлом», «Ой, джигуне, джигуне» та ін.). Переважачий настрій симфонії — світла лірика, лагідний гумор.

Значним досягненням стала Симфонія соль-мінор В. І. Сокальського (1863—1919). Композиторові належить також кілька оркестрових творів, фортепіанні мініатюри, багато романсів, дитяча опера «Ріпка» та ін. Понад 30 творів на слова Т. Г. Шевченка («Така її доля», «Утоптала стежечку», «Якби мені черевички» та ін.), низку романсів (серед них «Дивлюсь я на небо» на слова М. Петренка) і аранжировок створив В. І. Заремба (1833—1902).

Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М. В. Лисенка (1842—1912) — великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця і активного громадського діяча демократичного напрямку. Йому судилося стати основоположником української класичної музики.

Основні творчі здобутки М. В. Лисенка припадають на 70—90-ті роки. Композитор обробив та опублікував понад 600 зразків українського музичного фольклору, створив великий цикл «Музика до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка», який включав понад 80 творів різних жанрів і форм. Різноманітні за темами і настроями романси, дуети і хори написані на тексти І. Я. Франка («Безмежне поле»), Є. П. Гребінки («Човен»), «Ні, мамо, не можна...»), С. В. Руданського («Ти не моя»), Г. Гейне («Коли розлучаються двоє») та ін. Зразком національної героїко-патріотичної опери стала монументальна народна музична драма Лисенка «Тарас Бульба». На сюжети повістей М. В. Гоголя написані також опери «Різдвяна ніч», «Утоплена». Композитор створив музику до п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», оперету «Чорноморці», дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна».

На високий ступінь професіоналізму Лисенко підніс інструментальну музику. Він є автором симфонічної фантазії «Козак-шумка», «Фантазії» та «Елегійного каприччіо» для скрипки і фортепіано, струнних квітетів і тріо, п'єс для віолончелі. Ним створено багато творів для фортепіано («Героїчне скерцо», «Українська сюїта», «Концертний полонез № 1», «Мрія», «Баркарола», «Елегія» та ін.). Теоретичні праці Лисенка заклали наукові основи національної музичної фольклористики. Творча спадщина великого композитора стала невичерпним джерелом української музичної культури.

Розвиток музики на західноукраїнських землях також стимулювався драматичним театром. У багатьох п'єсах музичні номери були органічною часткою спектаклів, які називалися «комедіо-опера», «мелодрама», «оперета». Значного поширення набув хоровий рух, завдяки якому виникло

чимало музичних шкіл і музично-видавничих організацій. Діяли хорові товариства «Торбан», «Львівський Боян». Масовими стали збирацтво і вивчення музичного фольклору.

Із народнопісними джерелами пов'язана творчість одного з перших українських композиторів-професіоналів Галичини М. М. Вербицького (1815—1870). Йому належать хорові твори «Заповіт» на вірші Т. Шевченка, «Поклін» на вірші Ю. Федьковича, музика до театральних вистав, близько десяти симфоній-увертюр. Зразки професійної національної музики створив І. А. Лавровський (1822—1873) — автор багатьох хорів («Козак до торбана», «Осінь», «Руська річка», «Заспівай ми, солівію» та ін.), пісень, музики до драматичних спектаклів.

Широкою популярністю на західноукраїнських землях, зокрема на Північній Буковині, користувалася музика І. І. Воробкевича (1863—1903). Серед його хорових творів — композиції на слова Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича. Знаними були його пісні «Над Прутом у лузі», «Заграй ми, цигане старий», «Сонце ся сховало», «Сині очі», вальси, мазурки, польки, музика до спектаклів.

В. Г. Матюк (1852—1912) працював здебільшого у вокальних жанрах. Відомі його хори («Руська пісня», «Болезнь Кривоустий під Галичем»), пісні («Веснівка» на слова М. Шашкевича). Центральне місце серед музично-драматичних творів А. К. Вахнянина (1841—1908) належить опері «Купало». Мелодія його хору «По морю, по морю» пізніше стала основою революційної пісні «Шалійте, шалійте, скажені кати». Глибиною почуттів відзначалися хори і романси Д. В. Січинського (1865—1909) — «Даремне, пісне», «Пісне моя», «Із сліз моїх» та ін. Основу творчості О. Й. Нижанківського (1862—1919) також становили хорові твори («З окрушків», «Гуляли», «Вечірня пісня»). Популярними були його дуети «Люблю дивитись», «До ластівки». Західноукраїнські композитори брали активну участь у громадсько-культурному житті, видавали підручники з музики тощо.

Отже, в другій половині XIX ст. українські композитори створили чимало безцінних музичних скарбів, вивели національну музику на новий щабель поступу.

Образотворче мистецтво й архітектура. Характерним для українського образотворчого мистецтва другої половини XIX ст. було становлення його на позиціях *реалізму, народності, життєвої правди*. На розвитку художнього життя на Україні, на утвердженні демократичних тенденцій у жи-

вопису позначилась діяльність Товариства пересувних художніх виставок («передвижники»), що виникло 1870 р. в Росії. Членами його було багато українських митців. Високої професійної майстерності українські художники продовжували набувати в Петербурзькій Академії мистецтв. В Одесі, Харкові, Києві відкрилися малювальні школи (згодом училища). Консолідації мистецьких сил України сприяли Товариство південноросійських художників у Одесі, Київське товариство художніх виставок, Товариство для розвою руської штуки у Львові, Товариство харківських художників та інші об'єднання.

В українському живопису чітко окреслились і набули специфічних ознак усі жанри. Під впливом демократичних тенденцій у розвитку всієї культури на перше місце висувається *побутовий жанр*, який безпосередньо відображає життя народу. Тематичні рамки цього жанру розширюються, він збагачується на нові сюжети і міцніше пов'язується зі суспільною проблематикою. Художники прагнуть осмислити нового героя часу, нові відносини, що складаються в суспільстві, знайти й утвердити нові мистецькі цінності. Зростання інтересу до минулого України, до національно-визвольної тематики зумовило піднесення *історичного жанру*. Любов до рідного краю, відчуття природи як суттєвого чинника в понятті «батьківщина» було основою формування *пейзажного жанру*, що набуває самостійного ідейно-естетичного значення. Взагалі переважна більшість українських митців не були майстрами якогось одного жанру, а володіли багатьма із них.

Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були продовжувачі демократичних традицій Т. Г. Шевченка — Л. М. Жемчужников, І. І. Соколов, К. О. Трутовський. Творча діяльність Л. М. Жемчужникова (1828—1912) пройнята щирою любов'ю до українського народу, його історії та культури. Він створив проникливі картини «Кобзар на шляху», «Козак їде на Січ», «Чумаки в степу» та інші, був видавцем альбому, присвяченого Україні і в пам'ять шевченківського названого також «Животною Україною». Найвище піднесення мистецьких здібностей І. І. Соколова (1823—1918), про якого Шевченко відгукувався як про людину, що «любить наш народ і нашу країну», виявилось в картинах «Повернення з ярмарку», «Проводи рекрутів», «Погорільці», «Ніч напередодні Івана Купала», «Ранок після весілля в Малоросії», «Українські дівчата ворожать на вінках». До золотого фонду українського живопису по праву належить творча спадщина К. О. Трутовського (1826—1893). Митець з глибоким

знанням предмета відтворював побут та звичаї українського і російського народів («Хоровод у Курській губернії», «Весільний викуп», «Колядки на Україні», «Сорочинський ярмарок» та ін.), гостро засуджував суспільні порядки («Збирання недоїмок на селі», «Рекрутський набір», «У судді» та ін.). Художник залишив багато ілюстрацій до творів Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя та інших письменників.

У дусі ідейних настанов передвижників творив живописець і графік П. Д. Мартинович (1856—1933). Йому належать картини «У канцелярії волосного писаря», «Внутрішність хати козака Грицька Гончара у Вереміївці» та ін.

Художник-передвижник М. Д. Кузнецов (1850—1929) у творах «На заробітки», «На сінокос», «У свято» з теплою зобразив сцени повсякденного життя народу, підкреслив глибокі соціальні контрасти («Об'їзд володінь», «Мировий посередник»). Неабиякі здібності виявив Кузнецов у портретному жанрі. Людина з її переживаннями була в центрі полотен й іншого вдумливого художника, проникливого психолога, тонкого колориста К. К. Костанді (1852—1921) — «В люди», «Біля хворого товариша», «Рання весна», «Старенькі» та ін.

Визначним майстром побутового жанру був академік М. К. Пимоненко (1862—1912). Переважна більшість його творів, написаних на теми селянського життя, відзначаються щирістю, емоційністю, високою живописною майстерністю. Серед них — «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Сінокіс» та ін.

У 80—90-х роках у побутовому жанрі з'явилася міська тематика. З'явився і новий герой, найчастіше з найбідніших верств населення — «Відпочинок», «На бульварі» П. О. Нілуса, «Міг бути людиною», «Ранок у холодній» С. Я. Кишинівського. У картині Г. О. Ладигенського «Вивантаження граніту в Одеському порту» вперше в українському живопису зроблено спробу змалювати образи робітників.

Українська тема посідала чільне місце в творчості російських художників О. Д. Ківшенка, В. Д. Орловського, А. І. Куїнджі, братів Маковських. Проте особливе місце тут належить І. Ю. Рєпіну. Визначним явищем російського та українського історичного жанру стало його грандіозне полотно «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», яке надовго визначило шляхи подальших шукань українських митців.

Історичний жанр в українському мистецтві ще не від-

значався широтою тематики. Художники здебільшого вдавалися до героїчної історії козацтва («Сторожа запорізьких вольностей», «Козачий пікет» С. І. Васильківського, «Проводи на Січ» О. Г. Сластіона, «Запорожці викликають ворога на герць» А. І. Кандаурова, «Тривога» Г. С. Крушевського, «Похорон кошового» О. О. Мурашка та ін.).

Видатним українським художником-реалістом був С. І. Васильківський (1854—1917). Найцінніше у його доробку — твори, присвячені рідній природі, — «Козача левада», «Залишки вікового лісу», «Степ на Україні», «Ранок» та ін. Своєрідністю бачення природи відзначалися картини І. П. Похитонova (1850—1923) — «Зимові сутінки на Україні», «Сіножать», «Отара на тирлі». Чарівність рідної землі прагнув розкрити у своїх пейзажах К. Я. Крижицький (1858—1911) — «Хутір на Україні», «Перед грозою», «Лісові далі», «Косарі на Україні», «Жнива». Цінним надбанням української художньої культури є твори П. О. Левченка (1856—1917) та М. С. Ткаченка (1860—1916), які репрезентували ліричний струмінь у розвитку реалістичного пейзажу.

У творчості *західноукраїнських художників*, які здобували освіту у Відні, Кракові та Мюнхені, досить виразним був вплив академічних традицій. Поступово їхній живопис набуває все більш демократичного характеру. Зачинателями західноукраїнської реалістичної школи були К. М. Устиянович (1839—1903) — «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні» — та Т. Д. Копистинський (1844—1916) — «Гуцул з Липовиці», «В селянській хаті», «Погорільці». Наприкінці ХІХ ст. розпочав свою діяльність видатний живописець І. І. Труш (1869—1941). На Буковині у 80—90-х роках працював Ю. Г. Пігуляк (1845—1919), відомий своїми жанровими картинами «Гуцули», «Любов і вірність», а також портретами. Найвищі здобутки живописного мистецтва на Буковині пов'язані з ім'ям М. І. Івасюка (1865—1930). Це картини, присвячені простим селянам, полотна на історичні теми, портрети. 1899 р. він організував у Чернівцях першу художню школу. На Закарпатті творив живописець Г. Г. Рошкович (1854—1915), який, зокрема, виконав багато розписів у церквах.

Реалізм в українській скульптурі утверджувався повільніше. У найбільш поширених тематично-жанровій скульптурі малих форм і жанрі портрету помітних успіхів досягли Л. В. Позен («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Оранка в Малоросії», «Запорожець у розвідці»), П. П. Забіла (бюсти М. Є. Салтикова-Щедрина, М. В. Гоголя, мармуро-

вий портрет Т. Г. Шевченка), Б. В. Едуардс («Катерина», «Життя невеселе», скульптурний портрет Луї Пастера) та ін. 1888 р. в Києві було відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (скульптор М. Й. Мікешин). На західноукраїнських землях працювали скульптори Т. Баронч, К. Островський, О. Северин, С. Яжимовський, С. Левандовський, Т. Рігер та ін.

Розвиток капіталізму наклав значний відбиток на розмах міського будівництва, сприяв удосконаленню будівельної техніки, появі нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі переважав еkleктизм — суміш елементів різних стилів. У другій половині ХІХ ст. у Києві було споруджено будинки Міської думи (арх. О. Я. Шілле), готелю «Континенталь», політехнічного інституту, Першої гімназії (арх. О. В. Беретті), театру Соловцова, оперного театру (арх. В. О. Шреттер), Володимирського собору (арх. І. В. Штром, П. І. Спарро, О. В. Беретті). У Харкові за проектом О. М. Бекетова збудовані приміщення комерційного училища і земельного банку. Одесу прикрасили будинки оперного театру (арх. Ф. Фельнер, Г. Гельмер), Нової біржі (арх. О. Й. Бернардацці). На західноукраїнських землях з'явилося чимало примітних споруд: у Львові — будинки політехнічного інституту (арх. Ю. О. Захаревич), Галицького крайового сейму (арх. Ю. Гохбергер), оперного театру (арх. З. Горголевський), у Чернівцях — будинок резиденції митрополита Буковини (арх. Й. Главка), на Закарпатті — мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому. Отже, в архітектурі України часів капіталізму разом із поглибленням суперечностей у пошуках стилю мали місце помітні здобутки кращих архітекторів.

* * *

Отже, незважаючи на загалом несприятливі суспільно-політичні умови, культура України у другій половині ХІХ ст. досягла значних здобутків. Творчість багатьох талановитих діячів науки, літератури й мистецтва була насамперед підпорядкована обстоюванню передових ідей, служінню інтересам широких народних мас. Саме в цей час було закладено міцний фундамент для дальшого розвитку української культури як непересічного утвору, а кращі мистецькі зразки цього періоду дозволяють говорити про нього певним чином як про класичну добу, коли риси національного характеру знайшли своє цілковите втілення у творчості видатних представників народу.

Рекомендована література

- Історія українського мистецтва: У 6 т. К., 1970. Т. 4. Кн. 2.
Історія української літератури: У 2 т. К., 1987. Т. 1.
Історія філософії на Україні: У 3 т. К., 1987. Т. 2.
Кравець М. М. Іван Франко — історик України. Львів, 1971.
Марков П. Г. А. Я. Ефименко — історик України. К., 1966.
Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. К., 1986.
Нариси історії архітектури Української РСР (Дожовтневий період). К., 1957.
Нариси історії української музики: У 2 ч. К., 1964. Ч. 1.
Пинчук Ю. А. Исторические взгляды Н. И. Костомарова (краткий очерк). К., 1984.
Український драматичний театр: Нариси історії: У 2 т. К., 1967. Т. 1.

ЛЕКЦІЯ 30

СТАНОВЛЕННЯ І КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

- Територія України, зміни у регіонально-кількісному та соціальному складі народонаселення
- Культурний і мовний процеси та їхня роль у формуванні національної самосвідомості українців
- Формування капіталістичної промисловості — основи економічного життя української нації
- Гальмівні чинники процесу становлення і консолідації української нації

Територія України, зміни у регіонально-кількісному та соціальному складі народонаселення. Процес становлення і консолідації української нації на етнічній основі, що існувала чи не з часів Київської Русі, значно прискорився внаслідок буржуазної революції 1848—1849 рр. на західно-українських землях, загарбаних Австро-Угорською імперією в другій половині ХVІІІ ст., та буржуазних реформ 1860—1870 рр. на решті території України, що потрапила в ХVІІ—ХVІІІ ст. під владу наймогутнішої східноєвропейської держави, спочатку відомої під назвою Московського царства, а згодом — Російської імперії. На середину ХІХ ст. ця більша частина українських земель, трохи пізніше названа вченими Наддніпрянською Україною, сформувавшись на базі великих історико-географічних регіонів — Правобережжя, Лівобережжя і Степу (Новоросії), становила ту компактну територіальну цілісність, яка звичайно є першоосновою існування будь-якої народності й тим більше — нації. Саме Наддніпрянській Україні об'єктивно судилося відіграти визначальну роль у процесі становлення та кон-

солідації української нації. Як свій історичний, політичний і культурний центр цю територію розглядало й відокремлене від неї державним кордоном українське населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

Процеси утвердження капіталістичних відносин у господарстві України і налагодження повного мовного порозуміння між усіма українцями, де б вони не мешкали,— на просторах від Воронежчини і Луганщини на сході до Львівщини і Волині на заході, від Запорожжя й Одещини на півдні до Житомирщини і Сумщини на півночі,— посилювали об'єктивну тенденцію до возз'єднання всіх українських земель у соборну, суверенну національну державу. *В об'єктивному процесі формування нації брав участь весь український етнос на всій території його споконвічного проживання.* На рубежі XIX і XX ст. вона досягала близько 850 тис. кв. км, причому 9/10 цієї території перебувало під владою Російської, а решта — під владою Австро-Угорської імперії.

Становлення і консолідація української нації супроводжувалися зростанням чисельності населення України на всій її території. Це відбувалося як за рахунок природного приросту, так і внаслідок переселення великих мас вільнонайманих робітників з різних губерній Європейської Росії. Так, населення земель, що перебували у складі Російської імперії, з 1863 по 1897 р. зросло з 13,4 млн до 23,4 млн чоловік. Приблизно у той же період із 3,9 млн до 5,9 млн зросла й чисельність жителів західноукраїнських земель. Три чверті з них становили українці, незважаючи на те, що кілька сот тисяч їх емігрувало в пошуках роботи до США, Канади, Бразилії та Аргентини, а також на зростання заохочуваної урядом польської, німецької, румунської та мадьярської колонізації цих земель.

Надаючи всіляких соціально-економічних і політичних привілеїв та пільг вихідцям із сусідніх земель, австро-угорська монархія діяла згідно з давнім колонізаторським правилом «розділяй і володарюй» і тим самим створювала вірну їй експлуататорську еліту не тільки з представників найпривілейованішої в імперії Габсбургів австрійської (німецької за мовою) нації, а й з панівних експлуататорських верств: поляків — у Східній Галичині, румунів — у Північній Буковині, угорців — на Закарпатті. Проте з другого боку мало місце регулярне щорічне відхідництво на заробітки до Російської імперії (з наступним поверненням до рідних домівок) тисяч трудящих західноукраїнських земель, що зближало їх, а також їхні родини з населенням Наддніпрянської України. *Отже, почуття етнічної спільнос-*

ті всього українського народу зростало і зміцнювалося у свідомості широких мас українців по обидві сторони російсько-австрійського кордону.

Щодо промислового пролетаріату, то його частка серед трудящих мас західноукраїнських земель була зовсім незначною і не перевищувала 8—10 % усього населення. Колоніальна спрямованість розвитку промисловості, відсутність металообробних галузей зумовили наявність стабільної резервної армії поденних робітників, яких лише в одній Галичині наприкінці XIX ст. налічувалось майже 1400 тис., а на Закарпатті до 60 % робочої сили не забезпечувалося роботою на місці. Відсталі промисловість була спроможною надати робочі місця лише десятій частині селян західноукраїнських земель. «Весь цей край,— писав М. С. Грушевський,— є по суті постачальником найпервобутнішої сировини — зерна, худоби і лісу — для промислових областей Заходу і залишається у цьому становищі не лише в силу недостатчі економічних і культурних засобів, але й завдяки конкуренції західних провінцій з їхньою розвинутою промисловістю, яка користується покровительством держави...»

На Наддніпрянській ж Україні завдяки бурхливому реформеному промислому розвитку робітничий клас виріс у могутню соціальну силу. Поповнення його лав відбувалося тут за рахунок не тільки місцевого, а й прийшлого (здебільшого з російських губерній) пролетаризованого населення. За даними Всеросійського перепису 1897 р., з 1,5 млн робітників України понад чотири п'ятих були місцевими уродженцями, більш як половина з них визнавали рідною мовою українську.

Помітне місце в економіці України та соціальній структурі її народонаселення посідав клас буржуазії. За матеріалами того ж перепису, понад 100 тис. осіб (без членів сімей), які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею. Насправді ж число таких підприємців на Наддніпрянській Україні було ще більшим, бо багато з них вказували як рідну мову російську. Представникам промислово-торговельної буржуазії українського походження належали заводи і фабрики, шахти, рудники тощо. Капіталістами-мільйонерами на кінець XIX ст. стали родини Терещенків, Харитоненків, Симиренків, Яхненків, Римаєнків, Демченків, Алчевських. У кам'яновугільній і залізобудівній промисловості хазайнували такі можновладні підприємці, як Арандаренко, Голуб, Кривко, Панченко, брати Рутченки, Ішенки та ін.

В умовах розвитку капіталізму постійно відбувався процес розкладу успадкованої від феодальної епохи верстви селян на сільську буржуазію і сільську бідноту. Майже половина селянських господарств на західноукраїнських зем-

лях були бідняцькими. Середній наділ тут становив лише 2—3 десятини землі, а багато селянських господарств мали не більше одної десятини. Значно зросла чисельність заможних селянських господарств, які використовували найману робочу силу. В Галичині на кінець XIX ст. їх налічувалося не менше $\frac{2}{3}$ загального числа селянських господарств. Тоді ж на всіх західноукраїнських землях під владою Австро-Угорської імперії число постійно і поденно найманих робітників уже перевищувало 400 тис.

На українських землях під владою Російської імперії процес соціального розшарування селянства був ще виразнішим. Заможні селяни тут становили близько чверті селянського населення і зосереджували у своїх руках близько 40 % селянських земель і понад 50 % робочої та продуктивної худоби. Господарства деяких селян-багатіїв (особливо на Півдні України) досягли розмірів значних поміщицьких маєтків — 1000 і більше десятин.

Добра половина селянських господарств, земельна власність яких не перевищувала п'яти десятин, вважалися на Наддніпрянській Україні бідняцькими. Щоб поліпшити своє життя, селяни наймалися до заможніших односельчан або поміщицьких економій. Чимало людей залишали домівки і тимчасово або й назавжди наймалися на фабрики і заводи. Типовою картиною пореформеного життя були юрби заробітчан на дорогах. У пошуках кращої долі селяни почали масове переселення до Сибіру і Далекого Сходу. Взагалі ж на кінець XIX ст. на Україні налічувалось до 2 млн сільськогосподарських робітників.

Процеси соціального розшарування населення, звичайно ж, не сприяли консолідації української нації. Гальмівною силою в цьому були дворяни-поміщики, які завдяки збереженню численних кріпосницьких пережитків усе ж займали панівні позиції на селі. У середньому на один поміщицький маєток припадало 507 десятин землі, в той час як на один селянський двір — лише 10.

Отже, суспільство України другої половини XIX ст., на основі якого формувалася й зростала українська нація, являло собою діалектичну єдність протилежностей інтересів різних класів і верств.

Культурний і мовний процеси та їхня роль у формуванні національної самосвідомості українців. Із розвитком капіталізму в складі української нації дедалі зростала питома вага інтелігенції, суспільно-консолідуюче значення якої також збільшувалося, незважаючи на те, що й сама вона

не була соціально однорідною. Якщо демократична частина інтелігенції, представлена на той час переважно різночинцями, відбивала інтереси широких народних мас і виступала проти будь-якого гніту (в тому числі національного), то консервативна частина так чи інакше захищала соціальний та державний лад обох імперій, що панували на українських землях.

За ініціативою демократичної інтелігенції у побут народних мас по обидва боки державного кордону увійшло щорічне святкування роковин народження і смерті Тараса Шевченка, поетична творчість якого, глибоко національна за формою і змістом, спонукала їх боротися за своє соціальне і національне визволення. Позитивно впливав на процес консолідації української нації й значно зрослий інтерес до історичного минулого українського народу. Історія України сприймалася людьми як рідне, близьке, єдине ціле — незалежно від того, по який бік кордону вони жили. Усвідомленням цієї єдності стали започатковані у 90-х роках XIX ст. у Львові капітальні узагальнюючі праці Михайла Грушевського «Історія України — Руси» та «Жерела до історії України — Руси». Національному піднесенню українського народу активно сприяла й періодична преса (журнали «Основа», «Киевская Старина» на Східній Україні та «Молот», «Друг», «Жите і Слово» — на Західній).

Узагалі все суспільно-політичне і культурне життя України другої половини XIX ст. свідчило про *зростання національної самосвідомості*, яке, з одного боку, було одним із проявів інтенсифікації процесу становлення української нації, а з другого, й саме впливало на цей процес у сфері такої важливої ознаки будь-якої нації, як спільність її психічного складу, національного характеру. Останній являє собою сукупність почуттів, уявлень і сприймань, які формуються під впливом матеріального життя, усього зовнішнього середовища. Вони акумулюють особливості історичного розвитку народу, умов його праці, соціально-економічного й політичного життя і знаходять вияв у традиціях та звичаях побуту, своєрідності літератури, мистецтва, культури в цілому.

Якщо в першій половині XIX ст. лише окремі представники демократичної інтелігенції час від часу виявляли інтерес до українського фольклору, то у другій половині століття найширші кола прогресивної громадськості стали вивчати і популяризувати зразки усної творчості та звичаї українського народу.

Найфундаментальнішою узагальнюючою народознавчою працею на Україні другої половини ХІХ ст. став семитомник «Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край». Упорядником-редактором цього видання був Павло Чубинський, автор уславленого вірша «Ще не вмерла Україна». Покладений на музику, він став одним із національних гімнів українського народу. Серед кількох музичних варіантів твору найбільшого поширення набув той, що написав Михайло Вербицький. Гімн проїнятий ідеями українського національного відродження, оспівуванням боротьби за це «святе діло», героїзацією козацького минулого України. Правлячі кола Російської та Австро-Угорської імперій забороняли друкувати й виконувати твір Чубинського — Вербицького, але це ще більше сприяло його популярності на Україні. Утвердженню національної свідомості в масах сприяли також покладені на музику Миколою Лисенком, Миколою Аркасом, Дмитром Січинським поезії «Заповіт» Тараса Шевченка, «Не пора...» Івана Франка, «Я русин бил, есть і буду» Олександра Духовича та ін. Патріотичні мотиви тісно перепліталися з гуманістичними у «Молитві за Україну» Лисенка, яка утверджувала загальнолюдські ідеали волі, освіти, любові до рідного краю.

Цементуючою силою єдності національної культури виступала *українська мова*. Саме у розглядуваний період вона формувалася як літературна. Серйозним чинником її розвитку стала поява численних мовознавчих праць та навчальних посібників з історії та граматики української мови, що належали перу видатних учених, які мешкали на Східній Україні, — Олександра Потебні, Павла Житецького, Агатангела Кримського. Ряд граматик української мови, двомовних перекладних словників (українсько-німецьких та німецько-українських) протягом другої половини ХІХ ст. було видано на західноукраїнських землях. Першорядну роль у розвитку тут українського мовознавства відіграли праці Івана Франка, Івана Верхратського, Кирила Студинського, Михайла Возняка, започаткована їхніми зусиллями багатотомна книжкова серія «Пам'ятки українсько-руської мови та архітектури». І все ж навіть на початку ХХ ст. Франко констатував, що у Галичині «знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене та затулене».

Розвитку української літературної мови, засвоєнню її словникового фонду не лише освіченими верствами суспільства, а й широкими масами сприяла *класична художня література*. Легально чи напівлегально видані як на Східній, так і на Західній Україні твори Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Івана Нечуя-Левицького, Лесі Українки, Павла Грабовського, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Юрія Федьковича ставали не тільки основоположним надбанням української культури, а й найдійовішим чинником формування загальнонаціональної літературної мови. Де-

далі зростав авторитет Шевченкового слова. Діалектно роздроблена українська мова ставала єдиним цілим, зрозумілим на всій території України.

Звичайно, мова як засіб людського спілкування існувала задовго до періоду утвердження капіталізму та формування націй. Але, як доводить увесь розвиток людства, саме на цьому етапі вона стає загальнонаціональною у того чи іншого народу, бо *закріплюється у його друкованій літературі та якнайтісніше пов'язується з економічним життям.*

Формування капіталістичної промисловості — основи економічного життя української нації. Господарські зв'язки у суспільстві ведуть свій родовід із далеких часів, але їхнє значення в період становлення нації незмірно зростає, оскільки тепер вони ґрунтуються «на спільності ролей у народному господарстві» (В. І. Ленін). *Саме економічне (господарське) життя нації, не відокремлюючи її від інших народів, найбільше сприяє її згуртуванню як певної історичної спільності людей.*

Розвиток економіки України на основі ринкових (капіталістичних) відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійснені на всій території Російської імперії в 60—70-х роках ХІХ ст., стимулював і процес консолідації української нації. Цей процес супроводжувався завершенням промислового перевороту, тобто остаточним переходом від мануфактури до машинної індустрії, найхарактернішими ознаками якої є застосування у виробництві парових двигунів, електричної енергії, систем машин і верстатів. Великі капіталістичні підприємства — заводи і фабрики — для підвищення продуктивності праці почали застосовувати досягнення тодішньої науки і техніки.

Економічний розвиток Наддніпрянської України визначали насамперед галузі важкої промисловості — вугільна, залізорудна, металургійна. Завдяки інтенсивному розвитку Донецько-Криворізького вугільно-залізорудного басейну Україна перетворилася на головну вугільно-металургійну базу Російської імперії. Наприкінці ХІХ ст. вона давала половину загальноросійської виплавки чавуну і сталі, стільки ж видобутку залізної руди і майже три чверті вугілля та виробництва рейок.

Одне з перших місць посіли українські губернії і за насиченістю залізними. Зростало господарське значення водного транспорту. На кінець ХІХ ст. по річках України ходило 220 пароплавів, до портів Азовського та Чорного

морів їх було приписано 280. Тоді ж виникли перші на Україні великі підприємства транспортного машинобудування: Харківський і Луганський паровозобудівні заводи.

Протягом останніх двох десятиріч століття в Катеринославській і Херсонській губерніях стали до ладу 17 металургійних заводів. Ряд з них було побудовано на кошти іноземних капіталістів: англійських (завод Дж. Юза з робітничим селищем Юзівка; тепер місто Донецьк), бельгійських — Дніпровський завод в селищі Кам'янському (тепер місто Дніпродзержинськ), французьких — Гданцівський завод поблизу Кривого Рога. Російські капіталісти були власниками новоспоруджених заводів: Брянського — біля Катеринослава, Дружківського і Донецько-Юр'ївського — на Донбасі.

З розвитком капіталістичної промисловості зростали й міста України. Лише тих, що мали офіційний статус міста, наприкінці ХІХ ст. налічувалось 130. Фактично ж справжніми містами за чисельністю та характером діяльності населення були й такі промислові селища, як Юзівка, Кам'янське, Кривий Ріг, Нікополь та ін. Кожне з чотирьох міст — Одеса, Київ, Харків і Катеринослав — мало населення понад 100 тис. чоловік.

Промисловість західноукраїнських земель під владою Австро-Угорської імперії майже цілком перебувала в руках іноземних капіталістів: німецьких, австрійських, навіть канадських. Протягом 70—80-х років ХІХ ст. тут також відбувався інтенсивний процес формування фабрично-заводської промисловості. Щоправда, він охопив головним чином нафтово-озокеритну, лісопильну і мукомельну галузі, де досить широко стали застосовуватися парові двигуни.

Гальмівні чинники процесу становлення і консолідації української нації. Будь-яка нація розвивається за об'єктивним законом пробудження в ній спочатку обособленого самостійного національного руху, а згодом зміцнення між-національних відносин в усіх галузях соціально-економічного, політичного і культурного життя. У розвитку української нації *обидві тенденції перепліталися* внаслідок взаємодії процесів зростання національної самосвідомості, яка протистояла гнобительській політиці російського царизму та австро-угорської монархії, і поряд із цим — зміцнення віковичного прагнення українського народу до всебічних взаємин із сусідніми народами: російським, білоруським, молдавським, польським, угорським, словацьким, румунським та ін. Водночас гострі соціальні суперечності роздирали українську націю, що давало змогу правлячим колам

Російської та Австро-Угорської імперій широко вдаватися до політики не тільки соціального, а й національного гноблення.

Насамперед *утискувався рух українського народу за встановлення демократичних свобод та якнайширше надання громадянських прав рідній мові у суспільно-політичному і культурному житті*. Як відомо, 1863 року царський міністр внутрішніх справ Валуев публічно проголосив, що «ніякої особливої малоросійської мови не було, немає й бути не може», а слідом за тим видав циркуляр, за яким суворо заборонялося друкування українською мовою книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Це був жорстокий удар по українській освіті та культурі. Пізніше, 1876 року, Олександр II підписав указ, який заборонив друкувати взагалі будь-які книжки українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або довозити таку літературу з-за кордону, а також користуватися українською мовою на театральній сцені. Саму назву «Україна» царська цензура повсюдно заміняла на «Малоросія».

Антиукраїнську культурно-освітню політику проводили і власті Австро-Угорщини. На західноукраїнських землях у переважній більшості шкіл навчання велося німецькою, польською, румунською та угорською мовами; в державних установах заборонялося складати документи українською мовою; українські географічні назви змінювались на іншомовні. Взагалі робилося все можливе для того, щоб викоринити із свідомості українців цих земель споконвічне прагнення до возз'єднання з етнічно спорідненим населенням Наддніпрянської України.

Усі ці заходи щодо українського населення об'єктивно вели до його *денаціоналізації*. Не виробилося й необхідної взаємодії, яка має об'єктивно створюватися у процесі становлення мови, культури та економіки нації, що формується. Навпаки, *національне гноблення у галузі культури й освіти на всій території України тісно поєднувалося з соціально-політичним і економічним пригнобленням корінного населення*. Шлях до нормального розвитку української нації був заступлений *нещадною колонізаторською експлуатацією господарства України Російською та Австро-Угорською імперіями*.

Нарешті, сама наявність *російсько-австрійського державного кордону*, що ізолював дві великі частини території та населення України, ускладнювала економічні, суспільно-політичні та культурні зв'язки між західно- і східноукраїнськими землями. Це негативно відбивалося на

всіх визначальних складових формування, розвитку й існування нації (спільність території, мови, національного характеру та його відображення в культурі) і чи не найбільше — на найголовнішому з них: спільності економічних зв'язків на базі становлення єдиного господарського комплексу. Отже, процес становлення і консолідації української нації можна було б вважати завершеним лише за умови повного возз'єднання українських земель в єдиній соборній державі. Проте ні в другій половині ХІХ, ні в перші десятиріччя ХХ ст. цього не сталося.

* * *

Отже, на кінець ХІХ ст. об'єктивний процес становлення і консолідації української нації був ще далеким від повної завершеності. Масовою національною самосвідомістю ще не пройнялися ні буржуазія, ні пролетаріат — головні класи капіталістичного суспільства (навіть ті їх шари, що вирости на місцевому українському ґрунті). Об'єктивний процес інтернаціоналізації господарського життя чи не найсильніше гальмував зростання національної самосвідомості саме в лавах промислових підприємств і робітників. Затуркані властями обох панівних імперій, здебільшого не тільки малоосвічені, а й просто неписьменні селяни, що становили тоді переважну більшість населення України, хоч і не цурались рідної мови, але й не вірили у можливість її піднесення до рівня державної.

Тільки розгортання масового загальнодемократичного визвольного руху в Російській та Австро-Угорській імперіях могло ефективно стимулювати масовий український національний рух в усіх його формах, що зрештою позитивно вплинуло на процес утвердження масової національної самосвідомості, а з ним і на становлення української нації. Попереду була боротьба мас за утвердження рідної мови в суспільно-політичному і культурному житті, за возз'єднання всіх українських земель в єдиній соборній державі, за визволення господарства від колоніального гніту, за усунення перешкод на шляху розвитку національної культури. В ході цієї боротьби впродовж кількох десятиліть ХХ ст. (включаючи й радянські часи) тривав процес становлення української нації зі своєю власною територією, економікою, єдиною літературною мовою та спільністю психічного складу.

Рекомендована література

Грушевский М. С. Формы национального движения в современных государствах: Австро-Венгрия. Россия. Германия. СПб., 1910. (Одну із глав книги в українському перекладі див.: Наука і культура: Щорічн. К., 1990. Вип. 24).

Ленін В. І. Про право націй на самовизначення // Повне збір. творів. Т. 25.

Ленін В. І. Тези реферату в національному питанні // Повне збір. творів. Т. 24.

Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. Мюнхен, 1973.

Франко І. Я. Літературна мова і діалекти // Збір. творів: У 50 т. К., 1982. Т. 37.

ЗМІСТ

Лекція 1. Формування і розвиток первіснообщинного ладу на території України (П. П. Толочко)	5
Лекція 2. Східні слов'яни (В. Д. Баран)	23
Лекція 3. Київська Русь. (П. П. Толочко)	35
Лекція 4. Давня Русь у період феодальної роздробленості (середина XII — перша половина XIII ст.). Галицько-Волинське князівство (Л. Г. Мельник)	53
Лекція 5. Південно-Західна Русь у другій половині XIII — середині XIV ст. Загарбання руських земель Польщею, Угорщиною та Литвою (Л. Г. Мельник)	69
Лекція 6. Українські землі наприкінці XIV — у першій половині XVI ст. (Л. Г. Мельник)	86
Лекція 7. Козацтво на Україні (друга половина XV—XVI ст.) (Л. Г. Мельник)	113
Лекція 8. Україна у складі Речі Посполитої: посилення соціального і національно-релігійного гніту (друга половина XVI—початок XVII ст.) (Л. Г. Мельник)	130
Лекція 9. Козацько-селянські повстання 90-років XVI ст. (Л. Г. Мельник)	155
Лекція 10. Піднесення української культури в другій половині XVI — першій половині XVII ст. (З. І. Хижняк)	167
Лекція 11. Народні рухи на Україні в першій половині XVII ст. (В. О. Щербак)	191
Лекція 12. Визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. (В. І. Сергійчук)	210
Лекція 13. Спільна боротьба українського і російського народів проти зовнішніх ворогів (друга половина XVII—XVIII ст.) (В. В. Панащенко)	237

Лекція 14. Соціально-економічний розвиток України в другій половині XVII—XVIII ст. (<i>О. І. Гуржій</i>)	260
Лекція 15. Політичний лад України в другій половині XVII—XVIII ст. (<i>В. В. Панашенко</i>)	283
Лекція 16. Антифеодалний, визвольний рух народних мас у другій половині XVII—XVIII ст. (<i>А. М. Катренко</i>)	314
Лекція 17. Формування українського народу (<i>Л. Г. Мельник</i>)	336
Лекція 18. Розвиток культури на Україні у другій половині XVII—XVIII ст. (<i>З. І. Хижняк</i>)	352
Лекція 19. Соціально-економічний розвиток України в першій половині XIX ст. (<i>Т. І. Лазанська</i>)	374
Лекція 20. Суспільно-політичний рух у першій половині XIX ст. (<i>Г. Я. Сергієнко</i>)	392
Лекція 21. Західноукраїнські землі під владою Австрії (кінець XVIII — перша половина XIX ст.) (<i>Ф. І. Стеблій</i>)	412
Лекція 22. Українська культура першої половини XIX ст. (<i>Н. А. Шип</i>)	427
Лекція 23. Реформа 1861 р. та її соціально-економічні наслідки (<i>Т. І. Лазанська</i>)	441
Лекція 24. Промисловий переворот і становлення капіталізму на Україні (<i>Л. Г. Мельник</i>)	454
Лекція 25. Суспільно-політичний і національний рух (50—70-ті роки XIX ст.) (<i>В. Г. Сарбей</i>)	469
Лекція 26. Револуційні народники на Україні (<i>А. М. Катренко</i>)	485
Лекція 27. Поширення соціалістичних ідей на Україні. Перші робітничі та соціал-демократичні організації (<i>М. В. Демченко</i>)	504
Лекція 28. Західноукраїнські землі у другій половині XIX ст. (<i>С. М. Трусевич</i>)	520
Лекція 29. Культура України другої половини XIX ст. (<i>А. М. Катренко</i>)	536
Лекція 30. Становлення і консолідація української нації в другій половині XIX ст. (<i>В. Г. Сарбей</i>)	564

Учебное пособие

Мельник Леонид Герасимович,
Гуржий Александр Иванович,
Демченко Михаил Васильевич и др.

ИСТОРИЯ УКРАИНЫ

Курс лекций

В двух книгах

Книга 1

*С древнейших времен
до конца XIX столетия*

*Утверждено Министерством высшего
и среднего специального образования
УССР в качестве учебного
пособия для студентов вузов*

Киев, издательство «Льбидь»
при Киевском государственном университете

На украинском языке

Зав. редакцією С. В. Головки
Художнє оформлення М. П. Черненка
Художній редактор О. Г. Григій
Технічний редактор Т. М. Піхота
Коректори М. Г. Єхлакова, А. І. Бараз, А. В. Дрожжина

ИБ № 249

Здано на складання 21 01 91. Підп. до друку 07 05 91. Формат 84X108/32. Папір
друк № 1 Літ. гарн Вис. друк Ум. друк. арк 30,24. Ум. фарб.-відб. 30,56. Обл.-
вид. арк. 38,58. Тираж 100 000 пр. (1-ий з-д 1-50 000). Вид. № 3009. Зам. № 1-353.
Ціна 1 крб. 50

Видавництво «Льбідь при Київському державному університеті, 252001 Київ,
Хрещатик, 10

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкінга»,
252057, Київ, вул. Довженка, 3,

I-90 **Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1 — Від найдавніших часів до кінця XIX століття / Мельник Л. Г., Гуржій О. І., Демченко М. В. та ін.— К.: Либідь, 1991.— 576 с.**

ISBN 5-11-001693-3.

Курс лекцій, підготовлений провідними істориками республіки, є першою спробою видання такого типу. З урахуванням сучасних наукових поглядів автори уточнюють ряд концептуальних положень, оцінок історичних подій та осіб.

Курс складається з двох книг, перша з яких охоплює період від найдавніших часів до кінця XIX століття.

Для студентів вузів.

I 0503020902-072
M224(04)-01 12-91

ББК 63.3(2Ук)я73